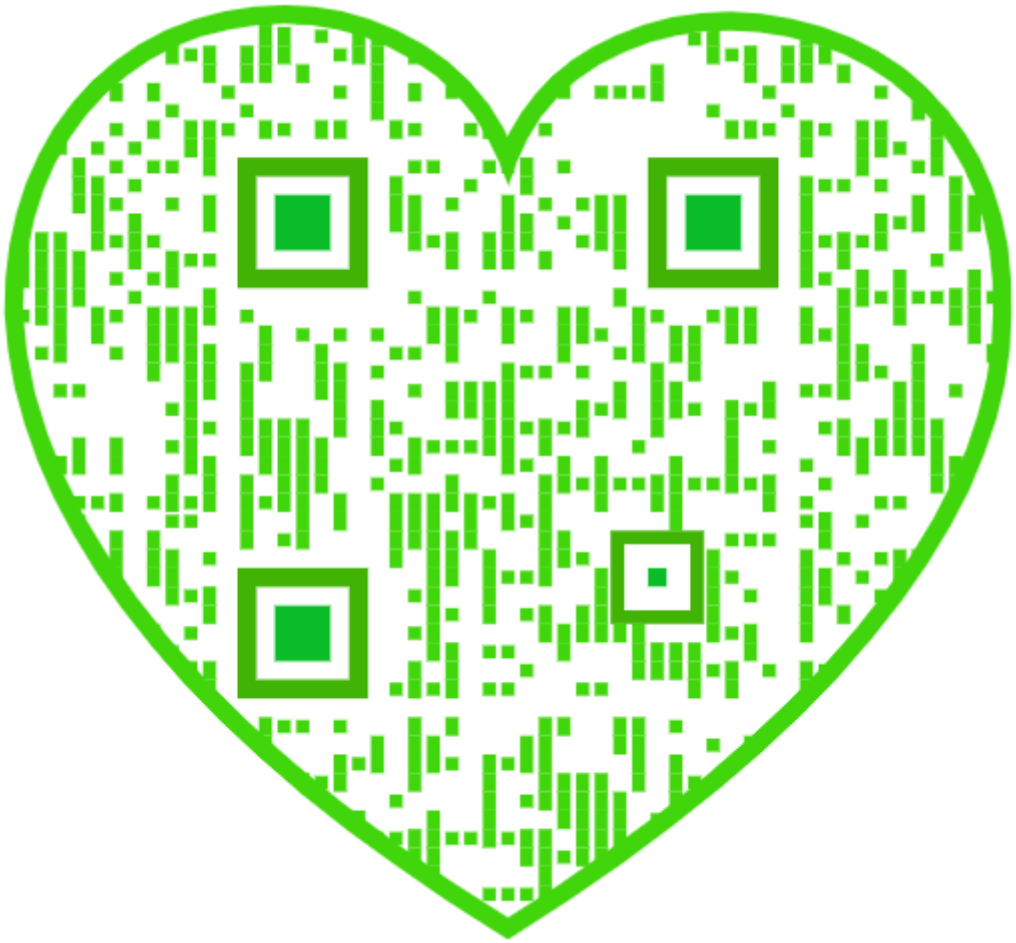

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

Gedrukt ter „Utrechtsche Stoomdrukkerij" — te Utrecht.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

ZEVEN-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. NEGENDE DEEL.

1890.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel

UTRECHT,
WED. J. R. VAN ROSSUM.

1890.

INHOUD VAN HET ZEVEN-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. — NEGENDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz.

Op het eerste jaargetij van den Hoogeerw. Hooggel. Heer H. J. J. Prenger (10 Januari 1890). 1

De H. Hiëronymus en zijn Bijbelbewerking.
P. L. DESSENS. 2

Amstelodamensia.
De katholieken in hunne schuilhoeken overvallen. 17
Leonardus Marius in 1643 naar den Haag ontboden 137
B. H. KLÖNNE.

Mr. Paulus Tadema.
J. H. HOFMAN. 33

De klassieke letteren in dienst der christelijke archaeologie en apologetiek.
Dr. TH. BORRET 73

Sursum corda.
fr. A. VAN KERKHOFF, O. C. . . . 156

Ontwikkeling (Vervolg van Dl. XCVI, bl. 276 vv.).
III. Haeckel in de kinderkamer 174
IV. Haeckel in de school 252
J. M. L. KEULLER.

Bldz.

De Pentateuch en Israël's geschiedenis volgens Prof. Kuenen.

I 217

II 287

J. SCHETS.

Verdraagzaamheid.

I 226

II Burgerlijke verdraagzaamheid. 358

G. VAN NOORT.

Brieven van Pius IX en Victor Emmanuël.

W. G. F. SNICKERS 273

Dichter Reijer Anslo.

P. M. BOTS. 337

BOEKBEOORDEELING.

Bossuet als gewijd redenaar.

F. J. GRIBLING. 46

Nieuwe gedichten door H. J. A. M. Schaepman.

A. M. C. VAN COOTH 56

De tweede uitgave van Jonckbloet's Isaias-vertolking.

F. J. POELHEKKE 62

Verboden lectuur.

Dr. TH. VLAMING 65

Een zielsgeschiedenis.

M. W. VAN DER AA. 122

Leerboek voor het contrapunt, door M. J. A. Lans.

B. P. VERGROESEN 129

De Pausen in het tijdvak der renaissance.

Dr. ANDREAS JANSEN 182

Een nieuw leerboek der logica.

Dr. L. VAN THUIJL 187

Lelietjes der dalen, gedichten van Dr. D. Dorbeck.

H. VORKOTTER 190

Bldz.

De prijsvraag over den stijl van Sansovino's praalgraven in de S. Maria del Popolo te Rome (Antwoord op *De Katholiek*, Dl. XCVII, bl. 97—103).

J. J. GRAAF. 193

De Nederlandsche wijsbegeerte in de negentiende eeuw.

Dr. A. RESEMANS. 313

Theologia moralis juxta doctrinam S. Alphonsi de Ligorio, auctore Jos. Aertnys, C. SS. R.

J. M. 323

Liefde om liefde of: de weldaden van Jesus' H. Hart en onze wederliefde. Godvruchtige lezingen voor iederen dag der maand Juni.

H. J. H. RUSCHEBLATT . . . 374

Het proefschrift van Dr. W. H. Nolens en de leer van den H. Thomas van Aquino over het recht.

p. J. V. DE GROOT, ord. praed. 376

Een nieuwe doodendans

M. W. VAN DER AA. 391

VERSCHEIDENHEDEN.

Een tafereel uit de geschiedenis van Schotland in de XVIe eeuw 259

LETTERLOOVER.

Processie-hymne op Palmzondag 270

Ad regias Agni dapes 271

P. M. BOTS.

Proeve eener dichterlijke vertolking van Horatius' lierzangen (Lib. III, Ode I: *Odi profanum*; Lib. III, Ode II: *Angustam amice*; Lib. III, Ode III: *Justum et tenacem*; Lib. III, Ode IV: *Descende coelo*).

G. JONCKBLOET 328

Bldz.

BIJLAGE.

Encycliek van Zijne Heiligheid Paus Leo XIII over de voornaamste verplichtingen van het christenvolk . . 197

DRUKFEILEN.

Bldz. 213, reg. 14 v. b. staat: *Deus enim iliorum*; lees: *Deus enim illorum.*

Bldz. 278, noot, staat: *van het oorspronkelijk stuk*; lees: *dan het oorspronkelijk stuk.*

Op den omslag van Maart (blz. 137—216) staat verkeerdelijk APRIL in plaats van MAART.

OP HET EERSTE JAARGETIJ

VAN DEN

Hoogeerw. Hooggel. Heer H. J. J. PRENGER.

(10 *Januari* 1890.)

Nog straalt uw beelt'nis, als in vroeger dagen,
Maar thans verheerlijkt, Vader, voor ons oog.
En hoe de stroom der jaren vlieden moog',
U blijven we in ons dankbaar hart steeds dragen.

Wel stonden we aan uw doodsbed diep verslagen
Om uw verlies, dat loodzwaar op ons woog.
Doch 't was, of ons een zegezang omhoog
Uw kroning meldde .... en niemand durfde klagen.

Thans, zie uw kind'ren knielend bij uw graf.
Zij bidden van uw hart vol goedheid af:
„Deel, Vader, van uw hemelvreugde ons mede.

„De wijsheid, die haar edelst goud u schonk,
„De kroon der deugd, die om uw slapen blonk,
„Vraag ze ons van God, o Vader, door uw bede!"

DE H. HIËRONYMUS EN ZIJN BIJBELBEWERKING.

In een vorig artikel over de *Itala* zeiden wij, dat hare lotgevallen de beste inleiding zijn tot de geschiedenis onzer *Vulgaat*. Inderdaad, de machtige bouw, die hoog in de lucht koepels en torens zal dragen, wordt diep in den grond reeds begonnen, en zoo ligt ook de wording der *Vulgaat* in de diepste diepten der kerkelijke historie. Na dan de grondslagen te hebben bezichtigd, komen wij nu tot den bouw zelf.

I.

Toen de H. Hiëronymus in het jaar 382 de verbetering van den Italatekst begon, stond hij in de kracht der mannenjaren en was heel zijn leven door Gods voorzienigheid waardige voorbereiding geweest voor zulk een werk. Door rusteloozen arbeid en strenge godsvrucht had hij zijn machtige geestesgaven op wonderbare wijze verdienstelijk en vruchtbaar gemaakt en de wereld in verbazing gebracht. Voor zijne tijdgenooten de grootste taalkenner en schriftverklaarder, bleef hij ook voor de nakomelingschap een wonder van heilige wetenschap. Van de jeugd af in de classieken geoefend, als jongeling reeds meester in de latijnsche en grieksche letteren, bracht hij door gestadige studie zijne kennis dier talen

tot de hoogste volkomenheid. Slechts een kort oogenblik verlokten de genietingen van het groote Rome zijnen geest. Welhaast beteugelde het geloof zijne driften en beheerschte hem alleen nog de edele hartstocht naar wetenschap. De vermeerdering van zijn boekenschat was zijn grootste vreugde en aan de liefde voor de boeken bleef hij trouw tot den dood. Zij waren hem lieve vrienden, die hij zelfs medenam op de verre tochten, welke na de voltooiing der studiën zijne weetgierigheid bevredigen, zijn kennis verrijken moesten. De H. Augustinus getuigt, dat er geen schrijver was, of Hiëronymus had hem gelezen. Reeds op zijn eerste reis door Gallië vatte hij te Trier het plan op, om zich heel en al aan de godgeleerde wetenschap toe te wijden. Van daar trok hij naar Aquileja, waar de omgang met vele kundige en godgeleerde personen hem in de deugd sterkte en zijne geleerdheid vermeerderde. Vervolgens doorkruiste hij Thracië en geheel Klein-Azië. Jerusalem was het einddoel, maar te Antiochië ontrukte de dood hem een boezemvriend en viel hij zelf in eene zware ziekte. Meer dan ooit overtuigd van de nietswaardigheid der wereldsche dingen, ging hij nu naar de woestijn van Chalcis om te midden der monniken voor God alleen te leven. Middelerwijl werd echter de wetenschap niet vergeten. Een kluizenaar, die van jood christen was geworden, leerde hem het Hebreeuwsch. Ook schreef hij daar zijn eerste boeken en oefende zich voortaan, met opoffering der classieken, alleen in de studie der H. Schrift. Na vijf jaren noopten hem de kerkelijke twisten dier dagen om weer den pelgrimsstaf op te nemen en ontving hij te Antiochië de priesterwijding, zonder zich echter

aan de kerk aldaar te verbinden. Vóór zijn vertrek uit Chalcis had hij nog van Rome een pauselijke beslissing gevraagd, want twee bisschoppen maakten op den patriarchalen zetel van Antiochië aanspraak en het was hem niet duidelijk, met wien hunner de kerkelijke gemeenschap moest gehouden worden.

Dit schrijven aan Paus Damasus was aanleiding tot de latere vriendschap tusschen die twee heiligen, welke vriendschap voor de Kerk zoo groote gevolgen had. Omstreeks het jaar 380 kwam hij naar Constantinopel. Daar hoorde hij den H. Gregorius van Nazianze, wien hij later altoos met fierheid zijn leermeester in de schriftverklaring noemde. Ook ontmoette hij er den H. Gregorius van Nyssa en andere beroemde godgeleerden der grieksche Kerk en gaf er meerdere belangrijke geschriften in het licht b.v. de latijnsche kronijk van Eusebius en zijn eerste exegetisch werk over het zesde hoofdstuk van Isaias. Maar dit alles was slechts voorspel van den geweldigen arbeid der toekomst. Ten jare 382 vergezelde hij de bisschoppen van Antiochië en van Salamis naar de synode te Rome, en de prijzende faam ging hem uit het Oosten vooraf. Aanstonds verwierf nu zijn veelzijdige geleerdheid en zeldzame schriftuurkennis, zijn machtige welsprekendheid en heilige levenswandel aller eerbiedige bewondering.

Paus Damasus stelde in den wijzen en godvruchtigen priester een onbeperkt vertrouwen en won zijnen raad in bij alle gewichtige zaken. Zonder eenige aarzeling dan viel zijne keuze voor het herstel van den bijbeltekst op Hiëronymus. God zelf scheen hem daartoe te hebben aangewezen tot heil der christenheid.

Onze heilige begon zijne taak met de vier evangeliën. De vele latijnsche lezingen werden onderling vergeleken en vooral de oudste grieksche handschriften werden met zorg doorvorscht. Zoolang echter de gebruikelijke Italatekst niet heel en al in belangrijke punten van het Grieksch afweek, bleef deze onveranderd, ook al klonk hare zegswijze dikwijls uitheemsch of taalkundig onjuist, zelfs al bleek een en andermaal de beteekenis van den grondtekst niet volledig en onberispelijk weergegeven. Immers het doel was geen nieuwe vertaling maar tekstzuivering der oude overzetting. Hiervan zegt Hiëronymus in zijne voorrede op de evangeliën: „Opdat dit werk niet aanmerkelijk van de gewone latijnsche lezing zou afwijken, hebben wij de pen zoodanig bestierd, dat wij alleen die dingen verbeterden, welke de beteekenis schenen te veranderen, maar het overige lieten blijven, gelijk het geweest was" 1). Toch werd zelfs zulk eene voorzichtigheid door velen met wantrouwen bejegend. De te groote gehechtheid aan het oude veroordeelde ook de geringste verandering. Hij had het voorzien, maar het bewustzijn, dat zoo de wil des Pausen volbracht en een allernoodzakelijkst werk verricht werd, sterkte hem in den ondankbaren arbeid.

In het jaar 383 kwam de tekstverbetering der evangeliën gereed en volgde aanstonds die der andere boeken

---

1) „Quae ne multum a lectionis latinae consuetudine discreparent, ita calamo temperavimus ut, his tantum quae sensum videbantur mutare correctis, reliqua manere pateremur ut fuerant". *In evangelistas ad Damasum praef.*

van het Nieuw Testament. Reeds in het volgend jaar spreekt Hiëronymus van zijne tekstveranderingen in de brieven van Paulus en later getuigde hij in het algemeen het Nieuwe Testament met den onbedorven griekschen grondtekst in overeenstemming te hebben gebracht: „Novum Testamentum graecae reddidi auctoritati" 1). Als de H. Augustinus in een waardeerend schrijven aan Hiëronymus deze bewerking van het Nieuwe Testament eene vertaling uit het Grieksch noemt, worde zulks niet streng letterlijk opgevat. Hiëronymus zelf noemt in zijn antwoord dien arbeid tekstverbetering. — Nog in hetzelfde jaar 383 voorzag hij in een anderen nood. Van het Oude Testament eischte geen boek zoo dringend tekstzuivering als dat der Psalmen en op de beschrevene wijze herstelde hij nu den gebruikelijken tekst naar de grieksche psalmenvertaling der Septuagint. Die gezuiverde psalmentekst van Hiëronymus, waarschijnlijk met pauselijk gezag aanstonds in de kerken van Rome ingevoerd, maakte vandaar zijn weg door geheel Italië en heet *psalterium romanum* ter onderscheiding van het vroeger gebruikte *psalterium vetus*. Tot de dagen van Pius V bleef het bijkans overal gebruikelijk en nog wordt het te Rome in Sint-Pieter gebeden. Ook is het in den Ambrosiaanschen ritus behouden.

Na dezen arbeid te hebben voltooid, bleef de heilige niet lang meer in de eeuwige stad. Paus Damasus, zijn beschermer, stierf in December 384, en enkele maanden later verliet nu Hiëronymus Rome, waar zijn

---

1) *Ep. ad Lucin*, 71. Zie ook *De viris illustr.* 135, II, p. 955.

vrijmoedige gestrengheid velen had verbitterd. Ter vermeerdering zijner schriftuurkennis deed hij eene reis door geheel Palestina, bezocht de monniken der Nitrische woestijn, hoorde te Alexandrië den vermaarden schriftverklaarder Didymus en vestigde eindelijk in het jaar 386 zijne woonstee voor altoos te Bethlehem, om in de voortdurende beoefening van deugd en wetenschap bij de kribbe des Heeren de kroon der heiligen te winnen. In het bijzonder was aanstonds op een volkomener kennis van het Hebreeuwsch zijn streven gericht, en welhaast toonden zijne nieuwe schriftuurverhandelingen, dat hij zich ook in die eerste bijbeltaal het meesterschap had verworven.

Intusschen was de zuivering van den bijbeltekst nog slechts gedeeltelijk ten uitvoer gebracht. Nagenoeg heel de *Itala* van het Oude Testament wachtte steeds op herziening. Ook die taak werd na de aankomst te Bethlehem met ijver begonnen.

Hierbij kwam onzen heilige een kostelijk hulpmiddel zeer te stade, de Hexapla van Origenes, welke hij te Caesarea gevonden had. In zes naast elkander staande kolommen omvatte dat wonderwerk van geduld en wetenschap een zesvoudigen tekst van het Oude Testament en wel voorop een dubbelen, eerst met hebreeuwsche vervolgens met grieksche letters geschreven grondtekst, waar achter de vier oudste grieksche vertalingen volgden van Aquila, van Symmachus, van Theodotion en van de Zeventig. De laatste als de oudste en eerwaardigste had in het midden de eereplaats. Bovendien had Origenes elk verschil tusschen de gebruikelijke vertaling en den hebreeuwschen grondtekst met bijzondere

leesteekens aangewezen in die gebruikelijke vertaling der Zeventig. Naar dien Septuaginttekst der Hexapla zuiverde Hiëronymus nu eerst een tweede maal de Psalmen der *Itala*. Hij deed zoo, wijl hem zijn vroegere arbeid slechts ten halve bevredigde en ook omdat deze weer spoedig in 't gebruik met vele fouten ontsierd was. Die tweede psalmbewerking werd het eerst in Gallië algemeen aangenomen en heet daarom *psalterium gallicanum*. Later werd zij, maar zonder de hexaplarische leesteekens, ten tijde van Pius V in heel de westersche Kerk ingevoerd en is thans als psalterium van vulgaat en brevier in aller handen 1). Op deze tweede herziening der Psalmen volgde verder de tekstzuivering van bijkans heel de Oud-Testamentische *Itala*. Die arbeid ging echter meerendeels en spoedig verloren door het bedrog van vreemden, gelijk de heilige zelf klaagt. Toch was die arbeid niet ijdel, maar strekte Hiëronymus tot laatste voorbereiding om het groote werk te beginnen van de tekstvertaling der hebreeuwsche bijbelboeken.

Nog was de tekstverbetering der Oud-Testamentische *Itala* niet ten einde, toen reeds het plan dier vertaling was opgevat. Aanleiding gaven vooral de toenmalige twisten tusschen joden en christenen. Wanneer toch de laatsten zich voor hunne bewijsvoering uit het Oude Testament op *Septuagint* of *Itala* beriepen, wezen de eersten niet zelden hen af met de bewering, dat de hebreeuwsche grondtekst anders luidde dan genoemde

---

1) De eerste psalmbewerking is echter niet verdrongen uit het romeinsche missaal. Ook in het brevier lezen wij nog volgens datzelfde *psalterium romanum* den 94sten psalm van het *invitatorium* der metten.

vertalingen, en in die verlegenheid werd dikwijls de taalkenner Hiëronymus ter hulp geroepen.

De groote leeraar wenschte daarom aan de latijnsche christenheid eene bijbelvertaling te geven, welke alle bezwaar uit den weg ruimde, door in alles den grondtekst nauwkeurig weer te geven. In het jaar 389 begon hij dan met de boeken der Koningen. Alzoo regelde de schriftuurlijke volgorde zijnen arbeid niet. Meestal leidde hem het verzoek van vrienden, gelijk zijne voorreden (*praefationes*) op vele bijbelboeken aanwijzen. Middelerwijl nu nog andere studie of ook wel ziekte zijne werkzaamheid dikwijls belemmerde, vertaalde Hiëronymus binnen vijftien jaren al de protocanonische boeken van het Oude Verbond, dat wil zeggen: al de hebreeuwsche bijbelboeken der oude synagoog. Van de deuterocanonische zette hij Judith en Tobias uit het Chaldeeuwsch over. De vijf andere, n.l. het boek der Wijsheid, Ecclesiasticus, de twee boeken der Machabeën en Baruch bleven onvertaald, waarschijnlijk ook onveranderd zooals de oude *Itala* ze had. Uit dezelfde *Itala* behield Hiëronymus ook bij zijne vertaling van Daniël en Esther de deuterocanonische gedeelten, van welke geen hebreeuwsche tekst bestond. Slechts een zeer klein gedeelte derhalve van de oude, niet gezuiverde *Itala* bleef, gelijk het oorspronkelijk was in ons latijnsch Oud Testament. Voor het overige verving de tekstvertaling van de Oud-Testamentische boeken door Hiëronymus met zijne tekstzuivering van het Nieuwe Testament de vroegere *Itala* en is nu onder den naam van *Vulgata* de algemeen gekende en gebruikelijke bijbelvertaling der latijnsche Kerk. Hierbij zij voor de

volledigheid nog herinnerd, dat de tweede psalmverbetering van Hiëronymus, het *psalterium gallicanum*, dat onzer vulgaat is. Wel bearbeidde de heilige nog een derde maal het boek der Psalmen door het onmiddellijk uit het Hebreeuwsch te vertalen, maar die vertaling kwam nooit in kerkelijk gebruik en bleef alleen in zijn nagelatene werken bewaard.

II.

Trachten wij thans het karakter der *Vulgaat* een weinig nader te leeren kennen. Wat het Nieuwe Testament dezer vertaling betreft, behoeft niet veel te worden gezegd. Herinneren wij ons slechts, wat reeds over taal en vertaler der *Itala* werd opgemerkt, alsmede wat aangaande de wijze gematigdheid van Hiëronymus bij zijne tekstherziening is aangestipt. Het kan dan wel niet anders, of deze tekstzuivering en tekstverbetering van den grooten Hiëronymus moet ook in een eenvoudig, dikwijls uitheemsch klinkend Latijn het eeremerk van teksttrouw en duidelijkheid bewaard hebben der oude *Itala*. Aangaande het Oude Testament der *Vulgaat* dient uitvoeriger te worden gesproken, wijl het immers voor het grootste gedeelte oorspronkelijke vertaling is. Tot beter begrip is het van belang de beginselen na te gaan, die bij den arbeid zijn gevolgd. Meermalen leert de heilige, dat een goed vertolker meer den zakelijken inhoud dan wel den woordelijken vorm dient weer te geven. Wel maakt hij voor den bijbelvertaler een uitzondering, maar zijn voorbehoud mag niet te streng worden opgevat. Dit blijkt uit zijn eigen getuigenis en niet het minst uit de vergelijking van de vulgaatver-

taling met den grondtekst. Gewoonlijk werd tusschen te vrije en te slaafsche overbrenging het midden bewaard en blijkt de beteekenis der woorden trouw en duidelijk, dikwijls zelfs met zekere sierlijkheid weergegeven. Echter bleef deze laatste altoos bijzaak.

Eenigszins gelijk vroeger bij de tekstzuivering, werd ook nu nog veelal de oude woordvorm der *Itala* zooveel doenlijk geëerbiedigd. Niet noodeloos mocht het christenvolk in zijne liefde voor het overgeleverde worden geschokt, vandaar dat vele vreemde zegswijzen en taalkundige onjuistheden der vroegere overzetting in de nieuwe gebleven zijn, vandaar dat zelfs sommige plaatsen onnauwkeurig vertaald, werden overgenomen, hoewel Hiëronymus een betere vertaling kon geven, gelijk hij in zijne verklaringen op de H. Schrift bewijst. Ook nog om andere redenen is de vertaling niet overal zonder feilen. Enkele malen werd, bij uitzondering, te letterlijk vertaald en bleef de zin duister. Soms, hoewel zelden, schijnt niet heel de beteekenis van den grondtekst gevat of vertoont zich te veel de persoonlijke zienswijze van den vertaler 1). Daar de heilige leeraar zelf in zijne schriftuur-verhandelingen meermalen aan een andere lezing dan die zijner *Vulgaat* de voorkeur geeft en zichzelven verbetert, mag zeker bij alle lofprijzing gerustelijk ook op die weinige onvolmaaktheden gewezen worden. Altoos toch blijft het werk van Hiëronymus zelfs na zoovele eeuwen het onovertroffen meesterstuk. Ten slotte mag ook niet, ter betere beoordeeling, worden verzwegen, dat de arbeid der overzetting dikwijls met buitengewone snelheid ge-

---

1) Zie de *Aanteekening* achter dit artikel, blz. 16.

schiedde. Daartoe noopten den heilige zijn veelzijdige werkzaamheid, de drang van vrienden, het kortstondig bezit van een geleend handschrift of dergelijke redenen. Zoo vertaalde hij het boek Tobias in eenen dag, wijl hem de rabbijn niet langer ten dienste kon staan, die den chaldeeuwschen grondtekst in het Hebreeuwsch mondeling hem vertolkte. Alleen reeds die spoed maakt een in alle opzicht volmaakt werk onwaarschijnlijk. Toch mag daarin geen aanleiding gezocht worden tot lichtvaardige geringschatting. De overzetting der drie boeken van Salomon gebeurde in drie dagen en niettemin wordt zij nog altijd hoog geprezen om hare juistheid. Hiëronymus was koning in het rijk van talenkennis en schriftuurwetenschap. Van geleerde rabbijnen had hij Hebreeuwsch geleerd, de beste schriftuurverklaarders waren zijne meesters geweest, heel een leven bijkans oefende hij zich in den arbeid der vertaling en was de studie der heilige bijbelboeken zijn dagelijksch voedsel. Alzoo is hij in geschiktheid en vaardigheid voor zijn werk eenig geweest en gaat het niet aan hem van een gewoon standpunt te beoordeelen. Veilig dan ook kan van zijn arbeid, in het algemeen genomen, gezegd worden, dat geen andere vertaling den oorspronkelijken tekst beter teruggeeft, en dit wordt heden zelfs door vele protestantsche geleerden erkend.

Ondanks al die voortreffelijkheid werd toch het werk van Hiëronymus aanvankelijk ontvangen met weinig welgevallen. Zelfs velden velen een afkeurend vonnis, en moest zich de heilige voortdurend tegen de aanvallers verdedigen, waarvan niet zelden zijn voorrede op de verschillende bijbelboeken getuigenis geeft. Diezelfde gehechtheid aan het oude en overgeleverde, welke reeds

zijn vroegere tekstzuivering van het Nieuwe Testament een bedenkelijke nieuwigheid genoemd had, uitte zich thans, maar met nog meer heftigheid en hardnekkigheid. Terwijl de klachten tegen de tekstzuivering welhaast verstomden en door loftuiting werden vervangen, hield tegen de tekstvertaling de onwil stand tot den dood van Hiëronymus in het jaar 420. En niet alleen van onkundigen of kwaadwilligen kwam de tegenspraak. Zelfs een H. Augustinus sprak èn in eigen naam èn als woordvoerder der kerk van Afrika zijne afkeuring uit. Zoo ijverig hij in zijn bisdom van Hippo de tekstherziening van het Nieuw Testament had ingevoerd, om aan de verwarring der veelvuldige lezingen een einde te maken, zoo zorgvuldig weerde hij nu de vertaling van het Oude Testament. Want hij vreesde, dat het christenvolk, aan de overzetting uit de *Septuagint* gewoon, door den nieuwen tekst grootelijks geërgerd zou worden. Ook kon, naar zijne meening, de invoering in de latijnsche Kerk schade doen aan de overeenstemming tusschen het Westen en het Oosten, waar immers de *Septuagint* gebruikelijk bleef. Hoeveel vreugde hem ook vervulde, omdat zelfs de joden de nieuwe vertaling prezen, en hoe volgaarne tevens de verdiensten van zoo groot een arbeid door hem gehuldigd werden, hij zag niet in dat daarmede de christenheid was gebaat. Veel beter ware eene bewerking naar den griekschen tekst geweest. Later schijnt echter de heilige bisschop zijne meening gewijzigd en de nieuwe vertaling anders beoordeeld te hebben. Althans zijn laatste werken bewijzen, dat hij ze veelvuldig gebruikte, wanneer geen ergernis van onwetenden viel te vreezen.

Bij zulk een tegenspraak was het zeker geen geringe troost voor Hiëronymus, dat in den beginne niet allen ten minste zoo ongunstig gestemd waren. In Gallië roemden spoedig vele mannen van naam de nieuwe vertaling en gebruikten ze nevens de *Itala*. In het Oosten vertaalde zelfs de geleerde Sophronius de Psalmen en Profeten dezer overzetting in het Grieksch. Toch behield de oude *Itala* vooral in het kerkelijk gebruik nog langen tijd haar hoogen rang en zelfs bleef zij nog heel de vijfde en zesde eeuw in het letterkundig verkeer de gebruikelijke voor de kerken van Afrika. Ook ging de moederkerk van Rome niet dan na lang beraad er toe over om de nieuwe vertaling eerst als de gelijke, later als de meerdere der *Itala* te beschouwen. Nog ten tijde van Gregorius den Groote (590—604) gaan beide bijbelbewerkingen nevens elkander en maakt deze Paus daarom in zijne verklaringen op het boek Job van beiden gebruik, hoewel daar duidelijk aan de nieuwere de voorkeur wordt gegeven. Was dat voorbeeld wellicht voor de toekomst beslissend? Zeker dagteekent van dien tijd de alleenheerschappij der jongere, wordt de overzetting van Hiëronymus niet in naam maar metterdaad de *Vulgata*, de gebruikelijke in de christenheid. Zoo getuigt de H. Isidorus, die van 591 tot 636 den bisschoppelijken zetel van Sevilla in Spanje door deugd en geleerdheid verheerlijkte, dat zij bij alle kerken in gebruik is. In Engeland vindt zij omstreeks het jaar 630 eenen verdediger en lofredenaar in bisschop Eucherius. Te Rome worden negentien jaren later in het concilie van Lateranen de schriftuurteksten volgens de nieuwe overzetting aangehaald. Alleen de bisschop van Toledo, Julianus, die

omstreeks 670 leefde, schat nog bij chronologische twistvragen de waarde der oudere hooger, hoewel hij steeds de andere citeert. In den aanvang der achtste eeuw is alle strijd om den voorrang reeds geëindigd en wordt de *Itala* door den eerwaardigen Beda alleen nog als literarisch hulpmiddel gebezigd nevens de nieuwe overzetting, die hij „de onze" noemt. Wat de volgende eeuwen betreft, vermenigvuldigen zich de getuigenissen voor het algemeen gebruik en hoog gezag der *Vulgaat* in die mate, dat zelfs Vercellone hare invoering in de geheele Kerk aan de verordening van een of ander concilie wil toeschrijven. Dit laatste is echter minder waarschijnlijk. Wel moet hier aan den machtigen invloed der Pausen gedacht worden, maar een gebod der kerkelijke overheid is niet gevonden en was niet noodzakelijk. Ook kan in de geschiedenis vooral van de zevende eeuw nauwkeurig worden nagegaan, hoe de *Itala* niet plotseling maar geleidelijk het veld ruimde, hoe onze *Vulgaat* niet op eens door kracht van wet overwon maar zich allengs en gestadig meer aller gunst verwierf. En op dat dubbele feit wijzen ook de oudste vulgaathandschriften met hunne vele kantteekeningen en inlasschingen uit den Italatekst, die dus door streng verbod niet geweerd was. Eveneens spreekt hiervoor de eigenaardige stelling, de gedeeltelijke heerschappij, welke de *Itala* in de liturgie behield. Want zijn ook, na de algemeene aanneming der *Vulgaat*, de lessen (lectiones) van missaal en brevier, die aan het volk werden voorgelezen, uit de nieuwe vertaling allengs overgenomen, het overige bleef en blijft voor een groot deel nog bij den ouden Italatekst. Sedert de achtste eeuw dan heeft de

bijbelbewerking van Hiëronymus op vreedzame wijze het gebied veroverd, zij is algemeen de hooggeprezene, in waarheid de gebruikelijke, en aan de *Vulgaat* alleen behoort de toekomst.

Seminarie Warmond. P. L. DESSENS.

AANTEEKENING. Ter toelichting van hetgeen wij over het spraakkarakter der *Vulgaat* zeiden, volgen hier enkele voorbeelden:

De grondtekst van Gen. XXXIX, 19 luidt: „En als de heer de woorden zijner vrouw hoorde, welke zij tot hem gezegd had, namelijk: zoo en zoo heeft mij de knecht gedaan, toen ontbrandde zijn toorn, en Josephs heer liet hem grijpen en in den kerker werpen." Dit breedsprakige werd door Hiëronymus aldus overgebracht: „His auditis, dominus et nimium credulus verbis conjugis iratus est valde tradiditque Joseph in carcerem." — Het streven naar classische zegswijze toont zich soms te sterk in heidensche, aan de mythologie ontleende uitdrukkingen, zooals: Is. XIII, 22 „sirenes"; Jer. L, 39 „fauni"; Is. XXXIV, 14 „onocentauri" en „lamia"; Ezech. VIII, 14 „mulieres plangentes Adonidem". Daarentegen herinneren nog aan de volkstaal der *Itala* tal van woordvormen b. v. Deut. XXVI, 2 „cartallus" korf; III Reg. VII, 41 „capitellum"; Deut. XXVI, 10 „adorare Domino"; verder het voorzetsel „in" met den ablativus, waar de accusativus gevorderd wordt: zie Gen. II, 24 „erunt in carne una" enz. Te letterlijk vertaald en daarom duister van zin is Is. XVIII, 1 „vae terrae cymbalo alarum"; Gen. XLIX, 22 „filius accrescens Joseph.... filiae discurrerunt super murum." — Van de persoonlijke zienswijze des vertalers geeft getuigenis II Esdr. IX, 7 „tu ipse Domine Deus, qui elegisti Abram, et eduxisti eum de igne Chaldaeorum" in plaats van „de Ur Chaldaeorum." Zeker had de heilige hier de rabbijnsche overlevering in het oog, volgens welke Abraham van den vuurdood wonderdadig gered werd. Verkeerdelijk werd Gen. XIV, 5 „cum eis" vertaald in plaats van *te Haam*, gelijk Hiëronymus zelf verklaart in zijn *Quaest hebr.* op Genesis te dezer plaatse. Zie verder Kaulen, *Gesch. der Vulgata*, S. 173—179.

AMSTELODAMENSIA.

DE KATHOLIEKEN IN HUNNE SCHUILKERKEN OVERVALLEN.

In de vasten van het jaar 1629 vestigde Leonardus Marius zich te Amsterdam 1). Hij kwam uit Keulen, waar hij om zijn vromen levenswandel en groote geleerdheid zich het hoogste aanzien had verworven en met eerambten overladen was. Hij stond er aan het hoofd van het Hollandsche seminarie, was pastoor der St. Laurentius-parochie, kanunnik der Maria-kerk en professor aan de universiteit. Aan dien schitterenden loopbaan, aan die hooge waardigheden zegde hij vaarwel, om hier te komen deelen in het droevig lot zijner vervolgde landgenooten en een ambt te aanvaarden, aan welks uitoefening onbeschrijfelijke bezwaren en bittere teleurstellingen verbonden waren; want hij voerde het herderlijk beheer over het geheele grondgebied der drie voormalige bisdommen: Haarlem, Deventer en Leeuwarden.

De aankomst en vestiging van een zoodanig man moest natuurlijk de bijzondere aandacht, den argwaan

1) Hij bleef er tot zijn dood, die op den 18 October 1652 voorviel, en werd den 22 October, onder klokgelui, in de Oude Kerk op het hooge koor begraven.

der stedelijke regeering gaande maken en het vermoeden opwekken, dat hij met een bijzondere zending naar deze landen was afgezonden. Op zijne gangen behoorde men nauwkeurig te letten; en zoodra het bleek, dat hem het bestuur der kerkelijke aangelegenheden was opgedragen, zou een zware boetestraf hem treffen en zijn banvonnis hem aanstonds worden beteekend. Hoezeer in die dagen de vervolging niet dat kwaadaardig karakter bezat, waardoor zij zich in de eerste 25 jaren na de invoering der Hervorming onderscheidde, werden niettemin de scherpe plakkaten van tijd tot tijd met harde gestrengheid ten uitvoer gelegd. Marius verkeerde evenwel op het Beggijnhof in gunstiger omstandigheden dan zijne ambtsbroeders daarbuiten; want al werd soms de hofpoort in den vroegen morgen met geweld door den schout en zijne rakkers geopend, allerwegen stonden de wachtposten gereed om het onraad aan te kondigen en Marius tegen overrompeling te behoeden. Kerkte hij echter buiten het hof, wat niet zelden gebeurde, dan stond hij aan grooter gevaren bloot dan de andere priesters; maar dan verzon hij ook allerlei middelen om zijn vijanden te verschalken. Zoodoende ontkwam hij bijna het gansche jaar 1629 aan alle nasporing en bespieding. Maar op den tweeden Kerstdag van dat jaar, toen hij in de woning van een aanzienlijk burger voor een klein getal van Katholieken de heilige geheimen vierde, werd hij, helaas, door den schout op heeter daad betrapt en vastgegrepen.

Angst en schrik maakten zich van de gemoederen der Katholieken meester, toen zij vernamen, dat Marius in handen van het gerecht was gevallen en deze gewesten

wellicht van dezen voortreffelijken priester zouden worden beroofd. De boete, door het misdrijf beloopen, kon geen hoog cijfer bedragen, daar zij in verhouding stond tot het gering aantal personen, die de kerkelijke plechtigheid hadden bijgewoond; maar een onberekenbare ramp zou het oude gebied der noordelijke bisdommen van ons vaderland treffen, zoo aan Marius het verblijf in deze landen voor altijd zou worden ontzegd.

Gods Voorzienigheid evenwel richt zich niet naar de berekeningen der menschen. Wat een ramp scheen voor de Katholieken, vooral van Amsterdam, werd juist voor hen de voorbode eener gelukkige toekomst. De burgemeesters hadden door Marius' gevangenschap eene welkome gelegenheid gevonden, om met dezen man, wiens roem uit het buitenland naar herwaart was overgebracht, door verhoor en onderhoud nader kennis te maken. De bijzonderheden van dit verhoor bleven mij tot heden onbekend; maar de uitkomst bewees, dat Marius door zijne zeldzame welsprekendheid de Heeren dermate voor zich had ingenomen, dat van toen af Amstels Katholieken in hunne schuilkerken ongestoord de godsdienstoefeningen konden bijwonen. De schout liet zich gemakkelijk omkoopen; de schepenen bleven roerloos en de altijd onverdraagzame predikanten klopten bij de burgemeesters aan doovemans deuren. Aan Marius' beleid, aan het aanzien en den eerbied, dien hij zich bij de overheidspersonen had verworven, dankten de Katholieken een wapenstilstand van bijna dertien jaren 1). Nooit sedert de Hervorming was hun oogluikend zoo-

1) *Bibliotheca Chigi* te Rome, B 1, 6, fol. 337.

veel vrijheid gegeven als toen; met grooter gerustheid dan ooit kwamen zij te zamen, om aan de godsdienstige plechtigheden deel te nemen.

Met den duur des vredes nam ook de vrijmoedigheid toe; zij sloeg soms tot overmoed over. Sommige priesters achtten het niet meer noodig gestadig van schuilkerk te verwisselen en hunne vergaderingen tot een klein getal van geloovigen te beperken; van de zijde der burgemeesters, die vrijwillig de oogen gesloten hielden, meenden zij niets meer te vreezen te hebben. Marius echter stelde alle middelen in het werk, om op de gevaren eener al te groote gerustheid te wijzen en herinnerde er gestadig aan, dat de priesters te midden van vijanden leefden, die elk oogenblik het zwaard wederom uit de scheede konden trekken. Maar het vertrouwen in de welwillende gezindheid van den magistraat vermeerderde van jaar tot jaar en daarmede ook de onbezorgdheid dier priesters. De treurige gevolgen daarvan konden niet uitblijven.

De dominees klaagden de nalatige regeering van Amsterdam bij de Staten van Holland aan en jammerden bitter over den bedenkelijken aanwas der pausgezinden; zoodat de Heeren van den Gerechte te Amsterdam zich gedwongen zagen handelend op te treden en de Katholieken voor hunne stoutmoedigheid te straffen.

Toen brak eindelijk, na een veeljarigen vrede, op eenmaal een geduchte storm los.

Op Donderdag den 30en Mei van het jaar 1641 [1]), zijnde het feest van H. Sacramentsdag, begaven des morgens

---

1) Zie de *Aanteekening* achter dit artikel, blz. 31.

omstreeks 9 ure alle schepenen der stad zich naar het stadhuis op den Dam, om in de recht- of schepenkamer hunne gewone vergadering te houden. Ditmaal echter scheen er iets buitengewoons op handen te zijn; want niet slechts de hoofdschout, maar ook zijn klerk, zijn onderschouten en zijne twaalf rakkers of dienaars waren tot bijwoning der gerechtszitting opgeroepen. De schepenbank van dat jaar bestond uit de heeren: Ernst Roeters, Dr. Cornelis Witsen, Dr. Claes Pietersz. Tulp, Jan Huydecoper, Henrick Dircksz. Spiegel, Dr. Franco van der Meer, Mr. Joris Jorisz. Backer, Willem van Ruijtenburg en Roelof Bicker 1). Het schoutenambt werd bekleed door Jan ten Grootenhuijs 2). Al de schepenen waren dien dag op hun post; het hoog belang van het te behandelen onderwerp verdiende wel, dat allen op het appel kwamen en aan de zitting deelnamen. Zoodra de vergadering voltallig was, werden de deuren gesloten en nam Ernst Roeters het woord. Op onrustbarende wijze, beweerde hij, hadden in de laatste jaren de pausgezinden het hoofd opgestoken; allerwege hielden zij hunne conventikelen, niettegenstaande het verbod der plakkaten. Hoezeer in het algemeen de papen zich in schuilhoeken verborgen, van het ééne huis naar het andere trokken, op geheime plaatsen de pausgezinden samenriepen en zoodoende aan de handen van het gerecht wisten te ontkomen, dreven eenigen hunner de stoutmoedigheid zóó ver, dat zij jarenlang onbeschroomd hunne superstitie in hetzelfde huis en onder

---

1) Wagenaar, III, 342.

2) Wagenaar, III, 284.

een grooten toeloop volk voortzetten, tot ergernis van hen, die de ware religie beleden en de godzaligheid in deze goede stad wenschten te bevorderen. Hij behoefde die vergaderplaatsen niet aan te wijzen; zij waren aan alle inwoners bekend; want bij vol daglicht traden de pausgezinden er onbeschaamd bij talrijke troepen binnen.

Na deze aandoenlijke algemeenheden, wendde hij zich tot den hoofdschuldige en verweet den schout, dat hij zich op schandelijke wijze aan verregaand plichtverzuim had schuldig gemaakt. Wat iedereen wist, kon aan zijn aandacht niet ontgaan zijn; en toch, hij had in de laatste elf jaren geen enkelen schuldige gegrepen, geen enkele wetsovertreding met boete of kerker gestraft, geen enkele bijeenkomst uiteengejaagd.

Jan ten Grootenhuijs had tegen dit scherp verwijt niets in te brengen en onderging de hem toegediende tuchtiging met sprakelooze gelatenheid; want hij kon toch moeilijk tot zijne verschooning inbrengen, dat het schoutambt, hetwelk hij ruim 20 jaren bekleedde, hem in de laatste jaren door omkooping veel meer had opgebracht dan in den eersten tijd, toen hij ijverig de paapsche vergaderingen opspoorde en slechts een luttel aandeel kreeg van den buit. Op verwijten volgden bedreigingen; maar Grootenhuijs zweeg; trouwens iedereen wist, dat hij opzettelijk aan de paapsche stoutigheden den vrijen loop had gelaten. Toen aan het einde Roeters de schoutendienaars tot ijverige plichtsvervulling had aangezet, sloot hij de vergadering. Van zijn zetel oprijzende, noodigde hij zijne collega's uit hem te vergezellen en gebood schouten en dienaren zich bij de schepenen aan te sluiten. De Heeren daalden vervolgens

de trappen van het stadhuis af, vertoonden zich op den Dam en sloegen de Kalverstraat in.

Bij dit ongewoon verschijnsel stroomden van alle kanten de nieuwsgierigen toe. Sleepers, sjouwerlieden, scheepsvolk, alsmede de leegloopers, die gewoonlijk op den Dam rondslenterden, begrijpende dat er iets buitengewoons stond te gebeuren, volgden de Heeren van het Gerecht, om van hun ambtsvervulling getuigen te zijn. Zoo groeide de menigte gaande weg aan, totdat de stoet, de H. Stede reeds voorbij getrokken zijnde, stilhield aan het huis, waar de *Zijdeworm* uithing 1). Schepenen, schout en dienaren drongen er binnen en begaven zich naar het ruime lokaal, waar Pater Laurentius van niet minder dan vijfhonderd personen omringd was. Een onbeschrijfelijke angst maakte zich van de gemoederen der geloovigen meester, toen zij onverwacht het geheele gerecht, van al zijne dienaren vergezeld, de bedeplaats zagen binnentreden. Pater Laurentius stond aan het altaar en was met het H. Misoffer bijna halverwege gevorderd. De kreten van schrik, en de onheilspellende verzuchtingen, die uit het volk opstegen, kondigden hem het naderend gevaar aan.

De schepenen baanden zich een weg door de rijen der geloovigen en waren bijna tot het altaar doorgedrongen, toen eenige Katholieken den pater wilden wegvoeren, om hem aan de handen van het gerecht te onttrekken. Maar het was te laat; hij viel in de macht zijner vijanden, die hem gelastten zich van zijn misge-

---

1) Dit huis stond in de Kalverstraat, vermoedelijk aan de Oostzijde tusschen de H. Stede en het Spui.

waad te ontdoen. Kazuifel, manipel, stool, cingel, albe en amict werden op een stapel aan den voet van het altaar neêrgeworpen.

Terwijl schout en schepenen zich met den pater bezig hielden, hadden eenige Katholieken, onderricht omtrent hetgeen hun in dergelijke hachelijke omstandigheden te doen stond, het tabernakel geopend, en werden de H. Hostiën door hen, die voornemens waren onder de H. Mis tot de tafel des Heeren te naderen, genuttigd; zoodat gelukkig het Allerheiligste aan de schennende handen der overrompelaars werd onttrokken.

Middelerwijl hadden vele geloovigen pogingen aangewend om te ontvluchten; want voor elk hunner werd de boetestraf verhoogd; maar die pogingen leden schipbreuk, daar aan den uitgang de schoutendienaars stonden met streng verbod iemand door te laten. Allen waren dus gevangen en moesten tot het einde toe getuigen zijn van de ontwijding des heiligdoms.

Ciborie en kelken, kandelaars en ornamenten werden verbeurd verklaard en bij de reeds verzamelde misgewaden gevoegd. Het altaar brak men aan stukken, alle sporen van een schuilkerkje vernietigde men. Vervolgens werden alle aanwezigen geteld en hunne namen opgeschreven; want voor ieder van hen moest eene boete van 5 gulden worden betaald. Voor den pater had men 200 gulden op te brengen, wijl hij anders zijn vergrijp in den kerker moest boeten. Ook de bewoner van het huis, die de vergadering onder zijn dak had toegelaten, moest zijn waagstuk met een som van 200 gulden betalen. Het gezamenlijk bedrag der boete beliep dus de in die dagen aanzienlijke som van twee duizend

negen honderd gulden. Eindelijk vorderden de Heeren van het Gerecht, dat de bewoner van het huis zich borg zou stellen voor de geheele boetestraf; en toen aan dezen eisch was voldaan, verlieten zij den *Zijdeworm*; maar aan de schoutendienaren gelastten zij het huis streng te bewaken en niemand uit of in te laten. Nadat het Gerecht vertrokken was, mochten Pater Laurentius en de gevangen geloovigen ongemoeid huiswaarts keeren, terwijl de rakkers de verbeurde goederen bleven bewaken 1).

Schout en schepenen richtten vervolgens hunne schreden naar den Dam; zij trokken het stadhuis voorbij, de Papenbrug over, de Warmoesstraat door, om vervolgens over het Oudekerksplein den Fluweelen Burgwal te bereiken, waar zij wisten dat pater van Teylingen in een der woonhuizen zijn talrijke vergaderingen pleegde te houden 2).

Ook hier weder dezelfde vertooning, met dit onderscheid dat er geen gevaar voor heiligschennis bestond. Pater van Teylingen, de bewoner van het huis en vijf-

---

1) Wat Prof. Alberdingk Thijm van deze gebeurtenis gemaakt heeft, kan men lezen in zijn historisch-romantisch verhaal, getiteld: *In de Zyde-Wourm,* voorkomende in de *Portretten van Joost van den Vondel*, blz. 58.

2) Met zekerheid kan ik het hier bedoelde huis niet aanwijzen; maar volgens het oudste nog bestaande verpondingsboek, fol. 39 verso, woonde in 1647 en later op den toenmaligen Fluweelen Burchwal (thans de O. Z. Voorburgwal, Oostzijde) in het 2e huis bezuiden de Korte Niezel (thans N°. 35) de heer Augustijn van Teijlingen; in 1673 en 1674 werd de verponding door zijn weduwe betaald. Lag daar misschien de ouderlijke woning van Pater Augustijn van Teijlingen? Zoo ja, dan blijft het nog steeds twijfelachtig, of hij er ook gekerkt heeft; want het perceel komt mij wat te klein voor, om 500 personen tegelijk op te nemen.

honderd pausgezinden werden tegelijk in boete geslagen Evenals in de Kalverstraat beliep ook hier de boetestraf eene som van 2900 gulden. De namen der aanwezigen werden opgeschreven, de borg gesteld, eenige rakkers ter bewaking van het gebouw achtergelaten en — schepenen, schout en dienaars trokken huiswaarts, om van hun zwaren arbeid uit te rusten. Zij hadden een goede vangst gedaan, in slechts twee schuilkerken, behalve de waarde der verbeurdverklaarde kerkgewaden en sieraden, eene gezamenlijke boete verworven van vijfduizend achthonderd gulden.

Toen Leonardus Marius het gebeurde vernam, treurde hij bitter over de ontzaggelijke offers, die nu weder door de Katholieken moesten worden opgebracht, meenende dat men het ongeluk had kunnen voorkomen, zoo men de voorschriften van voorzichtigheid, waartoe hij gestadig vermaande, stiptelijk had opgevolgd. De Katholieken hadden zich allen aansprakelijk gesteld voor de boeten, die bij elke overrompeling door priesters en leeken werden beloopen; zij moesten dus nu het hooge bedrag van 5800 gulden samenbrengen. Marius zond aanstonds Beggijntjes en klopjes uit, om aan de huizen der geloovigen de penningen op te halen, die tot voldoening der boetestraf gevorderd werden.

Inmiddels werd in den middag van den 30^{en} Mei door schout en dienaren het werk voltooid, dat 's morgens was aangevangen. Omstreeks twee ure verscheen de schout, van twee vrachtsleden vergezeld, wederom voor den *Zijdeworm*, om het verbeurdverklaarde kerkgoed te halen. Onder het gejuich en den lagen spot van het gepeupel brachten zijne dienaren de stukken naar buiten

en laadden ze op de sleden: op de eerste de kelken, ciborie en misgewaden, op de tweede de brokstukken van het altaar en het tabernakel. Terwijl de Katholieken, onder grievend leed gebogen, het lafhartig spel aanschouwden, bewogen zich de sleden naar het stadhuis, waar de buit werd opgeborgen.

Vervolgens begaf zich de schout, van eene inmiddels aangroeiende menigte omringd, naar den Fluweelen Burgwal, waar eene nog walgelijker vertooning plaats greep. De schuit, die langs den waterweg den tweeden buit naar het stadhuis moest voeren, lag reeds voor het huis van pater van Teylingen gereed, en een ontzaggelijke menigte volks verdrong zich aan beide zijden der gracht. De lading was hier gering in vergelijking met die van de Kalverstraat; want men had gelukkig eenige kostbare voorwerpen, die des morgens op het oogenblik der overrompeling niet gebruikt werden, aan de handen der roovers onttrokken.

De schuit was dus spoedig bevracht en de schipper wilde reeds van wal steken, toen de schout, die des morgens op zoo gevoelige wijze van plichtsverzuim was beschuldigd, het oogenblik gekomen achtte om dat langdurig verzuim met een merkwaardig heldenstuk goed te maken. Hij plaatste zich op de plecht der schuit, zette tot vermaak van het gepeupel de bonnet van pater van Teylingen op zijn hoofd, nam een wijkwast in de hand en gaf het bevel tot vertrek onder het aanheffen van een geuzenlied. De schuit werd geboomd langs den Fluweelen Burgwal, vervolgens door de Grim en eindelijk door het Rokin naar den Dam, waar de lading het stadhuis werd binnengedragen.

De 30e Mei van het jaar 1641 gold voor de Katholieken van Amsterdam als een dag van droefheid en diepen rouw. De vervolgingsgeest was ontwaakt en niemand kon voorzien, hoelang de eenmaal opgewekte storm zou aanhouden.

Op den volgenden dag, den 31en Mei 1641, gingen de gerechtsdienaars weder op verkenning uit; zij hoopten nu de paters Franciscanen te treffen, wier schuilkerken hun bekend waren. Aan een woonhuis in de Kalverstraat, ter plaatse waar thans de Boomskerk staat, brachten zij hun eerste bezoek en vonden er een zeer ruim vertrek, dat geheel tot kerk was ingericht; maar de geloovigen ontbraken en het lokaal was geheel ledig. In een belendend vertrek ontmoetten zij echter twee personen: de eene was een pater Franciscaan, de andere gaf zich uit voor den bewoner van het huis. Beiden werden met 200 gulden boete gestraft; zoodat het eindcijfer, door de gezamenlijke Katholieken te betalen, daardoor tot zes duizend twee honderd gulden steeg. De bewoner van het huis ontving het dwangbevel het schuilkerkje van bestemming te veranderen en zoodanig in te richten, dat het voor een burgerwoning geschikt was; anders zou op last van den magistraat het huis tot den grond worden afgebroken.

Onder het uiten van deze liefelijkheden verlieten de Heeren van den Gerechte brommend de Kalverstraat, om de tweede schuilkerk der paters Minderbroeders te bereiken. Daar vischten zij evenwel achter het net; wel vonden zij er een tamelijk ruime kamer, die ongetwijfeld tot kerk diende; ook ontmoetten zij in het gebouw een pater Franciscaan; maar de bewoner was

afwezig, weshalve de borg ontbrak. Onverrichter zake dropen zij af.

Op de volgende dagen zag men de schoutendienaars de huizen der Katholieken doorzoeken, om geheime vergaderplaatsen op te sporen; maar van den 1^en^ tot den 4^en^ Juni deden zij vruchteloozen arbeid.

Op Woensdag den 5^en^ Juni werd echter hunne moeite dubbel beloond; want toen genoten zij de voldoening het hoofd der geestelijkheid bijna op heeterdaad te betrappen. Marius namelijk zou op Woensdag den 5^en^ Juni in het huis der weduwe van Joannes Bruijn den maandstond van haren overleden echtgenoot gaan vieren en had nadrukkelijk gelast niet meer dan tien familieleden daarbij toe te laten. Zijn bevel werd stiptelijk opgevolgd, en in den vroegen morgen had de omzichtige Marius reeds het Beggijnhof verlaten, om zich naar bovengenoemd sterfhuis te begeven.

Wie had hem verraden? Hoe kon de schout weten, dat hij in de woning der weduwe Bruijn, waar hij nooit had gekerkt, zijn herderlijk ambt ging uitoefenen? Tot oplossing van dit raadsel meen ik te moeten veronderstellen, dat de al te ijverige schout bestendig een zijner dienaren in den omtrek der poort van het Beggijnhof had geplaatst, om telkens als Marius het hof verliet, hem op zijn schreden te volgen en daarvan aanstonds rapport te doen. Doch hoe dit zij, toen Marius het H. Misoffer had aangevangen en bereids tot het H. Evangelie gevorderd was, werd hem door een der aanwezige familieleden toegefluisterd, dat de schout met zijne dienaren naderde. Onmiddellijk staakte Marius de H. Mis en vluchtte in één der belendende vertrekken,

waar hij zich in een schuilhoek verborg. Haastig werd het altaar uit elkaar genomen en alle voor den schout verdachte voorwerpen verwijderd. Jammer dat men daarbij vergeten had den grooten witten halskraag te verbergen, dien Marius gewoon was af te leggen, zoo dikwijls hij zijne misgewaden aantrok.

De schout trad binnen, maar stond verbaasd, toen hij slechts eenige familieleden in een druk gesprek rondom een tafel vereenigd vond. Was hij misschien door den aanbrenger misleid? Geen enkel teeken ontwaarde hij, waaruit met grond kon worden opgemaakt, dat hier eene paapsche vergadering gehouden werd. Zijn spiedend oog viel echter op den halskraag van Marius en, dat voorwerp in de hand nemende, zeide hij uit dit herkenningsteeken te moeten besluiten, dat Marius zich hier ophield. Niet wetende wat te doen, vertrok hij, om aan de schepenen zijn wedervaren mêe te deelen en te vernemen, hoe hij met Marius zou handelen. Aanstonds na het vertrek van den schout, kwam Marius uit zijn schuilhoek te voorschijn, om het H. Offer voort te zetten en zonder verdere stoornis te voltooien. De schout, die zich inmiddels naar de schepenen had begeven, kreeg daar aanstonds de volle laag, omdat hij aan Marius ongelegenheid had veroorzaakt. Als hij vriend wilde blijven met de burgemeesters, moest hij Marius sparen; want deze geleerde priester had het hart van den magistraat veroverd. Tengevolge daarvan kreeg Marius in den loop van den dag het bericht, dat hij van alle boete en vervolging was ontslagen: 1° om het gering getal der geloovigen, die hij in het sterfhuis der weduwe Bruijn had toegelaten;

2 om de groote verdiensten des overledenen, wiens nagedachtenis hij gevierd had en 3° om aan de nagelaten weduwe vertroosting te bezorgen 1). Deze lieftalligheid der anders zoo barsche heeren strekte den Beggijnenvader tot bijzondere verkwikking; maar nog grooter voldoening werd hem geschonken, toen na den 5en Juni de gerechtsdienaars voor een tijd hun vervolging staakten.

Als men den Heer Ter Gouw wil gelooven, waren in de dagen, toen bovenverhaalde gebeurtenissen plaats grepen, de stikdonkere nacht van den Spaanschen tijd en het morgenrood der gezegende Hervorming reeds lang voorbij; in 1641 straalde, volgens hem, de vrijheidszon in vollen middagluister over het vrije Nederland.

B. H. KLÖNNE.

AANTEEKENING.

Het manuscript, waarin deze gebeurtenis voorkomt, vermoedelijk door de la Torre geschreven, geeft wel den datum 30 Mei, maar draagt geen jaartal. Het werd door Dr. G. Brom aangetroffen tusschen de brieven van Petrus van Walenburch aan Mgr. Fabio Chigi, anno 1642. Na vergelijking echter van verschillende feiten en datums kwam ik tot de zekerheid, dat de gebeurtenis, in dit artikel beschreven, in het jaar 1641 had plaats gehad. In die overtuiging werd ik bovendien bevestigd:

1°. door hetgeen de *Annuae Literae S. J.* op het jaartal 1641 vermelden: „Amsterodami a° 1641, sacro Corporis Christi festo, bina oratoria, quorum altero toto decennio absque perturbatione usi fueramus, altero etiam longe, ingressi praetores et lictorum

---

1) *Bibl. Chigi*, A III, 69, fol 422.

caterva supellectilem omnem sacram rapuere, nec reddita, nisi gravi mulcta redempta; nostros ne caperentur Divina bonitas protexit."

2°. door de *Annuae Literae* of *Relationes laborum et fructuum* der Paters Franciscanen, die toen in deze Missie werkzaam waren. Pater Joannes Boener, die zich te Haarlem had gevestigd, schreef namelijk in een brief van het jaar 1641: „Etiam Amsterodami nudius tertius in festo S. Sacramenti magnos et enormes incursus passi fuerunt sacerlotes, qui majorem nobis libertatem fuerant adepti" Het manuscript van de *Annuae Literae* der Franciscanen, waarvan slechts eenige fragmenten verleden jaar te Quaracchi zijn verschenen, berust in de koninklijke bibliotheek te Munchen (2 deelen 4°) en bevat een kostbaren schat van bijzonderheden omtrent den kerkelijken toestand dezer gewesten in de 17e eeuw en later.

B. H. K.

Mr PAULUS TADEMA.

Toen de hoogwaardige Philips van Rooveen, de tweede apostolische vicaris dezer gewesten, in 1615 den toestand der Katholieken in Friesland kwam opnemen, vond hij in de hoofdstad een goed deel der burgerij nog gehecht aan het oude geloof; ook op het land mocht hij zich overtuigen, dat velen van den adel der Moederkerk nog trouw zwoeren. Maar de verdrukking was er groot, heviger dan in eenig ander gewest. In den deerlijk vertreden wijngaard vond hij als arbeiders slechts drie ordenspriesters en vijf wereldsheeren; één dezer werd, helaas, nog gegrepen en over de grenzen gebannen, een ander, hoog in jaren geklommen, was afgetobd door den moeilijken arbeid. Geen wonder, dat den hoogwaardigen man een zucht ontglipte met de jammerklacht: „Der Friezen toestand is recht deerniswaardig".

Het was toen als na het woeden van een geweldig onweer, dat in storm en hagelslag den oogst had verplet, de boomen ontworteld, de woningen vernield. Maar ten gelukkig gevolg zijn de pestdampen weggedreven, de lucht is gezuiverd; nieuw leven ontkiemt straks uit de droeve verwoesting. Dit nieuwe leven te helpen ontwikkelen en vormen, werd de roeping van hem, wiens naam we aan het hoofd hier neerschreven.

Uit een aanzienlijken tak van den Frieschen adel was Paulus Tadema gesproten. Een wijle na de omwenteling van 1580 had hij in Kollummerland het levenslicht aanschouwd, geboren uit den echt van Beern 1) Tadema met Margriete van Bootsma. Deze hadden in den voorgaanden storm het Katholiek geloof, helaas, verloren; doch hun zoon vond het kleinood weder. Op een wondervolle wijze — dus getuigt de eerwaarde Thiara, schrijver eener kerkelijke geschiedenis van Friesland 2) — werd de jongeling in den vreemde door Gods goedheid naar de Katholieke Kerk teruggevoerd. Het vermoeden wil, dat dit in Brabant heeft plaats gehad.

De studiën, die straks volgden ter voorbereiding van het priesterschap, waartoe de bekeerling zich geroepen

---

1) In den naam der moeder stemmen de schrijvers overeen, doch omtrent den vader komen ze in tegenspraak. Dr Amersfoordt en Mr Evertsz in hunne aanteekeningen op Pr. v. d. Heyden's *Verhaal v. d. Verrigtingen der Jezuïeten in Friesland,* bl. 298, noemen ONNO Tadema; doch het *Stamboek van den Frieschen .... Adel* zegt BOUWE van Tadema en voegt er uidrukkelijk bij, dat de naam Onno verkeerd is. Hiermede stemt Mr Andreae, *Oudheidk. Plaatsbeschrijv. v. Kollummerland*, I, bl. 130, genoegzaam overeen, noemende BUWE Tadema. Toch schijnt ook dit bezijden de waarheid. Paulus Tadema zelf onderteekent zich, in een brief van 15 Octob. 1630 n. s., duidelijk als Paulus BERNARDI (= Berndes, d. i. zoon van Bernd of Beern). En dat we daarmee niet een blooten schuilnaam ontvingen, dienende om den vervolger beter te ontgaan, blijkt uit de Acten van het Haarlemsche kapittel, waar hij op 6 Juli 1629 als getuige voorkomt en Mr Paulus BERNARDI Tadema heet (*Bijdragen v. d. Gesch. v. h. Bisd. v Haarlem,* X, bl. 27).

2) Andreas Thiara, tot 1672 pastoor te Hemelum (Bakhuizen), vervolgens te Oosterend (Roodhuis), liet een belangrijk werk na, getiteld: *Andreae Thiarae Leowardiensis, pastoris in Oosterend, Historia Stationum ecclesiasticarum in Frisia et recensio pastorum ab anno 1568 ad annum 1696.* Het berust in afschrift bij het *Friesch Genootschap voor geschied-, oudheid- en letterkunde.* Dank der heusche goedheid van het achtbaar *Genootschap*, mocht ik veel putten uit die rijke bron.

achtte, schijnen te zijn geschied binnen Leuven in het prachtig collegie, door den vermaarden Wiggle van Aytta daar gesticht. Wijl de eerwaarde Tadema ons wordt voorgesteld als een man met een helder hoofd en een stalen geheugen, laat het zich begrijpen, dat de studie hem ook haren lauweren bracht. Maar of zijn titel van *Meester* duidt op de vrije kunsten, of op eenig ander vak, bleef ons tot nog toe verborgen. Niet alleen verwierf de gelauwerde zich een schat van wetenschap, ook het karakter ontving een gelukkige vorming en de ziel won kracht uit den gloed der godsvrucht.

Als de vrome edelman straks tot priester was gewijd, keerde hij terug naar het vaderland, om het licht der waarheid dáár te ontsteken, waar hij het licht des levens had ontvangen. Een zegen gewis voor Friesland, toen de eerwaarde Tadema, in 1617 naar het schijnt 1), zijn heilige taak aanvaardde. Zie hier, hoe hij ons in een paar trekken wordt geteekend: „een goed redenaar, geschikt voor het volksonderricht, ervaren in de geschilpunten van dien tijd". Zijne geleerdheid en rustelooze ijver zouden weldra de bewondering wekken van zijne medebroeders zoowel als van de geloovigen.

Tot werkkring werd hem aangewezen, wat we het hart van Friesland kunnen noemen, de breede streek, die be-

1) Pastoor Thiara meent, dat P. Tadema vóór 1620 zijn vroom werk aanving Als we nu weten, dat dit te Leeuwarden is geschied, en vervolgens in de *Descriptio* van 1616 (*Archief v 't Aartsbisd.* I, bl 224) zien, dat er toen slechts twee wereldsheeren te Leeuwarden waren gevestigd, om straks uit de *Descriptio* van 1617 (*Archief v. 't Aartsb.* XVII, bl. 468) te vernemen, dat er destijds drie daar aanwezig waren, dan meenen we goeden grond te hebben voor de aanname, dat het jaar 1617, misschien zelfs het einde van 1616 den aanvang heeft gezien van Tadema's geestelijken arbeid.

zuiden Leeuwarden aan beide zijden der oude Borne ligt en tot voorbij Sneek zich uitstrekt. Voor zooveel er bij een zwervend leven spraak kan zijn van huisvesting, koos de jonge priester zich deze te Leeuwarden, waar het eenigszins veiliger was, wijl de stad er belang bij had, hare inwoners niet aan den vollen druk der plakkaten bloot te stellen.

Om de pletterende zwaarte van dien druk te doen kennen, nemen we de bepalingen van 15 Novemb. 1594. Zij verboden ten strengste alle vergadering der Katholieken tot het oefenen van hunnen godsdienst, hoe stil en geheim dit mocht geschieden. Bij elke ontdekte overtreding verviel de eigenaar des huizes, waar de bijeenkomst plaats had, in eene boete van honderd gouden rijders; ieder aanwezige verbeurde 25 gelijke rijders en, zoo hij op de daad werd betrapt, ook zijn bovenkleed; de priester, die daar kerk hield, werd aanstonds op lijfstraf gebannen; wie 't waagde hem nog te herbergen, beliep een boete van 50 gouden rijders voor de eerste, van 100 voor de tweede maal en voor de derde keer 150 zulke rijders met de verbanning er bij. Ten boosaardig lokaas werd een derde van al het verbeurde den veilen verklikker toegezegd 1). Hebben we hier nog bijgevoegd, dat de gestrengheid dezer bepalingen gedurig werd verscherpt, ofschoon ze in de uitvoering onmogelijk bleken, dan behoeven we er niet op te drukken, welke moed er toen werd vereischt om de priesterlijke loopbaan te betreden, welke voorzichtigheid

1) Schwartzenberg, *Groot Plakaat- en Charterboek van Friesland*, IV, bl. 865.

elke schrede moest geleiden, om den vervolger niet in handen te vallen.

Doch heer Tadema, vol van den geest der Apostelen en dorstend naar het heil der zielen, toonde zich den adel zijner geboorte waardig en deinsde niet terug voor het dreigend gevaar. Als kramer, kaaskooper of veearts vermomd toog hij rond door Idaarderadeel, door Utingeradeel, ja ging in den aanvang nog verder zuidwaarts; dan terugkeerende bewoog hij zich door Rauwerderhem en Baarderadeel, telkens zorgend, dat hij met den marktdag weer op zijn post was in de stad. Van wijd en zijd stroomden dan de zijnen derwaarts, om met hun tijdelijk voordeel of onder den schijn daarvan voorziening in hun geestelijke behoeften te zoeken. Van den grooten Apostel had de ijverige priester geleerd, bij tijd en ontijd met zijn vromen arbeid bezig te zijn; ook in de wijze volgde hij de voorschriften aan Titus gegeven: al zijn geduld en heel den schat zijner wetenschap wendde hij aan om te onderrichten en te staven, te vermanen en te berispen.

Zoo had hij een dozijn jaren in hitte en koude, bij weer en onweer gezwoegd, toen de stad Leeuwarden, die tot dusver hem vrij gunstig was gebleven, in 1629 de harde hand naar hem uitstak. Of er staatkunde in het spel was, wijl in Juni bekend werd, dat het keizerlijk leger naar Nederland afzakte; of de „dienaren der gemeente Christi" in heiligen ijver naar de roede deden grijpen; wie zal het beslissen: maar de geessel der vervolging sloeg hevig in het rond. Menige vreemdeling, die den indruk maakte een eerzaam man te zijn, werd gegrepen alleen op het vermoeden, dat hij wellicht

priester was. Den palm der vervolging droeg de onderschout weg, die den eernaam van „*priesterduivel*" zich had verworven. Meermalen toog hij, door de huif eener vrouw vermomd, in den nacht langs de straten der stad, om de Katholieken in hunne geheime samenkomsten wisser te betrappen. Tot diep in den nacht kon hij bij de huizen van sommige burgers op den uitkijk staan, om te bespieden, of niet eenig priester daar aanklopte.

Zooveel list achterhaalde den eerw. heer Tadema, hoe behoedzaam deze ook placht te werk te gaan. Op een marktdag werd hij in de kamer, waar hij met het landvolk zijner dorpen vergaderde, onverziens gegrepen en gekneveld. Drie of vier dagen zuchtte hij in hechtenis; en toen hem onder een boete van 60 gulden de vrijheid werd teruggegeven, ontving hij ten eindvonnis: verbanning uit de stad. Zoo streng werd dit uitgevoerd, dat de priester, zelfs ondanks de voorspraak zijner Protestantsche verwanten, niet het minste uitstel mocht verwerven, om tot verhaal te komen van de koorts, welke hem in de gevangenis had aangetast 1).

Naar we vermeenen is dit geschied in de tweede helft van Zomermaand des jaars 1629. Op den zesden van Hooimaand n. s. ontmoeten we den balling te Haarlem. Dien dag vergaderde daar het kapittel, opgeroepen door den apostolischen vicaris, die zelf de heeren Mr Jan Albertsz. Ban en Dr Leonard Marius in het bezit kwam stellen der voor hen bestemde canonisie. Behalve den pastoor van Hoorn verscheen als getuige daarbij Mr Paul Berndes Tadema, die uit Friesland was overge-

1) Willebr. v. d. Heyden, *Verhaal v. d. Verrigtingen der Jezuïeten in Friesland*, bl. 74.

komen 1). Allicht wilde de apostol. vicaris dezen nu reeds in kennis brengen met den hooggeschatten Marius, die straks het provicariaat over de Friesche gouwen zou erlangen. Ook moest het voor den balling eene opbeuring zijn, dat hij hier in de feestvreugde mocht deelen. Evenwel was feestvreugde, naar we meenen, niet de reden van de Haarlemsche reis. De verbannen priester, zoo dunkt ons, had raad noodig, en zocht dien bij den hoogwaardigen vicaris, die toen in de stad aan het Spaarne vertoefde. De raad heeft voorzeker geluid: wederkeeren naar den ouden werkkring en met vermijding der stad, die hem uitdreef, op het land behoedzaam van zijne taak zich kwijten.

De raad werd gevolgd en met opgewekten zin de arbeid weer aanvaard. Een goed jaar had dit geduurd, toen de eerwaarde Lambertus Lambringa, Leeuwardens pastoor, kwam te sterven. De geestelijke overheid sloeg straks raad om een geschikten opvolger te vinden en ontbood den verdienstvollen heer Tadema bij zich. Deze stak de Zuiderzee over en bevond zich in het midden van October 1630 andermaal te Haarlem. Waren op hem de oogen gevallen, die naar den besten pastoor voor Leeuwarden zochten, dan heeft hij gewis het bezwaar geopperd van zijn nog onlangs beloopen banvonnis, 't geen hem voor die stad onbruikbaar maakte. Na eigen persoon ter zijde gesteld te hebben, had zijn woord gewis invloed, als hij den achtbaren heer Folkert van Herckinge aanbeval, een geboren Groninger, die sedert een dozijn jaren te Zwolle de zielzorg der Katho-

---

1) *Bijdragen v. d. Geschiedenis v. h. Bisdom v. Haarlem.* X, bl. 27.

lieken zoo zegenrijk droeg. Deze aanbeveling staat vrij duidelijk te lezen tusschen de regels van een brief, door Mr Paulus op 15/25 October uit Haarlem aan „zijnen heer en vriend", den pastoor van Zwolle geschreven. Na bericht van het overlijden, dat Leeuwarden in rouw had gedompeld, uit hij den wensch: „Mocht mijnheer de opengevallen plaats in onze hoofdstad komen innemen, dit zou mij gewis groote zielsvreugde baren".

Verder tracht hij zijnen vriend te troosten over de pest, die als gevolg van den hongersnood in Zwolle heerschte en dagelijks vele slachtoffers velde. Nog voegt hij er bij: „Ook ik heb in deze twee jaren veel verdrukking doorgestaan, maar door veel kwelling moeten we het Hemelrijk ingaan". Aan 't slot wenscht hij eenig antwoord, met verzoek dat het naar Leeuwarden verzonden worde, wijl het van daar hem het best kan bereiken. Ten afscheid klink een „vaarwel in des Heeren kracht". — Welk antwoord uit de IJsselstad kwam, hebben we niet vernomen; doch pastoor Herckinge bleef daar van zijn heilige taak zich kwijten, en naar Leeuwarden werd geroepen de eerwaarde Vitus Jacobs van Zuchtelen, die sedert 1615 in den omtrek van Bolsward 's Heeren wijngaard had verzorgd. De schrijver des briefs keerde terug naar zijn ouden werkkring, die thans geheel buiten Leeuwarden lag.

Wie destijds den priester-edelman zocht te ontmoeten, richtte vóór alles zijne schreden naar Warstiens, gelegen in den noordelijken hoek van Idaarderadeel. Daar had de zwervende priester bij een bejaarde weduwe een verborgen „te huis", om van den afmattenden arbeid soms wat uit te rusten. Doch gelijk de eerw. pater

Franc. Mijleman in de Groninger Ommelanden te dier tijde op onderscheiden plaatsen van zijn uitgestrekten werkkring eenige vaste huizen had, waar hij op zijne tochten intrek placht te nemen, zoo ook heer Tadema, die in verschillende grietenijen eenig onderdak had, waar hij op zijne rondreizen een of anderen dag vertoefde en iets van zijne benoodigheden vond. Om veiliger te zijn voor het spiedend oog van den vervolger en vaardiger de zijnen alom te kunnen bijstaan, leidde hij een zoo zwervend levend, dat zijne vertrouwden van hem getuigden: „Hij geeft ons zijne dingen in bewaring, opdat hij bij bezoek het gebruikte verwissele en wij het versletene herstellen, maar aan rustig verblijf denkt hij nimmer". — Als iemand soms meende, dat hij den vereerden herder een paar dagen te gast zou hebben, dan gebeurde het vaak, dat deze onverwacht naar elders werd geroepen; en in het holle van den nacht leidde de gastheer dan den rusteloozen priester van dorp tot dorp, om ter veilige hoede hem te dienen. Nu eens ging het naar Oldeboorn of nog verder in het zuiden, om een zieke te „berechten", dan weer naar Bozum of Britswerd in het westen om een kind te doopen; straks liep de toch naar Wartena in het noorden om een huwelijk in te zegenen.

En telkens, als de herder was aangekomen, riep hij de kinderen bijeen, om hun zijn teedere zorgen te wijden, of hij verzamelde zoovelen mogelijk van zijne gemeente om in het diep van den nacht met hen „te kerken" en het brood des levens hun te breken. Tot drie-, viermaal in de week placht dit te geschieden. Mocht de vrome zwerver van zijne tochten een weinig uitrusten, dan las

hij te Warstiens bij gemelde weduwe in een geheim vertrek zijn H. Mis.

In den loop der dertiger jaren bracht de Heer des wijngaards zijn trouwen arbeider althans eenige verlichting. Omstreeks 1631 kwamen de paters Jesuïeten te Wytgaard zich vestigen en ontlastten heer Tadema van de zorg voor Baarderadeel. Alleen in de zuidelijke punt dezer grietenij, waar ze grenst aan Rauwerderhem, bleef hij bezoek afleggen en nog slechts bij een klein getal. Want toen hij eens te Bozum overvallen werd en gevangen, moest een enkel paar boeren daar al de kracht hunner beurs tot zijne loskooping aanwenden. — Straks kwamen ook de eerwaarde Minderbroeders, om in 't Heerenveen zich te vestigen en voor de Katholieken dier streek te zorgen. Nu behoefde heer Tadema de zuidelijke grenzen van Utingeradeel niet meer te overschrijden. Evenwel liepen volgens vertrouwde opgaaf in 1640 zijne tochten door acht dorpen in Idaarderadeel en door zes in Rauwerderhem, door de voornaamste dorpen van Utingeradeel en door eenige aangrenzende plaatsen 1).

Hoe behoedzaam de schrandere man ook te werk ging, gebeurde het toch onderscheidene malen, dat de wijsheid van den vader zoowel als de liefde en toewijding der kinderen te kort schoot voor de list en het geweld van den vervolger. Behalve wat hierboven reeds verhaald is, geschiedde het eens, dat de ijverige priester op een tocht in de schuit om de haast werd vervoerd door een knaap. De onvoorzichtigheid had het treurig gevolg, dat de pastoor werd gegrepen; want de geleider bleek

---

1) *Archief v. d. Geschied. v. h. Aartsbisd. Utrecht*, IV, bl. 100.

niet vlug genoeg om den vervolger te ontkomen, noch sterk genoeg om zijnen aanval te weerstaan. Had een krachtig man, dus meent Andr. Thiara, zijneerw. begeleid, de priester ware den vervolger niet in handen gevallen. — Nu echter het ongeluk daar was, repte zich al wat maar iets vermocht, om den losprijs bijeen te brengen en de boeien van hunnen herder te slaken.

Op een andermaal stond Mr Paulus gereed, om ter voltrekking van het Misoffer de heilige gewaden aan te gorden. Daar vallen de mannen der roede onvoorziens op hem aan, doch missen boei of koorden om Gods dienaar te knevelen; hierom grijpt één hunner den cingel, daar gereed liggend voor de H. Mis, en ontheiligt dien tot een boei voor den priester, of liever, hij geeft er hoogere wijding aan. Want als straks de herder wordt vrijgekocht en de cingel in den losprijs mede is begrepen, blijft het stuk, als de keten van een geloofsbelijder, voor immer in hooge waardeering. Wanneer later een der jongere priesters voor het H. Offer zich met dien cingel mocht omgorden, dan achtte hij zich hoogst gelukkig in het voorrecht, wat dien dag hem ten deel viel.

Vervolgde en belijder was en bleef Mr Paulus tot aan het einde zijns levens. Weinige dagen voor zijn dood, toen de vrome grijsaard nog een tocht deed door Rauwerderhem, lag de grietman — 't is Tjalling van Eysinga; eere, wien eere toekomt — met zijne trawanten in hinderlaag. Het gelukte den vervolger, 's Heeren dienaar te grijpen en voor de laatste maal in boeien te slaan. Nu, meer dan ooit, was de kudde in de weer en kende geen rust, voordat zij den gevangen herder zijne vrijheid had terug bezorgd.

Is het wonder, dat de apostolische vicaris Jacobus de la Torre, als hij in den aanvang van 1656 verslag geeft van den toestand der Hollandsche Zending, met eerbied den naam vermeldt van Paulus Tadema en dezen priester-edelman, die over 650 wijd en zijd verspreide Katholieken de zielzorg droeg, ons aanbeveelt als een *echt apostolisch man* 1)? Gelukkig de kudde, die zulk een herder vond, een wederbeeld van den Goeden Herder, een man immer rijk voor allen, doch voor zichzelven om de liefde voor Christus steeds arm. Een voorrecht gewis voor de kerk van Irnsum en hare dochter te Warrega, dat hare grondslagen weleer door zulk een man zijn gelegd.

Straks naderde het uur, het gevreesde uur, waarop den herder de staf uit de handen zou glijden. De jongste gevangenneming had den grijsaard te hevig geschokt. Het afgetobde lijf had misschien den schok nog doorgestaan, als de ziel niet zoo bitter was gegriefd. Geen dorper toch of laat had den grijsaard gegrepen, maar een edelman had zich eerloos op zijn evenknie geworpen. Dit maakte den slag doodelijk. De liefde der kudde hief biddend de handen ten Hemel; de bede deed hopen, de hoop meende nog het gevaar te bezweren; doch de vinger Gods wenkte en de herderstaf viel.

Opmerkelijk is het, dat Leeuwarden, 't geen een vierdeleeuws vroeger den kloeken man uitdreef, voor den afgetobden grijsaard zijne poorten weer openstelde. In Mei 1656 legde hij daar het eerbiedwaardig hoofd

---

1) *Archief v. d. Geschied. v. h. Aartsbisd. Utrecht,* XI, bl. 192.

voor immer ter ruste; zijn eervol graf vond hij in de kerk van Oldenhove. Het doodenboek der kerk van Haarlem heeft in Mei 1656 aangeteekend:

„*Den eerwaarden heer en meester Paulus Tadema, een der trouwste arbeiders in Friesland, gestorven te Leeuwarden*" 1).

J. H. HOFMAN.

---

1) *De Katholiek,* Dl. LX, bl. 341.

BOEKBEOORDEELING.

BOSSUET ALS GEWIJD REDENAAR.

Histoire critique de la prédication de Bossuet, d'après les manuscrits autographes et des documents inédits, par l'abbé Jos Lebarq, docteur ès lettres 1).

„Jamais auteur célèbre ne fut, à l'égard de ses oeuvres posthumes, plus malheureux que Bossuet. Le premier de ses éditeurs fut son misérable neveu; et celui-ci eut pour successeur des moines fanatiques qui attirèrent sur leur édition la juste animadversion du clergé de France" 2). Aldus de Maistre; misschien heeft men hem reeds herkend aan zijn beslissende uitspraak, aan zijn kort en scherp recht. Is het te scherp in dit geval? Dat is wel mogelijk; maar al zou men ook geneigd zijn zachtere woorden te kiezen om de schuldigen aan te duiden, men moet toch toegeven, dat Bossuet ten opzichte van zijne nagelaten geschriften niet gelukkig is geweest. Dat is des te meer te betreuren, omdat slechts een betrekkelijk klein gedeelte van zijne werken tijdens zijn leven is uitgekomen. Vooral geldt dit van de *Oeuvres oratoires*; van de vrij aanzienlijke verzameling, die wij tegenwoordig onder dien titel bezitten, was voor Bossuet's dood (1704) niets anders verschenen dan de *Oraisons funèbres*, met de rede *Sur l'unité de l'Eglise* en eene enkele inkleedings- of professie-rede; al het overige behoort tot de oeuvres posthumes. Bossuet's neef, die al zijne handschriften erfde, bezorgde later de uitgave der *Elévations* en *Méditations*; maar de preeken, feestredenen enz. bleven nog meer dan zestig jaar lang in de portefeuilles verborgen.

Hoe dat mogelijk was? Het is zeker een zonderling verschijnsel,

---

1) Lille, Desclée de Brouwer et Cie. 1888. XX et 460 p.

2) *De l'Eglise Gallicane*, L. II, ch. IX.

waarvan men de eigenlijke oorzaak niet kent, en dat men dus zoo goed mogelijk tracht te verklaren. Bossuet zelf had zijne preeken niet voor den druk bestemd; van daar dat bij een groote menigte losse bladen, plannen, schetsen enz. maar weinig geregelde en volledige handschriften gevonden werden, en het kan wel wezen, dat zijn neef en erfgenaam het boven zijn krachten heeft geoordeeld, dat alles behoorlijk te regelen. Misschien vond hij het ook eene zaak van te weinig belang, om er zich veel moeite voor te geven; het is ten minste later gebleken, dat hij verschillende handschriften wegschonk of uitleende en zich daar verder niet over bekommerde. Maar men heeft ook ontdekt, dat „le petit neveu", later bisschop van Troyes, wel eens ten eigen bate in de preeken van den „grand oncle" ging grasduinen, en het is te begrijpen, dat hij ze in dat geval niet gaarne gedrukt in de handen van zijn hoorders kon zien.

Al zulke verklaringen zijn voor den neef niet zeer vleiend, dat is waar; toch zijn ze daarom nog niet onwaarschijnlijk of met zijn bekend karakter in strijd. Maar wij kunnen dit punt voor het overige laten rusten; wanneer de Maistre met iemand heeft afgerekend, dan mag men er verder het zwijgen toe doen; deze was zelfs voor zijne vrienden niet toeschietelijk, en zeker was „l'indigne, le misérable neveu" niet van de vrienden, verre van daar!

Bij zijn dood liet laatstgenoemde de handschriften wederom als erfenis na aan zijn neef, den president de Chasot; ook deze heeft, zoolang hij leefde, hunne rust niet gestoord, maar zijne erfgenamen stelden ze ter beschikking van de paters Benedictijnen, toen deze in 1768 een nieuwe uitgave van Bossuet's werken aankondigden.

Eindelijk werden dan de groote portefeuilles geopend, en al was er reeds veel verloren, het bleek gelukkig, dat ook nog schatten waren bewaard gebleven; de zeer bekende Déforis werd met de uitgave der nog ongedrukte geschriften belast, en door zijne zorgen verschenen dan de preeken van Bossuet voor de eerste maal in 1772.

Arme Déforis! Misschien heeft hij wel gehoopt zijn naam onsterfelijk te maken, door hem voor altijd aan dien van Bossuet te verbinden. In dat geval is zijn wensch vervuld geworden, maar zeker niet in den zin, waarin hij dat bedoeld zou hebben; wanneer hunne namen te zamen genoemd worden, dan is het meestal om den éénen te beklagen, dat hij in zulke handen moest vallen, en om het den anderen te verwijten, dat hij een verheven werk zoo afschuwelijk heeft durven verminken.

Hoe de Maistre hem en zijne bewerking beoordeelde, hebben wij gezien, maar reeds terstond bij de verschijning werd er niet veel gunstiger over gedacht; van alle kanten kwamen klachten en verwijten; de tegenspraak was nagenoeg algemeen, en toen vermaningen niet hielpen, zag zijne overheid zich gedwongen hem in 1788 te verbieden de uitgave verder voort te zetten. Zes jaren later behoorde hij tot de slachtoffers der guillotine.

Dat Déforis in zijne behandeling van Bossuet's preeken groote fouten begaan heeft, zal niemand betwisten; hij zelf heeft waarschijnlijk wel voorzien, dat men zijn werk niet zonder gebreken zou vinden, dat al de veranderingen, bijvoegsels, weglatingen, samensmeltingen, kortom al de „verbeteringen", die hij had aangebracht, niet naar ieders smaak zouden wezen. Maar dat men hem met zooveel geweld op het lijf zou vallen, dat heeft hij wel niet verwacht en zeker niet verdiend.

Want het is billijk naast zijne fouten ook zijne verdiensten in herinnering te brengen; bijna twintig jaar lang was hij bezig met het ontwarren, vergelijken, rangschikken, beoordeelen, afschrijven van deze menigte, grootendeels onduidelijke, onafgewerkte, ongeregelde handschriften; en dat hij door zijn rusteloozen arbeid een groot gedeelte van Bossuet's werken bekend gemaakt, misschien wel gered heeft, zal hem altijd recht geven op de dankbaarheid, ten minste op de toegeeflijkheid van alle vereerders van den grooten redenaar.

Dit alles neemt intusschen niet weg, dat zijne uitgave, met of zonder zijn schuld, zeer onvolmaakt is gebleven; en men kan volkomen instemmen met de klacht en den wensch van de Maistre: „Comment de pareils éditeurs ont-ils traité les oeuvres posthumes de ce grand homme? C'est ce qu'on sait déjà en partie; et c'est ce qu'on saura parfaitement, lorsque tous les écrits qui ont servi aux différentes éditions de Bossuet passeront sous la loupe de quelques critiques d'un genre tel qu'on peut l'imaginer". Toen hij dit schreef, was de uitgave Déforis reeds door die van Versailles (1815) gevolgd; deze had dus blijkbaar ook nog niet aan zijn verlangen voldaan. Wel was zij volledíger en in vele opzichten verbeterd, maar zoo min voor deze als voor de vele volgende uitgaven of liever herdrukken had een nieuw en grondig onderzoek der handschriften plaats gehad.

Dat geduldig opspeuren, dat nauwkeurig onderzoeken, dat oordeelkundig ontcijferen van handschriften is trouwens meer bijzonder

het werk van den lateren tijd; scherpe oogen dringen thans in alle schuilhoeken door; niet zonder een schijn van overdrijving wordt het geringste stuk papier, door een beroemde hand waarmeê dan ook beschreven, als een verloren kind met gejuich ontvangen en geliefkoosd; en, gewapend met de nieuwste hulpmiddelen, met schatten van geleerdheid en met bewonderenswaardig geduld, zijn de bleeke geleerden er op uit, om het onleesbare te ontwarren en de verdwenen letters en tittels weer aan den dag te brengen.

De handschriften van Bossuet hebben, na al hun tegenspoed, eindelijk toch ook het goed geluk gehad, in deze buitengewone belangstelling te gaan deelen. Gedurende de laatste vijfentwintig jaren zijn minstens een dozijn uitgaven van zijne preeken, of van een gedeelte daarvan, verschenen, waarin met meer of minder goed gevolg veranderingen zijn aangebracht en eene poging werd gedaan om de juiste lezing meer nabij te komen. Maar deze bewerkingen zijn gedeeltelijk zeer onvolledig, gedeeltelijk meer om den goeden wil der uitgevers dan om den gelukkigen uitslag te roemen, zoodat het ook nu nog voor velen een welkome tijding zal wezen, dat van Bossuet's preeken eene „édition critique complète d'apres les manuscrits, par Jos. Lebarq" ter perse is 1).

Mogen wij nu eindelijk den lang verwachten uitgever begroeten: „ce critique d'un genre tel qu'on peut l'imaginer"? Of zal deze nieuwe uitgave slechts een nieuwe teleurstelling zijn? Dr. Lebarq heeft deze vraag niet slechts voorzien, maar ook getracht van te voren een geruststellend antwoord daar op te geven. Daartoe dient de *Histoire critique*, die hij als een groote inleiding aan zijne uitgave heeft laten voorafgaan. Hij brengt ons als het ware in zijne werkplaats, hij maakt ons bekend met zijne manier van doen en geeft een uitvoerig verslag van zijn arbeid; wij kunnen hem hier op de handen zien, al zijn proeven volgen, al zijn ontdekkingen waardeeren, al zijn gevolgtrekkingen schatten; zoodat wij eenigszins in staat zijn zelf te beoordeelen, wat wij van hem te wachten hebben.

Aan geduld, aan inspanning, aan geestdriftige liefde voor zijn werk heeft het den geleerden uitgever ten minste niet ontbroken. Alle bekende handschriften, die op de preeken betrekking hebben, zijn onder zijn scherpziende oogen geweest, met ongemeene zorg

1) Lille, Desclée de Brouwer et Cie, 5 vol. in 8°.

onderzocht, gekeurd, vergeleken en gerangschikt. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat dit geen gemakkelijke taak is geweest; somtijds moest er een ware pelgrimage door Frankrijk ondernomen worden, om de verstrooide brokken van ééne en dezelfde preek weer bij elkander te brengen. Maar vele gelukkige vondsten, soms verrassende ontdekkingen, hebben dien arbeid wel verzoet, en wanneer de verwachtingen vervuld worden, die deze „prêtre pâlissant sur les manuscrits" heeft opgewekt, dan zal zijne uitgave ongetwijfeld met een hartelijk saluut ontvangen worden. Voor velen zal het een ongedacht genot wezen, de vertrouwbare, goed gerangschikte preeken te bezitten van den grootste onder de nieuwere gewijde redenaars. En Bossuet zelf kan er slechts bij winnen, door zich zoo zuiver en zoo volledig mogelijk aan het nageslacht te vertoonen; want er schijnt toch veel waarheid te wezen in de boutade van de Maistre: „Tout ce qui n'est pas digne de lui, n'est pas de lui".

Zoo even heb ik de *Histoire critique* een groote inleiding, een uitvoerig verslag genoemd; ik behoef deze woorden wel niet terug te nemen, maar zij zeggen toch ook de geheele waarheid niet. Het boek is wezenlijk wat het beweert te zijn: de geschiedenis van Bossuet's prediking; doch, als ik het zoo mag uitdrukken, vooral van de stoffelijke zijde beschouwd. Hier zijn op de eerste plaats de handschriften zelve aan het woord, en zij komen zich niet slechts beklagen over de slechte behandeling, die zij ondervonden hebben, maar zij verhalen ons ook van Bossuet's zorgvuldige voorbereiding, van de klappers die hij aanlegde, van zijne tekstverzamelingen en schetsen; zij toonen ons duidelijk de manier, waarop hij zijne meesterstukken samenstelde, en door hunne aanmerkelijk verschillende spelling maken zij zelve met vrij groote zekerheid ons den tijd bekend, waarin zij geschreven werden. Daardoor vooral was de schrijver der *Histoire critique* in staat, een verbeterde volgreeks van de bekende werken aan te bieden; wanneer ik hier nog bijvoeg, dat hij deze lijst heeft aangevuld met een korte vermelding van de vele preeken, waarvan in verschillende dagboeken of gedenkschriften de herinnering alleen bewaard is gebleven, dan heb ik, dunkt mij, den voornaamsten inhoud van zijn boek aangeduid.

Een drooge maaltijd? Het zou mij waarlijk leed doen, indien de belangstellende lezer deze gevolgtrekking maakte, en ik moet eerlijk bekennen, dat de fout dan niet bij Dr Lebarq, maar bij

mij gezocht moet worden. Het spreekt van zelf, dat men hier geen roman te wachten heeft, maar het is daarom nog geen vervelend boek, verre van daar; een schat van kleine bijzonderheden, geestige opmerkingen en anecdoten geven een aangename afwisseling en houden de belangstelling voortdurend gaande. Laat ik met een enkel voorbeeld duidelijk maken wat ik bedoel. Men heeft natuurlijk wel eens opgemerkt, dat vele preeken van Bossuet met een dubbel exordium beginnen; zoo was de gewoonte van zijn tijd, welke ook door Bourdaloue nog gevolgd is, maar door Massillon reeds werd opgegeven. Maar hoe komt het toch, dat er tusschen beide exordia zulk een in het oog loopend verschil bestaat; dat men geneigd is het tweede koud en stijf te noemen tegenover het eerste met zijn levendigen warmen toon? De handschriften geven ons een antwoord, dat geheel kan voldoen; wanneer Bossuet een preek wilde schrijven, begon hij bijna altijd met het tweede exordium; hij was dan koel, beredeneerd, scherpzinnig; met de grootste kalmte bepaalde hij zijn onderwerp en de manier, waarop hij dit ontwikkelen zou. En pas wanneer de preek geheel gereed was, schreef hij zijn eigenlijke inleiding; hij was dan vol van zijn onderwerp en er door bezield; als in een enkele opwelling stortte dan zijn geestdrift zich uit.

Ten opzichte van dat eerste exordium moet ik nog eene bijzonderheid navertellen. Zooals ik zeide, werd het eerst geschreven, als de preek voltooid was; dikwijls was daarvoor op het eigenlijke handschrift geen plaats meer, en dan moest het eerste het beste blad papier, soms de onbeschreven zijde van een brief, dienst doen. Nu spreekt het van zelf, dat sommige van deze losse bladen verloren zijn gegaan en anderen door de uitgevers, die de beteekenis er van niet begrepen, eenvoudig ter zijde werden geschoven. Maar somtijds geschiedde veel erger; wanneer het onplaatsbare stuk te goed was geacht om geheel verworpen te worden, dan werd het zoo goed mogelijk verdeeld en hier en daar tusschen den tekst gevoegd! Men begrijpt gemakkelijk, dat hier een voorname oorzaak van vele vergissingen is aangewezen, maar gelukkig bieden de handschriften de gelegenheid nog aan om ze voor een gedeelte althans te herstellen.

Voor deze *Histoire critique* wenschte ik wel eene aanbeveling te kunnen schrijven zooals zij verdient; want het is niet alleen eene noodzakelijke en degelijke inleiding voor de nieuwe uitgave van Bossuet's preeken, maar tegelijk een zeer belangwekkend boek

voor één ieder, die zich een vollediger, een juister denkbeeld wil vormen van zijne prediking, en den redenaar, Bossuet zelf, beter verlangt te kennen. Immers, al heeft de schrijver dat niet op de eerste plaats bedoeld, toch doet hij, als ongemerkt, met kleine trekken het geliefkoosde beeld telkens duidelijker uitkomen.

Dat is waarlijk nog geen overtollige arbeid; is Bossuet niet gelukkig geweest met zijne uitgevers, met zijne beoordeelaars was hij het al even weinig. La Bruyère beklaagde hem reeds, te zamen met Bourdaloue, „tous deux, maitres dans l'éloquence de la chaire; l'un a fait de mauvais censeurs, l'autre de mauvais copistes" 1). Sommigen dezer mauvais censeurs zijn bereids door de Maistre afgewezen: „Celui que le trouverait *flatteur* montrerait bien peu de discernement. Bossuet ne loue que parce qu'il admire, et sa louange est toujours parfaitement sincère. Il fut le seul homme qui eût droit de dire la vérité à Louis XIV, sans le choquer" 2). Wat deze verder op zijne beurt beweerde: „Les souffrances du peuple, les erreurs des pouvoirs, ne lui arrachèrent jamais un seul cri", kan oogenblikkelijk door iedereen weerlegd worden 3). Niet zonder reden werd hij door zijne tijdgenooten de advocaat der armen genoemd.

Eene andere dwaling, die in de overlevering wel schijnt vastgeworteld, is deze, dat Bossuet, zooals men dat noemt, niet practisch is. Wat daarmede nu juist bedoeld wordt, is niet geheel duidelijk; wil men daardoor misschien te kennen geven, dat hij zich bij voorkeur tot groote, verhevene onderwerpen bepaalde en zich bij de keus zijner stof meer liet leiden door de eischen zijner welsprekendheid dan door de belangen van zijn gehoor? Maar het is toch zeer natuurlijk, dat de zoogenaamde meesterstukken het best bewaard zijn gebleven, en dat de meer gewone preeken, somtijds slechts even geschetst of geheel voor de vuist gesproken, grootendeels voor ons verloren zijn. Zeker, dat is jammer; indien wij de meer dan driehonderd preeken, onderrichtingen enz. nog bezaten, die

---

1) *Caractères*, XV: de la chaire. Dit geheele hoofdstuk is nog niet uit den tijd en eene herlezing waard.

2) *Ibid*, Ch. XII.

3) Zie o. a. de derde preek *Pour le Vendredi Saint*, 3e deel: „Jésus souffre dans les pauvres" etc.; of de vierde preek *Pour le jour de Pâques*, peroratie: „Sire, il faut descendre pour écouter de plus près la voix de la misère qui perce le coeur" etc.

hij als bisschop van Meaux (1682—1704) voor zijn volk, zijn kinderen, zijn priesters en nonnen gehouden heeft en waarvan nu slechts een meer of minder duidelijk spoor te vinden is, dan zou zulk een dwaling nooit ontstaan zijn. Maar hetgeen nog overgebleven is bewijst duidelijk genoeg, dat hij zelf den regel niet vergat, dien hij openlijk gesteld had: „L'utilité des fidèles est la loi suprême de la chaire" 1).

Of zou men daardoor willen zeggen, dat Bossuet zelfs bij zakelijke onderwerpen niet genoeg afdaalde tot zijn gehoor, dat de adelaar van Meaux te veel naar de zon en te weinig naar de aarde zag, al te gaarne in hooge bespiegeling bleef zweven? De beroemde pater de Ravignan schijnt wel van dit gevoelen geweest te zijn, toen hij zijn scholastieken de studie van Bourdaloue terecht aanraadde, maar Bossuet niet durfde aanbevelen „parce qu'il se tient trop dans son génie". In zijne *Conclusion* komt Dr Lebarq met kracht daartegen op, en wie zich de moeite wil getroosten dit punt zelf te onderzoeken, zal het zeer spoedig met hem eens zijn. Heeft Bossuet zelf niet gezegd, dat eenvoud en waarheid de schoonste sieraden zijn der christelijke welsprekendheid? 2)

Maar hij is niet practisch voor ons, voor de studie, voor ... het gebruik; wie eene preek, een plan, eene verdeeling verlangt, zoekt niet bij hem, maar bij Massillon of Bourdaloue.

Om dit punt naar billijkheid te beoordeelen moeten wij ons vooraf herinneren, dat Bossuet ook hier weder onvoorspoedig geweest is. Terwijl beide andere redenaars door de goede zorgen hunner uitgevers van uitstekende *analyses* zijn voorzien, die de kennismaking zoozeer vergemakkelijken, is hij integendeel door Déforis c. s. met een soort van *résumé* begiftigd, dat ons van plan, verdeeling, logische volgorde der gedachten weinig of geen denkbeeld geeft 3). Zou het waar zijn, wat Lebarq beweert, dat de gebrekkigheid der overzichten niet zonder invloed is gebleven op de beoordeeling der preeken zelve? Het zal den belangstellende

---

1) Derde preek *Sur l'Immac. Concept.*

2) Professie-preek op den tekst „Si quis vult post me venire", exordium.

3) Slechts de laatste uitgevers hebben deze onbeteekenende *résumés* weer vervangen door het plan, dat Bossuet zelf voor elke preek had aangegeven.

wederom niet moeilijk vallen zelf de proef daarvan te nemen; hij kieze zich eenvoudig de eene of andere preek uit en gunne zich het genot van een rustige, ernstige lezing; vooral schenke hij altijd een behoorlijke aandacht aan het zoogenaamd tweede exordium; in den regel zal hij dan zich zelven met een zeer practische uitkomst verrassen.

Het is waar, Bossuet behoort niet tot die „énumerateurs", waarvan La Bruyère (l. c.) zoo geestig spreekt; maar wat is zijn plan duidelijk, zijne verdeeling ongedwongen, vanzelfsprekend en tegelijk treffend diep! En zou het inderdaad niet nuttig, voordeelig, kortom practisch zijn, wanneer een redenaar, in plaats van zijn geluk in een bevroren plan met verdeeling en onderverdeeling te zoeken, bij wijze van voorbereiding zijn geest eens gaat opwekken en zijn gemoed eens gaat verwarmen door de groote en warme gedachten van Bossuet?

Er is ééne eigenschap van den grooten redenaar, welke den lezer aanstonds en geheel het boek door bijzonder in het oog zal vallen: namelijk zijn volhardende, zijn hardnekkige werkzaamheid. Reeds op het gymnasium had hij zich daardoor de toespeling op zijn naam verdiend: *bos suetus aratro.* Tot de regels voor de welsprekendheid, die hij later soms aan anderen gaf, behoort ook deze: „Le plus nécessaire pour former le style, c'est de bien comprendre la chose; de pénétrer le fond et la fin de tout, et d'en savoir beaucoup... Ciceron demande à son orateur *multarum rerum scientiam;* car il faut la plénitude pour faire la fécondité, et la fécondité pour faire la variété, sans laquelle nul agrément". Veel weten en daarom veel werken, dat was ook zijn eerste voorschrift voor zich zelven; toen hij in 1659 te Parijs voor goed als redenaar optrad, was hij om zoo te spreken van de H. Schrift en de voornaamste kerkvaders reeds doorvoed; bovendien was hij gewapend met een aanzienlijke verzameling teksten en uittreksels, die hij met zijne eigene bemerkingen en overwegingen had verklaard of aangevuld, en daardoor was het hem later mogelijk soms drie dagen achtereen een meesterstuk te schrijven en te preeken.

Het zal niemand verwonderen, dat hij gedurende den laatsten tijd van zijne vijftigjarige prediking zijne preeken maar zelden voluit geschreven heeft; niettemin bleven zij hem altijd een ernstige bezigheid. Het is eene verrassing en tevens een genot te zien, hoe deze grijsaard, die door de natuur welsprekend was gemaakt en zich door langdurige oefening en harden arbeid geheel gevormd had,

zich tot het einde toe met eene eerbiedwekkende zorg blijft voorbereiden.

Het was zijne vaste gewoonte, een gedeelte van den nacht aan zijne studie te besteden; nadat hij eenige uren gerust had, stond hij op, kleedde zich in zijn kamerrok en bad zijne metten; daarna begon hij te werken; op zijn bureau vond hij alles gereed, wat hij noodig had, zelfs zijn lamp bleef den ganschen nacht branden. Wanneer hij na eenige uren bemerkte, dat de arbeid niet meer vlotte, dan legde hij rustig de pen neer, begaf zich op nieuw naar bed en sliep tot aan den morgen. Spoedig had hij zijne plaats voor het bureau weer ingenomen, maar in den regel schreef hij dan niet verder; hij had vóór zich zijn plan, zijn tekst, zijne bewijzen, zooals hij ze bijna onverschillig op het papier had geworpen, en bepaalde zich nu tot eene ernstige overweging van zijn onderwerp; in zijn geheugen stelde hij zijn plan vast en zijne verdeeling, dikwijls zelfs de uitdrukkingen, die hij wilde gebruiken. In den namiddag (hij preekte gewoonlijk des avonds) las hij zijn preek in den geest over, zooals een ander van het papier, en liet er af of voegde er bij wat hij noodig oordeelde. Wanneer het tijd werd om zich naar de kerk te begeven, nam hij zijn bijbel en las nog eens het hoofdstuk, dat betrekking had op zijn onderwerp; vervolgens knielde hij voor zijn kruisbeeld neer, want zijn laatste voorbereiding was altijd een hartelijk gebed. Is het wonder, dat het volk aan zijn lippen hing, dat hij dan, zooals Ledieu er nog bijvoegt, geen bisschop geleek, maar een vader te midden van zijn kinderen?

Zóó Bossuet voortdurend aan den arbeid te zien, altijd weer met de pen in de hand zijn bijbel, zijn kerkvaders herlezend, steeds met zorg zich voorbereidend, zijn plan bepalend, zijne gedachten, zelfs zijne woorden vooraf regelend, dat kon voor sommigen wel een kleine teleurstelling zijn; een genie behoeft immers niet te werken! Hij zelf dacht er anders over en schaamde zich ook niet, dat openlijk te erkennen: „Nous nous plaignons, chrétiens... que vous faites peu d'état de notre travail... [n.l. van de prediking]. Saint Augustin a dit autrefois a ses auditeurs: considérez mes frères, que notre vie est pénible et laborieuse. Je puis bien parler après ce grand homme, et vous représenter après lui doucement, en simplicité de coeur, qu'en effet notre vie est laborieuse" 1).

1) *Dim. de la Passion*, 1e preek, 3e deel aan 't eind.

Maar juist door dat arbeidzame leven is hij voor allen een opwekkend voorbeeld geworden, want hij geeft zoodoende de bevestiging van zijn eigen woorden „Ni l'art, ni la nature, ni Dieu même ne produisent pas tout à coup leurs grands ouvrages; ils ne s'avancent que pas à pas. On crayonne avant que de peindre, on dessine avant que de bâtir, et les chefs-d'oeuvre sont précédés par des coups d'essai" 1).

F. J. GRIBLING.

NIEUWE GEDICHTEN DOOR H. J. A. M. SCHAEPMAN 2).

Een nieuwe dichtbundel van Dr Schaepman! Gedichten, hier en ginds in de jaargangen van *Onze Wachter* en andere periodieke uitgaven verspreid, gedurende een tijdsverloop van een twintigtal jaren uit eigen spontane aandrift of onder den drang der omstandigheden opgeweld, voor een gedeelte fragment gebleven, zijn door den dichter zelf uitgelezen en tot een nieuwen bundel bijeengezameld. De gedichten ieder voor zich alzoo zijn, op een enkele uitzondering na, voor onze lezers zeker welbekenden; aanbeveling of krans behoeven zij allerminst; alleen de bundel vraagt van ons een woord van aankondiging.

Deze bundel heeft hooger eenheid dan die van een enkele verzameling: een karakteristieke inleiding gaat vooraf, om naar oud Hollandsche zede kleur te bekennen en voor de oogen van vriend en vijand de vlag in top te hijschen, en een dichterlijke opdracht aan het eind biedt de gedichten niet alleen aan, maar strengelt ze ook werkelijk samen tot een vriendschapskrans.

De inleiding is onder meer dan één opzicht merkwaardig. Op eigenaardige wijze wordt ons in voortreffelijk, goed rond Hollandsch proza gezegd wat wij aan dezen dichter en aan zijne gedichten hebben. Luister maar even: „Men kan twisten over de vraag", zoo lezen wij, en 't is, alsof een schalksche tinteling van het oog aan de

1) *Nativité de la S. Vierge*, 1e preek, begin.

2) Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1889. De artistieke stoffeering der uitgave is den inhoud waardig.

woorden bijgebleven is: „men kan twisten over de vraag, wat het „hoogste is: alles aan de kunst te geven, alleen kunstenaar te „zijn of zoo vol mogelijk een man te zijn op zijn dag. Het eerste „kan de onsterfelijkheid waarborgen; het laatste geeft het leven, „met al den arbeid, al den strijd en, moet het, al het lijden, „die het leven zoo groot maken. Ik dank God, die mij zooveel „poëzie heeft geschonken, dat ik nog altijd een lied had, dat het „nog altijd zingt in mijn ziel. Maar ik behoor te zeer tot de „menschen om den zang tot mijn levensarbeid te maken; dit „voorrecht behoort alleen aan de Engelen en aan die wondere en „zeldzame boden Gods onder de menschen, die men genieën heet". Duidelijk genoeg niet waar? Dit kunt gij nu al of niet goedkeuren; gij kunt meenen, dat de classificatie tegen den dichter zelf te keeren is; desverkiezende moogt gij het betreuren; maar, bij de negen Muzen! maal er niet langer over, want het is eenmaal zoo. C'est à prendre ou à laisser. En waarlijk, wij hebben alle reden tot erkentlijkheid en voegen er slechts den wensch aan toe, dat bij al den arbeid en al den strijd des levens, met goed gevolg gekroond, het „*credo-pugno*" nog lang mag blijven zingen in de ziel des dichters en wij daaraan nog vele zangen des tijds en nog menig dichtwerk zullen te danken hebben.

Zoo de dichter, zoo zijne liederen. Deze gedichten wordt ons gezegd zijn „in den eigenlijken zin des woords improvisatiën .... geboren door het oogenblik op het oogenblik zelven". Zij bevatten ook geen weidsche stelsels, zij geven geen wijsgeerige bespiegeling in dichterlijke kleedij, allerminst willen zij raadselen opgeven. In het voetspoor van den Duitschen Robert Hamerling wil deze dichter niet treden; daar is hij te goed Nederlander voor. Ook is dit voorbeeld, het moet erkend worden, weinig uitlokkend. Hamerling heeft nog bij zijn leven moeten zien, hoe zijne „grüblende" landgenooten uit zijne wijsgeerige gedichten alle diepzinnigheden opgedolven hebben, behalve die hij er in belichaamd wilde zien, en is ten slotte met de toch wel onrechtvaardige beschuldiging van pessimisme — als samenvatting van allerlei andere *ismen* — ten grave gebracht en beluid. Zulke diepzinnigheden zijn hier niet te zoeken. Deze gedichten willen wel gedachten en gevoelens opwekken, geest en hart hooger opvoeren, maar zij willen liederen blijven, gedichten „te goeder trouw", zooals de dichter zelf hun karakter samenvat, uit eigen aandrift onder den indruk van het oogenblik opgeweld.

Juist dit geeft aan deze poëzie iets zeer persoonlijks. Zij is de

dichterlijke ontboezeming van een geniaal man, die zich kind gevoelt van zijn volk en van zijn tijd, die het volle leven van zijn tijd, met al de geestesworsteling daarvan, medeleeft, en daarbij als hoogste vaderlandsch erfgoed waardeert zoon te zijn van de Moederkerk van Rome. Geen wonder, dat deze poëzie daardoor het karakter draagt van eene „geloofsbelijdenis" en wel „meest in strijdbare kleedij". Menig landgenoot zal deze Roomsche geloofsbelijdenis wellicht met wrevelig verzet in zoo strijdbare kleedij zien optreden, maar zeker kan den dichter de erkenning niet onthouden worden, waarop hij aanspraak maakt, dat hier „een goed Roomsch Nederlander" aan het woord is.

Een Nederlander, die zijn volk en de geschiedenis van zijn volk met haar groote, kloeke mannen en daden, en den vorstenstam, welke met die geschiedenis is samengegroeid, en de vrije burgerij, er door grootgebracht, oprecht liefheeft; die de rijke taal van zijn volk in zijne macht heeft als geen zijner tijdgenooten en haar vollen orgeltoon naar willekeur laat ruischen of daveren; die in heel zijn optreden het merk van den onverbasterden vaderlandschen stam draagt: krachtvol, rondborstig en onversaagd.

Maar die Nederlander is even goed Roomsch als hij goed vaderlander is. Lees de gedichten aan en over den Paus — Gregorius VII zoowel als Pius IX en Leo XIII; — lees het toewijdingspoëem aan het Heilig Hart, waaruit het hooglied der liefde ontsprongen is,

„De wondre melodieen
Van God en mensch te gaâr,
Het koor der eeuwigheden,
't Geschrei van Bethleem,
Het scheppingswoord van Eden
En des Gekruisten stem";

lees het gedachtenisvers aan Isaac da Costa, en gij zult beseffen, wat dat Roomsch zijn beteekent. Daar klopt de levensslag van het Roomsche geloof: het geloof aan den Christus, als Zoon van God mensch geworden, die tot den menschelijken geest spreekt in het levend menschelijk woord en tot het menschelijk hart in de levende offerande van zichzelven „altijd en overal"; die nog altoos zijn goddelijk woord laat uitgaan van de rots, door geen menschenhanden gegrondvest en door geen menschenhanden omver te halen, en zijn offer, de liefde- en lijdenswond van zijn doorstoken hart, op

wonderbaarder wijze vereeuwigt dan ooit in 's menschen gedachten kon opkomen. De Eucharistie en de Paus, zij zijn het middelpunt van de Roomsche geloofseenheid en de springbron van het Roomsche leven; in Gods lieve Heiligen, in eene hier bezongene Sint Elisabeth van Hongarije, ontplooit dat leven der zelfverloochenende liefde zijn volle kracht en zijn volle schoonheid; maar allen vinden wij daar het levend woord der waarheid en het levend brood der liefde. Beide zijn van oude dagen voor wie buiten de Kerk staan eene „ergernis" en eene „dwaasheid" geweest; het Protestantisme heeft tegen de Roomsche Mis en tegen den Roomschen Paus al de smaadwoorden der taal uitgeput; maar zij bewegen den Roomschen harteklop zelf; en die harteklop stort zich in de „geloofsbelijdenis" van dezen dichter als poëzie uit, met al de „paepsche stouticheyt", die geen drie eeuwen van plakkaten in ons goede vaderland konden uitroeien.

Inderdaad, een goed Roomsch Nederlander is hier aan het woord, op wien ieder Nederlander en elk Roomsche roemen mag, maar wien niemand, die edelgezind is, de hulde, aan buitengewone gaven verschuldigd, kan weigeren. Want wie deze gedichten herleest, zal telkens weer moeten erkennen, dat zij de poëzie zijn van een dichter bij de gratie Gods; hetzij hij op „nieuwjaarsmorgen" uit „den ouden cirkelgang" den levenspsalm „naar omhoog" laat opgaan, hetzij hij de hemellichten, die ons uit onmeetbare diepten geheimnisvol toeblinken, ten reidans voert, door de liefde bewogen, hetzij hij de groote gebeurtenissen van onzen tijd in een dichterlijk visioen met het verledene en de toekomst in verband brengt, de dichter voert de luisterende gemoederen met zich mee, ver boven het kleine en alledaagsche uit, naar hooger rijk van schoonheid en harmonie. Wel is zijne Muze eene „strijdbare"; hoe kan het anders in onzen tijd, bij zoo diepgewortelde overtuiging en zooveel zelfbewuste kracht? Maar de strijd wordt gevoerd met de beste en edelste wapenen des geestes, onder waardeering van loyale tegenstanders en zelfs van hun ridderlijk toegebrachte en „stout ontvangen" slagen 1); de strijdleus is geen

---

1) Hierin staat de dichter hoog boven velen zijner bestrijders. In dezelfde week, waarin deze *Nieuwe Gedichten* verschenen, gaf *De Nederlandsche Spectator* (van 23 Nov. l.l.) eene plaat ten beste, waarop Dr Schaepman (aan de zijde van Mr de Savornin Lohman) wordt

andere dan voor waarheid en recht; en het is niet om de wufte toejuiching der menigte te doen — deze is voor minder te krijgen — maar om de hulde aan „Christus en Zijn verkoren Bruid" en de „glorie van den ongeschapen God". Voorwaar zulk een strijd is mannenmoed en mannenkracht waard, vooral in een tijd, nu de twijfel aán alles, wat de ziel verheffen en ontvonken kan, door een ontzenuwd geslacht de slotsom der wijsheid wordt geacht, en de strijd der geesten dreigt te ontaarden in een strijd van dierlijke driften.

En wilt ge de bezieling, waardoor deze gedichten gedragen worden, in gloedrijke dichttaal zien uitgedrukt, wilt ge goed weten wat den dichter bewoog, toen deze „geïmproviseerde liederen" in zijn gemoed opwelden, en in welken geest zij thans, na vele jaren, weder bijeengezameld zijn, luister dan naar de dichterlijke „opdracht", waardoor ze besloten en saamgestrengeld worden:

„Zoo neem ik deze losse, vlugge blaadren
Nog eens ter hand en, wetend wat ze zijn,
Zie 'k ze in den lust, die mij ze deed vergaadren,
Omgeven van des levens zonneschijn.

---

voorgesteld, met een domper in de hand het electrisch licht in de Tweede Kamer aanstarend, en daaronder prijkten de volgende hoogloffelijke versregels:

„Vrij hanteere de drom van obscurantisten den domper....
„Nooit dompt een menschlijke kracht 't licht van de negentiend' eeuw.
„'t Straalt onverwinbaar en rijst zegevierend in 't hart van het menschdom,
„Niet aan den domper verwant als dat van Rome en Dordt".

Dit gaat nu toch de maat, waarbinnen iemand zichzelf bespottelijk mag maken, een weinig te buiten. Onder de schrijvers van *De Spectator* zijn zeker mannen van talent, die in hun eigen kring als zoodanig met recht in eere zijn. Maar het is al te dwaas, wanneer zij van de geringe hoogte, waarmede zij boven de middelmaat uitsteken, een Dr Schaepman als „domper" en „obscurantijn" willen vonnissen — in meelpapsverzen nog wel! — omdat hij niet gediend blieft van het licht, dat de heeren uitstralen en dat ook zonder domper van zelf wel zal uitgaan. De redactie van *De Nederlandsche Spectator* moest zulke naargeestigheden overlaten aan de krabbelaars en scribenten, die door het bekladden van hun meerderen hun brood verdienen.

Zij brengen mij een drom herinneringen
Opdoemend in des geestes vergezicht,
Die weer het hart het oude lied doen zingen
En heel de ziel vervullen met haar licht;
Ik voel mij weer door jonge drift gedreven
Om iedren strijd te strijden voor het recht,
Om op het schild, kon 't mooglijk zijn, te sneven
Met 's Heeren kruis op 't wapenkleed gehecht.
Ik wil nog eens mijn helden gaan omloovren
Met lauweren en groenende eikenblaàn,
Nog eens den naam der eervergeten roovren
Aan der historie hoogen schandpaal slaan;
Weer vlamt de liefde in 't jeugdig hart geboren
En stort zich gansch, als in één strijdkreet, uit:
Dat heel deze aard den Christus moet behooren
En hulde doen aan Zijn verkoren Bruid;
Weer nadert mij het wonderbaar gefluister
Der geestdrift, straks een storm van harmonie,
Weer groet mijn oog in koninklijken luister
De schoone, hooge en heilge Poezie!

Mij is zij steeds de Muze, de Vorstinne,
Die niet bekoort, maar meesleept en gebiedt,
Die in de ziel gelouterd door haar minne
De volle kracht van 't volle leven giet;
Die 't leven met zijn schijnsels en zijn vragen,
Zijn werk, zijn wee, zijn worstling en zijn dood,
Zoo heerlijk maakt, dat we ons verbijsterd vragen,
Of niet de strijd meer dan de zege bood;
Die nimmer vleit met stralende eerekronen,
Maar ons de borst doet zwellen van genot,
Als ze ons het doel, het heerlijk doel komt toonen,
De glorie van den ongeschapen God" ....

Wij mogen ons niet laten meesleepen om het geheele gedicht af te schrijven, maar zullen ons ook wel wachten er een woord bij te voegen; deze verzen spreken het allerbest door en voor zichzelven.

A. M. C. VAN COOTH.

DE TWEEDE UITGAVE VAN JONCKBLOET'S ISAIAS-VERTOLKING 1).

Eene tweede uitgave, binnen het jaar, van een boekwerk als Jonckbloet's *Isaïas* is in vele opzichten eene verblijdende gebeurtenis.

Wij wenschen den dichter van harte geluk met zijn welverdiend succes alsmede met de eervolle onderscheiding hem van de zijde der hoogstgeplaatste kerkelijke waardigheden ten deel gevallen.

Het is een aangename taak eene aankondiging dezer tweede uitgave te schrijven. De dichter heeft ons een nieuw letterkundig genot bereid en de strenge beoordeelaar der eerste kan thans niet alleen het boek openslaan, waar hij wil, zonder door eenige ernstige feil of onvolkomenheid gestoord te worden, maar hij vindt ook voortdurend nieuwe stof tot bewonderen en prijzen. Het blijkt opnieuw, hoe nuttig het is, dat we de lauwerkransen niet te laag hangen. Wie geen dichter en geen karakter is moge zich door zulk eene bedachtzaamheid, door dit op prijs houden van den roem laten ontmoedigen, onze Isaias-vertolker bewijst de waarheid van Nisard's juiste opmerking, dat „*une justice froide, qui ne s'étourdit pas des beautés et ne s'irrite point des défauts, est un puissant aiguillon pour les hommes supérieurs, secrètement d'accord avec ceux qui les jugent*".

De opmerking betreffende de ongelijkheid van bewerking heeft bij den dichter gereeden ingang gevonden. Het blijkt duidelijk, dat hij met de grootste nauwgezetheid zijn geheele dichtwerk, vers voor vers, herzien heeft en meer nog tegen de strenge eischen der critiek gewapend en bestand gemaakt.

De aangestipte vlekjes zijn verdwenen met al wat daarop geleek; voor menig zwak vers is een krachtiger, gespierder in de plaats getreden; enkele passages zijn zelfs geheel omgewerkt; een stroevere dichtmaat is lenig en zangerig geworden, en overal sluit de vertolking zich nog nauwer aan den zin, de wending, den stijl

---

1) *De Profetieën van Amos' zoon Isaïas* in Nederlandsche verzen vertolkt door G. Jonckbloet S. J. Tweede, door den schrijver geheel herziene en verbeterde uitgaaf. Amsterdam, Theo Kervel en Co. 1889.

van het oorspronkelijk. De zuiverheid van taal, van uitdrukking en versbouw heeft bij deze herziening zeer veel gewonnen, en vooral komt de verhevene eenvoudigheid van het profetisch boek op tal van plaatsen veel meer nog tot haar recht.

't Zij mij veroorloofd in enkele bijzonderheden te treden.

In het achtste hoofdstuk is de vergelijking van Assur met den grooten stroom zeer veel verbeterd; de verzen 11—15 zijn kernachtiger en juister geworden en het geheele hoofdstuk is nog veel meer in den toon en den stijl van het oorspronkelijk.

Ook het triumflied van Babel's val kan ons thans meer behagen; wij zouden zeggen, dat het, de noodzakelijke offers eener vertolking in aanmerking genomen, moeilijk beter kan weergegeven worden.

De eerste regels van het zes en twintigste hoofdstuk zijn geheel veranderd en verbeterd; wij vinden hier thans kernachtiger taal en verzen, die wakkerder op hun voeten staan. Het geheele hoofdstuk is thans zeer schoon.

De dichter is het evenwel hier en daar met zijn beoordeelaars oneens, niet zoozeer wat de gemaakte aanmerkingen maar wat den gegeven lof betreft 1).

In het twee en twintigste hoofdstuk o. a. verlangt hij hoogeren lof en verdient ze ook volkomen. Bij deze en dergelijke varianten mogen wij inderdaad niet spreken van verbeterde feilen maar van hoogere volmaking en volkomenheid. Dit geldt ook voor het vijf en twintigste hoofdstuk. Ook deze verzen, zoo hoog reeds door ons geprezen, waren den dichter nog niet schoon genoeg. Wij bewonderen den vertolker om zijnen rijkdom van vormen en zijn meesterschap over de taal, maar vooral omdat hij, bij de zucht om volmaakter te zijn, nooit op de klip stoot, waarop zulke pogingen dikwijls schipbreuk lijden. Hier heeft de majestueuse eenvoud, zoo gemakkelijk door een enkel trekje soms te verstoren, niets geleden maar veel gewonnen.

Hoofdstuk XXIII is in den smeltkroes der herziening onberispelijk schoon geworden.

Vooral in het twee en dertigste hoofdstuk is het den dichter uitnemend goed gelukt alle ongelijkheid van bewerking weg te

---

1) De aanmerking, door mij gemaakt op de beteekenis van het werkwoord „kwetteren", is mij onjuist gebleken.

nemen; de schoone verzen zijn gebleven, de zwakkere er aan gelijk gemaakt.

Ditzelfde moet ook gezegd worden vooral van de Hoofdstukken XXXIII—XXXVII. In 't bijzonder mogen de twee laatste onberispelijk genoemd worden.

In het een en dertigste vinden wij thans v. 4: „*Quomodo si rugiat leo, et catulus leonis super praedam suam*", aldus meesterlijk plastisch vertolkt:

Dus spreekt de Heer: Gelijk een leeuw,
Een wulp nog, zich door 't woest geschreeuw
Der herders niet laat storen;

Maar hun, *den klauw in 't machtloos ooi*,
Dat hij zich uitkoos tot een prooi,
Zijn zege brult in de ooren;

Al zouden ons van den dichter slechts deze zes versregels bekend zijn, wij mochten hem daarom alleen reeds tot de stoute onderneming eener geheele Isaïas-vertolking gerechtigd achten. Zoo waar is het, dat wij den echten dichter uit een paar verzen kunnen kennen.

Ik heb hier niets meer bij te voegen dan een woord van lof voor de betere inrichting van het boek, met de korte inleiding voor ieder hoofdstuk en de noodzakelijke ophelderingen aan den voet van de bladzijden, voor de uitnemende typographische uitvoering en den smaakvollen omslag.

Wie zich een groot en leerzaam letterkundig genot wil verschaffen, getrooste zich de moeite, deze tweede uitgave met de eerste te vergelijken. Deze moeite, zoo het er eene is, wordt rijk beloond en voert tot de overtuiging, dat onze vaderlandsche katholieke letterkunde verrijkt is met een dichtwerk, hetwelk wij, zonder overdrijving, de eere moge toekennen van het „*Opus si unquam fuit perfectum*".

F. J. POELHEKKE.

VERBODEN LECTUUR.

Onder dit opschrift bracht onlangs 1) de verdienstelijke bibliothecaris der Amsterdamsche universiteitsbibliotheek, Dr. H. C. Rogge, recensie uit over het ten vorigen jare verschenen werk: *Verboden lectuur. Een drietal indices librorum prohibitorum*, toegelicht door Dr. Chr. Sepp. Leiden, E. J. Brill, 1889.

De drie indices, waarvan hier spraak is, zijn respectievelijk uitgevaardigd op bevel van Karel V, van Philips II en van Philips II met den Hertog van Alva. De beide eersten zijn opgemaakt door de universiteit van Leuven, de derde door den beroemden Spaanschen theoloog Arias Montanus; zij werden gedrukt in de jaren 1550, 1558 en 1570. — Dr. Sepp geeft achtereenvolgens de titels der boeken, zooals zij op genoemde indices voorkomen, en bij elken titel een meer of minder uitvoerige critische toelichting.

Wat er ook moge zijn van Dr. Rogge's volstrekt algemeene bewering, dat „de kerkelijke censoren bij uitnemendheid slechte biografen [waren]", waarheid althans is het, dat velen der titelopgaven in die indices alles behalve uitmunten door duidelijkheid, en dat er vrij wat kennis en scherpzinnigheid voor noodig zijn, om nu eens met zekerheid, dan met zeer waarschijnlijke gissing te kunnen aangeven, welk geschrift eigenlijk bedoeld is. Dit nu heeft in genoemd werk Dr. Sepp tot stand gebracht.

Ieder, die belangstelt in de geschiedenis der litteratuur, met name der theologische, zal, zelfs na kortstondige inzage van Dr. Sepp's arbeid, zich gestemd voelen tot diepen eerbied voor de uitgebreide bibliografische en historische kennis, daarin neêrgelegd, en niet minder voor de moeitevolle navorsching, die de herstelling van menigen boektitel moet gekost hebben, om zoo met den recensent tot de gereede erkentenis te komen, dat Sepp's boek een arbeid is, „die niet genoeg gewaardeerd kan worden".

Nu had echter Dr. Rogge de lezers van *De Tijdspiegel*, ook ons, *katholieke* lezers van dat tijdschrift, zeer goed tot die waardeering kunnen opvoeren, zonder aan zijne recensie eene reeks van beschouwingen en geschiedkundige mededeelingen te verbinden, waar-

1) In *De Tijdspiegel*, October-afl. 1889.

door wij niet bevestigd kunnen worden in den goeden dunk en de sympathie, die wij te zijnen opzichte hadden opgevat, sedert Dr. Nuijens 1) hem aan ons heeft voorgesteld als leerling eener school, tot welker eigenaardigheden o. a. ook „getrouw en conscientieus onderzoek" behooren.

„Getrouw" toch in geenen deele is op de eerste plaats het denkbeeld, door Dr. R. gegeven *over de zaak zelve*, waarmeê wij hier te doen hebben.

„Wij hebben hier te doen — aldus Dr. R. — met de bekende „indices of naamlijsten, waarop de R. K. geestelijkheid sedert jaar „en dag de titels geplaatst heeft der boeken, waarvan de lezing „aan de leeken verboden is".

Daargelaten eens de vraag, in hoeverre de Leuvensche faculteit en Arias Montanus bij het opmaken dezer indices gehandeld hebben met machtiging van het kerkelijk gezag, daargelaten vooral de vraag, in hoeverre Karel V, Philips II en Alva bij de uitvaardiging ervan daartoe van kerkelijke zijde gemachtigd waren — wij zouden ons toch in de hoogste mate bedriegen, zoo Dr. R. hier niet had willen zeggen, wat een „index" is in *kerkelijken*, in *kanonieken* zin. Maar dan zij bemerkt, dat 1°. degene, die het houden en lezen der op een *kerkelijken* index geplaatste boeken verbiedt, niet is de „R. K. geestelijkheid", doch alleen, middellijk of onmiddellijk, het hoogste gezag in de katholieke Kerk, waaraan èn R. K. geestelijkheid èn R. K. leeken evenzeer onderworpen zijn; dat bijgevolg 2°. het houden en lezen der op een index geplaatste boeken niet verboden is „aan de leeken", maar aan de *geloovigen*, d. w. z. zoo geestelijken als leeken.

Daar wij bij een „conscientieus" geleerde als Dr. R. geen slordigheid, wel echter onvolledige bekendheid met katholieke zaken mogen veronderstellen, achtte men een enkel bewijs niet overbodig. Welnu: In de Bulla „*Dominici gregis*" 2), waarbij paus Pius IV den index tridentinus goedkeurt en promulgeert, geldt een dergelijk verbod: „omnibus et singulis, *tam ecclesiasticis* personis, saecula„ribus et regularibus cujuscunque gradus, ordinis et dignitatis „sint, quam laicis" etc. Bijna dezelfde woorden gebruikt Gregorius

---

1) *Onze Wachter*, 1875, blz. 301.

2) *Bull. Rom.* Ed Luxemb. 1742, Tom. II, p. 116.

XV in de Bulla „*Apostolatus officium*" 1). Zoo wordt b. v. ook door het Keulsch provinciaal concilie van 1549 2) de lezing van Luther, Calvijn, Bucer, Corvinus e. a. verboden „omnibus fide„libus, quorum animae curae nostrae a Deo commissae sunt, *potissimum verbi Dei tractatoribus*".

Zoo moet nog heden ten dage iedere R. K. geestelijke, evenals iedere R. K. leek, die om redenen van studie of anderszins verboden boeken wenscht te lezen, krachtens gemeen kerkelijk recht het verlof daartoe aanvragen, hetzij bij zijn Bisschop, hetzij bij de H. Congregatie van den index, hetzij ook onmiddellijk bij den Paus.

Dr. Rogge had dus, om „conscientieus" te zijn, moeten schrijven: wij hebben hier te doen met drie der bekende indices of naamlijsten, die, opgemaakt en uitgevaardigd door of met machtiging van het in de katholieke Kerk erkende gezag, de titels vermelden der boeken, die door dat gezag gevaarlijk worden geacht voor geloof en goede zeden en derhalve door de geloovigen niet gehouden of gelezen mogen worden 3).

De recensent vervolgt: „Daar zij [d. w. z. die drie indices van Dr. Sepp] door den druk werden gemeen gemaakt, waren zij ook buiten de Moederkerk bekend".

Dr. R. houde ons ten goede, dat wij niet begrijpen, wat waarde deze bemerking hebben mag. Immers er is niets bijzonders in de omstandigheid, dat deze drie indices *gedrukt* zijn, wijl dat juist de bestemming was van *alle* indices, die sedert de uitvinding der boekdrukkunst zijn uitgevaardigd. Het concilie van Trente (Sess. XXV, *Decr. de indice* etc.) had reeds, vóór nog zijn index gereed was, den wensch geuit, dat hij, eenmaal volledig, *gepubliceerd* zou worden („ut evulgetur"); bijgevolg is er ook niets verrassends gelegen in de bemerking dat *deze* drie indices „ook buiten de Moederkerk" bekend waren.

Wat mag Dr. R. — die door Dr. Nuijens o. a. ook geprezen

---

1) *Bull. Rom.* Ed. Luxemb. 1742, Tom. III, p. 493.

2) Hartzheim, *Conc. Germ.* Tom. VI, p. 537.

3) Zoo o. a. *Kirchenlexikon*, Freiburg, 1888: ad vocem: *Index*. Overigens zijn definities van een *index*, beter dan die van Dr. R. te vinden bij Herzog, *Realencycl. f. Protest. Theologie*, ja zelfs bij onzen op dit stuk zoo onbetrouwbaren van Dale, *Woordenb. der Ned. Taal.*

werd om zijn „soberheid in redekunstige versierselen" — deze bemerking ontlokt hebben?

Omtrent de *strekking* der indices en der kerkelijke censuur in 't algemeen lezen wij in Dr. R.'s recensie als volgt: „De Kerk, „die het hare roeping achtte voor de *rechtzinnigheid* te waken, „en alles te weren, wat het *geloof* zou kunnen ondermijnen en „*twijfel* wekken in de harten der *eenvoudigen*, was op het stand„punt, dat zij eenmaal had ingenomen, volkomen in haar recht, als „zij de verspreiding van geschriften belette, waarop zij zelve niet „haar stempel had gedrukt".

Hoe welwillend Dr. R. hier ook de zaak van het standpunt der Kerk meent te beschouwen, toch zou zijne voorstelling van nog meer welwillendheid getuigd hebben, indien zij minder éénzijdig ware geweest. Immers, zooals de door ons gecursiveerde woorden duidelijk maken, verviel ook Dr. R. hier weder in de nooit uit te roeien fout, waarin niet-katholieke schrijvers bijna geregeld vervallen, zoodra zij het verzet der Kerk tegen de dwalingen bespreken: dat wordt altoos zóó voorgesteld, of het de Kerk er alleen maar om te doen is de godsdienstige *gedachte* te bewaken en te regelen, m. a. w. de menschen enkel maar *goed orthodox* of stijf in de *leer* te houden. Dit nu is niet zoo. De Kerk heeft het van de beginne als hare roeping erkend de maatschappij op te richten uit den poel van *zeden*bederf, waarin de heidensche wereld den ondergang gevonden had, het menschdom als van kindsbeen af op te voeden voor zijn bovennatuurlijke bestemming en daarom handhaafster te zijn van de goddelijke *zeden*leer. Opdat het haar echter daarbij niet vergaan zou, als het heidendom, dat ook door waakzaamheid en censuur zijn goede „mores majorum" trachtte te handhaven, maar bij gemis aan vaste godsdienstige beginselen die *mores* moest zien wijken voor den invloed van sofisterij en weelderigheid, daarom had Hij, die der Kerk hare roeping aanwees, haar een onwrikbaren steun gegeven in het *dogma*, d. w. z. in het onveranderlijk en juist omschreven beginsel van goddelijke waarheid. Wilde zij dus een getrouwe wachteres der gansche *zeden*wet zijn, dan moest zij ook den grondslag daarvan, het dogma, tegen elken aanval beschermen. Dáárom vooral bestreed zij zoo krachtig de ketterijen, wijl deze zoo zelden louter *denk*wijzen of theorieën waren, doch meestal zeer diep ingrepen in de *practijk*. Dáárom dus moest de Kerk

waken voor de *rechtzinnigheid*, wijl ze te waken had voor de *rechtschapenheid*, dáárom alles weren wat het *geloof* zou kunnen ondermijnen, wijl dat alles ook de *zeden* bedreigde, en niet slechts in de harten der *eenvoudigen* (zooals Dr. R. meent) maar meer nog in de harten der *niet*-eenvoudigen en waanwijzen.

De lezers van *De Tijdspiegel* konden wellicht meenen, dat die „geduchte" index een verschijnsel was, dat pas in het gevolg der nog meer geduchte Romeinsche inquisitie het tooneel der geschiedenis had betreden. Tegen zulk eene dwaling waarschuwt Dr. R., blijkbaar in het bewustzijn een eenigszins verrassende historische opmerking te maken: „Het verschijnsel — zegt hij — dagteekent van „veel vroeger dan de zestiende eeuw. Reeds in de oude Kerk „komt het voor. Nadat *het* algemeen concilie [sic] de leerstellin„gen der Arianen en Eunomianen veroordeeld had, werden de boeken „dezer kettersche sekten door de keizers Constantijn en Arcadius ver„boden en ten vure gedoemd".

Dr. R. ware hier veel beslister als bestrijder van verkeerde opvattingen opgetreden, zoo hij er op had willen wijzen, dat „het verschijnsel" (n.l. boekencensuur op godsdienstig gebied) niet alleen „*reeds*" voorkomt ten tijde van Nicea, maar kortweg zoo oud is als de christelijke Kerk zelve. En, zoo we ook even naar het heidendom willen omzien, dan blijkt datzelfde „verschijnsel" nog weer veel ouder te zijn dan de christelijke Kerk is. Immers niet alleen zien we hoe de Ephesiërs op Paulus' prediking voor 50000 denariën aan verderfelijke lectuur ten vure doemen 1), maar ook hoe reeds de Atheners gelijk recht plegen aan de geschriften van Protagoras en den auteur zelf tot ballingschap veroordeelen, wijl hij twijfel aan het bestaan der onsterfelijke goden had gewekt; wij weten, dat ook de Romeinsche Pontifex recht had om geschriften, door hem gevaarlijk geacht, te veroordeelen en te doen verbranden 2).

---

1) Hand. XIX, 18 vv.

2) Omtrent de censuur op godsdienstlooze en zedelooze boeken bij Joden, Grieken en Romeinen zijn verschillende plaatsen uit Livius, Cicero, Valerius Maximus, Suetonius, Seneca, Tacitus, Lactantius e. a. geciteerd in het voortreffelijk katholiek tijdschrift van Dr. Jörg, *Hist. Pol. Blätter,* Bd. XXXVII, S. 562 (noot) — en ook bij Feszler, *Das Kirchliche Bücherverbot*, Wien, 1858, S. 29 (noot).

Zoo „conscientieus" juist Dr. R.'s bemerking is, dat het „der „Kerk betrekkelijk gemakkelijk [viel] hare verbodsbepalingen te „handhaven, zoolang de boeken door afschriften alleen vermenig- „vuldigd konden worden", en dat „de strijd tegen de ketterij „oneindig moeilijker [werd], toen de boekdrukkunst was uitge- „vonden", zoo onjuist is de bewering dat „de Kerk van den „aanvang [doorzag], welk een geduchte vijandin in deze kunst „tegen haar was opgestaan".

Geheel anders klinkt het oordeel van den Protestant O. Hase 1): „De meening, dat de geestelijkheid der pas uitgevondene boek- „drukkunst reeds van meet af ongunstig gestemd was, is een „bijgeloof, dat pas in het tijdvak der „Aufklarung" is opgedoken „en even weinig reden van bestaan heeft als de dichterlijke op- „vatting der jubilaeum-dichters van 1840, volgens welke Gutten- „berg de fakkel van een nieuwen geest in de wereld heeft willen „werpen en een licht ontsteken voor de domperige geestelijkheid. „De Kerk heeft die uitvinding begroet, niet slechts met vreugde, „maar ook met eene vreugde, die wist te offeren; zij heeft namelijk „de boekdrukkunst gesteund, zoo lang deze zich haar dienstbaar „bewees".

Van geheel wat anders dan van angst en vrees getuigt b. v. de volgende ontboezeming van den Karthuizer-*monnik* Werner Rolewinck 2): „De te Mainz uitgevonden boekdrukkunst is de kunst „der kunsten, de wetenschap der wetenschappen: door haar snelle „verbreiding is de wereld met een heerlijke, tot dusver verborgen, „schat van wetenschap en wijsheid verrijkt en verlicht" enz. Insgelijks die van den Benedictijner-*monnik*, Bernhard Witte 3), waar hij de boekdrukkunst een „ars" noemt, „qua certe nulla in „mundo dignior, nulla laudabilior aut profecto utilior sive divinior „aut sanctior esse unquam potuisset". Zoo spreekt ook de *aarts-*

---

1) Bij Joh. Jansen, *Geschichte des Deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters,* Freiburg, Herder, 1887, Bd. I, Buch I, Abschnitt I. Voor een geleerde, die tot een historische school van „getrouw, conscientieus onderzoek" behoort, maar toch niet geheel vrij is van historische vooroordeelen, is de lezing van dit beroemde, volgens anderen beruchte werk inderdaad aan te bevelen.

2) *Ibid.*

3) *Ibid.*

bisschop van Mainz, Berthold van Henneberg van eene „divina quaedam ars imprimendi" 1).

Bedenken we daarbij nog, dat de nieuwe kunst juist onder den *clerus* hare bedrijvigste en geleerdste begunstigers vond. „Het „was bijna uitsluitend de geestelijkheid, welke te dien tijde boeken „aankocht", zegt Hase. „Men heeft — schreef in 1503 de boekhandelaar Koberger — de priesters zoozeer leêggeschud door boe„kenverkoop, dat zij er niet meer aanwillen".

En wat Dr. R. wellicht nog het meest verwonderen zal: meermalen hebben de bisschoppen voor het koopen en verspreiden van persproducten *aflaten* verleend.

Dr. Rogge is hier dus vervallen in eene onjuistheid, die bij den Protestant Hase „Aberglauben" heet.

Die zwakheid wordt geenszins goedgemaakt door de goedkoope „billijkheid", waarmede Dr. R. van zichzelven „eischt niet te ver„geten, dat ook van protestantsche zijde hetzelfde beginsel is ge„huldigd, waar men zich op het absoluut en exclusief standpunt „plaatste, hetwelk de Roomsche Kerk had ingenomen" — te minder goedgemaakt, daar zelfs in die concessie nog eene onjuiste beschouwing verscholen ligt. Immers het Protestantisme plaatste zich noch bij zijn censuur van geschriften, noch bij zijn ketterjachten „op het standpunt, dat de Roomsche Kerk had inge„nomen", want dan hadde het opgehouden de leer van vrij onderzoek te zijn; neen, de billijkheid eischt vooral dít niet te vergeten: wat bij de Roomsche Kerk volkomen consequent was en altoos blijven zal, was bij het Protestantisme de meest volslagen inconsequentie of tegenspraak met zichzelve. Daaruit is het dan ook tevens te verklaren, waarom „de index tot op dezen dag een wapen [blijft], „dat Rome nog telkens uit de scheede haalt.... het Protestan„tisme [echter] dit sedert lang onder de kerkelijke oudheden [heeft] „opgeborgen". Eene inconsequentie toch kan geen ander lot hebhebben dan vroeg of laat te worden opgeborgen, en bovendien, waar het Protestantisme langzamerhand zelf terecht komt, daar moet het alvast zijn „wapenen" heendragen.

Na dit alles laten wij volgaarne aan Dr. R. het merkwaardige", dat er in ligt „den strijd na te gaan van eene verouderde

---

1) *Ibid.*

instelling, gesteund door het gezag [daarmee wordt het *wereldlijk* gezag van Karel V en Philips II bedoeld] tegen de nieuwe denkbeelden, die onverholen werden uitgesproken". Ook misgunnen wij hem geenszins het gevoel van kalmte en vreê, waarmede hij nu „na drie eeuwen dien geduchten index eens flink onder de „oogen [ziet]". Maar boven alles zij hem, ondanks alle goede trouw, toch de geduchte verantwoordelijkheid gelaten voor de volgende raadgeving, die het slot vormt van zijne recensie en meteen van deze aanteekeningen: „Wanneer de geesten zich vrij kunnen „uitspreken, moet, de waarheid er altijd bij winnen . . . Wilt gij u „wapenen tegen den vijand, die misschien orde en welvaart, gods„dienst en zedelijkheid bedreigt, laat hem vrij en *openlijk* optreden „in woord en geschrift. De worsteling mag korter of langer „duren, de zege kan niet twijfelachtig zijn".

W. DR. TH. VLAMING.

DE KLASSIEKE LETTEREN IN DIENST DER CHRISTELIJKE ARCHAEOLOGIE EN APOLOGETIEK.

De C. Plinii Caecilii Secundi et Imperatoris Trajani Epistulis Mutuis Disputatio. Specimen litterarium inaugurale, quod annuente Summo Numine ex auctoritate Rectoris Magnifici A. P. N. Franchimont, phil. doct., in Facultate discipl. mathem. phys. Prof., amplissimi Senatus Academici consensu et nobilissimae Facultatis Litterarum et Philosophiae decreto, pro Gradu Doctoratus summisque in Litterarum Classicarum disciplina honoribus et privilegiis in Academia Lugduno-Batava rite et legitime consequendis Facultatis examini submittit *Carolus Guilhelmus Ignatius Wilde, S. J. Amstelodamensis.* Lugduni-Batavorum apud J. W. van Leeuwen. MDCCCLXXXIX.

Een lid van het Fransche Instituut, de hoogleeraar J. P. Rossignol, gaf eenige jaren geleden, een twaalftal opstellen in het licht, om door voorbeelden op het uitgestrekt gebied der Oudheidkunde gekozen, de stelling te betoogen, dat de Archaeologie uitnemende diensten kan bewijzen aan de Klassieke Letteren 1). Deze thesis, dunkt mij, laat zich, zonder paradoxaal te worden, ook in omgekeerden zin verdedigen, en verkrijgt dan zelfs nog een ruimer toepassing. Wie toch zal het durven

---

1) *Des services que peut rendre l'Archéologie aux Études Classiques.* Paris 1878.

ontkennen, dat voor de vorming van een degelijk archaeoloog in den uitgebreidsten zin, eene zoo mogelijk veelzijdige philologische voorbereiding een hoofdvereischte moet worden geacht? Immers zonder eene betrekkelijk gerijpte geoefendheid in de klassieke letteren laten zich geen archaeologische studiën met goed gevolg ondernemen. En Rossignol zelf schijnt er niet anders over te hebben gedacht, wijl hij in een zijner genoemde verhandelingen er herhaaldelijk op wijst, dat de Florentijner Senator Filippo Buonarroti, hoewel een baanbreker op het bijzonder veld der Oudheidkunde, dat hij zich had gekozen 1), toch menigmaal in de verklaring vooral der Opschriften te kort schiet, omdat hij met geen toereikende taalkennis en philologische kritiek was toegerust. Er is derhalve meer schijnbare dan wezenlijke oppositie tusschen de twee *theses;* en het laat zich daarom op goeden grond verdedigen, dat beide elkander niet uitsluiten; trouwens zij beoogen en bereiken hetzelfde doel: de onmisbaarheid aan te toonen van ernstige klassieke studiën voor de kennis en de verklaring, zoowel van de geschreven oorkonden als van de plastische monumenten der Oudheid.

---

1) De Heer Rossignol had hier het bekende en beroemde werk van Buonarroti op het oog: *Osservazioni sopra alcuni frammenti di vasi antichi di vetro, ornati di figure, trovati ne' cimiterj di Roma.* Firenze 1716; en zijne niet minder geschatte *Osservazioni istoriche sopra alcuni medaglioni antiche del* card. Carpegna. Roma 1698. Het mag bevreemden, dat Rossignol in zijn opstel, zooveel ik mij herinner, nergens melding maakt van het *capo d'opera* over de *vetri cimiterialj* van den ervaren Italiaanschen archaeoloog Raffaele Garrucci S. J. *Vetri ornati di figure in oro trovati nei cimeteri dei Cristiani primitivi di Roma.* Roma 1858, fol., waarvan de eerste uitgave, toen Rossignol schreef, reeds twintig jaren geleden verschenen was.

Allerdoelmatigst wordt deze hulp en medewerking der klassieke letteren door den archaeoloog dan ingeroepen, wanneer het geval zich voordoet, dat een of ander getuigenis van oude schrijvers in zijne echtheid en historische betrouwbaarheid wordt betwijfeld of aangevallen, en het zijne taak en toeleg wordt om den grondslag, waarop zijne kennis van de Oudheid rust, te handhaven en te verdedigen. Dan rekent hij op haar en waardeert ten hoogste hare diensten als bondgenooten in den strijd, dien hij heeft te voeren, en is meer dan eens aan hare hulp het welslagen zijner pogingen verschuldigd.

Eene nieuwe en verdienstelijke proeve van deze samenwerking der klassieke letteren en der oudheidkunde leverde onlangs de met veel talent geschreven verhandeling, welker titel aan het hoofd dezer bladzijden is geplaatst. Zij heeft tot onderwerp de verdediging van de echtheid en historische waarde van een der merkwaardigste documenten uit de eerste tijden des Christendoms: van den in de geschiedenis beroemd geworden Brief, door den jongeren Plinius aan keizer Trajanus geschreven, tijdens hem het bestuur over de toenmaals Romeinsche provincie van Bithynië in Klein-Azië was toebetrouwd, benevens het Rescript door den Imperator daarop gegeven. Tegen de echtheid dezer briefwisseling, waarvan reeds Tertullianus gewaagde, werden niet alleen vroeger (wel het hevigst door den bekenden rationalist en neoloog Semler), maar ook in onze dagen, vooral in Duitschland, Denemarken en Frankrijk, door geleerden van naam velerlei bedenkingen geopperd. De ongegrondheid dier beden-

kingen aan te toonen, en tevens de αὐθεντία dezer belangrijke oorkonden en hunne bruikbaarheid voor de geschiedenis der oude Kerk te handhaven, was derhalve een allezins tijdig en tot wetenschappelijk onderzoek uitnoodigend onderwerp.

In Dr. Wilde's eerste bewerking had zijne studie een onderdeel uitgemaakt van een nog omvangrijker arbeid, ondernomen ten antwoord op eene Prijsvraag door de Faculteit der Letteren te Leiden in 1887 uitgeschreven 1). Aan deze verhandeling over het leven, het karakter en de geschriften van den Jongeren Plinius had de schrijver een drietal *appendices* toegevoegd, waarin hij meer bepaaldelijk *a.* de echtheid verdedigde van de Brieven door Plinius met keizer Trajanus gewisseld, welke in de vroegere uitgaven der Brieven het zoogenaamde Xe Boek uitmaakten; *b.* de drie huwelijken van Plinius besprak; en eindelijk *c.* onderzocht of in de rangschikking der Brieven de tijdsorde was bewaard gebleven. Terwijl de Faculteit geen vrijheid vond om dezen uitvoerigen arbeid onvoorwaardelijk te bekronen, waren het juist bovengenoemde *appendices,* welke dermate hare goedkeuring mochten wegdragen, dat zij niet aarzelde in haar openbaar gemaakt *Oordeel* te verklaren, dat deze drie stukken *propter accuratam scriptoris in aliorum operibus explorandis diligentiam, et propter subtile eius in rebus aestimandis iudicium sollersque in argumentationibus ingenium, Facultati tanto opere placuerunt, ut vel has solas dignas iudicaret, quae praemio*

1) *C. Plinii Caecilii Secundi vita, ingenium, mores eleganti sermone enarrentur.*

proposito ornarentur. Voorwaar geen geringe lof aan den eersteling van een nog jeugdig litterator toegebracht door allezins bevoegde en onder de mannen van ons vaderland hoog aangeschreven kunstrechters; doch waarvan de roem en verdienste — de bekroonde zal de eerste zijn om zulks te erkennen — grootendeels terugstralen op de voortreffelijke leermeesters, die zijne hoogere studiën hebben geleid, en ook op het Gymnasium van Katwijk, waar met traditioneele verknochtheid de klassieke letteren voortdurend in eere worden gehouden, en waar de Schrijver, reeds bij de eerste schreden op zijne letterkundige loopbaan, in den persoon van zijn eerbiedwaardigen en geleerden Naamgenoot, sinds jaren een vriend van wijlen onzen grooten Cobet, een wijzen Mentor had mogen vinden.

Het was een der bovengenoemde *appendices*, welke, in gewijzigden vorm, den inhoud leverde van de Promotie-Dissertatie door den Heer C. Wilde bij de Faculteit der Letteren en der Wijsbegeerte ingediend, en na welker verdediging met de daaraan toegevoegde *Theses*, hem bij zijne bevordering tot het Doctoraat de hoogste onderscheiding, het gebruikelijke *cum laude*, werd toegekend. Van dit in menig opzicht meer dan gewoon verdienstelijk *Specimen inaugurale* wil ik beproeven hier een beknopt verslag te geven. En zulks vooral om, met het oog op mijne jongere studievrienden, hen op het verblijdend en aanmoedigend feit te wijzen, hoe door eene welgeslaagde poging op het gebied der klassieke letteren, een der belangrijkste documenten der oude kerkgeschiedenis en apologetiek in zijn gezag en historische waarde gehandhaafd bleef. Immers hoewel

de bescheidenheid des Schrijvers zich niet heeft durven beloven, dat door zijn onderzoek en verdediging voor goed een einde zal zijn gemaakt aan het reeds oude twistgeding over de echtheid 1), aarzel ik niet ten deze liever de uitspraak aan te nemen van zijne en ook — ik erken het gaarne — mijne meesters, die, naar ik van goede zijde heb vernomen, zich dermate gunstig over deze studieproeve van hun leerling hebben uitgelaten, dat zij het kritische pleit der *αὐθεντία* er voldingend door bewezen achten: *Λέγω τί*.

Ik zou nu mijne kleine taak kunnen aanvangen; doch het wil mij niet wel afgaan, zonder eerst nog op de eigenaardige omstandigheden te hebben gewezen, waaronder deze Promotie-Dissertatie het licht zag. Het was voor het eerst, indien ik mij niet vergis, sedert de stichting onzer oudste en beroemdste Universiteit, dat een Katholiek geestelijke, en wat nog meer zegt, een kloosterling en lid van de Orde der Jesuïeten, naar de hooge onderscheiding van het Doctoraat in de *nobilissima Facultas Litterarum et Philosophiae* kwam dingen. Zulks was in hare annalen in waarheid *a saeculo non auditum*!

Dat bijgevolg op den 23 September 1889 het groote Auditorium der Leidsche *Alma Mater* met vrienden en belangstellenden was bezet, en daaronder ook menig ongewoon bezoeker verscheen, laat zich onderstellen. Dat elk der aanwezigen, hoe verschillend ook in belang-

---

1) *Licet vix sperare ausim hac commentatiuncula veteri controversiae finem tandum impositum iri* (p. 1).

stelling en gemoedstemming, door de eenige zeldzaamheid van het litterarisch feest geprikkeld, in afwachting van de dingen die komen zouden, met zekere spanning den voortgang der plechtigheid volgde, laat zich gissen. Dat de nog jeugdige candidaat, wien een gunstige faam van welgeslaagde studiën was vooruitgegaan, met eere de vuurproef der *publica Disputatio* zou doorstaan, en wellicht bij 't erlangen van den Doctorstitel, de hoogste onderscheiding, het zoo begeerde *cum laude*, zou verwerven, liet zich, zonder al te veel optimistische laatdunkendheid hopen. Dat ook de officieele vertegenwoordiger der Faculteit, een met roem bekend man der wetenschap, zich van de taak om zijn vroegeren discipel in het *corpus doctum* op te nemen, met magistrale welsprekendheid, met echt klassieke vormen, in onberispelijk Latijn zou kwijten, was voor niemand twijfelachtig. Doch wat men schier niet had durven voorspellen, en zeker niemand het recht had van te eischen, dat was het karakter van meer dan gewone welwillendheid, van oprechte waardeering en ongeveinsde deelneming, waardoor deze Promotie in haar geheel verloop zich kenmerkte. Niet alleen toch werden de litterarische verdiensten van den candidaat en zijne aanspraken op onderscheiding in de voor hem vleiendste termen door den hoogleeraar Promotor geroemd; niet alleen werden zijn gelukkige aanleg, studieijver en talenten geprezen, en de beste verwachtingen voor zijne wetenschappelijke toekomst geuit: er was nog iets anders, wat op deze reeds ongewone plechtigheid een eigenaardig karakter van aantrekkelijkheid, ik zou haast schrijven, van aandoenlijkheid drukte. „Wat ons in de promotie-rede van den hoog-

leeraar Dr. Cornelissen" — zeg ik gaarne een fijngevoelend en edeldenkend ooggetuige na — „wat ons vooral heeft getroffen, ja weldadig heeft aangedaan, het was de innige toegenegenheid, de inderdaad aangrijpende hartelijkheid, die uit elk zijner woorden klonk, en niet minder uit den toon, waarop elk woord werd uitgesproken. Zelfs de officiëele termen verloren in zijn mond de koudheid en stijfheid, die aan dergelijke versteeningen gewoonlijk eigen zijn, en werden de waardige maar warme en levende uitdrukking van persoonlijke overtuiging" 1). Daarin vooral lag de aantrekkelijke, indrukwekkende zijde van de academische plechtigheid voor elk ernstig, deelnemend toeschouwer. Het laat zich echter denken, dat ook bij enkelen de eenige singulariteit dier gebeurtenis in de Universiteits-annalen meer op den voorgrond trad, en daarbij hunne fantasie tot retrospectieve beschouwingen en historische parallelismen verleidde.

Daarom vernam ik zonder al te veel bevreemding, hoe een der ooggetuigen door iemand zijner kennissen, die verhinderd werd de promotie bij te wonen, niet onaardig werd geïnterpelleerd. De vriend, die met de geschiedenis der Leidsche Hoogeschool niet onbekend was, en daarbij een greintje humor niet versmaadde, vroeg hem, „of hij bijgeval geen sterke commotie had waargenomen onder de vroegere professoren der Akademie, wier deftige konterfeitsels de wanden der groote gehoorzaal versieren? Was er bij voorbeeld, zei hij half meesmuilend, geen indruk van

---

1) Men herleze het fraai gestileerde verslag der Promotie-plechtigheid in het dagblad *De Tijd* van 30 Sept. 1889.

spottende verontwaardiging te bemerken op de sarcastische tronie van Joseph Scaliger, dat *daemonium hominis*, gelijk hem Justus Lipsius wel noemde, op het aangrijpend oogenblik, toen de promovendus, nog wel in clericaal gewaad 1), het heiligdom der Wetenschap binnentrad? Of had Scaliger wellicht in het rijk der schimmen vergeten, hoe onbarmhartig hij eenige ordebroeders van den candidaat, een Serarius, een Clavius en vooral dien goedaardigen en vromen pater Maarten Delrio 2) in zijne schriften had gehavend? En zijn beroemde landgenoot en opvolger, Claude Saumaise dan, van extrageleerde maar niet minder atrabiliarische memorie? Herinnerde ook deze zich niet meer zijne interminabele kibbelarijen met den hem zoo antipathischen, doch inderdaad grooten Denis Petau, den vriend van onzen Huig de Groot en den prins der niet-scholastieke dogmatisten? 'T is waar, Petavius bejegende ook niet altoos zijn twistzieken bestrijder met de zachtmoedigheid en het geduld van een lam, maar betaalde hem dikwijls met zijn eigen munt. Maar toch vond hij, in het geleerde schelden, zijn meester in den Leidschen kemphaan 3):

---

1) Een vooruitgang, indien ik mij wel herinner, op eene bepaling van het Reglement van orde op het Orientalisten-Congres in 1883 te Leiden.

2) *Lutum et stercus generis humani Martinus Delrio, quo invidentiorem, maledicentiorem, arrogantiorem bipedem hodie neminem credo vivere.*

3) Als bewijs een kleine lijst van liefelijkheden die Salmasius den gehaten *magistellus* naar 't hoofd wierp: *brutus, asinus, stolidus, stultus,* λῆρος, *fanaticus, fatuus, peponis caput, cucurbitae sinciput* (dit, zeker wegens het inderdaad enorme voorhoofd van Petavius) — *insania, impostura,* φρενῖτις, *inscitia, delirium,* ἀειλογία etc, Ik vond ze met nog andere in de inhoudrijke biografie van Petavius door Dr. Stanonik;

zoodat een *bel esprit* van die dagen zeggen kon, dat nu beiden het gansche vocabularium der Grieksche en Latijnsche scheldwoorden hadden uitgeput, er voor Petavius niets anders overbleef, als in 't Hebreeuwsch te schimpen, wat Salmasius niet meer verstaan zou 1)! Daarom mag ik u wel vragen, of zelfs de anders zoo licht geraakte Claude Saumaise het zonder protest liet doorgaan dat een ordebroeder van den gehaten Loyoliet 2) het dorst te bestaan, om naar de doctorale baret te dingen, zonder door de Faculteit smadelijk te worden afgewezen?" *Sic ille.* Maar het antwoord van mijn vriend, den ooggetuige, liet zich niet wachten. „Wat zijt gij weêr aan 't doorslaan, zeî deze glimlachend; gij zult wel nooit uwe spotlust volkomen afleeren. Doch in dît geval is uwe ironie al te doorzichtig. Ik weet genoeg, dat gij het in den grond der zaak met mij eens zijt, en uwe twee-eeuwenoude reminiscentiën, uit het tijdperk der polemiek *ab irato*, moeten slechts dienen, om het contrast tusschen *toen* en *thans* beter te doen uitkomen. Immers ook hier geldt de spreuk, *Tempora mutantur et nos mutamur in ipsis.* Of is de academische plechtigheid van den 23 September er geen sprekend en verblijdend bewijs van?" — De vrienden waren het inderdaad eens, en schrijver dezer bladzijden

---

Dionysius Petavius. Ein Beitrag zur Gelehrten-Gesch. des XVII Jahrh. Graz 1876.

1) Deze aardigheid hield steek, toen zij door Casimir Oudin werd geschreven. Doch later (sedert Juni 1630) begon Salmasius zich ook op de Oostersche talen toe te leggen, en wist het er tamelijk ver in te brengen.

2) *Dionysius Petavius Socius an Jesu nescio, Loyolae scio.... Sit ipse nobis Loyolita* etc. Scaliger bij Blount, *l. c.*

sluit zich met volkomen instemming bij hunne denkwijze aan. Hij kan zich zelfs niet weerhouden om op zijne beurt op het verleden, doch een weinig nader bij ons, een terugblik te slaan, waarbij de Leidsche *Alma Mater* ook het tooneel der actie blijft. Het was voor nog geen vijftig jaren. Het staat hem nog levendig voor den geest, hoe hij slechts weinige jaren, nadat hij aan het Seminarie te Warmond was aangesteld, een bezoek bracht aan een der toenmalige celibriteiten der Leidsche Akademie, den Hoogleeraar Hofman Peerlkamp, aan wien hij als jongeling reeds bekend was. Hij had wèl, bij zijne terugkomst in het vaderland na een vierjarig verblijf in Italië, aan den beroemden uitgever van Horatius, den ervaren „Snoeijersbaas" van Geel's *Onderzoek en Phantasie* 1), beleefdheidshalve en ook uit dankbaarheid zijne opwachting gemaakt, doch hem sinds niet meer ontmoet. Peerlkamp ontving zijn oude kennis met de vriendelijkste welwillendheid, sprak met ingenomenheid over Rome, over een paar Romeinsche geleerden, Mai en Laureani, en zeî hem bij het afscheid de hand drukkend: „Wij moesten elkander wat meer ontmoeten. Ik lees bijkans elken dag iets uit den kerkvader Ambrosius: zou het niet aardig zijn, als wij nu en dan eens samen lazen? Mij dunkt, wij zouden misschien wel iets van elkander kunnen leeren. Ook raad ik u aan, om de Heeren onzer Theologische Faculteit te bezoeken, b. v. onzen professor Kist, die veel in kerkgeschiedenis en archaeologie doet, en zeker gaarne met u kennis zal maken". Bij deze laatste woorden zag de jonge

1) Blz. 202, 2e druk.

bezoeker zijn vriendelijken Mentor ietwat bedremmeld aan. Het was toch toen in de dagen, dat met name professor Kist, die behalve in kerkgeschiedenis ook nog al in *no-popery* deed, hoog op had met den beruchten Johannes Ronge, met Dowiat, Czerski en meer dergelijke sujetten, welke hij als hervormers en tempelreinigers bewierookte, om dan terzelfder gelegenheid eenige liefelijkheden over Roomsch bijgeloof, lichtschuwe Seminariën en *alia id genus* ten beste te geven. — Spoedig echter herstelde zich Peerlkamps cliënt, en antwoordde altoos nog een weinig bedeesd: „Wat u betreft, Professor, zal ik het mij zeker altoos tot een voorrecht rekenen u te mogen bezoeken; maar..... ten aanzien van uwen zoo even genoemden collega kan ik uwe uitnoodiging slechts onder voorbehoud aannemen. Ik ben haast verlegen om u te zeggen waarom.... Of vindt u het niet hard, Professor, zelfs voor een jongeren gelijk ik, om goedschiks en als of er niets gebeurd was, de hand te gaan reiken aan iemand, die wellicht nog daags te voren een enthusiast lofredenaar was van lieden, dien ik geen hand zou verkiezen te geven? En dan nog wil ik niet eens gewagen van al de liefelijkheden, die wij ook aan ons adres van die zijde soms moeten hooren". — Peerlkamp zag hierop zijn bezoeker ietwat ernstiger aan, en legde hem vriendelijk de hand op den schouder, zeggende met een nauw hoorbaar zuchtje: „Er ligt misschien wel iets waars in hetgeen gij daar zegt. Maar neemt gij de dingen niet wat al te erg op? Herinnert gij u wel genoeg, dat iemand met een groenen bril op ook alle voorwerpen in 't groen ziet? Daarenboven zullen de toestanden, waarop gij zinspeelt, niet van blijvenden aard

zijn. Gij zijt nog jong genoeg om andere tijden te beleven. Gij zult ze beleven, indien gij zelf op wetenschappelijk terrein zoo vredelievend blijft als gij mij thans schijnt. Houd dus goeden moed, en trek u niet te veel terug: de tijden zullen wel beter worden". Schrijver dezes heeft meer dan eens aan dit woord van zijn hooggeschatten Meester gedacht, en het is voor hem in menig opzicht profetisch geweest. De tijden zijn inderdaad beter geworden. Wanneer hij thans een blik achterwaarts slaat op de halve eeuw, die sedert is verloopen, dan herdenkt hij niet zonder voldoening en dankbaarheid menigvuldige aanrakingen met mannen van wetenschap van allerlei richting, waartoe hem zijne goede ster heeft geleid. Velen hunner heeft hij niet alleen om hunne uitnemende geleerdheid, maar ook om hun edel karakter kunnen hoogachten; van allen heeft hij iets trachten te leeren, en eenigen zelfs heeft hij zijne vrienden mogen noemen. Hij is daarbij zich niet bewust van ooit iets te hebben prijsgegeven van overtuiging en beginselen, die hem boven alles, ook boven alle wetenschap, dierbaar zijn. Maar desniettemin bleven bij wederzijdsche samenwerking op het ruime veld der studiën — en daaraan wil hij hier alleen hebben gedacht — ook wederzijdsche welwillendheid en persoonlijke waardeering steeds ongerept bewaard. Zij bleven het, al moest hij ook van zijne geleerde vrienden dikwijls hemelsbreed verschillen in hetgeen men in onze dagen verstaat onder „wereldbeschouwing" — dat echt modern, wonderbaarlijk elastiek en euphemistisch woord, hetgeen in zijn hospitalen schoot alle waarheid en alle dwaling kan herbergen! De liefde tot de wetenschap en de zucht om

haar te dienen bracht die studievrienden bijeen, en maakte elk hunner in waarheid *proximus* van zijn medewerker, al was 't ook soms voor alles, wat buiten de wetenschap lag, *longo proximus intervallo*. De polemische felheid van een Saumaise of een Petau is allengs in onbruik geraakt, en doet slechts nu en dan nog een nagalm hooren, vooral als er iets anders dan de philologie mede is gemoeid. Ja *tempora mutantur*. Mag schrijver, die 't liefst zich op eigen ondervinding beroept, er een voorbeeld van aanhalen, waarin de twee uitersten van zijn leeftijd zich ontmoeten? Als 't hem *thans* lusten zou het „Bataafsch Atheen" te bezoeken, zou hij er, behalven andere coryphaeën der Wetenschap, aan wier welwillendheid en vriendelijke dienstvaardigheid hij zich ten zeerste verplicht acht, in den, ook in het Buitenland geroemden, πολυμαθῶς ervaren Nestor onzer vaderlandsche archaeologen, een veeljarigen, dierbaren Vriend kunnen begroeten. Ja, wat wellicht *hier* nog meer zegt: op den eigen leerstoel van wijlen Professor Kist, voor wien hij, bijna vijftig jaar geleden, schuchter terugdeinsde, zou hij in den tegenwoordigen titularis *Windesheim's* uitmuntenden geschiedschrijver aantreffen, wiens humaniteit zijne geleerdheid evenaart, en die met dezelfde gevoelens van wederzijdsche waardeering de hem aangeboden hand zou aangrijpen, als ze hem werd toegereikt. Of wil men liever nog een bewijs uit een minder verwijderd verleden en in tegenovergestelden zin? Velen zullen zich zeker met mij nog wel het beruchte vlugschrift herinneren, waarin een Fransch geleerde, toen hier te lande gevestigd, zich niet ontzag te schrijven, dat van elken Katholiek niets voor de weten-

schap te wachten was, zoolang hij niet verbroken had *la chaîne rouillée, mais encore solide qui rive à ses talons le gros boulet romain* 1). Iemand hier te lande, die door dezen kwaadaardigen uitval nog al geërgerd was, briefde dien over aan een Lid van het Instituut te Parijs, zelf een geleerde van grooten naam. Deze was er alles behalve in gesticht, en antwoordde met echt Franschen *brio*: *Mais quelle énormité*! *C'est du Saumaise tout pur*! *Le Théologien des Deux Mondes* 2) *ne comprend-il donc pas, que ses brocards huguenots* 3) *ne sont plus de mise dans aucun monde*? Geldt hier ook weer niet het *Tempora mutantur*? Ik durf het althans betwijfelen, of onze Salmasius *redivivus*, indien hij de Leidsche plechtigheid van 23 September jl. had bijgewoond, tegenover den welsprekenden en sympathieken hoogleeraar-Promotor, zijn onhebbelijke zinspeling op de galeiboeven zou hebben durven herhalen. *Credat Judaeus Apella.*

Doch ik begin te merken, dat ik mij reeds al te lang heb laten verleiden door het eigenaardig zwak der ouden van dagen — *Haec olim meminisse iuvabit* — en keer onverwijld naar mijn onderwerp terug.

Bij de bewerking van zijn akademisch Proefschrift had de Heer C. Wilde zich eene drievoudige taak ge-

---

1) *Nous Maintiendrons, Lettre au Dr. A. Pierson,* etc. Arnhem 1865, p. 46

2) Men herinnere zich, dat de auteur van *Nous Maintiendrons*, die veel in de *Revue des Deux Mondes* schreef, en nog schrijft, door vele Parijzenaars aldus genoemd werd.

3) De bedoelde schrijver zegt o. a. in genoemde brochure tot Dr. Pierson: *Ah! mon cher ami, vous m'avez quelquefois reproché en plaisantant d'être trop huguenot* p. 39.

steld. Hij wilde 1. de *αὐθεντία* verdedigen van al de Brieven tusschen Plinius en Keizer Trajanus gewisseld 1); 2. de argumenten van de bestrijders der echtheid, vooral van de nieuwere, en meer bepaaldelijk van den Deenschen hoogleeraar Ussing, aan de historische waarheid en eene gezonde kritiek toetsen; en 3. inzonderheid de echtheid en betrouwbaarheid, als document voor de oude geschiedenis, handhaven van den beroemden Brief van Plinius over de Christenen van Bithynië en het daarop door Trajanus gegeven Rescript: welk laatste gedeelte van zijn onderzoek niet ten onrechte door hem *gravissima et difficillima disputationis pars* wordt genoemd. Het is mijn voornemen, om vooral op dit gedeelte de aandacht mijner jongere studievrienden te vestigen, gelijk zich reeds laat gissen uit het opschrift, dat ik boven deze bladzijden heb geplaatst. Dit mag echter niet beletten, dat ik vooraf, zij het dan iets korter, ook van de twee eerste afdeelingen der geleerde verhandeling gewage; zoowel omdat deze in nauwe betrekking staan tot de derde, als omdat zij mij gelegenheid zullen verschaffen tot eenige bemerkingen; terwijl ik tevens aanleiding zal vinden om aan de echt wetenschappelijke methode van den schrijver, aan zijne vlijtige bronnenstudie en eruditie van goed allooi recht te doen wedervaren.

I. Aan het onderzoek over de *αὐθεντία* laat Dr. Wilde

1) Deze Brieven vormden in de vroegere uitgaven het zoogenaamde Xe Boek. Terecht maken zij thans, als aanhang van de negen boeken der *Epistolae ad familiares*, een afzonderlijke verzameling van LXXI Brieven uit in de kritische uitgave van Keil, op verzoek van Mommsen in 1870 in 't licht verschenen.

een beknopt doch nauwkeurig overzicht voorafgaan van de verschillende uitgaven van Plinius' Brieven, hetgeen de verdienste heeft van voor het doel genoegzaam volledig te zijn, zonder in de wel wat vermoeiende overlading van dat van Keil te vervallen, waar de menigvuldigheid der détails het soms moeielijk maakt zich te oriënteeren. De lezer wordt met bibliographische ἀκρίβεια in kennis gebracht met de voornaamste uitgaven, te beginnen met de *editio princeps* van Girolamo Avanzio (*Hier. Avantius*) in 1502, voor welke hij een uit Frankrijk door zekeren Petrus Leander medegebracht HS. gebruikte, dat slechts een gedeelte der Brieven bevatte 1). De uitgave, die het eerst de volledige correspondentie van Plinius en Trajanus inhield, was die van den ouden Aldo Manuzi (*Aldus Pius Manutius*) in 1508, welke deswegens eigenlijk den eertitel van *princeps* zou verdienen. Voor deze had Aldus een HS. kunnen gebruiken, dat te Parijs door een Italiaanschen letterkundige was ontdekt en een aantal nog geheel onbekende Brieven bevatte. In de litterarische geschiedenis der Pliniaansche correspondentie met Keizer Trajanus zal wel altoos die van den Parijschen Codex en zijne lotgevallen de belangwekkendste episode blijven. Zij hangt trouwens, behalve

---

1) Daarom gaf Avanzio aan zijne uitgave den titel: *C. Plinii Junioris ad Traianum epistole 46 nuper reperte cum eiusdem responsis.* Dit was de *eerste* uitgave, waarin de correspondentie van Plinius met Trajanus althans gedeeltelijk voorkwam, hoewel zich sedert de *editio princeps* van Venetië in 1471 vijf uitgaven waren opgevolgd. Wijl de uitgaven van Avantius, vooral wat de correctie aanging en de ingelaschte Grieksche citaten, veel te wenschen overliet, gaf Filippo Beroaldo van Bologna, dien Erasmus *professorum Achilles* noemde, eene verbeterde uit in 1502, welke eigenlijk een supplement moest zijn van zijne uitgave van 1498.

met de *natalitia* der Aldinische uitgave, ook innig te zamen met de bewijzen voor de echtheid van den nieuw ontdekten brievenschat. Immers de betrouwbaarheid van Aldo's editie is hoofdzakelijk te beoordeelen, gelijk Dr. Wilde te recht heeft opgemerkt, naar de eerlijkheid, goede trouw, zaakkennis en achtingswaardigheid der mannen, die er bij waren betrokken, of er toe hebben medegewerkt. Gelukkig echter waren deze inderdaad *viri omni exceptione maiores*. Er ligt voor mij zooveel bibliographische aantrekkelijkheid in deze uitgave-geschiedenis, dat ik mij niet kan weerhouden er eenige oogenblikken bij te blijven stilstaan.

In het begin der zestiende eeuw bevond zich te Parijs een Italiaansch ordensgeestelijke, die bij de toenmalige Humanisten als letter- en oudheidkundige hoog stond aangeschreven, en tevens groote beroemdheid bezat als bekwaam architect. Hij werd in deze hoedanigheid door koning Lodewijk XII in 1499 naar Frankrijk ontboden, om eenige groote bouwwerken, o. a. de *pont Notre-Dame* (1500—1507) en eene andere brug over de Seine uit te voeren 1), en was later ook onder paus Leo X aan de St. Pieters-kerk werkzaam. Hij was uit Verona afkomstig en werd in de wandeling *Fra Giocondo*, gelatiniseerd *Jucundus* genoemd. Te Parijs schijnt hij onder de vervulling zijner beroepsplichten zijne litterarische navorschingen te hebben voortgezet. Immers hij ontdekte daar — er wordt niet gezegd in welke boekerij, doch sommigen hebben aan die der abdij van St. Germain-des-Prés gedacht — een oud HS., waarin de Brieven

1) Hiervan het op hem door Sannazar gedichte *distichon*: *Jocondus geminum imposuit tibi, Sequana, pontem; Hunc tu iure potes dicere pontificem.*

van Plinius, doch niet alleen de negen boeken *ad familiares*, maar ook een aantal van brieven aan Trajanus geschreven, benevens de Rescripten van den Keizer, waren opgenomen 1). Van deze belangrijke vondst gaf hij kennis aan een der aanzienlijkste en geachtste magistraatspersonen te Parijs, den Senator Guillaume Budé (*Budaeus*), die als rechtsgeleerde en oudheidkundige eene Europeesche vermaardheid had verworven. Budaeus liet van zijne bekendheid met den gevonden schat bewijzen achter in zijne *Annotationes in Pandectas* 2), waarin hij uit Brieven van Trajanus, die alleen in het HS. door Fra Giocondo ontdekt zich bevonden, eenige citaten

---

1) Van deze Brieven getuigt Aldus in zijne Voorrede: *In antiquissimo exemplari una cum aliis ut nos imprimendas curavimus* SUB PLINII SECUNDI NOMINE *scriptae sunt.*

2) Dr. Wilde heeft veel moeite moeten aanwenden om een exemplaar van dit zeldzaam geworden werk, in 1508 te Parijs gedrukt, te bemachtigen. Noch hier te lande noch in België was het in een der openbare bibliotheken te vinden. Eindelijk gelukte het hem, door tusschenkomst van een geleerden vriend te Parijs, het exemplaar der *Bibliothèque Nationale* te kunnen inzien. Er bestaat echter ook eene uitgave van al de werken van Budaeus, gedrukt te Basel 1557, in 4 vol. fol. Wellicht heeft Dr. Schaedel *deze* uitgave gebruikt; en dan zou het zich verklaren, waarom, gelijk Dr. Wilde hem heeft verweten, de pagineering zijner citaten uit Budaeus niet met de Parijsche uitgave, door hem geraadpleegd, overeenkomt. In allen gevalle had Schaedel groot ongelijk met zijne onbewezen bewering: dat Budaeus zijne aanhalingen wel aan de uitgave van Aldus, en niet aan den codex van Jucundus zou hebben kunnen ontleenen. Zeer ter zake merkt Dr. Wilde tegen hem op: *Patet Budaeum illas ex Aldino libro depromere non potuisse, quippe qui mense demum Novembri 1508 Venetiis sit editus, cum Budaeus Parisiis pridie nonas Novembres eiusdem anni libro suo praefationem adposuerit. Unde haec igitur haurire potuit nisi ex ipso codice?* p. 19. — Ik voeg hier nog bij, dat ik Budaeus' *Annotationes* niet in Brunet heb gevonden; wel onder meer andere zijner werken het curieuse tractaat: *De transitu Hellenismi ad Christianismum.* Paris 1535.

heeft ingelascht. Het laat zich met grond vermoeden, dat Jucundus zelf ook den Venetiaanschen patriciër Alvisio Mocenigo, die toentertijd gezant was zijner Republiek in Frankrijk, van zijn merkwaardig ἑρμαιον heeft onderricht. Wat hiervan zijn moge, zeker is het, dat Jucundus van den Codex een afschrift maakte, en het aan zijn vriend en correspondent Aldus bezorgde, terwijl ook het HS. zelf later door Mocenigo, die het wellicht had aangekocht, aan den beroemden drukker voor zijne uitgave van Plinius ten gebruike werd afgestaan 1). Aldus had derhalve voor zijne uitgave in bezit de kopij van het HS. door Jucundus gemaakt en den ontdekten *Codex* zelven. Nadat echter de beroemde Venetiaansche drukker het Parijsche HS. en het apographum van Jucundus voor zijne uitgave van 1508 had gebruikt, heeft nooit iemand meer deze beide bronnen kunnen raadplegen, wijl zij, de geschiedenis zegt niet hoe, onnaspeurlijk zijn verloren geraakt.

Er ligt over die ietwat geheimzinnige verdwijning der beide HSS. nog altoos een sluier geworpen. Ik kan mij niet wel inbeelden, dat hij nooit opgelicht zal worden. Mag ik met eenige woorden van de gronden, waarop mijne hoop rust, gewagen? Het is bekend, dat in de

---

1) Dit getuigt Aldus uitdrukkelijk in zijn Brief aan Alvisio Mocenigo in deze merkwaardige woorden: *Sed tibi imprimis habenda est plurima gratia, inclite Alovsi, qui exemplar ipsum epistolarum reportasti in Italiam mihique dedisti ut excusum publicarem. Deinde Jucundo Veronensi viro singulari ingenio ac bonarum artium studiosissimo, quod et easdem Secundi epistolas ab eo ipso exemplari a te descriptas in Gallia diligenter, ut facit omnia, ... ad me ipse sua sponte, quae ipsius est erga studiosos omnes benevolentia, adportaverit, idque biennio ante quam tu ipsum exemplar publicandum tradidisses.* Etc.

talrijke stads-bibliotheken van Italië en in die der groote Italiaansche familiën een schat van documenten, tot het tijdvak der Humanisten behoorend, nog blijven geborgen. Slechts een klein gedeelte is daarvan onderzocht en uitgegeven. Schijnt het nu niet aannemelijk, dat in een of ander van die aanzienlijke boekerijen, ik zeg niet eens de bedoelde HSS. zelven, maar althans berichten daarover van tijdgenooten van Aldus zouden te vinden zijn, waarin ons de geheimzinnige geschiedenis van Jucundus' Codex wordt opgehelderd? Laat het zich met mogelijkheid denken, dat een zoo merkwaardige ontdekking van een klassiek schrijver onbesproken zou gebleven zijn in den kring van de Humanisten der zestiende eeuw, die zulk eene levendige correspondentie met elkander onderhielden? Mag men veronderstellen b. v., dat Fra Giocondo zelf, die te Verona aanzienlijke relatiën had, er niets van zou hebben gemeld aan den bekenden Maecenas, die daar toen woonde, den Venetiaanschen Senator Bernardo Bembo, den vader van den beroemden Kardinaal van dien naam, aan wien Girolamo Avanzio (*Avantius*) zijne uitgave van Plinius had opgedragen? Ja zou Aldus zelf, die eene uitgebreide correspondentie onderhield, de lotgevallen van den Codex van Mocenigo en van het apographum van Jucundus niet aan zijne vrienden in al hunne bijzonderheden hebben medegedeeld, al was 't ook maar om zijne goede trouw als uitgever te bevestigen, gelijk hij in zijne *Praefatio* heeft gedaan? Zulks kan men te minder aannemen, wanneer men, volgens het getuigenis van een der beste kenners van Aldus' karakter en leven, op de geneigdheid acht geeft, die hem eigen was, om gaarne ter kennis van zijne vrienden te brengen al hetgeen met

zijne litterarische bemoeiingen in betrekking stond 1). En wat voor Jucundus en Aldus geldt, kan men ook *servatis servandis* van andere, met Aldus bevriende Humanisten onderstellen, b. v. Mocenigo, Carteromachos 2), Erasmus, Kardinaal Pietro Bembo, Antonio Augus-

---

1) In een hierna aan te halen werk van De Nolhac schrijft deze geleerde navorscher der *historia litteraria* van Italië: *Alde n'avoit rien dans son trésor, dont il ne fît part à ses amis.*

2) Deze heette eigenlijk Scipione Fortiguerra, en had zijn naam, volgens de wel ietwat pedante manier van die dagen, gegraeciseerd; gelijk ook onze landgenoot, de Gemertsche *grammaticus* Joris Lanckveld, den zijnen als *Georgius Macropedius*. Ik moet hier echter *pour acquit de conscience* bijvoegen, dat onze eerwaarde Macropedius (hij was ordensgeestelijke) er op het portret, dat Foppens heeft ingelascht in zijne *Bibliotheca Belgica*, (waarvan ik zoo gelukkig ben een exemplaar te bezitten met de *eigenhandige* aanteekeningen van den vermaarden Belgischen bibliograaf, Fred. baron de Reiffenberg), er volstrekt niet *pedant*, maar eenvoudig, vroom en ernstig uitziet. De geleerde priester was eenigen tijd *gymnasiarcha* (hoeveel deftiger klinkt dit dan ons hedendaagsch *hoofd*!) der Utrechtsche scholen, en overleed te 's Hertogenbosch, waar eenige zijner, thans vrij zeldzaam geworden, werken gedrukt zijn, in het jaar 1558. Macropedius was niet alleen een gereputeerd *litterator* maar ook een geoefend *mathematicus* en, wat bij dien wiskunstigen aanleg zeldzaam is, een *poeta comicus* (natuurlijk in alle modestie) *rarae felicitatis*, gelijk hem Foppens noemt, of, als men liever wil, *comicus Doctor Junius*, gelijk zijn leerling de *Regius Senator* Joannes Lentius op zijn grafsteen, waaronder zijn *corpus podagricum* (sic) werd bijgezet, *vietatis ergo* liet beitelen. In zijne geboorteplaats *Gemert* in Noordbrabant wordt zijn aandenken nog steeds in eere gehouden, ten minste in de dagen, waarvan ik kan getuigen. Uit de herinneringen mijner eerste jeugd is mij bijgebleven, dat wanneer ik in de vacantie te Gemert was, waar vroeger leden mijner familie woonden, ik meermalen een bezoek bracht aan een wel wat zonderlingen, geheel alleen levenden grijsaard, die juist niet behoeftig was, geloof ik, maar toch bijkans als een arme leefde. Sommigen in de gemeente hielden hem voor een vromen kluizenaar, anderen, minder welwillend, voor een *sterrenkijker* of *toovenaar*. Dikwijls toonde hij mij, als eene kostbare reliquie, eene oude *Sphaera*, die, naar hij voorgaf, vroeger aan Macropedius had toebehoord, en met haast nog meer enthusiasme, een grooten ouderwetschen foliant, van

tin, Angelo Colocci, Gianvincenzo Pinelli en zooveel anderen. Een Fransch geleerde, die als degelijk en gelukkig navorscher bekend staat, heeft onlangs twaalf nog onuitgegeven Brieven van Erasmus aan het licht gebracht, welke hij met zijn *flair de bibliophile* in de *Vaticana* en te Florence in de *Laurentiana* had opgespoord 1). Tevens deelt hij ons allerlei bijzonderheden mede over het verblijf van Erasmus in Italië en de nieuwe kennissen, die hij daar onder de Humanisten maakte, waarvan nog zoo weinig bekend was. Ik hoopte in genoemde Brieven een of ander te ontdekken, wat tot den Codex van Jucundus betrekking had, en zulks te meer wijl uit het reisverhaal van Erasmus bleek, dat hij in 1508 te Venetië de gast

---

welken hij mij dan altoos twee of driemaal zeide, dat het de *Geographia* van den grooten Ptolemaeus was, „opdat ik het niet zou vergeten"! Wie weet, of wellicht het oude boek niet een exemplaar der *rarissima* van Bologna (zoogenaamd die van 1462, maar met meer waarheid van 1491) was? Soms beknorde hij mij, maar altoos vriendelijk, dat ik dien schat niet genoeg bewonderde. Dit gebrek lag niet bij mij aan mangel van goeden wil (want ik mocht den man gaarne), maar aan een verkeerden indruk uit mijne schooljaren: die Ptolemaeus met zijn Geographie herinnerde mij het dikke boek van den „ouden Prinsen", dat ik verfoeide. Het heeft mij altoos gespeten, dat ik *toen* nog niet „tot de jaren van verstand" gekomen was (namelijk in boekenwurmig opzicht), en dat mijn goede oude vriend is gestorven, voor dat ik te Brussel, als leerling van het Athenaeum, van Professor Lesbroussard (na de Belgische revolutie van 1830 Minister van Onderwijs geworden) geleerd had, wie Ptolemaeus en zijne Geographie waren. Ik heb naderhand — er verliepen eenige jaren — nooit vernomen, waarheen het *Museum* van den kluizenaar is verhuisd. Vermoedelijk is het als oude rommel verschacherd of weggeworpen. Wie weet, of niet de Ptolemaeus van 1491 tot kastpapier is gedegradeerd? De hemelglobe, zeî mij later een oud moedertje, dat hem nog had gekend, was als een „tooverachtig ding", dat tot niets deugde, verbrand geworden. *Sic transit gloria mundi*!

1) *Erasme en Italie. Étude sur un épisode de la Renaissance, accompagnée de douze Lettres inédites d'Erasme.* Paris 1888.

was geweest van Aldus, en in diens huis de tweede uitgave 1) had bezorgd zijner *Adagia* 2): dus juist in hetzelfde jaar, waarin de Plinius van Aldus verscheen. Tot mijne teleurstelling vond ik echter niets ter zake; en ik zou mij die leemte in Erasmus' brieven uit Italië niet kunnen hebben verklaren — wijl toch ongetwijfeld Aldus met zijn beroemden vriend de uitgave der *anecdota* van Plinius zal hebben besproken, — indien ik niet van De Nolhac had vernomen, dat er tot hiertoe nog geen enkele brief gevonden was door Erasmus in 1508 uit Venetië geschreven. Toch liet ik niet alle hoop varen. Ik wist namelijk, dat nog een ander werk van den Parijschen geleerde bestond, waarin hij een groot aantal Brieven, meer dan honderd, had bijeengezameld van Italianen en anderen, die met Aldus briefwisseling onderhielden: een schat van litterarische documenten uit het Renaissance-tijdvak in de bibliotheken te Rome en te Milaan, opgegaard 3). Tot mijn leedwezen kon ik

---

1) De eerste werd te Parijs gedrukt in 1500.

2) Erasmus gewaagt in zijne *Adagia*, bij de spreuk *Festina lente*, van de veel omvattende plannen door Aldus beraamd, om *quicquid est bonorum authorum* in zijne reeds beroemde drukkerij uit te geven. Wanneer zijn vriend (*Aldus noster*), in zijn grootsche voornemens mag slagen, *tum denique cognitum erit quam prodigiosis mendis scateant authores etiam hi, qui nunc satis emendati putantur; cuius rei, si cui libebit velut ex degustatione coniecturam facere, Plinianas epistolas, quae propediem ex Aldina officina prodibunt in lucem, cum vulgatis exemplaribus conferat; quodque ibi deprehenderit, idem in aliis expectet auctoribus.* Cf. *Adagiorum Des. Erasmi Roterodami Chiliades quatuor.* Coloniae Allobrogum [*Genève*] 1612, in-fol. p. 390.

3) *Les Correspondants d'Alde Manuce. Matériaux nouveaux d'histoire littéraire*, 1481—1514. Par P. de Nolhac. Paris, 1888. Cf. *Polybiblion*, Sept. 1888, p. 247, waar de voornaamste geleerden genoemd worden, van welke de Brieven zijn uitgegaan. Ik vond er ook Jacob Spiegel,

echter mijne weetgierigheid niet bevredigen. Immers toen ik een exemplaar wilde aankoopen, antwoordde men mij uit Parijs, dat de gansche oplage reeds uitverkocht was. Zou ik nu het zoeken opgeven? Ik bezat van den onuitputtelijken De Nolhac een derde werk in 1887 verschenen 1), waarin deze onvermoeide navorscher met eene vlijt en volharding, die elken Duitschen blokker zouden jaloersch maken, de resultaten heeft neergelegd van eene driejarige doorsnuffeling der voornaamste bibliotheken in Italië, natuurlijk ook te Rome, waar hij het voorrecht had tot al de *réserves* der *Vaticana* te worden toegelaten. Hij groepeert al die verschillende en voor de geschiedenis der Humanisten uiterst belangrijke berichten rondom de beschrijving van de Bibliotheek eens klassiek 2) gevormden philoloogs en oudheidkundige,

---

(*Specularis*) onder, en Filippo Beroaldo Jr., Carteromachos, Paolo Bombasio, Girolamo Aleandro, Angelo Colocci etc. komen er ook in voor. De laatstgenoemde was de beroemde letterkundige en bisschop van Nocera, die, als hij te Rome was, de *orti Colotiani* bewoonde, bij het Quirinaal.

1) *La Bibliothèque de Fulvio Orsini. Contributions à l'histoire des Collections d'Italie et à l'étude de la Renaissance.* Par Pierre de Nolhac. Paris, 1887, 489, pp. gr. 8°. Met *Facsimile's* van het handschrift o. a. van Petrarca, Pomponius Laetus, Bernardo Bembo, Angelo Colocci en Fulvio Orsini.

2) Evenwel geen *gothiek*-klassiek, zooals ik onlangs heb gelezen in een feuilleton van *De Tijd*, waar een geoefend oudheidkundige en kunstkenner beweert, dat, als iemand, naar een of ander kunstwerk verwijzend, het *klassiek* noemt, hij daardoor ook een kunstwerk van *gothieken* stijl kan bedoelen. Ik moet erkennen, dat mij deze taaleigen-exegese door hare nieuwheid verrastte. Indien de Italianen er van vernemen, zal het velen, en daaronder wellicht ook de hooggeplaatste Maecenas van Kunst en Letteren, die er bij is betrokken, niet weinig opvroolijken. Ik meen er iets van te weten. Immers studeerde ik, ruim vijftig jaren geleden, te Rome aan de Gregoriaansche Universiteit, gewoonlijk het *Collegium Romanum* genoemd, waar toen Pater Francesco Saverio

hartstochtelijken boekenliefhebber en antiquiteiten-verzamelaar uit dat tijdvak, daarbij Romeinsch prelaat

---

Patrizi S. J. de *praefectus studiorum* was, en tevens Professor der Exegese en van het Hebreeuwsch. Ach! wat dierbare man, die Pater Patrizi, even diepgeleerd als engelachtig vroom, uit een der aanzienlijkste en rijkste geslachten der Eeuwige Stad (de markiezen Patrizi) gesproten, en oudste broeder van den Kardinaal Patrizi, toen Vicaris van Paus Gregorius XVI. Hij had van zijn eerstgeboorterecht en zijne rijkdommen afstand gedaan om Jesuïet te kunnen worden. Menigmaal heb ik hem gezien met ontbloot hoofd en de baret in de hand zijn jongeren broeder, den Kardinaal, aan de *porta maggiore* van het *Collegium* ontvangend. Pater Patrizi was bevriend met den Hoogen Persoon, toen nog in zijn jeugd, dien wij hier voortdurend op het oog hebben, en ontving dikwijls een bezoek van zijn jonge kennis. Hij zal hem dan ook zeker wel nu en dan gesproken hebben over de kunstschatten uit het tijdperk der Renaissance, die in het *Palazzo Patrizi* worden bewaard: want hij was een warm liefhebber der kunst, gelijk ook zijne jeugdige bezoeker. Nochtans was hij, 't zij in 't voorbijgaan gezegd, niet bijzonder ingenomen met de Gothiek, welke hij, gelijk de meeste Italianen, misschien wel met een greintje *disprezzo*, meestal de *maniera tedesca* noemde. Ik denk wel, dat de jeugdige bezoeker iets van de zienswijze zijns eerbiedwaardigen Mentor's zal hebben overgenomen, indien hij die, als een Italiaan van echte *souche*, toen reeds niet deelde. Pater Patrizi was eene rijzige, ietwat gebogen, maar forsche gestalte van edele houding en voorkomen, met die distinctie aan lieden van goeden huize eigen, die zich niet beschrijven laat. Zijne blanke, bleeke gelaatskleur, zijne blauwe oogen, zijn blonde, reeds grijzende haren, schaars op het breed ontwikkelde voorhoofd verspreid, gaven hem meer het aanzien van een Rus of Deen dan van een echt Italiaan. Als men hem van verre gadesloeg, scheen hij afgetrokken, ernstig, peinzend, met een greintje van melancholie, wat immers, volgens Aristoteles, aan meest alle mannen van hooger stempel eigen is. Maar in den vertrouwelijken omgang was hij de welwillendheid, vriendelijkheid en voorkomendheid zelf. Wat kon hij goedhartig tot ons afdalen, fideeltjes met ons praten, als ware hij een onzer, en ons dan door zijne *storielle* en *lazzi* opvroolijken! Hij mocht ernstig en peinzend er uitzien, doch van binnen was het in dat edelaardig en kinderlijk vroom gemoed altoos kermis. Ik heb altoos het geheim van die blijmoedigheid en van die bereidvaardigheid om alles voor allen te zijn gezocht in de diepe godsvrucht, die hem kenmerkte. In waarheid

en vroom priester, Fulvio Orsini (*Fulvius Ursinus*), uit het aanzienlijk geslacht van dien naam, die een

---

kon hij, met den H. Franciscus *il Serafico* in zijne *Fioretti,* van zich getuigen:

Un arbore d'amore con gran frutto
In cor plantato me dà pascimento;

en waar de liefde Gods woont, zei allerschoonst Raimundus van Savooie, treedt ook de blijdschap binnen: *Ex amore nascitur gaudium tanquam fructus eius.* Zóó was het in dat oprecht vroom, geheel aan God gewijd gemoed. Als Professor der Exegese was Pater Patrizi niet een der schitterendste maar toch der degelijkste hoogleeraaren. Met Perrone had hij dat gemeen, dat hij niet hoog ophad met de subtiliteiten der Scholastiek en placht, gelijk zijn geleerde collega, bij voorkomende gelegenheden te zeggen: *Hoc relinquimus disputandum Scholasticis.* Eens heeft hij, gelijk men straks zal hooren, de wel wat overdreven liefde voor scholastieke speculatiën van hooge temperatuur, waarin nu en dan Pater Manera verviel, aardig gekarakteriseerd. Hij had een klein zwak voor de studenten, die getrouw zijn lessen in 't Hebreeuwsch bijwoonden, welke slechts door betrekkelijk weinigen werden bezocht: niet alleen omdat zij enkel verplichtend waren voor degenen, die wilden promoveeren, maar vooral omdat de kweekelingen (*alunni*) der nationale collegiën, der Duitschers, Engelschen, Ieren en Schotten, in hunne huizen gelegenheid vonden tot onderwijs in de Oostersche talen bij de leeraren hunner eigene huizen: gelijk b.v. de Vice-Rector van het *Collegio Inglese,* Dr. Nicholas Wiseman, later de beroemde Kardinaal-Artsbisschop van Westminster, aan de Engelsche studenten het Hebreeuwsch en het Syrisch doceerde. Pater Patrizi hield dan veel van zijne *fedeli Ebrei.* Dikwijls wandelde hij met ons, als de les geëindigd was (onder het poosje tijds, dat altoos verliep tusschen twee lessen „om uit te blazen"), in de ruime gangen der Universiteit, en hield dan met zijne getrouwen een praatje. Op zekeren dag was hij juist bezig met ons te vertellen uit „de geschiedenis der distractiën" van zeker Pater N. N., een vroom en geleerd doch zeer zonderling man, die o. a. al de vijftig Deelen der *Acta Sanctorum* van de Bollandisten doorgelezen had. Wij gierden het uit van de pret. Doch eensklaps deed zich de bel hooren, die het teeken gaf voor de les van Pater Manera „Spoedt u weg", riep Pater Patrizi ons guitig toe: „*fate fretta,* hoort gij de bel niet luien? zij roept u naar de les van Pater *Archischolastikótatos*". Patrizi's jonge vriend, van wien ik reeds hierboven gewaagde, was na volbrachte theologische studiën aan het *Collegium Romanum,* waar hij het Doctoraat

der kostbaarste verzamelingen van HSS. en gedrukte boeken had aangelegd, welke toen door private personen

---

had verworven, toen ter tijd reeds opgenomen in de *Accademia ecclesiastica*, de te Rome bekende kweekschool ter opleiding tot de praelatuur en de diplomatie voor jongelieden uit aanzienlijke familiën. Hij kwam slechts uit liefhebberij, als hospitant, de lessen bijwonen van den hoogleeraar Pater Francesco Manera. Deze geleerde Jesuïet gaf gewoonlijk les in de meer speculatieve Dogmatiek. Mag ik mij hier nog veroorloven, bij het schrijven van dien naam Manera, een kleine herinnering in te lasschen over dien merkwaardigen man, die, vóór dat hij te Rome kwam, Kanselier geweest was der Universiteit te Turin, alsmede over zijn niet minder verdienstelijken ambtgenoot, Pater Giovanni Perrone, die ook beiden mijne Meesters geweest zijn. Ik meen hierdoor, hoe ontoereikend ook, te voldoen aan een plicht van dankbaarbaarheid. Wellicht kan mijne kleine bijdrage nog dienen aan den even vlijtigen als ervaren geschiedvorscher Pater Allard S. J. te Maastricht, zoo 't hem lusten mocht een zijner inhoudrijke biografieën aan zijne Italiaansche ordebroeders te wijden. Pater Francesco Manera dan, was in alles eene ietwat buitengewone personaliteit. Zelfs in zijn voorkomen en manieren. Hij bezat niet die aantrekkelijkheid en faciliteit van omgang, die Patrizi en Perrone aan ons studenten zoo beminnelijk maakten. Manera had in zijne verschijning, vooral voor een Italiaan, iets ongemeen gecompasseerds en afgemetens, ik zou bijkans zeggen stroefs, wat hem wel hielp om nooit zijne onverstoorbare sereniteit te verliezen, of wanneer andere Italianen bij 't disputeeren *in furia* schoten, doodbedaard te blijven; maar hem toch, althans in ons oog, minder hartelijk en voor ons aantrekkelijk maakte. In al zijne bewegingen heerschte zekere *roideur*, zelfs als hij uit beleefdheid eene buiging maakte, iets, waarmede hij, gelijk alle Italianen, niet zuinig was. Dat weinig elastiek, haast onbuigzaam voorkomen deed de Romeinsche studenten, die gaarne schertsen, van hem zeggen: *Pare aver' inghiottito un bastone*; en deed mij later punten van vergelijking vinden tusschen zijne onplooibare figuur en die van wijlen den minister Thorbecke, dien ik de eer heb gehad van nabij te kennen: natuurlijk in mijne verbeelding met het ordeskleed der Jesuïeten aan, hetgeen maar weinig van eene gewone *sottana* verschilt. Om de waarheid te zeggen, vond ik hem wel wat stijf en hoekerig; want zelfs als hij glimlachte, wat maar zelden gebeurde, kwam er geen golvende lijn, maar alleen een flauwe hoek in zijn lippenplooi. Wanneer nu Patrizi's vriend de lessen van Manera aan de Universiteit kwam bijwonen, was mijne plaats

in Italië werden bezeten, en zelfs met de *Vaticana* van dien tijd vergeleken mocht worden. Zij is nu grooten-

---

schuins tegenover hem, in de groote *Aula* van het *Collegium*, waar in de zestiende eeuw, wat hooger dan wij zaten, in een *coretto* achter traliewerk verscholen, Paus Gregorius XIII, de stichter van het *Collegium*, naar de lessen van den grooten Suarez kwam luisteren. Pater Manera, gelijk ik reeds gezegd heb, gaf meestal les in de speculatieve Dogmatiek, maar deed ook nu en dan eene excursie op het gebied der Patristiek. Toen ter tijd was hij juist bezig om, met Italiaansche breedvoerigheid, te handelen over de al- of niet-*αὐθεντία* der Werken van Dionysius den Areopagiet. Zijne beschouwingen waren, geloof ik, een meesterstuk van diep ingrijpende kritiek; doch voor mij, nog ongeoefenden *homo novus*, wel wat *dur de comprendre*, gelijk, meen ik, Montaigne zegt. Het onderzoek duurde drie weken. Bij die gelegenheid vroeg mij op zekeren dag mijn geliefde Meester, Pater Perrone, hoe ik het wel maakte met de *areopagitica* van Pater Manera. „Och, *caro mio padre*, antwoordde ik, wat zal ik u zeggen? Pater Manera gebruikt, wanneer hij les geeft, drie soorten van gesticulatiën, welke, wat mij betreft, de juiste *scala* aangeven van mijn begripsvermogen. Bij de eerste gesticulatie (een bedaarde handbeweging) zit ik met alle aandacht te luisteren, want ik kan dan, met eenige inspanning natuurlijk, den spreker goed volgen. Bij de tweede, (de wijsvinger der rechterhand in de hoogte) zie ik wat mistroostig naar den Professor op; want ik heb veel moeite om tot hem te genaken. Maar bij de derde gesticulatie (de geheele hand tot bij het voorhoofd gebracht) kijk ik niet meer naar Pater Manera, maar naar de studenten van het *Collegium Germanicum* — de Romeinen, die veel van een *lazzo* houden, noemden hen *gamberi cotti*, gekookte kreeften, wegens de roode toga's die zij droegen — die natuurlijk als Duitschers alles begrijpen". Pater Perrone schoot in een gullen lach, gelijk hem eigen was, zag mij guitig in de oogen, gaf mij een tik op de wang, en zei mij toen: *Siete un vero birbone*, wat ik liever hier niet vertaal. Pater Perrone had in zijn uiterlijk weinig aantrekkelijks, veeleer het tegendeel; zoodat de bekende Duitsche theoloog Dr. Hettinger, vroeger ook een kweekeling van het *Germanicum*, in zijn onderhoudend werk *Aus Welt und Kirche*, waarin hij o. a zijne studiejaren te Rome herdenkt, niet aarzelt te bekennen, dat hij, bij de eerste ontmoeting met Perrone, van hem geschrokken was: *so hässlich war seine Gestalt: ein wahrer Sokratesgesicht auf einem gleichfalls unschönen Rumpfe*. Met minder overdrijving en meer waarheid voegt hij er bij: *Erst wenn er sprach verschönerten sich seine Züge; dann konnte er zuweilen hinreissen* (l. c. I, 98) Ik mocht den veelzijdig

deels, krachtens een legaat van den eigenaar, bij de *Vaticana* ingelijfd. De Nolhac deelt voor 't eerst den

---

geleerden maar ook veelzijdig beminnenswaardigen man gaarne, en verbeeld mij ook (*minus sapiens dico*), dat ik hem niet geheel ongevallig was. Met hem en P. Patrizi dorst ik het vertrouwelijkst omgaan. Perrone noemde mij, als hij in extra goede luim was (in kwade was hij nooit) nu en dan Borrettone, denkelijk wel omdat ik niet van de kleinste was. Dan zeî hij mij schertsend: „Gij zijt wel is waar een Noorman, maar draagt een naam, dien men ten minste kan uitspreken: *ma quei benedetti nomi Tedeschi!*" Ik heb dit laatste nooit aan mijne condiscipelen van het *Germanicum* durven oververtellen. — Dit zijn mijne kleine *anecdota* uit mijne ontmoetingen met mijne drie altoos dierbare Meesters roemwaardiger gedachtenis. Doch mijn zwak voor *meminisse's* heeft mij helaas! daarbij doen vergeten, om te spreken over het monument van Innocentius III, waarover ik wat te zeggen had. *Basta* dus, *e torniam' indietro.* — Er moest dan een nieuw monument opgericht worden voor den grootsten Paus der middeleeuwen, die te Perugia begraven ligt, doch wiens stoffelijk overschot is gedekt door een hem niet waardig gedenkteeken: eene groote Urne op een verheven voetstuk. Zijn doorluchtige Opvolger na zeven eeuwen, die den bisschopszetel van Perugia eenige jaren had bezet, wilde aan zijn voorganger die hulde brengen. Hij had de vervaardiging van een ontwerp voor het nieuwe monument opgedragen aan den met roem bekenden architect Filippo Vespigniani. Doch de ingeleverde teekening had het geluk niet den Hoogen Lastgever te bevallen. „Ik verlang iets plechtigers en klassiekers, sprak hij tot Vespigniani, gij moet u laten inspireeren door de meesterwerken van Sansovino in *Santa Maria del Popolo*". In welken zin moet nu in deze terechtwijzing het woord *klassiek* worden verstaan? Dat is he *point en litige* tusschen de twee eerwaarde kunstkenners, die er onlangs veel geleerds over hebben gezegd. Wat kon de Hooge Lastgever hebben gemeend, en hoe moet dus hier *klassiek* verstaan en verklaard worden *in sensu ab auctore intento*? *That is the question.* Laat ons zien. Er was ontegensprekelijk eene verwijzing gedaan naar de beroemde kunstgewrochten van Sansovino in bovengenoemde kerk. Welke zijn die meesterwerken? Er is geen beoefenaar der kunstgeschiedenis, die ze niet kent. Zij zijn geplaatst in het priesterchoor, en worden overwelfd door de heerlijke fresco's van Pinturicchio. Het zijn de praalgraven van den Kardinaal Girolamo Basso, neef van Sixtus IV, en van den Kardinaal Ascanio Maria Sforza, zoon van den Hertog van Milaan. Beide zijn ware meesterstukken, „met zooveel volmaaktheid uitgevoerd, dat zij niets te wenschen

volledigen Inventaris mede van dien boekenschat, en neemt daaruit aanleiding, om over zijne vroegere bezitters, die meestal studievrienden van Orsini waren en die hunne HSS. of boeken aan hem verkochten, allerlei belangwekkende en soms splinternieuwe bijzonderheden omtrent hun leven en de lotgevallen hunner boekerijen mede te deelen. Ik noem hier alleen eenige weinigen onder de velen: de kardinaals Sirleto, Baronius en Granvelle, Muretus, Pietro Vettori, Justus Lipsius enz. Maar er is nog meer, wat het merkwaardige boek tot een onwaardeerbare Fundgrube zal maken voor alle navorschers, die lust zullen hebben om van De Nolhac's aanwijzingen gebruik te maken. Ik bedoel de honderden *Brieven*, door Humanisten der XVe en XVIe eeuw geschreven, welke nog

---

overlaten, en met zóó uitnemende zuiverheid, schoonheid en grazie afgewerkt, dat zij ieders verbazing wekken" (*Vasari*). Ik herinnerde ze mij wel, want ik had ze voor vijftig jaren zoo dikwijls bewonderd. Maar wie mag zijn geheugen vertrouwen? Het pleit toch liep zoozeer niet over de schoonheid dezer monumenten, dan over hun stijl. Ik nam dus mijn toevlucht tot eene *Kunstgeschichte* met platen. Ik vond alleen — ik had geen gelegenheid om onder mijne kleine prentenverzameling te snuffelen — het monument van Ascanio Sforza. Doch er is geen twijfel over, dat beide praalgraven van Sansovino uitgevoerd zijn in denzelfden stijl. Hoe lang ik nu ook op de afbeelding tuurde, ik kon maar niet het minste ojiefje, snorkeltje of fiaaltje ontdekken, waarin de Gothiek van zich zou hebben getuigd. 't Was alles in keur-echten, vlekkeloozen Renaissance-stijl, doch van het verhevenst karakter. Nu zat ik erg met het *klassicisme* der Gothiek, waarnaar de Hooge Lastgever van hier boven, volgens een geleerd kunstkenner, zou hebben verwezen. Ik wist geen raad; en kwam daardoor op den inval om de volgende prijsvraag uit te schrijven, alleen voor inlandsche liefhebbers: *Op goede gronden aantoonen, dat de praalgraven in Santa Maria del Popolo te Rome, die men vroeger algemeen voor meesterwerken der Renaissance hield, met waarlijk artistieke oogen gezien, eigenlijk in klassiek-gothieken stijl zijn vervaardigd. Prijs: Een fraai exemplaar, in Renaissance-stijl ingebonden, van de klassieke Dichtwerken van Z. H. Paus Leo XIII. Zegt het voort.*

onuitgegeven en meestal zelfs aan de geleerden onbekend in de bibliotheken van Italië verscholen liggen. Wie weet hoeveel verrassende geheimen uit de litterarische geschiedenis van genoemd tijdvak zij ons nog zullen ontsluieren?

Ik hoor hier een mijner lezers zeggen: wie weet, of de Parijsche Codex zelf van Fra Giocondo zich nog niet in een van die Italiaansche bibliotheken schuil houdt? Men herinnere zich dergelijke gevallen. Hoe lang b. v. bleven niet de bij hunne ontdekking zoo veel opzien verwekkende *Φιλοσοφούμενα* in een Grieksch klooster verborgen, vóór ze Mynoïdes Mynas op zijne door Villemain verordende reis ontdekte, en ze Miller te Oxford in 1851 aan het licht bracht? Hoelang bleef de in onze dagen zooveel besproken en gecommentarieerde *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων* in de patriarchale boekerij van den Phanar te Constantinopel rusten, vóór dat dit merkwaardige *κειμήλιον* uit de eerste tijden des Christendoms door den archimandriet Philotheos Bryennios, thans metropoliet van Nicomedeia werd ontdekt en later in 1883 in Constantinopel uitgegeven?

Het zijn juist die analogiën, welke ook voor den Codex van Fra Giocondo mijne hoop levendig houden, zal ik hierop met instemming antwoorden. Er ligt immers — men glimlache niet — een soort van *fatum* geworpen op de afschriften der Pliniaansche Brieven, dat ze voor een tijd doet verdwijnen, om daarna onverwachts weer op te duiken. Of is dit de geschiedenis niet geweest van den beroemden unciaal-codex uit de X^{e} eeuw in de *Bibliotheca Riccardi* te Florence? Longolius had hem voor zijne Amsterdamsche uitgave van 1734

gebruikt, en Ludov. de Jan had hem nog in 1829 gecollationeerd; doch toen Keil in 1845 hem ook wilde raadplegen, was hij nergens meer te vinden 1). En toch was hij nog wel met een HS. van den ouderen Plinius saamgebonden; doch hij scheurde zich los of liever werd zulks door anderen gedaan. Misschien had er de Italiaan Libri, de beruchte manuscripten-leener in Frankrijk, wel een handje in. De afwezigheid van den Codex duurde echter slechts eene halve eeuw: want in onze dagen werd hij, althans gedeeltelijk, teruggevonden door den bekenden Franschen schrijver Louis Havet in de kostbare handschriften-verzameling van wijlen Lord Ashburnham, en is nu, indien ik wel ben onderricht, na den verkoop van Lord Ashburnham's schatten, in de *Riccardiana* teruggekeerd en door Dr. Stangl op nieuw onderzocht en beschreven 2). Ja, of de verrassingen niet mochten ophouden, werd in het afgeloopen jaar 1889, wel niet de *Codex Parisinus* van Fra Giocondo, maar toch allerwaarschijnlijkst het *apographum* van den geleerden Dominicaan, of van zijn *librarius*, in de *Bodleiana* te Oxford ontdekt! De gelukkige vinder was de Engelsche letterkundige E. G. Hardy M. A., die in eene nieuwe uitgave, welke hij van Plinius' en Trajanus' Brieven bezorgde 3), zijn merkwaardige ontdekking omstandig

1) Cf. Edit. Keil. p. XI.

2) Stangl getuigt, dat door *dezelfde* hand, die den Codex schreef, ook dit zeker merkwaardig en voor de echtheid der Brieven afdoende opschrift werd toegevoegd (Cf. *Philologus* XLV, 665, bij Dr. Wilde p. 23):

C. Plinii Caecilii Secundi
Epistularum Libri numero decem
Incip Lib I Feliciter

3) *C. Plinii Caecilii Secundi Epistulae ad Traianum imperatorem cum*

verhaalt. Ik geloof niet, dat Hardy's Boek nog aan velen hier te lande bekend is; en daarom heeft Dr. Wilde de vrienden dezer studiën ten zeerste aan zich verplicht, door van het litterarische evenement in zijne Dissertatie een kort relaas optenemen 1), en daarenboven zich den arbeid te getroosten, om in eene daaraan uitsluitend gewijde *Appendix* (pp. 111—123), Hardy's uitgave van Giocondo's *apographum* met die van Catanaeus, Beroaldo en Aldus te vergelijken, en hunne overeenkomst of afwijking met kritische nauwkeurigheid te controleeren. Zou men niet zeggen, dat de goede genius der boekenwurmen den Engelschen geleerde ter zijde heeft gestaan, om in de zoo druk bezochte *Bodleiana* juist de hand te kunnen leggen op den sedert de dagen van Aldus verdwenen schat? Inderdaad: *Habent sua fata libelli*!

---

eiusdem responsis. Edited, with Notes and introductory Essays, by E. G. Hardy, M. A. London 1889. Het boek is fraai gedrukt gelijk bijna alle Engelsche werken; maar schijnt, wat de correctie aangaat, nog al te wenschen over te laten. Men leze hierover *si placet* het weekblad *The Academy* van 4 Mei 1889, p. 308. Een vermakelijke drukfout vond ik op p. 11, waar van zekeren Calpurnius wordt gezegd, dat hij *proprietor* (in plaats van *propraetor*) van Moesië was. Dat was zeker wel het uitgestrekst *latifundium* van een particulier in het Romeinsche Rijk!

1) Cf. Wilde p. 22 en ook vooral de merkwaardige aanteekening van Thomas Hearne, die de Oxfordsche uitgave van 1702 bezorgde. Hij had den bedoelden Codex aangekocht in 1708 en schreef er deze kanttekening bij: *It is as good if not better than any MS that I have seen and is wonderful rare. The 10th Book was printed from the only MS then in the world which MS is since lost, and this edition is the only authority for the later editions of the 10th book*". Hearne hechtte dus onvoorwaardelijk geloof aan het bijschrift, dat hij aan 't einde van het Boek heeft gevonden: *Hae Plinii Junioris epistulae ex vetutissimo exemplari Parisiensi et restitutae et emendatae sunt opera et industria Joannis Jucundi praestantissimi architecti hominis imprimis antiquarii.* Men lette ook op hetgeen Dr. Wilde van onzen landgenoot en beroemden letterkundige, den geleerden Masson, uit zijne *Vita Plinii*, Amstelod. 1738 mededeelt. Cf. Wilde, p. 112.

Ik breek hier mijn reeds al te langen bibliographischen *excursus* af, om liever mijne lezers te verwijzen naar de bladzijden van Dr. Wilde's Dissertatie, waarin hij veel beknopter, en toch volledieger dan ik heb kunnen doen, het argument van de getuigenis der HSS. voor de echtheid ontwikkelt, om met alle recht als eind-resultaat te verkrijgen: *Habemus ergo codicis Parisini auctores tres haud sane contemnendos: Aldum, Budaeum, Jucundum, quorum quantum fides valeat facile cernitur* (p. 19). *Habemus praeter Budaeum, Aldum, Jucundum libri huius auctorem saeculo IX vel X: unde luce clarius colligitur saeculo quintodecimo eundem non esse confictum* (p. 24).

Het zijn echter de HSS. en hunne uitgevers niet alleen, die de echtheid der Pliniaansche Brieven overtuigend bepleiten. Ook de Epigraphiek komt haar bewijs aanbrengen; en niet onaardig noemt Dr. Wilde het door haar geleverd argument een *auctorem omni codice manuscripto longe antiquiorem, qui cum sit Plinio plane aequalis de fraude ne cogitari quidem potest* (p. 24). Met dien alouden getuige, tijdgenoot van Plinius zelven, wordt het hier volgend Opschrift bedoeld, dat voor weinige jaren in Moldavië werd ontdekt en door Mommsen in het *Corpus Inscr. Lat.* III, n. 777 is opgenomen:

IMP·CAES·DIV*i*·FIL
NERVAE·TRAIANO
AV*g*·GER·DACICO
PONT·MAX·*tri*B·POT
XVI·IMP·VI·CO*s*Vi·P·P
P·CALPVRNIO·MACRO
CAVLIO·RVFO.LEG·AVG·PRO·P*r*.

Wat de belangrijkheid van deze Inscriptie uitmaakt is de opgave, die ons in de twee laatste regels wordt verstrekt, niet alleen van den naam van zeker aanzienlijk Romein P. Calpurnius Macer 1), maar ook van zijne ambtstitels en van het gewest dat hij als *Legatus Augusti* bestuurde. Van dezen Calpurnius gewaagt Plinius meer dan eens in zijne Brieven aan Trajanus (*Ep.* p. 42, 61 en 77), noemt hem daar, gelijk ook de keizer zelf, *clarissimus vir*, en heeft zelfs onder de Brieven *ad familiares* er een aan hem geschreven (*Ep.* V. 18). Maar nergens zegt Plinius en Trajanus evenmin, waar Calpurnius, die onmiskenbaar een hoog ambtenaar blijkt, met wien Plinius officiëele betrekkingen onderhield en naar wien Trajanus hem zelfs voor zekere aangelegenheid verwijst 2), nergens zegt hij, welk ambt eigenlijk Calpurnius bekleedde en in welke Romeinsche provincie hij het gezag uitoefende. Dat alles echter zegt ons de Moldavische porfierplaat. „Dewijl nu nergens elders, — aldus ongeveer argumenteert Dr. Wilde, — dan op deze Inscriptie, zóó lang na de eerste uitgave van Plinius' Brieven ontdekt, de vermelding van Calpurnius' legaatschap in Moesië voorkomt, hoe zou dan een onderstelde falsaris, gelijk sommigen beweren, in de XVe eeuw of vroeger, zóó nauwkeurig den naam van den Legaat van Moesië zijn te weten gekomen? Immers, hoewel de achttiende Brief van het vijfde Boek *ad familiares* Calpurnius

---

1) De derde vrouw van Plinius was ook eene *Calpurnia*. Cf. *Ep.* VI, 4 en 7; VII, 5. Zij vergezelde hem naar Bithynië.

2) Cf. *Ep.* 42, waar Trajanus zijn Legaat ter verkrijging van een ingenieur-landmeter naar Calpurnius verwijst: *Potes a Calpurnio Macro petere libratorem.*

Macer uitdrukkelijk noemt, bevat deze brief toch niet de geringste aanduiding dat Calpurnius in Moesië *Legatus Augusti pro praetore* is geweest: *Legitur quidem Calpurnius Macer Ep.* V, 18, *sed ea ne levissimum quidem indicium praebet praefuisse illum Provinciae Moesiae* (p. 25). Mag ik hier vragen, — op gevaar af dat Dr. Wilde mij een ziertje „ondeugend" zal vinden, — hoe toch ook zou onze bedoelde Brief dat gewenschte *indicium* hebben kunnen geven? Zonder dat Plinius bij een of ander *haruspex* of *augur* was te rade gegaan, of zelf een *augurium* had beproefd 1), kon hij het zeker niet. Immers toen de vriend van Tacitus zijn Epistel V, 18 schreef, was hij nog niet in Bithynië, en Calpurnius nog niet in zijne provincie. Plinius vermeidde zich in die dagen op een zijner villa's in Toscana met jagen en studeeren — wellicht ook met het castigeeren zijner wel wat luchthartige verzen — en Calpurnius had eene *villa amoenissima* aan de zeekust (*frueris mari*) betrokken. Maar Plinius, die, wanneer het Calpurnius geldt, ons nooit schijnt te willen zeggen, waar deze staatsman vertoeft, zegt ook hier niet, waar die villa lag; en bij de

---

1) Plinius is lid van het *Collegium Augurum* geweest, om welke waardigheid hij bij Trajanus had gesolliciteerd in een Brief, die al te karakteristiek is, om dien hier niet af te schrijven, en ons een model aanbiedt voor requesten aan groote heeren. De keizers hadden trouwens de vergeving dier goedbetaalde sinecuren, welke zeer geambitionneerd waren. Plinius schrijft: *Cum sciam, domine, ad testimonium laudemque morum meorum pertinere tam boni principis iudicio exornari, rogo dignitati ad quem me provexit indulgentia tua* [Plinius was *consul* geworden] *vel auguratum vel septemviratum, quia valent, adicere digneris, ut iure sacerdotali precari deos pro te publice possim, quos nunc precor pietate privata. Ep.* 13. Hoe devoot in een Request! Men zou wanen een *abbé de Cour* te hooren onder Lodewijk XIV.

verbazende uitgebreidheid van Italië's kustland, honderden van mijlen ten Oosten en ten Westen, is de vage aanwijzing „aan de zee" eene weinig aanlokkende uitnoodiging om Calpurnius te gaan zoeken. *Sed haec hactenus. Nunc autem amoto quaeramus seria ludo.* En dan zij het mij veroorlòofd andermaal te vragen: Zou het wel zoo zeker zijn, dat in andere Brieven, met name in die uit Bithynië geschreven, niet het geringste *indicium* over dien onbereikbaren Calpurnius is te vinden? Hierop moet ik, in goed gezelschap, bepaald ontkennend antwoorden. Immers hier juist doet zich het geval voor, dat het scherpziend oog van een doorkneed archaeoloog, met de *loupe* der wetenschap gewapend, een *indicium* ontdekte, waar anderen, hoe kundig ook en vernuftig, er geen hadden opgemerkt. Ik bedoel hier den beroemden oudheidkundige van San-Marino, graaf Bartolomeo Borghesi, wiens werken, na zijn dood, op last en kosten van Napoleon III te Parijs zijn uitgegeven. Hij was een geleerde van echten stempel, een studievriend en raadsman van Theodor Mommsen, van De Rossi en Henzen, een kenner zonder weerga van de Romeinsche oudheid. Bij een ruimen blik paarde hij de fijnste ἀκρίβεια: op elk detail, zelfs het schijnbaar geringste, lettend en daardoor bij zijne veelomvattende studiën altoos getrouw blijvend aan de schoone spreuk, die ik onlangs van een der Italiaansche Humanisten (hij was echter een Griek) heb gelezen: *Μικρὰ μὲν οὐδὲ ταῦτα, οὐδὲν γὰρ ἀπὸ τῆς τέχνης φαῦλον* 1). Onze voortreffelijke Borghesi

1) Bij de Nolhac, *Bibl. de Fulvio Orsini*, p. 145. De spreuk is van Manuël Chrysoloras in een Brief aan Coluccio Salutati.

dan redeneerde in dezer voege: „Uit eenige Brieven van Plinius blijkt, dat omtrent het jaar 862 [van Rome] Calpurnius Macer V. C. legaat was in een der aangrenzende consularische provinciën. Het is allerwaarschijnlijkst, dat de bedoelde provincie die van *Moesia Inferior* was, omdat men hier niet aan het ook naburige Thracië mag denken, hetgeen in die dagen nog eene geannexeerde landstreek was en als zoodanig slechts een *procurator* tot bestuurder kon hebben, die geen aanspraak had op den titel van *vir clarissimus*. Eerst later werd door Trajanus zelf Thracië tot den rang van provincie verheven, met een *legatus praetorius*, ofschoon zonder legioenen, en wel in den persoon van Juventius Celsus, van wien gedenkpenningen bestaan" 1). Mij dunkt daar is niets tegen in te brengen; en met recht schrijft daarom de geleerde uitgever van de *Fastes des provinces Asiatiques*, W. H. Waddington, in eene aanteekening op Borghesi: *Une inscription trouvée dans la Mésie Inférieure a donné raison à Borghesi et montré que P. Calpurnius Macer gouvernait cette province en* 865 2). Dit alles doet echter niet de minste afbreuk aan het goede recht, waarmede Dr. Wilde den Moesischen gedenksteen van Calpurnius' bestuur in dat gewest als bewijs voor de echtheid der Pliniaansche Brieven heeft aangevoerd; wijl inderdaad genoemde Inscriptie met al de bewijskracht van het *lapides clamabunt* ten gunste der echtheid als onwraakbare getuige optreedt.

Hier mag ik mijn wel wat lang gerekten *excursus*

---

1) Cf. Bartolomeo Borghesi, *Oeuvres Complètes*, vol. VIII, p. 449.
2) L. c. p. 450.

epigraphicus afbreken, om nog kort te gewagen van het laatste der *argumenta externa* tot verdediging der *αὐθεντία* aangevoerd: de getuigenis van Tertulliaan, die nog geen honderd jaar na Plinius leefde, en daarom — wel wat ruim genomen, dunkt mij — door Dr. Wilde de *poene suppar* van Plinius wordt genoemd. Tertullianus immers, gelijk bekend is, levert in zijn beroemden *Apologeticus* het onloochenbaar bewijs, dat hij het Rescript van Trajanus ten antwoord aan Plinius kende, en diensvolgens deze documenten niet eerst later, b. v. in de XVe eeuw, gelijk Ussing althans van Trajanus' Brief beweert, door een of ander falsaris zouden zijn verzonnen. Dewijl echter Dr. Wilde al hetgeen met deze getuigenis van Tertulliaan in verband staat in zijne tweede afdeeling, bij de *argumenta interna*, meer uitvoerig behandelt, wil ik ook daarin hem liever volgen.

Vóór dat ik echter daartoe overga, zou ik gaarne hier nog terugkomen op hetgeen reeds hierboven door mij gezegd is over een der merkwaardigste historische personen, die bij de uitgave van Aldus in 1508 eene rol hebben vervuld. Ik bedoel Jucundus of Fra Giocondo van Verona. Wijl deze geleerde en beroemde priester uit de Orde der Predikheeren een der voornaamste, zoo niet de gewichtigste, getuige is voor de echtheid van het eenige thans verloren HS., waaruit de Aldinische uitgave is gevloeid, en waarvan hij de gelukkige ontdekker was, zal, vertrouw ik, elk nader bericht, dat Jucundus betreft, en vooral die bijzonderheden, welke meer licht kunnen werpen op zijn karakter, kunde en betrouwbaarheid 1),

1) Terecht merkt Dr. Wilde op: *Quantum hac in causa in Jucundi fide positum sit, quis non intelligit?* p. 16.

aan Dr. Wilde welkom zijn. Ik geef hier wat ik vinden kon. Het zijn slechts korte aanteekeningen. Wellicht is er reeds veel van aan hem bekend 1); doch, *quod abundat, non vitiat*, zeiden de oude Scholastieken.

Vooraf eerst iets over Jucundus' *naam*. Bij de schrijvers van zijn tijd, of van later, wordt hij niet enkel

---

1) Volbeding (cf. Wilde, p. 17) schijnt mij voor Jucundus veel uit de *Scriptores* te hebben geput. Citeert hij ze ook? Variot beroept zich niet op hen, maar haalt als van *Echard* alleen aan — misschien zeer accuraat, indien bij de redactie der biographie Quétif reeds was overleden — *Scriptores* II, 137, waar gesproken wordt van *Pierre Léander, qui était sans doute le secrétaire de Jucundus de Vérone. Ce Pierre Léander est peut-être le même qui acquit plus tard, après sa profession religieuse, une si grande réputation sous le nom de F. Albert.* [In de *Scriptores* l. c. wordt van dezen gezegd: *Albertus nunquam satis pro merito laudandus.*] *Quoiqu'il en soit de cette conjecture, c'est par les soins d'un savant du nom de Pierre Léander de Bologne, que l'une des copies du choix des Lettres fût communiquée à Jérôme Avanzio d'abord, puis une seconde à Philippe Béroald l'ainé, l'un des savants les plus célèbres de l'époque.* (*Revue des Q. H.* XXIV, 113). Deze Pierre Léander is dezelfde, van wien Avantius in de dedicatie zijner uitgave van 1502 aan kardinaal Pietro Bembo zegt: *Petri Leandri industria ex Gallia Plinii iunioris ad Traianum epistolas licet mancas depravatasque habuimus.* (Ed. Kiel, p. XXXIV). Ik heb echter nergens kunnen vinden, waarom Variot *l. c.* beweert, dat aan Filippo Beroaldo, den beroemden Professor van Bologna, voor *zijne* uitgave van 1502 door Petrus Leander ook een afschrift zou zijn verstrekt. Wie eigenlijk die Petrus Leander is, dien Variot tot secretaris van Fra Giocondo promoveert, nog wel te Verona, heb ik niet kunnen opsporen. De Nolhac noemt hem in zijn honderden van namen rijken *Index* nergens. Ook Girolamo Avanzio (*Avantius*) wordt maar eenmaal genoemd; doch bij Ambroise Firmin Didot (*Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise*, Paris 1875) zoo veel te meer, hoewel ik niets vond, dat ons dienen kan; Didot zegt zelfs, dat hij niet weet, wanneer de uitgave van Plinius door Avanzio is gedrukt (*l. c.* p. 147)! Wij zullen nu bij de Italianen hulp moeten zoeken, misschien wel 't doelmatigst bij Tiraboschi, Zaccaria of de *Secoli* van Corniani, en onder de nieuweren bij Guiliani, *Della letteratura Veronese* 1876, of meer anderen, die ik hier niet kan nazien. Evenmin kan ik zekerheid verkrijgen, of werkelijk de *fr. Albertus* van de *Scriptores* dezelfde persoon is als onze Leander.

Jucundus, of *Fra Giocondo*, maar ook *Joannes Jocundus* of *Jo. Jucundus* (Giocondo) genoemd. Die *tweede* naam *Joannes* vereischt eenige opheldering — men mocht eens in Denemarken zijne identiteit gaan betwisten! Vasari, zijn tijdgenoot, geeft die opheldering in zijne bekende *Vite* 1) op deze karakteristieke manier: *Fra Giocondo, quando si vestí l'habito di San Domenico, non Fra Giocondo semplicemente, ma Fra Giovanni Giocondo fù nominato; ma come gli cascasse quel Giovanni, non sò; sò bene, ch' egli fù sempre Fra Giocondo chiamato* etc. Jucundus zelf echter heet zich Jo. Jucundus in de Dedicatie aan Paus Julius II van de door hem bezorgde en geïllustreerde uitgave van *Vitruvius*, Venet. 1511 in fol. 2), waarvan Budaeus met veel lof spreekt in zijne *Annotationes* en hem zijn medehelper noemt bij de emendatie der oude schrijvers. Budaeus' *encomium* wordt bevestigd door Fra Giocondo's ordebroeders, de geleerde Jacques Quétif en Jacques Echard, in hun bibliographisch en biographisch meesterwerk, de zóó zeldzaam geworden *Scriptores Ordinis Praedicatorum* 3), waaruit ik hier nog

---

1) *Vite de' piu eccellenti Pittori* etc. p. III.

2) De Nolhac deelt mede, dat er in de Bibl. van Fulvio Orsini een exemplaar was van dezen *Vitruvius* met het bijschrift: „Tocco dal Carte romacho" Cf. *Bibl. de F. O.*, p. 383.

3) *Scriptores Ordinis Praedicatorum* etc. 2 vol. in fol. Parisiis 1719—21. Het exemplaar, thans te Warmond, had ik indertijd aangekocht op eene kleine veiling van den inboedel en de boeken uit de nalatenschap van een pastoor in een Geldersch dorp, dat ik toevallig bezocht. Ik vond op de veiling geen andere liefhebbers van boeken, dan eenige schacheraars, die de in-folio's opkoopen voor kastpapier, en welke een mijner oude kennissen uit vroeger dagen, de in zijn vak toen beroemde eigenaar van den oude-boekenwinkel bij het Paleis te Amsterdam, *haaien* placht te

overneem de merkwaardige opheldering — ook merkwaardig voor de kennis van de kerkelijke tucht in die

---

noemen. Ik kocht de *Scriptores* voor nog geen twee gulden! Thans zie ik dit boek op de catalogen der Antiquaren voor meer dan vijftigmaal zooveel genoteerd! Zeker zou ik dit buitenkansje niet gehad hebben, indien mijn vriend Radink de veiling had bijgewoond. Terwijl ik hier den naam van dezen sedert lang overleden boekenvriend neerschrijf, dringen zich eenige herinneringen aan mij op uit mijne ontmoetingen met dezen betrekkelijk merkwaardigen man, die in zijne bescheiden positie zeer verdienstelijk mag worden genoemd, al ware het ook maar alleen, omdat hij een bibliograaf, gelijk mijn vriend, de eenige Frederik Müller was, voor het vak had opgeleid. Jacobus Radink was eene origineele figuur, van nog ouderwetschen stempel. Hij was een *self made man*, en met den *flair* van een boekenwurm geboren. Dr. Gall zou zeker *la bosse bibliographique* bij hem hebben gevonden. Met noeste vlijt, meer door praktijk dan door theorie, meer door geoefendheid dan door geleerdheid, had hij zich gevormd tot wat hij inderdaad was: een welbeslagen, nog al doorslepen, maar hoogst eerlijk magazijnhouder en kenner van oude boeken (*antiquaar*, dat veel deftiger klinkt, was *toen* nog niet in de mode). Hij bracht het vrij ver in zijn beroep, en zou veel rijker geworden zijn, dan ik meen te hebben vernomen, dat hij bij zijn overlijden was, indien hij niet zijn boeken nog meer dan zijne beurs had liefgehad. Meermalen toch heb ik het bijgewoond, dat hij bij veilingen zóó lang bleef opbieden, totdat de boeken — vooral indien het zeldzame of buitengewoon fraaie exemplaren waren — den prijs hadden bereikt, dien hij meende, dat hun toekwam. Het was tegen hun *eer* en tegen den *eerbied*, dien men aan *zulke* boeken verschuldigd is, placht hij dan te zeggen, om ze voor een prijsje te laten wegkapen. Dat hij daarbij wel eens bleef *hangen* (*sit venia verbo*), deerde hem niet. Ik heb menig boek van Radink gekocht, voor mij of voor anderen; ook wel met hem geruild of op mijne beurt koopmanschap met hem gedreven. Laat ik hier een paar *anecdota* van ons boeken-leven inlasschen: wellicht kunnen zij nog dienen voor Radink's toekomstige biografie. Op zekeren dag ontmoette ik hem bij de merkwaardige auctie van het magazijn der ontbonden firma Luchtmans te Leiden. „Mag ik naast u komen zitten"? vroeg Radink, mij de hand reikend. „Al is 't ook, — voegde hij er glimlachend bij, — dat ik niet gewoon ben u veel om raad te vragen, toch heb ik dien van daag noodig. Weet u waarom? Er komen eenige Italianen in veiling, mooie boeken naar 't schijnt, doch waarvan ik er menigeen nog nooit heb gezien. Als oud-Italiaan [Radink wist

tijden — die Quétif en Echard geven over het praedicaat *Fra* (Fra Giocondo), hetgeen Budaeus en anderen nooit

---

van mijn vierjarig verblijf in Italië] zult u er mij wel wat van kunnen vertellen". Wij namen dus plaats bij elkander, en ik werd gepromoveerd tot *consiliarius a latere*. Radink kocht eenige fraaie of kostbare boeken, meestal werken over oude Kunst of Archaeologie, waarbij er waren, die ik hem — *bibliomanice loquor* — wel wat benijdde. Hij toonde zich dankbaar jegens zijn adviseur en gaf hem een allerliefsten Elzevier, den *Thomas a Kempis* van 1658, ten geschenke. — Op een andere auctie — ik weet niet goed meer waar, doch meen bij den achtingswaardigen en zaakkundigen ouden Van Leeuwen op de Breêstraat te Leiden, wiens jongste zoon thans nog de eer van het vak ophoudt — kwam vriend Radink andermaal naast mij zitten: doch niet omdat hij mijne adviezen begeerde, maar enkel *amicitiae causa*. Hij was wat laat op de verkooping gekomen en had vermoedelijk — of liever *zeker*, want anders had hetgeen ik thans ga verhalen nooit kunnen gebeuren — de boeken vóór de veiling niet onderzocht. Dezen keer zou echter de anders zóó scherpziende boekenkenner er inloopen, en nog wel door een ondeugendheid van den vriend, die naast hem zat. Men moet het maar van zijn vrienden hebben! Het was waarlijk een jolijsselijke historie. Op den Catalogus stonden twee exemplaren van hetzelfde werk: eene collectie van oude kerkvaders in folio te Parijs (?) gedrukt: welke uitgave dit eigenaardigs heeft, dat bij de meeste exemplaren een Grieksche *appendix* ontbreekt, waarvan de bladen door een ongelukkig toeval verbrandden. Hierdoor zijn de exemplaren, die de *appendix* bevatten, eene bibliographische zeldzaamheid geworden. In het eerste exemplaar ontbraken de Grieksche teksten, maar in het tweede had ik ze gevonden. Toen het eerste exemplaar ter veiling kwam, dat er waarlijk keurig uitzag, met een allerfraaisten band, — wel juist geen Derôme of Le Gascon, maar toch fraai genoeg om Radink's hart te kunnen bekoren, die een warm liefhebber van sierlijke banden was — bood mijn vriend *con animo* op het lot, en ook ik bood uit krijgslist tegen hem, totdat de prijs op ruim dertig gulden (de boeken waren *toen* nog niet zoo duur als *thans*) gestegen was. Toen hield ik op met bieden, en Radink bemachtigde het fraaie exemplaar. Hij scheen zeer in zijn schik en verborg zijne blijdschap niet. „Netjes gebonden, niet waar?" zeî hij, zich van genoegen verkneukelend, en mij triomfantelijk aanziende. Doch 't kan verkeeren; en blijdschap en droefheid wisselen elkander vaak plotseling af in 't menschelijk leven! Zoo ook hier. Want er zou weldra eene repetitie volgen van het subliem moment bij een der personaadjes van

voor Jucundus' naam plaatsten: men zal vernemen waarom. Zie hier hunne woorden:

„Ex titulo Fratris, quem suo nomini praemittit Summo Pontifici [Julio II] librum [Vitruvium] nuncupans, evidens est se votis religionis astrictum agnovisse. Unde putant aliqui, eum tantum aetate

---

Homerus — de vorst der Dichters vergeve de profanatie! — bij wien zich tranen en lach te samen mengden. In het Radink-epos was er ook wel dezelfde mixtuur, maar vloeide ze ongelukkig uiteen, zoodat Radink voor *zijn* aandeel slechts eenige druppels der eerste dosis verkreeg! Het tweede exemplaar werd dan in veiling gebracht. Het zag er wat onoogelijk uit. Aan den buitenkant was één deel wat gehavend, hoewel van binnen ongerept, en in 't geheel was het zeer kleinburgerlijk in gewoon perkament gekleed (*toen* was er nog verschil tusschen de kleedij der kleine burgers en der *heeren*). Ik deed natuurlijk een bod. Doch, wat mij wel wat bevreemde, Radink bleef ook bieden. Toen werd ik eenigszins ongerust: zou hij ook iets gemerkt hebben? Bij de twintig gulden en wàt, fluisterde ik hem in 't oor: „Mag ik nu ook geen exemplaar hebben?" Radink knikte mij vriendelijk toe en zweeg. Aan mij werd dus het exemplaar toegewezen. Ik riep toen den jongen, die de verkochte boeken van tafel haalde, en liet mij het laatste deel, waarin de *appendix* was, brengen. Leukweg sloeg ik den in-folio voor mij open. Radink zag denkelijk door zijn grooten ronden bril de Grieksche letters voor zijn oog dansen, boog zich haastig over mijn schouder, en zeî toen, zóó luide dat de aanwezigen er van opkeken: „Wat drommels, is er waarlijk het Grieksch bij?" „Natuurlijk — antwoordde ik zachtjes, — want gij weet wel, vriend, dat ik nooit incompleete exemplaren koop, en ook zoo'n groote bewonderaar niet ben van mooie banden". „Wilt gij eens zooveel winst?" vroeg hij toen, na van den schrik wat te zijn bekomen. „Vriendelijk bedankt", was het antwoord; hoewel ik inwendig wel een greintje *Schadenfreude* gevoelde: want het hart van elk echten boekenwurm kent geen mededoogen. Jacobus Radink heeft mij de streek nooit vergeven, hoewel onze vriendschap ongedeerd bleef. Zoo'n vlieg was hem nog nooit op een veiling afgevangen! Wat echter zijn ondeugenden *consilarius a latere* betreft, die heeft nòg pleizier in de historie, als hij er aan denkt. — De goedgunstige lezer vergeve mij dit *multiloquium*, en gedenke de spreuk: *Senes loquaces*. Ik, vraag hem verschooning met de woorden van den grooten Nazianzer indien het althans niet tegen den verschuldigden eerbied strijdt, om *hier* een Kerkvader te citeeren: *Ἵν' εἴπω τι καὶ γελοίως, καὶ περὶ γελοίου πράγματος*. S. Gregor. Nazianz. *Orat.* 33.

jam provectum 1) ordini nomen dedisse. Ego vero contra existimaverim adolescentem in patria vestem ordinis induisse et professum, postea vero, cum vir esset ingenii superioris et totius antiquitatis scrutandae addictus, et ob eximiam mathematicorum, architectonices in primis peritiam a variis principibus accitus, ex iis fuisse, qui plures eo seculo fuerunt viri egregii, ut de Andrea Resendio postea dicetur, ex iis, inquam, qui permittentibus superioribus extra claustra degebant, et ut facilius cum saecularibus versarentur, ne vestem monasticam eorum oculis semper objicerent, eam deponebant, et ritu saecularium sacerdotum se induebant, adeo ut pro religiosis minime agnoscerentur, unde nec Jucundum Budaeus unquam agnovit nisi ut sacerdotem et architectum peritissimum. At idem Jucundus Summo Pontifici scribens professionem suam regularem tacere nec potuit nec debuit, alioquin ab illo non grate accipiendus".

Joseph Scaliger vergiste zich derhalve, toen hij van Jucundus een Franciscaner monnik maakte 2), maar verdient verschooning volgens de *Scriptores*, omdat hij Fra Giocondo slechts in zijne eerste jeugd had gekend, en zijn vader zelfs, na diens vertrek uit Weenen, bekende

---

1) Fra Giocondo werd te Verona in 1435 geboren en overleed hoog bejaard te Rome in 1515.

2) Scaliger beging deze vergissing in een zijner Brieven gedat. uit Leiden *XIV Kal. Jun.* 1594, waarin hij uitvoerig over den adel van zijn geslacht uitweidt, en tevens mededeelt, dat zijn vader een discipel van Jucundus geweest was, *homine doctissimo et probissimo, qui postea ad monachos Franciscanos transiit.* De oude Heer Scaliger, die te Ripa in het grondgebied van Verona was geboren, en zich een afstammeling achtte van de vorige souvereinen van Verona, de *principi della Scala,* werd genaturaliseerd in Frankrijk en overleed er in 1558. Hij was, gelijk men weet, alles behalve een vriend van Erasmus. Joseph zijn zoon zegt van hem, dat hij vier jaren vóór zijn dood al een halve Lutheraan was, en voegt er bijtend, zoo als hij dat kon, bij: *Pater meus licet veritatem Religionis plane non cognovisset* [nog al opmerkelijk] *tamen si tempore Jesuitarum superstes fuisset, illos odisset, qui hypocritas et mendaces oderat cane pejus et angue; quae duo vitia Jesuitis maxime frequentia sunt. Nullus est Jesuita qui eo modo scribere valeat quo Parens meus scripsit.* Bij *Blount l. c.* 601. Dit alleen als een kleine bijdrage tot mijne *Scaligeriana* hierboven, blz. 81. Men ziet het: de urbaniteit was erfelijk in de familie.

niet meer te weten, wat er verder van zijn oud-praeceptor geworden was 1). Alle twijfel moet hieromtrent verdwijnen door de uitdrukkelijke getuigenis van den geleerden archaeoloog, den Augustinianer Onuphrius Panvinius, ook een Veronees, die in zijne *de Viris illustr, Veronen.* meer dan vijf-en-twintig jaren vóór dat Scaliger zijn Brief schreef, Jucundus een lid van de Orde der Predikheeren noemt. Panvinius spreekt met den grootsten lof van Fra Giocondo en wijst, als oudheidkundige, ook op deze merkwaardige woorden uit de *Miscellanea* van den niet minder beroemden Angelus Politianus, welke betrekking hebben op de verzamelingen van meer dan twee duizend oude Inscriptiën door Jucundus aangelegd: *Joannes Jucundus vir unus titulorum monumentorumque veterum supra mortales caeteros non solum diligentissimus, sed etiam sine controversia peritissimus* 2).

Over deze belangrijke verzamelingen door Jucundus reeds in zijne jeugd, toen hij te Rome verbleef, aangevangen en geheel zijn leven door vermeerderd, had men tot dus verre weinig berichten, wijl de bedoelde Opschriften nooit zijn in druk gegeven, maar als HS. in de Bibliotheken zijn bewaard gebleven. Het eerst, geloof

1) Ik geloof echter, dat ook de *Scriptores* zich hier vergissen, wijl in de woorden, die zij zelf uit eene plaats der *Exercitationes* van den ouden Julius Scaliger hebben overgenomen anders blijkt. Julius zegt wel, dat hij niet weet *quo fato Jucundus sit usus,* maar verhaalt toch, dat hij, na Weenen te hebben verlaten, eerst naar Venetië ging en toen naar Rome bij Paus Leo X: misschien wel om zich *en passant* de gelegenheid te bezorgen om deze ondeugendheid in te lasschen: *An iuculentiore fato usus sit nescio. Certe Romae si meliore vixit conditione, pro miraculo haberi debet, qui unicum exemplar est sanctitatis et omnigenae eruditionis.* Rome betaalt hier het *elogium* van Jucundus.

2) Cf. *Scriptores*, II, 137.

ik, heeft hieromtrent de prins der Romeinsche archaeologen van onzen tijd, Giambattista De Rossi allerwetenswaardigste bijzonderheden medegedeeld. Wijl ik hier niet te uitvoerig mag worden, moet ik mij bepalen om te verwijzen naar het in 1888 uitgekomen tweede deel van het groote meesterwerk *Inscriptiones christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, waar hij eenige heerlijke bladzijden (pp. 395—401) aan de vier verzamelingen van Fra Giocondo heeft toegewijd.

Op een enkel van De Rossi's uitvoerige en inhoudrijke mededeelingen kan ik echter niet nalaten hier nog de aandacht te roepen. Misschien zal het verrassend nieuws, dat zij bevatten en dat in nauwe betrekking staat tot onze nasporingen over Jucundus, een of ander studievriend, die te Rome vertoeft of de Eeuwige Stad zal bezoeken, kunnen aansporen, om een onderzoek o. a. te beproeven in de *Vaticana*, dat zeker tot gewichtige resultaten kan leiden voor de legitimatie als ἰδιόγραφον van Jucundus van het HS. door Hardy in de *Bodleiana* te Oxford ontdekt. De Rossi 1) deelt namelijk mede, dat van onzen Jucundus, wiens *fidem incorruptam nunc omnes agnoscunt*, eenige autographen der verschillende zich van 1484 tot aan zijn dood opvolgende recensiën zijner Inscriptiën-*Sylloge* te vinden zijn te Verona in de bibliotheek van het Kapittel, te Florence in de *Magliabecchiana*, en een *autographum hucusque ignotum* te Florence, dat onlangs

1) Van de verschillende recensiën van Judocus' *Sylloge Inscriptionum*, door De Rossi beschreven en toegelicht, heeft Mommsen er eenige gezien en daarvan gebruik gemaakt voor het *Corpus Inscript. Lat.* Men kan hierover naslaan de *Indices* van het *Corpus*, v. *Jucundus*, vooral in Vol. III, IX en X.

uit de bekende verzameling van Lord Ashburnham naar de *Laurentiana* is teruggekeerd. Hij verzekert nog, dat behalve die recensiën, waaruit Jucundus' hand van schrijven kenbaar is, zich in de *Vaticana* (*Cod. Vat.* 4104, fol. 50) eene *epistola autographa* van Jucundus, nog wel aan Aldus *Senior* 1), bevindt, op 't laatst van zijn veeljarig leven († 1515) *currente calamo et manu senescente exarata* Romae 2 Aug. 1514. Op dezen Brief heeft De Rossi een zijner geleerde vrienden, zekeren H. von Geymüller, wiens naam Duitsch klinkt, maar die in het Italiaansch schrijft, opmerkzaam gemaakt 2), die er in een boek, dat ik niet heb kunnen raadplegen 3), het wetenswaardigste van heeft medegedeeld. Zou nu, durf ik voorstellen, van den Vaticaanschen Brief van Jucundus en, zoo 't kan, ook van de *diagramma's* in het Museum te Florence, geen phototypische copieën kunnen worden gemaakt, om die met de schrijfhand in den Oxfordschen Codex te vergelijken? Dan zou, dunkt mij, elke twijfel over diens *natalitia* voor goed kunnen worden weggenomen en het *apographum* van Jucundus op afdoende gronden worden gelegitimeerd.

Thans kan de *tweede* afdeeling, de behandeling der *argumenta interna* voor de echtheid, aan de orde komen.

TH. BORRET.

(*Slot volgt.*)

1) De Rossi vermeldt ook, dat een Brief (aan wien en waarover?) van Aldus *Senior*, dus van den uitgever der Plinius-editie van 1508, in de *Vaticana* te vinden is.

2) *Hanc epistolam, qua collata cum diagrammatibus, servatis in museo Florentino, ipsa manus Jucundi nunc facile agnoscitur, indicavi Henrico de Geymüller* etc.

3) H. Geymüller, *Cento disegni di architettura, d'ornato e di figure di Fra Giov. Giocondo*. Firenze 1882.

BOEKBEOORDEELING.

EEN ZIELSGESCHIEDENIS.

Eleanor, Histoire d'une âme par une dame hollandaise, ouvrage publié par J. A. de Rijk, pr.
Leide, J. W. van Leeuwen. 1889.

Het is zulk een stoute onderneming een werk te schrijven in een vreemde taal, dat wie haar waagt en ten deele slaagt, reeds aanspraak heeft op bewondering. Hoeveel meer dan de hollandsche schrijfster van het fransche verhaal, aan het hoofd van dit opstel vermeld. Stond er niet op den titel uitdrukkelijk bij, dat het uit een andere dan een fransche pen gevloeid is, de lezer zou dit niet vermoed hebben. Het zijn niet alleen fransche woorden, die hem onder de oogen komen, maar ook fransche zinwendingen, fransche manier van voorstellen, fransche inkleeding en fransche stijl. Zelfs is deze de fransche stijl uit onzen tijd, die, minder sober dan de stijl der beroemde schrijvers van de zeventiende en achttiende eeuw, zijn kracht niet zoozeer zoekt in strenge woordenkeus als in schilderende adjectieven.

Doch wie het werk prijst, omdat het hedendaagsche fransch waarin het werd opgesteld, van gangbare kwaliteit is, heeft er slechts den geringsten lof aan gegeven, dien het mag verwachten. Het bezit de hoogere verdienste, dat het de echte taal spreekt van het godsdienstig hart, en zijn lezers weet te grijpen en te boeien door de geschiedenis van een inwendigen strijd vol leven en gloed, waarvan het zieleheil der hoofdpersoon de inzet is. Deze hoofdpersoon houdt den lezer in spanning van het begin tot het einde, zoowel in de dagen harer onschuld als in die harer afdwaling en bekeering. En dat niet door schokkende lotswisselingen of zeldzame gebeurtenissen, maar alleen door het tafereel harer verschillende gemoedsaandoeningen, bij het volgen van een —

uiterlijk — alledaagschen levensgang. Er is veel kunstvermogen noodig, om uit zoo weinig materiaal zooveel voortreffelijks te voorschijn te halen. Nog meer, om hierbij het verhevene van het onderwerp en het stichtende van de strekking steeds zoo stevig vast te houden, dat de lezer ze nergens uit het oog verliest, zelfs niet bij de blootlegging van omstandigheden, die daarmede slechts in verwijderd verband staan.

De loop van het verhaal is allereenvoudigst, en laat zich in enkele regels navertellen.

Eleanor d'Autanges, een dochter van goeden huize, wordt, na den dood van haar godvreezende moeder, toevertrouwd aan een pensionnaat te Nancy, door kloosterzusters bestierd. Na het einde van haar leerjaren komt zij, daar inmiddels ook haar vader overleden was, bij een oom en tante te Parijs. Haar levensorde, die, zoo ten huize harer vrome ouders als op het geestelijk pensionnaat, stil en ingetogen was, wijzigt zich allengs naar de veranderde omgeving. Door haar tante, die zich verlustigt in een atmosfeer van vertoon, weelde en vermaak, wordt zij de wereld binnengeleid. Eleanor, nu een volwassen jonkvrouw, maakt daar door haar schoonheid, lieftalligheid en beschaafden geest een schitterend figuur, en wekt ieders bewondering. Maanden van afwisselende en nooit verpoosde genietingen volgen. Soirées, schouwburgen, diners, bals, pianospel en toiletzorgen nemen al haar tijd in. Ondanks dit leven van gestadige verstrooiing en beuzelarij, zelfs ondanks de hulde en het gevlei haar overal door ieder aangeboden en opgedrongen, was het hart van Eleanor deugdzaam gebleven, en had zij haar godsdienstigen zin bewaard. Het schijnt dan ook aanvankelijk, dat haar goedgeplaatste genegenheid voor Charles Gréving, den vriend harer kinderjaren, een rechtschapen en degelijk jonkman, voor wien reeds haar vader haar bestemd had, het gevolg moet hebben, dat zij weldra de woeling der wereld zal vaarwel zeggen voor een ernstige taak aan den huiselijken haard, als gade van een waardig echtgenoot.

Charles draalt echter met zijn huwelijksaanzoek, en onderwijl weet een zekere Roger Souvanel, in wiens oog de hoedanigheid van rijke weeze de krachtigste van Eleanors aantrekkelijkheden is, haar geest te verwarren en haar hart te winnen. Meerderjarig geworden reikt zij hem, tegen den wensch van haar oom en voogd, haar hand, hoewel hij iemand zonder geloof, ja zelfs een verklaard atheïst is, en zij dit weet. Trouwens, onder zijn invloed waren

haar christelijke gevoelens merkelijk verflauwd, en gedurende het huwelijk verdwijnen zij geheel.

Dat huwelijk is grenzeloos ongelukkig. Roger, die een door en door bedorven wezen blijkt te zijn, en dit zijn jonge levensgezellin door grove verwaarloozing, en erger, zeer pijnlijk doet gevoelen, geeft zich ook aan gevaarlijke beursspeculatiën over, ruïneert hierdoor zich en de zijnen, en maakt met eigen hand een einde aan zijn schuldig bestaan. Eleanor vestigt zich, met een door onophoudelijk verdriet verwoeste gezondheid, op een klein en eenzaam landgoed, dat uit Rogers financieele schipbreuk was gered, en komt, door bepeinzing van haar verleden, tot het besef van de nietswaardigheid der wereldsche grootheid en vreugden. Sedert de afgod, die aanbidding van haar eischte en verkreeg, aan wien zij alles, ook haar geloof, met geheeler harte ten offer bracht, zich aan haar geopenbaard had als een wreed en laaghartig egoïst, keerde in haar gemoed de behoefte aan godsdienst terug. Haar geloof ontwaakt op nieuw, een vertrouwbaar leidsman en een vrome vriendin roept zij aan haar zijde, zij bekeert zich uit de volheid van haar hart, en sterft in een innige stemming van boetvaardigheid en dankbare hoop als voorbeeldig christin.

De ziel, wier geschiedenis ik hier heb wedergegeven, ondergaat dus niet veel lotgevallen. Zij vormt zich onder gunstige doch gewone voorwaarden, ontaardt door een even gewone aanleiding, en herstelt zich langs een weg, die ten allen tijde en voor ieder open ligt. Maar juist dit gemis aan buitengemeene en talrijke gebeurtenissen, omdat het de belangstelling, die de auteur voor haar heldin vraagt, nergens schaadt, verschaft de maat voor den omvang van haar schrijversmacht.

Overigens is het niet deze zielsgeschiedenis, welke den lezer, hoezeer Eleanor steeds op den voorgrond blijft, uitsluitend bezig houdt. Ook die van Charles Gréving trekt zijn opmerkzaamheid. De teleurgestelde liefde, die Charles voor Eleanor voedt, wekt te meer meêdoogen op, omdat zij zoo diep, zoo onbaatzuchtig en zoo verheven is. Wegens diezelfde reden wordt het vlijmende van zijn lijden om haar verlies en om haar geestelijken val, met hoeveel onderwerping ook gedragen, te sterker gevoeld en begrepen. Maar evenzeer het heerlijke van den troost en het loon! Het hartzeer, dat Eleanor tot bekeering leidt, beurt hem tot hooger volkomenheid. Hij ontvangt de heilige wijding, waarvoor zijn onberispelijk, weldoend en offervaardig leven een waardige voorbereiding was,

en zoo zien wij hem, in Eleanors laatste uur als priester aan haar sterfbed bidden.

Door dezen en genen wordt betwijfeld, of voor stoffen als deze de roman een passende vorm is. Boven allen twijfel staat echter, dat, is eenmaal die vorm gekozen, hij behoort te beantwoorden aan de voorwaarden van zijn genre. In dat geval kan een werk niet volstaan met een treffelijke strekking, stichtelijke gedachten en een zorgvuldigen stijl. De lezer heeft het recht daar nog veel bij te verlangen. Maar tevens de verplichting, om bij zijn eischen acht te geven op de bedoeling, die blijkbaar de auteur met haar arbeid had, en waaraan alles ondergeschikt is, ook de voorwaarden van den kunstvorm. Zag hij deze verplichting over het hoofd, menige episode uit het verhaal en vele trekken uit de karakterteekening zouden hem voorkomen niet geslaagd te zijn.

Let bijvoorbeeld, om mij tot de laatste te bepalen, op Charles Gréving.

Het is zijn hartewensch om Eleanor, als haar echtgenoot, tot gids en steun te dienen in dit leven. Te machtiger wordt die wensch, omdat de weeze, zonder verstandige leiding, alleen staat in de wieling der wereld, en gevaar loopt door haar verleiding op dwaalwegen te geraken. Nochtans, en ofschoon er redenen in overvloed zijn, om bij haar een wederkeerige neiging te veronderstellen, openbaart Charles zijn gevoelens niet. Daartoe, zoo wordt den lezer verzekerd, is zijn eerbied voor Eleanor te groot. Dit zou al te Brave-Hendrikkig schijnen en zijn, indien men uit het oog verloor, dat Charles blijkbaar geroepen is, niet om huisvader maar om priester te worden. Zijn schuchterheid — bij hem de onbewust te ver gedreven deugd van zedigheid — dient om hem den weg naar het altaar open te houden.

Let verder op Eleanor.

Hoewel zij later, in en door haar rampzalig huwelijk, haar christelijk geloof verzaakt, heeft zij geenzins een wufte, maar veeleer een ernstige natuur, en is aanvankelijk zelfs bijzonder vroom. Toch trekt haar, reeds lang voor haar verkeer in de wereld, bij de personen, die zij ontmoet, het eerst het uiterlijk aan. De kennismaking met haar edele en trouwe vriendin Gabrielle beschrijvend, spreekt zij aanstonds over het bekoorlijke gezichtje en de lange blonde krullen van het meisje. Roger Souvanel onderscheidt zij

bij het binnentreden van een volle gezelschapszaal boven alle anderen, om zijn welgemaakte gestalte, voordeelig uitkomende in de lijst van een deur, waar hij in smachtende houding had post gevat. Zulke hebbelijkheden schijnen in tegenspraak met den aard, die de schrijfster aan Eleanor heeft toebedeeld. Doch juist deze te groote ontvankelijkheid voor uiterlijke indrukken verklaart, dat zij zich later zoo geheel laat wegsleepen door den wereldschen schijn, wat anders bij een jonkvrouw van haar inborst en vorming minst genomen onwaarschijnlijk zou wezen.

Minder gemakkelijk laat zich het karakter van Roger rechtvaardigen. Hij wordt den lezer voorgesteld als een godloochenaar, geslepen, gewetenloos, liederlijk, valsch, schraapzuchtig, hardvochtig, wreed en huichelachtig. Deze laatste eigenschappen komen echter in zijn handelingen niet aan het licht. Wel ontwaart men de poging, om hem tot een soort van melodramatisch booswicht te maken, in de verzekering, dat het zijn wellust is Eleanor grievend te doen lijden, omdat zij hem bemint. Het pleit echter voor het gemoed van de schrijfster, dat de afbeelding van zulk helsch monster haar mislukt is. Ongetwijfeld, het leed, dat Roger zijn gade toebrengt, is veel en zwaar, maar het is altoos een zijdelingsch gevolg van daden uit andere beweegredenen ontsproten dan behagen in haar smart. Ook als huichelaar vertoont hij zich in het verhaal niet. Integendeel. In de dagen, als hij Eleanors hart wil veroveren, geeft hij blijken van een oprechtheid, die in zulk een doortrapten fielt gegronde verbazing wekt. Om bij de rijke erfdochter zijn oogmerk te bereiken, tracht hij haar te bederven door onzedelijke boeken! Een waagstuk tegenover een nog onschuldig hart zoo dom en plomp, dat het Roger, in strijd met het plan der schrijfster, tot een *niais* maakt, in staat om door een onnoozelen toeleg zijn goede kansen eigenhandig te verijdelen. Een heusche huichelaar had veiliger wegen uitgezocht. Hij zou, een tijd lang zijn ongeloof en ondeugden verbergende, zich als een teruggekeerden afgedwaalde voorgedaan, of wel, vond hij geen vertrouwen in die gedaante, hij zou zijn slachtoffer den waan ingeboezemd hebben, dat zij hem, na het huwelijk, door haar liefde tot inkeer en berouw mocht leiden. Maar Roger is een huichelaar buiten model. In plaats van de lieden te bedriegen door zijn masker, totdat ten slotte de omstandigheden het hem tegen wil en dank afrukken, begint hij met het zelf, zonder toedoen van anderen, op te lichten. Hoe welvoorzien van verwen het palet onzer schil-

deres ook zij, het eigenaardige grauw, dat Tartuffe-figuren vorderen, wordt er niet gevonden.

Ook wordt van tusschentinten, ofschoon zij niet gansch ontbreken, te karig gebruik gemaakt. Ware het omgekeerde het geval geweest, de doorgaande indruk van het verhaal zou dieper gaan. Nu krijgt men bijna niets anders te zien dan hemelsblauw en pikzwart. Eleanor kan als toonbeeld dienen aan alle boetvaardigen. Haar vriendin Gabrielle is in het hooge en in het geringe, in deugd, gevoelens, daden, houding, gelaatstrekken, taal, manieren, kleeding en kapsel, de verpersoonlijking der volmaaktheid. Charles Gréving is een in het katholieke vertaalde Grandison, *a perfect gentleman* aan deze zijde van het Kanaal.

Naast het helder licht van deze onberispelijkheden vertoont zich als schaduw slechts ééne figuur: Roger Souvanel. *Moi seul* — zou ook deze mogen zeggen — *moi seul et c'est assez!* Zeer zeker, en meer dan *assez*. De schrijfster toch heeft hem met een snoodheid begiftigd, ruim voldoende om als contrast te dienen, niet alleen voor al de braven in haar verhaal, maar zelfs voor de Litanie van alle Heiligen.

Daar nu onze aarde niet eenerzijds door engelen en anderzijds door duivelen, maar meer speciaal door menschen wordt bewoond, zou de lezer gaarne van deze ook wel eens gewone exemplaren hebben ontmoet. Zien doet hij ze wel hier en daar, maar te kort voor een kennismaking. Noch de welwillende, maar behalve waar het Eleanors geldelijke belangen betreft, achtelooze oom en voogd, noch de ijdeltuitige tante, noch de wereldsgezinde Estelle de Moustier, noch Gustave, Eleanors lichtzinnige broeder, doen iets meer dan nu en dan om een hoekje kijken en vervolgens ijlings verdwijnen. Dit is, uit een aesthetisch oogpunt, te hartelijker te betreuren, omdat de schrijfster — al is het vluchtig en maar een enkele maal — toch toont, dat zij, had zij het gewild, ook die figuren wel had kunnen laten uitkomen. Getuige het korte maar karakteristieke tooneeltje, waar Gustave, bij een laatst bezoek aan zijn doodzieke zuster, niets beters tot haar verzorgster Gabrielle weet te zeggen, dan dat het voor de lijderes een onschatbaar voorrecht moet wezen verpleegd te worden door zulk een allerbevalligste en engelachtig lieve vriendin. Ziedaar een teekenachtig trekje, zooals er te weinig in het verhaal voorkomen, dat duidelijker spreekt dan een uitvoerige karakterontleding. Ook wekt het wel eenige teleurstelling, dat een pen, die door menig keurig natuur-

tafereel haar beschrijvende macht doet bewonderen, op andere plaatsen hiervan geen gebruik maakt. Noch bij Eleanors verblijf op de kostschool, noch bij haar verkeer op de soirées, de bals of in de schouwburgen van Parijs, noch zelfs in de salons van haar echtelijke woning, komt een enkel omtrekje, kleurtje of tintje de verbeelding van den lezer te hulp, waar hij zich Eleanor heeft voor te stellen in haar omgeving. Ja, men zou soms meenen, dat zij geheel en al ziel was, en niets dan aether om zich heen had, wanneer niet de schrijfster meermalen uitdrukkelijk de aandacht had geëischt voor haar toilet. Zelfs op oogenblikken, waar dit een volstrekt onverschillige zaak is, en de volle opmerkzaamheid van den lezer wordt gespannen door wat zij zal gaan zeggen of doen. Zoo wordt eens medegedeeld, bij het begin van een allergewichtigst onderhoud, dat over gansch haar toekomst moet beslissen, dat zij daar stond *„en élégant deshabillé; vêtue d'un peignoir de mousseline de l'Inde, doublé de taffetas bleu et garni de broderies. Un ruban bleu"* enz. enz. Dit met wat er verder nog bijkomt strekt, zooals de contekst leert, om haar te toonen in de *grâce majestueuse*, die haar te dezer gelegenheid tooit. Deze *grâce majestueuse* blijft echter voor het oog van den lezer juist verborgen door de détailleering van de mooie ochtendjapon, die hem niets anders voor den geest voert dan de herinnering aan de chromolithografie uit de laatst doorbladerde aflevering van het *Journal des Dames et des Demoiselles.*

Deze kantteekeningen mogen de onbekende schrijfster een bewijs zijn voor de groote oplettendheid, waarmede ik van haar edel boek heb kennis genomen, en dus ook voor den ernst, waarmede ik hier de lezing anderen aanbeveel. Het zal hun grootelijks behagen. De behandeling toch blijft doorgaans niet beneden de waardigheid van het onderwerp. De zielsgeschiedenis van Eleanor houdt van het begin tot het einde de belangstelling gaande, de eene faze ontwikkelt zich geleidelijk uit de andere, en iedere toestand geeft aanleiding tot bladzijden vol verheffing. Vooral die, waarin de gemoedsstemming der verdoolde geschilderd wordt na de verbrijzeling van den afgod, zijn heerlijk. En met welke fijnheid van kunst wordt gezorgd, dat bij den lezer de hoop blijft leven op de bekeering van Eleanor, zelfs in de zwartste dagen van haar afval. Die begeerte, door het gelui der torenklokken bij haar

wakker geworden om nog eens, als vroeger, met de geloovigen ter kerke te gaan; die vergeefsche poging bij haar echtgenoot beproefd om haar kind het heilig doopsel te laten toedienen, hoezeer strekken beide om Eleanors zielsgesteldheid ten volle te verklaren. Het goede in haar was dan toch, toen zij waande zich reeds ganschelijk aan de wereld overgeleverd te hebben, nog niet geheel gestorven! In weerwil van wat zij van zichzelve denkt, gloort een vonkje onder de asch, dat later, door den ijzigen adem van de rampen, de teleurstellingen en de ontgoocheling aangeblazen, op zal flikkeren tot de vlam, die de vlekken van haar schuldig verleden wegbrandt, en haar ziel de blankheid hergeeft.

In dien zin brengt het verhaal van Eleanors treurige geschiedenis het diepzinnige troostwoord in beeld, dat de oude abbé Verteil haar op haar ziekbed doet hooren: „de smart mijn kind, wordt ons door God gezonden, en als Zijn bode moeten wij haar ontvangen!"

December 1889. M. W. VAN DER AA.

LEERBOEK VOOR HET CONTRAPUNT DOOR M. J. A. LANS 1).

Niet zonder eenige schaamte schrijven wij bovenstaanden titel neder. Een groot jaar is vervlogen, sinds het werk van pastoor Lans ons ter beoordeeling werd toegezonden, en nog altijd scheen *De Katholiek* geen kennis te dragen van deze verschijning.

Dat wij zoolang nalatig bleven, ons van de aangenomen taak te kwijten, ligt waarlijk niet aan het boek zelf, of omdat wij onverschillige toeschouwers waren bij het verschijnen van dit werk. Wij betreuren het zeer, dat wij door een samenloop van omstandigheden deze bespreking inderdaad al te lang hebben moeten verschuiven.

Nog eens: geen onverschilligheid van onzen kant. Integendeel,

---

1) Pastoor te Schiedam. Leiden, J. W. van Leeuwen, Antiq. Boekh. 1888.

met de levendigste belangstelling hebben wij het verschijnen van dit *Leerboek* begroet als een zeer gelukkige en gewichtige gebeurtenis in de geschiedenis van ons kerkelijk-muzikaal leven.

Een *gelukkige* gebeurtenis: immers dat zulk een werk hier, in ons kleine Nederland, verschijnen *kan*, is niet zonder beteekenis. Wie had vóór weinige jaren durven droomen, dat de toestand onzer kerkmuziek zou toelaten, een Hollandsch leerboek uit te geven over het contrapunt en nog wel bijzonder over het contrapunt als compositiestelsel voor de katholieke Kerk? Wij voor ons hebben dat nooit durven denken. Toch verschijnt het: een bewijs, dat er heel wat gebeurt is in de laatste jaren.

Een *gewichtig* feit ook. Het *Leerboek voor het contrapunt* heeft een groote taak te vervullen. Het zal den *koordirecteur* de wetten aantoonen, die Palestina bij het scheppen zijner onsterfelijke werken heeft in acht genomen; het zal hem die werken leeren ontleden in al hun deelen en onderdeelen; het zal hem het geheele samenstel van dat tonengebouw doen zien; het zal hem, na kennismaking met de regels van het contrapunt, het reuzengenie van den Meester doen bewonderen; het zal hem in staat stellen, den geest des Meesters te begrijpen, en Palestina's gevoelens (al is 't in mindere mate wellicht) in zijn eigen hart op te nemen; — alle noodzakelijke voorwaarden om die werken naar eisch te vertolken.

Hij, die liefde gevoelt voor den luister van Gods huis en tevens zich bewust is, van den Schepper een sprankje Zijner scheppingsgave ontvangen te hebben, de *componist*, die nieuwe werken wil scheppen voor den katholieken eeredienst, hij vindt in dit *Leerboek* de middelen aangewezen om tonen te leeren zingen, die der Kerk waardig zijn.

Maar moet dan alle meerstemmige muziek, om in de liturgie en verdere kerkelijke oefeningen te worden toegelaten, volstrekt volgens *deze* regels samengesteld zijn? Zal men als *onwaardig* elk toonstuk verwerpen, dat zich niet aansluit bij Palestrina? Moet dan geen rekening gehouden worden met den vooruitgang ook op dit gebied, met de kunst van Mozart, Beethoven e. a.? Moet met „Amsterdamsch" en „Leuvensch", met Lambillotte en consorten, ook Mozart b.v. naar de rommelkamer? En deugt er dan niets meer van de kerkelijke toonwerken onzer Hollandsche componisten, die wij zoolang bewonderden?

De beantwoording van deze en dergelijke vragen vordert eenig

onderscheid; zij hangt grootendeels af van hetgeen men onder *waardige* muziek verstaan wil hebben. Indien wij al de boven aangeduide composities als kerkmuziek verwerpen, dan geschiedt dat volstrekt niet om dezelfde reden.

Wij meenen niet mis te tasten, indien wij voor ware kerkmuziek *drie* voorname eischen stellen.

Eerstens: een zekere mate van *ernst* en deftigheid. Van speelsche, dartelende, huppelende muziek zeggen wij, dat zij der Kerk gansch *onwaardig* is en volstrekt niet kan geduld worden. Nu deze eisch wordt vrij wel algemeen erkend: het getal is klein van hen, die voor walsen en bruiloftsliederen als kerkmuziek in de bres springen.

Maar zullen wij een toonstuk voor de Kerk goedkeuren, alleen reeds omdat het niet te lichtzinnig geschreven is? Zal het ernstig karakter een voldoende vrijgeleide zijn tot het zangkoor? In geenen deele.

Zonder vrees voor ernstige tegenspraak stellen wij daarnaast een tweeden eisch: de *kunst*. Nu mag men over den aard der kunst, over stijl enz. voorloopig denken wat men wil; — dat de stukken, die in de Kerk uitgevoerd worden, kunstwaarde moeten hebben, kan onmogelijk weersproken worden. De Kerk heeft daar recht op, en meer recht voorzeker dan schouwburg en concertzaal. Voor den geloovigen Katholiek, die weet wat Kerk en eeredienst beteekenen, behoeft dat waarlijk geen betoog. Het allereerste doel van den kerkzang, gelijk dat van de liturgie zelve, is: aan God de verschuldigde eer te bewijzen, Hem met uiterlijken luister te dienen. Daartoe nu willen wij aan God gegeven zien het beste, dat we hebben. Zich tevreden stellen, wanneer de nood niet tot berusten dwingt, met eenige op goed geluk dooreengeworpen akkoorden, met composities waar geen schijn van eenige leidende gedachte te bespeuren is, met waardelooze stukken en prullen — 't is geen bewijs van hoogachting voor den dienst des Allerhoogsten.

't Is zonderling, doch al te waar: wat voor elke andere kunst het gezond verstand reeds verwerpen zou, dat gedoogt, dat roemt men in de toonkunst. Het bouwen eener kerk laat men niet over aan den eersten den besten metselaarsbaas; en wil men de kerk met een passend altaar versieren, dan heeft iedereen het natuurlijk gevoel, dat die taak niet moet worden opgedragen aan een gewoon timmerman. Waarom moet dan juist voor de muziek der Kerk een andere weg ingeslagen?

Het valt niet te ontkennen, dat onder dit opzicht verscheiden

composities der Kerk *niet waardig* zijn, al bieden zij zich aan in een onberispelijk deftig kleed.

Maar ook de vereeniging van een passenden ernst met degelijke kunstwaarde is niet voldoende. Wij willen voor de *kerk* geen *wereldsche* kunst, die menigmaal meer ironie lijkt dan opluistering, die gevoelens uitdrukt, waarvoor de kerk de plaats niet is, en op een wijze, die in een biddende ziel geen weerklank vinden kan; — voor de Kerk willen wij *kerkelijke* kunst.

Kan er iets natuurlijker zijn, dan deze derde voorwaarde? Ons dunkt: neen. Toch gaf en geeft deze eisch dikwijls aanleiding tot schriftelijke of mondelinge kibbelarij. 't Is hier de plaats niet om eene stelling te verdedigen; slechts even wilden wij deze zaken aanstippen, omdat zij in onmiddellijk verband staan met het *Leerboek*, dat wij te bespreken hebben. Maar toch kunnen wij niet nalaten, onze bevreemding te betuigen, dat nog altijd bij sommigen een onbegrijpelijke begripsverwarring heerscht omtrent onze houding jegens de „moderne" componisten. Is het niet honderdmaal en meer gezegd, dat wij hunne werken als kunstgewrochten met den diepsten eerbied bewonderen? Wij wenschen bij niemand achter te staan in hoogachting van het genie, dat zulke toonstukken schiep; maar wij wenschen tevens het recht te behouden, diezelfde werken den toegang tot de kerk te ontzeggen, wijl ze daar niet op hun plaats zijn. Hier komt, behalve het algemeen kunstgevoel, een andere factor in 't spel: de kerkelijke geest, het gevoel van wat in de kerk past en niet past.

Zullen wij dan aan dien kerkelijken geest de kunst opofferen? Wij aarzelen niet te antwoorden: zoo 't zijn moest, ja. Liever minder kunstwaarde, dan dat wij ter wille der kunst in de kerk concert houden.

Wij weten echter, dat het een het ander niet uitsluit, dat kunst en verheven kunst allerbest bestaanbaar is met *kerkelijk* karakter. Daarvoor spreken de hoogste autoriteiten op muzikaal gebied, en de werken van Palestrina zelven maken voor elken kenner die waarheid tastbaar.

Wij besluiten dan: bij het beantwoorden der vraag: „wat is *waardige* kerkmuziek?" kan men verschillende graden onderscheiden.

In sommige omstandigheden zal men zich met het mindere kunnen en moeten behelpen, mits de geest der compositie niet in tegenspraak komt met den geest, die in de kerk heerschen moet. Maar vraagt men ons, niet waarmee we *desnoods* ons behelpen

willen, niet „wat er door kan", maar welke muziek wij den naam van *kerk*muziek ten volle waardig keuren, welke muziek onze innigste wenschen vervult, wat wij als het doel beschouwen, waarnaar gestreefd moet worden — dan kunnen wij geen ander antwoord geven dan: de muziek in Palestrina-stijl.

Om *dien* stijl te leeren begrijpen, om de werken, in dien stijl geschreven, te leeren uitvoeren, om den jeugdigen componist in dien stijl te leeren denken en werken, om hem den vaak moeilijken maar noodzakelijken weg te wijzen naar het vaderland van *de* meerstemmige kerkmuziek — daarom werd dit *Leerboek voor het contrapunt* uitgegeven.

Om nu tot de bespreking van het boek zelf te komen — hij, die pastoor Lans heeft leeren kennen en waardeeren als den leider der kerkelijk-muzikale beweging hier te lande, die zijne vroegere methodische werken gelezen heeft, kon reeds vóór de inzage van dit werk met alle zekerheid zeggen, dat hier een alleszins degelijk, duidelijk, methodisch en practisch boek geleverd werd. Laten wij er ten overvloede bijvoegen, dat de kennismaking met den inhoud die verwachting bij ons niet beschaamd heeft.

Het boek begint met eene „Inleiding", die zich niet bepaalt tot hetgeen zoo dikwijls een „Voorrede" heet, maar die inderdaad practische bemerkingen geeft omtrent den aard van het werk en de reden, waarom het verschijnt.

Na een korte verklaring van „wat contrapunt is", hoe noodzakelijk de kennis der contrapuntische regels is voor den componist, geeft de schrijver eene (natuurlijk zeer beknopte) geschiedenis van den „eersten oorsprong" en „de ontwikkeling van het contrapunt", en van het roemvol aandeel dat onze Nederlandsche meesters in die ontwikkeling hadden, om dan te komen tot Palestrina en den naar hem genoemden stijl.

„De Palestrina-stijl is de hoogste ontwikkeling der Nederlandsche school" en „de Palestrina-stijl is *de* echte meerstemmige kerkstijl": die twee stellingen worden bewezen door het oordeel van verschillende hoogst bevoegde kunstrechters. Zij, die er eenige eer in schijnen te stellen, op de scheppingen dezer meesters minachtend neer te zien, mogen bedenken, dat een Richard Wagner anders oordeelt, als hij schrijft: „Palestrina's werken, gelijk die van zijn school en van de eeuw, die na hem kwam, besluiten in zich den bloei en de *hoogst mogelijke volkomenheid* van de katholieke kerkmuziek".

Als verder gesproken wordt van den modernen zoogen. „kerk-

stijl", wordt opnieuw het oordeel aan de grootste muziekgeleerden gelaten, onder welke wederom Rich. Wagner getuigt, „dat de werken, daarin voortgebracht, op enkele uitzonderingen na, behooren *tot dien smaak, welke thans terecht wordt verworpen en als een rechtstreeksche hoon van den gezonden religieuzen geest wordt aangezien*".

De Palestrina-stijl is *de* meerstemmige kerkstijl; de moderne composities, hoe hoog zij mogen staan onder het opzicht van kunst, verdienen den naam van *kerkelijke* stukken niet.

De oude meesters dus leeren begrijpen, om hen zoo te leeren vereeren, en vereeren niet slechts in theorie met eenige schoonklinkende, doch geheel onvruchtbare loftuitingen, maar voornamelijk in de practijk, door hunne werken naar eisch uit te voeren en nieuwe werken in denzelfden geest te scheppen — om dat doel te bereiken, wil dit *Leerboek* zijn rijk deel bijbrengen.

Bij de samenstelling van zijn boek heeft de schrijver zich terecht laten leiden door de voornaamste auteurs in deze stof, zonder den lof te verbeuren van een echt oorspronkelijk werk in 't licht gegeven te hebben: een lof (wij getuigen het met niet geringen trots) die onder onze Nederlandsche musici alleen aan pastoor Lans toekomt.

Het werk is gesplitst in twee afdeelingen, waarvan de *tweede* het enkelvoudig contrapunt behandelt. Wat van het enkelvoudig contrapunt nog overbleef, alsook de leer over het dubbel contrapunt zal in een later afzonderlijk uit te geven werk behandeld worden.

Alvorens echter de leer van het contrapunt uiteen te zetten, was het voor het recht begrip en de juiste toepassing dezer regels noodzakelijk, in de *eerste* afdeeling een „voorbereidend onderricht" te geven. In de vier hoofdstukken van deze eerste afdeeling worden alle inlichtingen gegeven, welke de leerling kan noodig hebben, over sleutels, diatonische toonladders enz., rhythmus en melodiebouw. De melodiebouw, een zaak van het hoogste gewicht in het contrapunt, heeft terecht eene uitvoerige behandeling gevonden.

Na deze voorbereidende verklaringen en oefeningen krijgen wij in de *tweede afdeeling* de eigenlijke leer over het enkelvoudig contrapunt.

Het gaat niet aan, hier een ook maar eenigszins volledig overzicht te geven van den rijken inhoud dezer afdeeling; daartoe zouden wij noodzakelijk ten minste de heele inhoudstafel moeten

afschrijven, wat wel niemand verlangen zal. Genoeg zij het voor ons doel, er op te wijzen, hoe degelijk de leer van het contrapunt gevestigd is.

Eerst wordt een stevige grondslag gelegd, en met wijze voorzichtigheid wordt slechts langzamerhand het gebouw in de hoogte gebracht. Dat de regels duidelijk gesteld zijn en practisch ingericht, behoeven wij niet te zeggen: dat zijn wij van pastoor Lans zóó gewoon, dat we 't ons onmogelijk anders denken kunnen. In 't bijzonder wenschen wij echter de aandacht te vestigen, op den rijken schat van voorbeelden, waar de leerling de regels in toepassing ziet, en naar welke hij zijn eigen oefeningen kan beoordeelen. Want oefenen, zegt de schrijver terecht, oefenen en lang oefenen is noodig: „niet door de regels te *weten* alleen wordt men een degelijk componist" (bl. 124).

De modellen zijn bijna uitsluitend gekozen uit Palestrina's werken, zeker de beste illustratie voor de regels van het contrapunt. Daar de composities, waartoe in dit *Leerboek* de weg gebaand wordt, niet enkel *muziek*stukken, maar *zang*stukken zijn, is het natuurlijk, dat, behalve de regels en aanmerkingen over de melodie, ook de gewijde tekst zelf zijn aandeel krijgt in de bemerkingen. Zoo wordt in Hoofdstuk IX gesproken over de tekstplaatsing en de vraag behandeld, zoowel wat de *muziek* als wat de *liturgie* in dit punt eischt en veroorlooft.

Hoofdstuk X geeft bemerkingen van verschillenden aard betreffende het componeeren van kerkelijke zangstukken, o. a. eene vermaning tot het „componeeren naar den objectieven zin der woorden", waardoor de zoogen. toonschildering wordt uitgesloten, die aan ieder afzonderlijk woord eene uitdrukking in tonen zou willen geven, eene zucht, „welke der kerkelijke toonkunst tot onberekenbaar nadeel is geweest".

Een korte, maar na al het voorgaande voldoende, verklaring van het meer dan vierstemmig contrapunt, als naar gewoonte door schoone voorbeelden opgeluisterd, besluit het werk. Onder die voorbeelden wekken onze bewondering Palestrina's achtstemmig *Stabat Mater* met zijn genialen aanvang en een twaalfstemmig motet van denzelfden meester.

Met dit slot wenschen ook wij onze bespreking te besluiten. Konden wij met de kracht en de uitwerking van een twaalfstemmig Palestrijnsch koor het werk van pastoor Lans prijzen en tot beoefening van het contrapunt aanmoedigen, wij zouden ons geluk-

kig achten, op zulk een schitterende wijze tot den luister onzer kerkelijke kunst te mogen bijdragen. Nu die rijke gaven ons ontbreken en wij ons moeten bepalen tot de eenvoudige rol van een *cantus firmus*, wenschen wij die rol te vervullen in de dubbele beteekenis, die in het woord ligt opgesloten: *eenvoudig* is de cantus firmus, maar ook *vast* en onveranderlijk. De overtuiging, dat de stellingen, in dit *Leerboek* opgezet, verdedigd en verklaard, de *waarheid* verdedigen, dat alleen de ernstige studie en opvolging der contrapuntische regels onze kerkmuziek langs veilige wegen geleidt, dat afwijking van die wetten altoos gevaarlijk, meestal schadelijk en al te vaak doodelijk is voor het kerkelijk karakter der toonkunst — die overtuiging staat bij ons onwrikbaar vast en dit meenden wij hier met alle beslistheid te moeten uitspreken.

B. P. VERGROESEN. Pr.

AMSTELODAMENSIA.

LEONARDUS MARIUS IN 1643 NAAR DEN HAAG ONTBODEN.

De Generale Staten te 's Hage beleefden benauwde dagen; want niettegenstaande de scherpe plakkaten, waarmede het pausdom hier te lande met wortel en tak moest worden uitgeroeid, nam het dagelijks in kracht en uitgebreidheid toe. Zoo dikwijls zij in hunne vergaderingen over dit onderwerp beraadslaagden, scheen een donkere wolk over hunne hoofden te trekken en hun levenslust te verminderen. Ofschoon in 1640 „de suppoost van Rome", de Apostolische Vicarius Rovenius, buiten de landpalen was gebannen, om daardoor aan het kerkelijk bestuur den genadeslag te geven, gingen de roomsche zaken toch haren gewonen gang, en zette een andere handlanger van Rome de kerkelijke regeering op den ouden voet voort. De Paus, het groote beest der Apocalyps, bleef zoodoende dezen vaderlandschen bodem nog altijd met ondergang bedreigen, en de roomsche priesters waren als apocalyptische sprinkhanen steeds bezig om de laatste, groene halmen voor de voeten van de godzalige ledematen der ware religie weg te knagen. Waar moest het met Nederland heen? Als men de bedienaren des woords hoorde klagen en jammeren over den schromelijken aanwas van het pausdom,

werd men op de aandoenlijkste en pijnlijkste wijze tot in merg en been getroffen. De Hoogmogende Heeren Staten, van de ingekomen klaagbrieven kennis nemende, maakten elkanders hoofden warm, soms tot kookhitte toe. Er moest in elk geval iets gedaan worden; werkeloos blijven mocht men niet.

De heeren waren eenparig van gevoelen, dat allereerst een onderzoek behoorde te worden ingesteld omtrent den man, die thans met de leiding der katholieke aangelegenheden belast was; had men den stuurman van het roer verwijderd, dan zou het schip van zelf wel op de klippen verloopen. Iedereen wist, dat de Beggijnenvader van Amsterdam dat roer met vaste hand stuurde; maar de bewijsstukken daarvoor ontbraken; en om ze in handen te krijgen behoefde men geen bemiddeling te zoeken bij de Amsterdamsche magistraatspersonen, die voor Leonardus Marius een zóó buitengewonen eerbied koesterden, dat zij, in plaats van hulp te bieden, veeleer alle pogingen zouden aanwenden, om hun troetelkind aan het geweld der Staten te onttrekken. Dus over de hoofden der burgemeesters heen zou men Marius trachten te bereiken en te treffen.

Dientengevolge benoemden de Staten een groot aantal commissarissen en schrijvers, die in alle steden, dorpen, gehuchten en buurten de roomsche priesters in hunne schuilhoeken moesten gaan opsporen en in verhoor nemen; zij behoorden vooral te onderzoeken naar gevallen, waaruit bleek, dat Marius in deze gewesten de geestelijke rechtsmacht uitoefende.

Vóór en aleer de geheele commissie aan het werk toog, werden eerst eenige harer leden naar Amsterdam

gezonden, om Marius zelf, buiten weten van den Amsterdamschen magistraat, aan een scherp examen te onderwerpen. Wie weet of zijne eigene getuigenissen misschien niet toereikend zouden zijn, om hem ten val te brengen en over de grenzen te zetten. Voor deze gewichtige zending had men natuurlijk de bekwaamste en scherpzinnigste commissarissen uitgekozen; Marius was een schrandere kop, dit wisten de heeren, zoo niet bij ondervinding, dan toch bij overlevering.

Den 24n September 1643 kwamen de uitgelezen examinatoren te Amsterdam, en tegen den volgenden dag ontboden zij den Beggijnenvader. Marius had geen gelegenheid vooraf de burgemeesters te bezoeken en te vragen, met welke bedoeling hij voor die nieuwe soort van commissarissen moest verschijnen. Zonder te weten wat hem wachtte, gaf hij echter aan de oproeping gevolg en trok op het vastgestelde uur naar het gebouw, waar de commissarissen zitting hielden. Dat hij, door de vreemde heeren in verhoor genomen, aanstonds begreep, waar zij heen wilden, maar hij zelf niet wenschte aan te landen, behoef ik niet te zeggen. De commissarissen deden hun best; hunne vragen hadden zij vooraf zoodanig ingericht, dat zij ontwijfelbaar hun doel zouden bereiken. Doch het bleek hun ras, dat zij wel met eigen schranderheid, maar niet met die van Marius rekening hadden gehouden. Uren achtereen waren zij reeds bezig, maar schoten niet op.

Het examen liep over vier punten, waarover de Staten zich te beklagen hadden; zij beweerden namelijk:

1° dat hier de katholieke hiërarchie niet kon geduld worden;

2° dat er in Holland veel te veel priesters waren;
3° dat in Holland het aantal gewijde maagden veel te aanzienlijk was;
4° dat de kerken der Katholieken veel te ruim en te groot waren.

Het eerste punt betrof uitsluitend Marius zelf en vorderde dus zijne meeste voorzichtigheid; de beide volgende artikelen hadden een tamelijk goedaardig karakter; en bij het vernemen van het vierde punt, hebben ongetwijfeld trekken van weerzin hem om de lippen gespeeld. Te moeten hooren dat deze heeren, die des Zondags in de ontzaglijke aan ons ontroofde kathedralen en parochiekerken verdwaald raakten; die, met den ruimen overvloed onzer kapellen en kloosterkerken geen raad wetende, ze deels verhuurden, deels afbraken, deels voor andere doeleinden bestemden — uit den mond dier heeren te moeten hooren, dat de zolder- en achterkamertjes, waar de Katholieken zich in doodsangst verscholen en verdrongen, noch veel te ruim en te luchtig waren, zonder dat den beschuldigers de blos der schaamte op de kaken stond, dit moet in het hart van den fieren en eerbiedwaardigen priester een zekere walging gewekt hebben.

Marius bleef op geen enkele vraag het antwoord schuldig, zonder dat zijne woorden de heeren wijzer maakten dan zij reeds waren. Een ganschen dag hadden zij met Marius opgetrokken, maar geen gegevens genoeg opgedaan, om met zekerheid te besluiten, dat hij hier feitelijk de hoogste kerkelijke rechtsmacht uitoefende, veel minder dat hij zijn macht rechtstreeks of zijdelings aan Rome ontleende, waardoor dan van zelf aan de hoogmogendheid der Staten werd te kort gedaan.

Ware het protocol van het verhoor ons bekend, het zou ons, dunkt mij, menige verrassende episoden vertoonen. Wat wisten die examinatoren van de verschillende hiërarchische graden in de Kerk van Christus, wat van de bevoegdheid, die met de verschillende kerkelijke waardigheden al of niet verbonden waren. Een man als Marius kon hen immers in een labyrinth voeren, waar zij telkens meer verdwaald raakten en ten laatste geen uitweg meer zagen. Als zij soms meenden den Beggijnenvader in den strik te krijgen, dan verwees deze hen behendig naar den pauselijken Nuntius te Keulen, dien zij toch niet konden bereiken.

Aan het einde van het verhoor eischten zij, dat Marius al zijne antwoorden zou onderteekenen; aan welk bevel hij aanstonds zonder aarzeling voldeed, wel wetende dat de heeren er toch niet wijs uit konden worden.

Daarna mocht Marius vertrekken, en zetten de heeren zich aan den arbeid, om uit de verslagen van het verhoor op te maken, of er voldoende gronden tot verbanning aanwezig waren. Zij wilden niet gaarne onverrichter zake naar 's Hage terugkeeren en zouden bij de Staten een armelijk figuur maken, als hunne zending niet tot de gewenschte uitkomst leidde. Tot hunne bittere teleurstelling ontwaarden zij evenwel, dat al de volgeschreven bladen nog geen enkele aanleiding tot vervolging opleverden.

Wat stond hun in deze omstandigheid te doen? Zóó ongewapend konden zij onmogelijk naar de Staten terugkeeren, om verslag uit te brengen. Zij besloten daarom hun verblijf te Amsterdam nog met één dag te verlengen, Marius nogmaals in verhoor te nemen en vooraf een

nieuw stel vragen op te maken, die onfeilbaar tot de verlangde uitkomst zouden voeren.

Dientengevolge stond Marius den 26n September weder voor de commissarissen, bleef nogmaals een geheelen dag in verhoor en onderteekende al de door hem gegeven antwoorden, verklaringen en toelichtingen.

Toen trokken de commissarissen naar den Haag, om daar verslag van hunne zending uit te brengen. Veel voldoening schijnen zij van hun werk niet gehad te hebben; althans de Staten achtten het niet overbodig hun beraamd plan door te zetten en over het geheele land, naar alle steden en dorpen, de gekozen commissarissen uit te zenden, om er alle katholieke priesters aan een scherp onderzoek te onderwerpen, vooral omtrent de handelingen van Marius 1).

Met grooten spoed werden op verschillende plaatsen tegelijk de verhooren gehouden en de verslagen daarvan geregeld naar den Haag opgezonden. Het onderzoek duurde van 27 September tot 8 December, dus meer dan twee maanden.

Marius verkeerde in dien tusschentijd in de grootste vrees. Het zwaard van Damocles hing hem boven het hoofd. Immers lichtelijk kon het gebeuren, dat eenige zijner onderhoorige priesters, door strikvragen misleid, te goeder trouw verklaringen aflegden, die den Staten een scherp wapen tegen hem in de hand gaven. Ook de Nuntius te Keulen was beducht voor het behoud

---

1) „Quod ab hoc tempore [26 Septembris] usque ad 8 Decembris interfluxit, datum est examinationibus ulterioribus, in quibus Marii nomen semper in primo articulo fuit". Brief van Marius. *Bibl. Chigi*, B. I, 6, fol. 337.

van Marius en schreef aan Kardinaal Barberini te Rome met welk een zwaren ramp dit vaderland was bedreigd geworden:

„In de vervolging tegen de Katholieken van Holland, eenige maanden geleden aangevangen bij wijze van procedure door verhoor van onze missionarissen, heb ik voor niemand meer gevreesd dan voor den Heer Leonardus Marius, wijl ik bespeurde, dat het onderzoek vooral hem gold, als iemand, die eenige rechtsmacht uitoefende, en omdat hij, na te Amsterdam een langdurig verhoor ondergaan te hebben, naar den Haag werd ontboden; ik vreesde dat een man, zoo aanzienlijk door geleerdheid, verdiensten en waardigheid, door de predikanten boven alle andere personen zou worden vervolgd. Maar God zij geloofd. Hij heeft hem tot nog toe op wonderbare wijze voor ons behouden" 1).

Om zijn eigen toekomstig lot behoefde Marius zich evenwel niet te bekommeren. Al trof hem ook het banvonnis, hij zag zich daarom nog niet genoopt te gaan rondzwerven; want te Keulen waren alle handen naar hem uitgestrekt, om hem met vreugde weder op te nemen. Daar kon hij in de aanzienlijkste kringen zijn eereplaats hernemen en zich rustig aan de studie en zielzorg wijden, terwijl hij hier, met bovenmenschelijke zorgen belast, elk oogenblik aan de willekeur van onverdraagzame overheden bloot stond. Voor hem was een banvonnis tevens de bevrijding van de vele bezwaren,

---

1) „Nella persecutione contro Cattolici di Hollanda, cominciata pochi mesi fà per via di processo con esaminare i nostri missionarii, io non ho temuto maggiormente che della persona del Signore Leonardo Mario, vedendo che sopra di esso ricercavano particolarmente, quasi che esercitasse alcuna giurisdittione e che doppo haverlo esaminato lungamente in Amsterdam, lo citavano all' Aja, e come suggetto per dottrina, per merito et per grado riguardevole, dubitavo che da predicanti sopra ogni altro perseguitato. Ma Iddio benedetto ce lo ha conservato fin hora mirabilmente" etc. *Bibl. Chigi*, A I, 20, fol. 233.

waarmede hij in deze landen te kampen had. Onder dit opzicht stond hij dus gelijk met de missionarissen, die, uit de zuidelijke gewesten herwaarts gekomen om aan het heil der zielen te arbeiden, ten gevolge van een banvonnis naar hunne vroegere standplaatsen in vredelievender streken konden terugkeeren.

Maar voor de Katholieken, vooral van Amsterdam, was het verlies van een man als Marius onberekenbaar groot. Gelukkig dat de dreigende wolken voorbij dreven; maar voor en aleer het gevaar voor goed was geweken, moest Marius eerst de schitterendste proeven afleggen van zijn schranderheid en wijs beleid.

Toen de Staten de verslagen der commissarissen hadden gelezen en overwogen, namen zij het besluit Marius ter verantwoording naar 's Hage te roepen. De verhooren moesten dus wel ernstige gronden opleveren, om den suppoost van Rome uit den weg te ruimen. Op den 9^{n} December 1643 zonden zij een openbaren gerechtsbode naar Amsterdam met een brief, waarin Marius naar den Haag werd ontboden, om voor de Hoogmogende Heeren te verschijnen.

Dat was een hoogst bedenkelijk en onheilspellend teeken. De veroordeeling lag te 's Hage gereed; daar viel niet aan te twijfelen. Als Marius Amsterdam verliet, zou hij er hoogst waarschijnlijk niet weder terugkeeren, maar onverwijld naar de grenzen worden gewezen. Wat zou hij doen? Zijn ambtsbroeders, zijn uitmuntenden vriend Steven Cracht en anderen te raadplegen, zou hem niet baten; zij konden hem toch niet redden en zouden misschien eene ontijdige verontrusting onder de Katholieken veroorzaken. Daarom besloot hij de zaak voor hen

stiptelijk geheim te houden, om alleen met die personen te onderhandelen, welke bij machte en willens waren hem tegen de Staten in bescherming te nemen. Op de vier toenmalige burgemeesters : Gerbrand Claesz. Pancras, Jan Cornelisz. Geelvinck, Dr. Albertus Coenradus Burg en Cornelis de Graef, vrijheer van Suydpolsbroeck, hield hij al zijn hoop gevestigd ; hij had hunne hoogachting verworven, weshalve hij ook op hun vermogenden bijstand rekende. Een weinig zeemanschap was echter noodig, om door de klippen heen te zeilen, en Marius wist zeer goed dat de zege vaak door krijgslist bevochten wordt. Aan zijne scherpzinnigheid was het niet ontgaan, dat de patricische trots van den Amsterdamschen magistraat niets toegaf aan den aristocratischen trots der Heeren Staten. Te Amsterdam was men even naijverig op de eenmaal verworven privilegiën, even gevoelig en lichtgeraakt bij de krenking van eigen waardigheid als te 's Gravenhage.

Van die teergevoeligheid zou Marius partij trekken. Als de twee regeeringslichamen tegen elkander in het harnas werden gejaagd en onderling slaags raakten, kon de Beggijnenvader buiten het gedrang blijven.

Marius vroeg den 10n December gehoor bij de burgemeesters en werd aanstonds toegelaten. Na de vriendschappelijke plichtplegingen stelde hij zwijgend den brief der Staten aan den eersten burgemeester ter hand, nauwkeurig lettende op den indruk, die zich op de gelaatstrekken der magistraatspersonen zou afteekenen. Het stuk ging van hand tot hand, en op aller troniën stond verontwaardiging te lezen.

Toen veroorloofde Marius zich met bescheidenheid den

heeren te vragen, of hij misschien reden tot klachten had gegeven, daar hij zich moeilijk kon verklaren, dat de Heeren Staten, achter den rug van den magistraat om, de Amsterdamsche burgers naar den Haag ontboden, om zich daar te gaan verantwoorden over daden, die zij in Amsterdam gepleegd hadden. Hij toch achtte de burgemeesters mans genoeg de schuldigen te straffen, die zich in deze stad tegen de wetten vergrepen.

Tot zijn onbeschrijfelijke voldoening gaven de burgemeesters te kennen, dat zij in zijn gedrag hoegenaamd geen reden tot ontevredenheid veel minder tot aanklachten hadden gevonden; dat de Staten buiten hun weten handelden en de burgemeesters die verregaande bemoeizucht niet zouden gedoogen. Heer Marius — dus luidde hun advies — gij gaat niet naar 's Hage; wij verbieden het u ten strengste.

Dat was natuurlijk koren op zijn molen. Zijn krijgslist gelukte volkomen. De burgemeesters zouden deze welkome gelegenheid gretig te baat nemen, om den Heeren Staten hunne aanmatigende bemoeizucht betaald te zetten.

Wat kon Marius meer verlangen; de groote heeren zouden onderling zijne zaak uitvechten, terwijl hij zelf als rustig toeschouwer het steekspel kon gadeslaan. Hoe groot echter zijne vreugde ook was over den aanvankelijken goeden uitslag zijner pogingen, nooit verloor hij uit het oog, dat soms een klein verzuim de beste verwachtingen in teleurstelling verkeert; weshalve hij den burgemeesters het volgende in overweging gaf. Gaarne zou hij aan het bevel van den magistraat gehoorzamen door geen gevolg te geven aan het dwangbevel der Staten; maar het kwam hem ongepast en oneerbiedig

voor, eenvoudig weg te blijven, zonder de redenen daarvan in een ootmoedig schrijven aan de Staten bekend te maken. De burgemeesters zouden hem zeer verplichten, zoo zij hem hierin tot leidsman wilden strekken en hem aangeven, op welke gronden hij zijne weigering zou steunen.

Hun antwoord luidde: die taak zullen wij zelf vervullen; vandaag nog ontvangt gij van ons een geopenden brief, dien gij eerst kunt lezen en dan gesloten naar 's Hage opzenden.

Met een diepe buiging nam Marius afscheid; en door de Kalverstraat huiswaarts keerende, overwoog hij het nut der menschelijke ijdelheid.

Eenige uren later bracht de stadsbode den hem toegezegden brief der burgemeesters, waarvan de korte inhoud ons wordt bekend gemaakt in een schrijven van Mgr. Chigi aan kardinaal Barberini:

„Toen Marius den brief van wege den Prins en de generale Staten ontvangen had, nam hij zijn toevlucht tot de burgemeesters van Amsterdam, die hem hoffelijk ontvingen. Zij antwoordden op de dagvaarding, dat Marius, die reeds gedurende vijftien jaren hunne stadgenoot was, aan niemand reden tot klagen had gegeven; dat de Staten, zoo zij iets tegen hem hadden in te brengen, zich tot hen konden wenden; zij zouden dan, zonder verlies van privilegien en zonder dat Marius Amsterdam behoefde te verlaten, recht over hem uitoefenen" 1).

---

1) „Al ricever della rilatione per parte del Principe e degli Stati generali, ricorrendo egli [Mario] a consoli d'Amsterdam, fù accolto cortesemente, e da essi fù risposto alla citatione, che il Mario era concittadino loro già per 15 anni, nè dava fastidio ad alcuno, e se li Stati havesser qual cosa, la potevan dedurre avanti loro, che, senza perder i privilegii e senza che egli dovesse escire di Amsterdam, gli haverebber administrata giustitia", *Archief Beggijnhof*, A 2, Art. 49, nº 9.

De brief der Amsterdamsche burgemeesters baarde in den Haag niet weinig verbazing en ontsteltenis. Een zoodanigen hooghartigen toon van de zijde der magistraatspersonen hadden de Hoogmogende Heeren nog nooit vernomen. Bovendien zooveel belangstelling voor een paap, die hier de ontwikkeling der godzaligheid in den weg stond en den aanwas van het pausdom bevorderde, was hun een ongehoord en onverklaarbaar verschijnsel. Marius, den indruk van dezen brief aan den Nuntius meldende, schreef:

„De Staten stonden verplet; geen wonder, want gedurende het gansche tijdperk van den strijd, die reeds meer dan 70 jaren voortduurt, was nooit een dergelijk geval voorgekomen" 1).

De geheele onderneming, met zooveel zorg op het getouw gezet en met zooveel offers doorgedreven, dreigde nu door de onverhoopte en hinderlijke tusschenkomst van Amstels burgervaderen geheel en al te mislukken. In alle steden en dorpen hadden de commissarissen hun last vervuld, en de predikanten zagen met groot verlangen een gewenschte uitkomst tegemoet. Alles was geschied om Leonardus Marius in staat van beschuldiging te kunnen stellen; hun doel meenden de Staten te hebben bereikt; reeds stonden zij gereed om aan den schuldige de hand te slaan, en daar komt nu onverwacht de Amsterdamsche magistraat tusschenbeiden, om hun toeleg te verijdelen. Als de zaak met een sisser afliep, maakten

---

1) „Stupuit aula, nec immerito, neque enim toto hujus belli tempore quod jam ultra LXX annum durat, simile exemplum contigit." *Bibl. Chigi*, B I, 6, fol. 337.

zij in het gansche land een allerpoverst figuur. Marius konden zij dus onmogelijk loslaten. Maar daarom achtten zij het ook raadzaam, hun spijt en verbittering over den onheuschen brief der burgemeesters te verbergen en liever een poging te wagen, hen tot het bevorderen van het beraamde plan over te halen.

Onze magistraat ontving een allerbeleefdst schrijven: zóó hadden de Staten het niet bedoeld; niet om de burgemeesters in hunne privilegiën te kort te doen, maar enkel en alleen om het dierbaar vaderland tegen de machinatiën van Rome te beveiligen, hadden zij gemeend Marius te moeten dagvaarden. Gaarne zouden zij met de burgemeesters in nader overleg treden, zoo deze hun daartoe welwillend in staat stelden; weshalve zij de heeren allerdringendst uitnoodigden, hen met een bezoek te komen vereeren.

Hierop trok een der burgemeesters naar 's Hage en werd er met veel onderscheiding ontvangen. De Staten gaven den wensch te kennen, dat Marius alsnog aan de dagvaarding zou gevolg geven; maar de burgemeester gaf daarop de verzekering, dat de magistraat van Amsterdam daartoe nooit verlof zou geven; ook al zouden zij hunne dagvaarding herhalen, Marius zou niet voor hen verschijnen; daar konden de Staten stellig op rekenen. Ingeval echter de allerwegen ingestelde verhooren grond opleverden, om bij den Amsterdamschen pastoor verklaringen en inlichtingen in te winnen, zouden de burgemeesters daartegen geen bezwaren inbrengen, mits zij vooraf de verzekering kregen: 1° dat Marius niet bij dagvaarding opgeroepen, maar bij vriendschappelijk schrijven zou uitgenoodigd worden; 2° dat hem geen

leed zou geschieden; en 3° dat hij na het verhoor onmiddellijk en ongedeerd wederom naar Amsterdam zou mogen vertrekken.

Die voorwaarden, hoe hard zij den Staten ook vielen, werden aangenomen en de burgemeester reisde af, om bij zijn aankomst te Amsterdam alles aan Marius meê te deelen en hem te verzekeren, dat de weg naar 's Hage en terug voor hem volkomen veilig was.

Eenige dagen later, op den 19ⁿ December 1643, ontving Marius inderdaad uit 's Hage een brief, die niet in naam der Staten werd gezonden, maar slechts een privaat karakter droeg. Hij was geschreven door den hoofdcommissaris der gehouden examens en behelsde, in plaats van eene dagvaarding van hooger hand, een vriendschappelijke uitnoodiging.

Aanstonds spoedde Marius zich naar de burgemeesters, kreeg van hen een aanbevelingsbrief meê en vertrok nog dienzelfden dag naar 's Gravenhage 1).

Daar genoot hij een onthaal, waarvan hij zich zelfs bij de gunstigste verwachting geen voorstelling had kunnen maken. Het was er botertje tot den bodem. Den 20ⁿ December werd hij zeer vriendschappelijk door den commissaris ontvangen en bleef gedurende vier uren met hem in vertrouwelijk gesprek. Maar hoe gemoedelijk en ongedwongen de commissaris zich ook aanstelde, uit al den uiterlijken glans schoot weleens een valsch

---

1) „Ad diem XIX Decembris redduntur mihi aliae literae ex Haga, non tamen aulae nomine, sed privatae scriptaeque a Commissario examinationum, neque per authoritatem citatorie sed per amicitiam invitatorie. Communicata iterum cum Amplissimis Consulibus hac re, munitus eorum literis ivi Hagam eadem die". *Bibl. Chigi*, t. a. p.

weerschijntje. Marius begreep, dat hij geen enkel oogenblik zijne tegenwoordigheid van geest mocht verliezen en wel degelijk al zijne woorden vooraf goed behoorde te wikken en te wegen; want het viel niet te ontkennen, dat hij, onder den vorm van een gezellig praatje, eigenlijk weder een nieuw verhoor onderging. Al was hij ook verzekerd er nu zonder kleerscheuren te zullen afkomen, wie waarborgde hem, dat misschien niet binnenkort een nieuwe vervolging zou uitbreken en alsdan de thans gegeven getuigenissen hem in rekening zouden gebracht worden.

Behoedzaam ging hij te werk, altijd denkende aan de adder die onder het gras school. Om die reden had hij dan ook besloten zoo spoedig mogelijk weder naar Amsterdam te vertrekken. Toen hij evenwel, na den afloop van het gezellig gesprek, afscheid wilde nemen van den commissaris, deed deze hem het allerdringendst verzoek zijn vertrek nog één dag uit te stellen en den volgenden dag bij hem aan een vriendschappelijken maaltijd te komen deelnemen. Marius wist niet, hoe hij het had. Op zooveel eerbetoon, op zoo zeldzame onderscheiding had hij niet kunnen rekenen. Hij nam dankbaar de vleiende uitnoodiging aan en bleef nog den 21ⁿ December te 's Hage.

Aan den disch des commissaris heerschte een gezellige toon; de gasten bleven lang bijeen en onderscheidden zich door opgewektheid en vroolijkheid; zoodat Marius des avonds zeer voldaan en onder vele betuigingen van dankbaarheid afscheid nam van den gullen, hartelijken gastheer en den 22ⁿ December met een opgeruimd gemoed naar Amsterdam terugkeerde, God dankende voor den

gunstigen uitslag zijner aanvankelijk zoo hachlijke onderneming 1).

Te huis komende vond hij ternauwernood den tijd, om den burgemeesters zijn dank te brengen voor hunne belangstellende bemoeiing, en zijn ambtsbroeders meê te deelen, aan welk gevaar hij had blootgestaan, maar gelukkig ontkomen was.

Het hoogfeest van Kerstmis stond voor de deur, en de zielzorg nam al zijne beschikbare oogenblikken in beslag; want den 23ª en 24ª December — zoo schreef hij aan den Nuntius — bracht hij door in den biechtstoel; den 25ª December predikte hij viermalen; den 26ª December bevond hij zich bij de familie, in wier woning hij voor het eerst, op het feest van den H. Stephanus, door den schout was gevat, en waar de grondslag werd gelegd van de veeljarige vrijheid, waarover zich de Amsterdamsche Katholieken mochten verheugen; den 27ª December predikte hij wederom driemalen; den 28ª December hield hij eene plechtige feestredè, waarna hij zich aan de schrijftafel zette, om met zijn uitgebreide briefwisseling niet ten achteren te raken.

Het jaar 1643 liep rustig ten einde. Maar in het begin van 1644 kwamen de wolken weder opzetten. De altijd vervelende predikanten hadden met duldeloozen spijt ontwaard, dat Marius, in plaats van in de boeien

---

1) „Apud Commissarium pransus sum prolixa et amicissima communicatione et hilari conversatione supra spem meam, non dico, meorum; quia iter hoc, consciis consulibus, insciis Catholicis, suscepi. XXII, laus Deo, redii ad meos incolumis et indemnis". Brief van Marius aan Chigi. *Bibl. Chigi*, t. a. p.

te worden gesloten, op een vrolijk festijn was uitgenoodigd, nog wel onder de oogen der Hoogmogende Heeren Staten. In tallooze brieven, van het gif der toenmalige rechtzinnigheid doortrokken, jammerden zij op aandoenlijke wijze over het lot van het dierbaar vaderland. De Staten, door bedreigingen en smeekschriften bestormd, droomden van niets anders dan van Spaansche jukken en Spaansche brandstapels. Hunne hoofden raakten verward, en om in het lieve vrije Nederland de rust van het kwaadaardig geuzendom te verzekeren, achtten zij krachtige maatregelen en eene nieuwe protestantsche inquisitie hoogst noodzakelijk. Echter niet op de vorige wijze; want dan konden zij wederom met de magistratuur in ongelegenheid geraken. Zij kozen daarom een geheel anderen weg en legden de taak op de schouders der stedelijke regeeringen.

Uit vijf Zuidhollandsche en drie Noordhollandsche steden benoemden zij de burgemeesters of hunne gemachtigden tot gedeputeerden, die moesten vaststellen, wat voortaan den Katholieken zou toegestaan of geweigerd worden. De vijf Zuidhollandsche steden waren: Dordrecht, Haarlem, Delft, Amsterdam en Gouda; de drie Noordhollandsche: Enkhuizen, Hoorn en Alkmaar.

Zoodra Marius vernam wat er gaande was, zette hij zich weder met onverdroten ijver aan den arbeid, om de nieuwe gevaren, waarmede men de Katholieken bedreigde, af te weren. Hij was door God met eene onuitputtelijke werkkracht gezegend; behalve zijne uitgebreide zielzorg in deze stad, droeg hij den zwaren last eener moeilijke briefwisseling met zijne onderhoorige

geestelijkheid, den pauselijken Nuntius te Keulen en de Propaganda te Rome. Om aan de ontzaglijke menigte, die zijne prediking wilde bijwonen, te voldoen en tevens aan den magistraat alle redenen tot klagen te ontnemen, zag hij zich genoopt de geloovigen slechts bij kleine getallen toe te laten; maar daarom moest hij dan ook vaak driemaal daags den kansel beklimmen. Niettemin was hij nog in staat bij onverhoopte gevallen zijne krachten te verdubbelen; waar de belangen van Haarlems kerk op het spel stonden, kende hij geen rust; de uren, die hij overdag te kort kwam, vulde hij des nachts met ongehoorde inspanning aan.

Hoewel het nieuwe krijgsplan der Staten eerst in het begin van Januari 1644 werd beraamd, had Marius het op den 21n dier maand reeds zóó ver gebracht, dat hij den Nuntius een geruststellend schrijven kon zenden, waarin hij meêdeelde, dat hij al de vijf Zuidhollandsche steden bereids voor de zaak der Katholieken had gewonnen en van de Noordhollandsche steden Enkhuizen alleen zich bleef verzetten. In die moeilijke dagen bad hij God vurig om verlichting en redding en smeekte den Nuntius hem door gebeden behulpzaam te zijn. Op het verder verloop en den uitslag van dezen nieuwen krijgstocht der Staten, kom ik wellicht later terug. In dit artikel wilde ik den lezer slechts met de gebeurtenissen van het jaar 1643 bekend maken. Terecht mocht Mgr. Chigi, aan den Kardinaal Barberini verslag doende van hetgeen in 1643 was voorgevallen, de wijsheid en het beleid van Marius lovende, de volgende woorden bezigen: „De gezegende God heeft, door middel van kettersche overheidspersonen, Zijne buitengewone hulp

verleend aan Marius om zijne goedheid en omzichtige wijze van handelen. Als loon daarvoor hoopt hij in de uitoefening zijner heilige bedieningen niet alleen dezelfde, maar zelfs nog grooter vrijheid te hebben dan weleer" 1).

B. H. KLÖNNE.

---

1) „Ha mostrato Iddio benedetto, per mezzo de magistrati heretici, una favorita assistenza alla di lui bontà e discreta maniera di negotiare. In premio di cui spera d'haver non solo l'istessa ma anco maggior libertà di prima nè suoi santi esercitii".

SURSUM CORDA!

De aloude kreet, welke dit opstel versiert en dagelijks als een jubeltoon uit duizende harten van priesters en geloovigen ten Hemel stijgt, het heilige *Sursum corda* hoorde men, bij 't ten einde spoeden van 1889, in de hitte van een onverkwikkelijken strijd aangeheven door een zoon uit Israël. De vijanden der Moederkerk applaudiseerden dezen „zet van Levy", hoezeer de onpartijdige beoordeelaar zulk een profanatie op zijn minst bedenkelijk achten moest.

Het is ons voornemen niet, de aangeduide brochure van den oud-afgevaardigde de eer eener bespreking te geven in *De Katholiek*. Maar, dewijl ons bij de lezing van het pamflet het vers in de gedachte kwam: „*Adstiterunt reges terrae et principes convenerunt in unum adversus Dominum et adversus Christum ejus*" 1), vroegen we ons zelven af, of in die klacht van David ook het antwoord van onze dagen niet ligt op de profetische vraag: „*Quare fremuerunt gentes et populi meditati sunt inania*" 2)?

Inderdaad, wat wij méér beleefd hebben in het jaar,

1) *De koningen der aarde zijn opgestaan en de vorsten spannen samen tegen den Heer en Zijn Gezalfde.* Zou het noodig zijn hierbij aan te teekenen, dat we in gedachte de woorden „koningen" en „vorsten" wijzigden in zich opwerpende en aanmatigende volksmenners?

2) *Waarom tieren de heidenen en zijn de volken op dwaasheden bedacht?*

waarin „de onsterfelijke beginselen van 1789" jubileerden, dient mede ter bevestiging, dat het eerst-afgeschreven vers van den heiligen psalmdichter ook voor onze dagen het antwoord is op het tweede.

Terwijl nu de volken voortgaan te woelen en verderfelijke plannen te smeden, en hunne machthebbers en heirvoerders niet aflaten van den strijd, samenspannend tegen den Heer en Zijn Gezalfde, kunnen wij den aandrang niet wederstaan, eenige aanteekeningen op dien strijd tot eene beknopte beschouwing uit te werken.

„Bevestigt in u de vaste overtuiging, dat in den goeden strijd wij kracht moeten putten uit uwe eenheid, uit die verheven beginselen, waardoor in den naam Gods recht aan allen, vrijheid en waarheid zal kunnen worden bedeeld, waardoor men tot het eenige, ware en begeerlijke doel zal kunnen geraken: de eer van het lieve vaderland en de glorie van God". Aldus besloot Dr. Schaepman eene redevoering, in Bloeimaand van '88 gehouden in de Kath. Leesvereeniging te Rotterdam. Van de meest dringende vragen, gesteld aan de orde van onzen dag, zocht de redenaar eene oplossing bij het licht eener christelijke wereld- en levensbeschouwing, en vond die op den heirweg naar het doel van ons bestaan.

„De eer van het lieve vaderland en de glorie van God", wat anders toch is daarmede gezegd dan beantwoording aan het scheppingsplan, het geluk van den mensch, van de familiën, de volken, van gansch de maatschappij? Daarin zien wij ons rechtmatig verlangen bevredigd naar ontwikkeling en vooruitgang op verstandelijk en stoffelijk gebied, naar aanzien en welvaart, den

concreten vorm van de eer des vaderlands. En dat wel met inachtneming van het hoofddoel van ons bestaan: de glorie van God.

Zoo ligt daarin de wereldorde, de leefregel voor den mensch, van den beginne af vastgesteld door Hem, die alles heeft gemaakt en zonder wien er niets gemaakt is, die met het souvereine *fiat* alles, wat daar is, uit het niet te voorschijn bracht ten dienste van den mensch, maar dezen heeft geschapen tot Zijne glorie. Heeft de Formeerder Zijn schepping zoo heerlijk volwrocht, bleek Zijn raadsbesluit bij de overschouwing der stoffelijke wereld zoo goed, dat het bevoorrecht maaksel Zijner handen, om wien het al was daargesteld, waarlijk heeten mocht koning onder God: de mensch moest, ook als afbeelding van Zijn Schepper zelf, zich den vasal erkennen, den leenheer van Hem, die alleen *is*, en wien hij als zijn Opperheer cijns van eere schuldig blijft. De mensch moet Gode glorie geven, niet door de blinde onderworpenheid, welke de redelooze schepping haren gestelden Meester bewijst, maar door zijn vrijen, koninklijken wil te uiten één met dien van zijn Souverein.

Heerlijke overeenstemming tusschen beginsel en doel: de mensch geschapen tot glorie van God en daarmede tot zijn eigen geluk.

Sursum corda! Om tot deze harmonie te geraken moeten wij uit „verhevene beginselen" kracht putten in den goeden strijd. Om dat „eenige, ware en begeerlijke doel" te bereiken moet gestreden worden. Want de heirweg daartoe is niet effen meer, ook niet veilig voor vijandelijke aanvallen zoowel van den vader der logen als van de gevallene, verzwakte menschelijke natuur. Ver-

broken is die overeenstemming tusschen het door God gewezen beginsel en vastgestelde doel. Van dat beginsel werd afgeweken, het doel voorbijgestreefd. 't Is de geschiedenis der menschheid, van de morgenure af, waarin zij, die waarlijk goden onder God waren, als onttroonde vorsten, als zwakke, hulpbehoevende schepselen uit Eden verdreven werden, tot aan de ten avond neigende eeuw, welke het getal van Adams' nakroost somt bij een milioenmaal milioen. De vaststaande keuze is een weifelen geworden na de eerste verstoring der door God gewrochte harmonie, een strijd om al of niet te beantwoorden aan de inzichten van den Schepper. Eigen ervaring bewijst, dat het innerlijk verlangen van ons hart naar de vleugelen eener duive, om op te vliegen en rust te vinden in God, behouden bleef en niet bedriegt. Maar evenzeer is de ondervinding daar om te staven, dat de mensch door de afwijking van zijn stamvader, door diens voorbijstreving van het gestelde doel, ook tegenovergestelde neigingen koestert of ten minste ontwaart, door welke hij in zijn vrijen wil zelf her- en derwaarts getrokken, aan de aarde als vastgekleefd, van deze eene bevrediging afbedelt, zooals een kranke rust verhoopt van de verdoovende middelen der kunst. Machtig wel blijft het *Sursum corda* weerklinken door gansch de wereldgeschiedenis, welke de historie is van dien strijd van 't menschelijk geslacht; maar, al sterft ook zijn echo uit in een *Habemus*, wij hebben ze opgeheven, betrekkelijk weinigen zijn standvastig genoeg om te stijgen *ad Dominum*, tot den Heer, zoodat het groote koor der menschheid daalt en in den meest schrillen dissonant met dezen psalm des levens terugvalt.

Bovendien treden vooral in onze dagen vele heirvoerders voor de schare op, die een *Excelsior* in hunne banier geschreven hebben als variant op het aloude *Sursum corda*! Ter verklaring van hun parool wijzen zij op een vaag ideaal, op „het geloof aan de goede natuur en den heerlijken aanleg van den mensch", zingende den lof van de trias des modernen tijds: wetenschap, levensgenot en humaniteit. En maar al te vaak wordt met hen ingestemd, terwijl de wufte menigte als de verleide uit den Faust verklaart:

„Ungefähr sagt das der Pfarrer auch,
Nur mit ein bischen andern Worten".

Zoo trekken zij den zwakke. Met de melodie van een Sirene op de lippen, dringen en verlokken zij vooral het wordend geslacht om zich te scharen onder hunne banier, opdat aller verlangen zich bepale, aller streven zich richte niet op datgene, wat boven ons is, maar wat verre buiten 's menschen bereik ligt. En in volle koren wordt ingestemd met het steeds machtiger klinkend *Excelsior*, dat weldra zelfs den heirvoerders *te* machtig is. Hooger, hooger willen wij stijgen! De huidige toestand bevredigt ons niet! *Habemus*, wij hebben onze harten opgeheven....! Tot den Heer? Ja, om Hem gelijk te zijn! Gelijk aan Hem, niet zooals Hij is: de Heilige; maar zooals de Griek zich Hem geschapen heeft: *De heerscher die geniet*! Aan dezen willen zij gelijk zijn!

Dan, 't is waar, deinzen die heirvoerders terug voor den wassenden vloed, door de onverbiddelijke logica hunner leeringen voortgestuwd. Doch verre van terug te keeren en kracht te putten uit de verhevene beginselen, „waardoor in den naam Gods recht aan allen, vrijheid

en waarheid zal kunnen bedeeld worden", zoeken zij steun in eene waanwijze wetenschap, de rechten van den mensch vierende in 's levens genietingen, en blijven zij ijdel pralen met eene bedriegelijke en machtelooze humaniteit. Onophoudelijk strijd. De eene afgrond roept den anderen aan! Want er gaan stemmen op om brood, niet alleen voor het lichaam, niet uitsluitend voor den geest, maar voor heel de ziel. Die ziel schreit om meer dan wat de wetenschap haar geven kan, eene wetenschap, tegen welke haar eigene beginselen in opstand komen. Gij leert, zoo klinkt het dien wijzen toe, gij leert de rechten van den mensch, in uwe wetenschap tot een God gemaakt; welaan! verschaft ons recht door gelijk bezit en genot van het vette der aarde; aan het bewustzijn van plichten hebt gij ons ontwend! — Gij predikt humaniteit, zoo komt van elders de wanhoopskreet der ellende hun in het aangezicht slaan: gij predikt naastenliefde, en gij ondermijnt den grond, waarop zij steunen moet, het geloof in den Vader, in wien wij allen broeders zijn! De liefde tot God hebt gij gemaakt tot een kenmerk van den dwaas! Wat anders blijft ons over dan de haat?

Wat baat het daartegen op te treden als herauten der moderne beschaving, om pal te staan tegen dien wassenden vloed, wanneer die poging gepaard gaat aan verzet tegen de macht, die alleen den storm kan bezweren, het verzet tegen den Heer en Zijn Gezalfde! Meent iemand werkelijk in de bestaande nooden te kunnen voorzien door het ondoordacht opdrijven van een onderwijs, beheerd en gegeven door den alvermogend geroemden Staat, en een koude philantropie, waartoe

de fondsen moeten gevormd worden door roof aan het heiligdom en wulpsche vermaken?

IJdel pogen. Neen God heeft de volken geneeslijk gemaakt. Hij alleen kan en wil het goede, dat den mensch verbleven is, ontwikkelen en ten zegen doen gedijen voor de gansche samenleving, zoo wij slechts willen en in den goeden strijd krachten putten uit de ware beginselen, die van God uitgaan en tot God terugvoeren.

Die beginselen staan lijnrecht tegen de „onsterfelijk" geroemde van 1789, welke de banierdragers van het nieuwe *Excelsior* in toepassing brengen. Hun rationalisme stelt 's menschen *ik* tegen God over; hun individualisme spoort tot het help u zelven, buiten Hem om, in wien wij leven, ons bewegen en zijn.

Intusschen verdient het onze aandacht, hoe men, juist in onzen tijd, waarin de maatschappij meer dan ooit moet boeten voor de toepassing dier revolutionaire ideeën, pogingen ziet aanwenden om de beginselen van '89 te verzoenen met het hooge gezag, dat uit God is. Al komt dit streven voort uit de ervaring, dat het gezag nog altijd grooten invloed heeft op de menigte, of wellicht ook uit ingenomenheid met de beginselen, welke een einde maakten aan het *ancien régime,* het feit is toch opmerkenswaard en getuigt van een gevoelde behoefte.

In een program, — want na een algemeene beschouwing van den strijd onzer dagen willen we feiten releveeren, — in een program, dat de geheimraad Wagenaar, met voorkennis en medewerking van den rijkskanselier tegen het jaar 1872 opmaakte voor de sociale politiek der Pruisische regeering, lezen we o. a.: „De voorge-

nomene hervorming der sociale wetgeving moet in een staatsstuk, b. v. in een troonrede, uitdrukkelijk worden aangekondigd. Want zoodra men er ernstig aan denkt op dit gebied voort te gaan, is het van het grootste voordeel, wanneer het koningschap als schepper en leider van het hervormingswerk wordt aangezien".

In weerwil van de schromelijke uitbreiding der sociaal-democratie in Duitschland, behield het constitutioneel koningschap vertrouwen genoeg onder het volk, om nog in de jongste Meimaand de verdrukte mijnwerkers tot zich te trekken. En het gezag is nog door zulk een luister omgeven, dat zijn drager hen kon toespreken: „Ik ben welwillend voor al mijn onderdanen en zeker niet het minst voor de arbeiders. Maar... houdt ge u met hen [de sociaal-democraten] op, dan zal ik u mijn macht doen gevoelen, en die macht is groot" 1).

Ook in ons vaderland wordt de idee van het monarchaal gezag te eener zijde hooger gehouden, naarmate de consequent doorgevoerde beginselen der moderne wijzen ter andere er toe leiden, den troon over te leveren aan de willekeur van het grauw. Ons, kinderen van den nieuweren tijd, was het een genot, ook het con-

1) Veelzeggend was intusschen de spot der socialistische werklieden, die te Bern een reusachtig transparant in optocht ronddroegen met de op Bismarck's befaamde redevoering zinspelende woorden: „Wij Duitschers, vreezen niemand dan God ..... en de socialisten". — Dit teekenen we nu te eerder aan, wijl, onder het afdrukken dezer bladen, Wilhelm's decreten van den 4n Februari l.l. het allicht meest beteekenend feit der hedendaagsche historie hebben gesteld. Men moge al geneigd zijn den monarch met de *Germania* toe te juichen als *Kaiser Wilhelm den Arbeitersfreund*, de omstandigheden, welke de uitvaardiging dier decreten onmiddellijk zijn voorafgegaan, ze vergezelden en volgden, geven veel te denken en... af te wachten.

stitutioneele koningschap gehuldigd en zijn bezielend vermogen in 't licht gesteld te zien door Dr. Schaepman, in zijn feestrede op den 12n Mei des vorigen jaars te Tilburg gehouden: „De verschillende staatspartijen getuigen van geen ontwikkeling, zij gaan van geen leidend beginsel uit, indien het hoofd van den constitutioneelen staat, ze niet met krachtige hand weet te sturen. Het beginsel van het koningschap geeft haar vastheid en waarborg". En bracht de „Roomsche Nederlander" voorts hulde aan de trouwe plichtsvervulling van onzen geëerbiedigden koning, de katholieke staatsman verzuimde niet, naast de groote moeilijkheid der plichten van een constitutioneelen monarch, ook de mogelijkheid dier plichtsvervulling aan te toonen.

't Is waar, „Z. M. Willem III heeft een bijzonder voorrecht boven vele Europeesche vorsten: hij is met historische banden aan Nederland verbonden". Niet echter door deze verhouding tusschen dynastie en volk wordt het karakteristiek verschijnsel verklaard, dat de socialistische raddraaiers tegenwoordig hun schandelijke ophitsingen plegen te drukken op oranjepapier. Deze misleiding is veeleer een tactiek tegen den bij de groote meerderheid des volks ingewortelden eerbied voor den drager van het gezag. Zeer velen in den lande stemde het dan ook tot een bedenkelijk hoofdschudden, als daar in het Parijsche stadhuis de burgemeester van Neêrlands hoofdstad plaats nam aan het schitterend banket, dat gehouden werd ter viering van de revolutie, juist terwijl ons volk zich opmaakte om het regeerings-jubilé van zijn koning te vieren. En toen terzelfder nacht de roode vlag op den Haagschen toren 's vorsten kleuren verdrong

voer een schok van afschuw, van bittere verontwaardiging door 't gansche vaderland, daar de onderdanen van den, zij 't dan constitutioneelen, koning verbolgen waren, niet alleen om deze verguizing aan het geliefd Oranjehuis, maar vooral om zulk eene vertrapping van het gezag.

Ondanks deze algemeene stemming des volks, blijkt het echter meer en meer noodzakelijk, dit gezag te handhaven tegen de consequent doorgevoerde beginselen van 1789. Maar nu mocht de heer Domela Nieuwenhuis het werkelijk „een teeken des tijds" noemen, dat „voor hem en zijn genooten de kerkdeuren worden opengesteld", zooals in November 's vorigen jaars te St. Anna-parochie geschiedde, om er eene socialistische rede te houden. Juist dus eene dier plaatsen, vanwaar men toch redelijkerwijze verwachten mocht, dat de woeste strooming der revolutie zou gekeerd worden, is niet ontoegankelijk voor mannen, die hare beginselen doorvoeren tot in de uiterste gevolgtrekkingen. Vanwaar dit verschijnsel? We vonden het, meenen wij, vrij juist aangewezen in een opstel van den heer Maronier in *De Hervorming* (Nov. '89): „Het kenmerk van den modernen staat is, dunkt ons, niet dat hij positie inneemt tegenover een groot deel des volks, maar dat hij de verschillende uitingen van het volksleven zooveel mogelijk tot haar recht laat komen". Doch wanneer deze stelling als hoofdbeginsel wordt toegepast, hoe dan de wonden te heelen van onze door de revolutie gedesorganiseerde maatschappij?

Op eene socialistische meeting in den Haag (11 Maart '89) — alzoo in de schaduw van den troon toegelaten en druk bezocht! — werd den volke luide verkondigd,

dat de regeering slechts bedacht is op „eene wettelijke instandhouding van het onrecht, aan de arbeiders gepleegd". En ettelijke kamerleden lieten het zich welgevallen door den voorzitter „gehuldigd" te worden, „omdat zij den moed hadden, die vergadering bij te wonen".

Zelfs „misbruiken de socialisten het Evangelie, hetwelk zij naar hunne inzichten plegen te verdraaien, tot gemakkelijker verleiding van onvoorzichtige lieden" 1): in 't Amsterdamsche volkspark werd verleden jaar op den 3n Zondag van September gesproken naar aanleiding N.B. van de Handelingen der Apost. om tot het besluit te komen en een iegelijk aan te sporen „de toestanden geheel los te maken van den persoonlijken eigendom". „Geen Christendom, — voer een ander voort — want dat predikt geloof, hoop en liefde; maar de koude revolutionaire eisch van het recht, dat is het socialisme, en deze weerklinkt in de woorden: bezittenden staat af, wat gij onrechtvaardig bezit!" Een ander noemde de prediking der liefde niets dan ironie, en ten laatste werd onder instemming verklaard, dat „de liefde niemand een stap verder brengt; alleen gloeiende haat moet de arbeiders bezielen"!

Maar als de vrijheid des woords zóóver moet gedoogd worden, kan men zich dan verbazen, dat ook de best bedoelde en bedachte pogingen vruchteloos blijven ter voorziening in soms werkelijk bestaande schreiende nooden? Kan men van die pogingen goed gevolg verwachten, wanneer in openbare vergaderingen, zooals die van de ijzer- en metaalwerkers te Rotterdam, vrijelijk gesmaald wordt op hen, die de maatschappe-

1) Encycliek: *Quod Apostolici.*

lijke orde voorstaan, op degenen n.l. „die werken en geregeld naar de kerk gaan om er te bidden: geef ons heden ons dagelijksch brood"?

Onder bestendiging van dezen toestand is bij 's lands afgevaardigden de weerzin begrijpelijk om mede te werken aan wetten, „van welke het zeer problematisch is", niet alleen „of zij geapprecieerd worden door hen, ten behoeve van wie zij in de eerste plaats gemaakt worden" 1), maar ook of zij het doel zullen treffen, dat er mede beoogd wordt. Zoo toch zal steeds, wat met de eene hand wordt opgebouwd, met de andere hand in volle vrijheid worden neêrgehaald. Mocht dan den heer Kappeyne van de Capello „een weinigje schoolstrijd lief wezen, als de sociale wetgeving daardoor werd opgehouden, omdat hetgeen men op dit gebied hier en elders ziet, van weinig kennis en voorzichtigheid getuigt", het Eerste-Kamerlid had daarbij wel mogen bedenken, dat het woord van Chateaubriand ook ten kwade van kracht blijft: „qu'un principe vaut mieux que cent mille hommes". Maak dan maar wetten, ook tegen de sociaal-democratie, gelijk de afgevaardigde Bebel de regeering toeriep in den Duitschen Rijksdag (7 Nov. '89): „Uitzonderingswetten tegen die geestelijke macht[!] vallen in splinters als het glas tegen graniet".

En inderdaad, de *knoet* werkt al zeer weinig uit. Geweld baat niet tegen de schromelijke buitensporigheden, waarmede de klassen en standen ingaan op de leering der moderne wijzen en de „onsterfelijke" begin-

---

1) De heer De Savornin Lohman, ter zitting van de Staten-Gen. Nov. '89.

selen van 1789 in practijk brengen, ten einde propaganda te maken voor *het evangelie der ontevredenheid.* Ja dikwijls erger dan de kwaal blijkt dat geweld, al wordt het zelfs gesteund door de macht van een Hohenzollern, die „groot is".

Daar moet dus iets anders op gevonden worden.

Doch, terwijl het recht op zekere mate van levensgeluk voor iederen mensch moet erkend worden, en het juist in onze dagen moeilijker wordt aan ieder daaromtrent recht te laten wedervaren, overeenkomstig de gewijzigde levensverhoudingen en behoeften, is het of de moderne staat zijn karakter niet verloochenen wil, hetwelk zijne formeerders hem ingedrukt hebben, toen zij het gezag aanrandden, en 's menschen *ik* stelden tegenover God. De volhardende en vaak verbitterde strijd om beginselen, de wanverhoudingen en beroeringen, waardoor het thans levend geslacht zoozeer gedrukt wordt, zijn toch voortgekomen uit den diepsten grond der samenleving, gelijk schadelijke woekerplanten uit een bodem, welke hier en daar verstikt wordt door het puin van een eeuwenheugende sterkte. Deze sterkte — den christelijken staat namelijk — die, voor zoover de Opperheer het toeliet, neergehaald werd onder de kreten: *Écrasez l'infame*! *Le cléricalisme, voilà l'ennemi*! wederom in haar voegen te brengen is intusschen het aangewezen middel, dat ook door den modernen staat met vrucht toegepast kan worden, zoo hij slechts wil.

Aangezien de menschelijke maatschappij uit de natuur en gevolgelijk uit God, als haar oorzaak, voortkomt 1),

---

1) Suarez, *De Legibus,* Lib. III; vgl. Encycliek *Immortale Dei.*

is voor haar geen heil te wachten, tenzij ze terugkeere tot die „verheven beginselen, waardoor in den naam Gods recht aan allen, vrijheid en waarheid zal kunnen worden bedeeld", en hare leden „tot het eenige, ware en begeerlijke doel zullen kunnen geraken", waartoe de mensch geschapen is.

Wordt daarentegen vastgehouden aan de rationalistische stelling, dat de maatschappij niet uit de natuur noch uit God, maar alleen uit vrije overeenkomst der individuën tot gemeenschap, als werkende oorzaak, ontstaat 1), dan zal de strijd onzer dagen steeds heviger worden gevoerd, met onberekenbaar droeve gevolgen voor de menschelijke samenleving.

„Allen, die met angstig hart het oog vestigen op de jammeren, welke de afwijking van de bevelen Gods den wereldnatiën op heden bereidt, wilde ik — schrijft pater Jonckbloet in de voorrede van zijn Isaïas-vertolking — troost doen putten uit de verheffende bespiegelingen van een door God bezield genie, dat op zoo treffende wijze de wereldgebeurtenissen leert beschouwen, in het licht der rechtvaardige en barmhartige voorzienigheid Gods". Wij kunnen de verzoeking niet wederstaan, hier naar een enkel accoord te luisteren, door Isaïas als voor onzen tijd aangeslagen:

Want, Heer, Gij hebt Uw volk, hebt Jacob's huis verstooten,
Dewijl het als voorheen met afgoôn is vervuld:
Het laadt door wichlarij op zich der Heid'nen schuld
En heeft zich kinderen van vreemden aangesloten!

1) Rousseau, *Contrat social*; vgl. Encycliek *Immortale Dei*.

Het land is vol van goud, van zilver en van schatten,
Van rossen, die de hand met gulden toom beknelt;
Ontelbaar is het heir der wagens; — maar wie telt
Ook de afgodsbeelden, die de woningen bevatten?...

Uw Israel buigt de knie voor 't werk van eigen handen,
Voor wat de vinger wrocht werpt biddend het zich neêr;
De groote kromt zich, en de dienaar volgt zijn heer:
Moet eindelijk het vuur der wraak dan niet ontbranden?...
. . . . . .

Zij 1) zal de trotschheid van des menschen oog verneêren!
Des sterv'lings hoovaardij, die thans verachtend staart
Op wat Jehova's is, wordt neergedrukt ter aard;
En groot is op dien dag alleen de Heer der Heeren!
. . . . . .

Dan wordt des menschen trots gebroken,
Des sterv'lings hoovaardij verneerd;
De hoogheid van den Heer gewroken,
Ten blijk dat Hij alleen regeert! 2)

Is het te veel gezegd, dat Amos' zoon dit dreigend accoord aansloeg als voor onze dagen, ter veroordeeling van God tartende hoovaardij, van de buitensporigste weelde bij de bitterste ontbering, van hemeltergende vergoding van het stof en van het zingenot? Doch het lied uit het *Boek der bedreigingen*, ruischt ook ten troost van allen, die met angstig hart het oog vestigen op de jammeren, welke de afwijking van de bevelen Gods den wereldnatiën op heden bereidt. Wordt reeds, in de machteloosheid der moderne wijzen tegen de kwalen onzer maatschappij,

De hoogheid van den Heer gewroken
Ten blijk dat Hij alleen regeert:

1) „'s Heeren Majesteit, die optreedt in haar luister!"
2) Hoofdstuk II.

daar worden in de hitte van den strijd soms wendingen bespeurd naar het ideaal, die de voorspelling van de Maistre, „dat deze eeuw nog de rechten van God zal erkennen" in hoopvolle herinnering brengen.

Geldt, ook in onze maatschappelijke omgeving, de godsdienst nog niet algemeen voor het hoogst belang van het vaderland, bij welvaart en eer, toch mag de hoop, dat het zóó worden zal, niet ijdel genoemd worden, waar zelfs der Moederkerk kwalijk-gezinden openlijk verklaren: „De Katholieken bezitten een groot ideaal, dat de wereld omvat, waardig daarvoor te strijden" 1).

Sursum corda! „Hoe men ook denke — verklaarde een Kerstnummer van het waarlijk niet katholieke *Handelsblad* — wat men ook geloove, iedereen stemt zeker toe, dat de zegepraal van het geloof der catacomben op het heidendom, dat in het colosseum feest vierde, een triomf voor het menschdom geweest is... Het eenige socialisme, dat kans van slagen heeft is dat, hetwelk door liefde en niet door haat en afgunst dwingen wil; 't is het socialisme, dat reeds 18 eeuwen geleden gepredikt en bedoeld is... Wat zou men veel vermogen, indien men eens den steun had van de machtigste organisatie der wereld, de Katholieke Kerk".

Veel voorzeker, als men dien steun wilde aannemen. En wel voornamelijk vermag de Kerk de wonden der kranke maatschappij te heelen, omdat zij de zelfverloochende liefde van haren Stichter in woord en voorbeeld predikt, zoodat zelfs een onverdacht liberaal als de palstaande Mr. Pijnappel moest erkennen (in de zitting van

---

1) Mr. E. J. Banck, in den *Ned. Spectator*, Mei '89.

ons Hoogerhuis 8 Aug. '87) „dat de Katholieken onderwerping inprenten en berusting".

Te merkwaardig zijn deze wendingen naar het ideaal, door de Maistre aangewezen, om ze niet in het licht te stellen. En al zijn daar teekenen des tijds, die terecht doen vreezen, dat de revolutie in haar eeuwfeest haar laatste woord niet gesproken heeft; al ducht men hare verdere gevolgen voor de maatschappij, die zich veeleer naar hare beginselen voegt dan naar de inzichten van den eeuwigen God: het wekt tot vertrouwen in de toekomst, de altoos jeugdige Bruid van den Emmanuël, de Katholieke Kerk, ook door hare natuurlijke tegenstanders gehuldigd te zien, als de leidsvrouw der volken bij uitnemendheid.

„Daar zij erkennen, dat ter verhoeding van het kwaad van het socialisme de Kerk een kracht bezit, gelijk de menschelijke wetten, de verbodsbepalingen der overheid en het geweld der wapenen niet hebben, mogen zij dan eindelijk aan de Kerk de vrijheid wedergeven, opdat zij haar genezende kracht tot welzijn der gansche maatschappij ontwikkele" 1). Meer dan tien jaren zijn er voorbijgegaan, sinds de groote Leo dien wensch uitsprak. En bij wenschen heeft de Vader der Christenheid het niet gelaten; kracht puttend uit de offers en gebeden van den Opperpriester, verheft de opperste Leeraar zich gelijk de ziener van den nieuweren tijd, als aangevuurd door de woorden van Amos' zoon: „Roep, laat niet af, als een bazuin verhef uw stem!"

Mocht dan in dat wachtwoord van Rome meer

1) Encycliek *Quod Apostolici.*

en meer eene afstraling van het *Licht aan den hemel* worden gezien, waarbij het der menschheid duidelijk is, wat haar te doen staat, om de verbroken harmonie tusschen beginsel en doel in de wereldorde te herstellen, in onderwerping aan God, maar tevens met vertrouwen op Zijne wijze, rechtvaardige, vaderlijk-goede Voorzienigheid.

Sursum corda. Vooral in onze dagen, waarin wij de consequentie der „onsterfelijke" beginselen van 1789 aanschouwen, — in onze door de revolutie ontredderde maatschappij is het hoog noodig, door wensch en bede, door woord en daad, al wat mogelijk is te doen om met Gods hulp de algeheele toepassing dier beginselen te verhoeden. Onverschrokken belijdenis van het kruis, behartiging van het christelijk onderwijs, steun aan de katholieke pers, werkdadige belangstelling in het openbaar en innerlijk katholieke leven, ziedaar de „militante houding", die de kinderen der grijze Moederkerk zich nooit behoeven te schamen, en welke, al wordt zij van zekere zijde gewraakt, ten minste dit zal tengevolge hebben, dat er steeds van de aarde in samenstemmend koor een *Sursum corda* zal opstijgen naar God.

fr. A. VAN KERKHOFF. O. C.

Octaaf van Driekoningen 1890.

ONTWIKKELING.

(Vervolg van Dl. XCVI, bl. 276 vv.)

III. HAECKEL IN DE KINDERKAMER.

Eerste biogenetisch-grondwettelijke brief aan den lezer.

Ik waag het, waarde lezer, naar aanleiding eener redevoering van Dr. H. Vaihinger 1) eenige bladzijden te wijden aan „de ontwikkeling van het kind" — van de luren tot aan 't graf.... pardon, tot aan het eindexamen van het gymnasium A of B.

Indien echter een of ander pasbevorderd huisvader, of die het hoopt te worden, meent in mijn werk de beschrijving te vinden van het allernieuwste model dotjes, om schreeuwende kleinen zoet te houden, of eene verhandeling over Nestle's kindervoedsel en galvanische halskettingen, die het tanden krijgen bevorderen, zal hij zich deerlijk bedrogen vinden; ik schrijf over de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van het kind en wensch die ontwikkeling te beschouwen in het licht der „biogenetische grondwet" van den grooten Haeckel.

Mijn doel is hierbij, u daghelder te doen inzien, dat ook op dit gebied: „ganze Bibliotheken voll Kirchen-

1) *Naturforschung und Schule*, Köln und Leipzig, Albert Ahn.

weisheit und After-Philosophie in Nichts zusammenschmelzen, sobald wir sie mit der Sonne der Entwickelungsgeschichte beleuchten" 1). En dat doel durf ik onverholen uitspreken in het volle bewustzijn, dat G. Jäger de waarheid sprak, toen hij zeide „Wissenschaft ist courage" en daardoor de spreekwijze onzer buren: „Nur die Lumpen sind bescheiden" in de taal der wetenschap vertolkte.

„De ontogenie [ontwikkeling van het individu] is de recapitulatie der phylogenie [ontwikkeling van den stam]", dat is de wet, die ge reeds kent en die vaststaat als een paal boven water. Nu zult ge me zeggen, dat een paal niet altijd zoo vast staat als het spreekwoord dat wil en dat vooral de paalwormen .... maar paalwormen zijn dompers en achterlingen, en die kunnen we gevoegelijk buiten rekening laten.

Ge zult me dus veroorloven met nadruk te herhalen, dat die wet vaststaat als een paal boven water en daarbij wel de goedheid hebben, niet naar bewijzen te vragen, omdat de evidentie geen bewijs noodig heeft.

Ik heb een vriend die, wanneer hij hier of daar „ons kleintje" of „ons jongste" moet komen zien, onveranderlijk een „'t is juist zijn moeder" in den mond heeft, als de gelukkige moeder er bij is, maar ook even stereotiep „'t lijkt sprekend op zijn vader" zegt, wanneer papa hem zijn spruit aanbiedt.

In tegenwoordigheid van beide ouders weet hij zich, door den neus op dien van papa en de oogen op mama's

---

1) Haeckel, *Anthropogenie*, Vorwort.

oogen, of omgekeerd, te doen gelijken, uit den nood te helpen en de beide ouders gelukkig te maken; terwijl de oolijkert tegen mij durft zeggen: „je kunt er niets van maken, 't is precies een jonge aap".

Als Haeckel mijn vriend kende, zou hij hem op den schouder kloppen, misschien zelfs aan zijn hart drukken, op gevaar af van een „blijf me van 't lijf" tot wederwoord te krijgen, want sentimenteel is mijn vriend niet.

Intusschen heeft hij met dien uitroep „'t is net een aap" ongelijk. Dat kind is een mensch, maar staat toch nog op den laagst ontwikkelden trap van menschdommelijkheid. 't Kijkt met zijn, we zullen maar zeggen blauwe oogjes zoo argeloos, om niet te zeggen dom, de wereld in, dat men in den waan zou komen, dat het naar eene verpersoonlijking van Hartmann's „Onbewuste" zocht en is dus een treffend afbeeldsel van den mensch, die zoo pas den staart van den aap heeft losgelaten, een levend voorbeeld van den sprakeloozen oermensch. Een klein verschil, dat namelijk de oermensch op eigen beenen kon staan en zelf aan den kost kon komen, kunnen we hier gevoegelijk buiten bespreking laten, vooral omdat we weten, dat somtijds de ontwikkelingsgeschiedenis achteruitloopt. Haeckel noemt dat „teruggaande metamorphose". Over het leeren loopen der kleinen zouden er anders nog wel cultuurhistorische studiën te maken zijn; wel te verstaan over het leeren loopen uit persoonlijk initiatief afgezien van alle leibanden en loopkorven. Maar daarover schrijf ik heden evenmin als over het leeren spreken; ik wensch u de geschiedenis van het menschdom te doen zien in de ontwikkelingsgeschiedenis van het kind.

Treden we even de kinderkamer binnen.

Daar zit „de kleine jongen" 1) in zijn stoel. We zullen hem eens wat in de handen geven om te zien, wat hij er mede aanvangt. Wacht, hier ligt een kegel, dien zijn ouder broertje achteloos heeft laten liggen: „ziezoo! kleine man, daar hebben we iets voor je". Nu let op, wat er gaat gebeuren. Eerste tempo: groote oogen opzetten; dat ding moet bekeken worden. Tweede tempo: den kegel naar den mond brengen.

„En wat zou dat?" hoor ik u vragen. Wat dat zou? Dat *bewijst*: eerstens, dat bij het menschdom de zinnelijke waarneming zich het eerst heeft ontwikkeld en dat die zinnelijke waarneming in zelfbewust denken is moeten overgaan; en tweedens, dat het utiliteitsbeginsel de oorsprong is van alle zedelijkheid, omdat het menschdom in den beginne alles in twee categoriën rangschikte het *eetbare* en het *niet eetbare*.

Derde tempo: ziet ge 't? hoort ge 't? De kleine jongen heeft het gevonden en hij kraait van de pret — als hij Grieksch kon, riep hij εὕρηκα. Dat ding dient om te slaan, om te kloppen en hij slaat en timmert er op los, dat het een lust is. „U moet hem dien kegel niet geven, hij slaat zen heele stoel stuk", zegt ons de zorgzame dienstbode. Maar wij, waarde lezer, wij staan in eerbiedige bewondering op dat kind te staren en zeggen: ziedaar de menschheid, bezig met het uitvinden van werktuigen, εὕρηκα! het eerste werktuig, de hamer, is ontdekt.

---

1) De ontwikkelingsgeschiedenis van „de kleine meid" zal ik ter beschrijving aan eene moederlijke pen overlaten.

Vooraleer wij in onze ontwikkelingsgeschiedenis verder gaan, verzoek ik u, waarde lezer, in de *Camera Obscura* het opstel van Hildebrand over onze „Jongens" en over den „Vooruitgang" na te lezen. 't Zal echter bij die lezing u niet in 't hoofd komen, dat Beets daar eene zeer belangrijke cultuurperiode der menschheid beschrijft, die het kind in zijne ontwikkeling in 't kort doorloopt. En toch is 't zoo.

't Is niets minder dan de periode van den „kleinen wilde", zooals Pestallozzi dat noemt, waarin de knaap én door zijn spel met boog en pijl én door zijne liefhebberij om door bosch en wei rond te dolen, sprekend lijkt op den natuurmensch — op zoo'n noord-amerikaanschen roodhuid b. v., die u wel uit de aandoenlijke verhalen van Cooper of Aimard bekend zal zijn. De liefhebberij der knapen om in hun spel roovers en dienders voor te stellen bewijst, dat het spreekwoord „hebben is hebben en krijgen is de kunst" eene niet onbelangrijke rol heeft gespeeld in de zedelijke ontwikkeling der menschheid, en het geliefkoosde „soldaatje spelen" toont aan, dat de oorlog een der oudste sociale instellingen is.

Met dit tijdperk in de ontwikkelingsgeschiedenis zoowel van de menschheid als van den mensch valt gedeeltelijk de „sprookjes-periode" der nieuwere paedagogen te zamen. Ik weet niet, waarde lezer, of ge partij gekozen hebt in den strijd, die er voor eenigen tijd gevoerd is vóór of tégen het sprookje als factor bij de opvoeding. Ik ben er beslist vóór, niet alleen omdat ik er zelf veel van gehouden heb en omdat de Atheners liever van den man hoorden, die zijn ezel verhuurde maar de schaduw niet, dan van Philippus, maar ook omdat het jammer

zoude zijn, indien deze „sprookjes-periode", die *moet* bestaan hebben, langzamerhand spoorloos zoude verdwijnen. Ik zeg: die *moet* bestaan hebben, en dat zal ik u door eene biogenetische redeneering duidelijk maken.

Wilde bengels van jongens hooren wel eens gaarne sprookjes vertellen.

Er zijn nu nog wilde volken, die ook gaarne sprookjes hooren vertellen.

Dus heeft de menschheid eene periode doorloopen, waarin ze wild was en ook gaarne sprookjes hoorde vertellen.

Ik heb reeds gezegd, meen ik, dat volgens Haeckel de verkorte ontwikkelingsgeschiedenis, die we bij het individu waarnemen, somtijds „teruggaand" is; ik moet er bijvoegen, dat ze, eveneens volgens den professor uit Jena, niet zelden zóó verkort is, dat in de recapitulatie geheele hoofdstukken van het eigenlijke werk ontbreken. Daarvan hebben we hier een voorbeeld. Naast de jagersvolken hebben er nomadische herdersstammen bestaan, ook buiten Arcadië, en gewoonlijk ziet men, dat nomaden door den akkerbouw aan eene vaste woonplaats worden gebonden en in dien toestand voor beschaving vatbaarder zijn dan toen ze rusteloos ronddoolden. Van de „herders-periode" is er bij de lieve jeugd niet veel te bespeuren en evenmin van de „landbouwers-periode". Ik geloof ten minste niet, dat het „opvoeden van plakkers en paapjes" hiertoe moet gerekend worden evenmin als het tuinieren van sommige brave Hendrikken. Bij de landjeugd is akkerbouw en veeverzorging meestal geen spel maar noodzakelijkheid.

„Il y a une lacune dans mon existence", zeide Len-

glumé, toen hij zich niet meer kon herinneren, wat er op een diner na de salade met hem was voorgevallen. Zulke „lacunes" zijn er in de ontwikkeling en haar verkleind beeld meer dan eene. Daarom is echter de theorie niet minder waar.

Misschien is er echter van dien tijd een spoor, een rudiment overgebleven. Het kind n.l., dat gaarne sprookjes hoort vertellen, hoort ook gaarne van de patriarchen des bijbels gewagen en dát waren herders, en 't was eene gelukkige gedachte van Kohlrausch de „Patriarchenstufe" in de ontwikkeling van het kind te ontdekken.

„Mijn jongen is verbazend vlug", zegt menig vader, maar van de vlugheid der kinderen hebt ge, waarde lezer, tot hiertoe al een bedroefd slecht begrip gehad. De jongens, ook de domste onder hen, zijn zoo vlug, dat ze in ongeveer twaalf jaar tijds eene ontwikkeling doorloopen, waar het menschdom eenige duizenden van jaren over gedaan heeft.

Nu moet ik wel er bij zeggen, dat ouders en opvoeders die ontwikkeling een handje helpen — a priori of ook wel a *posteriori* — en vooral zorgen, dat eenige minder prijzenswaardige phasen der „menschdomszelfontwikkeling" bij de kinderen niet te voorschijn komen. En ofschoon ik het nut van deze interventie niet kan ontkennen, komt toch mijn biogenetisch-grondwettig geweten tegen die tusschenkomst in verzet. De kwestie immers kan niet zijn, wat we van de kinderen maken, maar hoe de kinderen zich van zelf ontwikkelen. En dan moeten we zonder blikken of blozen volhouden: het kind zou er van zelf ook wel komen.

Want, nemen we eenmaal aan, dat het kind zonder opvoeder er niet zou komen, dan — *horresco referens* — zou de gevolgtrekking voor de hand liggen: dus heeft ook de menschheid een opvoeder noodig gehad, en „dat nooit" zei van Speijk.

Vale, waarde lezer; mijn brief is voor heden lang genoeg. In een volgenden hoop ik u over *Haeckel op school* te schrijven.

t. t.

J. M. L. KEULLER.

BOEKBEOORDEELING.

DE PAUSEN IN HET TIJDVAK DER RENAISSANCE 1).

De geschiedenis der Pausen van den nieuwen tijd verheugt zich sedert een vijftigtal jaren in de steeds klimmende belangstelling der geschiedvorschers. En geen wonder. Meer en meer toch heeft men leeren inzien, dat het woord van Pertz: „Petri Schlüssel sind noch jetzt die Schlüssel des Mittelalters" ook van toepassing is op den nieuwen tijd. In elk der tijdvakken, welke de beweging der geesten sedert het einde der middeleeuwen heeft doorloopen, in de periode der Renaissance zoowel als in de eeuw van de scheuring der Westersche Kerk, in de dagen der katholieke restauratie niet minder dan gedurende de groote revolutie, heeft het Pausdom, hetzij handelend hetzij lijdend, een geweldige, providentieele rol vervuld. En wat de dagen betreft, die wij beleven, wie ontkent thans de beteekenis, die het Pausdom heeft en in steeds uitgebreider zin verwerft niet slechts voor de christelijke maar ook voor de heidensche wereld? Nauwelijks gelooven wij onze oogen, als wij de woorden herlezen, welk een protestantsch Noordduitsch geschiedvorscher voor vijftig jaren neerschreef: „Denn was ist es heutzutage, das uns die Geschichte der päpstlichen Gewalt wichtig machen kann? Nicht mehr ihr besonderes Verhältniss zu uns, das ja keinen wesentlichen Einfluss mehr ausubt, noch auch

1) *Geschichte der Päpste* seit dem Ausgang des Mittelalters. Mit Benutzung des päpstlichen Geheim-Archives und vieler anderer Archive bearbeitet von *Dr. Ludwig Pastor*. — Erster Band. Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius' II. 1886. — Zweiter Band. Gesch. der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zum Tode Sixtus' IV. Freiburg, Herdersche Verlagshandlung, 1889.

Besorgniss irgend einer Art; die Zeiten, wo wir fürchten konnten, sind vorüber; wir fühlen uns allzugut gesichert". Klinkt dit vermetel woord thans niet als bittere spot en vlijmende ironie? Het Pausdom was eene wereldmacht in de middeleeuwen, naast de andere, die het zelf had geschapen, het heilig Roomsch keizerrijk; in den nieuwen tijd, welke de ontbinding en verbrokkeling heeft voltooid dier tweede wereldmacht, is en blijft het Pausdom op den duur de eenige. De onthulling van zijn doen en zijn is en blijft de sleutel der wereldgeschiedenis.

De zooeven aangehaalde woorden zijn te merkwaardiger, daar zij ontleend zijn aan de inleiding van een geschiedwerk, welks groote en onloochenbare verdienste overigens is, in breede kringen de belangstelling te hebben opgewekt voor de geschiedenis van de Pausen der laatste eeuwen. Van 1834 tot 1836 deed Leopold von Ranke zijn veelgelezen werk: *Die römischen Päpste im sechszehnten und siebenzehnten Jahrhundert* het licht zien. De beroemdste van de protestantsche geschiedschrijvers van Duitschland heeft in dit merkwaardig boek op meesterlijke wijze geschilderd wat hij zelf noemt „die welthistorische Entwicklung und Wirksamkeit" der Pausen en daardoor de algemeene belangstelling der geschiedvorschers opgewekt voor de stof, door hem gekozen. Haast ontelbaar zijn de geschriften, in welke sedert zijn optreden bijzondere onderwerpen werden behandeld uit de geschiedenis van het Pausdom gedurende de laatste vier eeuwen. De resultaten van dien arbeid, door zoovelen verricht, wachtte sinds geruimen tijd op eene hand, die ze samenvatte, schifte en, zoo mogelijk, aanvulde. Ranke verzuimde dit te doen. Zijn werk toch vertegenwoordigt ook in zijne jongste editie het standpunt, waarop de geschiedvorsching zich voor ruim vijftig jaren bevond. Afgezien van het toevoegsel over de geschiedenis der latere Pausen en de daardoor noodig geworden verandering van titel 1) bracht de schrijver in zijn boek geen wijziging van belang. Wat Ranke ongedaan liet, kon in de nieuwere hand- en leerboeken der kerkgeschiedenis, zelfs in de beste en meest uitvoerige, niet dan op onvoldoende wijze geschieden. Dat was een eerste reden, welke Dr. Ludwig Pastor bewoog om een nieuwe, op studie der bronnen gegronde bewer-

---

1) De titel luidt thans: *Die Romischen Päpste der letzten vier Jahrhunderte.*

king te beproeven van de geschiedenis der Pausen van den nieuwen tijd.

Een tweede reden was voor hem van nog meer gewicht. Sedert Z. H. Paus Leo XIII het pauselijk geheim-archief voor de geschiedvorschers heeft geopend, zijn eerst de voornaamste bronnen toegankelijk geworden voor de geschiedenis der genoemde Pausen. De jonge Pastor was de eerste, die van het gegeven verlof kwam gebruik maken; hij voorkwam zelfs 's Pausen grootmoedige daad. Alvorens toch Leo XIII het archief voor allen openstelde, had de jonge geleerde hem zijn grootsch plan blootgelegd en onmiddellijk toegang verkregen tot de in het Vaticaan berustende schatten.

Noch Ranke, noch Gregorovius 1) en Creigthon 2) was het vergund geworden, kennis te nemen van de bedoelde documenten. Zelfs Alfred von Reumont, de vermaarde *katholieke* geschiedschrijver der stad Rome, had voor zijn meesterwerk slechts enkele documenten mogen zien uit den onuitputtelijken schat, welken het Vaticaansch geheim-archief besluit.

Men heeft gevraagd, of met de heropening van deze mijn wel terstond de tijd was gekomen voor het schrijven van een geschiedenis der Pausen van een geheel, en nog wel zoo lang en gewichtig, tijdperk; of niet de voltooiing moest worden afgewacht van de regesten en collectie's van documenten, wier publicatie men terstond ondernomen heeft of nog voorbereidt 3). De twijfel schijnt gerechtigd, maar Pastor's werk heft dien op. Het overtuigt u, dat het aan den noesten vlijt en fijnen speurzin van den schrijver is gelukt, uit de ontzaglijke verzameling juist die bouwstoffen op te delven, welke voor zijn onderwerp de meest gewichtige zijn. Niet alsof men moest meenen, dat na de voltooiing van Pastor's

---

1) De bekende auteur van het aan de Pausen zeer vijandige werk: *Die Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter.*

2) De schrijver van: *A history of the Papacy during the period of the reformation.*

3) Wij maken van deze gelegenheid gebruik, om hier even aan te teekenen, dat van het monumenteel werk: *Leonis X. P. M. Regesta...* collegit et edidit *Jos.* S. R. E. Cardinalis *Hergenroether*, Friburgi, sumptibus Herder, thans zes fasciculi verschenen zijn, reikende tot het einde van het jaar 1515. De 13464 geregistreerde nummers, onder welke wij er velen ontmoetten, betrekking hebbende op ons vaderland, beperken zich dus nog tot de twee eerste regeeringsjaren van Leo X.

arbeid het geheim-archief voldoende zoude zijn geëxploiteerd voor de geschiedenis van de door hem behandelde Pausen. Integendeel. Juist deze nieuwe geschiedenis der Pausen toont op menige bladzijde in noten en verwijzingen, hoezeer voor de speciaal-historie der Pausen en der volken, welke met den Heiligen Stoel in betrekking stonden, een voortgezet ijverig gebruik van het archief wenschelijk en noodig blijft.

Naast de genoemde had Ludwig Pastor zeker nog andere beweegredenen, om tot zijn levenstaak het schrijven te kiezen van eene geschiedenis der Pausen sedert het einde der middeleeuwen. Maar hij zelf moest om licht begrijpelijke redenen daarover zwijgen. Bedriegen wij ons echter niet, dan zijn zij vervat in eene even openhartige als juiste verklaring, welke wij wederom lezen in de voorrede van Ranke's, bij herhaling genoemde, geschiedenis der Pausen. „Een Katholiek — zoo zegt hij — zoude de zaak anders aanvatten dan ik. Door lucht te geven aan zijn gevoel van persoonlijke vereering zoude hij aan zijn arbeid een eigenaardige en zeker ook meer schitterende kleur schenken; ook zoude hij in vele opzichten uitvoeriger en kerkelijker zijn. Een Protestant, een Noordduitscher kan in deze niet met hem wedijveren. Hij staat tegenover de pauselijke macht op een meer indifferent standpunt; van die warmte van voorstelling, welke een onwillekeurig uitvloeisel is van voorliefde, moet hij al dadelijk afzien. Voor het kerkelijk en kerkrechtelijk detail ontbreekt het ons toch, oprecht gesproken, aan de waarachtige belangstelling."

Uit deze woorden blijkt, hoe niemand beter dan Ranke zelf het onvoldoende van zijn arbeid heeft gevoeld. Hoe meesterlijk hij, op grond van de documenten, welke hij kon benuttigen, de staatkundige beteekenis en werkzaamheid der Pausen van den nieuwen tijd hebbe geschilderd, met hoe forsche en scherpe lijnen hij de beeltenis van menigen Paus moge hebben geteekend, eene geschiedenis der Pausen sedert de vijftiende eeuw heeft hij niet geleverd en niet kunnen leveren. Tot het vervullen van zulk een taak is alleen een geschiedvorscher in staat, die tevens een geloovig zoon is der Kerk.

In Ludwig Pastor is de man opgetreden, geroepen en bekwaam om de taak te aanvaarden en gelukkig te volbrengen. Natuurlijke aanleg en voorliefde vereenigden zich met de meest gunstige omstandigheden, om hem voor zijn levenstaak te bekwamen. Aan het gymnasium te Frankfort was zijn leermeester in de geschiedenis

de beroemde Johannes Janssen, de schrijver van de *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters.* Janssen wijdde aan de opleiding van den jongen Pastor zijn beste zorgen. Te Frankfort verkeerde deze van kindsbeen af in den kring van beoefenaars en vrienden der christelijke kunst, wier hoofd en middelpunt de ongeëvenaarde Steinle was. Nog voor zijn twintigste levensjaar vatte hij het plan op, dat hij thans reeds gedeeltelijk heeft verwezenlijkt. Zijn middelen veroorloofden hem, de beroemdste hoogescholen te bezoeken: hij begaf zich o. a. naar de vrije universiteit van Leuven, om door grondige studie van de godgeleerdheid en het kerkelijk recht den voor zijn werk onmisbaren grondslag te leggen. Te Innsbrück gepromoveerd, ondernam hij na eenige andere wetenschappelijke reizen den tocht over de Alpen; wij zeiden reeds, hoe zijne aankomst in de eeuwige stad gelukkig samenviel met de heropening der pauselijke archieven. Hij stelde zich echter geenszins tevreden met de ontginning van deze; haast ongeloofelijk klinkt, wat hij in zijn voorrede mededeelt over het aantal archieven en bibliotheken, bijzondere zoowel als openbare, Italiaansche zoowel als Fransche en Duitsche, door hem bezocht. Maar ieder bladzijde van zijn werk strekt ten bewijze, dat deze mededeeling evenmin op ijdele pralerij berust als de lange lijst der boekwerken, welke hij als herhaaldelijk door hem gebruikt aan beide verschenen deelen doet voorafgaan. Pastor beheerscht in den vollen zin van het woord de omvangrijke litteratuur, welke op zijn onderwerp betrekking heeft. Gelijk het geschiedwerk van zijn leermeester mag ook Pastor's *Geschichte* worden vergeleken bij een met vaste hand ontworpen en in schitterende kleuren uitgevoerd mozaïek, welks steentjes met noesten vlijt van heinde en verre werden vergaderd en met de meeste zorg gepolijst en saamgevoegd.

Op een werk van zoo groote beteekenis voor de geschiedenis der Kerk als Pastor's geschiedenis der Pausen had *De Katholiek* onmiddellijk na het verschijnen van het eerste deel de aandacht der lezers wenschen te vestigen; dat dit eerst thans geschiedt, wijte men aan de omstandigheden, die de uitvoering beletten van eene opdracht, welke toen reeds gaarne werd aanvaard.

(*Wordt vervolgd.*) Dr. ANDREAS JANSEN.

EEN NIEUW LEERBOEK DER LOGICA.

Institutiones Logicales secundum principia S. Thomae Aquinatis ad usum scholasticum accommodavit Tilmannus Pesch S. J.
Pars I. Summa Praeceptorum Logicae.
Pars II. Logica Major. Vol. I. complectens Logicam Criticam et Formalem. Freiburg, Herder, 1888—1889.

Pater T. Pesch, reeds lang op philosophisch-natuurkundig gebied zoo gunstig bekend door zijne *Institutiones Philosophiae Naturalis* en zijne *Grossen Welträthsel*, heeft in den laatsten tijd door bovenvermeld werk een onberekenbaren dienst bewezen aan dat gedeelte der philosophie, zonder hetwelk, volgens Tullius „het onmogelijk is, geslacht en soort van een zaak te onderscheiden of haar door middel van bepalingen te verklaren of in verschillende deelen te splitsen: aan dat gedeelte der philosophie, dat ons leert, over waarheid of valschheid te oordeelen, gevolgtrekkingen in te zien, tegenstrijdigheden te bepalen, dubbelzinnigheden op te lossen". Met recht mogen wij den geleerden schrijver gelukwenschen: immers hij heeft eene bijzondere zorg gewijd aan dat gedeelte der wijsbegeerte, dat de H. Augustinus de kunst der kunsten: „*ars artium, medicina et magistra mentis*" noemt — dat, volgens de verklaring van den Engelachtigen Leeraar, ons leidt in de werking des verstands, waaruit alle kunsten voortspruiten — dat daarom, volgens de benaming der Aristotelische wijsgeeren, den veelbeteekenenden titel draagt van *Organum*, d. i. wetenschap van het gemeenschappelijk *werktuig* aller overige wetenschappen, die op de redeneering steunen, door de redeneering verkregen worden.

Nuttig en noodzakelijk is de logica voor iedereen, die, onverschillig in welken tak van wetenschap, vorderingen wil maken. Doch even moeilijk, even droog, even weinig aantrekkelijk komt meestal den jeugdigen student der wijsbegeerte deze „scientia directiva actus rationis" voor. Laat u echter door deze moeilijkheden niet afschrikken; deins niet terug, wanneer gij, den eersten voet zettend op den drempel, terstond tegen het een of ander steentje aanstoot; duizel niet, wanneer de glans van een nieuw licht uwe oogen treft; word niet bevreesd, wanneer de sombere ernst van een vroeger niet gekende waarheid u aangrijpt. Denk veeleer aan het gulden woord des dichters: „Labor improbus omnia vincit", en herinner u voortdurend de uitspraak van den

wijsgeer van Stagyra: „dat het een overgroot, een onbeschrijfelijk genot is voor het verstand, van het verheven licht der bovenzinnelijke waarheden slechts één enkelen straal te ontvangen".

Zooals de geleerde schrijver zelf in de voorrede bemerkt, ware het overbodig geweest, een *beknopt* handboek, ten gebruike der eerstbeginnenden, in het licht te geven; evenmin lag het in het plan van den schrijver een *Logica* samen te stellen voor hen, die in dit gedeelte der wijsgeerige studie het toppunt van volmaaktheid bereikt hebben. Het doel van pater Pesch ligt tusschen deze twee uitersten in: dientengevolge stelt hij zich voor, op de eerste plaats de regels aan te geven, die èn voor leeraren èn voor studenten kunnen dienen, en tweedens de opgestelde voorschriften met de gegevens, of zelfs desnoods met de dwalingen van onzen tijd in vergelijking en verbinding te brengen, en ze dusdoende aan een nauwkeurig onderzoek of een methodischen twijfel te onderwerpen. Dit laatste hoofdzakelijk ten bate van diegenen, die reeds eenigszins op de hoogte der logica zich bevinden, doch naar een volmaaktere kennis derzelve streven, hetzij in de disputaties, hetzij door persoonlijke studie.

Overeenkomstig dit tweevoudig doel, splitst de schrijver zijn werk volgens de van oudsher gebruikelijke wijze in twee deelen: I *Summa Praeceptorum Logicae*: *Logica Minor*: regel ten gebruike der school. II *Logica Major*, bestemd voor de disputaties. Van dit laatste deel is thans één boek: *Logica Critica et Formalis* in het licht gegeven, terwijl het tweede boek: *Logica Realis sive Ontologia* onder de pers is.

Heeft pater Pesch zijn doel bereikt? Hetgeen ZEw. tot dusverre op het gebied der philosophie geleverd heeft, laat reeds vooruit een gunstige beantwoording dezer vraag verwachten. Bovendien zal iedereen, die de twee boekdeelen van de *Institutiones Logicales* met min of meer oplettendheid gelezen heeft, aldra tot dezelfde gevolgtrekking komen.

Belangwekkend, hoogst nuttig, betrekkelijk noodzakelijk (bijzonder voor beginnenden, die zich aan het abstract redeneeren nog niet gewend hebben) zijn in het eerste deel de *Praenotiones Historicae*, welke de geschiedenis der phlilosophie, vooral met betrekking tot de logica, doorloopen.

De *Praenotiones Psychologicae*, welke onmisbare inlichtingen geven over den aard onzer kennis, over de werking van ons verstand, zijn even klaar als degelijk, even kort als diep behandeld,

ofschoon zij uit den aard der zaak de verklaringen van den leeraar vorderen.

Zeer nuttig en gedeeltelijk noodzakelijk zijn verder de *Praenotiones Methodicae.* Na den *Discours sur la Méthode* van den Franschen wijsgeer-mathematicus, is en wordt voortdurend zoo veel, „multa et multum", over de methode, den weg tot de ware wetenschap, geschreven en gewreven, dat een logicus, zonder de kennis van al deze pennevruchten, bepaald een vreemdeling in zijn eigen huis zou moeten heeten.

Met groote klaarheid worden in het tweede boekdeel de thans vooral actueele vraagpunten behandeld, over het bestaan en de bronnen der waarheid, over den aard, de voorwaarden, den regel der zekerheid („norma certitudinis"), over de valsche stelsels op dit gebied door Descartes, Kant, Huet en andere moderne wijsgeeren verdedigd.

Duidelijk en betrekkelijk beknopt is de behandeling der anders ingewikkelde vraag: „de universalibus", over het al of niet objectieve van onze algemeene begrippen, die den noodzakelijken grondslag leggen voor alle wetenschap.

Voegen wij hierbij den overvloedigen rijkdom van stof, die de gegevens der moderne wetenschap met die der oude philosophie vereenigt, en die slechts door een lang en gedurig en geduldig zoeken bijeengebracht kon worden — vervolgens de klare, synoptische indeeling van het werk, dat van een *Index Generalis*, en twee *Indices Speciales*, elk in het begin van een boekdeel, voorzien is, en de duidelijkheid bevordert door een ruim gebruik van nummers, alinea's, en afwisselenden druk, dan moeten wij tot de overtuiging komen, dat P. Tilmannus Pesch S. J. in de *Institutiones Logicales* Vol. I en II aan de wetenschap een grooten dienst heeft bewezen, „dass Neues sich mit Altem paaret zum guten Klang", en dat de twee reeds verschenen boekdeelen 1) een wel verdiende plaats innemen in de uitstekende *Philosophia Lacensis.* Op het gebied der logica beantwoorden zij volkomen aan de bedoelingen en verwachtingen van onzen H. Vader Leo XIII, in de onsterfelijke encycliek „Aeterni Patris" van den 4 Aug. 1879 uitgedrukt.

Rolduc. Dr. L. VAN THUIJL.

---

1) Onder het afdrukken van deze bladzijden is het derde en laatste deel zooeven verschenen.

LELIETJES DER DALEN, GEDICHTEN VAN DR. D. DORBECK.

Nomen sit omen! Onder dit motto biedt de heer A. Dorbeck eenige gedichten zijns overledenen vaders, in leven geneesheer te Alkmaar, het letterlievend Nederland aan en noemt het tot lezen uitlokkend bundeltje: *Lelietjes der Dalen.* Is het kiezen van een sprekenden titel voor zijn boek den schrijver of verzamelaar een moeilijk werk, dan heeft de heer Dorbeck Jr. een gelukkig oogenblik gehad, toen hij met smaak en oordeel *Lelietjes der Dalen* op het titelblad schreef. Al zijn die bescheiden bloempjes niet zeldzaam en kostbaar, niet bedwelmend van geur, niet verrukkend door schitterende pracht, ze zijn vriendelijk, rein, bevallig en beminnelijk, en — het boekje is aan die bloempjes gelijk.

Niet zeldzaam en kostbaar: verwacht onder het lezen geen machtige grepen, geen forsche ontroering, geen zielaangrijpende tooneelen; de dichter heeft met een rein en gevoelig hart het leven der natuur — of liever der schepping bespiedt, en wat hij schoons en goeds vond, in eenvoudigen en meestal sierlijken vorm weêrgegeven. Bij voorkeur schrijf ik „der schepping", omdat dit aan een *Schepper* herinnert, en Dr. Dorbeck, nimmer het maaksel van den Maker scheidend, steeds in het eindige een afschaduwing der eeuwige Schoonheid en Goedheid bezingt. Het meerendeel der kleine gedichten is dan ook gewijd aan de bloemen des velds en de vogelen der bosschen, aan heidekruid, aan beuk- en eikenwoud. Natuurlijk worden de jaargetijden niet vergeten, allerminst de herfst, voor welken de dichter een sterk sprekende voorliefde gevoelt, zóó zelfs, dat hij — wel wat overdreven — in den aanbiddelijken Naam des Verlossers vraagt, in het najaar te mogen sterven. Misschien is deze gemoedsstemming oorzaak, dat in de gedichten des heeren Dorbeck's iets herftsachtigs ons somwijlen verhindert het schoone naar waarde te schatten door het mistige waas, dat als een nevel het landschap, de kinderen zijner Muze omhult. Zelfs waar hij niet de natuur bezingt, maar met een christelijk vroom gemoed zich overgeeft aan het beschouwen van het bovennatuurlijke, daar gebeurt het wel eens, dat we niet alleen naar de scherpe teekening der lijnen moeten gissen, maar bovendien niet dan met moeite de bedoeling des dichters ten volle achterhalen. Aanstonds hierop moet echter gezegd, dat er werkelijk

schoone bladzijden te vinden zijn; ik noeme slechts: *Levenstrits*, *Onzekerheid*, *Gebed*, *Winterliedje* (een bede voor de armen), *De kleine Paria*, *Geloof en Weten* enz. Voegt men hierbij de reeds genoemde meiliederen en nachtegaalszangen, den lof van leliewit en purperblos der rozen, afgewisseld door eenige vaderlandsche ontboezemingen — onvermijdelijk voor een Alkmaarder — en daartusschen nog een paar romancen en vertellingen, eenmaal zelfs een aardige humoreske, dan behoeft men niet te klagen over gebrek aan verscheidenheid; en toch, bij het doorlezen van het boekje ontwaart men, dat nog een andere eigenschap der lelietjes van dalen zich aan dezen bundel heeft meegedeeld: die bloempjes namelijk, hoe frisch en bevallig ook, worden, als zij in groote hoeveelheid geplukt en tot een ruiker verzameld zijn, minder behagelijk om hare éénkleurigheid. Ook in den bloemenbundel, uit des heeren Dorbeck's nalatenschap bijeenvergaard, zoo schoon dikwijls bij afzonderlijke gedeelten genoten, missen wij die bevallige afwisseling van toon, welke den lust tot lezen opwekt en onderhoudt.

De indrukken, welke de heerlijkheden der schepping op den dichter hebben gemaakt, zijn te veel op elkander gelijkend en als hij ze met kwistige hand aan ons mededeelt, kunnen we het opkomend verlangen niet wederstaan, dat er toch tusschen al die blanke, lieve bloempjes, iets van de wonderbare verscheidenheid der veelkleurige bosschen en velden mocht worden ingelascht. En hoe gemakkelijk had die wensch vervuld kunnen worden! In Alkmaar, de roemrijke hoofdstad der Kennemers, in het land van Willibrord en Adelbert, van Willem II, Floris V en Wouter de Vries, in de heerlijke streken van Heiloo, Oesdom en Reinegheim (Haec munda) heeft een man met dichterlijke gaven als Dorbeck zeker nog wel iets anders gevonden.

Had de verzamelaar kunnen goedvinden ons eenige lelietjes der dalen te onthouden, en in de plaats daarvan iets van andere kleur en geur te schikken, de bundel zou er nog aanlokkelijker uitzien. Al had de inhoud daardoor minder aan den naam beantwoord, wat schade? Tusschen het gekweel en getierelier van veldfluit en schalmei ware een forsche citherslag, zelfs een stoot uit de krijgstrompet niet onwelluidend geweest. Dat koperen speeltuig heeft Dr. Dorbeck meermalen in handen gehad. Hij was niet alleen een boezemvriend van den grooten Meistreel, maar stond ook aan de zijde van Prof. Alberdingk Thijm. De katholieke strijder heeft in

zijn jaarboekje geen trouwer medewerker gehad dan den katholieken Dr. D. Dorbeck.

Zoo had ik gewenscht, dat *Een lied van Vaderland en Eendracht* — hetwelk ik alleen op gezag van den Heer A. Dorbeck voor een gedicht zijns vaders erken — ware uitgelaten en in de plaats daarvan ingevoegd het naar da Costa smakende, waarlijk schoone gedicht: *Wachter wat is er van den nacht.*

Voorzeker het zou den overledenen dichter niet tot oneer hebben gestrekt! Een enkele strofe ten bewijze:

. . . . . .

o Erf van Neêrlands eedle vaderen,
o Neêrland, waak en geef gy acht;
Bezet uw muur met dubble wacht:
't Is niet in 't knarsen van de raderen,
't Is niet in 't raatlen van de speer,
't Is niet in 't snorren van de pijlen
Dat ge u 't verderf hoort tegenijlen,
Noch in het rammlen van 't geweer;
Een nevel naakt het aan de kimmen,
En eer gy 't nog omhoog ziet klimmen,
Zoo strijkt het in uw midden neêr.

Het is dat heir van zwarte spoken,
(Verwant aan de oude slang, wier list
Den val des menschdoms heeft beslist,)
Op nieuw de helpoort uitgebroken,
En de aard bedekkende als een mist;
't Is spotternij — wier vuige handen
Ook 't heiligst wagen aan te randen,
't Is ongeloof en twijfelzucht,
't Is bandelooze vrijheidsleere,
Die Gods gezalfden houdt in eere,
Noch eerbied kent voor wet en tucht.

Getrouw aan die hen heeft gezonden,
Ziet gy ze waren over de aard;
Hier sluipend, — ginds in wilde vaart,
Hier eenzaam, — ginds te saâm verbonden.
En heeft hun invloed de overhand,
Daar schuimt en gist het, — daar vernielen

Zy 't kinderlyk geloof der zielen,
De trouwe aan God, aan Vorst, aan Land;
Daar ziet ge wijze hoofden duizelen,
Daar ziet ge thronen, scepters gruizelen,
En tempels neêrgebonsd in 't zand.

Heeft de verzamelaar dit vers en vele andere niet gevonden in de papieren zijns vereerden vaders; of bereidt hij ons eene aangename verrassing voor, door de uitgave der overige gedichten met een even smaakvol titelblad?

H. VORKOTTER.

DE PRIJSVRAAG

OVER DEN STIJL VAN SANSOVINO'S PRAALGRAVEN IN DE S. MARIA DEL POPOLO TE ROME.

(Antwoord op *De Katholiek*, Dl. XCVII, bl. 97—103.)

Het mag wezenlijk een uitkomst heeten, dat er tusschen allen ernst en alle stroefheid van troniën, waartoe in den laatsten tijd de leus „Gothiek of Renaissance" aanleiding gaf, nu eens een gulle lach gezien is. Ja, leefde Pater Perrone, vereerder gedachtenisse, nog: dan zou bij hem, dunkt mij, uitdrukking van oog en woord niet zoo geheel ongelijk zijn aan die, waarmede hij, vijftig jaren geleden, zekeren ondeugenden beoordeelaar bejegende Waarlijk, het is een uitkomst en een weldaad! Wel is er in onze kringen, als het *propos* op kunst of oudheid valt, doorgaans aan *humor* geen gebrek; mij dunkt, dat ik daarvan bij ondervinding mag meêpraten. Maar, och! of de humor maar altijd van even geestig gehalte ware als die van de uitgeschrevene Prijsvraag!

En daarom, dat eene simpele bedenking, door mij uitgesproken daartoe gelegenheid gaf: ik moet er mij om verheugen. Wel mag ik er niet grootsch op gaan; want het is, helaas, niet zonder

schuld van mijne zijde zoo gebeurd. Ik ben toch wat *al te* kort en beknopt in mijn zeggen geweest; ik heb *al te* veel vertrouwd op het *à bon entendeur demi-mot suffit.* Zulks is aan de scherpziendheid van zekeren blik niet ontgaan; en zoo loopt een mensch er in. Maar, toch ook weer, kan ik niet uitterharte zeggen, dat ik er zoo'n spijt van heb; immers, zoo ik de fout niet begaan had, dan zou hoogstwaarschijnlijk de lezer dat vijftal bladzijden hebben gemist, waarin de HoogEerw. Schrijver, uit den schat van de *meminisse's* zijner Romeinsche collegie-jaren, met het hem eigen en onnavolgbaar talent, weer nieuwe, curieuse bijzonderheden heeft aan het licht gebracht, dierbare herinneringen, welke door de lezers van *De Katholiek* met niet minder graagte vernomen en genoten worden, dan het den dankbaren leerling een lust blijft, daarvan te gewagen. Terecht mogen we daarom allen (het zij hier met allen eerbied en de noodige wijziging toegepast) hem dankbaar zijn, dat hij daarmede *in lucrum* [*lectoris*] *verterit damnum* [*mei*] *sermonis.*

Vooreerst dan had ik moeten zeggen, hoe ik over den *stijl* van Sansovino's praalgraven oordeelde. Laat mij dan nu, zoo stellig als het maar kan, en zoo plechtig als het belang der zaak het maar toelaat, verklaren, dat ik geen oogenblik getwijfeld heb, of ze zijn inderdaad „in keur-echten, vlekkeloozen renaissance-stijl" gebeeldhouwd. Laat mij meer zeggen. Ik heb geen enkel boek noch plaatwerk opgezocht noch nageslagen, om eenig „ojiefje, snorkeltje of fiaaltje" te ontdekken of nog wel andere kenteekenen van zekeren trant. Niets van dat alles heb ik gedaan, om de eenvoudige reden, dat ik er hoegenaamd geen belang bij had.

Vervolgens verklaar ik even stellig, maar nu zoo plechtig als het gewicht der zaak het maar vordert, dat ik evenmin een oogenblik getwijfeld heb, of de „Hooge Lastgever" zal, in zijne bekende, en ook door mij hooggewaardeerde, klassieke kunstrichting, het woord *klassiek* wel zelden anders dan in *strikten* zin van den oud-klassieken kunstvorm gebruiken. Wie mag er een oogenblik aan twijfelen? Voorwaar, ik niet; straks volgt daarvoor nog een bewijs.

Maar nu de in geschil zijnde terechtwijzing: „Ik moet iets plechtigers en klassiekers hebben" [dan het ontwerp van Vespigniani]? — Zeker, ik meende reden te hebben om in *dit* bijzondere geval eenen *ruimeren* zin aan het woord „klassiek" te

hechten. Dit vooreerst. Doch ten andere, ik had eene „bijzondere bedenking" zoo schreef ik, „tegen het *gebruik* [let wel], hetwelk van dat woord gemaakt" was.

Het was mij namelijk vooreerst niet ontgaan, dat het bijgevoegd *plechtiger* den zin van *klassieker* niet weinig toelicht, en evenmin dat er iets plechtig*ers* en iets klassiek*ers* verlangd werd. In wat stijl, zoo vroeg ik mij af, zal de teekening ontworpen zijn geweest, In *gothieken*? Dát behoefde ik niet te veronderstellen. Daar werd niets van gezegd. O, ware dat eens werkelijk het geval geweest? Wat zou het argument, waarover zoo aanstonds, triomfantelijker geklonken hebben! De teekening wás dus reeds in klassieken = renaissance stijl; maar de „Hooge Lastgever" verlangde ze deftiger, waardiger, zuiverder van stijl 1). Ziedaar heel mijne redeneering. Dieper oordeel over bedoeling matigde ik mij niet aan.

Op grond nu van deze beschouwing, had ik vervolgens bedenking tegen het *gebruik*, dat van die uitdrukking gemaakt was. Zij werd in de *Kantteekeningen* aangevoerd, nadat eerst een, ook door mij later (*De Tijd* v. 9 Jan. ll.) als „schampere uitdrukking" afgekeurd, minachtend gezegde over de beminnaars der klassieke letteren, door verwijzing naar den klassieken Paus, „naar verdienste was terechtgezet" (gelijk ik zelf het genoemd heb). Daarop volgde nu de aanhaling van de bekende terechtwijzing. Met welke bedoeling? Blijkbaar, zoo rekende ik, om tegelijk het gewicht van den Hoogen Persoon in de schaal te leggen ter gunste der renaissance in de „beeldende" kunst, tegenover de gothiek. Tegen dat *gebruik* nu zeide ik: „Er steekt al *zeer weinig argu-ments* in dat woord". Wanneer toch zou er *meer arguments* in gestoken hebben? Ingeval er eene *gothieke* teekening (of laat ons zelfs liever een ontwerp van middeleeuwsch Italiaanschen stijl veronderstellen; doch ook hiervan bleek mij niets) ware voorgelegd, en er dan gezegd ware: neen, *die stijl* is mij niet plechtig genoeg; ik verlang het monument in klassieken = renaissance stijl.

---

1) Dat trouwens de *ruimere* beteekenis van „klassiek" ook in de Italiaansche taal al minstens een paar honderd jaren gangbaar is, daarvoor getuigt *Il grande dittionario Italiano et Hollandese da Mose Giron. Amsterdam* 1710. — CLASSICO: Agtbaar, vermaard, deftig, zeer geleerd, verstandig. AUTORE CLASSICO: Een vermaard, deftig, zeer geleerd, geloofwaardig, net schrijver, die een ander tot een voorbeeld van schrijven of spreken strekt: een schrijver van agtbaarheid.

Voortgaande liet ik nu volgen: „Denken wij ons eenen bisschop of liever nog een wereldsch vorst, die gothiekgezind is" enz. Maar moet ik nu hier óók nog uitleggen, waarom ik op die plaats opzettelijk vermeed, eene andere veronderstelling te maken, die toch waarlijk méér voor de hand lag, maar die, juist om den Hoogen Persoon, haast oneerbiedig zou geklonken hebben, althans in sommige ooren?

Na deze toelichtingen zal, zoo vertrouw ik, niemand mij te bescheiden noemen, als ik verklaar, dat ik mij totaal ongeschikt acht om de prijsvraag aan te durven, noch verwaand, als ik zeg, dat dus niemand het behoeft te probeeren. Laat mij daarom mogen voorstellen, dat er over het aanplakbiljet de gebruikelijke schuine strook worde gehecht: *Prijsvraag wegens volslagen gebrek aan gegadigden ingetrokken. Zegt het voort.*

J. J. GRAAF.

BIJLAGE.

ENCYCLIEK VAN ZIJNE HEILIGHEID PAUS LEO XIII, OVER DE VOORNAAMSTE VERPLICHTINGEN VAN HET CHRISTENVOLK.

VENERABILIBVS FRATRIBVS
PATRIARCHIS PRIMATIBVS ARCHIEPISCOPIS EPISCOPIS
ALIISQVE LOCORVM ORDINARIIS
PACEM ET COMMVNIONEM CVM APOSTOLICA SEDE
HABENTIBVS

LEO PP. XIII.

VENERABILES FRATRES

SALVTEM ET APOSTOLICAM BENEDICTIONEM

Sapientiae christianae revocari praecepta, eisque vitam, mores, instituta populorum penitus conformari, quotidie magis appare oportere. Illis enim posthabitis, tanta vis est malorum consecuta, ut nemo sapiens nec ferre sine ancipiti cura praesentia queat, nec in posterum sine metu prospicere. — Facta quidem non mediocris est ad ea bona, quae sunt corporis et externa, progressio: sed omnis natura, quae hominis percellit sensus, opumque et virium et copiarum possessio, si commoditates gignere suavitatesque augere vivendi potest, natum ad maiora ac magnificentiora animum explere non potest. Deum spectare, atque ad ipsum contendere, suprema lex est vitae hominum: qui ad imaginem conditi similitudinemque divinam, naturâ ipsâ ad auctorem suum potiundum vehementer incitantur. Atqui non motu aliquo cursuque corporis tenditur ad Deum, sed iis quae sunt animi, cognitione atque affectu. Est enim Deus prima ac suprema veritas, nec nisi mens veritate alitur: est idem perfecta sanctitas summumque bonorum, quo sola voluntas aspirare et accedere, duce virtute, potest.

Quod autem de singulis hominibus, idem de societate tum domestica tum etiam civili intelligendum. Non enim ob hanc caussam genuit natura societatem ut ipsam homo sequeretur

tamquam finem, sed ut in ea et per eam adiumenta ad perfectionem sui apta reperiret. Si qua igitur civitas nihil praeter commoditates externas vitaeque cultum cum elegantia et copia persequatur, si Deum in administranda republica negligere, nec leges curare morales consueverit, deterrime aberrat ab instituto suo et praescriptione naturae, neque tam est ea societas hominum et communitas putanda, quam fallax imitatio simulatioque societatis. — Iamvero ea, quae diximus, animi bona, quae in verae religionis cultu constantique praeceptorum christianorum custodia maxime reperiuntur, quotidie obscurari hominum oblivione aut fastidio cernimus, ita fere ut, quanto sunt earum rerum incrementa maiora, quae corpus attingunt, tanto earum, quae animum, maior videatur occasus. Imminutae plurimumque debilitatae fidei christianae magna significatio est in iis ipsis iniuriis, quae catholico nomini in luce atque in oculis hominum nimis saepe inferuntur: quas quidem cultrix religionis aetas nullo pacto tulisset. — His de caussis incredibile dictu est, quanta hominum multitudo in aeternae salutis discrimine versetur: sed civitates ipsae atque imperia diu incolumia esse non possunt, quia labentibus institutis moribusque christianis, maxima societatis humanae fundamenta ruere necesse est. Tranquillitati publicae atque ordini tuendo sola vis relinquitur: vis autem valde est infirma, praesidio religionis detracto: eademque servituti pariendae quam obedientiae aptior, gerit in se ipsa magnarum perturbationum inclusa semina. Graves memoratu casus saeculum tulit: nec satis liquet num non sint pertimescendi pares. — Itaque tempus ipsum monet remedia, unde oportet, quaerere: videlicet christianam sentiendi agendique rationem in vita privata, in omnibus reipublicae partibus, restituere: quod est unum ad pellenda mala, quae premunt, ad prohibenda pericula, quae impendent, aptissimum. In id nos Venerabiles Fratres, incumbere opus est, id maxima qua possumus contentione industriaque conari: eiusque rei caussâ, quamquam aliis locis, ut sese dedit opportunitas, similia tradidimus, utile tamen arbitramur esse in his Litteris magis enucleate officia describere catholicorum: quae officia, si accurate serventur, mirabiliter ad rerum communium salutem valent. Incidimus in vehementem eamque prope quotidianam de rebus maximis dimicationem: in qua difficillimum est non decipi aliquando, non errare, non animo multos succumbere. Nostrum est, Venerabiles Fratres, admonere quemque, docere, adhortari convenienter tempori, ut *viam veritatis nemo deserat.*

Esse in usu vitae plura ac maiora catholicorum officia, quam eorum qui sint fidei catholicae aut perperam compotes, aut omnino expertes, dubitari non potest. Cum, parta iam hominum generi salute, Iesus Christus praedicare Evangelium Apostolos iussit omni creaturae, hoc pariter officium hominibus universis imposuit, ut perdiscerent et crederent, quae docerentur: cui quidem officio sempiternae salutis omnino est adeptio coniuncta. *Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit: qui vero non crediderit, condemnabitur* 1). Sed christianam fidem homo, ut debet, complexus, hoc ipso Ecclesiae ut ex ea natus subiicitur, eiusque fit societatis maximae sanctissimaeque particeps, quam summa cum potestate regere, sub invisibili capite Christo Iesu, romani Pontificis proprium est munus. — Nunc vero si civitatem, in qua editi susceptique in hanc lucem sumus, praecipue diligere tuerique iubemur lege naturae usque eo, ut civis bonus vel mortem pro patria oppetere non dubitet, officium est christianorum longe maius simili modo esse in Ecclesiam semper affectos. Est enim Ecclesia civitas sancta Dei viventis, Deo ipso nata, eodemque auctore constituta: quae peregrinatur quidem in terris, sed vocans homines et erudiens atque deducens ad sempiternam in caelis felicitatem. Adamanda igitur patria est, unde vitae mortalis usuram accepimus: sed necesse est caritate Ecclesiam praestare, cui vitam animae debemus perpetuo mansuram: quia bona animi corporis bonis rectum est anteponere, multoque, quam erga homines, sunt erga Deum officia sanctiora. — Ceterum, vere si iudicare volumus, supernaturalis amor Ecclesiae patriaeque caritas naturalis, geminae sunt ab eodem sempiterno principio profectae caritates, cum ipse sit utriusque auctor et caussa Deus: ex quo consequitur, non posse alterum officium pugnare cum altero. Utique utrumque possumus et debemus, diligere nosmetipsos, benevolentes esse cum proximis, amare rempublicam potestatemque quae reipublicae praesit: eodemque tempore Ecclesiam colere uti parentem, et maxima, qua fieri potest, caritate complecti Deum. — Nihilominus horum officiorum ordo, vel calamitate temporum vel iniquiore hominum voluntate, aliquando pervertitur. Nimirum incidunt caussae, cum aliud videtur a civibus respublica, aliud a christianis religio postulare: idque non alia sane de caussa, quam quod

1) Marc. XVI, 16.

rectores reipublicae sacram Ecclesiae potestatem aut nihil pensi habent, aut sibi volunt esse subiectam. Hinc et certamen existit, et periclitandae virtuti in certamine locus. Urget enim potestas duplex: quibus contraria iubentibus obtemperari simul utrisque non potest: *Nemo potest duobus dominis servire* 1), ita ut omnino, si mos geritur alteri, alterum posthaberi necesse sit. Uter vero sit anteponendus, dubitare nemo debet. — Videlicet scelus est ab obsequio Dei, satisfaciendi hominibus caussâ, discedere: nefas Iesu Christi leges, ut pareatur magistratibus, perrumpere, aut, per speciem civilis conservandi iuris, iura Ecclesiae migrare. *Obedire oportet Deo magis, quam hominibus* 2). Quodque olim magistratibus non honesta imperantibus Petrus ceterique Apostoli respondere consueverunt, idem semper est in caussa simili sine haesitatione respondendum. Nemo civis pace bellove melior, quam christianus sui memor officii: sed perpeti omnia potius, et ipsam malle mortem debet, quam Dei Ecclesiaeve caussam deserere. — Quapropter non habent vim naturamque legum probe perspectam, qui istam in delectu officii constantiam reprehendunt, et ad seditionem aiunt pertinere. Vulgo cognita et a Nobis ipsis aliquoties explicata loquimur. Non est lex, nisi iussio rectae rationis a potestate legitima in bonum commune perlata. Sed vera ac legitima potestas nulla est, nisi a Deo summo principe dominoque omnium proficiscatur, qui mandare homini in homines imperium solus ipse potest: neque est recta ratio putanda, quae cum veritate dissentiat et ratione divina: neque verum bonum, quod summo atque incommutabili bono repugnet, vel a caritate Dei torqueat hominum atque abducat voluntates. — Sanctum igitur christianis est publicae potestatis nomen, in qua divinae maiestatis speciem et imaginem quamdam tum etiam agnoscunt, cum geritur ab indigno: iusta et debita legum verecundia, non propter vim et minas, sed propter conscientiam officii: *non enim dedit nobis Deus spiritum timoris* 3). Verum si reipublicae leges aperte discrepent cum iure divino, si quam Ecclesiae imponant iniuriam, aut iis, quae sunt de religione, officiis contradicant, vel auctoritatem Iesu Christi in pontifice maximo violent, tum vero resistere officium est, parere scelus:

---

1) Matth. VI, 24.

2) Act. V, 29.

3) II Timoth. I, 7.

idque cum ipsius reipublicae iniuria coniunctum, quia peccatur in rempublicam quidquid in religione delinquitur. — Rursus autem apparet quam sit illa seditionis iniusta criminatio: non enim abiicitur principi legumque latoribus obedientia debita: sed ab eorum voluntate in iis dumtaxat praeceptis disceditur, quorum ferendorum nulla potestas est, quia cum Dei iniuria feruntur, ideoque vacant iustitia, et quidvis potius sunt quam leges. — Nostis, Venerabiles Fratres, hanc esse ipsissimam beati Pauli Apostoli doctrinam: qui cum scripsisset ad Titum, monendos christianos *principibus et potestatibus subditos esse, dicto obedire*, illud statim adiungit, *ad omne opus bonum paratos esse* 1): quo palam fieret, si leges hominum contra sempiternam legem Dei quicquam statuant, rectum esse non parere. Similique ratione princeps Apostolorum iis, qui libertatem praedicandi Evangelii sibi vellent eripere, forti atque excelso animo respondebat, *si iustum est in conspectu Dei, vos potius audire, quam Deum, iudicate: non enim possumus quae vidimus et audivimus non loqui* 2).

Ambas itaque patrias unumquemque diligere, alteram naturae, alteram civitatis caelestis, ita tamen ut huius, quam illius habeatur caritas antiquior, nec unquam Dei iuribus iura humana anteponantur, maximum est christianorum officium, itemque velut fons quidam, unde alia officia nascuntur. Sane liberator generis humani de se ipse *Ego*, inquit, *in hoc natus sum et ad hoc veni in mundum, ut testimonium perhibeam veritati* 3). Similiter, *ignem veni mittere in terram, et quid volo, nisi ut accendatur* 4)? In huius cognitione veritatis, quae mentis est summa perfectio, in caritate divina, quae perficit pari modo voluntatem, omnis christianorum est vita ac libertas posita. Quarum rerum, veritatis scilicet et caritatis, nobilissimum patrimonium, sibi a Iesu Christo commendatum, perpetuo studio vigilantiaque conservat ac tuetur Ecclesia.

Sed quam acre adversus Ecclesiam bellum deflagravit quamque multiplex, vix attinet hoc loco dicere. Quod enim rationi contigit complures res occultas et a natura involutas scientiae pervestigatione reperire, easque in vitae usus apte convertere, tantos sibi spiritus sumpsere homines, ut iam se putent numen posse imperiumque

1) Tit. III, 1
2) Act. IV, 19, 20.
3) Io. XVIII, 37.
4) Luc. XII, 49.

divinum a communi vita depellere. — Quo errore decepti, transferunt in naturam humanam ereptum Deo principatum: a natura petendum omnis veri principium et normam praedicant: ab ea manare, ad eamque esse cuncta religionis officia referenda. Quocirca nihil esse divinitus traditum: non disciplinae morum christianae, non Ecclesiae parendum: nullam huic esse legum ferendarum potestatem, nulla iura; imo nec ullum Ecclesiae dari in reipublicae institutis locum oportere. Expetunt vero atque omni ope contendunt capessere res publicas et ad gubernacula sedere civitatum, quo sibi facilius liceat ad has doctrinas dirigere leges moresque fingere populorum. Ita passim catholicum nomen vel aperte petitur, vel occulte oppugnatur: magnâque cuilibet errorum perversitati permissâ licentiâ, multis saepe vinculis publica veritatis christianae professio constringitur.

His igitur tam iniquis rebus, primum omnium respicere se quisque debet, vehementerque curare, ut alte comprehensam animo fidem intenta custodia tueatur, cavendo pericula, nominatimque contra varias sophismatum fallacias semper armatus. Ad cuius incolumitatem virtutis illud etiam perutile, et magnopere consentaneum temporibus iudicamus, studium diligens, ut est facultas et captus singulorum, in christiana doctrina ponere, earumque rerum, quae religionem continent, quasque assequi ratione licet, maiore qua potest notitia mentem imbuere. Cumque fidem non modo vigere in animis incorruptam, sed assiduis etiam incrementis oporteat augescere, iteranda persaepe ad Deum est supplex atque humilis Apostolorum flagitatio, *adauge nobis fidem* 1).

Verum in hoc eodem genere, quod fidem christianam attingit, alia sunt officia, quae observari accurate religioseque si salutis semper interfuit, hac tempestate nostra interest maxime. — Nimirum in hac, quam diximus, tanta ac tam late fusa opinionum insania, profecto patrocinium suscipere veritatis, erroresque ex animis evellere, Ecclesiae munus est, idque omni tempore sancteque servandum, quia honor Dei, ac salus hominum in eius sunt tutela. At vero, cum necessitas cogit, incolumitatem fidei tueri non ii solum debent qui praesunt, sed *quilibet tenetur fidem suam aliis propalare, vel ad instructionem aliorum fidelium sive confirmationem, vel ad reprimendum infidelium insultationem* 2). Cedere hosti, vel

1) Luc. XVIII, 5.

2) S. Thom. II-II Quaest. III, art. II, ad 2.

vocem premere, cum tantus undique opprimendae veritati tollitur clamor, aut inertis hominis est, aut de iis, quae profitetur, utrum vera sint, dubitantis. Utrumque turpe, atque iniuriosum Deo: utrumque cum singulorum tum communi saluti repugnans: solis fidei inimicis fructuosum quia valde auget remissior proborum opera audaciam improborum. — Eoque magis christianorum vituperanda segnities, quia falsa crimina dilui, opinionesque pravae confutari levi negotio, ut plurimum, possunt: maiore aliquo cum labore semper possunt. Ad extremum. nemo unus prohibetur eam adhibere ac prae se ferre fortitudinem, quae propria est christianorum: qua ipsa non raro animi adversariorum et consilia franguntur. Sunt praeterea christiani ad dimicationem nati: cuius quo maior est vis, eo certior, Deo opitulante, victoria. *Confidite: ego vici mundum* 1). Neque est quod opponat quisquam, Ecclesiae conservatorem ac vindicem Iesum Christum nequaquam opera hominum indigere. Non enim inopia virium, sed magnitudine bonitatis vult ille ut aliquid a nobis conferatur operae ad salutis, quam ipse peperit, obtinendos adipiscendosque fructus.

Huiusce partes officii primae sunt, catholicam doctrinam profiteri aperte et constanter, eamque, quoad quisque potest, propagare. Nam, quod saepius est verissimeque dictum, christianae quidem sapientiae nihil tam obest, quam non esse cognitam. Valit enim per se ipsa ad depellendos errores probe percepta: quam si mens arripuerit simplex praeiudicatisque non adstricta opinionibus, assentiendum esse ratio pronuntiat. Nunc vero fidei virtus grande munus est gratiae bonitatisque divinae: res tamen ipsae, quibus adhibenda fides, non alio fere modo quam audiendo noscuntur. *Quomodo credent ei, quem non audierunt? Quomodo autem audient sine praedicante?.... Ergo fides ex auditu, auditus autem per verbum Christi* 2). Quoniam igitur fides est ad salutem necessaria, omnino praedicari verbum Christi consequitur oportere. Profecto praedicandi, hoc est docendi, munus iure divino penes magistros est, quos *Spiritus Sanctus posuit Episcopos regere Ecclesiam Dei* 3), maximeque penes Pontificem romanum, Iesu Christi vicarium, Ecclesiae universae summa cum potestate praepositum, credendorum, agendorum magistrum. Nihilominus nemo

1) Io. XVI, 33.

2) Rom. X, 14, 17.

3) Act. XX, 28.

putet, industriam nonnullam eadem in re ponere privatos prohiberi, eos nominatim, quibus ingenii facultatem Deus cum studio bene merendi dedit: qui, quoties res exigat, commode possunt non sane doctoris sibi partes assumere, sed ea, quae ipsi acceperint, impertire ceteris, magistrorum voci resonantes tamquam imago. Quin imo privatorum opera visa est Patribus Concilii Vaticani usque adeo opportuna ac frugifera, ut prorsus deposcendam iudicarint. *Omnes christifideles, maxime vero eos, qui praesunt, vel docendi munere funguntur, per viscera Iesu Christi obtestamur, nec non eiusdem Dei et Salvatoris nostri auctoritate iubemus, ut ad hos errores a sancta Ecclesia arcendos et eliminandos, atque purissimae fidei lucem pandendam studium et operam conferant* 1). — Ceterum serere fidem catholicam autoritate exempli, professionisque constantia praedicare, quisque se posse ac debere meminerit. — In officiis igitur quae nos iungunt Deo atque Ecclesiae, hoc est numerandum maxime, ut in veritate christiana propaganda propulsandisque erroribus elaboret singulorum, quoad potest, industria.

Quibus tamen officiis non ita, ut oportet, cumulate et utiliter satisfacturi sunt, si alii seorsum ab aliis in certamen descenderint. — Futurum sane Iesus Christus significavit, ut quam ipse offensionem hominum invidiamque prior excepit, in eamdem pari modo opus a se institutum incurreret; ita plane ut ad salutum pervenire, ipsius beneficio partam, multi reapse prohiberentur. Quare voluit non alumnos dumtaxat instituere disciplinae suae, sed hos ipsos societate coniungere, et in unum corpus, *quod est Ecclesia* 2), cuius esset ipse caput, apte coagmentare. Permeat itaque vita Christi Iesu per totam compagem corporis, alit ac sustentat singula membra, eaque copulata tenet inter se et ad eumdem composita finem, quamvis non eadem sit actio singulorum 3). His de caussis non modo perfecta societas Ecclesia est, et alia qualibet societate longe praestantior, sed hoc ei est inditum ab Auctore suo ut debeat pro salute generis humani contendere *ut castrorum acies ordinata* 4). Ista rei christianae compositio conformatioque mutari nullo modo potest:

---

1) Const. *Dei Filius*, sub fin.

2) Coloss. I, 24.

3) *Sicut enim in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non eumdem actum habent: ita multi unum corpus sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra.* Rom. XII, 4, 5.

4) Cantic. VI, 9.

nec magis vivere arbitratu suo cuiquam licet, aut eam, quae sibi libeat, decertandi rationem consectari: propterea quod dissipat, non colligit, qui cum Ecclesia et Iesu Christo non colligit, verissimeque contra Deum contendunt, quicumque non cum ipso Ecclesiaque contendunt 1).

Ad hanc vero coniunctionem animorum similitudinemque agendi, inimicis catholici nominis non sine caussa formidolosam, primum omnium concordia est necessaria sententiarum: ad quam ipsam videmus Paulum Apostolum Corinthios cohortantem vehementi studio et singulari gravitate verborum: *Obsecro autem vos, fratres, per nomen Domini nostri Iesu Christi, ut idipsum dicatis omnes, et non sint in vobis schismata: sitis autem perfecti in eodem sensu et in eadem sententia* 2). — Cuius praecepti facile sapientia perspicitur. Est enim principium agendi mens: ideoque nec congruere voluntates, nec similes esse actiones queunt, si mentes diversa opinentur. Qui solam rationem sequuntur ducem, vix in eis aut ne vix quidem una esse doctrina potest: est enim ars rerum cognoscendarum perdifficilis: mens vero et infirma est naturâ, et varietate distrahitur opinionum, et impulsione rerum oblata extrinsecus non raro fallitur; accedunt cupiditates, quae veri videndi nimium saepe tollunt aut certe minuunt facultatem. Hac de caussa in moderandis civitatibus saepe datur opera ut coniuncti teneantur vi, quorum animi discordant. — Longe aliter christiani: quid credere oporteat, ab Ecclesia accipiunt, cuius auctoritate ductuque se certo sciunt verum attingere. Propterea sicut una est Ecclesia, quia unus Iesus Christus, ita cunctorum toto orbe christianorum una est atque esse debet doctrina. *Unus Dominus, una fides* 3). *Habentes autem eumdem spiritum fidei* 4), salutare principium obtinent, unde eadem in omnibus voluntas eademque in agendo ratio sponte gignuntur.

Sed, quod Paulus Apostolus iubet, unanimitatem oportet esse perfectam. — Cum christiana fides non humanae, sed divinae rationis auctoritate nitatur, quae enim a Deo accepimus, *vera esse credimus*

---

1) *Qui non est mecum, contra me est: et qui non colligit mecum, dispergit.* Luc. XI, 23.

2) I Corinth. I, 10.

3) Ephes. IV, 5.

4) II Corinth. IV, 13.

non propter intrinsecam rerum veritatem naturali rationis lumine perspectam, sed propter auctoritatem ipsius Dei revelantis, qui nec falli nec fallere potest 1), consequens est ut, quascumque res constet esse a Deo traditas, omnino excipere singulas pari similique assensu necesse sit: quarum rerum abnuere fidem uni huc ferme recidit, repudiare universas. Evertunt enim ipsum fundamentum fidei, qui aut elocutum hominibus Deum negent, aut de infinita eius veritate sapientiave dubitent. — Statuere vero quae sint doctrinae divinitus traditae, Ecclesiae docentis est, cui custodiam interpretationemque Deus eloquiorum suorum commisit. Summus autem est magister in Ecclesia Pontifex romanus. Concordia igitur animorum sicut perfectum in una fide consensum requirit, ita voluntates postulat Ecclesiae romanoque Pontifici perfecte subiectas atque obtemperantes, ut Deo. — Perfecta autem esse obedientia debet, quia ab ipsa fide praecipitur, et habet hoc commune cum fide, ut dividua esse non possit: imo vero si absoluta non fuerit et numeros omnes habens, obedientiae quidem simulacrum relinquitur, natura tollitur. Cuiusmodi perfectioni tantum christiana consuetudo tribuit, ut illa tamquam nota internoscendi catholicos et habita semper sit et habeatur. Mire explicatur hic locus a Thoma Aquinate iis verbis: *Formale..... obiectum fidei est veritas prima secundum quod manifestatur in Scripturis sacris, et doctrina Ecclesiae, quae procedit ex veritate prima. Unde quicumque non inhaeret, sicut infallibili et divinae regulae, doctrinae Ecclesiae, quae procedit ex veritate prima in Scripturis sacris manifestata, ille non habet habitum fidei: sed ea, quae sunt fidei, alio modo tenet quam per fidem.... Manifestum est autem, quod ille, qui inhaeret doctrinis Ecclesiae tamquam infallibili regulae, omnibus assentit, quae Ecclesia docet; alioquin si de his, quae Ecclesia docet, quae vult, tenet, et quae non vult, non tenet, non iam inhaeret Ecelesiae doctrinae sicut infallibili regulae, sed propriae voluntati* 2). *Una fides debet esse totius Ecclesiae, secundum illud* (I. Corinth. I): *Idipsum dicatis omnes et non sint in vobis schismata: quod servari non posset nisi quaestio fidei exorta determinetur per eum, qui toti Ecclesiae praeest, ut sic eius sententia a tota Ecclesia firmiter teneatur. Et ideo ad solam*

---

1) Conc. Vat. Const. *Dei Filius,* cap. 3.

2) II-II. Quaest. V, art. III.

auctoritatem Summi Pontificis pertinet nova editio Symboli, sicut et omnia alia, quae pertinent ad totam Ecclesiam 1).

In constituendis obedientiae finibus, nemo arbitretur, sacrorum Pastorum maximeque romani Pontificis auctoritati parendum in eo dumtaxat esse, quod ad dogmata pertinet, quorum repudiatio pertinax diiungi ab haereseos flagitio non potest. Quin etiam neque satis est sincere et firmiter assentiri doctrinis, quae ab Ecclesia, etsi solemni non definitae iudicio, ordinario tamen et universali magisterio tamquam divinitus revelatae credendae proponuntur: quas *fide catholica et divina* credendas Concilium Vaticanum decrevit. Sed hoc est praeterea in officiis christianorum ponendum, ut potestate ductuque Episcoporum imprimisque Sedis Apostolicae regi se gubernarique patiantur. Quod quidem quam sit consentaneum, perfacile apparet. Nam quae divinis oraculis continentur, ea Deum partim attingunt, partim ipsum hominem itemque res ad sempiternam hominis salutem necessarias. Iamvero de utroque genere, nimirum et quid credere oporteat et quid agere, ab Ecclesia iure divino praecipitur, uti diximus, atque in Ecclesia a Pontifice maximo. Quamobrem iudicare posse Pontifex pro auctoritate debet quid eloquia divina contineant, quae cum eis doctrinae concordent, quae discrepent: eademque ratione ostendere quae honesta sint, quae turpia: quid agere, quid fugere, salutis adipiscendae caussa, necesse sit: aliter enim nec eloquiorum Dei certus interpres, nec dux ad vivendum tutus ille esse homini posset.

Altius praeterea intrandum in Ecclesiae naturam: quippe quae non est christianorum, ut fors tulit, nexa communio, sed excellenti temperatione divinitus constituta societas, quae illuc recta proximeque spectat, ut pacem animis ac sanctitatem afferat: cumque res ad id necessarias divino munere sola possideat, certas habet leges, certa officia, atque in populis christianis moderandis rationem viamque sequitur naturae suae consentaneam. — Sed istiusmodi regiminis difficilis est et cum frequenti offensione cursus. Gentes enim Ecclesia regit per cunctos terrarum tractus disseminatas, genere differentes moribusque, quas, cum in sua quaeque republica suis legibus vivant, civili simul ac sacrae potestati officium est subesse. Quae officia in eisdem personis coniuncta reperiuntur, non vero pugnantia, uti diximus, neque confusa, quia alterum

1) Ib. Quaest. I, art. X.

genus ad prosperitatem pertinet civitatis, alterum ad commune Ecclesiae bonum, utrumque pariendae hominum perfectioni natum.

Qua posita iurium et officiorum terminatione, omnino liquet esse liberos ad res suas gerendas rectores civitatum: idque non modo non invitâ, sed plane adiuvante Ecclesia: quae quoniam maxime praecipit ut colatur pietas, quae est iustitia adversus Deum, hoc ipso ad iustitiam vocat erga principes. Verum longe nobiliore instituto potestas sacra eo spectat, ut regat hominum animos tuendo *regnum Dei et iustitiam eius* 1), atque in hoc tota versatur. Dubitari vero salva fide non potest, istiusmodi regimen animorum Ecclesiae esse assignatum uni, nihil ut in eo sit politicae potestati loci: non enim Caesari, sed Petro claves regni caelorum Iesus Christus commendavit. — Cum hac de rebus politicis deque religiosis doctrinâ quaedam alia coniunguntur non exigui momenti, de quibus silere hoc loco nolumus.

Ab omni politico genere imperii distat christiana respublica plurimum. Quod si similitudinem habet conformationemque regni, profecto originem, caussam, naturam mortalibus regnis habet longe disparem. — Ius est igitur, vivere Ecclesiam tuerique se consentaneis naturae suae institutis ac legibus. Eademque cum non modo societas perfecta sit, sed etiam humana quavis societate superior, sectari partium studia et mutabilibus rerum civilium flexibus servire iure officioque suo valde recusat. Similique ratione custos iuris sui, observantissima alieni, non ad se putat Ecclesia pertinere, quae maxime forma civitatis placeat, quibus institutis res christianarum gentium civilis geratur: ex variisque reipublicae generibus nullum non probat, dum religio morumque disciplina salva sit. — Ad hoc exemplum cogitationes actionesque dirigi singulorum christianorum oportet. Non dubium est, quin quaedam sit in genere politico honesta contentio, cum scilicet incolumi veritate iustitiaque certatur, ut opiniones re usuque valeant, quae ad commune bonum prae ceteris conducibiles videantur. Sed Ecclesiam trahere ad partes, aut omnino adiutricem velle ad eos, quibuscum contenditur, superandos, hominum est religione intemperanter abutentium. Ex adverso sancta atque inviolata apud omnes debet esse religio: imo in ipsa disciplina civitatum, quae a legibus morum officiisque religionis separari non potest, hoc est potissimum perpetuoque spectandum, quid maxime expediat christiano nomini: quod ipsum

1) Matth. VI, 33.

sicubi in periculo esse adversariorum operâ videatur, cessandum ab omni dissidio, et concordibus animis et consiliis propugnatio ac defensio suscipienda religionis, quod est commune bonum maximum, quo sunt omnia referenda. — Idque opus esse ducimus aliquanto exponere accuratius.

Profecto et Ecclesia et civitas suum habet utraque principatum: proptereaque in gerendis rebus suis neutra paret alteri, utique intra terminos a proxima cuiusque caussa constitutos. Ex quo tamen nulla ratione disiunctas esse sequitur, multoque minus pugnantes. — Sane non tantum nobis ut essemus natura dedit, sed ut morati essemus. Quare a tranquillitate ordinis publici, quam proxime habet civilis coniunctio propositam, hoc petit homo, ut bene sibi esse liceat, ac multo magis ut satis praesidii ad perficiendos mores suppeditet: quae perfectio nusquam nisi in cognitione consistit atque exercitatione virtutis. Simul vero vult, id quod debet, adiumenta in Ecclesia reperire, quorum ope pietatis perfectae perfecto fungatur munere: quod in cognitione usuque positum est verae religionis, quae princeps est virtutum, propterea quod, revocando ad Deum, explet et cumulat universas. — In institutis igitur legibusque sanciendis spectanda hominis indoles est moralis eadem ac religiosa, eiusdemque curanda perfectio, sed recte atque ordine: nec imperandum vetandumve quidquam nisi ratione habita quid civili hominum societati sit, quid religiosae propositum. Hac ipsa de caussa non potest Ecclesiae non interesse quales in civitatibus valeant leges, non quatenus ad rempublicam pertinent, sed quia fines debitos aliquando praetergressae in ius Ecclesiae invadunt. Quin imo resistere, si quando officiat religioni disciplina reipublicae, studioseque conari, ut in leges et instituta populorum virtus pervadat Evangelii, munus est Ecclesiae assignatum a Deo. Quoniamque fortuna reipublicae potissimum ex eorum pendet ingenio qui populo praesunt, idcirco Ecclesia patrocinium iis hominibus gratiamve praebere non potest, a quibus oppugnari sese intelligat, qui iura ipsius vereri aperte recusent, qui rem sacram remque civilem natura consociatas divellere contendant. Contra fautrix, uti debet, eorum est qui, cum de civili deque christiana republica quod sentire rectum est, ipsi sentiant, ambas in communi bono concordes elaborare volunt. — His praeceptis norma continetur, quam in publica actione vitae catholicum quemque necesse est sequi. Nimirum, ubicumque in negotiis publicis versari per Ecclesiam licet, favendum viris est spectatae probitatis, eisdemque de christiano nomine me-

rituris: neque caussa esse ulla potest cur male erga religionem animatos liceat anteponere.

Ex quo apparet quam sit magnum officium tueri consensum animorum, praesertim cum per hoc tempus tanta consiliorum calliditate christianum oppugnetur nomen. Quotquot diligenter studuerint Ecclesiae adhaerescere, quae est *columna et firmamentum veritatis* 1), facile cavebunt magistros *mendaces..... libertatem illis promittentes, cum ipsi servi sint corruptionis* 2): quin imo ipsius Ecclesiae virtutis participes futuri, insidias sapientia vincent, vim fortitudine. — Non est huius loci exquirere, num quid, et quantum ad novas res contulerit opera segnior atque intestina discordia catholicorum: sed certe erant homines nequam minus habituri audaciae, nec tantas edituri ruinas, si robustior in plurimorum animis viguisset fides, quae *per caritatem operatur* 3), neque tam late morum christianorum tradita nobis divinitus disciplina concidisset. Utinam praeteritae res hoc pariant, recordando, commodi, rectius sapere in posterum.

Verum ad negotia publica accessuris duo sunt magnopere vitia fugienda, quorum alterum prudentiae nomen usurpat, alterum in temeritate versatur. — Quidam enim potenti pollentique improbitati aperte resistere negant oportere, ne forte hostiles animos certamen exasperet. Isti quidem pro Ecclesia stent, an contra, incertum: i quandoquidem profiteri se doctrinam catholicam affirmant, sed tamen vellent, certas ab eâ discrepantes opiniones impune propagari posse Ecclesia sineret. Ferunt dolenter interitum fidei demutationemque morum: nihil tamen de remedio laborant, vel etiam nimiâ indulgentiâ aut perniciosa quadam simulatione non raro malum augent. Iidem de sua in apostolicam Sedem voluntate nemini volunt esse dubium: sed habent semper aliquid, quod pontifici succenseant. Istiusmodi hominum prudentia ex eo est genere, quod a Paulo Apostolo *sapientia carnis* et *mors* animi appellatur, quia nec subest legi divinae, nec potest subesse 4). Nihil autem minus est ad mala minuenda providum. Inimicis enim, quod praedicare

---

1) I Thimoth. III, 15.

2) II Petr. II, 1, 19.

3) Galat. V, 6.

4) *Sapientia carnis inimica est Deo: legi enim Dei non est subiecta: nec enim potest.* Rom. VIII, 6, 7.

et in quo gloriari multi eorum non dubitant, hoc est omnino propositum, religionem catholicam, quae vera sola est, funditus, si fieri posset, extinguere. Tali autem consilio nihil non audent: sentiunt enim, quo magis fuerit aliorum tremefacta virtus, eo sibi expeditiorem fore malarum rerum facultatem. Itaque qui adamant *prudentiam carnis*, ac nescire se simulant, christianum quemque debere bonum militem Christi esse: qui debita victoribus praemia consequi mollissimâ viâ atque intacti a certamine volunt, ii tantum abest ut iter malorum intercipiant, ut potius expediant.

Contra non pauci fallaci studio permoti, aut, quod magis esset vitio, aliud agentes, aliud simulantes, non suas sibi partes assumunt. Res in Ecclesia geri suo ipsorum iudicio atque arbitratu vellent usque eo, ut omne quod secus agitur, moleste ferant, aut repugnanter accipiant. Hi quidem inani contentione laborant, nihilo minus, quam alteri, reprehendendi. Hoc enim est non sequi potestatem legitimam, sed praevetere, simulque magistratuum munia ad privatos rapere, magna cum perturbatione ordinis, quem Deus in Ecclesia sua perpetuo servandum constituit, nec sinit a quoquam impune violari. — Illi optime, qui descendere in certamen, quotiescumque est opus, non recusant, hoc rato persuasoque, interituram vim iniustam, sanctitatique iuris et religionis aliquando cessuram. Qui videntur sane dignum aliquid antiqua virtute suscipere, cum tueri religionem connituntur maxime adversus factionem audacissimam, christiano nomini exagitando natam, quae Pontificem maximum in suam redactum potestatem consectari hostiliter non desistit: sed obedientiae studium diligenter retinent, nihil aggredi iniussu soliti. Iamvero quoniam similis obtemperandi voluntas, robusto animo constantiaeque coniuncta, christianis universis est necessaria, ut, quoscumque casus tempus invexerit, *in nullo* sint *deficientes* 1), magnopere velimus in singulorum animis alte insidere eam, quam Paulus 2) *prudentiam spiritus* nominat. Haec enim in moderandis actionibus humanis sequitur optimam mediocritatis regulam, illud in homine efficiens, ne aut timide desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter temeritatem. — Est autem quod differat inter prudentiam politicam, quae ad bonum commune, et eam quae ad bonum cuiusque privatim pertinet. Haec enim cernitur in hominibus privatis, qui consilio

1) Iac. I, 4.
2) Rom. VIII, 6.

rectaeque rationi obediunt in gubernatione sui: illa vero in praepositis, maximeque in principibus, quorum muneris est cum potestate praeesse: ita quidem ut politica privatorum prudentia in hoc videatur tota consistere, legitimae potestatis iussa fideliter exequi 1). Haec dispositio atque hic ordo tanto magis valere in christiana republica debet, quanto Pontificis politica prudentia plura complectitur: eius enim est non solum regere Ecclesiam, sed generatim civium christianorum actiones ita ordinare, ut cum spe adipiscendae salutis aeternae apte congruant. Ex quo apparet, praeter summam sententiarum concordiam et factorum, necesse esse politicam potestatis ecclesiasticae observare in agendo sapientiam. Iamvero christianae rei administratio proxime et secundum Pontificem romanum ad Episcopos pertinet: qui scilicet, quamquam pontificalis fastigium potestatis non attingunt, sunt tamen in ecclesiastica hierarchia veri principes; cumque singulas Ecclesias singuli administrent, sunt *quasi principales artifices... in dedificio spirituali* 2), atque habent munerum adiutores, ac ministros consiliorum Clericos. Ad hanc Ecclesiae constitutionem, quam nemo mortalium mutare potest, actio est accomodanda vitae. Propterea quemadmodum Episcopis necessaria est cum Apostolica Sede in gerendo episcopatu coniunctio, ita clericos laicosque oportet cum Episcopis suis coniunctissime vivere, agere. — Ipsorum quidem Antistitum utique potest esse aliquid aut minus laudabile in moribus, aut in sententiis non probabile: sed nemo privatus arroget sibi personam iudicis, quam Christus Dominus illi imposuit uni, quem agnis atque ovibus praefecit. Memoria quisque teneat sapientissimam

---

1) *Prudentia in ratione est; regere autem et gubernare proprie rationis est; et ideo unusquisque inquantum participat de regimine et gubernatione, intantum convenit sibi habere rationem et prudentiam. Manifestum est autem quod subditi, inquantum est subditus, et servi, inquantum est servus non est regere et gubernare, sed magis regi et gubernari. Et ideo prudentia non est virtus servi, inquantum est servus, nec subditi, inquantum est subditus. Sed quia quilibet homo inquantum est rationalis, participat aliquid de regimine secundum arbitrium rationis, intantum convenit ei prudentiam habere. Unde manifestum est quod prudentia quidem in principe est ad modum artis architectonicae, ut dicitur in VI* Ethicorum; *in subditis autem ad modum artis manu operantis.* S. Thom. II-II, Quaest. XLVII, art. XII.

2) S. Thom. *Quodlib.* I, art. XIV.

Gregorii magni sententiam: *Admonendi sunt subditi, ne praepositorum suorum vitam temere iudicent, si quid eos fortasse agere reprehensibiliter vident, ne unde mala recte redarguunt, inde per elationis impulsum in profundiora mergantur. Admonendi sunt, ne cum culpas praepositorum considerant, contra eos audaciores fiant, sed sic, si qua valde sunt eorum prava, apud semetipsos diiudicent, ut tamen divino timore constricti ferre sub eis iugum reverentiae non recusent.... Facta quippe praepositorum oris gladio ferienda non sunt, etiam cum recte reprehendenda iudicantur* 1).

Verumtamen parum sunt conata profutura, nisi ad virtutum christianarum disciplinam vita instituatur. — Illa est sacrarum Litterarum de Iudaeorum genere sententia: *Usque dum non peccarent in conspectu Dei sui, erant cum illis bona: Deus enim iliorum odit iniquitatem.... Cum recessissent a via, quam dederat illis Deus, ut ambularent in ea, exterminati sunt praeliis a multis nationibus* 2), Atqui inchoatam formam populi christiani gerebat Iudaeorum natio: atque in veteribus eorum casibus saepe imago inerat veritatis futurae: nisi quod longe maioribus beneficiis auxit nos atque ornavit divina benignitas, ob eamque rem ingrati animi crimen multo efficit christianorum graviora delicta.

Ecclesia quidem nullo tempore nulloque modo deseritur a Deo: quare nihil est, quod sibi ab hominum scelere metuat: at vero degenerantibus a christiana virtute nationibus non eadem potest esse securitas. *Miseros* enim *facit populos peccatum* 3). — Cuius vim veritatemque sententiae si omnis retro experta est aetas, quid est caussae quamobrem nostra non experiatur? Imo debitas iam instare poenas, permulta declarant, idemque status ipse confirmat civitatum; quarum plures videlicet intestinis malis attritas, nullam ab omni parte tutam videmus. Quod si improborum factiones institutum iter audacter perrexerint: si evenerit iis ut, quemadmodum grassantur malis artibus et peiore proposito, sic opibus potentiâque invalescant, metuendum sane ne totas civitates a fundamentis, quae posuit natura, convellant. — Neque vero prohiberi tantae formidines sola hominum ope possunt, praesertim quia multitudo ingens, fide christiana reiecta, iustas superbiae poenas in hoc luit, quod veri-

1) Reg. Pastor. P. III. Cap. IV.

2) Iudith V, 21, 22.

3) Proverb. XIV, 34.

tatem obcaecata cupiditatibus frustra conquirit, falsa pro veris amplexatur, sibique videtur sapere cum vocat *malum bonum*, *et bonum malum*, ponens *tenebras lucem*, *et lucem tenebras* 1). Igitur Deus intersit, ac benignitatis suae memor civilem hominum societatem respiciat necesse est. Quamobrem, quod vehementer alias hortati sumus, singulari studio constantiaque enitendum, ut clementia divina obsecratione humili exoretur, virtutesque, quibus efficitur vita christiana, revocentur. — Imprimis autem excitanda ac tuenda caritas est, quae praecipuum vitae christianae firmamentum continet, et sine qua aut nullae omnino sunt, aut fructu vacuae virtutes. Idcirco beatus Paulus Colossenses adhortatus, ut vitium omne defugerent, variamque virtutum laudem consectarentur, illud subiicit, *super omnia autem haec caritatem habete, quod est vinculum perfectionis* 2). Vere vinculum est perfectionis caritas, quia quos complexa est, cum Deo ipso intime coniungit, perficitque ut vitam animae hauriant a Deo, cum Deo agant, ad Deum referant. Debet vero caritas Dei cum caritate proximorum consociari, quia infinitam Dei bonitatem homines participant, eiusque gerunt in se expressam imaginem atque formam. *Hoc mandatum habemus a Deo, ut qui diligit Deum, diligat et fratrem suum* 3). *Si quis dixerit quoniam, diligo Deum, et fratrem suum oderit, mendax est* 4). Atque hoc de caritate mandatum divinus eius lator *novum* nominavit, non quod diligere homines inter se non aliqua iam lex, aut ipsa natura iussisset, sed quia christianum hoc diligendi plane novum erat atque in omni memoria inauditum genus. Qua enim caritate Iesus Christus et diligitur a Patre suo et homines ipse diligit, eamdem impetravit alumnis ac sectatoribus suis, ut cor unum et anima una esse in ipso possent, sicut ipse et Pater unum natura sunt. Huius vis praecepti nemo ignorat quam alte in christianorum pectus a principio descenderit, et quales quantosque concordiae, benevolentiae mutuae, pietatis, patientiae, fortitudinis fructus attulerit. Quidni opera detur exemplis maiorum imitandis? Tempora ipsa non exiguos admovent ad caritatem stimulos. Renovantibus impiis adversus Iesum Christum odia, instauranda christianis pietas est, magnarumque rerum effectrix

1) Is. V, 20.
2) Coloss. III, 14.
3) I. Io. IV, 21.
4) ib. 20.

renovanda caritas. Quiescant igitur, si qua sunt, dissidia: sileant certationes illae quidem, quae vires dimicantium dissipant, nec ullo modo religioni prosunt: colligatisque fide mentibus, caritate voluntatibus, in Dei atque hominum amore, ut aequum est, vita degatur.

Locus admonet hortari nominatim patresfamilias, ut his praeceptis et domos gubernare studeant, et liberos mature instituere. Initia reipublicae familia complectitur, magnamque partem alitur intra domesticos parietes fortuna civitatum. Idcirco qui has divellere ab institutis christianis volunt, consilia a stirpe exorsi, corrumpere societatem domesticam maturant. A quo eos scelere nec cogitatio deterret, id quidem nequaquam fieri sine summa parentum iniuria posse: naturâ enim parentes habent ius suum instituendi, quos procrearint, hoc adiuncto officio, ut cum fine, cuius gratiâ sobolem Dei beneficio susceperunt, ipsa educatio conveniat et doctrina puerilis. Igitur parentibus est necessarium eniti et contendere, ut omnem in hoc genere propulsent iniuriam, omninoque pervincant ut sua in potestate sit educere liberos, uti par est, more christiano, maximeque prohibere scholis iis, a quibus periculum est ne malum venenum imbibant impietatis. Cum de fingenda probe adolescentia agitur, nulla opera potest nec labor suscipi tantus, quin etiam sint suscipienda maiora. In quo sane digni omnium admiratione sunt catholici ex variis gentibus complures, qui suas erudiendis pueris scholas magno sumptu, maiore constantia paravere. Aemulari salutare exemplum, ubicumque postulare videantur tempora, decet; sed positum sit imprimis, omnino in puerorum animis plurimum institutionem domesticam posse. Si adolescens aetas disciplinam vitae probam, virtutumque christianarum tamquam palaestram domi repererit, magnum praesidium habitura salus est civitatum.

Attigisse iam videmur, quas maxime res hoc tempore sequi, quas fugere catholici homines debeant. — Reliquum est, idque vestrarum est partium, Venerabiles Fratres, curare ut vox Nostra quacumque pervadat, omnesque intelligant quanti referat ea, quae his litteris persecuti sumus, reipsa efficere. Horum officiorum non potest molesta et gravis esse custodia, quia iugum Iesu Christi suave est, et onus eius leve. — Si quid tamen difficilius factu videatur, dabitis auctoritate exemploque operam, ut acrius quisque intendat invictumque praestet a difficultatibus animum. Ostendite quod saepius ipsi monuimus, in periculo esse praestantis-

sima, ac summe expetenda bona: pro quorum conservatione omnes esse patibiles labores putandos; ipsisque laboribus tantam remunerationem fore, quantam christiane acta vita maximam parit. Alioqui propugnare pro Christo nolle, oppugnare est; ipse autem testatur 1), negaturum se coram Patre suo in caelis, quotquot ipsum coram hominibus profiteri in terris recusarint. — Ad Nos quod attinet, vosque universos, numquam profecto, dum vita suppetat, commissuri sumus, ut auctoritas, consilium, opera Nostra quoquo modo in certamine desideretur. Neque est dubium, cum gregi, tum pastoribus singularem Dei opem, quoad debellatum erit, adfuturam.

Qua erecti fiducia, caelestium munerum auspicem, benevolentiaeque Nostrae tamquam pignus Vobis, Venerabiles Fratres, et Clero populoque universo, quibus singuli praeestis, apostolicam benedictionem peramanter in Domino impertimus.

Datum Romae apud S. Petrum die x. Ianuarii An. MDCCCLXXXX. Pontificatus Nostri Duodecimo.

LEO PP. XIII.

---

1) Luc. IX, 26.

DE PENTATEUCH EN ISRAËL'S GESCHIEDENIS VOLGENS PROF. KUENEN.

I.

Zelden of nooit vinden wij in de werken der moderne bijbel-critiek de groote katholieke schriftverklaarders der laatste eeuwen vermeld; katholieke isagoge en exegese schijnen in den kring der modernen onbekend, of liever met opzet doodgezwegen. Wat mag de reden zijn van dit opmerkelijk verschijnsel? Voorzeker, de eenzijdigheid, die, vooral in ons vaderland, de Protestanten van hunne eerste opvoeding af kenmerkt, kan eenigszins ter verklaring dienen. Immers de ondervinding heeft reeds meermalen geleerd, dat ook uitstekende mannen onder hen onbekend zijn met de groote katholiek-theologische werken, ja zelfs hun bestaan niet vermoeden. Voor de modernen echter geldt nog eene andere reden. Hunne „vrije critiek" gaat van een standpunt uit, geheel van het onze verschillend, hunne methode van onderzoek staat lijnrecht tegenover de onze. Zij beoordeelen de echtheid van een geschrift uit de gegevens, die de inhoud oplevert; inwendige bewijzen, hoezeer ook van subjectieve opvatting meestal afhankelijk, geven bij hen den doorslag. De Katholieken integendeel, op het voetspoor hunner vaderen, stellen de uitwendige of historische ge-

tuigenis met recht hooger dan de inwendige critiek; in het historisch vraagstuk omtrent de echtheid van een geschrift onderzoeken zij eerst en vooral de leer der historie, omdat de bewijzen, die de inhoud van een geschrift oplevert, meestal slechts mindere of meerdere waarschijnlijkheid aanbieden en hoofdzakelijk ter bevestiging van andere bewijzen dienen. Doch de voornaamste reden, waarom de exegetische werken der katholieke geleerden voor de modernen als niet bestaan, is gelegen in hunne opvatting van ons katholiek geloof. Lasterend wat zij niet kennen, behandelen de modernen de katholieke wetenschap met de grootste minachting, omdat wij in vragen van geloof en zeden, en dus in alles, wat betrekking heeft op de H. Schrift, aan het gezag der H. Kerk een onfeilbare waarde toekennen. Onze geest, zoo meenen zij, is door dit „dogmatisch apriorisme" beroofd van de noodzakelijke onafhankelijkheid, om vragen van bijbelcritiek als opene vragen te behandelen. Zonder verder onderzoek, op welke goede gronden de onfeilbaarheid van dat kerkelijk gezag steunt en in hoeverre het de ware vrijheid van den geest niet belemmert doch waarborgt, ontkennen zij in trotsche verwatenheid de wetenschappelijke waarde der critische studiën, die van katholieke zijde met niet minder ernst en met oneindig meer vrucht worden geleverd.

Hebben die moderne geleerden zich ooit de vraag gesteld, of zij zelven niet evenzeer van aprioristische stelsels uitgaan bij hunne bijbel-studiën? En welke stelsels!! De *critici* van de school Wellhausen-Kuenen belijden als dogma, dat de monistische ontwikkelingstheorie ten volle gerechtigd en op den godsdienst, ook

van Israël, toepasselijk is. Dat monistisch stelsel, hetwelk volgens de bekentenis van den gewezen hoogleeraar Rauwenhoff in zijn *Wijsbegeerte van den godsdienst* (bl. 585) aan „allerlei bedenkingen" blootstaat, is de leiddraad van hunne bijbelcritiek. Krachtens hunne theorie, dat godsdienstige begrippen een ontwikkelingsgang volgen, die door een natuurlijke ontwikkelingswet wordt bepaald, staat het *a priori* vast, dat de monotheïstische godsdienst van Israël zich langzaam in den loop der eeuwen van Moses tot Esdras uit de laagste vormen heeft ontwikkeld. Om dezelfde reden moeten de geschriften, welke, zooals de Pentateuch, van hoogere godsdienstige ontwikkeling getuigen, eerst in latere eeuwen onstaan zijn. In het tijdperk, aan hetwelk geloof en overlevering den oorsprong van den Pentateuch toeschrijven, in de 15e of 14e eeuw v. Chr., waren, zoo wil „de wijsbegeerte van den godsdienst", de Hebreeën „ongetwijfeld polytheïsten; de vereering van boomen „en steenen was onder hen zeer gewoon; als stamgod „van Israël vereerden zij de strenge lichtgodheid, dien „drager van het verterende zonnevuur, die het eerst „door Mozes met den naam Jahwe is aangeduid" (Kuenen, *Godsdienst van Israël*, I, bl. 265 vv.). Volgens diezelfde leer bleven de Hebreeën polytheïsten onder Moses, Josuë, in het tijdperk der Rechteren, zelfs onder David en Salomon; de vereering van den stamgod Jehova trad echter hoe langer hoe meer op den voorgrond, totdat in de 8e eeuw v. Chr., als een werkelijke Deus ex machina, het geestelijk monotheïsme te voorschijn trad: „niet door „een kalm, wijsgeerig onderzoek, maar door zulk eene „overpeinzing, waarin ook de stem van het gemoed zich

„laat hooren, werd het denkbeeld geboren: Jahwe is „geest" (t. a. p. bl. 361 vv.). Uit dergelijke wijsgeerige beschouwing van Israëls godsdienstige ontwikkeling volgt van zelf het besluit, dat vóór de achtste eeuw de Thora of de vijf boeken van Moses met hunne zuiver monotheïstische leer en hoog zedelijke eischen niet kunnen zijn vervaardigd; dat eerst in de volgende eeuwen de vele en verschillende bestanddeelen, die men heden in de Thora meent te hebben ontdekt, zijn geschreven.

Inderdaad de voorstanders der moderne critiek hebben getracht den juisten ouderdom dier zoogenaamde bestanddeelen te bepalen, door eene vergelijking in te stellen tusschen de voorschriften van den Pentateuch en de overige litteratuur van Israël. Zij stellen bij die vergelijking dit hoofdbeginsel voorop: wordt een of ander voorschrift der Thora in de historische en profetische boeken als niet bestaande ondersteld, dan zou hieruit blijken, dat het bestanddeel van den Pentateuch, waaruit dat voorschrift is genomen, in den tijd, waarin zulk een historisch of profetisch boek is vervaardigd, nog niet voorhanden was; wordt daarentegen zulk een wettelijk voorschrift als uitvloeisel der Thora in de historische of profetische boeken erkend, dan beantwoordt het bestaan van dat Pentateuch-bestanddeel minstens aan den leeftijd van dit historisch of profetisch geschrift.

De vergelijking echter tusschen de boeken van Moses en de geschiedenis van Israël wordt dermate ingericht, dat zij noodzakelijk tot de voorafgestelde resultaten moet leiden; zij mist alle objectieve waarde. De reden hiervan is tweevoudig.

Ten eerste. De overige heilige boeken van Israël zijn de maatstaf, waarnaar zij den ouderdom dier zoogenaamde

bestanddeelen van den Pentateuch willen bepalen. Wij mogen dus verwachten, dat in hunne schatting die maatstaf zelf vast en zeker zij. In werkelijkheid echter is geen enkel der heilige boeken gevrijwaard voor de willekeur dier critische methode. Ouderdom, inhoud en historische waarde worden beoordeeld, niet volgens de objectieve eischen der overlevering, doch volgens de subjectieve meeningen der ontwikkelings-theorie. Elk bericht, dat hunne wijsbegeerte van den godsdienst in den weg staat, wordt als onhistorisch, als interpolatie of glosse, ter zijde geschoven. Hooren wij, hoe prof. Kuenen hieromtrent zijne meening uitspreekt. Hij weet zeer goed, „dat hij „de berichten van het Oude Testament over de geschie- „denis van Israël niet ten grondslag kan leggen aan zijn „eigen overzicht van Israël's godsdienstige ontwikkeling. „Op die wijze heeft men vroeger de geschiedenis van „Israël en van Israël's godsdienst beschreven: men ging „uit van de opgaven der historische boeken en vulde „hunne dikwerf schrale berichten aan, vooral door hetgeen „de profeten getuigden. Staat het ons vrij in dien trant „voort te gaan? Ons antwoord moet ontkennend luiden. „Om meer dan één reden kunnen wij de leiding, die de „historische boeken ons aanbieden, niet volgen, doch „moeten wij ons een eigen weg banen" (*Godsdienst van Israël*, I, bl. 18.), den weg namelijk, die de wijsbegeerte van den godsdienst, de aprioristische ontwikkelings-theorie, aanwijst! Is echter de eerbied voor de historische berichten van het Oude Testament tot zulk een laag peil gedaald, welke zal dan de objectieve waarde zijn der uitkomst, die de vergelijking van den Pentateuch met deze heilige boeken oplevert?

Ten tweede. De onwaarde van de uitkomst dier vergelijking wordt nog duidelijker door de inzage der *regels*, „bij de vergelijking van den Pentateuch met de „geschiedenis zoo van Israël als van Israël's godsdienst „in acht te nemen". Zij heeten „in den aard der zaak „gegrond en daarom geene opzettelijke rechtvaardiging „noodig te hebben" 1). In waarheid echter zijn die regels grootendeels willekeurig gesteld en loopen zij het onderzoek reeds vooruit.

Voorzeker, „slechts stellig-vaststaande historische feiten „of handelingen kunnen als bewijs voor het bestaan van het „daarbij betrokken wettelijk voorschrift gelden" (t. a. p.). Doch wie zal zonder „critisch" vooroordeel toestemmen, dat „de overtuiging van den geschiedschrijver hierom- „trent rechtstreeks alleen zijn eigen leeftijd geldt, en eerst „dan, wanneer zij van elders wordt bevestigd, het ver- „leden, waarover hij bericht geeft en waarvan hij wellicht „door vele eeuwen is gescheiden" (t. a. p.)?

Wij willen de inspiratie der heilige boeken hier niet in het debat brengen. Doch is het gezonde historische critiek, een geschiedschrijver, die zich in het vermelden van berichten uit zijn eigen leeftijd getrouw betoont, van dwaling of bedrog te verdenken, zoodra hij feiten uit het verleden mededeelt, die thans niet meer van elders worden bevestigd? Kon dan die schrijver over het verleden niet zijn ingelicht door betrouwbare bescheiden, die hem ten dienste stonden en later zijn verloren geraakt? Of is de mondelinge overlevering in geen enkel geval te

---

1) Kuenen, *Historisch-critisch onderzoek* bl. 188. De bladzijden, zonder verdere aanwijzing hier geciteerd, zijn van dit werk.

vertrouwen? Met welk doel echter deze regel door de critiek gesteld wordt, is klaarblijkelijk. Het is onder de modernen een uitgemaakte zaak, dat geen enkel historisch geschrift uit den voor-exilischen tijd door tijdgenooten der gebeurtenissen is geschreven. Zoo kunnen zij dus al de hinderlijke getuigenissen dier geschiedschrijvers op grond van dien regel afwijzen; wat de Hebreeuwsche historie-schrijvers of de profeten over het verleden vermelden, kan worden geloochend om „den „mogelijken invloed van hunne overtuiging op de voor„stelling van het gebeurde" (t. a. p.).

Niemand zal dezen anderen „regel" van prof. Kuenen wraken, in zooverre hij luidt: „handelingen met de Thora „in strijd mogen niet zonder meer als bewijzen tegen „haar bestaan of hare geldende kracht worden aange„voerd" (t. a. p.). Had de hoogleeraar in zijn „historisch-critisch onderzoek" dezen regel steeds voor oogen gehouden, vele dwalingen hadde hij vermeden, doch ook vele schijnschoone bewijzen waren hem ontvallen. Doch op welken grond zal K. rechtvaardigen, wat hij er onmiddellijk op laat volgen? Handelingen met de Thora in strijd zijn dán alleen bewijzen tegen haar bestaan of hare geldende kracht, „wanneer ze verricht worden door „hen, aan wier bereidwilligheid om Jahwe's eischen op „te volgen niet kan worden getwijfeld" (t. a. p.). Immers „de eischen van Jahwe" zijn niet in ieder bijzonder geval met de Thora in overeenstemming: Jehova, de opperste Wetgever, kon in geheel buitengewone omstandigheden aan mannen als Samuel, David enz. iets gebieden, wat met zijne Thora of algemeene wet in strijd is.

Bovendien „het herhaald voorkomen" van handelingen,

met de wet in strijd, is geen afdoend bewijs tegen haar bestaan of hare geldende kracht. Of is het bestaan van eene algemeene en langdurige gewoonte, strijdig met een positieve wet, niet denkbaar? De herhaalde klachten van Isaïas, Michaeas en andere profeten zeggen ons duidelijk genoeg, dat het geheele volk met zijne oversten en priesters de wet van God niet zelden overtrad. Gebeurde zulks in die eeuwen van hoogere ontwikkeling, toen God zijne profeten zond en het volk door vermaning en bedreiging tot getrouwe wetsvervulling aanspoorde, hoe veelvuldig en algemeen was de vergetelheid en verwaarloozing van „Jahwe's eischen" in de dagen der Rechteren, door barbaarschheid en verwarring gekenmerkt!

Hoe weinig waarde prof. Kuenen zelf aan dit gedeelte van zijn „regel" hecht, blijkt niet zeldzaam. Eén voorbeeld zij voldoende. Volgens zijne hypothese is het deuteronomische voorschrift omtrent de centralisatie van den eeredienst tot Jerusalem's tempel eerst onder koning Josias (620 v. Ch.) geschreven. Raadpleegt men echter de practijk, dan zou prof. K. volgens zijn „regel" moeten besluiten, dat genoemd voorschrift onder Josias' opvolgers nog niet bestond, want Jeremias (die onmiddellijk daarna optrad) „klaagt over de veelheid der altaren in „Judea en te Jeruzalem, waarop zeker nevens Baal ook „Jahwe door offers werd gediend" (bl. 197).

Zoo veroordeelt K. den regel, door hem zelven gesteld. Doch die regel mocht alleen dienst doen tegen de geloovige exegese en is niet gemaakt om tegen de rationalistische critiek te worden gekeerd!

Deze opmerkingen zouden reeds voldoende zijn om de uitkomst te beoordeelen der vergelijking die K. be-

proeft tusschen de voorschriften van den Pentateuch en de overige heilige boeken van Israël. De maatstaf, volgens welken hij den ouderdom dier voorschriften wil bepalen, is, van zijn standpunt beschouwd, „critisch" onzeker; de regels, bij die vergelijking gevolgd, zijn grootendeels willekeurig en met het oog op de uitkomst gesteld. Dat deze uitkomst alzoo verpletterend moet schijnen voor de traditioneele leer omtrent den Mosaïschen oorsprong van den Pentateuch, was van te voren te verwachten: de vergelijking tusschen de voorschriften van dit boek over de heilige plaatsen, personen en tijden met de historische geschriften en de profetische litteratuur van Israël geeft den Leidschen hoogleeraar de zekerheid, dat de bestanddeelen van den Pentateuch van veel jonger dagteekening zijn. Uit hetgeen wij echter in het algemeen hier aanmerkten is reeds duidelijk, dat deze uitkomst niet als een uitkomst van onbevooroordeeld wetenschappelijk onderzoek kan aanvaard worden. Maar bovendien willen wij in een paar artikels de vergelijking, door den Leidschen hoogleeraar ingesteld, aan een nader onderzoek onderwerpen.

Seminarie Hoeven. J. SCHETS.

(*Wordt vervolgd.*)

VERDRAAGZAAMHEID.

Als men vrijmetselaars, rationalisten en liberalen op hun woord wil gelooven, is verdraagzaamheid niet slechts een kardinale, maar tevens een echt liberale deugd, op welker bezit zij alléén zich mogen beroemen, een deugd, die men bij geloovige Christenen te vergeefs zoekt, en waarvan in de Katholieke Kerk zelfs de schijn of schaduw niet te vinden is. Middelerwijl zingt men dagelijks uit alle tonen den lof der verdraagzaamheid, en hekelt men den onverdraagzame, of — en dit is erger — dengene, dien men als zoodanig verkiest voor te stellen. Wij, Katholieken, komen daarbij in den regel het eerst aan de beurt. Nu, dat is niet sedert gisteren zoo geworden: „die Klagen über katholische Intoleranz sind schon alt, und doch ewig jung" schreef nog onlangs Mgr. Egger 1). Geen wonder, daar er ook in ons goede vaderland zoovelen zijn, die het den Duitschen polemicus Dr. K. Hase nazeggen: „Intoleranz ist Consequenz in der katholischen Kirche". Neemt men daarbij in aanmerking, dat verdraagzaamheid allerwegen geldt als een niet genoeg te prijzen verdienste, als een der schoonste en beste vruch-

1) A. Egger, *Die angebliche Intoleranz der kath. Kirchendisziplin.* 2te Auflage, 1889, Benziger.

ten der moderne verlichting, dan behoeft het geen verder betoog, dat het verwijt van onverdraagzaam te zijn een zeer leelijk verwijt is, waaruit een duchtig wapen tegen het Katholicisme gesmeed wordt. Jammer maar, dat er onder de talloozen, die te pas en te onpas met „verdraagzaamheid" schermen, zoovelen zijn, die bitter verlegen zouden staan, indien zij de eigenlijke beteekenis van dat geliefkoosde woord moesten aangeven of de eischen en grenzen dier nooit volprezen deugd moesten uiteenzetten.

Niet ten onrechte zegt Kard. Dechamps: „De macht der woorden is groot, en met verwarring in de taal beginnen gewoonlijk alle verwarringen". Verdraagzaamheid is een dier woorden, welke in de hoofden der meesten slechts verwarde denkbeelden oproepen, en die zich dus bij uitstek leenen om het oordeel van minder ontwikkelden op een dwaalspoor te brengen, ten koste veelal van waarheid, recht en rust. Ik meen daarom geen onnut werk te doen met de gezonde begrippen omtrent deze z. g. moderne deugd hier te ontvouwen: waar de oude verwijten onophoudelijk weer worden opgerakeld, blijft er voor ons niet anders over dan ze onophoudelijk weer te ontzenuwen.

Kan een Katholiek, die trouwe zoon zijner Kerk wil wezen en volgens hare beginselen leeft, verdraagzaam zijn tegenover andere gezindten? „De echte Katholiek is uit kracht zijner beginselen, en dus noodzakelijkerwijze onverdraagzaam, want hij behoort tot eene Kerk die zich de *alleenzaligmakende* noemt". Zoo antwoordt de groote meerderheid onzer bestrijders, en zonder verder te onderscheiden, zonder de ware beteekenis van dat

„alleenzaligmakende Kerk" te verklaren, beroepen zij zich op de geschiedenis, zooals die door partijdige schrijvers „gemaakt" is, en verwijzen naar de Inquisitie, den Bartholomeusnacht enz.

„Neen" — antwoorden anderen, die minder ruw, maar ook minder oprecht te werk gaan — „de Katholieken over het algemeen zijn niet onverdraagzaam, zij zijn goedaardige, bezadigde, vredelievende menschen, maar de drijvers en dwepers onder hen, de ultramontanen en Jesuïeten, de leden der „zwarte internationale", dat zijn de onverdraagzamen". Gewoonlijk wordt er dan niet gezegd, wat men eigenlijk onder dwepers en drijvers en ultramontanen te verstaan heeft, en als dat een enkele maal wel gezegd wordt, draagt men zorg een reeks van vage uitdrukkingen te bezigen, die uitstekend geschikt zijn om den gewonen lezer het spoor bijster te maken, en die òf wel geen redelijken zin hebben, òf dezen zin: dat ieder goed en degelijk Katholiek een ultramontaan is.

Dergelijke antwoorden kunnen echter, al komen zij ook van mannen met een wetenschappelijken naam, allerminst wetenschappelijk genoemd worden, want noch het oppervlakkig hechten aan een kwalijk begrepen woord, noch het spitsvondig opduiken van onderscheidingen, waar deze niet bestaan, is een bewijs van degelijkheid.

Toch is het niet zoo moeilijk op bovengestelde vraag een bevredigend antwoord te geven, en de Katholiek behoeft zich, met het oog op vooruitgang en verlichting, dat antwoord volstrekt niet te schamen. We zijn in geen enkel opzicht vijanden van wetenschap of voor-

uitgang, mits men slechts doele op ware wetenschap en echten vooruitgang.

De vraag, of een Katholiek verdraagzaam kan zijn, komt hierop neer: of de katholieke beginselen verdraagzaamheid toelaten. Immers of deze of gene Katholiek te eenigen tijd onverdraagzaam heeft gehandeld, doet niet ter zake: er zullen altoos menschen gevonden worden, die anders handelen — beter of slechter — dan hunne beginselen voorschrijven; 't is slechts de vraag of de katholieke beginselen ons noodzaken onverdraagzaam te zijn. En op die vraag antwoorden we volmondig: neen, de katholieke beginselen brengen niet tot onverdraagzaamheid, maar dwingen integendeel tot verdraagzaamheid. Een goed Katholiek *kan* niet slechts, maar *moet* verdraagzaam zijn. Hoe komt het dan dat we zoo dikwijls voor onverdraagzaam uit beginsel worden aangezien?

Hiervoor is een dubbele oorzaak.

Velen strekken het woord verdraagzaamheid uit tot eene zaak, die volstrekt geen verdraagzaamheid meer is, en stellen dan uit naam dier *kwalijk begrepen* verdraagzaamheid eischen, die zeer zeker met de katholieke beginselen in strijd zijn.

Anderen verwringen, hetzij uit onwetendheid, hetzij uit kwade trouw, de katholieke leer, en dichten ons beginselen toe, waarmee de verdraagzaamheid niet bestaan kan, maar die dan ook volstrekt *geen katholieke* beginselen zijn.

Niet zelden werken beide oorzaken samen, en het spreekt van zelf, dat het product van die dubbele verwarring de allerschrilste onverdraagzaamheid is.

I.

We hebben gezegd, dat zeer velen slechts een verward begrip hebben van verdraagzaamheid. Men heeft met dat woord zóó gesold, dat het langzamerhand een soort van tooverkracht heeft gekregen; iedereen gevoelt of meent te gevoelen, dat verdraagzaamheid een eisch des tijds en een bewijs van verlichting is, maar de groote menigte, en met haar menige woord- en penvoerder, ontslaat zich van de moeite om na te denken, wat verdraagzaam zijn eigenlijk is. Daarop dient dus voor alles onze aandacht gevestigd.

Verdraagzaamheid wordt afgeleid van verdragen (*tolerantia* van *tolerare*). Verdragen nu is hetzelfde als dulden, gedoogen, toelaten, met zachtmoedigheid en verschooning behandelen. Dulden of verdragen komt alleen te pas tegenover iets, wat men als een kwaad beschouwt; het goede, of wat ons als zoodanig voorkomt, verdragen we niet, maar we erkennen het als goed, we prijzen en beminnen het. Zelfs bij een zaak die we voor onverschillig houden, kan eigenlijk van verdragen geen spraak zijn; verdragen doen we alleen het *kwade* — zonde of onheil. Daarom zeide reeds de H. Augustinus: „Wat we verdraagzaamheid noemen, vindt slechts plaats tegenover het kwaad" (*Enarr. in Ps.* 31). Verdraagzaamheid sluit bijgevolg in: *afkeuring* van de zaak, die men verdraagt, want iedereen keurt noodzakelijk datgene af, wat hij voor kwaad houdt; geen zedelijk mensch toch kan de zonde willen, geen redelijk mensch kan eenig onheil als zoodanig willen.

Is het nu goed en prijzenswaardig, is het op zedelijk

gebied een deugd, eenig kwaad, dat men als zoodanig niet wil, toch met verschooning te behandelen, d. w. z. te verdragen? Zulks hangt geheel af van de beweegreden die er toe aandrijft. Toen Heli uit zwakheid en traagheid de ergerlijke handelingen zijner zonen verdroeg, was zijn verdraagzaamheid zondig, maar toen Christus het verraad van Judas verdroeg, was Zijn verdraagzaamheid heerlijke deugd. Zal dus verdraagzaamheid een deugd wezen — en om in den mensch als zedelijk wezen geprezen te kunnen worden, moet ze dat zijn — dan moet de beweegreden, die ons aandrijft om te verdragen zedelijk goed zijn en bovendien van genoegzaam gewicht om op te wegen tegen het kwaad, wat men er om toelaat.

Na dit voorop gesteld te hebben, mogen we, dunkt me, verdraagzaamheid omschrijven als: *een deugd, door welke wij iets kwaads, wat wij als zoodanig niet goedkeuren, waarvoor we zelfs niet onverschillig zijn, toch, om goede en naar verhouding gewichtige redenen, laten voortbestaan en met verschooning en zachtheid behandelen.*

Gelijk men ziet, bevat deze omschrijving twee beperkingen.

De eerste beperking: dat we het kwaad als zoodanig niet goedkeuren en er ook niet onverschillig voor zijn, wordt gevorderd door het begrip verdraagzaamheid zelf, dat afkeuring insluit.

De tweede beperking, volgens welke een goede en naar verhouding gewichtige reden gevorderd wordt, is noodzakelijk, opdat verdraagzaamheid op zedelijk gebied een deugd genoemd kunne worden.

Passen we nu deze begripsbepaling toe op iemands

houding tegenover on- of andersgeloovigen, zoo volgt uit het gezegde aanstonds, dat het, om verdraagzaam tegen dezulken te wezen, geenszins noodig is hunne godsdienstige meeningen *goed te keuren*. Het is waar, dat men van zekere zijde juist daarop doelt, als men van verdraagzaamheid spreekt; dat men zijn best doet, om alleen aan dengene, die anderer godsdienstige stelsels voor evengoed en evenzeer ter zaligheid voldoende erkent als het zijne, den schoonen naam van verdraagzaam toe te kennen; maar zoodoende verdraait men den zin van het woord verdraagzaamheid en geeft een schoonen naam aan een leelijke zaak. Dit moge nu al een geschikt middel wezen om bij sommige gelegenheden de weinig nadenkende menigte op zijn hand te krijgen, het is zeer zeker een oneerlijk middel. Hij die zegt: alle gelooven zijn goed, de verschillende godsdiensten zijn slechts andere vormen voor een en dezelfde zaak, en het doet er niet toe, volgens welken vorm men het Opperwezen vereert, zoo iemand kan niet beweren, dat hij den godsdienst van andersgezinden *verdraagt*, want hij vindt — altijd volgens zijn zeggen — dien godsdienst goed, evengoed als den zijne, en moet hem, indien hij consequent wil handelen, even hoog schatten en evenzeer liefhebben als den zijne. En ieder, die de beteekenis der woorden verstaat, zal toch erkennen, dat er een zeer groot verschil is tusschen liefhebben en verdragen.

Misschien zal men hiertegen inbrengen, dat de woorden hunne beteekenis niet enkel aan de afleiding, maar ook aan het spraakgebruik ontleenen, en dat het gebruik den zin van het woord verdraagzaamheid in dier voege gewijzigd heeft, dat het thans goedkeuring der gods-

dienstige overtuigingen van anderen insluit, of althans niet uitsluit. Aan deze overweging zal het ook te wijten zijn, dat verschillende katholieke schrijvers onderscheid maken tusschen de gewone verdraagzaamheid — burgerlijke en staatkundige — en tusschen een z. g. leerstellige of dogmatische verdraagzaamheid, onder welke laatste zij dan verstaan het goedkeuren der godsdienstige meeningen van anderen. Toch acht ik het van belang, aan de juiste beteekenis van het woord vast te houden: verdraagzaamheid is een schoone zaak, laat zij geheel en al *onze* zaak wezen, gunnen we zelfs haren naam niet aan de leelijke vrucht van ongeloof en liberalisme, die men ons valschelijk als verdraagzaamheid aanbeveelt. Verdraagzaam zijn geldt bij allen als verdienste, welnu laten we het woord in zijn juisten zin nemen, en we hebben meer dan iemand anders recht ons op die verdienste te beroemen.

De z. g. dogmatische verdraagzaamheid echter verwerpen we geheel en al. We keuren de uitdrukking af, omdat ze taalkundig onjuist is, omdat ze met trouwelooze bedoeling een schoonen naam geeft aan een misdadige zaak, omdat ze eindelijk met zich zelve in tegenspraak is, want verdraagzaamheid zóó begrepen sluit alle dogma uit. Maar nog veel sterker keuren we de zaak af, welke met die uitdrukking bedoeld wordt, en die geen andere is dan dogmatische onverschilligheid, welke rechtstreeks uitloopt op volslagen ongodsdienstigheid.

De waarheid is op elk gebied één en ondeelbaar. Wie volkomen overtuigd is van de waarheid eener leer, *kan* niet aannemen, dat een tegenovergestelde leer ook

waar zou zijn, kan bij gevolg zulk een leer niet goedkeuren, zonder zijn eigen overtuiging op te offeren. Men kan wél eerbied hebben voor de subjectieve overtuiging van zijn tegenstander, erkennen, dat hij met goede bedoelingen, oprecht en eerlijk een gevoelen aankleeft, wat wij als zeker valsch verwerpen, men kan hem zelfs prijzen om den welgemeenden ijver, waarmeê hij dat gevoelen verdedigt, maar, zoolang men van het tegendeel overtuigd is, kan men dat gevoelen zelf onmogelijk goedkeuren. Indien ik omtrent eenig punt in het zekere bezit der waarheid ben, kan iemand, die op dat punt met mij verschilt, voor zich, persoonlijk, subjectief, wel meenen, dat hij de waarheid heeft — en ik kan de eerlijkheid dier persoonlijke overtuiging huldigen — maar werkelijk, objectief de waarheid hebben kan hij niet, en bij gevolg kan ik nooit zijne overtuiging, al is die nog zoo oprecht, voor overeenkomstig met de waarheid erkennen: ik moet haar dwaling noemen. De voorzichtigheid of de liefde kunnen soms aanraden, ja verplichten, om van zulk een dwaling te zwijgen — haar te verdragen — maar nooit kan er reden bestaan om wat wij als valsch kennen waar te noemen, om de dwaling goed te keuren of haar rechtstreeks te begunstigen. Zulks te eischen ware onredelijk, het te doen karakterloos.

Wat op elk gebied geldt, geldt ook in zake godsdienstige belijdenis: ook dáár is de waarheid één en ondeelbaar; van de vele godsdienstige stelsels, die allen met elkaar in strijd zijn, kan er onmogelijk meer dan één in het bezit der waarheid zijn. Daaruit volgt echter onmiddellijk en onverbiddelijk, dat er ook maar één

godsdienstig systeem goed kan zijn; want men zal toch wel niet willen beweren, dat het in zake godsdienst op waarheid niet aankomt, en dat hier valschheid en dwaling evenzeer achting verdienen en even gereedelijk tot het gewenschte doel voeren als de waarheid. Dit zou werkelijk al te zeertegen het gezonde verstand indruischen.

Toch huldigen in onze dagen velen een godsdienstig indifferentisme. Menigeen, die groot gaat op den naam van verlicht man, beschouwt het als een overwonnen standpunt om nog aan een bepaalde kerkleer vast te houden, en noemt dat bekrompen sectegeest. Dezulken redeneeren ongeveer als volgt. Er bestaat eenmaal groot verschil van godsdienst, er zijn velerlei belijdenissen. Nu is het toch moeilijk aan te nemen, dat iemand, die door oorzaken buiten zijnen wil, door geboorte en opvoeding, tot deze of gene bepaalde belijdenis behoort, daarom alleen, het doel van den godsdienst voor hier en hiernamaals zou moeten missen. Bij gevolg, besluit men, kunnen de aanhangers van elken godsdienst even-goed hunne bestemming bereiken, ieder geloof voert ter zaligheid, en dus is ieder geloof even goed. De onderscheidene godsdiensten verschillen wel in vele punten, doch dat zijn slechts bijzaken, het eigenaardige van iedere belijdenis heeft weinig of geen waarde, slechts op datgene, wat allen gemeen hebben, komt het aan, dat alleen heeft beteekenis. Hiervan uitgaande komt men gemakkelijk tot het z. g. „Christendom boven geloofsverdeeldheid", waarvan in den mond des volks het bekende: „we gelooven allen in één God" de alledaagsche uitdrukking is. Met een „Christendom boven geloofsverdeeldheid" is men echter nog niet vér genoeg. Daar

leven immers ook tal van Joden, Mahomedanen en Heidenen op onzen aardbol. Dezen zijn ook door geboorte en opvoeding, dus door oorzaken buiten hunnen wil, aanhangers van hunne niet-christelijke godsdiensten. Bijgevolg zullen de zoetsappige voorstanders van „Christendom boven geloofsverdeeldheid" wel moeten aannemen, dat Jodendom, Mahomedanisme of Heidendom den mensch evenzeer naar zijn eeuwige bestemming voeren als het Christendom. Om consequent te zijn, zullen zij den kring nog wat breeder moeten spannen en het algemeene nog wat algemeener maken, m. a. w. ook het specifiek christelijke voor bijzaak en vorm moeten verklaren. Dit „verzoeningssysteem" al verder doorvoerende, komt men tot de hartverheffende wetenschap, dat b. v. de godsdienst der oude Mexicanen, die jaarlijks duizenden menschenoffers slachtten, evengoed is als het Christendom! Ten laatste zal men gedwongen worden, zelfs het bestaan van een persoonlijken God, als door sommigen geloochend, tot een bijzaak te maken; zoodat dan als kern en wezen, waarop het alléén aankomt, overblijft een godsdienst zonder.... God! In zijne Encycliek „*Immortale Dei*" van 1 Nov. 1885 zegt Leo XIII: „Dit [te meenen, dat er tusschen de verschillende en tegenovergestelde vormen van godsdienst geen onderscheid is] moge in naam iets verschillen van atheïsme, in de zaak verschilt het er niet van".

Het is waar, dat de voorstanders van het moderne indifferentisme zich veelal — niet altijd — wachten voor de opgenoemde uitersten; zij bepalen zich liefst tot de verschillende christelijke belijdenissen; wat buiten het Christendom staat trekt minder de aandacht — en om

bij het volk, dat in den grond nog christen is, geen crediet te verliezen, moet althans een algemeen christelijke tint behouden blijven, al is die tint dan ook zoo flauw, dat zelfs Israël er vrede meê kan hebben. Om dan verder het even-goed-zijn van alle christelijke gelooven smakelijk te maken, doet men een beroep op het gevoel, met de goedkoope maar volstrekt onbeduidende bemerking, dat het toch wel „erg" zou zijn, indien zoovele menschen in dwaling waren! Of wel men beroept zich op de verbeelding met vergelijkingen als de volgende. De aanhangers der verschillende belijdenissen vereeren God ieder op hunne wijze. Welnu, die verschillende belijdenissen vormen samen als het ware een ruiker, saâmgesteld uit allerlei bloemen; en waarom zou God niet evenzeer behagen scheppen in de bonte mengeling der verschillende gelooven, als de mensch in de verscheidenheid der veelkleurige bloemen, waaruit een ruiker is saâmgevoegd? Dat een vergelijking mank gaat, is een gewone zaak, maar déze vergelijking kan in het geheel niet gaan. Bloemen, die in geur en kleur verschillen, kunnen allen schoon zijn, maar godsdienstige stelsels bestaan uit leerstellingen, die, zoodra ze met elkander in strijd zijn, onmogelijk allen waar kunnen zijn. God echter, die waarachtig is, kan slechts behagen scheppen in de waarheid, nooit in de dwaling.

De bewering dat alle godsdiensten evengoed zouden zijn, is dan ook zóó dwaas dat geen denkend mensch haar, ook maar één oogenblik, kan staande houden. Mgr. Egger 1) heeft volkomen gelijk wanneer hij zegt:

---

1) T. a. p. bl. 16.

„Als men aan de belijdenissen de vleiende woorden toevoegt: gij zijt allen even goed, vertolkt het gewone menschenverstand die woorden aanstonds met: gij zijt allen even slecht. Want hoe kan een redelijk mensch de verschillende godsdiensten met elkander gelijk stellen, zonder ze allen gelijkelijk te verwerpen? Het eigenaardige van iederen godsdienst geldt als toevallig en van geene beteekenis, en het gemeenschappelijke van allen krimpt voortdurend in, naarmate men wijder en langer in het rond schouwt; en zoo voert deze verzoeningstheorie tot het godsdienstig nihilisme, tot het ongeloof".

Men geeft voor langs dezen weg godsdienstvrede te zullen brengen aan de aarde, men kan er hoogstens meê komen tot den vrede van het kerkhof. Iedere belijdenis, welke in dien vrede wil deelen, moet eerst haar eigen doodvonnis teekenen. Immers om andere belijdenissen als evengoed naast zich te kunnen goedkeuren, moet ze eerst erkennen, dat ze zelve niet is de eenig ware belijdenis, en die erkenning dwingt onmiddellijk tot een andere — die in den grond der zaak niet eens een andere is, maar dezelfde, — n. l. dat ze in het geheel geen ware belijdenis is; want de waarheid is van nature uitsluitend, en een belijdenis, die niet uitsluitend waar is, is niet waar.

Lijnrecht tegenover dit onchristelijk en onredelijk indifferentisme staat de zienswijze der Katholieke Kerk.

De rede zelve leert, dat de mensch, als schepsel Gods, verplicht is God te dienen, en wél, te dienen op die wijze, welke het Gode behaagd heeft hem voor te schrijven.

God nu heeft Zijnen eenigen Zoon in de wereld gezonden, „opdat de wereld door Hem zou worden gered" (Joan. III, 8). Die Zoon, Jesus Christus, is dan ook „de weg, de waarheid en het leven" (Joan. XIV, 6); en „daar is geen andere naam onder den hemel aan de menschen gegeven, in welken wij moeten zalig worden" (Hand. IV, 12). Deze eenige Zaligmaker heeft, toen Hij op de aarde was, een gemeenschap, eene Kerk gesticht, op welke Hij Zijne zending overdroeg: „Gelijk de Vader Mij gezonden heeft, zoo zend Ik u" (Joan. XX, 21), en welke Hij ter vervulling dier zending altoos zou bijstaan: „Zie, Ik ben met u alle dagen, tot aan de voleinding der eeuwen" (Matth. XXVIII, 20). Doel dezer Kerk is de menschen ter zaligheid te brengen, zij is dus een „zaligmakende Kerk". Als we echter letten op de uitdrukkingen, die Christus gebruikt, wanneer Hij van de Kerk spreekt, is het duidelijk, dat Hij slechts ééne Kerk stichtte; dit kon trouwens ook niet anders. Hieruit volgt echter, dat er maar ééne zaligmakende Kerk is, en dat deze dus is de „alleenzaligmakende Kerk".

Als voorwaarde, om door Hem ter zaligheid gebracht te worden, stelde Christus, dat de menschen in Hem zouden gelooven: „Opdat ieder, die in Hem gelooft, ... het eeuwig leven hebbe" (Joan. III, 16), terwijl Hij van dengene, die „niet gelooft", zeide, dat hij „reeds geoordeeld is" (Joan. III, 18). Gevolgelijk gaf Christus ook aan Zijne Kerk voor alles de opdracht om Zijne leer te prediken: „Gaat uit over heel de wereld en verkondigt het Evangelie aan alle schepsel" (Marc. XVI, 15), en gelastte Hij allen, tot wier kennis die prediking komen zou, op straffe van eeuwige verwerping

haar aan te nemen: „Die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden, maar die niet geloofd zal hebben, zal veroordeeld worden" (Marc. XVI, 16). De Kerk van Christus kan dus niet anders dan het geloof aan Christus voorstellen als een plicht, ja als de eerste aller plichten; zij moet voorop zetten: „Zonder geloof is het onmogelijk aan God te behagen" (Hebr. XI, 6). Die plicht van te gelooven betreft, zonder uitzondering, alles, wat ons door Christus geopenbaard is, want hij, die eenmaal den Christus voor den Zoon van God erkent, moet ook aannemen, dat al Zijne woorden waarheid zijn, en het zou een goddelooze betweterij zijn sommige leeringen van Christus voor onwezenlijk of niet ter zake doende te verklaren, te meer daar de Godmensch zelf bevolen heeft: „Leert hen onderhouden *al* wat Ik u bevolen heb" (Matth. XXVIII, 20). De Kerk is verder de trouwe bewaarster der gansche openbaring, „de zuil en de grondvest der waarheid" (1 Tim. III, 15), en als zoodanig predikt zij de gansche leer en alleen de leer van Christus. Daarom moet ze noodwendig vorderen, dat allen hare prediking, in den geheelen omvang daarvan, zullen aannemen, maar even noodwendig moet ze ook allès, wat met die prediking in strijd is, als dwaling, en wel als schadelijke dwaling, veroordeelen. Een gemeenschap, die aanspraak maakt de ware Kerk van Christus te wezen, moet de stelling handhaven, dat zij in het uitsluitend bezit der waarheid is, en ieder, die van het Christendom iets meer dan den enkelen naam behouden wil, zal dan ook het gezegde van den protestantschen wijsgeer Stahl onderschrijven: „Der Kern des Christenthums ist die Exclusivität".

De Roomsch Katholieke Kerk beweert, dat zij en geen ander de Kerk van Christus is, en ze staaft die bewering met duidelijke en afdoende bewijzen.

Niet ten onrechte zeiden de vaders van het Vaticaansch concilie: „God, die door Zijn eenigen Zoon de Kerk instelde, heeft haar ook met duidelijke kenteekenen [ten bewijze] van Zijne instelling voorzien, opdat ze als bewaarster en leerares der geopenbaarde leer door allen zou kunnen erkend worden.... Ja, de Kerk op zich zelve is, om hare wonderbare uitbreiding, hare uitnemende heiligheid en onuitputtelijke vruchtbaarheid in alle goederen, om haar algemeene eenheid en onbezweken bestendigheid, een groot en altoosdurend bewijs voor hare geloofwaardigheid en een onwrikbaar getuigenis voor haar goddelijke zending.... En daardoor geschiedt het, dat zij, als een teeken opgericht onder de volken, én degenen, die nog niet geloofden, tot zich trekt, én hare zonen zeker maakt, dat het geloof, wat zij belijden, op een allerhechtsten grondslag steunt" (*Const. dogm. de Fide Cath.* C. III).

Het ligt natuurlijk niet op onzen weg de waarheid der Roomsch Katholieke Kerk breedvoerig te bewijzen; slechts een paar losse opmerkingen mogen hier plaats vinden.

Indien eenige Kerk titel heeft om zich de ware te noemen, dan zeker de katholieke, die door ouderdom, uitbreiding en eigen eerbiedwaardigheid zich zóó verre boven de anderen onderscheidt, dat zelfs voor den oppervlakkigen maar onpartijdigen toeschouwer het zegel der goddelijke waarachtigheid op haar voorhoofd merkbaar is.

Ook onkatholieken bewonderen ondanks zichzelven de verheven *eenheid* der Katholieke Kerk en haar vast

aaneengesloten hiërarchische ordening, die zoo treffend afsteekt bij de verbrokkeling en jammerlijke wanorde in den boezem van andere kerkgenootschappen.

Ook onkatholieken worden getroffen door den ijver en de toewijding, waarmede de Katholieke Kerk haar doel nastreeft, door de liefde en den tact, waarmeê zij zich de nooden — geestelijke en stoffelijke — van het arme volk vooral aantrekt, door den geest van opoffering en zelfverzaking harer kinderen, die zoo ontzettend veel tot stand brengt en onderhoudt; zij benijden ons dat alles, zoodoende onbewust hulde brengend aan de *heiligheid* der Katholieke Kerk, van welke deze deugden de uitvloeisels zijn.

Ook onkatholieken gevoelen het machtig onderscheid, dat er is tusschen het wereldlichaam, de *Katholieke* Kerk, en de andere kerkgenootschappen, die altoos min of meer nationaal zijn, een karaktertrek, welke immers niet passen kan aan de stichting van Hem, die stierf, „niet voor het volk alléén, maar opdat Hij de kinderen Gods, die verstrooid waren, bijeen zou vergaderen" (Joan. XI, 52).

Ook onkatholieken erkennen feitelijk de Katholieke Kerk als de voornaamste draagster des geloofs; daarom richten zich alle aanslagen tegen het geloof op de eerste plaats en in hoofdzaak tegen haar. De vijanden van alle geloof onderschrijven daarmede het oordeel van den geloovigen, maar scherp anti-katholieken Lavater: de val der Katholieke Kerk zou den val van alle kerkelijk Christendom met zich brengen 1). Maar ligt daarin ook

---

1) Ziehier de woorden van Lavater, voorkomende in een brief van 4 Dec. 1800 aan Graaf Friedr. Leop. Stolberg en aangehaald bij

niet zijdelings de erkenning opgesloten, dat de Katholieke Kerk eigenlijk is, nu nog gelijk ten tijde der apostelen: „de zuil en de grondvest der waarheid"; de onwrikbare zuil, wier overvloedige hechtheid zelfs nog een tijdlang de bijbouwtjes der dwaling overeind houdt, die in den loop der eeuwen naast haren grondslag zijn opgetrokken.

Groot is de kracht der vooroordeelen; onverklaarbaar de lichtzinnige onnadenkendheid van zoovelen, wier leuze toch is: niet op gezag aannemen, maar uit eigen oogen zien, en wien het evenwel niet in het hoofd komt eens te onderzoeken, wat wel het wezen en de leer is dier Katholieke Kerk, wier krachtig leven en veelzijdige invloed hun toch in het oog moet vallen. Hoevelen zouden tot de ware Kerk terugkeeren, indien ze er toe konden besluiten een eenvoudige uiteenzetting van ons heilig geloof, door een Katholiek geschreven, door te lezen. Mag men niet beweren, dat de Kerk zulk een onderzoek verdient, alleen om het feit, dat zij negentien eeuwen lang bestaan heeft en ook negentien eeuwen lang, onveranderlijk, ondanks alle vervolgingen, de leer heeft volgehouden, dat zij, en zij alléén, in het bezit is van het zaligmakend geloof. Opmerkelijker nog wordt dit feit, als men bedenkt, dat buiten haar geen enkele christelijke secte genoegzaam van eigen waarheid doordrongen is, om zich op den duur en beslist voor de eenig ware en dus alleenzaligmakende Kerk te durven uitgeven. Ten-

---

J. Albertus: *Sozial-Politik der Kirche,* S. 244: „Ich verehre die Katholische Kirche als ein altes, reichlich beschnörkeltes, majestätisches, gothisches Gebäude, das uralte theure Urkunden aufbewahrt. Der Sturz dieses Gebäudes wurde der Sturz alles kirchlichen Christenthums sein."

gevolge daarvan kunnen alle secten gemeene zaak maken tegen de Kerk, die altoos alleen staat tegenover allen, omdat ze alleen allen als dwalingen durft veroordeelen. Dat deed ze in de eerste dagen van haar bestaan, toen Paulus zonder omwegen leerde: „Al ware het, dat wij of een engel uit den hemel u predikte, anders dan wij gepredikt hebben, hij zij vervloekt" (Gal. I, 8); dat doet ze met dezelfde beslistheid nog in onze dagen, waar ze b.v. in den *Syllabus* uitdrukkelijk zich het recht toekent: „als geloofsstuk vast te stellen, dat de godsdienst der Katholieke Kerk, alleen de ware godsdienst is" (*Syll.* prop. 21). Toch laat het zich waarlijk niet aanzien, alsof haar einde naderde; integendeel zij leeft en bloeit, ondanks hevigen strijd, veel krachtiger dan eenige secte. En nu moge het gezond verstand uitspraak doen, of dat voortbestaan en die bloei mogelijk zouden wezen, indien de standvastigheid op het punt, dat wij bespraken, niet was de natuurlijke eisch der onveranderlijke waarheid, maar eenvoudig de trotsche halsstarrigheid der dwaling. De beslissing kan, dunkt me, voor niemand twijfelachtig zijn.

Indien het eenmaal bewezen is, dat de Katholieke Kerk alleen het ware geloof bezit, zou het onzinnig wezen van haar te eischen, dat ze andere godsdienstige stelsels goedkeurde of zelfs maar onbestreden liet. De waarheid heeft het onvervreemdbare recht om door allen te worden erkend, bijgevolg ook het recht om, waar zulks noodig is, zichzelve te verdedigen en de dwaling, die tegenover haar staat, als zoodanig aan te wijzen, te veroordeelen en te weerleggen. De dwaling — men versta ons wel,

we spreken over de dwaling niet over de dwalenden — kan tegenover de waarheid geen recht hoegenaamd hebben. Daarentegen heeft de godsdienstige waarheid of, wat hetzelfde is, de ware godsdienst niet alleen het recht om zich uit te breiden en de dwalingen op haar gebied te veroordeelen en te bestrijden, ze heeft daartoe ook de strenge plicht. Die plicht is aan den waren godsdienst — de Katholieke Kerk — opgelegd door zijnen Goddelijken Stichter, die niet slechts zelf al predikend rondging om zijn leer ingang te doen vinden, maar ook aan zijn leerlingen opdroeg: „Gaat uit over heel de wereld en predikt het Evangelie aan alle schepsel" (Marc. XVI, 15). Die taak kan de Kerk niet vervullen, zonder de godsdienstige dwalingen te veroordeelen en te bestrijden. En wat de Kerk boven alles aanspoort om met die bestrijding onophoudelijk voort te gaan, zijn de woorden, die Christus onmiddellijk op de pas aangehaalde zinsnede liet volgen: „die niet gelooft, zal veroordeeld worden". Deze woorden verklaren en rechtvaardigen ten volle den gedurigen strijd der Kerk tegen de dwaling. Waarlijk zij heeft daarvoor edeler beweegredenen dan geestelijken hoogmoed of zucht naar priesterheerschappij, die sommigen haar zoo gaarne voorwerpen: zij weet, dat de dwaling zielen ten verderve voert, zielen, wier onschatbare waarde ze heeft leeren kennen uit het bitter lijden en den kruisdood van haren Goddelijken Stichter.

„De Kerk — zegt J. Albertus (t. a. p. bl. 248) — is de dienares van God, de bruid des Verlossers, de moeder dergenen, voor wie hare Bruidegom Zijn leven gegeven en Zijn bloed tot den laatsten druppel gestort heeft. In

vele gelijkenissen heeft Hij haar geleerd en op het hart gedrukt, welk een onmetelijken prijs Hij stelt op het winnen van een enkele ziel, hoe gansch de hemel zich verblijdt over één zondaar, die gered wordt; .... welk een nalatige dienares, welk een trouwelooze bruid, welk een hartelooze moeder zou de Kerk wezen zonder dien zielenijver, van welken de vorst der wereld haar een verwijt maakt". Zielenijver is juist het tegendeel van de onverschilligheid, die men zoo gaarne verdraagzaamheid zou willen noemen, want zielenijver eischt vóór alles veroordeeling en bestrijding der dwaling, die voor de zielen zoo noodlottig is. Zoolang dan ook de wereld niet zal geworden zijn „één schaapstal en één Herder", zal de Katholieke Kerk, door liefde voor God en menschen gedreven, blijven ijveren en strijden voor de heilige waarheid, en wat ze negentien eeuwen gedaan heeft zal ze blijven doen: iedere nieuwe dwaling, die het hoofd opsteekt, teekenen met het brandmerk harer veroordeeling. Dien strijd zal zij met kracht en beslistheid ten einde toe doorzetten, en daarvoor alles opofferen: haar rust, haar goed en haar bloed, om zooveel mogelijk zielen te bewaren tegen, of te onttrekken aan de dwaling.

Die strijd is een rechtvaardige: de Kerk zal hem voeren op rechtvaardige wijze, met open vizier en langs eerlijken weg; niet met onzedelijke of ongeoorloofde middelen, niet door dwang of omkooperij of misleiding: haar doel is daarvoor te heilig; ook niet langs den weg van ongepaste indringerij, waarmeê men tractaatjes en dergelijken aan argeloozen in handen stopt: de verheven ernst van haar streven duldt geen kleinzielige proselietenmakerij.

Die strijd is een strijd der liefde: de Kerk zal hem voeren, niet met stuitende, hardvochtige onverdraagzaamheid, maar met moederlijke zachtheid.

Voor den katholieken lezer spreekt dit alles van zelf; hij begrijpt, dat het onmogelijk is, andere godsdiensten goed te keuren, zonder zijnen godsdienst — *den* godsdienst — te verwerpen.

Aan andersdenkenden duidelijk te maken, dat het veroordeelen en bestrijden hunner leerstellingen nog geen onverdraagzaamheid is, valt uit den aard der zaak moeilijk. Dat een andersgezinde, die te goeder trouw zijn godsdienstige meeningen aankleeft, het onaangenaam en pijnlijk vindt, indien de Katholieke Kerk die meeningen als dwalingen brandmerkt, is volkomen begrijpelijk, en niemand zal hem zulks ten kwade duiden. Daarom heeft hij echter nog geen recht ons van liefdeloosheid of onverdraagzaamheid te betichten, want indien hij onpartijdig en onbevangen wil oordeelen, zal ook hij moeten toegeven:

dat de Kerk tot het veroordeelen der meeningen van anderen niet gedreven wordt door willekeur of haat, maar door het beginsel, dat de waarheid één en ondeelbaar is;

dat dit beginsel, als volkomen in overeenstemming met de gezonde rede, onwraakbaar is; en

dat, bijgevolg, ieder kerkgenootschap, dat aan zijne belijdenis hecht, noodzakelijkerwijze eveneens zal moeten handelen.

„Iedere kerkelijke gemeenschap — zegt de protestantsche geschiedschrijver Maurenbrecher 1) — die levendig

1) *Studien und Skizzen zur Geschichte der Reformationszeit*, Leipzig, 1874.

overtuigd is van de macht der waarheden, op welke haar bestaan rust, en die gelooft de alleenzaligmakende waarheid te bezitten en te leeren, zal juist naarmate haar geloof levendiger is, te ijveriger er voor arbeiden, dat geheel de wereld die waarheid en haar zaligmakende gevolgen deelachtig worde".

Deze woorden bevatten niet anders dan de eenvoudige uitspraak van het gezond verstand, en de geschiedenis bevestigt die uitspraak op treffende wijze.

Nooit heeft men ergens een godsdienst gevonden, die de tegenstrijdige leerstellingen van anderen goedkeurde of eerbiedigde.

Dat deden noch de oude Israëlieten, noch de Grieken of Romeinen. Wel nam Rome in zijn Pantheon de goden op der onderworpen volken, maar die goden werden daarmeê tevens ondergeschikt gemaakt aan den Romeinschen Jupiter, en juist omdat Christenen en Joden zulk eene verlaging van den eenig waren God niet konden dulden, werden ze beschouwd als vijanden van den godsdienst en van den staat.

Dat deden geenszins de hervormers der zestiende eeuw, die door heel Europa heen de leerstellingen van andersgezinden zoo scherp mogelijk bestreden.

Dat deden eindelijk ook niet de wijsgeeren der achttiende eeuw, zoomin als hun geestelijke kinderen, de naturalisten onzer dagen. Want ofschoon deze als van de daken verkondigen, dat elke godsdienst even goed is, zijn ze feitelijk de meest onverzoenlijke bestrijders der katholieke leerstellingen: bestrijders, die, voor een goed deel, niets liever zouden doen, dan de uitspraak van J. J. Rousseau in practijk brengen: „Die zeggen

durft: buiten de Kerk geen zaligheid, moet uit den staat verbannen worden". Van dezen, die onder de leus van verdraagzaamheid ons godsdienstige onverschilligheid willen opdringen, heeft Prof. J. A. Alb. Thijm terecht geschreven: „Neen, de onverdraagzamen, dat zijn wij niet, die bekennen, dat men wit geen zwart kan noemen, en de eenheid als hoofdattribuut der waarheid huldigen; — dat zijn degenen, die de vrijheid in hun banier schrijven, maar deze banier inhalen, zoodra er zich een Katholiek aanmeldt, die ook voor zich en zijne theorieën en instellingen vrijheid vraagt".

Men vordere dus van de Katholieke Kerk niet, dat ze doen zal wat nooit eenige secte gedaan heeft: de leerstellingen, die van de hare afwijken, goedkeuren of eerbiedigen. Zulk een vordering is onredelijk en heeft ook, gelijk we hebben aangetoond, niets te maken met verdraagzaamheid. Wil men haar desniettemin verdraagzaamheid noemen, dan protesteeren we tegen dien naam en antwoorden overigens met het Duitsche Episcopaat: „Wij kunnen inderdaad niet — gelijk trouwens geen verstandig mensch zal eischen — in dien zin verdraagzaam zijn, dat wij het tegendeel van hetgeen wij als goddelijke waarheid aannemen, óók voor waarheid houden"; doch we voegen er evenals die Hoogw. Bisschoppen in éénen adem bij: „maar niets is den geest der Kerk zóó vreemd als onverdraagzaamheid en zucht tot krakeel" 1).

Inderdaad, de Kerk zal nimmer ophouden hare leer als de uitsluitende waarheid te verdedigen, maar ze zal

---

1) Herderlijk schrijven van het Duitsche Episcopaat te Fulda vergaderd. 1889.

daarbij de christelijke liefde niet uit het oog verliezen, de eischen der ware verdraagzaamheid nimmer schenden.

Na al het voorgaande behoeft het geen verder betoog, dat het bestaan der dwaling op godsdienstig gebied — zij moge in de bijzondere gevallen toerekenbaar zijn of niet — altijd in zich een zedelijk kwaad is. Daar het nu de roeping der Kerk is alle zedelijk kwaad zooveel mogelijk te voorkomen of uit te roeien, kan het niets anders, of zij moet er ook naar streven de dwalingen weg te nemen. De Kerk huldigt echter niet de leer, dat het doel de middelen heiligt, en bijgevolg keurt zij ook niet *alle* middelen goed, die tot uitroeiing der dwaling zouden kunnen aangewend worden. De goede zaak mag ook hier slechts gediend worden met goede, d. w. z. geoorloofde en eerlijke middelen; waar deze voor het oogenblik te kort schieten om de dwaling te doen ophouden, wil de Kerk, dat wij het voortbestaan der dwaling met geduld en verschoonende zachtheid zullen toelaten; daar wil de Kerk dus dat wij verdraagzaamheid zullen oefenen. Bovendien doen zich dikwerf omstandigheden voor, waarin een bepaalde wijze van strijdvoeren tegen de dwaling, hoezeer ook in zich geoorloofd en eerlijk, toch een grooter goed beletten of een grooter kwaad berokkenen zou, en ook dan wil de Kerk, dat we liever de dwaling lankmoedig zullen laten voortbestaan of verdragen, dan haar op die wijze te bestrijden.

Al keuren we dus nimmer de dwaling goed, de gevallen, waarin we haar mogen en moeten verdragen, zijn volstrekt niet zeldzaam; ze doen zich telkens voor, zoowel in het burgerlijk verkeer als in het staatkundig leven.

Met het oog op dat dubbele gebied, onderscheidt men ook een dubbele verdraagzaamheid, eene *burgerlijke* en eene *staatkundige*, die wij achtereenvolgens willen bespreken. Beide vloeien voort uit hetzelfde beginsel, maar verschillen in hare uitingen, naarmate datzelfde beginsel op andere verhoudingen wordt toegepast.

(*Wordt vervolgd.*) G. VAN NOORT.

ONTWIKKELING.

(Vervolg van bl. 174 vv.)

IV. HAECKEL IN DE SCHOOL.

Tweede biogenetisch-grondwettelijke brief.

Er zijn vele jongens, die gedurende meer dan één jaar iemand zelden „onder de oogen komen zonder een buil of een schram", die „gaarne hun vuistje uitsteken", en het bestaan van dat soort *spes patriae* is eene ware triomf voor de leer der biogenetische grondwet. Want „ook kinderen hebben hunne heldenperiode", en in die heldenperiode verkeeren zij, bij wie met de aangroeiende lichaamskracht ook de lust voor kamp en strijd ontwaakt.

Zulke jongens moeten Latijn en Grieksch leeren.

Goed en wel, zegt misschien de een of ander, maar de mijne moet in de zaak. — Mijn jongen *moet*, redeneert misschien een andere, omdat het voor zijn eindexamen vereischt wordt, maar voor 't Grieksch heeft anders prof. Naber in *De Gids* wel gelijk.

Thut nichts, zeg ik u, waarde lezer, die jongens *moeten* Latijn en Grieksch leeren, en Dr. Vaihinger verzekert u, dat ze er van zelf naar verlangen. Velen hunner zijn zich van dat verlangen niet bewust — ik

althans heb wel eens van zoo'n jongen op de vraag: „wel man, ben je niet blij, dat je met Latijn en Grieksch mag beginnen" een antwoord gekregen, dat de onbewustheid dier liefde voor het Grieksch ten duidelijkste verried.

Maar bewust of onbewust, het maakt geen verschil, die jongens moeten Grieksch en Latijn leeren. Want: — en ziehier weder eene redeneering, waaraan een professor in de logica een puntje zuigen kan — die knapen zijn in hunne heldenperiode; iemand, die in de heldenperiode verkeert, hoort gaarne van helden spreken; die gaarne van helden hoort spreken verlangt van zelf de taal dier helden te kennen; de Grieken en Romeinen waren helden — dus leeren de jongens gaarne Grieksch en Latijn.

Dat is een redeneering, waarde lezer, waar ge met geen speld tusschen kunt komen: zoo vast sluit alles in elkander. Ziehier nu een tweede sluitreden om tot het resultaat „ze moeten het leeren" te komen.

De ontogenie — zoo luidt de grondwet — *is* de recapitulatie van de phylogenie; de cultuur der Grieken en Romeinen is een belangrijk onderdeel van de phylogenie, d. i. van de ontwikkelingsgeschiedenis des menschdoms; dus moet ze in de ontogenie, d. i. de ontwikkeling van het individu, in 't kort herhaald worden, en daarom moeten onze jongens Grieksch en Latijn leeren.

Eigenlijk moeten ze het wel van zelf doen, maar waar die spontaneïteit latent blijft, moeten ze er maar toe gedwongen worden: „Bist du nicht willig so brauch ich Gewalt", want „leve de biogenetische grondwet!" De „cenogenetische vervalsching" in de ontogenie, dat

n. l. onze jongens op zijn Hollandsch hebben leeren lezen, schrijven, rekenen enz., voor dat ze aan de studie van het Grieksch en Latijn beginnen, gaan we met een geleerd stilzwijgen voorbij.

't Zal mij niet verwonderen, wanneer ik op een goeden dag een paar vechtende straatjongens elkaar in 't Grieksch en 't Latijn hoor toetakelen; ik zal dan denken, dat de Grieksch-Latijnsche cultuurperiode spontaan bij die bengels is te voorschijn gekomen en uitroepen: atavisme! een prachtexemplaar van atavisme!

Indien ge, waarde lezer, van meening mocht zijn, dat de Assyrische, de Babylonische, de Egyptische of zelfs de Chineesche beschaving even belangrijke schakels zijn in de ontwikkelingsketen van het menschelijk geslacht, zal ik u daarin niet weerspreken. Dat mag echter uw geloof aan Haeckel c. s. niet doen wankelen, want het is eene geheel natuurlijke afkorting, welke die hoofdstukken van de phylogenie in de ontogenie doet ontbreken. Of wij de oorzaak dier afkorting kunnen begrijpen of niet, doet, zooals van zelf spreekt, niets ter zake.

Heeft de jongen zijne „heldenperiode" uit, is hij doorvoed met het bekende leeuwenmerg der oudheid, dan dient hij ook de christelijke periode te doorloopen. Wel heeft hij in de vorige jaren alreeds iets van 't Christendom vernomen, wel is hij, zooals Dr. Vaihinger dat heet, met eenige „Ausserlichkeiten" er van bekend geworden — evenals hij ook al eene locomotief, een telefoon enz. gezien heeft — maar voor een „binnendringen in de diepten" van het Christendom is tot nog toe de tijd niet geweest.

Het Christendom is immers niets meer dan eene phase in de ontwikkeling van het menschdom: het is uit het heidendom voortgekomen, het is niets anders dan de ontwikkeling van het heidendom en heeft zich op zijne beurt — tegen het midden der vorige eeuw zoo ongeveer — tot den mathematisch-naturalistischen natuurgodsdienst ontwikkeld. De kinderen dienen dus ook eerst doordrongen te zijn van den geest der oudheid — 't is jammer, dat er nog zoo weinig leeraars zijn, die Horatius, Ovidius, Tibullus, Aristophanes enz. geheel en in alle détails durven verklaren en toelichten — vooraleer ze voor het Christendom rijp zijn.

Alles moet zijn tijd hebben, en de „christelijke periode" komt nu juist op tijd. Hoort slechts: „Die organische Entfaltung des psychophysischen Organismus des Knaben nach dem biogenetischen Grundgesetz führt zu einer Periode, in welcher ein tieferes Gefühlsleben in ihm erwacht. Jetzt ist es nicht mehr die lachende „Sonne Homers", nicht mehr der klare Himmel Italiëns, sondern die romantische „mondbeglänzte" Nacht des Mittelalters, in der sich das erwachende Gemüt des Jünglings wohl fühlt" 1).

Ge zijt misschien gewoon geweest, waarde lezer, het Christendom voor een godsdienst te houden; een godsdienst van bovennatuurlijken oorsprong, die in zijne waarheden het verstand verlicht en verrijkt, in zijne wetten den wil ten goede geleidt en in zijne genademiddelen den mensch kracht geeft om een eeuwig doel te bereiken. *Tempora mutantur*; zoo iets maakt men

---

1) *Naturforschung und Schule.*

thans aan onze verlichte eeuw niet meer wijs. De menschheid heeft eene periode gekend „melancholischer Stimmung und schwärmerischen Hanges" 1): de periode, toen het *Nibelungen-lied*, de *Gudrun-sage* ontstonden, en Walter von der Vogelweide lyrisch-erotische liederen dichtte, eene periode van „Gefühlsdusel", en dat moet wel de quintessentie van het Christendom zijn. Ik stel me dat voor onder het beeld van een smachtenden jongeling, die in den maneschijn het *Ständchen* van Schubert of het *Ich weiss nicht was soll es bedeuten* zingt, met begeleiding van eene guitaar, die hij aan een blauwzijden lint om den hals heeft hangen, en daarom houd *ik* het er voor, dat alle jongens guitaar of mandoline of luit moesten leeren ter bevordering van de christelijk-middeleeuwsche stemming.

„Maar uit dezen schoonen droom ontwaakt de jongeling, wanneer we hem nu laten deelnemen aan de ontdekkingen en uitvindingen van de renaissance en aan den strijd van het tijdperk der hervorming 2)". 't Is jammer, dood jammer, dat we den schoonen droom moeten storen, maar evenals in de wereldgeschiedenis de nacht der middeleeuwen moest wijken voor den dag der nieuwere wetenschap, zoo moet ook in de ontwikkeling van den knaap de middeleeuwsche nacht des Christendoms met haren romantischen maneschijn en droomerige sentimentaliteit verdwijnen voor het zonlicht van de negentiende-eeuwsche natuurwetenschap en natuurgodsdienst.

---

1) *Ibid.*
2) *Ibid.*

Al slaapt de jongen nog zoo vast en droomt hij nog zoo zoet, wakker zal hij worden; de „Posaune", die hem „het aanbreken van den nieuwen dag en het einde van den langen nacht der middeleeuwen" verkondigt, wordt door Haeckel zoo krachtig geblazen, dat een doove ze zou hooren. Wakker zal hij worden, en na in zijne opvoeding nog even de lichtgekleede aurora der renaissance als een oude bekende uit den klassieken tijd gegroet te hebben en de buien der reformatie te hebben zien overdrijven, zal hij in vollen glans zien schijnen de ontwikkelingszon der negentiende eeuw.

't Was een stout beeld van Haeckel zichzelven voor te stellen met de zon der ontwikkelingsgeschiedenis in de hand, waarvoor gansche bibliotheken vol kerkelijke wijsheid en valsche philosophie — dat is die van St. Thomas wel te verstaan — wegsmelten.

Dat is nog heel wat anders dan wijlen Phoebus-Apollo; die had de zon nog op een kar staan: echt voermansachtig! *Wir* — d. i. Haeckel en geestverwanten — nemen ze in de hand en hanteeren ze zoo gemakkelijk als ware 't een dievenlantaarntje. Als we nu met dat lantaarntje, ik wil zeggen met die zon, de legerstede van den middeleeuwschen droomer naderen, weet ge, waarde lezer, wat dan vooral in hem gewekt wordt? Ik zal het u zeggen: zijn wetenschappelijke causaliteits-zin.

Wat is dat? hoor ik u vragen.

Dat is de neiging om bij de waarneming van feiten een onderzoek in te stellen naar de oorzaak, gepaard met eene zekere bedrevenheid in de waarneming en eene vaardigheid in het erkennen der oorzaak.

En nu dient ge wel te weten, dat de hoogste openbaring van dien causaliteits-zin, van dat onderzoek naar de *oorzaak*, daarin bestaat, dat men op natuurhistorische gronden beweert, dat er *geene eerste oorzaak bestaat* en dit, naar het heet, door mathematische formulen bewijst.

Dit is de laatste periode geweest in het leven der volkeren — tot aan het jaar 1890 ten minste — dat moet ook de laatste periode zijn in de ontwikkeling van het kind. Dan is de biogenetisch-ontogenetische ontwikkeling van het kind afgeloopen, dan is het pasklaar voor alle examens, geschikt voor elke loopbaan, kortom in volle waarheid „op de hoogte van zijn tijd".

Tot weerziens, waarde lezer.

t. t.

J. M. L. KEULLER.

VERSCHEIDENHEDEN.

EEN TAFEREEL UIT DE GESCHIEDENIS VAN SCHOTLAND IN DE XVIe EEUW.

Wij schrijven den 9^{en} Maart van het jaar 1566. De wilde en gure stormwind van het vroege jaargetij jaagt door de straten van Edinburgh. De duisternis begint te vallen, en reeds walmen hier en daar onrustig de flambouwen, die den voetgangers worden vooruitgedragen; want al heeft de hoofdstad des lands sinds meer dan twintig jaren haar kalme rust verloren, in de laatste dagen drijft een ongewoon woelige, bijna koortsachtige gejaagdheid talloozen, tot laat in den avond, over de pleinen en wegen. — Daar moeten wel gewichtige gebeurtenissen in de lucht hangen. Geen halfuur zal het geleden zijn, dat vele rijksgrooten, alle leden van den hoogsten adel, den weg insloegen naar *Holyrood-palace*, het verblijf der koningin 1), en nog ieder oogenblik trekken er heen, maar allen zwijgend, als spoken in hun mantels gehuld; 't is, of zij vreezen dat de grond hun voetstappen verraden zal. Zooeven togen Lord Lindsay en Ruthven voorbij; haastig schreden zij voort; toch kon de volle wapenrusting, waarin de laatste zich had gestoken, niet verborgen blijven onder den fluweelen mantel, die door de windvlagen werd opgejaagd. Verwonderlijk zou het heeten mogen, indien, na de parlementszitting van verleden Donderdag, het hof in dezen avond, en wel te Holyrood, voor de tweede maal ware bijeengeroepen. Krijgers met harnassen om de leden en opgewondenheid in de ziel verraden waarlijk geen kalmen

1) Maria Stuart.

geest of helder hoofd, dat der koningin met wijzen raad kan voorlichten. — 't Zijn onheilspellende voorteekenen in dezen ongelukstijd, die over Schotland is gekomen!

Of die bende gewapenden, met den hertog van Morton 1) aan het hoofd, ook naar het koninklijk paleis heentrok?..... Maar om Holyrood heerscht een volkomen rust en de poortwachters schijnen geen onraad te duchten, of de adel van het Schotsche rijk moet daar als roovers en moordenaars binnen sluipen?.... Dàn, arme Schotten, is de maat van uw ongeluk nog niet vol, dàn kan de jarenlange onrust, die u heeft gepijnigd, de regeeringstwist in uw hoogste kringen, de jammerlijke geloofsverdeeldheid, die de verwoede John Knox met zijn aanhang onder u predikt — dat alles kan niet meer geweest zijn dan het voorspel van de ijselijke dagen, die voor u zullen aanbreken!

De lichten in het slot zijn reeds ontstoken; helle gloed straalt uit alle vensters. Hoe rijst hij met zijn machtige muren en hoektorens als een reuzengestalte voor ons op, die koningsburcht!

Hier koos Maria Stuart bij voorkeur haar verblijf en niet in *Edinburgh-castle*, het paleis harer vaderen, waar de droevige herinneringen aan schriktooneelen uit lang vervlogene dagen nog zoo sterk spreken.

Voor 20 jaren verbleef daar het hof van Jacobus den Vijfde en Maria van Guise. Helaas! in den bloei zijns levens bracht deze vorst zich zelven naar de poorten van het graf. Gehaat door een trotschen, roofzieken, voor staatsbelangen onbruikbaren adel, zocht en vond hij zijn beste raadslieden onder den clerus 2). Doch toen, in 1542, op last van Hendrik VIII zijne staten met verwoesting bedreigd werden, was een schampere spotlach der rijksgrooten het antwoord op zijn hulpkreet; machteloos en verlaten bleef hem de keuze tusschen een

---

1) Morton, kanselier van het Schotsche rijk, sedert 1562.

2) Zie Sir Ralph Sadler's *Despatches*, I, 47.

hopeloozen krijg en een smaadvollen vrede, en gebrek aan geestkracht deed hem sterven van spijt over zijne rampen.

Op den 9en Januari van het volgend jaar droeg men hem uit *Edinburgh-castle* ter laatste rustplaats. — Hoe hebben sinds dien rouwdag de stormen gewoed rondom dat vorstelijk slot! Dreigend stak de hervorming in Schotland het hoofd op, en gretig leenden de baronnen en grootwaardigheidsbekleeders het oor aan de leerstellingen, die hen sterk maakten tegenover het koningschap. De weerlooze vrouw 1), die tijdelijk den schepter voerde, kon geen schrikbeeld zijn voor hun oproerige ontwerpen; sidderend, in radeloozen angst zag deze haren getrouwen staatsdienaar, den kardinaal Beaton, vallen onder den dolk der woedende hervormers, voor wie zij nochtans de uiterste toegevenheid aan den dag legde. In den loop der jaren werden de rebellen oppermachtig, en toen in 1548 de jeugdige troon-opvolgster, Maria Stuart, om de hinderlagen, die hare jeugd bedreigden, was weggevlucht naar Frankrijk, en 12 jaren later ook de koningsweduwe lijdensmoede het hoofd had nedergelegd, toen was de partij van den hoogen adel, die omverwerping van vorstenhuis en alouden godsdienst in haar vaandel had geschreven, volkomen meester van het staatkundig terrein. Daarbij had, in den vroegen zomer van 1559, John Knox den Schotschen bodem betreden, en geweldig dreunden, reeds bij zijne aankomst, door geheel het land zijn vervloekingen tegen den „afgodendienst"; de gemoederen raakten in vlam; met de wapens in de hand stonden weldra tegenover elkander de burgers van eenzelfden vadergrond. En toen in 1560 een gemengde staatsraad, waarin evenwel het revolutionaire element den hoofdtoon voerde, de teugels van het bewind in handen nam, werd het schrikbewind ingeluid door een kloosterstorm en kerkplundering, zóó geweldig, dat daarvan de weêrgade moeilijk in de geschiedboeken zal worden aangewezen 2).

En te midden dezer onheilsdagen stond *Edinburgh-castle*

1) Maria van Guise, de regentes.

2) Hosack, I, 60.

leeg en verlaten. Zijn bewoners waren immers gestorven of in den vreemde. 't Was of de verschrikking spookte uit alle vensters, wanneer er gedruisch werd vernomen in die zalen en gangen; want dan waren het de geweldenaars, die, meest allen met bezoedelde handen en bedorven zielen, elkander de koningskroon betwistten.

In dien ondragelijken toestand smeekten de Schotten, nu 5 jaren geleden, de 19-jarige Maria Stuart uit Frankrijk te willen terugkeeren. Die bede vond gehoor. Met diepe ontroering nam de weduwe van Frans II afscheid van haar tweede vaderland. Op den 19en Augustus landden hare twee galeien te Leith, en onder het daverend gejuich eener ontelbare volksmenigte reed zij de hoofdstad binnen. Maar niet naar *Edinburgh-castle* ging de tocht; hoe kon de jeugdige vorstin het slot betrekken, waarover wee en ongerechtigheid een rouwsluier hadden geworpen? *Holyrood-palace* opende voor haar vreugdevol zijne poorten, toen de hofstoet langs dezen eigen weg naderbij kwam; de trompetten schetterden als welkomstgroet, en onafgebroken volgden op elkander de feestelijkheden. Gelukkige vorstenwoning, binnen wier muren geweld en misdaad nog niet waren binnengedrongen! Doch Maria had bij haren intocht den grijnslach der hervormers niet opgemerkt; en hoe kon zij vermoeden, dat de adel, in praalkostuum haar vooruitrijdende, op verraad zinde en haar medevoerde als een ratelslang zijne prooi?

Weldra echter, en met ontzetting, leerde zij haar omgeving kennen 1). Voor het welzijn van haar volk, ook in het belang harer eigene veiligheid trad zij in het huwelijk. Doch de gezel van haar leven, Henry Darnley, is een jeugdige dwaas, die evenzeer de speelbal is van zijne hartstochten als van den sluwen adel, met wien hij samenspant tegen zijn echtgenoote. Wel gelukkig voor Maria, dat zij in haren trouwen Riccio 2) een beleidvollen en scherpzinnigen raadsman vond!

1) Reeds den avond van hare aankomst brachten de oproerigen haar een serenade van protestantsche psalmgezangen.

2) Riccio was haar secretaris voor de Fransche correspondentie.

Gij kent hem niet, den bejaarden Italiaan? Een onoogelijke gestalte, maar een gouden hart en een schandere geest, waarbij de koning, met zijn door den drank beneveld verstand, en de hooge edellieden, met hun lage zielen, verre op den achtergrond geraken. Trouw tot in den dood aan zijne vorstin en het geloof zijner vaderen, verijdelt hij de plannen der verraders, die Maria omgeven, met al zijne krachten. Vandaar de smadelijke bejegening, die hij aan het hof moet ondervinden. Een doorn is hij in het oog van al de fijngekleede maar gewetenlooze schurken, die daar ronddwalen; waarlijk, de Hemel behoede zijne ziel te midden dier verscheurende wolven!

Er gaan, gedurende de laatste dagen, onheilspellende geruchten door de hooge regeeringskringen; nog geen vier dagen geleden schreven Bedford en Randolph 1) naar Elizabeth van Engeland over „gewichtige dingen, die hier weldra zouden plaats grijpen". Ach, hoe spoedig zullen wellicht ook over dit kasteel donkere wolken hangen!

Het slaat zeven uur op den toren van St. Giles 2). De lichtschijn uit de hooge vensters van *Holyrood-palace* en de rossige gloed van fakkels, die nu en dan de poorten naderen, om aanstonds weêr te verdwijnen, wanneer de bezoekers zijn binnengelaten, werpen een schaarsche verlichting in het rond. Er ligt iets akeligs in deze omgeving. Overal gefluister en doffe stemmen; 't is of er wapens rinkelen. Poortwachters kunnen het niet zijn, andere huisgenooten evenmin; immers, op eigen erf spreekt men onbeschroomd, en vreesachtigheid betaamt niet aan de weinige trouwe zielen, waarop de koningin zich nog verlaten kan. Duisternis en gefluister zijn waarlijk zeer onwelkome verschijnselen in dezen tijd, nu een groot deel der Schotten zoo gezind is, dat, voor een enkel goudstuk, ieder van hen zijn eigen vader zou verraden 3). Toch vermoeden de slotbewoners geen onheil; alles is daarbinnen

1) Elizabeth's gezanten in Schotland, destijds te Berwick.

2) De hoofdkerk, gelegen in de oude stad, evenals Holyrood.

3) Zie brief van M. de Vérac bij Teulet.

rustig. De koningin bevindt zich in haar vertrek en gebruikt het avondmaal; naast haar zit de gravin van Argyll, met wie zij zich in opgewekte stemming onderhoudt. Beaton, chef van het huis der koningin, Robert Stuart, Lord Arthur Erskine, kapitein der paleiswacht, en David Riccio, secretaris voor de Fransche briefwisseling, bevinden zich mede aan tafel en zijn in druk gesprek gewikkeld. In een andere zaal van het paleis vinden wij drie edellieden, wier rijke kostumen en beraadslagingen over de gewichtigste landsbelangen te kennen geven, dat zij onder de hooge staatsdienaren behooren. De krachtige jonge man met dien wilden blik is James Hepburn, groot-admiraal der Schotsche vloot en hertog van Bothwell. Hij heeft den leeftijd van 32 jaren bereikt, hangt met hart en ziel den nieuwen godsdienst aan, is een even hartstochtelijk avonturier als bedorven van zeden, maar schijnt, ofschoon eenmaal door Maria Stuart verbannen, een oprecht verdediger van haren troon te zijn geworden. Tegenover hem zit de hertog van Huntly, een geloofsverzaker, maar die zijner vorstin trouw blijft. Tusschen hen in staat de hertog van Atholl, een der wenigen, die bij de algemeene apostasie zich niet schamen voor het kruisteeken 1), maar die, zijn karakter verloochenend, reeds binnen het jaar ·deel uitmaken zal van een moordkomplot tegen den koning. Men moet Holyrood wel stormenderhand overvallen, eer het levendig onderhoud dezer mannen wordt afgebroken!

Alleen het vertrek des konings staat open. Darnley is weer van Leith teruggekeerd, waar hij zich met lustige loshoofden vermaakt heeft; vroeger dan gewoonlijk is zijn avondmaal afgeloopen, en op dit oogenblik begeeft hij zich langs een geheimen trap naar boven en komt de kamer zijner gemalin binnen Maria is verwonderd over dit ontijdig bezoek, maar

---

1) Toen in 1560 door een onwettig parlement de hervormde geloofsbelijdenis werd aangenomen, verzetten alleen de hertog van Atholl, en de Lords Sommerville en Borthwick zich daartegen.

zijn vriendelijke groet, nu hij zich aan haar zijde zet en den arm om haar heen slaat, doet alle bevreemding wijken.

Als bij tooverslag wemelt eensklaps Holyrood van gewapende krijgers; de gangen worden in stilte afgezet, de poorten bewaakt, en Morton, zijn benden uit de duisternis voortstuwende, sluipt binnen met Lindsay en Ker of Faudonside.

Lord Ruthven vliegt den koning na en treedt onbeschaamd bij zijne vorstin binnen. In volle wapenrusting, de oogen vol vlammenden hartstocht, met doodsbleek en uitgemergeld gelaat, is zijn verschijning die van een losgelaten duivel. De kwaal, die hem ondermijnt en binnen weinig tijds naar 't graf zal sleepen, doet hem huiveren van koude; toch zal de booswicht de laatste dagen, die God hem te leven geeft, nog bezwaren met een gruwelstuk.

Op dit oogenblik wendt zich Maria Stuart tot den koning en vraagt met nadruk, of Lord Ruthven op zijn bevel hier aanwezig is.

„Volstrekt niet, Madame" antwoordt Darnley onthutst. „Mijn komst betreft David!" schreeuwt haar de geharnaste toe. — Alles begrijpende, vliegt Riccio met een schrillen kreet achter den zetel der koningin, die hevig ontstelt, maar zich spoedig bemeestert. De gravin van Argyll is sidderende de tafel ontvloden. Beaton werpt doordringende blikken op den koning, die wezenloos uit zijn oogen staart. Robert Stuart en Lord Erskine zijn opgesprongen en staan met de hand aan den degen, bedacht op tegenweer. — Dat zal ijdel wezen, mylords! Hoort gij niet, hoe men de trappen opstormt?..... De deur wordt opengeworpen, dáár is George Douglas 1), en vooruit dringen achter hem tallooze verraders.

„Gerechtigheid, gerechtigheid!" kermt de ongelukkige Riccio, „red mij, Mevrouw, red mij!"

„Wat heeft David u misdaan?" vraagt de koningin aan Darnley. — „Oh, ce n'est rien, Madame, ce n'est rien" 2)

---

1) Een natuurlijke zoon van Maria Stuart's tweeden grootvader.

2) Teulet, II, 262.

stottert de lafaard, een antwoord ontwijkende, en tracht tegelijk haar vast te houden.

Krachtig rukt Maria zich los, en in haar volle lengte zich verheffend, gebiedt zij, op straffe van hoogverraad en majesteitsschennis, den aanvallers onmiddellijk haar vertrek te ontruimen.... Door die koninklijke verontwaardiging staan de booswichten een oogenblik verpletterd. Een oogenblik, maar ook niet langer, want een geweldig geschreeuw dreunt door het geheele paleis: de wapenkreet der Douglases 1), altijd zoo dreigend in de ooren der Schotsche monarchen, nu aangeheven door Mortons huurlingen, die wachtensmoede naar boven dringen, langs den breeden trap, welke naar Harer Majesteits vertrekken henenleidt! Dat is het doodsgelui voor Riccio en de stormvlaag, die het half uitgedoofde vuur van moordlust weer doet opvlammen.

Met opgeheven dolk springt Douglas vooruit en treft zijn slachtoffer zoo diep, dat het bloed hem op de fluweelen mouwen spat. Darnley houdt de koningin omklemd. Ker of Faudonside, plaatst zich vóór haar en dreigt, een geladen pistool haar voor de borst houdende, haar te zullen doodschieten, indien zij zich verroert.

Het tooneel, wat nu volgt, is zoo ijzingwekkend, dat het zich moeilijk laat beschrijven. Als uitgehongerde wolven vallen de moordenaars aan op hunne prooi, en overdekt met dolksteken, zinkt de ongelukkige Riccio, badend in zijn bloed, op den grond. De tafel, waggelend door het ontzettende gedrang, stort met zijn last, waaronder ook de lichten, op oorverdoovende wijze omver. Gillend en vloekend, verdringt en wondt men elkaar in het duister, en alsof de hel in de zielen der woestelingen is gevaren, stooten zij den dolk op elkanders harnassen door de mantels, in armen en handen 2), altijd wanende hun vijand vóór zich te zien. De deur, die

---

1) Maria Stuart's grootmoeder van vaders zijde, Margaretha Tudor, huwde voor de tweede maal met Archibald Douglas. Nijdige naijver bezielde deze familie tegenover het huis der Stuarts.

2) Zoo schrijft, dato 27 Maart, Drury aan Cecil.

toegang tot een portaaltje geeft, wordt opengeworpen .... flauwe lichtschijn valt op het bloedig tooneel, en voor de oogen van Maria Stuart sleept men het slachtoffer naar buiten, waar 54 dolksteken den gehaten „afgodist" het leven ontrooven.

Door het ontzettende getier bij den aanval en het geraas, waarmede het gruwelstuk werd voltrokken, waren de hertogen van Huntly, Bothwell en Atholl, bezorgd voor de veiligheid hunner meesteres opgevlogen en naar beneden gesneld.

Dienaren en krijgslieden bijeen te verzamelen, zich op de bende van Morton te werpen, is het werk van een oogenblik. Doch de verschijning van Ruthven, die uitgeput en bevend van vermoeienis de trappen afdaalt en aan Bothwell en Huntly verzekert, bij alles wat er heilig is, dat de koningin in veiligheid is, en alles geschiedde met goedvinden van Darnley, doet hen de wapens neêrleggen en terugkeeren naar de bovenzaal.

In het overweldigde Holyrood, te midden van uw eedgenooten, Lord Ruthven, is Maria veilig als het lam, omgeven door bloedgierige tijgers!

Levend voor het waarachtig heil des volks, als kruisridder der heilige Moederkerk 1), brandend van ijver voor de ongeschondenheid der Schotsche kroon, is Riccio gevallen! Bij zijn lijk staat de jeugdige vorstin hulpeloos en blikt in een donkere toekomst! ..... Ook Darnley gaan de oogen open. Het schandelijk werktuig zijner vijanden is hij geworden, zijn eigen doodskuil groef hij, nu wordt het uit hun trotsche blikken hem duidelijk: hij is hun gevangene.

Door de droefheid overmeesterd, diep gekrenkt in hare koninklijke waardigheid, vergeet Maria Stuart een oogenblik het hachelijke van haar toestand. Heftig verpt zij den moordenaars hun gruwelstuk voor de voeten, bitter klinken haar verwijtingen, en waarom zou althans de afschuwelijke Ker of Faudonside zich niet aan haar vergrijpen, indien niet het

1) Zie den brief van Bedford aan Cecil 11 Maart 1566 (Paper Office) „Now that this enemy of religion is taken away, every thing will go well".

onrustbarend gedruisch van een volksoploop daarbuiten werd vernomen?

Men ijlt naar de vensters. Bij het licht van toortsen is een groote schare van gewapende burgers zichtbaar, met den provoost der stad aan het hoofd. De schrikwekkende geruchten, die reeds rondgaan in Edinburgh, doen hen voor de veiligheid hunner vorstin het ergste vreezen; Holyrood's poorten vinden zij gesloten, thans eischen zij, onder dreigende kreten, de koningin te zien.

Is 't wonder, dat den overweldigers de schrik om het hart slaat? De gevolgen voor hen zijn onberekenbaar, zoodra de geestdriftige liefde des volks voor Maria Stuart overslaat in ontembare wraak op hare vijanden. En dit zal geschieden, wanneer zij, ontsteld en weenend, de opgewonden menigte toespreekt. — Ruthven, Ker en eenige anderen brengen het heilmiddel in de oogenblikkelijke besluiteloosheid. Op Maria Stuart aandringend, zweren zij haar in stukken te zullen snijden 1) en over den muur te werpen, indien zij het venster nadert. Aan Darnley wordt bevolen het volk te bedaren, en de diep vernederde, karakterlooze koning verklaart, dat „de koningin in volkomen welstand is, en de verwarring alleen wordt veroorzaakt door de rechtvaardige bestraffing van een vijand der nieuwe leer, die door den Paus was omgekocht".

Het volk, dat, gelijk Hosack getuigt, door de hervormers opgestookt, in Riccio „een gevolmachtigd afgevaardigde van den duivel" heeft leeren zien, laat zich misleiden en keert bevredigd terug.

En thans nadert de nacht, waarin Maria Stuart ter prooi zal worden aan de schandelijke mishandelingen der booswichten, die dronken van bloed en als meesters van Schotland, ronddwalen door *Holyrood-palace.* Binnen vijf dagen zal zij echter wegvluchten, eerst naar Seton, dan naar Dunbar-castle, met Darnley den trouwelooze, den onnoozele, die

---

1) Aldus Maria aan haar gezant in Frankrijk (Keith).

zijn eigen kroon verschopt heeft; want op de muren van Holyrood waait de zegevlag van het oproer, en Riccio's moord is voor den adel niet meer geweest dan het proefstuk der toekomstige gruwelen, waardoor zij èn Darnley èn Maria in het ongeluk zullen storten 1).

---

1) In 1567, des nachts tusschen 9 en 10 Febr., werd Darnley te Kirk-of-Field, even buiten Edinburgh, door de verbondene edelen vermoord. Dit getuigt Drury aan Cécil 23 Januari 1567. Op 20 Jan. immers was te Whittingham-castle het plan opgeworpen. De bekentenissen van den hertog van Morton op 't schavot, van Archibald Douglas (in *Bannatyne's Journal* 494) en de brief van Forster, dato 4 Juni 1581, aan Walsingham over de „bekentenis van Bothwell" (Chalmers, T. II, p. 419) mogen hier als eenige uit de talrijke bewijsstukken worden opgenoemd. Op 24 April werd Maria Stuart door Bothwell *gevangen genomen* en in Mei op gewelddadige wijze *gedwongen* met hem te huwen. Aldus: acte van de Privy Council v. Schotland 21 Juli 1567 (In Anderson's collectie I, 142). Kort daarop beschuldigen de edelen *haar* van den moord op Darnley, in overleg met Bothwell; deze vlucht en, na een kerkerleven van 19 jaren, wordt Maria Stuart te Fotheringay in Northamptonshire in Engeland door den beul onthoofd, op last van koningin Elizabeth.

LETTERLOOVER.

PROCESSIE-HYMNE OP PALMZONDAG.

REFREIN.

Den Heiland eer!
U, Christus, lof en glorie!
U ruischte, o Heer,
't Hosanna der victorie,
Van 't juichend Israël!

HYMNE.

Gij draagt Isrels krone,
Davids groote Zone;
Gij komt ons regeeren
In den naam des Heeren,
O gezegend Vorst!

Den Heiland eer! enz.

In de hemelhoven
Zingt U elk daarboven,
Hoor ons, stervelingen,
U op aard bezingen,
Hoor Uw schepping meê.

Den Heiland eer! enz.

Wuifden de Hebreën
Palmen op Uw schreën,
Zie, hoe w' U omringen,
Juichend om U dringen,
Met gelofte en beê.

Den Heiland eer! enz.

Moest hun lof geheven
Bij Uw droevig sneven;
O! bij Uw regeeren
Klink' de lof des Heeren
In een hooger lied!

Den Heiland eer! enz.

Kon hun dienst behagen,
Hoor het ons ook vragen,
Koning, zacht van harte,
Koning, troost in smarte,
't Vrome smaadt Gij niet.

Den Heiland eer! enz.

AD REGIAS AGNI DAPES.

Ten koningsdisch, door 't Lam bereid,
In witte kleedren opgeleid,
Loof' Koning Christus hoog ons koor,
De Roode Zee bracht Hij ons door.

Zijn goddelijke liefdegloed
Reikt, ons ten heildronk, 't heilig bloed
En biedt, als priester opgetreên,
Aan God de algoede lichaamsleên.

De straffende engel keert en vliedt,
Waar hij dit bloed ter deure ziet;
Vaneengedeeld, vlucht weêr de zee,
De vloed voert onzen vijand meê.

De Heer, het Paaschlam naar den geest,
Is ook ons offer op dit feest,
Hij, die het ongedeesemd brood
Der waarheid aan de reinen bood.

O hemelsch Zoenlam, hier geslacht,
Gij overheert de hellemacht,
Gij hebt de boei des doods geslaakt,
Des levens prijs U buit gemaakt.

Ja, Christus' standaard staat ontplooid;
De hellemacht heeft Hij verstrooid,
Hij opende ons de hemelpoort,
Sleept Satan in Zijn boeien voort.

O Jesus! wees ons te allen tijd
De Paaschvreugd, die de ziel verblijdt,
Behoed voor wreeden zondedood
Wien Gij 't hernieuwde leven boodt.

Zij God den Vader eer geboôn;
Zij eer aan den verrezen Zoon;
U Geest, die onze Trooster zijt,
Zij eeuwig, eeuwig eer gewijd!

P. M. Bots.

BRIEVEN VAN PIUS IX EN VICTOR EMMANUEL.

Het vorig jaar verscheen te Parijs een merkwaardig boek, in het licht gegeven door L. Thouvenel, zoon van M. Thouvenel, die tijdens de laatste omwentelingen in Italië belast was met de portefeuille van buitenlandsche zaken in het ministerie van Napoleon III. Het bevat de geheime correspondentiën tusschen den genoemden minister, den hertog van Gramont, destijds gezant bij Pius IX, en den graaf de Flahault, gezant te Londen 1).

De *Civiltà cattolica* schreef een tweetal artikelen 2), waarin wordt aangetoond, dat de verklaringen, die door den zoon des overledenen ministers aan deze brieven zijn toegevoegd, niet geheel vertrouwbaar zijn.

De uitgever is, wat de politiek van Napoleon III ten opzichte van Pius IX betreft, dezelfde meeningen toegedaan als de minister zijn vader. Maar dat deze zelf zich bedrogen heeft en den keizer niet doorgrondde, blijkt uit eenige andere brieven, tusschen Pius IX en Victor Emmanuël gewisseld en nu voor het eerst in de

1) *Le secret de l'Empereur*, correspondance confidentielle et inédite, échangée entre M. Thouvenel, le duc de Gramont et le général comte de Flahault 1860—1862. Publiée avec index biographique par L. Thouvenel. Paris, Calman Levy, 1889.

2) *Civiltà cattolica*, 1889. Agosto pag. 257—270, 402—418: *Pio nono, Vittorio Emanuele II e Napoleone III.* Ricordo storico del 1859—1860.

Civiltà cattolica gepubliceerd. Deze laatste brieven vooral, van hoogst aanzienlijke zijde medegedeeld, zijn voor de geschiedenis van zeer groot belang en werpen een eigenaardig licht zoowel op Victor Emmanuël, die als een werktuig in de hand des keizers verschijnt, als op dezen laatste, die door Pius IX als de hoofdaanleider der omwentelingen wordt beschouwd.

Hier volgen eenige stukken uit de genoemde verzameling: *Le secret de l'Empereur*, in verband met de briefwisseling tusschen Pius IX en Victor Emmanuël.

Den 11[en] Februari 1860, toen de beweging tot annexatie der Romagna zich op onbeschaamde wijze had doen kennen, schreef de hertog van Gramont, gezant van Frankrijk bij Pius IX, aan den minister Thouvenel:

Ik wil u slechts een paar woorden meêdeelen van het onderhoud dat ik Woensdag met Z. H. den Paus had.... „Zeker, mijnheer de ambassadeur", zeide Z. H. mij, „de zaak heldert zich volkomen op; ik weet, dat ik op den keizer in niets meer rekenen kan: hij zal het aanzien, dat mij de Legatiën en de Romagna ontnomen worden, en ik ben niet bij machte om het te beletten. Zij zullen mij alles ontnemen, waarvan hij de inbezitneming zal dulden, en zij zullen mij laten, wat hij mij zal laten behouden. Hij heeft de macht in handen, is heer en meester (egli ha la forza, è il padrone....)". Daarna liet de Paus zich in scherpe bewoordingen uit tegen den koning van Sardinië, er bijvoegende, dat hij een hemelsbreed onderscheid maakte tusschen den keizer en Zijne Majesteit van Sardinië. Ik heb o. a. aanteekening gehouden van de mededeeling uit een brief, dien de koning in de maand Augustus l. l. aan den H. Vader zou hebben geschreven, waarin hij zeide: de keizer had den veldtocht in Italië ondernomen, niet uit belangloos gunstbetoon aan hem, noch uit liefde voor Italie, maar omdat hij zich van *bepaalde provinciën zijner* [Victor Emmanuëls] *staten wilde meester maken*, en dat hij [V. Emmanuël] bijgevolg genoodzaakt was zijn macht te versterken, tegenover het gevaar van na den strijd kleiner te schijnen dan te voren. Om mij hieromtrent nog beter te vergewissen, heb ik Z. H. ten tweede maal gevraagd,

of de koning hem dit had geschreven of had laten zeggen. En de Heilige Vader heeft mij geantwoord: „In de verloopene maand Augustus heeft hij het mij geschreven" 1).

Zoo beschuldigde dan Victor Emmanuël den keizer bij Pius IX, terwijl de onderhandelingen over afstand van Savoye en Nizza tegen annexatie der Romagna gevoerd werden. Ook is het duidelijk, dat een en ander den gezant niet weinig verbaasde.

Acht dagen later, den 18^{en} Febr. 1860, schreef dezelfde hertog aan Thouvenel:

Zooals gij in mijn depêche van heden zult zien, heeft de koning van Sardinië aan den Paus den brief geschreven, waarvan de Talleyrand 2) u had in kennis gesteld, en daarin vraagt hij den Paus onverholen om de annexatie van de Marken en Umbrië, d. w. z. een grondgebied tweemaal zoo groot als de Romagna. Gij kunt u geen denkbeeld vormen van de verontwaardiging, die deze brief heeft veroorzaakt, en van de ontsteltenis te Napels daardoor teweeggebracht. Men heeft de vaste overtuiging, dat de brief is geschreven in overleg met den keizer en op zijn raad, en onder alle reserve deel ik u mede, dat de abbé Stellardi, die den brief heeft overgebracht, alles heeft aangewend om die meening ingang te doen vinden. Hij heeft nog meer gedaan, want hij heeft te kennen gegeven, dat de koning *erg verdrietig* en *zeer slecht geluimd was*, maar in niets meer vrijheid van handelen had; én de keizer én de Cavour hadden hem de *verplichting opgelegd* om zoo te handelen. Deze abbé heeft in Juli l.l. eveneens alles het onderstboven gekeerd 3).

Napoleon, aldus omtrent het schrijven van Victor Emmanuël aan den Paus ingelicht, nam tegenover zijn minister Thouvenel eene onverschillige houding aan.

Thouvenel schrijft den 19^{en} Februari aan den hertog van Gramont:

---

1) *Le secret de l'Empereur*, I, 33—34. Zie over dit laatste woord van Z. H. hierachter bl. 277.

2) Frankrijks gezant bij Victor Emmanuël.

3) *Le secret de l'Empereur*, I, 38.

Uw privaat schrijven van den 11den dezer had de waarde van eene depêche, en ik heb het den keizer getoond. Zijne Majesteit scheen niet verwonderd over het zonderlinge vertrouwen van den koning van Sardinië op den Paus: zij weet wat men rekenen kan op de dankbaarheid van hen, die zij aan zich verplicht heeft 1).

Intusschen kreeg de Talleyrand te Turijn bevel inlichtingen omtrent deze zaak in te winnen. Het schijnt echter dat hij hierin niet geslaagd is.

Wat er in het geweten van Victor Emmanuël omging, blijkt uit een zeer uitvoerigen brief den 25en Mei 1859, toen de oorlog met Oostenrijk alreeds was uitgebroken, door hem aan Z. H. Pius IX geschreven, om den Paus ontheffing te vragen van de kerkelijke straffen. Hij wist, dat hij kerkelijke censuren had beloopen door de vele wetten, die de rechten der Kerk schonden en die hij had bekrachtigd, en hij begreep, dat hij elk oogenblik in doodsgevaar verkeerde.

In dien brief schrijft hij o. a.:

Ik neem rechtstreeks mijn toevlucht tot Uwe Heiligheid, als den liefdevollen Vader der geloovigen, om die genade [de ontheffing der kerkelijke straffen] deelachtig te worden. Bedenk toch, Heilige Vader, dat ik zelf het commando voer over het leger: ik ben reeds in verschillende bloedige gevechten geweest en ik verkeer elk oogenblik in doodsgevaar..... Ik gaf mijn woord tot het einde van den oorlog. Ik acht het mijn plicht om zoo te handelen en ik heb geen berouw over eene dergelijke beslissing. Bovendien stel ik Uwe Heiligheid in kennis, dat al mijn ministers aangaande dat punt met mij van gelijk gevoelen zijn, uitgenomen eenen, die misschien niet uw grootste vriend is, Allerheiligste Vader! De uitslag van dezen oorlog zal zijn, zooals God het wil. Ben ik bij het einde daarvan nog in leven, dan zal het goed of kwaad met mij afloopen. Loopt het kwaad af, dan zal ik niets meer te beteekenen hebben. Loopt het goed af, dan zullen mij vele middelen ten dienste staan om

1) *Le secret de l'Empereur*, I, 41.

vele dingen ten uitvoer te brengen, die voor het oogenblik ongedaan moeten blijven. En ik hoop, dat Uwe Heiligheid voortaan weer gerust en tevreden zal zijn 1).

Die brief gaf den Paus het bewijs, dat de ongelukkige Victor Emmanuël nog geloof bezat, Gods straffen vreesde en op de zaligheid zijner ziel bedacht was. De koning zei ook meermalen — en dat was geen scherts — tot den graaf de Cavour, die hem tot zooveel onrechtmatige handelingen aanspoorde: „Denk toch, dat ik niet naar de hel wil gaan". De Paus had nauwelijks den brief ontvangen, of hij haastte zich, den 1^en^ Juni, daarop zijn antwoord te zenden:

Mits de koning bleef bij zijn lofwaardig besluit, waarvan hij opnieuw blijken had gegeven, zou de Paus hem van ganscher harte de gevraagde gunsten toestaan; hij strekte zijn vaderlijke armen tot hem uit om hem aan zijn hart te drukken en van zijn kant hem de vergiffenis bij God te vergemakkelijken. Z. H. voegde er bij „met dien verstande evenwel, dat deze ontheffing, wil zij geldig zijn, niet kan worden losgemaakt van de belofte, die door Uwe Majesteit moet worden afgelegd, om op de volkomenste wijze, waarop dat mogelijk zal zijn, de nadeelige gevolgen goed te maken, die de Kerk tot nu toe daarvan heeft geleden, in vereeniging met het voornemen om zich voortaan daarvoor te wachten; want Uwe Majesteit zal zeer goed weten, dat zij, ingeval van nieuwe aanslagen tegen de Kerk, zal hervallen (wat God verhoede) in dezelfde censuren, waarvan zij was ontheven" 2).

De hertog van Gramont schrijft, zooals wij hierboven (bl. 275) zagen, dat, volgens de woorden van Pius IX, Victor Emmanuël aan den Paus geschreven zou hebben in de maand Augustus 1859. Een brief van deze dagteekening is echter niet te vinden in de verzameling, waarvan een afschrift bij den schrijver in de

1) *Civiltà*, p 266.

2) *Civiltà*, p. 267.

Civiltà cattolica berust. De *Civiltà* neemt daarom aan, dat Pius IX zich in de dagteekening vergist heeft en het oog had op een brief van den 18^{en} September 1859, alsmede op de mededeelingen van den abbé Stellardi, wiens komst in dezen brief wordt aangekondigd.

Deze brief is, zooals hij door Talleyrand in het Fransch is overgezet, in de verzameling van Thouvenel opgenomen. Echter is het niet overbodig de Fransche vertaling met het oorspronkelijk schrijven te vergelijken.

Très-Saint Père,

J'expédie à Votre Sainteté l'abbé Stellardi, qui jouit de toute ma confiance.

Il est chargé par moi de donner à Votre Sainteté quelques éclaircissements à l'égard des faits qui ont précedé et suivi les changements qui ont eu lieu dans les Romagnes, éclaircissements qui lui feront connaître la part que j'y ai prise.

Je sais que j'ai grand besoin de l'indulgence de Votre Sainteté, mais j'ai confiance, pour l'obtenir, dans sa bonté accoutumée. Dans cette confiance, je la prie de m'accorder sa bénédiction apostolique, en même temps que je me déclare avec un profond respect

De Votre Sainteté
Le très-humble et obéissant fils et serviteur
Victor Emmanuel.

Turin, 17 Septembre 1859 1).

De vertaling van het oorspronkelijk stuk luidt als volgt:

Allerheiligste Vader! Ik zend den abbé Stellardi, die ten volle mijn vertrouwen geniet, tot Uwe Heiligheid. Hij is belast *met eene mondelinge zending van het hoogste belang in betrekking tot de gebeurtenissen dezer dagen*, om Uwe Heiligheid *veel* (molti fatti), wat voorgevallen is en nog voorvalt, te verklaren, waaruit Uwe Heiligheid *naar waarheid* zal begrijpen, welk aandeel (la vera parte) ik daarin gehad heb, *en wat ik bereid ben in de toekomst te doen*. Ik heb behoefte aan groote toegevendheid van Uwe Hei-

1) *Le secret de l'Empereur*, I, 68. Zooals blijkt, dateert de Fransche vertaler een dag vroeger van het oorspronkelijk stuk.

ligheid. *Ik geloof intusschen niet zoo erg schuldig te zijn*, waarom ik mij genoopt gevoel, Uwe Heiligheid *toch nog* te verzoeken mij haren *vaderlijken zegen* te verleenen.

Van Uwe Heiligheid
de onderdanigste en gehoorzaamste zoon
Victor Emmanuël.

Turijn, den 18den September 1859 1).

Wat Stellardi den Heiligen Vader op last van Victor Emmanuël mondeling mededeelde, kan nader begrepen worden uit den volgenden brief van den hertog van Gramont, den 17en Maart 1860 uit Rome aan den minister Thouvenel geschreven:

Ik dank u zeer voor het belangrijk document, dat gij mij gezonden hebt over de zending, aan den abbé Stellardi toevertrouwd. Deze kwam in September van het vorig jaar te Castel Gandolfo bij den Paus, om van wege den koning mede te deelen, dat de keizer hem gedwongen had de wenschen der Romagna 2) gunstig te beantwoorden, daar deze annexatie vergoeding gaf voor het offer, waartoe de keizer hem noodzaakte 3). De abbé Stellardi voegde er bij, dat de koning dit niet gewild en tot het laatste oogenblik toe weêrstand geboden had; en hij verzon eene ware komedie, sprekend van een telegraphisch bericht, door den keizer aan den koning gezonden, hetwelk ontvangen werd, terwijl hij, Stellardi, met den koning in diens slaapvertrek was, welke depêche den koning de aanneming beval. De Paus heeft den koning in zijn antwoord op den brief van 17 September 1859 met scherp doorzicht alles herhaald, wat de abbé Stellardi hem uit naam van Zijne Majesteit gezegd heeft, en het zou de moeite waard en van groot gewicht zijn, als de heer de Talleyrand zich den brief van Zijne Heiligheid verschaffen en u mededeelen kon. Maar ik betwijfel het, of men hem een afschrift zal toestaan. Ik twijfel niet, of gij zult in den brief des konings de zinsnede bemerkt hebben: „De abbé Stellardi is aangewezen om u opheldering te geven, die u zullen doen zien, *welk deel ik daarin* [in het voorgevallene met de

1) *Civiltà*, p. 402.

2) Om bij Sardinië ingelijfd te worden.

3) De afstand van Nizza en Savoye.

Romagna] *gehad heb*". Die ophelderingen komen hierop neêr, de zaak zoo voor te stellen, alsof de koning gedwongen was, genoodzaakt door den keizer en met geweld er toe gebracht, tegen zijn wil en gevoel, door een bondgenoot, tegen wiens overmacht hij niet bestand was. Den hemel zij dank, al deze dubbelhartigheden worden reeds opgehelderd door het licht der waarheid. Nog wil ik u onder vier oogen zeggen, dat de abbé Stellardi, ten tijde dat ik te Turijn was, algemeen veracht werd 1).

Terwijl dan volgens het gevoelen van den hertog van Gramont deze dubbelhartigheden (queste doppiezze) aan het licht kwamen, was echter Pius IX van gevoelen, dat er een hemelsbreed verschil bestond (enorme differenza) tusschen Victor Emmanuël en den keizer. De *Civiltà* verhaalt hier, dat de keizer dat jaar in de kapel der Tuillerieën de H. Communie ontving, terwijl Victor Emmanuël geen Paschen hield; en dat iemand toen gezegd heeft: „De Judas van den Paus houdt Paschen en Victor Emmanuël niet. Weet ge waarom? Bij Victor ligt de godsdienst nog aan 't hart, bij Napoleon onder den voet".

De brief, door den Paus aan den koning geschreven, welken Talleyrand moest trachten meester te worden, is door Victor Emmanuël zorgvuldig verborgen gehouden, en nu voor de eerste maal door de *Civiltà* gepubliceerd. De inhoud is als volgt:

Sire! Door den heer abbé Stellardi is mij de brief overhandigd, welke Uwe Majesteit de goedheid gehad heeft tot mij te richten. En daar de genoemde geestelijke door U belast was mij uit naam van Uwe Doorluchtigheid te spreken, heb ik van hem vernomen, hoe zij door een zeer machtig souverein in de nauwste betrekking met een ex-minister van Uwe Majesteit, die tegen de Kerk en haar opperhoofd zeer vijandelijke plannen voedt, gedwon-

---

1) *Le secret de l'Empereur*, I, 77—79.

gen werd tot zekere beslissingen te komen, zekere aanbiedingen goed te keuren en zich zekere voorstellen te laten doen, welke haar koninklijk karakter en hare bescheidenheid haar niet toelaten te openbaren, terwijl deze zelfde prijzenswaardige terughouding zeer duidelijk te kennen geeft, dat die voorstellen van de slechtste soort zijn. Ik heb groot medelijden met den droevigen toestand, waarin zich Uwe Majesteit bevindt; maar ik kan niet begrijpen, hoe zij, katholiek souverein, behoorende tot een koninklijk huis, dat ten allen tijde zooveel uitstekend katholieke en dezen H. Stoel goedgezinde souvereinen heeft voortgebracht, in Monza ten opzichte der Legatiën niet die taal gevoerd heeft, die alleen aan Uwe Majesteit voegde. Dit werd gemakkelijk gemaakt door de sluiting van het parlement, door de buitengewone macht, waarmede Uwe Majesteit tegenwoordig bekleed is, en meer nog door het zoo levendig verlangen en de verwachting van vele millioenen katholieken, die aan de lippen hingen Uwer Majesteit, meenend dat zij woorden zouden hooren, overeenstemmend met haar geloof en geschikt om de rechten van den H. Stoel te doen eerbiedigen. Maar, helaas! Uwe Majesteit heeft juist in tegenovergestelden zin gesproken, en de vijanden van den katholieken godsdienst en de revolutionairen der geheele wereld hebben de overwinning, die zij begeerden, behaald. Wel is waar heeft de abbé Stellardi mij verzekerd, dat de gevoelens Uwer Majesteit geheel anders zijn dan de gesproken woorden, en vervolgens er bij gevoegd, dat die woorden van de overzijde der Alpen bevolen waren en dat het daarom noodzakelijk was ze te spreken. Maar zie, de ergernis is voltooid, en met de grootste smart zie ik, dat de kerkelijke censuren door Uwe Majesteit op nieuw beloopen zijn; want noch het innerlijk tegenstreven van den wil, noch de dwang, Uwe Majesteit aangedaan, zooals de abbé Stellardi zegt, door een mensch, met welke macht ook toegerust, kunnen haar daarvan vrijwaren; want uwe ziel is vrij, uwe opvoeding is christelijk geweest, en de gevoelens van Uwe Majesteit zijn ook nu nog christelijk. En hoezeer ook hij, die den gebiedenden raad gaf, reeds te voren in kerkelijke straffen was vervallen, deze omstandigheid neemt niet weg, dat de persoon, die den raad aannam, er in deelt. Hierbij verzoek ik Uwe Majesteit te willen acht slaan op de teugelloosheid van de pers, op de oprichting van nieuwe protestantsche kerken, op de aanslagen tegen de katholieke geestelijkheid, tegen den godsdienst en zijn hoofd. Dit alles zijn zaken, die men hoort, ziet en leest in de staten van Uwe Majesteit,

en in geheel dat deel van Italië, waar eenige individuen verklaard hebben de onderdanen van Uwe Majesteit te willen zijn, terwijl zij haar het schreeuwend onrecht aandoen, dat Uwe Majesteit om zoo te spreken als beschermster moet optreden van al de goddeloosheid en alle de godslasteringen, die daar straffeloos met den dag toenemen.

Misschien is mijn brief te lang geworden, maar ik heb hem geschreven, vol van het verlangen de waarheid te doen kennen, om U verzekering te geven van mijne vaderlijke toegenegenheid, die ik voor U behouden heb, ook in de omstandigheden van het oogenblik, en om U te zeggen, dat ik niet ophoud den Heer vurig voor U te bidden, ook te midden van de droefheden, die ik thans ondervind, en bij de gedachte aan de toekomstige, die mijn hart beangstigen, en waartegen Uwe Majesteit, naar het schijnt, geene enkele ware vertroosting kan of wil stellen. Verder is het zeker, dat de grootste smarten, welke het God behaagd heeft mij te doen gevoelen, niet veroorzaakt worden door de ondankbaarheid of huichelachtige kwade trouw van zekere menschen, maar door de beleedigingen, welke God en Zijne Kerk worden aangedaan. God moge Uwe Majesteit bewaren, en haar in hare moeilijke omstandigheden de vele genaden verleenen, die zij behoeft, met welker hulp en door welker kracht zij zich den zegen des hemels kan waardig maken.

Romae apud S. Petrum, die 29 Septembris 1859.

Pius P.P. IX 1).

De eerste brief, die hierna tusschen den Paus en Victor Emmanuël gewisseld wordt, dagteekent vijf jaar later.

Nog een schrijven van Pius IX *over* den koning is van dezen tijd. Toen prinses Maria Pia, tweede dochter des konings, een petekind van Pius IX, Z. H. haar voorgenomen huwelijk met den kroonprins van Portugal had aangekondigd en den apostolischen zegen gevraagd had, schreef de Paus haar deze van medelijden met den koning getuigende woorden:

---

1) *Civiltà*, p. 409—411.

Gij geeft den wensch te kennen, dat de vijandelijkheden een einde mogen nemen; deze wensch kan gemakkelijk in vervulling gaan, indien men wil teruggeven, wat men op onrechtvaardige wijze genomen heeft; en dit te meer, omdat Italië in deze treurige tijden geen roem inoogst en de godsdienst, wel verre van overwinningen te behalen, gelijk Zijne Majesteit, de koning Uw Vader, het wenscht, veeleer onderdrukt, beroofd en vervolgd wordt. De ruimte, welke een brief toelaat, maar nog meer de zoo blijde omstandigheid, die mij U doet schrijven, beletten mij in treurige bijzonderheden te treden. Ik wil U slechts ééne zaak zeggen, die wel in staat is het medelijden van eene deugdzame en jeugdige prinses op te wekken. Alle vrouwenkloosters zijn van hun eigendom beroofd, vele geestelijke vereenigingen verdreven en op die wijze zonder huisvesting en onderhoud. Zoo vele geestelijken van verschillende waardigheid worden belaagd, zijn in gevangenschap enz. Ik weet zeer goed, dat de Kerk op deze wijze triumfeert. Maar wee dengene, die deze soort van middelen aanwendt. Doch genoeg hierover.

Breng mijne groeten aan Uwen Doorluchtigen Vader over en verzeker hem, dat ik, niettegenstaande al hetgeen er voorvalt, hem bemin en dagelijks voor hem bid. God moge mij verhooren en hem het licht verleenen, dat hem leide door de duisternissen van de revolutie dezer dagen 1).

Toen in den loop der volgende jaren de toestand der Kerk in Italië al meer en meer te wenschen overliet, zond Pius IX den graaf Adorni tot Victor Emmanuël met een' brief, geteekend 10 Maart 1865, die met deze welwillende woorden sluit:

In 't kort, ik bid haar [Uwe Majesteit] al te doen, wat zij kan, om ten minste eenige tranen weg te wisschen der bedrukte Kerk van Italië, die een teeken van zoo groote maar niet verdiende tegenspraak geworden is. God laat het toe, Zijn wil geschiede! Voor het overige bid ik voor Uwe Majesteit, bemin haar van harte, en moge God haar verlossen uit den droevigen en beklagenswaardigen toestand, waarin zij zich bevindt.

---

1) *Civiltà*, p. 412.

De *Civiltà cattolica* zegt uit particuliere berichten te weten, dat Victor Emmanuël verbleekte, toen hem de komst van den graaf werd aangekondigd; dat hij den gezegelden brief van de eene in de andere hand nam, hem als 't ware wegend en vragend aan zichzelven of aan den graaf: Wat schrijft de Paus mij? Wat zegt hij mij in dezen brief? — en dat hij hem niet heeft willen lezen alvorens alleen te zijn.

Het antwoord aan den Paus luidde:

Allerheiligste Vader! Sinds den dag, nu vijf jaar geleden, waarop Uwe Heiligheid meende mij ten tweede maal met de kerkelijke censuren te moeten straffen, had ik gemeend niet meer aan Uwe Heiligheid te zullen schrijven. Ik beschouwde mijzelven en nu nog als een aardsch werktuig des hemels van datgene, wat God somtijds laat geschieden, gelijk Uwe Heiligheid mij terecht geschreven heeft; en te midden van onvermijdelijke gebeurtenissen, Allerheiligste Vader, scheen mijn geweten gerust te blijven. Maar thans, nu Uwe Heiligheid met die vaderlijke goedheid, waarvan zij mij vroeger zoovele bewijzen geleverd heeft, door haren vriendelijken brief hare wenschen geopenbaard heeft ten opzichte der in mijne staten ledig staande bisschoppelijke zetels, neemt mijn dankbaar hart met blijdschap de gelegenheid te baat, om deze weinige regelen aan de voeten Uwer Heiligheid te leggen.

Niets wensch ik zoozeer als te zien, dat er een weg van verzoening geopend worde tusschen den H. Stoel en mijne regeering, vooral in betrekking tot de belangen van den godsdienst, dien ik op alle rechtmatige wijzen zou wenschen beschermd te zien. Daar Uwe Heiligheid het vraagstuk der bisschoppelijke zetels behandelt, om te voorzien in de behoeften van die, welke reeds langeren tijd onbezet waren, en wat meer is, om deze weder te bezetten, zoo zal zeker de voordracht der candidaten geen moeilijkheid aanbrengen, daar mijne regeering geen mannen zal voorstellen, die door Uwe Heiligheid niet kunnen aangenomen worden. Zeker schijnt de weg van voorafgaande onderhandelingen de beste, waarom het voorstel, dat Uwe Heiligheid zoo goed was te doen, mij zeer geschikt voorkomt. Ik neem het van ganscher harte aan, met het oprecht verlangen, dat het van goed gevolg moge zijn.

Ik zend dan Uwe Heiligheid tot dit einde den advokaat Vegezzi, een rechtvaardig man, dien ik hiertoe verkozen heb en die mijn bijzondere vriend is, door mijn gouvernement van instructien voorzien, om den weg te vinden, waarlangs de moeilijkheden van voorziening in de niet bezette bisschoppelijke zetels mogen worden opgelost, en om verder in het algemeen te vernemen, welke de bedoelingen Uwer Heiligheid zijn ten opzichte van vele andere zaken, die het belang van den godsdienst in mijne staten betreffen.

Ik twijfel niet, Allerheiligste Vader, aan de vaderlijke goedwillendheid van Uwe Heiligheid noch aan de krachtdadigheid harer gebeden voor het geluk van mijne familie en van mijn rijk.

Uwe Heiligheid moge overtuigd zijn van mijne kinderlijke toegenegenheid, waarmede ik eerbiedig den apostolischen zegen verzoek.

Ik ben, Allerheiligste Vader, van U. H.

de toegenegenste zoon in Christus

Victor Emmanuël.

Turijn, den 5den April 1865 1).

Ziedaar dan de voornaamste stukken door de *Civiltà cattolica* gepubliceerd, waarin wij zien, hoe Napoleon III de voornaamste vijand van den Paus geweest is, terwijl Victor Emmanuël, door lafhartigheid overwonnen, stap voor stap terugwijkt, vruchteloos pogend de stem van zijn geweten te onderdrukken.

In het begin van November 1869 werd koning Victor Emmanuël op de villa San Rossore nabij Pisa door eene doodelijke ziekte bezocht; Pius IX verhoorde 's konings bede om vergiffenis en stond de bediening der HH. Sacramenten toe.

Na zijn herstel beging Victor Emmanuël andermaal vijandelijkheden tegen de Kerk en haar Opperhoofd, totdat hij op zekeren dag, voor een oogenblik vertoevend in het Quirinaal, waar hij nog nooit een nacht had

1) *Civiltà*, p. 413—414.

durven doorbrengen, plotseling door den dood werd verrast. De priester, die hem toen ter hulpe ijlde, vond geen toegang, „omdat de koning reeds gestorven was".

Niettemin zond men naar Pius IX om ontheffing van de kerkelijke straffen, en de Paus, wien het onbekend was, dat in het Quirinaal alreeds het oordeel des hoogsten Rechters over Victor Emmanuël was uitgesproken, schonk hem opnieuw ontheffing en deed wat in zijn vermogen was tot des konings geluk.

Wenden we den blik ter zijde, dan zien we keizer Napoleon III door een vijand, machtiger dan hij, van zijne staten beroofd, door het eigen volk onteerd en verworpen, terwijl zijne nakomelingschap in een heidensch land onder de slagen eener bende woestelingen bezwijkt.

In het licht der aangehaalde brieven spreken al deze gebeurtenissen luider dan te voren mogelijk was. Het hooggerecht der historie vangt aan den roof der kerkelijke staten te oordeelen en zoowel den gewetenloozen keizer als den zwakken Victor Emmanuël de plaats te wijzen, die hun toekomt, ver op den achtergrond van het glorievol licht, dat den beroofden maar edelen priesterkoning Paus Pius IX omstraalt.

W. G. F. SNICKERS.

DE PENTATEUCH EN ISRAËL'S GESCHIEDENIS VOLGENS PROF. KUENEN.

(Vervolg van bl. 217 vv.)

II.

Thans willen wij in een nader onderzoek treden van de vergelijking, welke prof. Kuenen ingesteld heeft, tusschen de berichten der historische geschriften en der profetische litteratuur van Israël aan de eene zijde, en de voorschriften van den Pentateuch aan de andere.

Allereerst wat betreft *de heilige plaatsen.* Die plaatsen van openbare godsvereering zijn volgens den Pentateuch de tabernakel van Moses, meestal *ôhel mô'éd*, dat is *de tent der samenkomst*, genoemd, en de toekomstige tempel van Jerusalem.

In Deuteronomium wordt herhaaldelijk en met den meesten nadruk voorgeschreven, dat alléén op de plaats, die Jehova na de intrede in het beloofde land zal aanwijzen, de Heer door offers, feesten enz. mag vereerd worden. Eveneens was volgens Leviticus de tent der samenkomst, de tabernakel van Moses de eenige wettige offerplaats. Lijnrecht tegenover deze voorschriften was in de eerste eeuwen ná Moses de practijk en de feitelijke toestand, zóó wil de critiek:

„Van den Mozaïschen ôhel mô'éd is in de boeken Richteren-Koningen geen spoor te ontdekken.... Aan beperking van den

eeredienst tot het ééne heiligdom wordt .... vóór Hizkia [Ezechias, einde der 8e eeuw v. Chr.] in het geheel niet gedacht" (bl. 194).

Een klaar bewijs dus, zoo wil K. besluiten, dat die voorschriften van onzen Pentateuch toen nog geene kracht van wet hadden en bijgevolg niet bestonden.

Tot klaar begrip van het opgeworpen vraagstuk diene een woord vooraf over de voorschriften van den Pentateuch omtrent de plaatsen der openbare godsvereering.

Onmiddellijk na de afkondiging der tien-geboden-wet bij den berg Sinaï had Jehova bevolen (Exod. XX, 24): „Maakt mij een altaar van aarde en offert daarop ....; op iedere plaats, waar Ik mijn naam zal doen gedenken [dat is, mijne heerlijkheid zal openbaren], zal Ik tot u komen en u zegenen". Dit voorschrift gaf ruime vrijheid. Niet overal naar willekeur mocht men offers aan God opdragen; de bijgevoegde woorden „op iedere plaats" enz. verbieden dit. Het was echter geoorloofd te offeren op al die plaatsen, welke door eene bijzondere openbaring van Jehova waren geheiligd. Evenzoo offerden in den voor-Mosaïschen tijd de aartsvaders bij voorkeur, waar Jehova hun was verschenen.

Nog in hetzelfde jaar, dat genoemde wet van Exodus was uitgevaardigd, werd die vrijheid in het offeren meer beperkt. Nadat de tabernakel van Moses voltooid was, werd dit heiligdom de gewone 1) offerplaats. Dáár troonde Jehova boven de ark en openbaarde Hij zijne

1) Let wel: de *gewone* offerplaats. Want nog bleef van kracht het woord van Exodus XX. Altijd kon Jehova, de Wetgever, door openbaring zijner glorie of op andere wijzen in bijzondere gevallen de plaats buiten den tabernakel bepalen, waar Hem een offer moest worden opgedragen.

heerlijkheid voortdurend in de wolkkolom. Streng was dit voorschrift van Leviticus (XVII, 1—9). Niet alleen moesten de Israëlieten hunne offers door de priesters laten opdragen in den voorhof van den tabernakel, doch ook werd op de zwaarste straffen voorgeschreven, het bloed van ieder stuk vee, dat tot eigen gebruik werd geslacht, aan Jehova vóór den tabernakel te offeren 1).

Onmiddellijk vóór de intrede in het beloofde land, waar de zonen Israël's in steden en dorpen verspreid zouden leven, werd het voorschrift omtrent het bloed van het slachtvee, als in het vervolg onuitvoerbaar, opgeheven (Deut. XII, 15). Het gebod echter der openbare vereering door offers en feesten in het *ééne centrale heiligdom* werd gehandhaafd en met nadruk ingescherpt. Hierop werd des te meer aangedrongen, omdat het voorbeeld der Chanaänieten, die allerwegen

---

1) Volgens de critiek behoort dit voorschrift tot „de priesterlijke bestanddeelen van den Pentateuch" en zou het dus geschreven zijn in of ná de Babylonische gevangenschap. De Joden leefden toen verspreid in Chaldéa, Perzië, Egypte, Palestina enz. Wat was die „priesterlijke wetgever" een snuggere practicus! Hij wil de Joodsche slagers uit al die verre streken op doodstraf verplichten minstens iedere week naar Jerusalem te reizen met hun slachtvee! Zoo iets is barre onzin, „geradezu widersinnig", zegt de ongeloovige Dillman (*Komm. zu Exod.-Levit.* S. 535). Zulk een voorschrift zou dan Esdras in allen ernst aan het volk voor het eerst voorgedragen hebben! Geen wonder dan ook, dat zelfs K. er geen raad mede weet (bl. 90 en 259). Het raadsel wordt voor de critiek nog meer ingewikkeld, omdat dit voorschrift door de wet van Deuteronomium wordt afgeschaft. Zoo zou dus de afschaffing van dat voorschrift zijne uitvaardiging 150 jaren zijn voorafgegaan: want Deuteron. is volgens de critiek ruim anderhalve eeuw ouder! — Volgens de geloovige exegese gaf Moses dat voorschrift in de woestijn, toen Israël rondom den tabernakel was gelegerd. Toen alléén was die bepaling uitvoerbaar en tevens noodzakelijk om het gevaar van afgoderij af te weren.

„op de hooge bergen en op de heuvels en onder elken groenen boom" ter eere hunner goden altaren bouwden, hen licht tot afgoderij zou vervoeren, indien ook zij overal altaren zouden mogen oprichten. Daarom sprak Jehova: „Alzoo zult gij niet doen. Doch naar de plaats, die Jehova verkiezen zal, om daar zijn naam te doen wonen, zult gij komen en naar die plaats uwe offergaven brengen" (Deut. XII, 2—7).

Volgens de meening van Theodoretus, gevolgd door Estius (I Sam. IX, 12), Calmet (H. XIII, 12), en de Hummelauer (*Comment. in lib. Samuel*, Paris, 1886, p. 94), was dit voorschrift van Deuteronomium omtrent het ééne centrale heiligdom eerst van kracht ná de voltooiing van den tempel van Salomon en was het te voren niet verboden op onderscheidene plaatsen, op de hoogten enz. aan God te offeren. Wil men dit gevoelen omhelzen, dan ontslaat men zich van vele moeilijkheden, door de moderne critiek opgeworpen. Doch hoe deze meening te rijmen met het uitdrukkelijk gebod van Leviticus (XVII, 8, 9)? Wordt hier niet voorgeschreven, dat ieder offer moet worden opgedragen in den voorhof van den tabernakel? Bovendien niet slechts Jerusalem, doch ook Silo was volgens de getuigenis van Jeremias (VII, 12) de plaats, „waar Jehova zijn naam van het begin af deed wonen". Deze zijn de eigen woorden van Deut. XII, 5, welke Jeremias dus ook van Silo verklaart. Inderdaad te Silo was reeds ten tijde van Josuë de tabernakel van Moses opgeslagen; dáár stond het huis Gods, de tempel van Jehova; dáár vereenigden zich gedurende de gansche Rechteren-periode de Israëlieten uit de verschillende oorden des lands om te offeren en de

feesten te vieren (Recht. XXI, 19). Doch die toestand was nog voorloopig. Eerst dan, wanneer „zij rust zullen hebben van al hunne vijanden en zonder vrees in hun erfdeel zullen wonen" (Deut. XII, 10), zal Jehova voor altijd de plaats uitkiezen, waar Hij zich als den God des verbonds aan Israël zal openbaren, waar Hij plechtig wil vereerd worden. Aan Salomo, den vredekoning, zal het vergund zijn den prachtigen tempel van Jerusalem te bouwen; op Sion zal het ééne centrale heiligdom worden opgericht.

Ziedaar de voorschriften van den Pentateuch omtrent de plaats der godsvereering. Zij zijn in volmaakte harmonie en beantwoorden volkomen aan den toestand van Israël in de verschillende tijdperken van zijn bestaan. Komt hiermede overeen, hetgeen de overige historische en de profetische boeken ons mededeelen? Vernemen wij het antwoord van prof. Kuenen:

„Van den Mozaïschen ôhel mo'éd (Exod. XXV verv.).... is in de boeken Richteren-Koningen geen spoor te ontdekken; immers is I Sam. II, 22b eene interpolatie en ook I Kon. VIII, 4 geen oorspronkelijk bestanddeel van het bericht over Salomo's tempelbouw" (bl. 194).

Gelijk men ziet, het is wederom de gewone tactiek der moderne bijbelgeleerdheid. De historische berichten omtrent den tabernakel worden als interpolatie of latere aanvulling verworpen; zóó is het geen wonder, dat er „geen spoor is te ontdekken" van feiten, voor een ieder duidelijk.

Inderdaad, tenzij men vrijwillig de oogen sluit, valt het niet moeilijk den Mosaïschen tabernakel van de intrede in het beloofde land tot den bouw van Salomon's

tempel uit de berichten der historische heilige boeken te volgen.

Na de vestiging in Chanaän plaatste Josuë den tabernakel te Silo in den stam van Ephraïm (Jos. XVIII, 1); dáár verbleef het heiligdom gedurende het tijdvak der Rechteren.

Volgens de overlevering der Joden (Mischna Tr. Sebachim 14, 6) was het beneden gedeelte van den tabernakel te Silo uit steen. Wellicht had het houten getimmerte dier draagbare tent bij de langdurige zwerftochten in de woestijn veel geleden. Hoe dit ook zij, nu de tabernakel een vaste standplaats had, was een steenen onderbouw de natuurlijkste zaak der wereld. Dit zal dan ook wel de reden zijn, waarom de ôhel môéd, de tent der samenkomst, in het boek der Rechteren (XVIII, 31 enz.) „het huis van God" en in de boeken van Samuël (I Sam. I, 3, 9; III, 3, 15) „de tempel van Jehova" genoemd wordt en, in plaats van een voorhangsel, eene deur tot afsluiting had.

Is het niet onverklaarbaar, hoe de critiek, waar spraak is van het huis van God, van den tempel te *Silo*, geen spoor zegt te ontdekken van het Mosaïsch heiligdom, te *Silo* opgericht? Wat meer is, de tabernakel wordt met name zelfs genoemd (I Sam. II, 22): in het heiligdom van Silo zondigen de zonen van Heli met de vrouwen, „die bij den voorhof van den tabernakel (hebr. ôhel môéd) verbleven" 1). De draagbare tabernakel was alzoo

---

1) Het is waar, „het ontbreken van dit halfvers in de LXX (Grieksche vertaling) maakt de authentie twijfelachtig"; doch dit geeft den hoogleeraar geen recht tot zijne verklaring: „het is eene interpolatie". Want de bijgevoegde reden kan niet ernstig gemeend zijn: „bovendien strijdt

door zijne vestiging in Silo een huis of tempel geworden; dit verklaart tevens, waarom reeds ten tijde van Josuë (III, 4, 6; VI) en der Rechteren (XX, 18, 27), en later onder Samuël (I Sam. IV), alléén de ark, gescheiden van den tabernakel, in de legerplaatsen aanwezig was. Het mag ons verwonderen, dat de ark, nadat zij door de Philistijnen was teruggezonden, niet naar hare eigen standplaats, den tabernakel van Silo, werd heengedragen; doch het is niet onverklaarbaar. De straf der Bethsamesieten, die zich oneerbiedig jegens de ark hadden gedragen, vervulde de Israëlieten met vreeze en ontzag voor den troon van Jehova; zij durfden de ark niet verder vervoeren dan Cariathiarim (I Sam. VI, 19 vv.). Zoo bleef de tabernakel te Silo van zijn voornaamste heiligdom, de ark des verbonds, verstoken en verminderde aldus merkelijk in aanzien, totdat om ons onbekende redenen het brandoffer-altaar en de overige heilige vaatwerken met hetgeen nog restte van de Mosaïsche tent naar Nobe (1 Sam. XXI, 1 vv.), later naar Gabaon (I (III) Kon. III, 4 vv.; II Kron. I, 3 vv.) werden overgebracht. Nog ten tijde van Salomon stond de tabernakel te Gabaon en liet deze koning offeren op die beroemde plaats, die daarom „de groote bama" d. i. hoogte genoemd wordt. Ondertusschen had David op den heuvel Sion in Jerusalem een geheel nieuwe tent opgericht, waarin hij de ark uit Cariathiarim plechtig

---

dat halve vers met den verderen inhoud van het verhaal", want, let wel, „op deze misdaad van Eli's zonen wordt verder nergens gezinspeeld" (bl. 195 vv.). Eene zonderlinge redeneering! Omdat de schrijver over die misdaad niet meermalen spreekt, zou hij ze ook niet eenmaal vermeld hebben! Zou die misdaad niet vallen onder die „slechte dingen", om welke Heli in het volgende vers zijne zonen berispt?

overbracht. Toen eindelijk Salomon den nieuwen tempel voltooid had, werd dit prachtig heiligdom de waardige bewaarplaats der eerbiedwaardige overblijfselen van den Mosaïschen tabernakel en zijne heilige vaatwerken 1).

Deze is de geschiedenis van den Mosaïschen tabernakel volgens de boeken Rechteren-Koningen. Hoe het mogelijk is, dat de hoogleeraar Kuenen in deze boeken geen spoor kon ontdekken van den ôhel mo̊éd, wordt ons duidelijk uit zijn *Godsdienst van Israël* (II, bl. 76). Daar verklaart hij ons, dat die Mosaïsche tabernakel van Exodus (XXV vv.) in de werkelijkheid nooit bestaan heeft, doch louter verdichting is, inkleeding eener vermanende rede, die zou zijn opgeschreven door een auteur, die ná de ballingschap leefde! Deze vooropgezette meening, welke voortvloeit uit zijne wijsgeerige beschouwing van Israël's godsdienst, maakte den hoogleeraar het spoor bijster.

Zooals wij hierboven opmerkten, was voorloopig de tabernakel van Moses, te Silo opgericht, volgens het uitdrukkelijk voorschrift van Leviticus en Deuteronomium de eenige wettelijke offerplaats, het éénige heiligdom, waar de Israëlieten hunne hoogfeesten moesten vieren. Hoedanig nu zijn de historische berichten omtrent de rechtsgeldigheid van dit voorschrift? Wat zeggen ons de heilige geschiedboeken van Israël omtrent dat éénige heiligdom? Volgens de critiek is het eene uitgemaakte

1) I (III) Kon. VIII, 4. Daar hier wederom spraak is van den Mosaïschen ôhel mo̊éd, is dit vers „geen oorspronkelijk bestanddeel" (bl. 194). De schijnredenen, hiervoor (bl. 184) aangevoerd, zijn nietig en onverstaanbaar zonder breedere uiteenzetting van eene andere reeks van moeilijkheden omtrent het Levietische priesterschap, die eerst later kunnen worden beoordeeld.

zaak, dat dit voorschrift op het einde der 8e eeuw vóór Christus niet bestond en dus de Pentateuch nog niet voorhanden was:

„Aan beperking van den eeredienst tot het ééne heiligdom wordt, zoover wij kunnen nagaan, vóór Hizkia [Ezechias] in het geheel niet gedacht. Gedurende de Richterenperiode stond er een tempel van Jahwe te Silo (I Sam. I, 9 enz.), had Micha op het gebergte van Ephraim en later de stam Dan in de stad van dien naam een heiligdom (Richt. XVII vv.), en werden altaren gebouwd en offers toegebracht te Bochîm (II, 5), te Ofra (VI, 24 vv.), te Zora (XIII, 19), te Mizpa (XX, 1) en te Bethel (XX, 23 vv.)" (bl. 194).

Zoo werden dus in het tijdvak der Rechteren op vele plaatsen altaren opgericht en offers aan God opgedragen Is dit overeen te brengen met het voorschrift van het ééne heiligdom? Ongetwijfeld, indien wij slechts in het oog houden hetgeen wij vooraf bemerkten over de voorschriften omtrent de plaatsen van openbaren eeredienst. Vooreerst de „tempel van Jahwe te Silo" was de gewone, wettelijke offerplaats; waarom de draagbare tabernakel ná zijne oprichting te Silo *tempel* genoemd werd, hebben wij reeds verklaard.

Verder kunnen wij niet ontkennen, dat er toen altaren werden opgericht en offers gebracht te Bochîm of, zooals de Vulgaat zegt, op „de plaats der weenenden", te Ofra of Ephra, de woonplaats van Gedeon, te Zora of Saraa, waar Manue, de vader van Samson, verbleef. Deze drie plaatsen echter waren geheiligd door de verschijning van den Engel van Jehova, zooals uitdrukkelijk telkens verhaald wordt; God had aldaar, overeenkomstig de woorden van Exodus (XX), „zijn naam doen gedenken", d. i. zijne heerlijkheid geopenbaard. Het was dus met goedvinden van den goddelijken Wetgever, dat op ge-

noemde plaatsen werd geofferd. — De overige bezwaren uit het boek der Rechteren zijn van nog minder gehalte. Immers in hoofdstuk XX, 6 („te Mizpa" of Maspha) is geen spraak van altaar of offers; evenmin vs. 23 („te Bethel"); de offers echter, die volgens v. 26—28 werden opgedragen, waren gewettigd, omdat de ark des verbonds, de troon van Jehova, in de legerplaats aanwezig was (verg. v. 27). Hoe „het heiligdom van Micha en van den stam Dan" moet getuigen tegen het bestaan van dat wettelijk voorschrift is onverklaarbaar. Het bewijst slechts het domme bijgeloof van Micha en der Danieten, die Jehova door beeldendienst meenden te vereeren. De heilige schrijver van het verhaal keurt het dan ook ten hoogste af en weet het slechts te verklaren uit den toestand van verwarring, die destijds in Israël heerschte: „Er was in die dagen geen koning in Israël; een ieder deed, wat hem goeddacht" (Recht. XVII, 6; XVIII, 1, 21).

„Samuël offert te Mizpa (Vulg. Masphat I Sam. VII, 9), bouwt een altaar te Rama (v. 17) en viert aldaar op eene hoogte een offerfeest (IX, 12), gelijk later (XVI, 4 vv.) te Bethlehem" (t. a. p.) Had destijds het voorschrift omtrent het ééne heiligdom gegolden — zoo meent prof. Kuenen — dan zou voorzeker een man als Samuël het gekend en gevolgd hebben.

Reeds vóór ongeveer drie eeuwen gaf ons de geleerde Sanctius 1) de opwerping en het antwoord. Omdat Samuël de man Gods was, kunnen de handelingen, die hij krachtens zijne hooge roeping verrichtte, niet de maatstaf zijn ter bepaling van wetten, die in zijn tijd voor het volk al of niet van kracht waren. Hij werd op geheel bijzondere wijze door den Geest Gods geleid; zijne daden dragen den stempel van den grooten profeet des Heeren;

1) *Comment. in libr. Regum,* l. c.

hij handelde naar goddelijke ingeving, ook bij het kiezen der plaatsen, waar hij aan Jehova offerde. Zóó vermaande hem de Heer uitdrukkelijk, een offer op te dragen te Bethlehem, waar hij David tot koning moest zalven (I Sam. XVI, 1—5). Indien dus de gewijde schrijver van die goddelijke ingeving niet telkens uitdrukkelijk gewaagt, mogen wij ze om Samuël's buitengewone roeping vrij onderstellen. Niet zelden ook gaf God een openlijk blijk van goedkeuring dier offers, zooals b.v. te Maspha, waar bij het offer van Samuël Gods donderende stem de Philistijnen op de vlucht dreef (VII, 9, 10). Evenzoo verklaren wij wat prof. K. (t. a. p.) verder opwerpt, dat „in Samuël's tegenwoordigheid (XI, 15), of op zijn uitdrukkelijk bevel door Saul te Gilgal [Galgala] wordt geofferd (X, 8; XIII, 9)". Immers bij de invoering van het koningschap, bij de verkiezing en zalving van Saul was Samuël op geheel bijzondere wijze door God voorgelicht en bestuurd; bovendien was Galgala eene dier plaatsen, waar God volgens Exodus (XX) „zijn naam had doen gedenken". Galgala was de eerste legerplaats der Hebreën na den intocht in het beloofde land; Jehova was er aan Josuë verschenen, het volk door de besnijdenis en het plechtig vieren van het eerste paaschfeest aan God toegewijd.

Na de wonderdadige overwinning, door Jonathan op de Philistijnen behaald, „wordt tot lof van Saul bericht, dat hij Jahwe een altaar bouwde (I Sam. XIV, 35)" (t. a. p.).

Dien lof echter ontvangt Saul niet van den gewijden schrijver, doch van prof. Kuenen; maar niet geheel onverdiend! Want Saul volbracht een plicht van dankbaarheid, toen hij om de behaalde zegepraal een offer

opdroeg aan Jehova op de plaats zelve, waar Gods almacht op wonderdadige wijze het vertrouwen van Jonathan beloond had. Het is bovendien zeer waarschijnlijk 1), dat de ark des verbonds in de legerplaats aanwezig was (v. 17).

„David zelf — zoo werpt de hoogleeraar (t. a. p.) verder op — offert niet slechts op den weg van Kirjath-Jearim naar Jeruzalem, overal waar de ark stand houdt, maar ook op den heuvel Sion (II Sam. VI)."

De opwerping zelve geeft het antwoord. De vrome koning offert overal, waar de ark stand houdt; en terecht; de ark toch was Jehova's troon en het voornaamste heiligdom van Israëls eeredienst; zoo handelde dus David volgens het voorschrift van Deuteronomium (XII). Evenzoo was hij door de woorden van Exodus (XX) gemachtigd om te offeren „op den dorschvloer van Arauna" (II Sam. XXIV), door de verschijning van den Engel van Jehova (vs. 16) geheiligd; bovendien hij bevond zich daar op de plaats, „die Jehova zal verkiezen, om daar zijn naam — in den tempel van Salomon — te doen wonen" (Deut. XII, 5).

Niet zoo gemakkelijk is het overeen te brengen met de bestaande wetten der Thora, die het ééne heiligdom verordenden, wat prof. Kuenen t. a. p. verder aanvoert:

„Onder Sauls regeering vierde het geslacht, waartoe David behoorde, zeker niet bij uitzondering, te Bethlehem een offerfeest (I Sam. XX, 29). Absalon vraagt en verkrijgt van zijn vader David

---

1) Zoo is althans de lezing der Vulgaat, die overeenstemt met den Hebr. tekst, met de Chald. en Syr. vertaling. De Grieksche vertaling der Zeventig spreekt van den „ephod". — Dat „het medevoeren van de ark in den oorlog met de letter en den geest der wet onvereenigbaar is" wordt wel beweerd (bl. 196 en *Godsdienst van Israël,* I, bl. 231), maar noch hier noch daar bewezen.

vergunning om zulk een feest te Hebron bij te wonen (II Sam. XV, 7 vv.)".

Inderdaad het schijnt destijds gewoonte te zijn geworden, dat de familiën in eigen woonplaatsen of in de hoofdplaatsen der stammen offers opdroegen en offerfeesten vierden. Dit was klaar en duidelijk tegen de voorschriften van den Pentateuch. Mag men echter hieruit besluiten, dat de Thora van Moses, die het ééne heiligdom verordende, toen niet bestond? Geenszins; zulk eene gevolgtrekking gaat te ver en wordt zoowel door de wetten der logica als door de ervaring gelogenstraft. Ook in de geschiedenis van het Christendom zijn er, helaas! tijdperken van zedelijk verval, waarin sommige kerkelijke wetten, b.v. omtrent het celibaat (10e en 11e eeuw), slecht werden nageleefd. Even goed mag men aannemen, dat het voorschrift van het ééne heiligdom ná den dood van Heli of Samuël tot aan den tempelbouw van Salomon min of meer verwaarloosd werd. Die wetsovertreding kan men wel niet ontschuldigen, doch eenigszins verklaren. De ark was en bleef toen gescheiden van den tabernakel te Silo, zoodat er tijdelijk twee wettige offerplaatsen in Israël waren. Immers vóór de ark was de eeredienst zeker gewettigd; dáár was de zetel van Jehova's heerlijkheid. Doch ook in den tabernakel, in welks voorhof het groote brandoffer-altaar stond opgericht, werden de dagelijksche offeranden volgens de wet opgedragen (II Kron. I, 1—6; I (III) Kon. III, 4). Daar nu dit heiligdom tot drie of vier malen toe verplaatst werd en de ark dikwijls het leger volgde, zoo konden de voorschriften omtrent het ééne heiligdom licht in vergetelheid geraken. Zoolang de tempel van Salomon niet

voltooid was, had de loop der omstandigheden de overheid als het ware gedwongen, die wetsovertreding te gedoogen. Evenzoo oordeelde de schrijver van I (III) Kon. III, 2: „Het volk offerde op de hoogten (bamôth): want tot op dien dag was de tempel ter eere van den naam des Heeren nog niet gebouwd".

De stichting van den prachtigen tempel door den vredekoning Salomon op den heuvel Sion is het natuurlijk uitvloeisel en tevens het feitelijk bewijs van de geldende kracht van het voorschrift van Deuteronomium (XII) 1). Dit grootsche tempelgebouw was de plaats, door Jehovah uitverkozen „om zijn naam te doen wonen"; uitsluitend in dien tempel mocht Gode ter eere worden geofferd; dáár vereenigden zich op de drie hooge feesten de bedevaartgangers uit alle oorden des lands.

Zóó moest het in werkelijkheid geweest zijn, antwoordt ons de moderne critiek, indien de wet van Moses toen reeds gegolden had; doch de geschiedenis van Israël in

---

1) Volgens prof. Kuenen (*Godsdienst van Israël*, I, bl. 332 vv.) hebben wij den tempelbouw van Salomo „te beschouwen allereerst als eene *politieke* daad. Door de stichting van een prachtig tempelgebouw moest de luister van Salomo's regeering en de glans zijner hoofdstad worden verhoogd". Louter verdichting, door geen enkel historisch bericht, hoe dan ook, bevestigd! Verder waagt de hoogleeraar de volgende onderstelling: „uit de versiering van den Jeruzalemschen tempel mag worden opgemaakt, dat zijn stichter tusschen Jahveh en de andere, inzonderheid de Phoenicische goden, geen principiëel verschil aannam". Want de versiering „met kolokwinten, leliën, palmboomen enz. kwam ook in de Phoenicische tempels voor en behoort tehuis in den dienst der zonnegodheden". Voorwaar, een klemmend betoog! Zoo voortredeneerende, zou men zelfs onze katholieke tempels van veelgodendienst kunnen beschuldigen.

dit tijdperk leert het tegendeel. Immers, zoo gaat prof. Kuenen (t. a. p.) voort:

„Na de stichting van den Jeruzalemschen tempel heerschte nog eeuwen lang dezelfde vrijheid [om overal naar goedvinden te offeren], niet alleen in het rijk van Ephraïm (I (III) Kon. XVIII, 20 vv.), maar ook in dat van Juda, van welks koningen Asa, Josaphat enz. bericht wordt, dat zij de bamôth [hoogten, waarop men offerde] in stand hielden".

Bepalen wij ons in ons antwoord vooreerst *tot het rijk van Ephraïm* of der tien stammen. In genoemd hoofdstuk (XVIII) wordt van den profeet Elias verhaald, hoe hij door het wonderdadig offer op den berg Carmel de Baal's-priesters beschaamde. Wij willen dan vragen, met welk recht de hoogleeraar uit dat eenig en geheel bijzonder offer van Elias besluit, dat in geheel Ephraïm de onbeperkte vrijheid om overal te offeren erkend was. Bovendien, de scherpzinnige criticus had indachtig behooren te wezen, wat hij elders schreef. In zijn *Godsdienst van Israël* (I, bl. 355 vv.) is „dit verhaal te dichterlijk, dan dat wij daarop veel kunnen bouwen", en twijfelt hij ten sterkste, of „de auteur de historische werkelijkheid niet geheel en al uit het oog heeft verloren". Daar hinderde het verhaal van Elias' strijd voor Jehova tegen de Baal's-profeten den gang zijner redeneering. Nu echter, in zijn *Hist. crit. onderzoek*, is datzelfde verhaal „waarop wij niet veel kunnen bouwen", de grond van zijn oordeel over den godsdienstigen toestand van geheel Ephraïm, ja zelfs een bewijs zijner stelling, dat het offer buiten Jerusalem in Elias' dagen niet door de wet was verboden! Ziet dan de hoogleeraar niet, dat de rechtsgeldigheid van het wettelijk voorschrift van

Deuteronomium den profeet in die omstandigheden niet kon binden? Hij, de groote wonderdoener, de profeet door Gods Geest bezield, offerde op Carmel uit hoogere ingeving. Niet uit persoonlijke godsvrucht, noch naar eigen keuze, doch als godsgezant verrichtte hij dat plechtige offer. Hij moest op last van God het volk van Ephraïm door een tastbaar bewijs overtuigen, dat Jehova de eenige ware God is, dat de Baal's-priesters hen bedrogen. Zijne zending en volmacht tot het offer op die plaats werd dan ook bezegeld door het vuur uit den hemel, dat zijne offerande wonderdadig verteerde.

De koningen van *het rijk van Juda* beschuldigt prof. Kuenen, dat zij feitelijk toonden, het voorschrift van het ééne heiligdom niet te kennen, omdat zij „de bamôth in stand hielden". Deze aantijging is minstens overdreven. Wij lezen immers alleen, dat zij die hoogten „niet wegdeden". Ook is de beschuldiging dier koningen te algemeen. Want de Kroniek-schrijver, wiens geloofwaardigheid ondanks de ruwe aanvallen der school Wellhausen-Kuenen nog altijd even hoog staat, getuigt van Asa en Josaphat (II Kron. XIV, 2, 4; XVII, 6), dat zij inderdaad hun best deden, om het veelvuldig misbruik van den hoogtendienst tegen te gaan; doch, gelijk dezelfde heilige schrijver elders (XV, 17; XX, 33) verhaalt, zij slaagden niet in hunne vrome pogingen: „de hoogten waren [onder hunne regeering] niet weggedaan uit Israël". In deze opmerking ligt tevens het antwoord op de lasterlijke bewering van K., die (bl. 196) den Kroniek-schrijver beschuldigt van tegenspraak en opzettelijke geschiedvervalsching. Nadat de gewijde schrijver namelijk gezegd had van Asa en wederom van Josaphat: „hij deed de

hoogten weg", verhaalt hij een weinig later: „de hoogten waren niet weggedaan uit Israël". Mag men hier in weinige verzen grove en opzettelijke tegen spraak onderstellen? Neen, want eenvoudig en redelijk is de verklaring van onzen Hugo Grotius: ofschoon die vrome koningen poogden al de hoogten weg te doen en zij er inderdaad niet weinige wegdeden, konden zij toch hun plan niet geheel volvoeren en bleven ondanks hen niet weinige hoogten in eere.

Andere koningen van het rijk Juda, zooals Joas, Amasias enz. waren nalatig in hun plicht om de offers op de hoogten te beletten; doch de schrijver der Koningen vergeet nimmer, ieder hunner dit als overtreding toe te rekenen en getuigt alzoo voor het bestaan der Thora, die het ééne heiligdom verordende. Nu beweert de critiek wel, dat „die schrijver op het standpunt staat der Deuteronomische wet, die elk offer buiten den Jeruzalemschen tempel verbiedt" (*Godsd. v. Israël*, I, bl. 550), met andere woorden, dat de auteur der Koningen geschreven heeft, nadat Deuteronomium onder koning Josias (620 v. Ch.) was ingevoerd, en onder den invloed van het nieuwe voorschrift omtrent het ééne heiligdom; doch hoe willekeurig, valsch en onwaardig deze bewering is, hebben wij in een vorig opstel reeds aangetoond.

„Geen van de profeten der 8e eeuw komt voor het uitsluitend recht van Jeruzalem op....; geen keurt de vereering van Jahwe op de hoogten af" (bl. 195 vv.).

Deze stoute uitspraak is de waardige bekrooning der waardelooze bewijzen, waardoor prof. Kuenen zijne stelling wil staven, dat de Pentateuch, die het ééne heiligdom verordende, vóór de 7de eeuw niet bestond. Had

de hoogleeraar ons aangetoond, dat de profeten der 8e eeuw dat uitsluitend recht van Jerusalem op het ééne heiligdom ontkennen of de vereering van Jehova op de hoogten goedkeuren, dan, voorzeker, stonden wij voor eene ernstige moeilijkheid. Nu echter is zijne negatieve bewering tegenover de leer der overlevering van geene waarde, doch, wat meer is, eene blijkbare onwaarheid. Dit zullen wij in het kort aantoonen.

Ten tijde van koning Ezechias (727—689 v. Ch.) — wiens werkdadigheid in het opheffen der hoogten Kuenen (bl. 195 en 197) niet kan loochenen, doch wel zoekt te beknibbelen, omdat zij alleen uit de rechtsgeldigheid van Deuteronomium verklaarbaar is en daarom volgens zijne hypothese ééne eeuw te vroeg optreedt — op het einde der 8e eeuw, leefde de groote Isaïas.

„Deze profeet — zoo wil prof. Kuenen (bl. 197) — bevestigt mijne stelling. Want *de wijze*, waarop Jahwe in de tempels der bamôth [hoogten] werd gediend, inzonderheid *het gebruik van beelden*, keurt hij ten strengste af (II, 8; XVII, 8; XXXI, 7); eene hervorming is dus, volgens hem, dringend noodig. Doch zij zal bestaan *niet in de opheffing van de bamôth* [hoogten], maar in het wegwerpen van de gouden en zilveren beelden (II, 18—20; XXXI, 22)."

Voorzeker, eene klemmende bewijsvoering: omdat Isaïas den beeldendienst alleen veroordeelt, keurt hij bijgevolg den hoogtendienst goed! Ziehier ons antwoord. De profeet kastijdt op de aangehaalde plaatsen den verfoeielijken en dwazen afgodendienst van zijn volk, dat zoover van het verbond met Jehova was afgeweken, dat zij neerknielden zelfs voor het werk hunner handen, voor de gouden en zilveren afgodsbeelden. Zijne bestraffing gold niet „de wijze, waarop *Jahwe* in de tempels

der bamôth werd gedieënd", doch den afgodendienst in de afschuwelijkste vormen.

Bovendien, volgens de opwerping zelve, is beeldenvereering iets anders als hoogtendienst. Vordert dus Isaïas het wegwerpen dier beelden, hij keurt daarom de vereering van Jehova op de hoogten niet goed. Hij bevestigt dus noch ontkent in genoemde hoofdstukken de stelling van Kuenen.

Hadden wij niet de overtuigendste bewijzen, dat de Leidsche hoogleeraar in de gewijde litteratuur van het Oud Verbond doorkneed is, wij zouden haast vermoeden, dat hij de heerlijke zangen van den profeet Isaïas nimmer heeft doorlezen. Want hoe kan hij beweren, dat Isaïas, de zanger van Sion en den tempelberg, zijne stelling bevestigt en dus het ééne heiligdom van Jerusalem niet erkent? Doorloopen wij slechts eenige zijner profetieën.

Wat beteekent (II, 2 vv.) „de berg van het huis des Heeren", Sion, waar „de woning is van Jacob's God"? Zeggen ons deze woorden niet duidelijk, dat slechts ééne hoogte, Sion, de eigen woonplaats is van Jehova, dat de tempel van Jerusalem het eenige heiligdom is van 's Heeren volk? Gelijk de Israëlieten driemaal 's jaars tot dat ééne heiligdom opgingen, zoo ook „zullen alle volkeren tot den berg van het huis des Heeren [tot het geestelijk Sion] samenvloeien" (v.2). In Sion alléén is redding, dáár alleen is „de wolk, die hun bij dag schaduw, bij nacht lichtglans geeft" (IV, 5). Zóó beschrijft de profeet in beelden het toekomstige Sion, de Kerk van Christus, doch in beelden onverstaanbaar, tenzij zij aan de werkelijkheid, aan het ééne heiligdom

van Sion ontleend zijn. Niet óp de vele hoogten, doch „op den berg Sion woont de Heer der heerscharen" (VIII, 18); zelfs uit Egypte „zal men zijn offer brengen aan den Heer der heerscharen", niet naar de vele bamôth, overal in den lande opgericht, doch „naar de plaats van den naam [d. i. der heerlijkheid] van den Heer der heerscharen, naar den berg Sion" (XVIII, 7). Woordelijk wijst deze laatste uitdrukking naar het deuteronomisch voorschrift omtrent „de plaats, waar Jehova zijn naam doet wonen" (Deut. XII, 5) 1). „Het offervuur van Jehova brandt" — niet op de vele hoogten, doch — „op Sion, zijn vuuroven is in Jerusalem", t. w. onder het brandoffer-altaar in den tempel (XXXI, 9). Deze stad is „Ariël", d. i. Gods vuuroven; daar worden de hoogfeesten gevierd (XXIX, 1). Daarheen gaan de feestgangers „met fluitspel naar den berg des Heeren" (XXX, 29); want „*Sion is de stad, waar het volk samenkomt*; dáár, ja dáár wordt onze Jehova verheerlijkt" (XXXIII, 10 vv.). Opmerkelijk zijn vooral deze laatste woorden om de ontegensprekelijke heenwijzing naar den Mosaïschen tabernakel. Dezen noemde Moses den „ôhel mô'éd", de tent der samenkomst; Jerusalem noemt Isaïas de „Kirjath mô'éd", de stad der samenkomst, want de tempel heeft den tabernakel vervangen. Om dit nog duidelijker te maken, beschrijft de profeet deze stad der samenkomst met beelden aan den draagbaren tabernakel ontnomen; alléén in den tempel van Jerusalem heeft Jehova zijne vaste woonplaats; deze

1) Isaïas leefde bijna eene eeuw, vóórdat volgens de critiek Deuteron. werd ingevoerd.

stad is daarom „de ôhel, de tent, wier pinnen in den grond voor eeuwig staan, wier koorden niet meer worden losgemaakt" (v. 20). Vrij mogen wij besluiten: 1° Isaïas kent den ôhel mòéd, den tabernakel van Exodus XXV; deze is dus niet eene uitvinding der priesters in of na de Babylonische gevangenschap; en 2° het voorschrift van het ééne heiligdom is niet onder koning Josias (620 v. Ch.) ingevoerd; want duidelijk en welsprekend bezingt de profeet reeds eene eeuw te voren Jerusalem en Sion als het middelpunt van den Israëlietischen eeredienst.

Niet minder duidelijk is Isaias' tijdgenoot, de profeet Michéas, de ijveraar voor het ééne heiligdom van Jerusalem en de tegenstander van den hoogtendienst. Reeds zijn aanhef (I, 2—5) is opmerkelijk. Jehova, de God van Israël, treedt op uit zijn hemelsch verblijf als Getuige der verdorvenheid van de beide rijken, Juda en Israël; Hij daalt neder op de aarde als de Wreker hunner ongerechtigheden. Zijn gericht zal schrikvol zijn, vreeselijk zijne wraak. En waarom? „Door den afval van Jacob is dit alles", zoo antwoordt de profeet, „en door de zonden van het huis Israël's". Het rijk van Israël was afgevallen van den dienst van den éénen God, was schuldig aan afgoderij. Doch ook het rijk van Juda had zich bezondigd door Jehova op ongeoorloofde wijze, op de hoogten namelijk, te vereeren. In beide rijken was de stroom van zonden uitgegaan van de hoofdsteden: „Wie is de afval van Jacob [of Israël]?" vraagt de profeet, en hij antwoordt: „Immers Samaria". Het verderfelijk voorbeeld der hoofdstad, waar Achab den Baaldienst had ingevoerd (I (III) Kon. XVI, 32 vv.) was verpestend voor het gansche land; daarom noemt hij Samaria de

oorzaak van den afval van Israël. Eveneens was het gesteld in Juda: „En wie is de bamôth [hoogten] van Juda?" d. i., wie is de oorzaak, dat Juda van hoogten ter eere van Jehova vervuld is? „Immers Jerusalem". Ook de hoofdstad van Juda had door haar ergerlijk voorbeeld andere plaatsen van dit rijk verleid tot den hoogtendienst. Ziedaar dus de oorzaak van den schrikvollen toorn des Heeren! Zoowel de afval van Israel door afgodendienst, als de eeredienst van Jehova op de hoogten, beide waren zware zonden en wettigden de vreeselijke strafbedreigingen, die de profeet laat volgen. Hoe hinderlijk deze woorden van Michéas voor prof. Kuenen zijn, blijkt wel uit de pogingen, door hem aangewend (bl. 197), om ze onschadelijk te maken. Het verwondert ons niet, dat hij de voorkeur geeft aan de Grieksche lezing, die voor „bamôth" of hoogten „zonde" heeft. Zijne eenige reden is, omdat deze lezing beter in zijne hypothese past; want de samenhang der rede vordert, dat tegenover den afgodendienst of „den afval van Jacob", eveneens eene bepaalde soort van zonde in Juda genoemd wordt, waardoor ook dit rijk van den wettelijken eeredienst afvallig is geworden.

Den hoogtendienst verfoeit dus Michéas als een gruwel. Integendeel, het heiligdom van Jerusalem op den berg Sion vereert hij als de woning van Jehova, als de eenige plaats, waar God wil vereerd worden. Evenals Isaïas bezingt hij Sion als „den berg van des Heeren huis" (IV, 1). Zóó groot was de eerbied en het vertrouwen van Michéas' tijdgenooten vóór den tempel van Jerusalem, dat de profeet zich genoodzaakt zag de inwoners der hoofdstad te waarschuwen tegen ontaarding van dat ver-

trouwen. „Jehova is in ons midden", zoo spraken zij; daarom, welke zonden wij ook bedrijven, „er zal geen kwaad over ons komen". Doch ijdel is dat bijgeloovig pochen. Want om hunne zonden, zoo waarschuwt de profeet, „zal de tempelberg in eene woestenij verkeerd worden" (III, 11).

De profeten van Noord-Israël, Amos en Osee, die in de 8e eeuw v. Chr. Gods strafoordeelen aan de tien stammen verkondigden, vreesden niet den van staatswege ingevoerden en alléén erkenden eeredienst in de heiligdommen van dit afvallige rijk als ongeoorloofd en onwettig te brandmerken en de onderdanen van Jeroboam II naar het eenig wettig heiligdom van Jerusalem te verwijzen.

„Jehova [als de getergde leeuw] brult uit Sion, en uit Jerusalem laat Hij zijn wraakkreet hooren". Zóó is de aanhef van den profeet Amos, de aankondiging van Gods strafoordeelen over de naburige volkeren: Syriërs, Philistijnen enz., over Juda ook en Israël. Als Wreker der boosheden dier volkeren daagt Jehova op uit Jerusalem, uit Sion zendt Hij zijne straffen. Hoe welsprekend getuigen die woorden, dat de troon van Jehova uitsluitend in den tempel van Sion is te Jerusalem! Van hier uit gaat zijn gericht over de volkeren in het rond, want niet in de vele tempels op de hoogten van Juda en Israel, doch in Sion alléén heeft Jehova, de ééne God aller volkeren, zijne woning.

Vol verontwaardiging spreekt Osee over den eeredienst, dien zijn volk op de hoogten oefende. „Op de toppen der bergen offeren zij en op de heuvelen branden zij wierook, onder eiken en populieren en terebinthen.... daarom bedrijven uwe dochteren hoererij" (IV, 13). De

profeet wanhoopt als het ware aan Israël's bekeering; hij wendt zich van hen af en bezweert Juda zich te wachten voor Israël's zonde: „Dat Juda ten minste niet afvallig worde; wilt toch niet ingaan in [de heiligdommen van] Galgala, en gaat niet op naar Bethaven" (IV, 15). Bethaven, dezen schimpnaam geeft hij, evenals Amos (V, 5), uit afschuw voor den stierdienst aan Bethel. Bethaven, d. i. huis van onheil, van boosheid, was die voorheen zóó heilige plaats, Bethel, geworden, en wel ter oorzake van het onwettig heiligdom, opgericht te Bethel, d. i. huis van God, aldus genoemd, omdat Jehova er meermalen (Gen. XXVIII, 10; XXXV, 14) aan de aartsvaders was verschenen 1).

Deze en andere teksten der profeten, welke wij kortheidshalve onvermeld laten, geven ons het volle recht, om de stelling van den Leidschen hoogleeraar: „geen van de profeten der 8e eeuw keurt de vereering van Jahwe op de hoogten af" — als valsch te verwerpen. Doch al zou het waar zijn, dat „geen van de profeten der 8e eeuw voor het uitsluitend recht van Jerusalem opkomt", toch blijft de gevolgtrekking van prof. Kuenen nog geheel onbewezen. Het stilzwijgen dier profeten zou nog geen bewijs zijn, dat het bestaan van dat voorschrift hun onbekend was. Dit blijkt ten overvloede uit de jongere profeten.

Jeremias, die ná de hervorming van Josias (620 v. Ch.),

---

1) Het getuigenis van Amos en Osee is zoo klaarblijkelijk, dat zelfs de Groninger hoogleeraar D. Wildeboer, een ijverig voorstander der Leidsche bijbelcritiek, in zijne jongste studie: *Het ontstaan van den Kanon des Ouden Verbonds* moet erkennen (bl. 138): „Amos en Hosea hebben hun stem tegen den dienst op de hoogten verheven".

dus, zooals de critiek beweert, ná het invoeren van Deuteronomium en van het voorschrift omtrent het ééne heiligdom heeft geschreven, spreekt nergens uitdrukkelijk over het wettelijk voorschrift van het ééne heiligdom. Bij dezen profeet, die geheel in den geest van Josias' godsdienstige en zedelijke hervorming werkzaam was, zoeken wij te vergeefs eene duidelijk uitgesproken veroordeeling van de offers buiten Jerusalem, als strijdig met het voorschrift van Deut. XII. Waar hij spreekt over den eeredienst buiten den tempel van Jerusalem, kastijdt hij den met onzedelijke practijken verbonden afgodendienst (b. v. II, 20—28). Het is wel opmerkelijk, dat, terwijl Osee (VIII, 11; X, 1), die vóór de hervorming van Josias leefde, de *veelheid* der altaren bestraft, Jeremias (XI, 13) daarentegen de altaren alom opgericht verfoeit als plaatsen van wellust en afgodendienst. Dit kan dan ook prof. Kuenen niet loochenen. „Van D's [zoo duidt hij „de schrijvers" van Deuteronomium aan] ijver voor het ééne heiligdom is bij Jeremias geen spoor te vinden" (bl. 179). Met welk recht besluit dan de hoogleeraar uit het stilzwijgen der oudere profeten, dat destijds Deuteronomium niet voorhanden was? Wat meer is, juist dat volslagen gemis van ijver voor het ééne heiligdom bij Jeremias is de krachtigste veroordeeling van de hypothese der critiek omtrent de invoering van Deuteronomium. Immers „de beperking van de Jahwe-vereering .... tot den tempel te Jeruzalem" is volgens Kuenen (*Godsd. v. Isr.* I, bl. 434) een der hoofdredenen, waarom onder Josias „dit nieuw wetboek" werd ingevoerd. In denzelfden tijd treedt Jeremias op, die volgens de critiek met de invoering van Deuterono-

mium in zoo innig verband staat, dat „men hem den *deuteronomischen* profeet zou kunnen noemen; ... zóó zelfs, dat men gemeend heeft den auteur van Deuteronomium in hem te herkennen" (bl. 176). Men zou dus verwachten, dat diezelfde Jeremias dat hoofdgebod van het ééne heiligdom ter dege zal inscherpen, en door herhaalde vermaningen zijn volk aan dit, volgens de critiek, geheel nieuw en tegen de gewoonte indruisend voorschrift zal gewennen. Doch niets hiervan vinden wij bij Jeremias, zelfs „geen spoor van ijver voor het ééne heiligdom". Ja, zoo oneerbiedig spreekt hij (VII en XXVI) over dat ééne heiligdom, dat hij beschuldigd werd Jehova's heiligdom te hebben gelasterd, door van de aanstaande verwoesting van den tempel te gewagen.

Ten slotte mogen wij den Leidschen hoogleeraar den lof niet onthouden, dat hij, behendiger dan zijne medestanders, iedere plaats onzer heilige boeken, die eenig schijnbaar gewicht voor zijne stelling heeft, weet aan te wenden; de overvloed zijner citaten moet noodzakelijk op den oppervlakkigen lezer indruk maken. IJdel echter bleken ook deze pogingen, om uit de berichten der heilige boeken te bewijzen, dat het wettelijk voorschrift omtrent het ééne heiligdom vóór koning Josias onbekend zou geweest zijn. Een volgend opstel zal ons leeren, of de opwerpingen over „de heilige personen", de priesters en Levieten, van beter gehalte zijn.

Seminarie Hoeven. J. SCHETS.

(*Wordt vervolgd.*)

BOEKBEOORDEELING.

DE NEDERLANDSCHE WIJSBEGEERTE IN DE NEGENTIENDE EEUW.

Die Holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert. Eine Studie von G. von Antal. Utrecht, Breijer, 1888.

De gunstig bekende hoogleeraar in de wijsbegeerte aan Leiden's hoogeschool, J. P. N. Land, beweerde eens in 't Engelsch tijdschrift *Mind* — van Januari 1878, meen ik — dat „the history of the philosophy among the Dutch has never yet been written". Hij mocht dit doen, het was inderdaad zoo. Waarom weet ik niet; misschien wel omdat ons volk altijd te weinig ophad met eene wijsbegeerte, die hoofdzakelijk in bespiegeling opgaat, omdat er alzoo weinig wijsgeeren opstonden en dezer voortbrengselen te weinig belangstelling vonden, dan dat een schrijver het der moeite waard geacht zou hebben zijn tijd aan eene geschiedenis er van te geven. Wat er van zij — het feit was er, en wie 't kortweg constateerde had geen tegenspraak te duchten.

Sinds een paar jaren gaat dit niet meer zonder eenige beperking. De heer G. von Antal sprak zijn kloek „it *must* be written", zette zich aan 't werk en gaf ons althans een brokstuk dier historie, maar dan ook het voornaamste en belangwekkendste gedeelte, namelijk deze eeuw. Zijn studie is beknopt ja, maar helder en vloeiend geschreven.

Voorzeker zal een ieder, die belang stelt in den toestand eener wetenschap, welke meer dan eenige andere licht werpt over het godsdienstig en wetenschappelijk standpunt van zijn landgenooten, doch die, bij gebrek òf aan tijd, òf aan lust, òf aan middelen, haar ontwikkelingsgang in alle richtingen niet had gevolgd, hem daarvoor loven en danken. Wat mij betreft, gaarne doe ik 't openlijk, in zooverre hij in zijn zware taak inderdaad geslaagd is. Zijn studie moge onvolledíger zijn dan men zou wenschen en niet de volle goedkeuring verdienen, wat er goeds in is, is er, en 't ontbrekende komt van zelf bij de tweede uitgave, waarop m.i. zulke

studiën mogen rekenen. Met het oog hierop volge hier een bladzijde, die niets meer wil zijn dan een welgemeende poging ter verspreiding dezer — en ter vervolledïging der toekomstige editie. De inhoud zelf is reeds eene aanbeveling.

Van een Nederlandsche wijsbegeerte in den zin van eigen stelsel met nationaal karakter kan men eigenlijk niet spreken, zegt schrijver te recht. Ons land is te klein om veel hoop te geven, dat er òf nieuwe systemen gevonden, òf uitheemsche op oorspronkelijke wijze omgewerkt zullen worden. Zeker echter kunnen wij, naar de uitdrukking van Kist, doen als bijen, die uit de beste bloemen onzer naburen de beste sappen zuigen om daaruit dan den reinsten honig te puren. Wil men echter de bij ons bestaande wijsbegeerte kenschetsen en deze dan „Nederlandsche" noemen „so müssten wir darauf hinweisen, dass die Philosophie in Holland die Mitte hält zwisschen der idealistischen Deutschlands und der empiristischen Englands, dass sie eine sich auf praktische Zwecke richtende Philosophie ist" (S. 2). Eene wijsbegeerte namelijk, waarmee men in wetenschap en kunst en ook in 't maatschappelijk leven iets doen kan.

In de eerste helft dezer eeuw was zij meer overwegend idealistisch en niet zelfstandig; in de tweede daarentegen meer zelfstandig en empiristisch of, wil men liever, positivistisch; dáár gaf van Heusde, hier Opzoomer den toon aan; deze toch zijn de twee hoofdvertegenwoordigers onzer wijsbegeerte sedert 1800. „In der ersten Hälfte des Jahrhunderts ist dieselbe unter dem Einfluss der ausgezeichnetsten Philologen, eines Wyttenbach und eines van Heusde, classisch, d. h. sich an die alten Systeme anlehnend... Im Jahre 1851 erscheint Opzoomer's Logik..., die sich auf die Werke Mill's und Comte's stützend dem Empirismus in Holland Bahn bricht" (S. 4). Tusschen beide richtingen bleef nog speling genoeg voor Kantianen als van Hemert, Kinker en Land, voor Spinozisten als van Vloten, Herbartianen als Hartsen, en kon Spruyt zich evengoed bezig houden met Schopenhauer's *Ideen* als de moderne theologen, o. a. Doedes, met de theïstische school van Fichte en Ulrici. Ziedaar in ruwe trekken 't beeld onzer wijsbegeerte: „Sie auch im Kleinen zu verfolgen ist die Aufgabe der gegenwärtigen Schrift" (S. 5).

In 't begin dezer eeuw kreeg het classieke Idealisme te kampen met de critische wijsbegeerte van Kant. Haar hoofdverdedigers waren van Hemert en Kinker, die haar ingang trachtten te verschaffen door middel van hun nieuw tijdschrift: *Magazijn voor Kritische Wijsgeerte* en vele aanhangers wonnen vooral onder

de jongeren. Zij werden heftig bestreden door Rh. Feith en vooral door Wyttenbach. De twist ontstond tusschen Kinker en Feith, 't was om zoo te zeggen de ouverture der groote compositie, die v. Hemert en Wyttenbach zelven zouden uitvoeren; aan vinnigheid en grofheid zelfs ontbrak het bij geen van beide partijen. Eenige bladzijden (S. 7—45) geven een overzicht van dien strijd, waarbij tevens de voornaamste schrijvers van dit tijdperk behandeld worden.

In 't jaar 1846 kwam de jeugdige maar veelbelovende C. W. Opzoomer, die der wijsbegeerte een andere richting gaf en ze meer zelfstandig maakte. „Opzoomer — heet het (S. 54) — ist wie bemerkt ein vielseitiger Mann; auf dem Gebiet der schönen Litteratur, der Philosophie und Theologie und des Rechtes hat er Bedeutendes geleistet. Er ist nicht nur ein ausgezeichneter Stilist und Prozaschreiber, sondern auch Uebersetzer verschiedener dichterischer Werke... und wenn wir noch bemerken, dass er derjenige war, der in Holland das verflachte Interesse für Philosophie wiederum rege machte, und dass er mit Recht der Vater der modernen Theologie hierselbst heiszen kann, so haben wir damit die grosse Wirksamkeit angedeutet, welche dieser Mann entwickelt hat".

Hij was een leerling van Thorbecke en leerde van dezen Krause kennen, doch werd weldra empirist, omdat het hem hier beter en gemakkelijker wonen scheen dan in de idealistische luchtkasteelen van Fichte, Schelling, Hegel en anderen. Dan, zooals het daar lag, scheen het hem wat al te grof; bevredigde het al den geest — het gemoed geenszins; want wij hebben behoefte aan 't geloof in God, welke 't Empirisme niet bevredigen kon, zoo niet een nieuwe weg werd ingeslagen; en dit geeft juist aan Opzoomers wijsbegeerte iets eigendommelijks. Hij neemt behalve de zinnelijke waarneming nog vier andere kenbronnen aan, namelijk: het zinnelijk gevoel, het gevoel voor 't schoone, het zedelijk — en het godsdienstig gevoel, Dit en dit alleen geeft, volgens zijn beweren, antwoord op de vraag, of de wereld en haar orde doelloos en toevallig is. „Nein die Welt hat keine zwecklose Existenz, und was keine zwecklose Existenz hat, das hat auch keine zufällige Existenz. Ueber dem Ganzen der endlichen Ursachen steht als die Kraft, welche sie alle zusammen hält und stützt, die unendliche Ursache der Dingen, der schopferische Geist. Dieser unendlichen Ursache giebt unsere Sprache den Namen *Gott*". Zonder dat „godsdienstig gevoel" konden wij volgens Opzoomer nooit tot het begrip van God gekomen zijn. Deze vijf kenbronnen „zijn noodig maar ook toereikend tot verklaring van ons geestelijk

leven" (S. 61). Met het Dogmatismus van Spinoza en het critisch Eclectisme van Hemsterhuis vormt het critisch Empirisme van Opzoomer een nieuwe periode in de geschiedenis der Nederlandsche wijsbegeerte.

Na verder de voornaamste leerlingen van den grooten meester, o. a. v. d. Wijck, wiens idealistisch Monisme in de zielkunde uitvoerig wordt aangegeven (S. 79—84), A. Pierson, alsook anderen, die min of meer zijn invloed ondergingen, behandeld te hebben, besluit de heer von Antal zijn overzicht met deze woorden: „Das philosophische Leben, welche vor den 50-er Jahren in Erschlaffung versunken war, hat sich seitdem kräftig gehoben und zeigt jetzt ein erfreuliches Bild. Wie wird sich die Zukunft gestalten? Es lässt sich nicht leugnen, dass das Gesetz von 1876, welches das Studium der Philosophie nicht länger obligatorisch macht, zu gerechtfertigten Besorgnissen Veranlassung geben kann. Unter den Arbeitern auf dem Gebiet der Philosophie sehen wir kaum einen, der seine Bildung nicht vor 1876 erhalten hat. Werden, wenn die altbewährten Kräfte verschwinden, sich neue Stellvertreter einfinden? Hoffen wir es, und wünschen wir der holländischen Philosophie eine fruchtreiche Zukunft" (S. 110).

Ware het mijn eenig doel deze studie met warmte aan te bevelen, ik zou het hierbij kunnen laten en hoogstens nog gezegd hebben, dat schrijvers vrees voor de toekomst evenmin door mij gedeeld wordt als zijne meening omtrent onze tegenwoordige wijsbegeerte, daar ik niet alleen hoop en vertrouw op haar ontwikkeling ten goede, maar de innige overtuiging koester, dat die diepgevoelde wensch meer en meer zijn vervulling te gemoet gaat. Dan, mijne poging reikt, zooals gezegd werd, verder en moge der tweede uitgave ten goede komen. Dit veronderstelt aanwijzing van vermeende gebreken en maakt dus enkele opmerkingen noodzakelijk, ten gevolge van welke de schrijver de noodige verbetering *kan* aanbrengen en, naar men op grond zijner klaarblijkelijke onpartijdigheid stellig mag vertrouwen, ook aanbrengen *zal*. Laat ik mij bepalen tot ééne, ten einde haar, als de voornaamste, wat breeder te kunnen uiteenzetten.

Het hoofdgebrek dezer, hoe welkom ook geheeten, studie is: hare onvolledigheid. Ik bedoel hiermeê geenszins, dat de schrijver uitvoeriger had moeten spreken over de voornaamste wijsgeeren dezer eeuw: dat lag buiten zijn doel; maar hiertegen kom ik op:

dat hij velen onzer philosofen voorbij gaat zonder ze te noemen zelfs. Naar 't schijnt, zonder hun bestaan ook maar te vermoeden! Immers onder 75 schrijvers van allerhande richting en gehalte — er zijn er, bij wien nog geen kilo wijsgeers-vleesch aan de schonken zit! — vinden we nagenoeg geen Katholieken, ja, vergis ik mij niet zelfs geen enkelen!

De Heer v. Antal zal mij antwoorden, dat zijn Roomsche landgenooten op geen enkelen philosoof van naam kunnen wijzen. Doch dan bedriegt hij zich. Hebben zij ook al geen afzonderlijke werken uitgegeven, zij leverden toch vele zuiver philosofische bijdragen in onze tijdschriften en wel zóó gewichtige, dat ze gerust als op zich zelf staande geschriften konden uitgekomen zijn. 't Was echter zaak degelijke tijdschriften te vormen en, met het oog op onze herleving in het alleen voor eigen Katholieken hardvochtig vaderland, was dit niet mogelijk zonder een dergelijke bescheidenheid van hunne zijde. Daar, d. i. in *De Katholiek*, *Onze Wachter* en De *Studiën*, hebben, om slechts enkelen te noemen, diepe denkers als Broere, Te Braake, F. Becker getuigenis afgelegd van hun echt wijsgeerigen zin en veelzijdige kennissen; daar gaven en geven nog voortdurend mannen als Dr. Schaepman, V. Becker, van Gestel, F. Smit en anderen veel te genieten op uitsluitend wijsgeerig gebied, wat de vergelijking best doorstaan kan met wat b. v. een Pierson, Spruyt, v. d. Wijck en zelfs Opzoomer voor den dag brachten. Wie hiervan nog onkundig is, leze slechts hun critieken op genoemde en andere staats-professors. Dit alles had de heer v. Antal zeker gemakkelijk kunnen kennen. Ook *moeten* kennen en in deze studie bespreken. Immers hij schreef eene geschiedenis van *de* wijsbegeerte ten onzent, niet van deze of die bepaalde richting. Anders had hij zijn titel moeten wijzigen, b. v. spreken van de *onkatholieke*, de *ongeloovige* of de *universiteits*-philosofie. Niemand had hem zulk een beperking van zijn onderwerp euvel kunnen duiden, wat nu wel het geval is. Menigeen zal er zelfs wrevelig om worden en den schrijver opzettelijke partijdigheid ten laste leggen. Ik voor mij deel hun gevoelen niet: v. Antal's goede trouw staat bij mij boven allen twijfel verheven. Zijn blijkbare belangstelling in al wat de wijsbegeerte bij ons raakt, zoowel als zijn ondubbelzinnige onpartijdigheid geven allen grond tot de overtuiging, dat zij zich geenszins zou verloochend hebben, al ware zelfs de philosoof een Roomsche. Wij hebben hier eenvoudig te doen met onwetendheid, die wel niet geheel en al verontschuldigt,

maar toch ook niet zóó zwaar een vonnis verdient, als ze in zich zelve beschouwd zou billijken. Men dient rekening te houden met de omstandigheden. En als het nu in zekere kringen nog altijd traditie is de katholieke vakmannen dood te zwijgen of niet te willen kennen, dan mag men den heer v. Antal er niet te hard om vallen, dat ook *hij* zich die weelde veroorloofde; te meer omdat hij het deed zonder eenigen eigenwaan.

Met dat al is en blijft het een gebrek, hetwelk mij waarlijk spijt niet alleen voor den naam des schrijvers, maar ook voor de waarde van zijn werkje, ja, laat ik het ronduit zeggen — ook voor de eer van Nederland. Goede hemel, indien dat heel de wijsbegeerte ware van ons volk, wat zag het er dan treurig uit! Indien de corypheeën leeren, dat, om maar iets te noemen, ziel en lichaam slechts twee zijden zijn van ééne en dezelfde zaak en 't geloof aan God alleen op godsdienstig gevoel steunt, wat zal er dan geworden van de massa, die haar daden moet regelen naar de leer der wijzen? Of is ons Empirisme nog niet tot de ontdekking gekomen van de standvastige wet, dat zedenbederf in verhouding staat tot begripsverwarring omtrent de hoofdbeginselen van godsdienst en zedelijkheid? Wat van de wetenschap, indien men uitgaat van een Empirisme, hetwelk door Idealisme zoozeer moet getemperd worden, dat de tempering zelve logisch voortstuwt tot loochening van het reëele, zoodat wetenschap in den vollen zin van 't woord een fictie wordt en geen anderen grondslag overhoudt dan een algemeene onderstelling? De buitenlandsche lezer kan alleen tot een gunstiger gevolgtrekking komen op grond der onderstelling, dat de practijk in Holland wel beter en verstandiger zijn zal dan de bespiegelingen zijner wijzen!

Dan, dit is nog het minste nadeel dezer onvolledigheid: zulk een lezer zal ook wel begrijpen, dat hier enkel de wijsbegeerte van den staat besproken wordt, die hier niet beter behoeft te zijn dan op doorgaans alle staatsscholen onzer dagen. Ik betreur daarom die onvolledigheid meer voor het werkje zelf. Het geeft slechts een deel van wat het belooft. En nog wel 't onbeduidendste, het minst wijsgeerige gedeelte. In zekeren zin ook het minst Hollandsche! De richting, die in zichzelve de meest gezonde en soliede is en daarom de beste uitdrukking van het Hollandsche karakter, deze juist ontbreekt in v. Antal's studie, ontbreekt geheel en al. Schrijver verwondere zich niet over dit paradox: de Hollanders toch hebben veel te veel nuchteren zin, dan dat zij zich de specieuze

vertoogen van een idealist zouden laten aanpreeken of vrede kunnen nemen met een Empirisme, hetwelk regelrecht uitloopt op Scepticisme, n'en déplaise Opzoomer c. s.! Wie dit meene — ik heb van ons volk hooger dunk; zóó diep is de diepe wonde niet, die 't Protestantisme in de geesten heeft geslagen. Het volk laat de hoogleeraren praten! En als men jammert over de wet van 1876 en weeklaagt over de minachting voor de wijsbegeerte, dan deel ik in zekere mate die gevoelens, maar dan vraag ik mij ook af, in hoever de officiëele vertegenwoordigers der wijsbegeerte zelven het hunne er toe bijgedragen hebben om alle belangstelling in dit vak uit te roeien, juist doordien hun onderwijs sedert jaren en jaren indruischte tegen het gezond verstand? Ja, dan vraag ik mij ook af, of die wijziging wel zoo nadeelig werken zal op de vorming onzer toekomstige geleerden? Zoo noodzakelijk m. i. wijsgeerige studie is voor de tot wetenschap te vormen jeugd, zoo verderfelijk is valsche wijsbegeerte, ook die, welke op onze universiteiten van staatswege geleeraard wordt. Wee ons, indien ze leiddraad werd in 't leven! Door alleen deze te behandelen heeft de heer v. Antal aan zijn studie het beste onthouden.

Eindelijk betreur ik het vooral voor den schrijver zelven. Eén van twee — zegt ieder, die het gebrek opmerkt: hier was òf goede, òf kwade trouw in 't spel. De gunstigste en de gegrondste onderstelling is natuurlijk de eerstgenoemde. Maar dan ligt het voor de hand, dat v. Antal zijn stof niet meester was, niet zooveel van zijn onderwerp kende als hij kennen moest om zulk een zware taak op zich te nemen. Daarom vooral betreur ik deze leemte en wensch ik niets liever dan ze te zien wegnemen voor de tweede uitgave.

De heer v. Antal zal misschien terugschrikken voor zulk een arbeid. Toch is hij inderdaad zoo zwaar niet. Hij doorbladere onze drie bovengenoemde tijdschriften, en hij zal bevinden, dat ons vaderland in Broere een hoogst oorspronkelijk denker heeft gehad, op wien het groot mag gaan; dat *Onze Wachter* menig wijsgeerig artikel bevat van hooge en blijvende waarde; dat de Paters Jesuïeten in de *Studien* tal van bijdragen leverden, zoo echt wijsgeerig en veelzijdig wetenschappelijk als te verwachten is van eene Orde, die overal en op elk gebied van wetenschap in de voorste rijen staat.

Intusschen zal het, om de katholieke terminologie te begrijpen en onze wijsbegeerte volkomen te vatten, nuttig, ja noodig

zijn, tevens een methodisch handboek te nemen, en dan is m. i. geen enkel zoo aanbevelenswaardig als het uitmuntende, even degelijke als heldere: *Lehrbuch der Philosophie* van Dr. Albert Stöckl (6e Aufl. Mainz, Fr. Kirchheim, 1887).

In voornoemde maandschriften zal de schrijver vooreerst stof in overvloed vinden ter vervollediging zijner studie, wat ongetwijfeld alleen reeds de moeite loont. Doch er is meer: hij zal er veel, zeer veel leeren en genieten ook! Hij zal er o. a. bevinden, hoe zijn katholieke landgenooten, die voor dompers doorgaan en heeten aan den leiband te loopen, vrij genoeg zijn om de werken van hun tegenstanders in te zien, moed genoeg hebben om ze door te worstelen en karakter te over om eer te geven, aan wien eere toekomt. Het zal hem blijken, hoe zij tegen vermeende dwalingen een ridderlijken strijd voeren niet met het zwaard van autoriteits-geloof, maar bij voorkeur met het wapen van de ervaring en de rede, de scherpzinnige en gezonde rede. Hij oordeele dan in gemoede, of deze wijsbegeerte niet echt Hollandsch heeten moet, d. i. waarlijk „ideell-praktische Zwecke" nastreeft, zonder in allerhande tegenspraak te vervallen; of zij, het juiste midden houdend tusschen Idealisme en Realisme, niet den breeden en veiligen weg bewandelt, die denken doet aan een de eeuwen trotseerende *Via Appia* met Plato en Aristoteles, Augustinus en Boëthius, Albertus Magnus en Thomas van Aquino, Pius IX en Leo XIII als reuzige mijlpalen en onvergankelijke wegwijzers!

Inderdaad het moet wel een ware voldoening zijn voor iemand, die meent, dat onze wijsbegeerte — de schaduwzijde noemde ik ze — nu reeds een verkwikkelijk beeld te zien geeft, haar ook eens van de lichtzijde te aanschouwen. Allicht zal dit den wensch opwekken om ze in wijderen kring te doen kennen en zoodoende der wijsbegeerte in Nederland nuttig te zijn. Dit vereischt nog eenige toelichting.

De Heer v. Antal zal mij toegeven, dat niets zoo nuttig en noodzakelijk is voor den bloei der wetenschap, welke ook, als de studie van geestverwante en andersdenkende vakmannen; niets daarentegen zoo verderfelijk als eenzijdigheid van onderzoek. Wat hij misschien niet zal toegeven, doch niettemin waar blijft, is — dat de katholieke wetenschap als dusdanig hoog staat voor wie ze, ik zeg niet voor de ware houdt, maar van nabij kent. Ze moge al niet met den geest des tijds door dik en dun gaan, niet wat

valsch is voor waar, wat nog maar loutere hypothese is voor wetenschap houden — op de hoogte van haar tijd is ze zonder twijfel; dit loochenen getuigt op zijn best genomen van naïeve onwetendheid. Dit komt wel hoofdzakelijk van haar onwankelbare beginselen, doch tevens van haar alzijdig onderzoek. En vraagt men mij, waarom de moderne anti-katholieke wetenschap op punten, die met godsdienst, zedelijkheid en recht betrekking hebben, zóó laag staat, dan antwoord ik natuurlijk eerst en vooral, omdat ze geen zuivere of althans geen vaste beginselen heeft en niet *kan* hebben, maar tweedens omdat zij, bij allen bluf over vrij onderzoek, feitelijk zoo eenzijdig is, en het groote middel — kennismaking met de tegenpartij van ouderen en nieuweren tijd — verwaarloost. Doorgaans te goeder trouw, uit onwetendheid. Neem deze weg, en ge bewijst aan die wetenschap een onberekenbaren dienst.

Argumenten voor die eenzijdigheid liggen om zoo te zeggen op iedere bladzijde der werken onzer philosofen: van katholieke literatuur doorgaans geen spoor! Thans alleen ter bevestiging van het laatste — namelijk dat die eenzijdigheid vooral voorkomt uit onwetendheid — één enkel voorbeeld. De wereldberoemde civilist R. v. Ihering had zijn werk: *Der Zweck im Recht* uitgegeven. Aan valsche stellingen ontbrak het natuurlijk niet: wie met het Protestantisme een stuk der waarheid heeft verloren, moet op duizend punten, die met de weggeworpen beginselen samenhangen, onvermijdelijk in dwaling vallen. Een kath. recensent, Kaplan Hohoff wees er op in den *Litterarischer Handweiser* (Jahrg. 1884, nr. 2). „Wirklich neue Wahrheiten — schreef hij o. m. — haben wir bei Ihering nicht gefunden, wohl aber manche schwere alte und neue Irrthümer. Hätte der Verf. den h. Thomas v. Aquin gekannt, so konnte er nicht mehr so geringschätzend von der „christlich-theolog. Theorie" denken und reden, wie er thut, indem er dadurch nur seine eigene gänzliche Unkenntnisz dieser Theorie verräth". En na zijn bewering voldoende bewezen te hebben, zegt hij: op het gebied van 't recht wemelt het van dwalingen „bei modernen Philosophen, welche die groszen Leistungen der Vorzeit verachten, weil sie dieselben nicht kennen", Ihering zoo min als anderen: „der Gottinger Rechtslehrer kennt nur die modernsten protest. Theologen: Martensen, v. Hoffmann, v. Oettingen!" Wat, meent men, zal de hoogleeraar antwoorden? In zijn tweede editie schrijft hij desaangaande: „Den Vorwurf der Unkenntnisz, den er fur mich daran knüpft, kann ich nicht von mir ablehnen; aber

mit ungleich schwererem Gewicht als mich, trifft er die modernen Philosophen und protestantischen Theologen, die es versäumt haben sich die grossartigen Gedanken dieses Mannes [Thomas v. A.] zu Nutze zu machen. Staunend frage ich mich, wie war es möglich dass solche Wahrheiten.... bei unserer protestantischen Wissenschaft so gänzlich in Vergessenheit gerathen konnten!.. Ich meinerseits hätte vielleicht mein ganzes Buch nicht geschrieben, wenn ich sie gekannt hätte" enz. 1).

Hadden onze staatsphilosofen meer gelet op wat van kath. zijde op dit gebied uitkwam, ze zouden zich ook voor vele dwalingen gevrijwaard hebben. Was het ook al geen boosaardigheid, zoodat men het woord van Tertullianus niet op hen kan toepassen: „Nolunt inquiri ne probentur non esse quae malunt credi esse" (*Apol.* c. 2) — onwetendheid was en is er nog in hooge mate. Mede te werken om deze weg te nemen is waarlijk der wetenschap een onschatbaren dienst bewijzen. Moge de geachte schrijver dit weldra inzien en er dan naar handelen, d. i. zijn lezers met de kath. wijsbegeerte ten onzent in kennis stellen. Wanneer de protestantsche enghartigheid, die op den duur overal moet vallen, ook in ons land tot het verleden begint te behooren, zal men met den dag meer ervaring opdoen en tot overtuiging komen, dat de katholieke wijsbegeerte hier een flink uit de kluiten gewassen, levenslustige en echt Hollandsche knaap is, wel in staat om dien aamechtigen stakker jaloersch te maken. Dan ook zal Neerland's *staats*philosophie tot gezonder en ons, Hollanders, waardiger begrippen komen en zoodoende meer belangstelling, meer waardeering vinden, ja haar rechtmatigen zetel aan de hoogeschool herwinnen!

Moge deze wensch des schrijvers, mij ook uit het hart gegrepen, een heerlijke vervulling te gemoet gaan en ons streven bezielen, in de overtuiging, dat de wijsbegeerte van een volk zijn richtsnoer is, de *ware* wijsbegeerte in school en leven — zijn kracht, zijn bloei en glorie!

Hoeven, Jan. '90. Dr. A. RESEMANS.

---

1) Vgl. W. H. Nolens: *De Leer van den H. Thomas van Aquino over het Recht*, in welk heerlijk proefschrift de Z.Eerw. Z.Gel. schrijver deze woorden ter inleiding koos en tevens wijst op Prof. van der Vlugt's doorwrocht artikel *In den strijd om het Recht* in *De Gids* (Sept. 1889).

THEOLOGIA MORALIS JUXTA DOCTRINAM S. ALPHONSI DE LIGORIO, AUCTORE JOS. AERTNYS C.SS.R. 1).

Het verwondert ons niet, dat bovengenoemd werk, waarvan wij voor ruim twee jaar in *De Katholiek* 2) eene recensie gaven, in korten tijd een *tweede* uitgave heeft beleefd. De hooge verdiensten, welke wij den arbeid van onzen Nederlandschen godgeleerde toeschreven, werden ook in het buitenland erkend. Op bl. XV dezer uitgave vindt men zeer vleiende beoordeelingen van theologanten en redacties van tijdschriften uit België, Frankrijk, Duitschland, Oostenrijk, Ierland en Amerika; allen prijzen de degelijkheid van den schrijver, zijne juistheid in het stellen van beginselen, zijne wijze gematigdheid in het oplossen van kwestiën, zijne buitengewone duidelijkheid in de wijze van voorstellen, zijne beknoptheid en eenvoudigheid in leertrant en stijl, zijn practischen geest bij het geven van nuttige wenken. Het kon niet anders, of de eerste uitgave — hoewel zij talrijk moet geweest zijn, zooals genoegzaam blijkt uit den geringen prijs van 5 gl. voor ongeveer 2000 kolommen druks — moest spoedig zijn uitverkocht.

Tot ons genoegen mogen we echter constateeren, dat deze *tweede uitgave* niet eenvoudig een herdruk is der *eerste*: in menig opzicht verdient zij de voorkeur boven hare voorgangster. De geachte schrijver heeft getracht door wijzigingen, verbeteringen, bijvoegingen enz. zijn werk meer en meer te volmaken. Slechts eenige mogen hier eenige vermelding vinden.

Vooreerst willen wij ons niet ontveinzen, dat het ons waarlijk goed gedaan heeft te zien, hoe de hooggeleerde schrijver op verschillende onzer vroegere aanmerkingen zijn aandacht heeft willen vestigen. Zoo heeft hij o. a. eenige *sententiae*, welke sinds den H. Alphonsus algemeen als *improbabiles* of *tenuiter probabiles* gehouden worden, doch in de eerste uitgave nog met hare verdedigers en hare redenen waren aangegeven, in deze nieuwe editie geschrapt. Ook heeft de schrijver verschillende punten der sociale kwestie meer in 't bijzonder aangeroerd en eenige vaste zedenkundige beginselen ter oplossing gesteld. Vgl. L. III, n. 171, qu. 4: *Over de plichten der werkgevers ten opzichte der arbeiders.* Als

1) Editio altera aucta et recognita. Typis M. Alberts in Gulpen, 1890.
2) Dl. XCVII, bl 178—188.

een plicht van *rechtvaardigheid* legt hij den werkgevers op: „Justam mercedem illi solvere; qualis non est ea, qua operari, fame non pereant, sed tanta esse debet, ut secundum conditionem suam convenienter vivere possint. Justitia enim exigit proportionem inter pretium et valorem laboris, idque multo magis quam in venditione mercium; cum operarius non rem externam, sed aliquid sui ipsius, nempe laborem suum vendat" (l. c.). — En omtrent de plichten van *liefde* zegt hij: „Tenentur officia charitatis proximi erga operarios suos continuos magis implere quam erga alios homines; operarii enim pro heris suis laborant et quasi vivunt" (l. c. 1°). Volgens deze beide beginselen der christelijke moraal blijft de leer der zoogenaamde Manchester-school als immoreel en onchristelijk veroordeeld. — *Werkstakingen*, zegt elders (L. III, n. 488, 3°) onze godgeleerde, zijn onder zekere voorwaarden geoorloofd. Men houde hierbij echter in het oog, wat n. 503 etc. gezegd wordt over het contract tusschen werkgever en werknemer. — Met genoegen hebben wij nog gezien, dat de schrijver thans de meening deelt der meeste godgeleerden omtrent de *approbatio positiva* van Alphonsus' moraal-theologie; hij noemt die terecht: *approbatio commendatitia* (L. I, n. 98).

Nog in andere punten heeft de geachte schrijver met edele rechtschapenheid zijne opinie gewijzigd. Zoo leert hij thans met reden, dat wegens veranderde maatschappelijke toestanden het geld als een winstgevende zaak kan beschouwd worden en daarom een titel is van interest (L. III, n. 464). Niet meer wordt beweerd, (L. VI, n. 83, 3°), gelijk in de eerste uitgave, dat de regulieren het privilegie bezitten, het *viaticum* toe te dienen aan werklieden of vreemdelingen, die toevallig in hun klooster verblijven; dit privilegie geldt slechts voor degenen, die als *commensales continui* gerekend worden tot het kloosterlijk gezin te behooren. Wegens rescript van 20 Febr. 1888 is ook L. VI, n. 522, qu. 14 gewijzigd en wordt thans geleerd, dat de *professio religiosa* het *matrimonium ratum* ontbindt niet *jure divino*, gelijk in de eerste uitgave stond, maar *jure ecclesiastico*.

Andere punten van meerder of minder gewicht zijn bij de nieuwe uitgave juister opgehelderd of duidelijker bewezen, vooral in het tractaat *De Justitia*. Men vergelijke b.v. n. 477, II over de wijze van overgave bij contracten; n. 492, qu. 5 over de extra-winst der commissionairs, n. 504 en 505, qu. 5 over de verplichtingen der aannemers enz. enz.

Dat de Eerw. P. Aertnijs bij den herdruk vele vraagstukken meer heeft ontwikkeld of nieuwe er bij gevoegd, kan men hieruit opmaken, dat het werk ongeveer een vijftigtal kolommen in omvang is toegenomen. Als iets belangrijks mogen we aanmerken twee instructiën van de *Propaganda* over de *absolutio recidivorum*, waardoor de leer van den H. Alphonsus en van andere godgeleerden omtrent de *signa extraordinaria* krachtig wordt gesteund (Vol. II, p. 201). — In het tractaat *De Ordine* (n. 383, qu. 79) vindt men verschillende decisien van Rome over de wijze, waarop de *defectus* bij de H. Wijdingen begaan, moeten worden hersteld; insgelijks in het tractaat *De Baptismo* (n. 33) over de al- of niet-geldigheid van het H. Doopsel bij het gebrekkig uitspreken der *forma*. — In het tractaat *De Eucharistia* (n. 95) is met reden bijgevoegd, dat het toestaan of weigeren der H. Communie aan religieuzen niet het recht is van de oversten van kloosters maar van den biechtvader. — In het tractaat *De Matrimonio* (n. 522, qu. 3) verklaart de schrijver zich voor het gevoelen van Bucceroni, dat het uitspreken van een burgerlijke echtscheiding eene *actio intrinsece mala* is en daarom in geen geval geoorloofd; nochtans worden geen nieuwe redenen aangegeven. Men weet, dat Rome zulk eene uitspraak voor Frankrijk over het algemeen ongeoorloofd heeft verklaard. Dat echter deze beslissing, als dusdanig, alleen voor Frankrijk verplichtend is, blijkt uit een officiëel schrijven van den Apostolischen Nuntius van België aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, Prins de Chimay, welk schrijven aan het Belgisch parlement is medegedeeld 1). Uit eene latere decisie van den 24 September 1887 blijkt verder, dat zelfs in Frankrijk *in casu particulari* en onder zekere voorwaarden geduld mag worden, dat een burgemeester eene burgerlijke echtscheiding, *quoad solos effectus civiles*, uitspreke 2). De zaak is dus o. i. nog niet opgelost. Hetzelfde zou men gevolgelijk moeten zeggen van de verklaring omtrent de *effectus civiles* van een tweede burgerlijk huwelijk voor iemand, die voor God en voor de Kerk nog gebonden is (n. 473, qu. 2).

Een belangrijk *addendum* vinden wij voorts Vol. II, p. 468, waar de geleerde schrijver het aanwenden van alle *hypnotisme* volstrekt ongeoorloofd acht, als in strijd met de zedelijkheid, als

1) Vgl. *Nouvelle Revue Théol.* 1887, p. 73.

2) *Ibid.* 1889, p. 616.

alle natuurkrachten te boven gaande, eindelijk als gevaarlijk voor de gezondheid. Men vergelijke hierover de uitstekende artikelen van J. Kerlen S. J. in de *Studiën* (XXXII, bl. 65 vv. en XXXIII, bl. 379 vv.) Ofschoon deze schrijver zich aangaande de hypnotische verschijnselen van lichteren graad niet zoo uitdrukkelijk prononceert als de Eerw. Pater Aertnijs, schijnt toch ook hij in het volstrekt onverklaarbare en immoreele van vele feiten een sterk vermoeden te vinden, om het hypnotisme in zijn geheel en met al zijne verschijnselen aan bovenmenschelijke krachten toe te schrijven.

Nog vele andere wijzigingen en bijvoegingen zouden kunnen worden aangestipt. Dit weinige zal echter voldoende zijn om aan te toonen, dat deze tweede druk inderdaad eene *editio aucta et emendata* is. Nochtans zouden wij een enkele maal aan de redactie der eerste uitgave de voorkeur geven. Wij bedoelen de vraag, of men eene *twijfelachtig* begane zonde op nieuw aan de sleutelmacht moet onderwerpen, wanneer men zich later herinnert ze *zeker* bedreven te hebben (vgl. L. VI, n. 193, qu. 4). Lugo en eenige anderen ontkennen de verplichting; want, zoo redeneeren zij, indien iemand twijfelt aangaande het juiste getal zijner zonden en zich b.v. aldus uitdrukt: *tienmaal ongeveer*, zoo behoeft hij deze, volgens het algemeen gevoelen, niet opnieuw te belijden, ook al weet hij naderhand zeker, dat hij ze *elf* malen heeft bedreven. De H. Alphonsus echter (VI, 478) en anderen ontkennen terecht de pariteit tusschen beide gevallen. In het laatste geval is, door het bijvoegen van *ongeveer*, de *elfde* zonde *moraliter* bij de tien andere ingesloten, en *juxta humanum loquendi modum* reeds *als zeker* geopenbaard; in het eerste geval echter is er niets *moraliter* ingesloten en geheel de zonde slechts als *twijfelachtig* bekend gemaakt. Zeer juist was in de eerste uitgave dit onderscheid aldus aangegeven: „In numero incerto, addito *circiter*, moraliter includitur modicus excessus; in nostro vero casu error est circa substantiam, cum versetur circa ipsum peccatum, et in accusatione dubia nullo modo includatur certa". In zijn tweede uitgave drukt de schrijver zich volgenderwijze uit: „Ad paritatem cum numero incerto respondetur eam negando; nam in numero incerto, addito *plus minusve*, includitur modicus excessus, sed accusatio dubia peccati non includit certam. Hanc tamen responsionem adversarii retorquent". Dit antwoord is ietwat weifelend en onzeker, en verzwakt de voorgaande redeneering. De H. Alphonsus noemt zijn

gevoelen „vera et communissima sententia" 1); Cardenas noemt het „certum et indubitabile" 2); terwijl Viva van de tegenovergestelde opinie getuigt: „sententia negativa, quam sequebatur Pater Pellizarius, quamvis non sit damnata, nihilominus ab eo codice est expurgata a S. Indicis Congregatione, quae non vult illam tolerare; quare in praxi ab ea abstinendum" 3).

Bij eene volgende uitgave zouden wij ook gaarne in de inleiding eene korte schets zien van de geschiedenis en de litteratuur der moraal-theologie. In een degelijk en volledig handboek is zulk een geschiedkundig overzicht zeer nuttig, door iedereen gewenscht en geheel overeenkomstig den smaak van onzen tijd.

De geachte schrijver gelieve deze weinige aanmerkingen te beschouwen als een bewijs van onze belangstelling in zijn hooggewaardeerden arbeid. De welwillende aandacht, door hem aan onze vorige recensie gewijd, heeft ons deze vrijheid doen nemen. Overigens is de naam van Aertnijs als degelijk moralist reeds gevestigd. Meermalen hebben wij het gezag van onzen vaderlandschen godgeleerde aangehaald gevonden in Fransche en Duitsche tijdschriften. Wij twijfelen dus niet, of ook deze tweede, verbeterde uitgave zal haar weg vinden in de theologische wereld en honderden priesters en zielbestuurders een vraagbaak zijn voor tal van moeilijkheden, die zich in het heilig ministerie voordoen.

J. M.

---

1) *Homo Apost.* Tr. 16, n. 34.

2) *Crisis*, Disput. 51, n. 6.

3) *De Poenit.* qu. 2, a. 3, III. Wien het bevreemden mocht bij den H. Alphonsus eene opinie *communissima* genoemd te vinden, die door niet weinige theologanten van min of meer goeden naam wordt bestreden, hij bedenke, dat de meesten dezer korten tijd na Lugo hebben geleefd en zich vooral door zijn gezag hebben laten verschalken, terwijl zoowel vóór Lugo, als gedurende de geheele achttiende eeuw deze opinie inderdaad *communis* is geweest. Zeer treffend zegt Cardenas: „Vix noster Lugo hanc rimulam aperuit, cum recentiores, agmine facto, eam putarunt ostium amplissimum, per quod in eam sententiam tuto ingrederentur" (l. c. n. 4). Overigens getuigt Lugo zelf van zijn opinie: „Ceterum quia in re morali non est facile recedendum a *communi* sensu .... nolo ego in hoc puncto aliquid definire, sed securiorem partem consulere". *De Poen.* Disp. 16, Sect. 2, § 4.

LETTERLOOVER.

PROEVE EENER DICHTERLIJKE VERTOLKING VAN HORATIUS' LIERZANGEN.

Lib. III, Ode I: *Odi profanum.*

AAN DEN REI VAN MAAGDEN EN JONGELINGEN.

Oningewijden, weg! Gewijden, scherpt uwe ooren!
Der Muzen priester, ik, wil bij heur feestaltaar
Thans lied'ren, door geen mensch nog ooit gehoord, doen hooren
Aan Rome's maagdenrei en Rome's jong'lingschaar.

Al drukt der vorsten staf op eigen onderdanen,
De vorsten zelven zijn in 't dwanggareel gesnoerd
Des machtigen Jupijns, vergruizer der Titanen,
Die met een enk'le frons het groot heelal beroert.

Vrij moge de een zijn hout in breeder voren planten;
Vrij stroome op 't veld van Mars der ding'ren drom te zaam,
En roeme, de een op bloed en edele verwanten,
Een ander op zijn deugd en onbesmette faam;

Dees moge een grooter sleep cliënten met zich voeren,
Het dwanglot dondert neêr en valt op groot en kleen:
Niets kan de onwrikb're spil der eeuwge wet verroeren
En alle namen schudt de groote bus dooreen.

Wie boven 't zondig hoofd het bloote zwaard ziet waren,
Dien wordt door lekkernij 't verhemelt niet gestreeld:
Dien wiegt in stillen slaap geen zang'rig spel van snaren,
Geen vooglenlied, hoe zacht en lieflijk ook gekweeld.

De koesterende slaap is steeds bereid te komen
In 't arme stulpje, waar de landman needrig huist;
Hij mint het mollig gras van schaduwrijke zoomen,
De dalen, waar de wiek van 't westenwindje suist.

Wie tot genoegzaamheid zijn wenschen kan bepalen,
Diens vreedzaam harte rooft geen brullen van de zee,
Geen dreigend rijzen van het Geitgestarnt', geen dalen
Van 't gramme Beergestarnt den wank'len zielevreê.

Geen wingerd, neêrgebeukt in 't prachtigst van zijn bloeien;
Geen akker, wien vergeefs de ploeger vruchten vraagt,
Dewijl het jong gewas nu over zonnegloeien,
Dan over wilden wind en kille koude klaagt.

De visschen voelen 't hart der wijde zee vernauwen
Bij 't nederplompen van het logge steengevaart',
Waarop de slaven in haar schoot paleizen bouwen
Tot lust eens heers, die walgt van alle vreugd der aard'.

Maar vrees en kommer, hoe de trotschaard zich moog vleien,
Stijgt meê ten hemel met de flonk'ring zijner praal:
De sombre zorg bewoont zijne ijzeren galeien,
En waar hij henen rent, zij zit bij hem in 't zaâl.

Zoo noch de schitterglans van Phrygiaansche steenen,
Noch purper, tintelend van meer dan starrengloed,
Noch most van druiven, door Falernums zon beschenen,
Noch Perziaansche zalf de bitt're smart verzoet;

Waarom zou 'k een paleis mij bouwen dan met zuilen,
Waarop mijns nabuurs blik gestaag benijdend staart?
Wat zou 'k Sabina's dal met weelde gaan verruilen,
Die 't altoos hunk'rend hart slechts bange zorgen baart?

Lib. III, Ode II: *Angustam amice.*

Aan de Romeinsche Jongelingschap.

De jongeling, gehard ten strijde in 't stroeve wapen,
Leer' 't klemmende gebrek gelaten onderstaan:
Schrikwekkend glanz' de helm hem om de forsche slapen,
Vliegt hij met scherpe spies op woeste Parthen aan.

Hij leve in de open lucht te midden der gevaren.
Moog' van des vijands muur de koningsgâ, verbleekt,
En aan heur zij de maagd, zwaar zuchtend, op hem staren,
Terwijl dees bange klacht haar uit den boezem breekt:

„Och, dat mijn bruigom, in den krijg nog onervaren,
Den fellen leeuw niet sarr', die, van zijn grimmigheid
Geprikkeld, voorwaarts rent door 't midden van de scharen
En op zijn vrije baan den schrik des doods verspreidt!"

't Is zoet en eervol voor het vaderland te sneven.
De bleeke Dood vervolgt den blooden vluchteling;
Zij spaart den schinkel niet van wie op 't slagveld beven,
Maar stort zich op den rug, die vliedt voor de oorlogskling.

De Deugd, niet wrokkend op wie haar den luister weigert
Der eereposten, glanst met onbezwalkten gloor,
Veracht de dwaze gril van 't wufte volk, en steigert,
Vorstin door eigen kracht, op 't zelfgekozen spoor.

De Deugd, die voor den held des hemels morgenkrieken
Ontsluiert, dringt vooruit langs paden onbetreên;
Ze ontstijgt het lage volk en schiet op vlugge wieken
Ver boven 't aardsche goud en de aardsche modder heen.

't Getrouwe zwijgen ook erlangt gewis belooning:
Wie immer het geheim van Ceres' dienst verraadt,
'k Wil niet, dat hij met mij vertoeve in ééne woning
Of op eenzelfde schip het vaderland verlaat'.

Wel dikwerf snort op aard', na 't zondig overtreden,
Der goden bliksem uit den grammen hemelboog

Op vrome en booze neêr; maar, zij ze ook traag van schreden,
Geen snoodaard, die den voet der straf nog ooit ontvloog.

Lib. III, Ode III: *Justum et tenacem.*

AAN CAESAR AUGUSTUS.

Den vromen en onwrikbren man
Zal geen getier van burgerscharen,
Geen grimmig blikkende tiran
Van 't eens gegrond besluit vervaren.
Geen Zuiderstorm, met loeiend brallen
Op 't Adriatisch zout gevallen,
Geen bliksemschichten van Jupijn:
De hemèl moge in duigen knallen,
Nog zal hij onverschrokken zijn.

Dus klom Hercuul en Leda's zoon
Tot waar de gulden starren blinken;
Mag Caesar, naast hen op zijn troon,
Met purpren mond den nectar drinken;
Dees deugd heeft, Bacchus, voor uw wagen
De tijgers in het juk geslagen
En wrokkend in 't gareel gesnoerd;
Om haar, op Mavors' ros gedragen,
Is Romulus den Styx ontvoerd.

Want in den achtbren raad der goôn
Liet Juno dus haar stem weêrklinken:
„De vreemde vrouw en Priams zoon
„Doen Troje, Troje in asch verzinken.
„Sinds toch Laomedon den goden
„Het eens beloofde loon onttrok,
„Is Troje's heerschappij gevloden,
„Met vorst en volk 't verderf geboden
„Door mijn' en door Minerva's wrok.

„Reeds blinkt de ontrouwe gast niet meer,
„Die Sparta's Helena vervoerde;

„Reeds stortte 't huis van Priam neêr,
„Dat, als de krijg de lucht beroerde,
„Ter plettering der Grieksche scharen
„Zijn Hector in het kampperk zond.
„Reeds is de krijg ten eind' gevaren,
„Gerekt zoo lange, lange jaren
„Door d'oproerkreet van onzen mond.

„En toch, hoe ook tot wrok gezind,
„Ik wil mijn grimmigheid bestrijden
„En aan god Mars 't gehate kind
„Der Trooische priesteresse wijden.
„Het moge, waar de starren blinken,
„Vrij op zijn gulden hemeltroon
„De zoete nectarteugen drinken
„En in het heilgenot verzinken,
„Beschoren aan de groote goôn.

„Doet tusschen Rome en Troje's vest
„Een wijde zee haar golf slechts bruisen,
„Zoo moge vrij in elk gewest
„'t Verbannen kroost gelukkig huizen.
„Zoo dartle hinden rustig dansen
„Op Priams en op Paris' graf;
„Zoo wolven daar hun welp verschansen,
„Sta 't kapitool in volle glansen,
„Breek' Rome vrij der Meden lansen
„En zwaai' zijn trotschen zegestaf.

„Ontzaglijk breide 't zijnen naam
„Tot Calpe's onbeklautbre rotsen;
„Weerglanz' de schittring van zijn faam
„Tot waar Egypt' den Nijl hoort klotsen.
„Dat Rome, dat met fiere voeten
„'t Nog ongedolven goud vertreedt;
„Dat 's aardrijks korst niet om wil wroeten,
„Om zich het leven te verzoeten
„Met goud, de bron van alle leed.

„'t Gekletter van zijn machtig zwaard
„Dring', bij het juichend zegevieren
„Des volks, van 't brandendst punt der aard'
„Tot waar de Noordsche buien gieren.
„Maar dat het slechts dien glans gewinne
„Zoo 't niet, in dartlen overmoed
„Ontvonkt en al te vuur'ge minne,
„Oud Troje met herbouwde tinne
„Uit puin en asch herrijzen doet.

„Mocht Troje's oude flonkerschijn
„Te kwader uur hun boezem roeren,
„Ik, gade en zuster van Jupijn,
„Zal zelf den Griek ter zege voeren.
„Rijz' driemaal door Apollo's handen
„De stalen muur, hij wordt mijn buit:
„Driemaal zal 't Grieksche vuur ontbranden,
„Driemaal stort, ver van Troje's stranden,
„De Trooische vrouw heur klachten uit!"

Maar... voegt dees toon mijn lichte luit?
Waar wilt gij, dartle Muze, henen?
Lichtzinnig kind, uw lied hebbe uit;
Wil godentaal geen wijze leenen
Noch 't groote door uw zwakken toon verkleenen.

Lib. III, Ode IV: *Descende coelo.*

HORATIUS' DICHTHULDE.

Daal neder van de hemeltinnen,
Gij, koningin Calliopé.
Verteeder mij èn ziel èn zinnen;
Of ruk mij in een stormvaart meê
Tot waar Apollo's forsche vingeren
De klanken door het luchtruim slingeren.

Hoort gij 't? Of word ik plots betooverd
  En streelt me een zoete razernij?
Mij dunkt, ik hoor haar; en, omlooverd
  Van mirten, stap ik aan heur zij
Door bosschen, waar ik koeltjes suizen
En beek en waterval hoor bruisen.

Eens, op den Vultur neêrgezegen,
  Niet verre van mijn vaderland,
Was ik op 't grastapeet gelegen
  En, speelsche knaap, door slaap vermand;
Toen kwamen wondre ringelduiven
Met jeugdig groen mijn hoofd omhuiven.

En Acherontie's hooge kruinen,
  Het beemdenrijke Bantia,
Forentums vette, lage tuinen,
  Zij allen sloegen 't kindje gâ
En voelden bij het angstig staren
Verwondring door hun boezem varen;

Dewijl noch klauw van woeste beren
  Noch tand van sijflend slanggebroed
Mij, hulpelooze, dorsten deren,
  Door heilgen mirt en loof behoed,
Waar 'k zoetjes sluimrend lag ter aarde,
Door godengunst een onvervaarde.

Aan u behoor ik, Zanggodinnen;
  Hetzij 'k naar 't hoog Sabijne vlied,
't Zij naar Praeneste's kille tinnen,
  Naar Tiburs steilgetopt gebied,
Of Baja, dat staag heete wateren
Den warmen wellen hoort ontklateren.

Vergeefs werd mij, vriend van uw bronnen
  En reien, 't moordend staal gewet
Toen ons Philippi zag verwonnen;
  Geen stortende eik heeft mij verplet,
Geen Siciljaansche zee, wier golven
Mijn barstend vaartuig overdolven.

Zoo gij mijn zijde blijft bewaken,
Dan werp ik mij, voor niets vervaard,
In 's Bosporus verwoede kaken;
Dring voorwaarts tot de grens der aard'
En stort te voet mij op de zanden,
Die in het smachtend Oosten branden.

Ik streef tot waar de Britsche zwaarden
Steeds dorsten naar des vreemdlings bloed;
Tot waar met klontig vleesch van paarden
De Concaner zijn spieren voedt;
Ja, veilig ga ik waar Gelonen
En scherpgepijlde Scythen wonen.

Gij zijt het, die, na 't lauwergâren,
Wanneer, door strijden afgemat,
De groote Caesar zijne scharen
Ter ruste voert naar wal en stad,
In Pindus' grot, omkransd van palmen,
Zijn hart verkwikt met zoete galmen.

Toen 't wanbedrijf zijn goedheid tartte
En 't moordend lemmer wetten dorst,
Goot gij vergeving in zijn harte
En vredemin in zijne borst. —
Wij weten, hoe met donderkraken
Den reuzen eens de ziel deed braken,

Hij, die het klotsend golvenkringen,
Den loggen klomp der aard' bestuurt;
Die steden, goden, stervelingen,
Die 't rijk, door Pluto's kracht ommuurd,
Ontrefbaar voor des noodlots nukken
Voor éénen koningsstaf doet bukken.

Wel voelde Zeus zijn harte slingeren,
Wel spookte er vrees in zijn gemoed,
Toen, prat op kracht van eigen vingeren,
Het dol verwaten aardgebroed
Den Ossa van zijn wortel seheurde
En op den zwarte' Olympus beurde.

Maar wat vermag, van gramschap dronken,
Tyféus', Mimas' wilde zucht;
Wat kan Enceladus, die tronken
Als pijlen slingert door de lucht;
Wat Rhetus, die van woede flikkert,
Als Pallas' schild hun tegenblikkert?

Vulcaan doet hier zijn krijgsgalm schateren;
Vrouw Juno staat er wortelvast
Naast hem, die in Castalie's wateren
Zijne ongebonden lokken wascht,
Apollo, die, tot schrik der mannen,
Zijn boog gestadig houdt gespannen.

Een kracht, hoe groot, is ze onberaden
Stort door haar eigen zwaarte neêr:
Bestiert bedachtzaamheid heur daden,
De goden voeren ze op tot meer;
De goden, die het stout-verwaten
Geweld der ongerechten haten.

Gyges, cycloop met honderd handen,
Geef gij getuig'nis van mijn woord.
Getuig ook gij, wiens ingewanden
Diana's wraakpijl heeft doorboord,
Orion, door haar flits geslagen,
Toen gij haar kuischheid dorst belagen.

Het aardrijk dekt zijn gruwbre telgen;
Het zucht en kermt om 't wangebroed,
Dat de afgrond eenmaal moest verzwelgen
Geroost van rossen bliksemgloed;
Maar zengt het wrekend vuur hun koppen,
Het bijt niet door des Etna's toppen.

In de eeuwige eeuwigheid der dagen
Drukt Etna's kerker op dat kroost;
Geen uur, dat van het leverknagen
Den gier van Tityus verpoost,
En duizend harde ketens wringen
Perithoüs in ijzren ringen.

Maastricht. G. Jonckbloet.

DICHTER REIJER ANSLO.

Anslo is een Hollandsch dichter, aan wien vaak de eer beschoren is van „overgeslagen" te worden. Men doorleze bij voorbeeld heel de *Nederlandsche Letterkunde*, waarin de voornaamste schrijvers der vier laatste eeuwen door de Groot, Leopold en Rijkens verzameld heeten; men bestudeere de hoofd- en nevenpersonen in heel *Het Land van Rembrandt*; men raadplege de bloemlezingen, zooals die van 1846, tot nut van 't algemeen uitgegeven — nergens ziet men hier Anslo optreden, ofschoon hij weleer toch met Vondel, Hooft en Brandt te gelijk werd gehuldigd, ja door de stad Amsterdam om zijn poëzie met een zilveren eereschaal werd begiftigd. Of dat „zwijgen" niet in verband staat met Anslo's overgang tot de Katholieke Kerk, is een vraag, die menigeen op de lippen zal komen. Het is waar, prof. Thijm kon jaren geleden in de *Dietsche Warande* met recht wijzen op de tallooze dwalingen in de bronnen, tot Anslo's geschiedenis dienende; de groote meester heeft zelf op zijne beurt de oude dwaling hier en daar slechts door een nieuwe vervangen; maar er zal altoos een groot verschil blijven tusschen de opgave van het weinige, hetwelk aangaande een groot man bekend is, en tusschen het verzwijgen van alles, zelfs van zijn

naam. Reeds vroeger schreven wij 1) — in de dagen van het Leo-feest 2) — een paar kolommen over Anslo; wij zouden die korte gedachtenis-viering gaarne een weinig hier uitbreiden, en tevens een paar moeilijkheden, die ook prof. Thijm deden dwalen, trachten toe te lichten.

Reijer Anslo was zoon van Reijer Claessen Anslo; volgens Thijm (*Dietsche Warande*, V) was hij oomzegger, doch volgens het *Biografisch Woordenboek* van Cobus en de Rivecourt (I, 46) kleinzoon van dien Cornelis Klaasz. Anslo, die als ijverig leeraar bij de Mennonieten te Amsterdam is bekend geworden. Gewikkeld in de twisten van Nittert Obbensz., gaf deze leeraar te zijner verdediging uit: *Dialogus of zamenspreekingen tusschen eenen waarheid-zoekenden Neutralist, genaamd Vrederik, en eenen Waterlandschen Broeder* (Hoorn, 1626). Verder stond deze Anslo bekend als een man, rijk in aardsche goederen, van een uitstekend verstand en groote welsprekendheid, blijkens het bijschrift onder zijn portret van Vondel:

> Ay Rembrand, maal Cornelis stem:
> Het zichtbre deel is 't minst van hem,
> 't Onzichtbre kent men slechts door 't hooren,
> Wie Anslo zien wil, moet hem hooren.

Vondel kon hierover oordeelen, hij en de Anslo's waren van dezelfde secte.... Reeds hier bemerke intusschen de lezer, dat Vondel de familie Anslo kende.

De vader van onzen dichter wordt bij Hergenröther 3)

---

1) In *De Maasbode*.

2) Anslo stierf in Perugia.

3) *Kirchen-lexicon*, in voce *Anslo*; bronnen daarvoor waren de *Litt. annuae*

een lakenhandelaar genoemd, en Siegenbeek noemt de Anslo's in zijn geschiedenis der letterkunde een deftig geslacht 1). Volgens Hergenröther was Reijer Claessen Anslo een lakenhandelaar te Amsterdam en daar gewon hij zijn dichterlijken zoon Reijer, volgens prof. Thijm 2) in de wandeling „Remmert" geheeten. Of deze geboorte in 1622 of in 1626 te stellen is, ziedaar een vraag, waarover wij straks moeten spreken. Wij willen hier eerst met zekerheid constateeren, dat de naam „Reijer" de ware naam des dichters was. Hoewel dus Six van „Rijnbrand" spreekt, en hoewel Luiscius en Witsen Geijsbeek zich op Hoogstratens *Woordenboek* verlaten om „Reijnier" te kunnen schrijven, het register der doopsgezinde lidmaten van A° 1639—1657 bij den Toren maakt op fol. 19 alle duisternis hier tot helder licht. Onder eenige anderen namelijk verzoekt daar als n° 5 den H. Doop *Reijer Anslo*, zoon van Hestertje Willems; maar deze personen zijn toen niet opgenomen „omdatter soo weinich waren", weshalve zij werden „ut gestelt tot de naeste reis". Die „naeste reis" kwam eenige maanden later, zooals blijkt t. a. p. — zegt Thijm (*Dietsche War.* V) — toen Reijer Anslo behoorde tot de 30 personen, „die den H. Doop sijn bedient, door den dienst van D[ioysius] V[ander] Schuere, den 16 Dec. 1646" 3).

Was nu dichter Anslo van adel en heeft men recht hem ridder Anslo te noemen?

---

der Jesuïeten van 1651, *Dietsche Warande*, Deel V en VI, en de *Spiegel der Nederl. letteren* van P. Alb. Thijm.

1) Blz. 173.

2) *Dietsche War.* V.

3) Medegedeeld in de *Dietsche War.* V, 478. Vermeld bij Hergenröther i. v. *Anslo.*

Het antwoord is ontkennend. Nadat prof. Alberdingk Thijm in de *Dietsche Warande* (Dl. V) hieromtrent eenige genealogieën had opgesteld, verscheen reeds in het zesde deel van hetzelfde tijdschrift de volgende mededeeling van de hand des heeren A. Thijm, aldus luidende:

In het onder mij berustend *Extract register der puiaanteekeningen der stad Amsterdam* staat de navolgende inschrijving ten huwelijk:

„12 September 1631 compareerden enz. Jan Roodenburg van Amsterdam, Wedr van Annetje Cornelis van Hemert, wonende op de Heerengracht, ten eenre, en Hestertje Willems van Niekerk, Wede van Reyer Claesz. Anslo, geadsisteert met Ariaantje Willems haer zuster, wonende als voren, ten andere zijde".

Door die aanteekening is het raadsel omtrent de verwantschap van den dichter Reijer (Reijnier) Anslo tot het geslacht Rodenburgh, naar mijn inzien, ten eene male opgelost. Die aanteekening toch leert ons, dat de dichter Anslo reeds jong zijnen vader Reijer Claesz. verloor en dat zijne moeder reeds in 1631 een tweede huwelijk aanging met Jan Rodenburgh. De jonge Anslo had alzoo een Rodenburgh tot stiefvader, zoodat de familie Rodenburgh als aanverwant van hem was te beschouwen.

Geen het minste blijk in die acte evenmin als in de door den heer Alberdingk Thijm (V, 478) medegedeelde extracten uit de registers der doopsgezinden, dat Hester Willemse zelve uit het geslacht Rodenburgh zou zijn gesproten. Fout is dus het beweren van Witsen Geijsbeek, alsof de moeder van Reijer Anslo eene dochter van den geridderden poëet Theodorus Rodenburgh zou geweest zijn. Alleen Anslo's stiefvader was een Rodenburgh, en wel Jan IJsbrandtz. Rodenburgh. De dichter getuigt goede zaken over dien man en zegt, dat hij hem „voor een vader streckt en boet [zijn] zwaar verliezen".

Reijer Anslo had zich intusschen omstreeks den tijd van zijn Mennisten-doopsel reeds beroemd gemaakt,

zooals een lauwer en een zilveren schaal, hem door de stad vereerd, getuigen. Het is waar — zegt Thijm (*Dietsche Warande*, V, 490) — Wagenaar heeft er niets van, maar hooren wij Anslo's vrienden: wat zegt Six van Chandelier, die onzen jongman later te Rome bezocht, dat „vermeeten" (trotsch) op hem is? Bij het afscheid zegt Six, let wel, nog in het „juitinghjaar" (jubeljaar) 1650 zelf:

Ghy streeckt een silvre schaal..... voorheen een goude keten.

Zoo was het: hij kreeg die schaal van de regeering van Amsterdam: de stadhuismannen Wagenaar en Jeronimo de Vries hadden dat eerder moeten uitbrengen. Anslo had namelijk in 1648 een gedicht gemaakt: *Het gekroonde Amsterdam met het nieu stadthuis*, en dat was opgedragen aan Heeren Burgemeesteren. Zijn vleitaal draagt den stempel van ingenuïteit en gezonden smaak, die haar te eerder ingang moet verschaft hebben:

Waar heeft men oit gehoort, dat iemand zich verpijnt,
Daar hij de meeste al is, dat hij de minste schijnt?
Deez heerlijke eigenschap schijnt hun als aangeboren:
Die graag iet loflijks doen en graag hun lof niet hooren,
Zoo laag in hun gemoedt, zelf op den hoogsten trap,
Zoo burgerlijk van doen in 't Burgermeesterschap 1).

1) Wij laten hier een noot volgen, waarin prof. Thijm als waar Amsterdammer aldus spreekt: „'t Is aardig gezeid, niet waar? Tot zelfs het schootsvelletjen van de zonen en neven der Burgemeesters, de eerste steenleggertjens Kootjen de Graef, Sibrandt Valkenier, Pietjen Schaep en Gerbrandjen Pankras worden er in bedacht:

„Als jonge metselaars, op 't aardigst toegemaakt".

Niet te vergeefs had hij Amsterdam toegezongen:

„O parel aan de lantkroon nooit volprezen,
O Hollants wonderding!
Was Nederlant een ring,
Gij zoudt, o stadt, de diamantsteen wezen".

En naast zijne vaderstad zag Anslo een koningin, die hem eerde. Christina, koningin van Zweden, die door haren gezant Leblon ook den dichterkoning Vondel beloonde, gaf Anslo voor zijn vers, hetwelk de *Zweedsche Pallas* heette, een gouden keten, en hiervoor sprak Anslo zijn dank uit in een gedicht: *Papier voor goud.*

Nu echter volgt er een nog grooter feit. Evenals Vondel, bij al zijn snarenspel, zoolang gezocht had naar de ware parel des geloofs, totdat hij haar vond, zoo deed ook Anslo. De doopsgezinde gemeente verlatende, werd hij katholiek. *Wanneer* men deze gebeurtenis te plaatsen heeft — een quaestie, waar het vaststellen van Anslo's geboortejaar meê samenhangt — is echter zeer moeilijk te bepalen.

Hooren wij eerst prof. Thijm, die zoo goed als wij het weten, insgelijks wist, dat anno 1646 het doopsel der Mennisten was toegediend aan Anslo, en ook dat hij het jubeljaar 1650 in Rome ging doorbrengen.

Prof. Thijm begint met een ware revue over de geschiedschrijvers, die, beter dan zekere moderne letterkundigen, allen aan Anslo's leven hunne studie gewijd hebben. Die studie komt in het kort hierop neder. Eene voorrede van Van Schuer vóór Hoogstratens *Woordenboek* leert, dat de „Bijdrage over Anslo" in dat woordenboek van de hand is van Bouerius a Nijdek, en deze man putte voor Anslo's levensbeschrijving uit een werk: *Schouburg der Nederl. dichters* getiteld. Deze *Schouburg* is volgens de meening van prof. Thijm van dezelfde Bouerius, doch zij is nooit afzonderlijk of in deelen verschenen. Hoogstraten nu en deze Bouerius worden door prof. Thijm als geloofwaardig beschouwd, maar niet zoo Jeronimo de Vries, die juist bovengenoemde *Schouburg* aanhaalde, alsof er een tweede deel ergens van te vinden is, en evenmin Kok in zijn *Woordenboek*, die Bouerius slechts weergeeft. Wagenaar en Witsen Geijsbeek stellen Anslo's bekeering in Italië, lijnrecht in strijd met een bericht uit de *Litterae annuae*

van 1651 straks te vermelden, en zij zingen dus geheel buiten het koor, terwijl van Kampen van schrijffout wordt betichtigd en van der Aa en Hofdijk weer door hunne voorgangers van het spoor schijnen gebracht te zijn. Een sterk vermoeden blijft dus, volgens Thijm, alleen ten voordeele van Bouerius' getuigenis, omdat Bouerius (geb. 7 Dec. 1677) en Hoogstraten (geb. reeds 14 Maart 1638) bekend geweest zijn met personen, die in Anslo's nabijheid leefden. *Volgens hen was Anslo nauwlijks* 23 *jaren oud, toen hij in het iaar* 1649 *naar Rome reisde. Bijna twintig jaren hield hij zich op in Italië, tot zijnen dood toe, welke hem den* 16en *Mei* 1669 *in den ouderdom van omtrent* 43 *jaren nedervelde*". (*Dietsche War.* V, 186).

Dit alles acht prof. Thijm juist te zijn opgegeven, om de volgende redenen. Vooreerst blijkt uit de dagteekening van Anslo's *Afscheit van Amsterdam*, dat hij den 12en Sept. het „Bingerlogh" op den Rijn bereikt had. In 't najaar van 1649 was hij dus *nauwlijks* drie en twintig jaren oud; hij was het *even* geweest *in den zomer van het jaar, alzoo na half Mei*, want den 16en dier maand des jaars 1669 (zijn sterfjaar) was hij *omtrent drie en veertig — niet ruim* 43. Laat *omtrent* hier *een weinig minder of meer* beteekenen, veel vóór 16 Mei zal de geboortedag niet te stellen zijn. Als hij tegen het einde des jaars 1649 in Italië is aangekomen, zooals wij uit zijn vertrek in verband met zijn wensch om het jubeljaar (1650) te Rome te vieren afleiden, dan heeft Bouerius ook hierin gelijk, dat hij zich daar bijna twintig jaren ophield, van het najaar 1649 tot het voorjaar 1669. Nog eene andere bedenking ter gunste der juistheid van Bouerius' opgave, is mij — zegt prof. Thijm — door prof. De Hoop Scheffer aan de hand gedaan. Wij hebben boven gemeld gevonden, dat Reyer Anslo den 16 Dec. 1646 gedoopt is. Het is waarschijnlijker, merkt de heer de Hoop Scheffer aan, dat R. Anslo op zijn 20ste jaar tot de gemeente toetrad, dan dat hij tot zijn 24ste uitstelde, te meer omdat zijn oom leeraar was en zeker zoodanig verzuim zou afgekeurd hebben.

En dit alles — zoo vervolgt prof. Thijm, — wordt niet weersproken, door hetgeen nu volgt. In de *Litterae annuae* namelijk der PP. Jesuïeten, van het jaar 1651, vindt men het volgende: „Amstelodami, *inter* 44 trium Patrum istic satagentium studio *conversos*, fuit juvenis duodeviginti annos natus, ab urbe laurea pateraque argentea, a Suecia vero Regina torque aureo, propter

eximiam in Poesi venae ac ingenii felicitatem donatus": dat is: te Amsterdam was er, onder de 44 door den volhardenden ijver der drie Paters bekeerden, een jongeling van 18 jaren, wegens zijn uitstekend gelukkigen geest en gave voor poëzie door de stad met een lauwer en zilveren schotel, door de koningin van Zweden zelve met een gouden keten begiftigd.

Kan er wel twijfel zijn — zegt prof. Thijm — of hier onze Anslo bedoeld wordt? 't Zal trouwens nog nader blijken. Nemen wij echter dit verhaal letterlijk aan, dan zou Anslo, gesteld dat hij in 1626 geboren is, in 1643 of 44 tot het katholicisme moeten zijn overgegaan. Dit is echter onmogelijk, daar hij in 1646 door een mennoniet-predikant gedoopt werd. Waarschijnlijk moet er dus niet *duodevîginti* maar *duo et viginti* gelezen worden. Anslo nu, geboren in den zomer van 1626 is dus (wanneer de *Litterae annuae* voor het overige gelijk hebben) katholiek geworden in het laatst van 1648 of in het voorjaar van 1649. Slechts in den herfst van dit jaar vertrok hij naar Rome, wat niet kwalijk past op den door hem gedanen stap. Deze stap viel te lichter, daar Anslo's vader overleden was, zooals blijkt uit zijne betuiging, dat een lid der familie Rodenburg hem „voor een vader strekt en boet [zijn] zwaer verliezen", en zooals volgens eene opmerking van prof. de Hoop Scheffer tevens blijkt uit de bijzonderheid, dat bij den doop van Reyer de naam des vaders niet aan dien der moeder is toegevoegd. Tegen de verzekering der aangehaalde *Litterae*, dat hij reeds te Amsterdam het katholicisme omhelsd had, staat niet anders over, dan het onvaste bericht omtrent de stemming, waarin hij naar Rome ging; maar nu doet zich de vraag op, zal dan 's jongelings vriendschap met Vondel zijn overgang niet bewerkt hebben?

Tot zooverre prof. Thijms beweren. Hij beantwoordt tegen Witsen Geijsbeek en Wagenaar de laatste vraag ontkennend en beweert dat de *éénige* opgemerkte aanraking tusschen Anslo en Vondel is geweest, dat Anslo Vondels woorden aanhaalde, toen beiden de rede van Gerard Brandt op Hooft hadden hooren voordragen en Anslo hierover aan Brandt schreef. Terwijl nu hierin de meester den bal zeker misslaat — waarover straks —

ontstaan bovendien tegen prof. Thijms opgaven van jaren de volgende bedenkingen.

Er staat in Hergenröthers *Kirchenlexicon* te lezen, dat Anslo op 28-jarigen leeftijd katholiek werd. *Op S. Ambrosius-dag* legde hij zijne geloofsbelijdenis af. Hergenröther haalt hier de *Litterae annuae* der PP. Jesuïeten *anno* 1651 aldus aan: [Inter conversos] „juvenem 28 *annos* natum 1) Mennonis sectatorem primarium et poetam nobilem, ut a Senatu urbis suae laurea patenaque argentea .... donari meruerit"; en dan voegt dezelfde Hergenröther hierbij: over den tijd zijner bekeering heerschen verschillende meeningen, maar de opgegevene datums staan vermeld als handschrift in de *Litterae annuae* (Bourgond. bibl. Brussel VI, nº 21818 b, fol. 200, a. 1651). Dat prof. Thijm trouwens de datums in dit gedeelte der *Litterae annuae* niet geheel juist heeft geacht, blijkt uit zijne omwerking van het woord *duodeviginti* tot *duo et viginti*. Is er mogelijk door anderen, die de *Litterae annuae* op deze plaats voor prof. Thijm nasloegen, 18 voor 28 gelezen?...

En als wij nu 28 lezen, zijn dan de moeilijkheden verdwenen? Niet het minste. De vroegste opgave immers van Anslo's geboortejaar was 1622. Dan zoude hij *vooreerst* zeer laat, op 24-jarigen leeftijd (1646), het Mennonisten-doopsel hebben ontvangen, maar *ten tweede*, hoe rijmt de aanneming van Anslo op S. Ambrosius, 7 December van zijn 28ste jaar, dus van 't jaar 1650, alsook het feit, dat de *Litterae* van 1651 die bekeering — zonder eenige beperking — te Amsterdam stellen,

1) Dit staat in cijfers opgegeven.

met de getuigenis van Anslo zelf 1) en van zoovele auteurs, dat hij het jubeljaar 1650 te Rome gaat vieren en met zijn reis-berichten, die reeds uit het najaar van 1649 zijn.

Dit overwegende zijn wij zeer genegen, om prof. Thijms opinie te volgen, dat 1626 het geboortejaar des dichters is. Evenwel het verschil in de *Litterae annuae* van 1651 maakt de geheele zaak zoo duister voor ons, dat wij alleen als zeker het volgende kunnen aannemen: Anslo's geboortejaar blijft onbeslist tusschen 1622 (of één of twee jaren vroeger) en 1626; hij is vervolgens in het jaar 1646 als Mennist gedoopt; hij trekt naar Rome, om er het jubeljaar 1650 te vieren, en kort te voren was zijn bekeering voorafgegaan 2). Deze bekeering was, zooals wij zagen, door den ijver van drie vaders der Sociëteit van Jesus bewerkt, welke drie vaders, zegt Thijm, wel zullen geweest zijn: Aug. van Teylingen, Petrus Lourensen en Hendrikus van Alkemade, en zoo was dus de katholieke waarheid dat „heilige" geweest, waarover Anslo tegen Brandt had geschertst: Brandt had zijne Susanna toen reeds lief; welnu Anslo verklaarde, dat hij voor zich van een geheel andere min blaakte, en een „geheel ander heiligje had, daar hij bij zwoer" 3).

Wat nu in 't bijzonder Anslo's verband met Vondel aangaat, zoo ontmoeten wij tusschen de werken van den

---

1) Zijn afscheidslied.

2) De *Litt. annuae* en van Vloten's *Beknopte geschied. der Nederl. letteren*, blz. 293.

3) Van Vloten, t. a. p.

prins der dichteren eerst het onderschrift van Vondel op den oom van Anslo en menigmaal de vriendenhand van Anslo zelven.

Vondel had zich in 1639 laten overhalen om de Electra, een treurspel van Sophocles, te vertalen. Toen nu Anslo eens een marmeren beeld van Sophocles aanschouwde, sprak hij, op Vondels overzetting der Electra doelende, dit versje:

Dus ziet men Sophocles, zoo dapper met het wapen
Als schrander met de pen, van marmersteen geschapen;
Maar wie hem hooren wil, hoe hij 't Athenen zong,
Moet luistren naar de maat van zijn Electra's tong 1).

Toen in 1640 de *Josef in Egypte* op den *Josef in Dothan* volgde, vereerde meer dan één dichter van die dagen Vondels treurspel met een lofdicht; het beste, zoo zegt van Lennep, is dat van R. Anslo, hetwelk aldus luidt:

O kuische jongelingh, ey wijck niet van de deugd
Om 't vleijen van een vrou, om 't vleijen van uw jeugd.
Blijf Potiphar getrou, heeft zij haar trou vergeten.
Wat baat verboden lust? Een onlust in 't geweten 2).

Aan Gerard Brandt, toen diens lijkrede op Hooft in den schouwburg door iemand van het tooneel 3) was voorgedragen, zong Anslo deze verzen toe, waarin hij Vondel doet optreden:

O Brandt, mijn welbehagen
Mij om het hert geslagen,
Dat gij door min tot Neerlandts poesij
Aan u verknocht met zinnenmaatschappij

1) *Vondels werken*, v. Lennep, III, 541.

2) T. a. p. III, 800. Zie verder V, 524, 558, 569; VII, 8, 750, 751.

3) Adam Karelz. Vgl. van Vloten: *Beknopte gesch. der Ned. lett.* blz. 292.

En nu weer komt verbreken
Met zonder maat te spreken,
Wanneer ik door uw droefheit weer bezuur
't Gevoelen van mijn diepe hertquetsuur.
Wat wiert ik fel bevochten
Van sterke tegentochten,
Als uw welspreekentheyt hem had beklaagt,
Daar noch mijn ziel met Muyden rou om draagt!
Uw tong kan herten treffen.
Zal ik uw lof verheffen?
Het scheen wel licht, indien ik dat bestond,
Eenzijdigheyt van een verplichten mondt:
Ick stel dat dan ter zijden
Om opspraak te vermijden;
En dikwijls heeft het oordeel van een vriendt
De laster van vooroordeel ook verdient:
Maar toen met ope deuren
De Schouburg was aan 't treuren,
Bevond zich daar des Aemstels keurpoeet,
Die zoo veel tijds in dichten heeft besteet
En loflijk onderwonden
Te vinden nieuwe vonden:
Waarom mijn pen den Agrippijnschen Rijn
Voor zoo een zoon zal eeuwig dankbaar zijn.
Wat stont hij opgetogen!
Gij hadt, door uw vermogen,
Dien grooten Man zoo krachtig opgevoert.
Die sprack in 't eind (*nadat hij hol beroerd*
Van ijver opgenomen
Weer was tot zich bekomen):
„Hoe eer ik best, voor Amstels lofaltaar,
„Met lof en dank haar *eersten redenaar*;
„Die vrij van taalgebreken,
„Haar 't schoonste Duijts leert spreken.
„Men wijde aan hem, die dus den Drossardt looft,
„Tot dankbaarheid dan vrij een zilver *Hooft*.
„Niet om hem te betalen.
„Wat kan die kunst ophalen?
„Een gaau vernuft is voor het goudt te duur
„Ik zie, hij is een wonder der Natuur,

„Dien zij, om meê te pronken,
„Veel gaven heeft verschonken.
„Dat nu de ziel van Muydens groote Drost,
„Ontbonden en van 's lichaams pak verlost,
„Mocht met haar hemelsche ooren
„Haar eige Lijklof hooren!
„Zij waar verheugt. Dien heeft Natuur te baat
„Hetzij hij schrijft op maat of zonder maat.
„Zijn oordeel is ervaren.
„'t Verstandt quam voor de jaren".
Zoo sprak die man, verwondert, overluyt,
Op deze sin, zijn hert voor ieder uit.
Nu ben ik ook gehouwen
Mijn oordeel te betrouwen:
En acht mij ook gelukkig, nu mijn rêen
Met dat verstandt hier stemmen overeen.

Voordat Anslo naar Rome trok, was hij dus een bekend dichter, hoewel zeker niet gelijk aan Vondel; want Anslo zelf zeide immers tot Christina in zijn vers: *Papier voor goud*:

Gij schenkt aan mij een borstcieraat en keten:
Maar zooveel als mijn nederig gedicht
Voor 't heerlijk rijm des grooten Vondels zwicht,
Zooveel te meer heb ik u dank te weten.

Maar toch was hij reeds gevierd en flink genoeg om door Folkema geteekend en, wat meer zegt, door Govert Flinck geportretteerd te worden, op welk portret het „borstcieraat" reeds prijkt.

In hoeverre ontmoet men nu het Katholicisme in Anslo's werken? Sporen van het Katholicisme — antwoordt prof. Thijm — vindt men niet in Anslo's treurspel *De bloedbruiloft*, al verdient de gematigdheid, waarmede de godsdienst er in besproken wordt, onze opmerking. Wagenaar plaatst het stuk in 1649. Niet

veel vroeger dan 1647 wil prof. Thijm het plaatsen. Dit blijkt uit een gedeelte van het stuk, waarin Coligny's schim aan zijne weduwe komt voorspellen, dat ze bij haren aanstaanden tweeden man

> De blijde moeder wordt van Frederick Henderijk,
> Die, volgende zich zelf', heeft niemand zijns gelijk.

Verder is hier nog iets bijzonders. Anslo zegt, dat hij het stuk liever in zijn kamer had besloten, maar hij brengt het in het licht „*ten gunste van een, die hem zoo lief is als het licht*". Nu is er een opdracht voorgeplaatst aan Leblon, den Zweedschen gezant van koningin Christina, maar in het handschrift is er een versje en opdracht geweest voor de begaafde mejuffrouw Magdalena Baak, dochter van haar, aan wie Vondel zijn *Kruisberg* opdroeg. Was deze jonkvrouw eens onzen Anslo zoo dierbaar als het licht? En waarom bleef die opdracht later weg? Moet waarlijk, zooals prof. Thijm schijnt te willen, Anslo, om bovenstaande handelwijze, geacht worden meerdere vliegen in één klap te hebben willen slaan, door zijn aardsch heiligje tegen een beter te wisselen en zich een machtig man als Leblon tot vriend te maken? Recht duidelijk is ons dit alles niet, maar wij mochten deze omstandigheden niet verzwijgen, te meer daar een jaar later — zegt Thijm — ook de bordjens op het stuk van overtuiging in politiek reeds verhangen zijn. De Amsterdamsche burgemeesters worden als vredevaders begroet, maar de hoogste eer wordt aan den Spaanschen afgevaardigde, den graaf van Pignoranda gegeven, en zelfs de „domme dwingelant" (Spanje namelijk) is een held en weldoener der menschheid geworden:

De vrede, toen ze zag het oorlog weghgedreven,
Sprak tot de Nijdt, toen 't werk te Munster was gedaan:
Is nu de Spaansche Vorst, die dit heeft aangeheven,
Niet grooter dan August, niet beter dan Trajaan?
„Ik moet het zeggen", sprak de Nijdt,
Heel opgezwollen van den spijt.

Zoo gaat het. Bij *den aanvang* (vermoedelijk) der *vredesonderhandelingen* kon Anslo den vrede nog een zeer protestantsch-getint vers in den mond leggen, en toch, in het stuk *Neerlants Vredevreugt*, gemaakt bij *de afkondiging* des vredes, komt niets voor, dat in strijd zoude wezen met een roomsche overtuiging.

En nu eerst volgen wij Anslo op zijn reis *ad limina Apostolorum*. Niet onbekend met de bouwkunst 1) en liefde met kennis koesterend voor de Italiaansche schilderkunst, moest Anslo dezen tocht — behalve met het oog op 't aanstaand jubeljaar — reeds zeer verkieselijk achtten. En toch scheiden deed wee! Ja waarlijk, Anslo was niet vaderlandloos, zoo als men soms insinueert 2), maar na weinige dagen afzijns zong hij van den Rijn voor Bingen zijn Amsterdam aldus toe:

't Is waar, mijn stad, dat ik van u niet lang
Ben afgeweest, maar 't is mij reeds te bang,

en daarachter volgt dan de bekentenis van Anslo, hoe

---

1) Zijn vers op den bouwstijl van het stadhuis kan het getuigen (*Dietsche War.* bl. 445):

„Hier zag ze Ioniën heel nagebootst in 't bouwen,
En hier een eed'ler zwier een beter voet gehouwen
Gelijk Korinthen plag. Hier mengt men kunst ineen.
Hier volgt men heel beknopt het Roomsch gebruik alleen".

2) Van Vloten zegt zeer eigenaardig anderen na: „dat Anslo zich te Rome als bekeerde Mennonist zooveel beter te huis moest gevoelen".

hij bij zijn intreê in het Sticht, tot driemalen toe teruggekeerd was langs de brug van Nieuwersluis, om Amstels veste weer te bereiken. Doch ten laatste had een tocht van reislust het gewonnen en had Anslo zich opgemaakt,

> om met een hoogen toon
> Te Rome voor des Tibers myterkroon
> Latijn te spreken.

Paus Innocentius beloonde die Latijnsche verzen, op hoogen toon gezongen, met een gouden medalje, zoodat Rome onzen Hollander met veel eere heeft opgenomen. Daar in Rome beschreef hij het kroningsfeest zijner vriendin Christina (zeer uit de verte dus), en in 1655, toen Christina, die mede katholiek was geworden, naar Rome was gekomen, genoot Anslo de eer persoonlijk aan haar te worden voorgesteld en volgde *De evangelische parel.* Bedroevend mag ook hier de dooreenmenging heeten van alle datums, die in Anslo's leven beroemd zijn. Zoo plaatst o. a. de uitgever van Anslo's verzamelde werken J. de Haas het *Trouwdicht op Willem Blaeu en Anna van Loon* veel te vroeg; niet zes maanden na zijn aankomst te Rome kon Anslo's muze „verleerd hebben Duitsch te spreken"; neen het dichtstuk is veel later gezongen en na het dichtstuk *De Napelsche pest.* Willem Blaeu was namelijk op een reis door Europa ook te Rome gekomen en bezocht daar Anslo; men hield er een vroolijken avond; doch zie, toen Anslo den anderen dag weder zijn vriend ging bezoeken, vond hij hem getroffen door de gevreesde ziekte en een waarschuwingsbriefje op de deur. Gelukkig genas Blaeu

en later, in 1659 onder den grooten bouwtijd van Paus Alexander 1),

Nu Alexander bout gelijk een tweede August,

dichtte onze Anslo op den 17den van Bloeimaand het door Vondel geprezene poëem 2).

Nog een ander Nederlander, de minderbekende dichter Six van Chandelier, bezocht Anslo te Rome. Van hem bestaat nog het afscheidsvers aan Anslo, hetwelk aldus aanvangt:

Vaarwel, o jonge prins der Amstelsche Poeeten,
In 't juitinghjaar; ik keer, na offring van mijn dienst.

Katholiek was deze Six niet, maar een waar vaderlander, zoodat hij zelfs hoopte, dat Anslo Vondel in 't Italiaansch zou vertalen; ook door hem 3) is het bericht bevestigd, dat Anslo te Rome secretaris was geworden bij kardinaal Capponi.

Verder laat deze rijmelaar over zijn vriendelijken gastheer door een vogel deze woorden zeggen:

Hij had Menno uitgetrokken,
Ging in lange knunnikrokken,
Hingh de zeilen naa den wind,
Van den mijtergod bemind,
Welken stoel hij kon verplichten
Met hoogvliegende gedichten,
Als een oud of nieuw Romein
In uitheemschen ongemein.

Bidloo ten laatste verhaalt in zijn *Pan-Poeticon* ver-

1) Alexander VII, 1655—1667.

2) *Dietsche Warande*, V, 498 en 499.

3) Bij de tweede komst van Christina zong Anslo weder een poëem. Op dit alles zinspeelt Six in een zijner rijmen.

scheidene kleine bijzonderheden over Anslo, en, daar hij uit de naaste berichten schijnt geput te hebben, meent prof. Thijm dat hij geloofwaardig is, waar hij evenals Six verhaalt, dat Anslo tot den geestelijken stand is overgegaan. Hooge waardigheden werden evenwel nimmer Anslo's deel. „Aemilius Altière — zoo verhaalt Bidloo — werd tot Paus verkozen in 1670; deze deed [vroeger] met veel beloften Anslo tot zijn dienst verzoeken, maar hij, niet anders meenende, of zijn meester, de Cardinaal Capponi, stond tot die waardigheid verheven te worden, weigerde het en miste daardoor zijn bevordering tot een Cardinaalschap of Prelature". En zoo stierf Anslo anno 1669 te Perugia,

Van vordering tot kerklijk ampt ontbloot.

Waarom — zoo moet ons nog van het hart — waarom neemt prof. Thijm aan, dat Anslo geen vast karakter had? Er wordt geen enkel bewijs voor aangeboden, en de stap van den Mennonist tot Rome had nog al iets in! Dat hij in een vers, in betrekking met den Munsterschen vrede en den Spaanschen krijg, soms wat veel van de Hollandsche zijde naar de Spaansche overhelde ..... wie zal daaruit tegen Anslo's karakter redeneeren? Intusschen schreef van Vloten dapper de meening van prof. Thijm over met de verzekering: „Wij kunnen het gerustelijk zóó aannemen". Op een andere plaats, alwaar prof. Thijm den (al te) jeugdigen dichter Anslo zijn verzenmakerij niet kan vergeven, omdat het hier meer prosodie-liefde dan het *pectus disertum faciens* in Anslo was, heet het tevens, dat Anslo wat al *te vrije* verzen op de bruiloft van zijne zuster

dichtte. Ook hier schijnt het *vrije* alleen in 's jongelings stoutmoedigheid te hebben bestaan.

Dat Anslo inderdaad zijne moedertaal bleef liefhebben — ook later in Rome — blijkt misschien nog wel het beste uit het lied, aan Johan Hofman uit Rome toegezonden, toen deze zijn *Nederlandsche Woordenschat* — later door Lodewijk Meijer vermeerderd — uitgaf. „O Neerland", zoo riep toen Anslo uit:

O Neerlant, wie is u in spraak gelijk?
Zoo kort, zoo net, zoo zin- zoo woordenrijck?
Niet, dat ik, van een ijdlen waan bezeten,
Wille onze taal de Paradijstaal heeten;
Maar 't dunkt me vreemt, dat gij uw zuivre smaak
Besmet, en vindt in een onzuivre smaak 1).

Dezelfde goede richting dus, die ook Antonides van der Goes tot een zoon van Vondel heeft gemaakt, het nastreven van zuivere taalvormen, is een eigenschap van Anslo geweest.

Wij eindigen met een korte vermelding van letterkundige uitspraken over Anslo en zijne werken welke door J. de Hoog in 1713 te Rotterdam in klein octaaf zijn uitgegeven.

Van Vloten getuigt „dat Anslo van gelijke liefde voor de poëzie blaakte als Brandt" 2). Niet minder loffelijk spreekt de Clercq over Anslo 3):

Onder de overige dichters, die den ouden Vondel op het poor traden, behoort vooral Reinier Anslo, door zijn overgang tot de Katholijke Kerk en zijn verblijf in Italië bekend. Ook

1) Van Vloten, *Beknopte gesch. der Ned. lett.* blz. 295.
2) T. a. p.
3) *Verhand. over den invloed der vreemde lett.* blz. 227.

bij hem ontmoet men de schoonheden en gebreken zijner voorgangers. Stoutheid van vlugt en schilderachtigheid van verbeelding zal niemand hem ligtelijk ontzeggen, doch ook gezwollenheid en veelvuldige woordspelingen heerschten nog in zijne gedichten. Hij behoort echter tot die dichters, die, zelfs nadat de tijd alle de onderwerpen, die toenmaals hunne geestdrift ontvlamden, voor ons van waarde beroofd heeft, met genoegen herlezen worden. In eenigen zijner lierzangen heerscht een geest, eenen navolger van Horatius niet onwaardig. In zijne *Pest te Napels* boezemt het schrikverwekkend onderwerp zelf belangstelling in; eindelijk in zijne *Parijsche bruiloft* vinden wij een treurspel, misschien meer dan eenig van dien tijd thans ter opvoering geschikt, en waarin het, (hoewel de gedachte, om bij het einde des stuks de grootheid van het Huis van Oranje door Karel IX te doen voorspellen, wat ver gezocht zij) vooral in de rol van den koning aan geene gelukkige oogenblikken ontbreekt.

En eindelijk in hetzelfde jaar, waarin de Clercq de bovenstaande woorden aan de pers vertrouwde, heeft Matthijs Siegenbeek 1) aldus over Anslo's werken — met beroep op Wagenaars gezag — gesproken:

Deze verzameling, in welke zijn *Martelkroon van Steven*, zijn gedicht op de *Pest van Napels* en zijn treurspel de *Parijsche bruiloft* bovenal onderscheiding verdienen, doet hem over 't geheel als een net, deftig en sierlijk dichter kennen, en rechtvaardigt allezins den lof, hem door Vondel, Vollenhove, Brandt en andere groote mannen gegeven. Somwijlen echter heeft hij iets gezochts in zijne uitdrukkingen en is van valsch vernuft niet geheel vrij te spreken.

Elberts overdreef dus niet in onze dagen, toen hij in zijn tabellarische *Handleiding voor de beoefening der Nederl. letterkunde* (bl. 41) deze korte aanteekening over Anslo's gedichten gaf:

---

1) *Geschied. der Ned. Letterkunde*, blz. 173, met verwijzing naar Wagenaar, *Beschr. van Amsterdam*, Stuk III, blz. 297 en 298.

Gedichten vol schilderachtige beschrijvingen, met kracht voorgesteld, doch niet vrij van gedwongenheid en valsch vernuft. Bij voorkeur schijnt hij sombere tafereelen te schetsen. Zijn *Pest te Napels*, ofschoon een stout en schilderachtig dichtstuk, is vol van de ijselijkste en walgelijkste tooneelen".

Ik mag mijn artikel niet eindigen zonder bijzonderen dank aan prof. Dessens van Warmond, die mij uit de bibliotheek van het Seminarie de noodige werken, op mijn verzoek, welwillend ter beschikking stelde.

Rotterdam. P. M. BOTS, Pr.

VERDRAAGZAAMHEID.

(Vervolg van bl. 226 vv.)

II. BURGERLIJKE VERDRAAGZAAMHEID.

Ieder Christen, zoo leert de H. Augustinus (*Tract. X in Joan.*), moet bezield zijn met ijver voor het huis Gods. Wie is bezield met ijver voor het huis Gods? Hij, die alle verkeerdheden, welke hij daar ziet, tracht te verbeteren en zoekt te herstellen, die niet onverschillig toeziet, maar, waar hij niet verbeteren kan, verdraagt en zucht.

Onder die verkeerdheden moet zeker de godsdienstige dwaling op de eerste plaats gerekend worden, en bijgevolg zal ieder ijverig Katholiek niets liever wenschen dan die dwaling weg te nemen en zijn verdoolde broeders, in wier midden hij leeft, die met hem een en dezelfde burgerlijke maatschappij vormen, tot de waarheid terug te brengen. Maar welke zijn de middelen, die hij daartoe kan gebruiken? De gewone burger bezit tegenover zijne medeburgers geen gezag hoegenaamd, veel minder een dwingende macht (vis coactiva). Al ware dus dwang een in zich geoorloofd middel, in de verhoudingen van het burgerlijke leven kan er van

dit middel nimmer sprake zijn 1). Blijven dus, behalve het gebed, alleen de zedelijke middelen ter overreding: het woord en het voorbeeld.

In het geven van een goed voorbeeld, dat is hier, in het trouw en stipt beleven der katholieke leer, heeft men nog nimmer onverdraagzaamheid gezien. Evenzoo zou het ongerijmd wezen ons voor onverdraagzaam te houden, omdat we voor de bekeering van andersdenkenden bidden. We behoeven dus slechts te spreken over de bestrijding der dwaling door middel van het woord, of m. a. w. over de broederlijke vermaning. Deze zou in onverdraagzaamheid, ten minste in lastige en hatelijke indringerij kunnen ontaarden, indien de Katholieken verplicht waren of zich geroepen rekenden, om bij iedere gelegenheid, te pas en te onpas, altoos wêer hun andersdenkende medeburgers op hun godsdienstige dwalingen te wijzen.

Dit is echter geenszins het geval.

De godgeleerde schrijvers leeren eenparig, dat bij-

---

1) Het spreekt van zelf, dat hier een uitzondering moet worden gemaakt voor de verhouding van het huisgezin. De vader, of hij die de plaats des vaders inneemt, bezit wél gezag en dwingende macht over zijne kinderen. Van hem zegt Kard. Dechamps (*Entret sur la Dém. de la foi*, Ent. IV): „Om een deugd te kunnen zijn in een persoon, die met gezag bekleed is, b v. in een vader des huisgezins, moet de verdraagzaamheid verbonden zijn met ijver voor het goede en met die kracht, welke het kwade zooveel mogelijk voorkomt, het onderdrukt, indien zachtheid het niet geneest, en bovenal het belet zich uit te breiden en te schaden aan de anderen. Zonder deze voorwaarde zou de verdraagzaamheid een wreede zwakheid worden". Eenige regels verder haalt dezelfde schrijver een zinsnede aan uit den *Univers* (van 10 Aug. 1856), die aldus luidt: „In het christelijk gezin heeft de vader het recht en de plicht, op geen enkelen groud datgene te dulden, wat men vrijheid van denken genoemd heeft, en de *openbaringen* daarvan vrijmachtig te onderdrukken".

zondere personen, die door geen nauwere banden met elkander verbonden zijn, slechts zelden eigenlijk verplicht zijn om elkander bij broederlijke vermaning op hunne verkeerdheden te wijzen, en dat in het bijzonder de vermaning *mag* achterwege gelaten worden, indien er geen genoegzame grond is om te hopen, dat zij baten zal, of indien er vrees bestaat, dat zij den vermaner merkelijke schade of ongerief zal berokkenen; zij *moet* worden nagelaten, zoo dikwijls er gegronde vrees bestaat, dat een vermaning meer kwaad dan goed zal stichten.

Als wij deze regelen op onze stof toepassen, wordt het duidelijk, dat een Katholiek — nauwere betrekkingen daargelaten — uiterst zelden gehouden zal zijn om door broederlijke vermaning de dwaling te bestrijden, ja dat hij zulks in den regel zal moeten nalaten. Want op de eerste plaats, voldoende grond om te hopen, dat zulk een vermaning baten zal, bestaat er, althans in onze toestanden, in verre de meeste gevallen zeker niet; vervolgens, indien de Katholieken telkens hunne dwalende broeders met dergelijke vermaningen lastig vielen, zouden zij daardoor ongetwijfeld de andersgezinden verbitteren, en deze verbittering zou niet slechts schade en ongerief voor ons na zich sleepen, maar zou tevens de bekeering der dwalenden niet weinig bemoeilijken.

Verder, er bestaat een kerkelijke wet, bij welke het redetwisten over geloofszaken met andersdenkenden aan de leeken verboden wordt. Nu beweren verschillende schrijvers wel, dat dit verbod in streken met sterk gemengde bevolking niet verplicht, omdat het daar in velerlei omstandigheden onmogelijk onderhouden kan worden, maar uit het bestaan van zulk een verbod

blijkt in elk geval allerduidelijkst, dat het opdringen van broederlijke vermaningen aan andersgezinden volstrekt niet strookt met den geest der Katholieke Kerk; zulke vermaningen immers zouden noodzakelijkerwijze onophoudelijk redetwisten uitlokken.

Het is dan ook een onloochenbaar feit, dat Katholieken in het burgerlijk verkeer zeer zelden iemand over zijn godsdienstige dwalingen onderhouden, en iedere andersgezinde, die ooit met degelijke Katholieken of zelfs met priesters, die dan toch als natuurlijke handhavers van den godsdienst het eerste tot dergelijke vermaningen gehouden zouden zijn, omgang heeft gehad, zal moeten erkennen, dat zij zich volstrekt niet verplicht of geroepen rekenen om bij iedere gelegenheid iemand zijne dwalingen onder het oog te brengen. Hetzelfde kan waarlijk niet van alle andersdenkenden gezegd worden; ook hier gaan dikwerf de woorden van den H. Gregorius den Groote in vervulling: „De ware gerechtigheid baart medelijden, de valsche verontwaardiging" (*Hom. XXXIV in Evang.*).

Zoo oefenen de Katholieken in de burgerlijke samenleving onophoudelijk verdraagzaamheid tegen de dwaling, d. w. z. zij verdragen het voortbestaan dier dwaling met geduld en zachtmoedigheid, zonder zich over haar te verbitteren; zij bestrijden haar ongetwijfeld, doch alleen daar, waar het pas geeft en vrucht te wachten is; niet met blinde dweepzieke voortvarendheid, maar met dien beleidvollen tact, welke nimmer de rechten van anderen krenkt, noch de liefde uit het oog verliest. En, wat vooral niet mag worden voorbijgezien, deze verdraagzaamheid spruit niet voort uit lauwheid of

plichtverzuim, maar ze is de gereede toepassing van het katholieke beginsel, dat het kwaad, ofschoon in zich verafschuwd en betreurd, geduld mag worden om een zedelijke goede en toereikende reden.

Tot zoover over de dwaling. Gelijk echter de zieke verschilt van de ziekte, zoo is er ook onderscheid tusschen de dwaling en den dwalende. De dwaling, zoo zeiden we, heeft voor zich geen recht hoegenaamd; in den dwalende daarentegen erkennen we gaarne en ten volle den mensch en den Christen, met al de rechten, die uit deze dubbele hoedanigheid voortspruiten. Alle menschen zonder onderscheid zijn geschapen naar het beeld Gods; allen zijn verlost door het kostbaar bloed van J. C.; allen zijn geroepen en bestemd voor de eeuwige zaligheid; allen kunnen, zoolang ze nog leven, hun zaligheid bewerken; daarom zijn ook allen zonder onderscheid onze evennaasten, en — den naaste moeten wij beminnen gelijk onszelven. Het gebod der naastenliefde kent geene uitzonderingen. Met welk recht zouden we dan voor de dwalenden in het geloof een uitzondering kunnen maken. De katholieke godgeleerden verklaren dan ook eenstemmig, dat wij tegenover den afgedwaalde — of ongeloovige — even zoo goed als tegenover den rechtgeloovige gehouden zijn tot alles, wat de rechtvaardigheid of de naastenliefde eischen; zij verklaren verder dat de Katholiek, die op eenige wijze in nauwere betrekking staat tot andersdenkenden — b. v. als kind, echtgenoot, vriend — aan dezen ook alle verplichtingen vervullen moet, welke uit die meer innige betrekking voortvloeien. Gelijk het van den eenen kant ons nooit

geoorloofd is de dwaling te beminnen of goed te keuren ter wille van den persoon, die haar aanhangt, zoo mogen we van den anderen kant nooit den persoon van onze liefde uitsluiten uit afschuw van de dwaling, die hij aankleeft; en dit geldt zelfs voor het geval, dat we zekerheid zouden hebben, dat iemand te kwader trouw in dwaling verkeerde. De persoon, de dwalende, heeft altoos aanspraak op onze liefde. Hieruit volgt tevens, dat we, streng genomen, eigenlijk niet kunnen spreken van verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden; verdraagzaamheid in den juisten zin sluit afkeuring, afschuw in, en tot afschuw tegenover een persoon zijn we nimmer gerechtigd. De personen, die in dwaling verkeeren, zijn we meer schuldig dan verdraagzaamheid, zij hebben recht op onze liefde. Wanneer tegenover personen van verdraagzaamheid spraak is, wordt daarmede bedoeld de geduldige vreedzame gezindheid jegens iemand, wiens verkeerdheden ons mishagen. Die gezindheid komt voort uit liefde en ootmoed, en wordt door oefening het beste verkregen.

Geheel in overeenstemming hiermede is het onder Katholieken als het ware een geijkte term om van andersdenkenden te spreken als van „dwalende broeders", opdat die naam zelve ons voortdurend zou herinneren aan de liefde, die we hun schuldig zijn. Het spreekt van zelf, dat die liefde geen geveinsde of onvruchtbare wezen mag, zij moet zich uitspreken in daden. Reeds de H. Paulus leerde: „Zoo dan, terwijl we tijd hebben, laat ons weldoen aan *allen*" (Gal. VI, 10) 1); en dat

1) Als de H. Paulus op de aangehaalde woorden onmiddellijk laat

de leer der Kerk ook op dit stuk niet veranderd is bewijzen o. a. de woorden van ons *Concilium Provinciale* (p. 109): „De H. Moeder de Kerk .... spoort hare kinderen aan, nooit te kort te doen aan de plichten der liefde jegens hen, die geen geloof hebben of van het ware geloof zijn afgedwaald". Trouwens de Kerk heeft nooit opgehouden hare geloovigen op te wekken tot gebed voor andersdenkenden, ja blijkens den *Catechismus van het Concilie van Trente* is dat gebed zelfs een plicht: „Iemand moge een vijand zijn, of een vreemdeling, of een ongeloovige, hij is onze naaste: dien moeten wij op Gods bevel beminnen, gevolgelijk moeten we ook, dit is een plicht der liefde, gebeden voor hen doen" (Pars IV, Cap. V, 1). Zelve geeft de Kerk daarvan het voorbeeld, want ieder H. Misoffer wordt opgedragen „voor het heil van ons en van de geheele wereld" (*Miss. Rom.* Oblat. Cal.), dus ook voor het heil van andersgeloovigen. Men vergete hierbij niet, dat, van geloovig standpunt, voor iemand bidden de hoogste liefdedienst is. Het is dus volstrekt onwaar, dat onze beginselen ons haat, afgekeerdheid of geringschatting van andersdenkenden tot plicht zouden maken. Degenen, die zulks aan het arme volk wijsmaken, weten trouwens ook wel beter.

---

volgen: „doch voornamelijk aan de huisgenooten des geloofs", bewijst dit te duidelijker, dat hij onder „allen" ook de on- en andersgeloovigen begreep. Overigens hebben deze laatste woorden niets stuitends voor andersdenkenden, immers de goedgeregelde liefde vordert, dat, bij gelijke behoeften, diegenen voorgaan, met wie we door meer of inniger banden verbonden zijn. Welnu, de eenheid des geloofs vormt ook van zelf een inniger betrekking, en zij moest dat ten tijde van den H. Paulus nog meer doen dan thans, omdat toen het aantal Katholieken betrekkelijk nog zoo gering was.

Bestaat er echter niet eenige grond voor de volgende bedenking? Laat het zijn, dat de Kerk niet rechtstreeks hare kinderen tot afkeer jegens andersdenkenden aanspoort, zij doet het toch zijdelings door de liefdelooze wijze, waarop zij over alle onkatholieken oordeelt, en door de afscheiding, die zij in het feitelijke leven onder menig opzicht tusschen hare geloovigen en de andersgezinde medeburgers teweeg brengt.

Is de Kerk werkelijk liefdeloos in hare beoordeeling van andersdenkenden? Ja zegt men, want door te beweren, dat zij de „alleenzaligmakende Kerk" is, beweert ze tevens dat alle onkatholieken voor eeuwig verloren gaan. Deze laatste leer zou zeker liefdeloos en onverdraagzaam zijn, maar.... zij is geenszins de leer der Katholieke Kerk, en zij volgt volstrekt niet uit het leerstuk der „alleenzaligmakende Kerk".

„Alleenzaligmakend" wordt de Kerk genoemd, omdat zij de eenige heilsinrichting is, die Christus gesticht heeft, en omdat zij alleen de ongeschonden leer van Jesus en al zijne genademiddelen bezit.

Daaruit volgt wèl, dat allen, die de Katholieke Kerk als de ware Kerk hebben leeren kennen, op straffe van eeuwige verwerping verplicht zijn zich bij haar aan te sluiten: m. a. w. dat ieder, die tegen beter weten in, dus tegen zijn eigen betere overtuiging, een dwaalgeloof aanhangt en tot zijnen dood toe blijft aanhangen, voor eeuwig verloren zal gaan. Dit is echter geen liefdeloos oordeel, maar een onloochenbare en voor ieder duidelijke waarheid.

Uit het bedoelde leerstuk volgt echter niet, dat volstrekt allen, dus ook degenen, die zonder hunne zware

schuld zich buiten de zichtbare Kerk bevinden, daarom verloren zullen gaan. Zóó te oordeelen zou inderdaad niet slechts liefdeloos, maar ook onzinnig en zelfs godslasterlijk wezen; want het is een godslastering te beweren, dat de rechtvaardige God iemand, die niet zwaar schuldig is, voor eeuwig zal verwerpen. Door den H. Pius V en nog twee andere Pausen is de volgende stelling van Bajus veroordeeld: „Het enkele niet-gelooven is een zonde in hen, aan wie Christus niet gepredikt is" (Prop. 68). Indien nu het geheele gemis van geloof, waar het uit schuldelooze onwetendheid voortkomt, volgens de uitspraak der Kerk niet eens zonde is, hoe zou dan een dwaling, die uit echte onwetendheid voortkomt, zonde kunnen zijn, een zonde nog wel, die de eeuwige verwerping zou verdienen.

Treffend schoon zegt Mgr. Egger (t. a. p. bl. 17): „De lijn, die zichtbaar de katholieken van de niet-katholieken scheidt, wordt doorkruist van een andere lijn, welke voor de oogen Gods de erfgenamen des hemels afscheidt van de kinderen der gramschap. Het uitwendig behooren tot de zichtbare Kerk is wel zeer gewichtig, maar op zich alleen niet beslissend". Inderdaad, gelijk er van de ledematen der zichtbare Kerk verloren zullen gaan om hun zondig leven, zoo zullen er van degenen, die buiten de zichtbare Kerk staan, zalig worden om hun goede trouw 1) en deugdzaam leven. Mocht men vragen,

1) Wij zeggen „om hun goede trouw". Deze goede trouw bestaat hierin, dat iemand in zijn hart bereid is om alles te gelooven, wat God geopenbaard heeft, en alle middelen ter zaligheid te gebruiken, die God heeft ingesteld. Zulk eene gesteltenis des harten — ze behoeft niet duidelijk uitgesproken te zijn, als ze slechts, hoe dan ook, werkelijk bestaat — kan zeer goed samengaan met eene dwaling in het geloof, en feitelijk gaat

of het getal dezer laatsten groot zal zijn, dan antwoorden we met den H. Paulus: „Hen, die buiten [de Kerk] zijn, zal God oordeelen" (I Cor. V, 13); we hebben daarover niet te beslissen, we hopen en bidden. Tegenover iederen dwalende in het bijzonder is de Katholiek verplicht, zoolang mogelijk aan een schuldelooze dwaling te denken; ook hier immers is de algemeene regel van toepassing: iedereen moet voor goed gehouden worden, totdat het bewezen is, dat hij slecht is.

---

ze daarmeê samen, zoo dikwerf iemand, uit schuldelooze onwetendheid, zijn dwaalgeloof voor de waarheid houdt. Immers welke is dan de beweegreden, waarom hij zulk een dwaalgeloof aanhangt? Geen andere dan deze: omdat hij meent, dat God het geopenbaard heeft. Hij is dus werkelijk bereid om datgene aan te nemen, wat God heeft geopenbaard. Dit is echter in den grond reeds eene — zij het ook onbewuste en ingewikkelde — instemming met het ware, d. w. z. katholieke geloof; en daarom behoort ieder, die werkelijk te goeder trouw dwaalt, eigenlijk ook eeniger mate tot de Katholieke Kerk. Eeniger mate, zeggen we. Voor zoover de Kerk is eene zichtbare maatschappij — de zichtbare Kerk, het lichaam der Kerk — behoort hij niet tot haar. Maar voor zoover de Kerk is de verzameling van allen, die door het geloof en de liefde met Christus verbonden zijn — de onzichtbare Kerk, de ziel der Kerk — behoort hij wel tot haar (indien hij ten minste in staat van genade is).

Hieruit blijkt tevens, dat degenen, die te goeder trouw dwalen, niet tot zaligheid gebracht worden *door* hun dwaalgeloof, maar *ondanks* hun dwaalgeloof, *door* hun goede trouw. In deze goede trouw ligt opgesloten een onbewuste instemming met het ware geloof, welke, zoo ze gepaard gaat met den staat van genade, hen doet behooren tot de ziel der Kerk. Ook voor hén dus is de Katholieke Kerk „de alleenzaligmakende Kerk".

De vaak misbruikte uitdrukking: „buiten de Kerk geen zaligheid" kan òf in volstrekten òf in betrekkelijken zin worden opgevat. Vat men haar op in volstrekten zin, dan beteekent zij: dat de zaligheid onmogelijk is voor hen, die *geheel* buiten de Kerk zijn, d. w. z. niet slechts buiten de zichtbare, maar ook buiten de onzichtbare Kerk. Vat men haar op in betrekkelijken zin, dan beteekent zij, dat de zaligheid onmogelijk is voor hen, die door hun *eigen zware schuld* buiten de zichtbare Kerk zijn.

In geheel deze leer is immers niets, wat den Katholiek aanleiding kan geven om zijn dwalende broeders liefdeloos te behandelen!

Een soortgelijke moeilijkheid ontleent men soms aan den banvloek der Kerk, toegepast op ketterij. De Kerk, zegt men, spreekt den banvloek uit over ieder, die in zaken des geloofs anders denkt dan zij; zij noemt iederen dwalende een ketter; daardoor kweekt ze minachting en afkeer jegens alle andersdenkenden, die ze met dien hatelijken naam bestempelt.

Ook hier is verkeerd begrip de oorzaak der beschuldigingen, die tegen ons worden ingebracht.

De kerkelijke ban is een censuur, d. w. z. een geestelijke straf, bij welke de hardnekkig schuldige tot zijne verbetering beroofd wordt van die goederen, aan welke hij als lid der Kerk deel had. Straf onderstelt schuld, zware straf zware schuld, gevolgelijk leeren alle katholieke schrijvers over kerkrecht, dat alléén hij, die zich aan een *zware zonde* met *hardnekkigheid* schuldig maakt, door den ban getroffen kan worden. Indien dus de banvloek wordt uitgesproken tegen hen, die in geloofszaken een dwaling aanhangen, dan treft hij niet alle dwalenden zonder onderscheid, maar alléén dezulken, bij wie de dwaling vooreerst een *zware* en vervolgens ook een *hardnekkige* zonde is, m. a. w. alleen hen, die tegen beter weten in, hun dwaling halsstarrig volhouden.

Is het nu onverdraagzaam of liefdeloos, dat de Kerk van hare gemeenschap en van de goederen, die daaruit voortspruiten, dengene uitsluit, die zich tegen beter weten in niet wil onderwerpen aan hare grondwet, d. w. z. aan hare geloofsleer. Iedere vereeniging heeft immers het

recht en moet dat hebben, om leden uit te werpen, die zich grovelijk aan hare fundamenteele bepalingen vergrijpen. Waarom zou de Kerk dat recht niet hebben? Bovendien is die uitsluiting bij haar niet enkel, ja zelfs niet op de eerste plaats een wrekende straf, maar een straf ter verbetering, die opgeheven wordt, zoodra er verbetering plaats grijpt.

Al is dus de Kerk van oudsher gewoon, tot waarschuwing van al hare kinderen, den banvloek, wat den vorm betreft, in het algemeen uit te spreken over allen, die deze of gene veroordeelde leer aanhangen, toch treft die banvloek nimmer hen, die zonder zware schuld of zonder hardnekkigheid dwalen. Dezulken worden ook niet met den hatelijken naam van „ketters" bestempeld. Ten bewijze strekken de woorden van den H. Alphonsus de Liguorio, een gezag, dat door niemand zal afgewezen worden: „Niemand is ketter, zoolang hij .... niet weet, dat de ware Kerk van Christus het tegendeel houdt, al mocht hij ook, zelfs uit schuldige en trage onwetendheid, zijn gevoelen met hand en tand verdedigen" 1).

Men meene nu niet, dat dit een soort geheime leer is, welke slechts ter kennis komt van degenen, die een diepere studie van het Katholicisme gemaakt hebben; integendeel, ons *Conc. Provinc.* zegt uitdrukkelijk: „op dit punt moeten de geloovigen zorgvuldig onderricht worden" (Tit. I, Cap. VIII).

Met meer schijn van recht zou men kunnen beweren,

1) *Theol. Mor.* Lib. III, n.° 19: „Ex ignorantia etiam culpabili et crassa". Trage (crassa) onwetendheid noemen de moralisten, eene onwetendheid „die geene of zoo goed als geene moeite aanwendt om de waarheid te achterhalen". Gury, *Comp. Theol. Mor.* Tom. I, n°. 13.

dat de Katholieke Kerk onverdraagzaamheid in de hand werkt door de afscheiding, die zij onder sommige opzichten tusschen hare kinderen en de andersgezinden teweeg brengt.

De Kerk verbiedt inderdaad iedere deelname aan de godsdienstige handelingen van andersdenkenden, alle gemeenschap in heilige of kerkelijke zaken. Hiertegen kan echter geen rechtmatig bezwaar gemaakt worden; want zulk een gemeenschap zou noodzakelijkerwijze goedkeuring van hunne leerstellingen of van de kerkelijke gebruiken, die op zulke leerstellingen gevestigd zijn, insluiten; en we hebben uitvoerig aangetoond, dat zulk eene goedkeuring nimmer op naam der verdraagzaamheid kan worden gevorderd. Wat echter betreft het burgerlijk verkeer: in alle zaken van maatschappelijken aard, in wetenschap, kunst, nijverheid, handel kunnen Katholieken aan andersgezinden de broederhand reiken. De Kerk verbiedt dat niet. Evenmin wil zij, dat bij de beoefening der liefdadigheid andersdenkenden worden uitgesloten. „De zonen der Katholieke Kerk — zegt Pius IX z. g. — moeten er steeds op uit zijn jegens hen [de andersgezinden], indien zij of arm of ziek of door andere ellenden gedrukt zijn, alle plichten der christelijke liefde te vervullen en hulp te verleenen (*Enc. ad Ep. Ital.* 10 Aug. 1863). Het eenige, wat de Katholieken zooveel mogelijk behooren te vermijden, is de gedurige, vertrouwelijke, meer innige, gemeenzame omgang, welke nauwere betrekkingen in het leven roept; datgene, wat we zouden kunnen noemen den huiselijken omgang met andersdenkenden. Over het algemeen wordt die omgang, voor zoover ze gevoegelijk gemeden kan worden, door

de Kerk ontraden, in zeer enkele gevallen verboden, gelijk het b.v. aan Katholieken verboden is, zich als huiselijke dienstboden bij Joden te begeven 1).

Deze handelwijze komt echter niet voort uit liefdelooze onverdraagzaamheid, maar uit een volkomen gewettigde voorzichtigheid.

De Kerk kent te goed de menschelijke natuur om niet te weten, dat de mensch over het algemeen in vrij hooge mate den invloed ondergaat zijner omgeving. Zij weet, en gelijk ons *Conc. Prov.* (Tit. III, Cap. II) zegt, een treurige ervaring bevestigt het ten overvloede, dat de gedurige en vertrouwelijke omgang met andersdenkenden voor de Katholieken over het algemeen het gevaar meebrengt om in hun geloof te verzwakken of het zelfs geheel te verliezen. Op deze wetenschap nu grondt zij hare aansporing of, naar gelang der omstandigheden, bij uitzondering, haar gebod, om dien omgang, waar het zedelijkerwijze mogelijk is, te vermijden; want waar zulk een omgang onvermijdelijk is, maar ook alléén dáár, mag er op een bijzondere hulp van Gods genade gerekend worden. Overigens staat het vast, dat een Katholiek altijd en tot elken prijs den omgang met andersdenkenden moet vermijden,

1) Sommige schrijvers meenen, dat dit gebod, voor zóóver het *kerkelijk* gebod is, in den loop der tijden, tengevolge van veranderde omstandigheden en tegenovergestelde gewoonten in gemengde streken, veel van zijn kracht verloren heeft. Zoo zegt b.v. de vroegere aartsbisschop van Baltimore, Kenrick: „Quum legibus Americanis Judaei aeque ac ceteri pleno civium jure fruantur, non peccant famuli catholici iis inservientes, vel alii quicumque eorum utentes consortio in vitae negotiis communibus, secluso perversionis periculo" (*Theol. Mor.* Tract. XIII, 43). Ons *Conc. Prov.* oordeelt echter, met het oog op onze toestanden, anders (Tit. III, Cap. II).

wanneer die omgang voor hem persoonlijk om de een of andere reden zóó gevaarlijk is, dat hij hem in de naaste gelegenheid brengt om zijn geloof te verliezen. Dit laatste is echter geen kerkelijk gebod, maar een natuurlijke gevolgtrekking uit het goddelijke gebod omtrent het geloof.

Intusschen de aansporing of het gebod der Kerk om den vertrouwelijken omgang met onkatholieken naar vermogen te vluchten, maken geenszins inbreuk op de voorschriften der naastenliefde; want behalve dat niemand verplicht is gemeenzaam verkeer te onderhouden met personen, aan wie hij door geen bijzondere banden verbonden is, begint immers de ware liefde met zichzelve. Niemand kan daarom van ons vorderen, dat we ons geloof — een goed van de allerhoogste orde, en bovendien een noodzakelijk goed — in gevaar zullen brengen, ter wille van het gemeenzaam verkeer met den dwalenden evenmensch — een goed van veel lagere orde, en dat zonder veel ongerief gemist kan worden. Zoo iets zou eenvoudig een ongeregelde, verkeerde liefde wezen.

Overigens ontkennen we volstrekt niet, dat het verschil van godsdienstige belijdenis altoos een zekere afscheiding ook in de burgerlijke samenleving te weeg brengt. Voor die afscheiding echter zijn niet de Katholieken aansprakelijk, want niet zij hebben de eenheid des geloofs verstoord. Hunne godsdienst immers is de oudste en de eerste van allen, want langs de Mosaïsche en patriarchale openbaringen klimt hij op tot de oorspronkelijke openbaring, tot den algemeenen stamvader van het geheele menschdom. Degenen, die van den eenig waren

en, in zijn beginsel althans, oorspronkelijken godsdienst zijn afgedwaald, zijn ook verantwoordelijk voor de klove, welke die afval in de burgerlijke maatschappij veroorzaakt heeft. Wij voor ons betreuren die klove van harte, wij willen al het mogelijke doen om haar kleiner en minder hinderlijk te maken, haar geheel dempen kunnen we niet. Zoolang de verbrokkeling op godsdienstig gebied bestaan zal, zal zij zich blijven wreken, door ook verbrokkeling te weeg te brengen in het maatschappelijk leven 1).

(*Slot volgt.*) G. VAN NOORT.

---

1) Met opzet hebben we gezwegen over het geval, dat een geëxcommuniceerde „vitandus" is; dit toch is zulk eene zeldzame uitzondering, dat we het niet noodig oordeelden er gewag van te maken.

Ook de beschuldiging, dat de Katholieken, die hunne kinderen van de gemengde school verwijderd houden, daardoor èn een bewijs zouden leveren van eigen onverdraagzaamheid èn tevens onverdraagzaamheid bij hunne kinderen zouden bevorderen, lieten we onbesproken. Het ongegronde dier beschuldiging is duidelijk genoeg, en we onderstellen, dat onze lezers voor langen tijd van schoolstrijd-lectuur oververzadigd zijn.

BOEKBEOORDEELING.

LIEFDE OM LIEFDE OF: DE WELDADEN VAN JESUS' H. HART EN ONZE WEDERLIEFDE. GODVRUCHTIGE LEZINGEN VOOR IEDEREN DAG DER MAAND JUNI 1).

Dit is de eenigszins lange titel van een werkje, dat ons onlangs ter bespreking werd toegezonden. Vooraf mogen de volgende gedachten hier in woorden vertolkt worden.

Niet lang geleden hoorden wij een onzer geleerdste geestelijken klagen: wie verrijkt onze katholieke letterkunde met eene degelijke verhandeling over de vereering van het H. Hart des Zaligmakers! Hij bedoelde gewis niet een devotie-boekje, van dien aard en van die soort, zooals er velen in de laatste jaren geschreven en gedrukt zijn, maar een werkje, dat bondig en zakelijk tevens op eene voor allen verstaanbare wijze, ten eerste de gronden zou uiteenzetten, waarop die vereering steunt, en dan de gevolgtrekkingen voor 't practisch leven der geloovigen uit die beginselen zou afleiden. Zeker de beste weg. Eerst *docere*, leeren of onderrichten, en dan *monere*, vermanen en tot handelen aansporen. Zoo ook gingen de oude, eerbiedwaardige kerkleeraars te werk. Eerst bewezen zij, dat het zóó zijn moest, en dan spoorden zij aan: doet, zooals gij geleerd hebt. Geene betere methode kan gevolgd worden in het aansporen tot een christelijk, godsdienstig leven. Zij vereenigt twee vereischten: licht voor den geest en opwekking voor het gemoed. Het verstand wordt over-

1) Tilburg, Stoomdrukkerij van het R. K. Jongens-Weeshuis, 1888.

tuigd, dat het zich in de dienstbaarheid aan het geloof moet gevangen geven, en de wil overgehaald, om volgens het geloof zich te gedragen. — Aan die twee eischen toetsen wij het bovengenoemde werkje.

Kunnen wij ons geheel voldaan verklaren? Voor het grootste gedeelte, ja; met eenig voorbehoud echter. Het zij ons vergund dit antwoord toe te lichten. Met een zeer gewettigd verlangen naar onderrichting zochten wij, of er in het bedoelde werkje een hoofdstuk te vinden ware, waarin het object der vereering duidelijk werd uiteengezet. De op blz. 14 met een enkel woord aangestipte leer zal den Eerw. Schrijver evenmin als ons genoegzaam toeschijnen. Vandaar onze teleurstelling en daarover onze eenige klacht. Al het overige draagt onze volledige goedkeuring weg. De liefde, door Jesus' Hart ons betoond in het werk onzer verlossing, in het prediken der goddelijke waarheid, in het stichten der Kerk, in het instellen van de HH. Sacramenten en van het H. Misoffer, in het geven van Maria tot Moeder van ons allen, is met zooveel gloed van overtuiging, met zooveel geestdrift beschreven, dat de godvruchtige lezer zich voelt medegesleept en onwillekeurig uitroept: aan dat liefdevol Hart wijd ik mijn leven toe, dat zal ik dankbaar wezen, daartoe wil ik altijd mijne toevlucht nemen. Maar ook de voorbeelden, door het H. Hart aan allen ter navolging voorgehouden, zijn niet vergeten. Het H. Hart ons leerende bidden, bron van vrede, voorbeeld van zachtmoedigheid, van ootmoedigheid, van medelijdende naastenliefde, van verachting der aardsche goederen, van boetvaardigheid, van haat der zonde — al die treffende onderwerpen zijn met groote zorg behandeld en het bespreken daarvan verraadt een schrijver, die over eene vaardige pen, over een helderen geest en een warm gemoed beschikt. Dezelfde lof dient gegeven aan de drie hoofdstukken, waarin hij aantoont, dat wij onze wederliefde moeten betuigen door vereering, eerherstel en navolging.

Zeker, de minste verdienste van het werkje is een goede stijl, krachtige voorstelling en een nette, zeer keurige uitvoering. Of wij geen ééne aanmerking te maken hebben? Nog één hoofdstuk zouden wij, zooals reeds gezegd is, wenschen over hetgeen wij in de devotie tot het H. Hart vereeren en over de terminologie van „aanbidding" van het H. Hart. Wijlen Mgr. F. de Ram heeft daarover zoo schoone gedachten geschreven in zijn *Vies des Saints*, in zijne inleiding voor het feest van het H. Hart. En dan nog? Bij

een zeer waarschijnlijken *derden* druk, zou ik den Eerw. Schrijver in bedenking willen geven om de vergelijking, op blz. 24 gebezigd, waarbij het H. Hart vergeleken wordt bij het jachtwiel van eene groote machine, of weg te laten of in een meer gepaste te veranderen. Ook betwijfelen wij, of van den goddelijken Zaligmaker gezegd mag worden, zooals op blz. 64 te lezen staat, dat moedeloosheid, verdriet, verveling, walging, Hem bestormden.

Maar genoeg ter aankondiging en — voegen wij er bij — ter aanbeveling van „die godvruchtige lezingen". Niemand zal ze onvoldaan wegleggen; allen, die ze gebruiken tot hunne stichting, zullen den schrijver dankbaar zijn voor die uren van heilzaam genot, voor die opwekking, voor die verwarming hunner liefde, voor die geestelijke vertroosting, welke hij hun in die vier honderd bladzijden aanbiedt. Van al de werkjes over de liefde van Jesus' H. Hart, welke ons bekend zijn, geven wij aan het besprokene de voorkeur.

H. J. H. RUSCHEBLATT.

HET PROEFSCHRIFT VAN DR. W. H. NOLENS EN DE LEER VAN DEN H. THOMAS VAN AQUINO OVER HET RECHT.

> Transferunt in naturam humanam ereptum Deo principatum.
> Leo XIII, Encycliek *Sapientiae christianae*, 10 Jan. 1890.

Meer en meer komen zij, die den heiligen naam van God nog eerbiedigen, tot de overtuiging, dat 's menschen waardigheid en geluk, zelfs hier op aarde, groote schade lijden, indien de maatschappelijke orde wordt losgemaakt van de *zedelijke* kracht, wier steunpunt God is.

Onder dit opzicht zou het proefschrift, dat wij de eer hebben hier aan te kondigen, ook buiten den kring der katholieken, veel onbevooroordeelde waardeering kunnen vinden, indien de naam

van Sint-Thomas van Aquino sommigen niet een weinig verdacht voorkwam. Althans in het buitenland vergaten zelfs denkers van beroep bijwijlen, als het Thomas gold, de kalmte en de billijkheid. Professor Dr. Peter Knoodt, professor Dr. Albrecht Ritschl en professor Dr. Rudolph Eucken verhieven waarschuwend hunne stem; de oude Frohschammer ergerde zich aan het feit, dat Thomas in eere kwam „dem modernen Culturstaat zum Trotz"; ja, Sybel kwam in zijn *Hist. Zeitschrift* (1875) tot de slotsom: „mit der Herrschaft des Thomas von Aquin wird die der römischen Curie zerschmettert werden".

Dr. Pierson in zijn *Studiën over Johannes Calvijn*, professor W. van der Vlugt in *De Gids*, September 1889, en eenige andere niet-katholieken in Nederland brachten aan Sint-Thomas' genialiteit eerlijk hunne hulde; zij dachten: recht is recht 1). Moge aan talentvolle mannen de lust niet ontbreken om, vrij van vooroordeel, dieper in de wijsbegeerte van dien rustigen en edelen denker door te dringen! Zeker zullen zij niet toejuichen, als op de thomistische *leer*, in naam der wetenschap, het ostracisme wordt toegepast.

De utrechtsche hoogleeraar in de staatswetenschappen, Mr. J. de Louter, verheerlijkte door een vrijmoedige daad het beginsel, dat de uitverkorenen van ons geslacht, die over gewichtige levensvragen het licht der rede helder lieten stralen, niet aan de vergetelheid, ja, aan eene onwetende beschimping mogen worden overgeleverd, alléén omdat zij het inconvenient hadden, te leven in de XIIIe eeuw, of met hart en ziel katholiek te zijn. Professor de Louter stelde den heer Nolens ter behandeling voor: *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht* (p. 5); openlijk spreekt Dr. Nolens zijne erkentelijkheid uit jegens zijn hooggeschatten promotor voor diens „meer dan gewone belangstelling en hooggewaardeerde voorlichting" bij het samenstellen van zijn proefschrift. Dit is rechtschapen ijver voor de waarheid; de juridische faculteit van Utrecht wegens hare eerlijke houding bij Dr. Nolens' promotie te laken, mag een anachronisme geacht worden.

De titel van het proefschrift luidt: *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*, en de dissertatie geeft wat deze titel

1) Prof. v. d. Vlugt besprak ook onlangs het proefschrift van Dr. Nolens op zeer gunstige wijze in het *Weekblad voor het Recht*.

doet verwachten, te weten de leer over het recht, de wijsgeerige bespiegeling, zoo men wil, over recht in de twee hoofdbeteekenissen, die het woord bij den H. Thomas heeft, namelijk als *voorwerp der rechtvaardigheid*, en als *wet*.

Maar welke verhoudingen des menschen vormen het gebied van 't recht? Ziehier het antwoord: van natuur is de mensch niet alleen individu, maar tevens gemeenschapswezen. Welnu 's menschen, voor de ordelijke samenleving noodzakelijke, verhoudingen als deel der gemeenschap tot de andere leden en tot die gemeenschap zelve, en de daaruit voortspruitende handelingen vormen het gebied van 't recht: „cujus proprium est ordinare hominem ad alterum" (bl. 160 en 80).

Om de *rechtsorde* in haar dieper wezen te doen kennen, ontwikkelt Dr. Nolens in het eerste hoofdstuk zijner historisch-wijsgeerige verhandeling de thomistische leer omtrent de wereldorde. *Recht en Einddoel* — is de titel van dit hoofdstuk. En te recht. Want de H. Thomas beschouwt al het geschapene, als in beweging naar het gestelde einddoel, als een geheel, in causaal en finaal verband onderling en met den Schepper verbonden; en het geheel der bewegingen of handelingen naar het einddoel vormt de *wereldorde*. — Hier rijzen allerlei vragen, bijzonder met betrekking tot het einddoel van den mensch en tot de plaats, die hem in de wereldorde toegewezen is: in welken zin zijn alle andere schepselen door God voor den mensch gemaakt? welk is het einddoel van den mensch? waarin bestaat zijn hoogste geluk, zijn hoogste volmaking? — De volgende citaten geven niet alleen opheldering omtrent deze vragen, maar kenschetsen tevens eenigermate de teleologische beginselen, in het proefschrift uiteengezet, en de wijze, waarop dit geschiedt.

„De mensch — zegt Dr. Nolens — is het doel van alle andere wezens in zooverre alle andere wezens hem nuttig zijn. De H. Thomas onderscheidt namelijk eene dubbele orde in 't heelal: eene hoofdorde, volgens welke alle schepsels God ten doel hebben, en eene secundaire orde, volgens welke het eene wezen aan 't andere nuttig is. Dit laatste kan echter op tweeërlei wijze plaats hebben: of wel dat wezen bestaat niet op zich zelf, maar slechts in andere, b. v. de accidenten, en deze zouden niet zijn, zoo niet 't andere ware, waarvoor ze dienen; of wel het wezen heeft een bestaan op zichzelf, maar is tevens nuttig aan andere, en deze wezens zouden ook dan bestaan, als datgene, tot wiens nut ze

dienen, niet was, en in dezen laatsten zin zijn alle andere schepselen door God voor den mensch gemaakt" 1) (bl. 34).

Wat nu het einddoel en het geluk van den mensch zelven betreft, hierover behelst het belangrijk geschrift, onder andere, deze schoone denkbeelden. — „Het objectieve einddoel van den mensch is, evenals van alle andere geschapen wezens, God. Het subjectieve einddoel is het volmaakt geluk.... Het einddoel van den mensch is hetzelfde voor dit leven als voor het volgende, alleen verschilt 's menschen verhouding tot dat einddoel, nl. hij heeft het geheel en al bereikt of hij is op weg om het te bereiken; — en zoo is het doel van het leven op aarde in de eerste plaats, voor zoover het met het aardsche bestaan mogelijk is, het einddoel te

---

1) Hier verwijst de geachte schrijver naar Sint-Thomas' commentaar op Petrus Lombardus' *Sententiae* II, Dist. I, q. 2, a. 3. Opdat de lezer den oorspronkelijken tekst met de boven aangehaalde woorden van Thomas' geleerden vertolker kunne vergelijken, hebben wij hier de plaats naar de Parma-editie afgeschreven. „Ipse enim [Deus] duplicem ordinem in universo instituit; principalem scilicet, et secundarium. Principalis est secundum quod res ordinantur in ipsum; et secundarius est secundum quod una juvat aliam in perveniendo ad similitudinem divinam; unde dicitur in 12 *Metaph.* (text. 52), quod ordo partium universi ad invicem est propter illum ordinem qui est in bonum ultimum, et sic dicitur esse propter aliud omne illud ex quo provenit ei utilitas. Sed hoc contingit dupliciter; aut ita quod illud ex quo provenit alicui utilitas, non habeat participationem divinae bonitatis nisi secundum ordinem ejus ad hoc cui est utile, sicut sunt partes ad totum, et accidentia ad subjectum, quae non habent esse absolutum, sed solum in alterо: et talia non essent nec fierent, nisi aliud esset, cui ex eis provenit utilitas. Sed quaedam sunt quae habent participationem divinae bonitatis absolutam, ex qua provenit aliqua utilitas alicui rei: et talia essent etiam si illud cui provenit ex eis utilitas non foret: et per hunc modum dicitur, quod Angeli et omnes creaturae propter hominem a Deo factae sunt; et sic etiam homo factus est propter reparationem ruinae angelicae: quia haec utilitas consecuta est et a Deo praevisa et ordinata. Similiter ex parte operis ipsae creaturae tendunt in divinam bonitatem sicut in illud cui per se assimilari intendunt. Sed quia optimo assimulatur aliquid per hoc quod simile fit meliori se, ideo omnis creatura corporalis tendit in assimilationem creaturae intellectualis quantum potest, quae altiori modo divinam bonitatem consequitur, et propter hoc etiam forma humana, scilicet anima rationalis, dicitur esse finis ultimus intentus a natura inferiori",

bereiken door vereeniging met God door verstand en wil, d. w. z. door kennis en liefde; in de tweede plaats bestaat het onvolmaakte geluk, en dus ook het doel, in dit leven in het vrije streven naar de bereiking van het einddoel door het redelijk handelen. — Zoo bereikt de mensch na dit aardsche leven zijne eindbestemming, zijn geluk in het kennen en beminnen van God, en dit is de vervulling van de eudaimonologische orde. Tevens wordt op dezelfde wijze het algemeene einddoel der schepping bereikt, want door die kennis en liefde van God wordt deze verheerlijkt, en deze verheerlijking Gods is het middelpunt der deontologische orde, d. w. z. het einddoel der geheele schepping" (bl. 41—46).

Indien de eerw. heer Nolens ons eene volledige en naar alle zijden met bewijzen toegelichte *theorie der oorzaken* had willen schenken, dan zou hij ongetwijfeld zoowel over de *hoofdorde* in het heelal als over de *secundaire* orde zijne denkbeelden nog meer ontvouwd hebben: over de *hoofdorde*, volgens welke alle schepsels God ten doel hebben, tegen de positivisten, die voor alle, of althans voor de lagere wezens, uitsluitend beweging, geen richting, aannemen; over de *secundaire* orde, volgens welke het eene wezen aan het andere nuttig is, tegen sommige natuurkundigen, die onder dit opzicht ietwat sterk naar 't scepticisme hellen, omdat zij óf de leer omtrent deze secundaire orde te eenzijdig opvatten, óf de toepassing dier leer in alle wezens en verschijnselen nog niet hebben opgespoord. Het is echter openbaar, dat *het waarom*, τὸ οὗ ἕνεκα, der dingen in alle bijzonderheden hier niet behoefde onderzocht te worden, en dat het weinig logica verraadt, wanneer men b. v. de thomistische leer over 's menschen bestemming tot het kennen en beminnen zijns Scheppers aantast met de verzekering, dat de Angelicus het astronomisch stelsel van Copernicus of Newton niet heeft gehuldigd.

In de dissertatie is een wijze beperking in acht genomen; toch zijn, wat het *einddoel des menschen*, dus de hoofdzaak, betreft, de gewichtigste punten genoegzaam aangeduid: b. v. het verschil van de wijze, waarop de *redelijke* wezens en de *niet-redelijke* naar hun doel streven (bl. 22); het onderscheid tusschen het *finis operis* en het *finis operantis* bij de handelingen, die de mensch, als wezen met verstand en wil begaafd, stelt (bl. 37); de voor 's menschen werkelijk geluk noodzakelijke ondergeschiktheid der aardsche en tijdelijke goederen aan ons einddoel (bl. 45); het onderscheid en de onafscheidbaarheid der deontologische en der eudaimonologische

orde enz. — Zoo gaat in dit eerste hoofdstuk: *Recht en Einddoel*, voor ons geheel de schepping op in dat geheimzinnig streven, waarvan de H. Augustinus in zijne *Soliloquia* zegt: „*Deus, quem amat omne, quod amare potest, sive sciens, sive nesciens*", en waar Dante van zingt:

„Één orde strengelt alle zaken
Te zaâm. Dit is de vorm, welke alle dingen
Van 't grootsch heelal aan God gelijk kan maken 1).
. . . . . .
In de orde, die ik noem, zijn alle zaken
Door haar verscheiden toestand steeds genegen
Haar oorsprong meer of minder digt te naken.

En door de groote zee van 't zijn bewegen
Zij naar verscheiden havens zich, gedreven
Door de aandrift, die zij elk bijzonder kregen".

(*Par.* I, vert. van Mr. J. Bohl).

De mensch streeft naar God, het hoogste goed en het hoogste doel, met handelingen, die voortspruiten uit de rede en den vrijen wil; en hier betreden wij het gebied der zedelijkheid. Immers: „*Actus nostri dicuntur morales, secundum quod procedunt a ratione, et in quantum sunt liberi*". Vgl. S. Thom. *Quaest. disp. De Malo*, II, 6.

Het tweede hoofdstuk van het proefschrift heet: *Recht en Zedelijkheid.* Hier vindt de lezer uitmuntende denkbeelden over het wezen der zedelijkheid, en over het recht, dat geenszins van de zedelijkheid kan gescheiden worden; hoe groot de beteekenis van de einddoelleer voor het waar en diep begrip van zedelijkheid en recht is, zouden wij zonder dit tweede hoofdstuk niet geheel doorschouwen.

Is er een intrinsiek verschil tusschen het zedelijk goed en kwaad? Of is het verschil tusschen zedelijk goed en kwaad alleen ontstaan door de burgerlijke wetgeving, de openbare meening, de overlevering der volkeren, door sociale evolutie? En antwoordt men

1) „Che l'universo a Dio fa simigliante".

hierop ontkennend, moet men dan aannemen, dat sommige daden goed, andere kwaad zijn, onafhankelijk zelfs van Gods vrijen wil, zoodat de wil Gods dit verschil evenmin wegnemen als een vierkanten cirkel vormen kan?

Ongetwijfeld; er zijn handelingen, „die goed of kwaad zijn, niet wijl ze door de positieve wet (goddelijke of menschelijke) geboden of verboden zijn; maar die verboden zijn, wijl ze kwaad, of geboden, wijl ze goed zijn" (bl. 50).

Wat derhalve is de grond der zedelijkheid?

Hier verzeilden de wijsgeeren vaak op blinde rotsen of in een maalstroom. Velen zijn op de klip van een kwalijk en eenzijdig opgevat eudaimonisme gestrand, d. i. zij namen, volgens het utilitarisme of wat men *la morale utilitaire* noemt, tot zedelijkheidsbeginsel, het geluk en het nut, hetzij op zinnelijk, hetzij op ethisch gebied, met betrekking tot het individu of tot de maatschappij, immer zóó, dat het beginsel der zedelijkheid uitsluitend of hoofdzakelijk gezocht werd in het geluk of de volmaking des menschen. Sommigen, tot een ander uiterste overslaande, sluiten iedere eudaimonologische bedoeling buiten het gebied der zedelijkheid, en willen van niets dan van deontologisch-rationeele zedelijkheidsbeginselen hooren, dat is, er zijn geen zedelijk goede daden, behalve die, welke uitsluitend om het redelijke en passende der handeling in zich zelve geschieden.

Volgens Dr. Nolens ligt „de objectieve grond van de zedelijkheid der handeling in de eindverhouding der geheele handeling, d. w. z. van het voorwerp, de omstandigheden en het doel, tot God als het middelpunt der ordo finalis" (bl. 52). Eene handeling, die den mensch tot God, het opperste goed en laatste einddoel, leidt, is goed, de tegenovergestelde kwaad. En daar de mensch in het bezit van God door kennis en liefde tevens zijn volmaking en geluk vindt, is het hoogste zedelijkheidsbeginsel deontologisch-eudaimonistisch, of gelijk Theodorus Meyer S. J. het in zijne voortreffelijke *Institutiones juris naturalis* (p. 141) uitdrukt: „Hoc [moralitatis principium] quidem ejusmodi est, quod per se indolem neque exclusive *deontologico-rationalem* neque simpliciter *eudaemonisticam*, sed *utramque apte conjunctam* prae se ferat, illam nimirum *primario ac formaliter*, alteram vero *secundario*, tamquam *materialiter* inseparabilem et priori in ratione finis positive subordinatam."

Het zal nauwelijks noodig zijn, den blijden indruk te beschrij-

ven, dien deze waarlijk christelijke opvatting van zedelijkheid, zoo degelijk, onwankelbaar, verheffend en troostvol, steeds op allen maken zal, die het wankelen en vruchteloos pogen zooveler nieuwere wijsgeeren gadeslaan. — Tot dit gedeelte der verhandeling genaderd, kon de schrijver in zijne bespiegelingen op het gebied der rechtsorde overgaan.

Inderdaad, de zedelijke orde omvat alle handelingen der menschen als vrije met verstand begaafde wezens, met betrekking tot hun einddoel; zij omvat dus de handelingen der menschen in den geheelen omvang hunner natuur; derhalve ook de handelingen der menschen als deelen der gemeenschap, in de betrekkingen en verhoudingen, als zoodanig onderling, en van de individuen tot die gemeenschap, voorzoover ze noodzakelijk zijn tot ordelijke instandhouding der gemeenschap; met andere woorden: de rechtsorde is een deel der zedelijke orde, en het begrip van het recht heeft men te zoeken binnen de grenzen van het zedelijke (bl. 56, 58). — Het recht namelijk in de meest eigenlijke beteekenis is het *rechtvaardige*, objectief beschouwd, volgens deze woorden van den Angelicus: „*Jus est objectum justitiae*". Welnu de rechtvaardigheid, in den meer strikten zin genomen, kenschetst zich onder de andere deugden juist hierdoor, dat zij tot voorwerp heeft de handelingen der menschen tot hun medemenschen, dat is, de handelingen der menschen als *deelen der gemeenschap*. En zoo is het recht met de rechtvaardigheid, derhalve ook met de zedelijkheid, door een band van essentieele eenheid verbonden. Tevens behoudt het recht zijn objectief karakter geheel. Want al kan men in de rechtvaardigheid, als deugdzame handeling, behalve het voorwerp der handeling (d. i. het *objectieve*), ook het *subjectieve* beschouwen (d. i. de gezindheid, de meening van den handelenden persoon), het recht, als zoodanig, wordt alleen door het voorwerp der handeling gevormd, gelijk Dr. Nolens (bl. 77—80) met duidelijke teksten van den H. Thomas zeer afdoende bewijst.

Misschien zijn er onder u, waarde lezers, eenigen, die schromen Sint-Thomas' baan bij hunne bespiegelingen te volgen; doch allen zonder uitzondering, dunkt mij, zullen bij eenig nadenken over de rechtsleer, in 't hier aangekondigde proefschrift ontvouwd, er de innerlijke waarheid en de verheffende waardigheid van eerbiedigen. Het recht, door Kant van de zedelijkheid, door Hegel van God losgerukt, verschijnt hier in de hooge majesteit van zijn waarachtig wezen; het recht bestaat in geen stoffelijk geweld, maar in de

ware verhouding van den mensch, als gemeenschapswezen, tot het hooge einddoel, dat de Schepper zijnen redelijken schepselen bepaald heeft; het recht kan door geen rampspoed onrecht, noch het onrecht door glorieschittering recht worden. Daarom zullen allen, die de gerechtigheid beminnen en het onrecht haten, het als een edele uiting der rechtvaardigheid toejuichen, dat Pius IX in zijn *Syllabus* de stellingen verwierp: „*Jus in materiali facto consistit, et omnia hominum officia sunt nomen inane, et omnia humana facta juris vim habent*", prop. 59; — „*Fortunata facti injustitia nullum juris sanctitati detrimentum affert*", prop. 61.

De *heiligheid van het recht*, het kleinood, dat de martelaren in hun hart meedragen in kerker en dood, — heeft dit jaar te Utrecht een nieuwen, zeer verdienstelijken verdediger gevonden

---

Recht als Wet — lezen wij boven het derde en laatste hoofdstuk der dissertatie.

Waar recht is, bestaat ook zedelijke verplichting. Wat is de oorzaak dier zedelijke verplichting? De wet. — Ziedaar de reden van bestaan voor dit derde hoofdstuk, waarin eerst over het begrip van wet in 't algemeen, daarna in drie afdeelingen over de *Eeuwige Wet*, de *Natuurwet* en de *Stellige Wet* gehandeld wordt.

Ook dit gedeelte van het proefschrift biedt vele verdienstelijke zijden aan. Zoo zal het b. v. nauwelijks noodig zijn te zeggen, dat het tot de innerlijke kracht en de waardigheid der rechtsleer niet weinig bijdraagt, wanneer de *eeuwige wet* tegenover de wegzinkende zedelijksbegrippen aldus in haar vorstelijk aanzien wordt verheerlijkt: „Deze eeuwige wet bekleedt niet alleen bij den H. Th., maar ook in de geheele christelijke philosophie voor en na hem de hoogste plaats in de hiërarchie der wetgeving, van het wereldbestuur. In haar vinden alle andere wetten haren laatsten grondslag, hare verbindende kracht; met deze moeten alle andere, om niet alleen den vorm maar ook het wezen van wet te hebben, overeenkomen. Alle andere wetten komen tot stand door eene macht, die haren grondslag heeft in deze hoogste wet; zij vinden er hare reden van bestaan in, voor zoover deze eeuwige wet vordert, dat er naar de verscheidenheid van plaats, tijd en personen regelen van handelen voorgeschreven worden" (bl. 98).

Het denkbeeld, dat God de eerste oorzaak en het einddoel aller

wezens is, wordt ook bij het onderzoek naar den eersten regel der zedelijkheid, *prima regula moralitatis*, door den schrijver logisch ontwikkeld. Uit Sint-Thomas' bepaling of beschrijving der *eeuwige wet*, als „*ratio gubernationis rerum in Deo, sicut in principe universitatis existens*", of: „*ratio divinae sapientiae, secundum quod est directiva omnium actuum et motionum*" (bl. 94), bespeurt men zonder eenige moeite den samenhang tusschen het bestaan van een persoonlijken God en het bestaan der eeuwige wet, die niets anders is dan de goddelijke wijsheid, als richtende alle daden en bewegingen der schepselen naar hun einddoel. Immers is de zedelijkheid gelegen in het richten onzer daden naar het einddoel, dan is daar de eerste en hoogste regel der zedelijkheid, waar de eerste en hoogste regel voor dit einddoel gevonden wordt: welnu dezen regel vinden wij in de rede en wijsheid Gods.

En de natuurwet?

Steeds getrouw aan de eerst gestelde beginselen omtrent het einddoel des menschen, en overeenkomstig het waar begrip van de eeuwige wet, toont de geachte schrijver aan, dat de Schepper, aan wien alle dingen onderworpen zijn, allen wezens neigingen tot de hun eigene daden en hun doel inprent, en op eene bijzondere wijze den mensch, die door *de rede* zijn einddoel kent, en dus wat hem met betrekking tot dit einddoel te doen of te mijden staat. Maar onze rede, al *kent* zij den regel en maatstaf, zij *is uit zich zelve* de regel en maatstaf niet, daar zij zelve, door de natuurlijke richting of inclinatie, die God in de redelijke natuur tot de haar eigene daden gelegd heeft, geregeld en geordend is naar den eersten regel en maatstaf, dat is, naar de eeuwige wet. Juist nu door deze regeling naar de eeuwige wet worden de redelijke schepselen eenigermate deelachtig aan die wet, en deze mededeeling is de *natuurwet*, volgens Thomas' bepaling: „*Lex naturalis nihil aliud est quam participatio legis aeternae in rationali creatura*" 1).

---

1) Men veroorlove ons hier de volgende schoone woorden van den Engelachtigen Leeraar aan te halen: „In omnibus causis ordinatis effectus plus dependet a causa prima quam a causa secunda, quia causa secunda non agit nisi in virtute primae causae. Quod autem ratio humana sit regula voluntatis humanae, ex qua ejus bonitas mensuretur, habet ex lege aeterna, quae est ratio divina; unde in Psal. IV, 6 dicitur: *Multi dicunt: Quis ostendit nobis bona? Signatum est super nos lumen vultus*

Beschouwen wij verder de rechtsorde in 't licht dezer wijsgeerige waarheden, dan blijkt het, dat „de rechtsorde in strikten zin beheerscht wordt door de eeuwige wet en in gelijken omvang door hare promulgatie, de natuurwet; voor zoover namelijk door haar de door den Schepper gewilde samenleving, de noodzakelijke verhoudingen van de menschen onderling als leden der gemeenschap en tot die gemeenschap zelve, geregeld worden" (bl. 109).

Het natuurrecht dus kan en moet niet anders beschouwd worden dan in verband met den Schepper. En deze leer zal, ondanks alle spitsvondigheden, waarmee men haar bestrijdt, zich eeuwig staande houden als het bolwerk van een waardig rechtsbegrip, ook omtrent de positieve menschelijke wet. Om dit te staven, kiezen wij uit het vele goede, dat in de dissertatie over de stellige wet wordt betoogd, twee citaten, die tevens het hoofddenkbeeld der verhandeling nader kenschetsen. — In de eerste plaats zegt de schrijver: „De geheele positieve wetgeving, uitgaande van het door God in de gemeenschap gewilde gezag, steunt op de natuurwet; in deze vindt zij haren grondslag, al is het dan ook op verschillende wijze. De verbindende kracht hebben de positieve wetten wel is waar direct uit den wil van den wetgever, deze heeft echter die wetgevende macht van God; immers zedelijk verplichten kan slechts een hooger wezen" (bl. 135). — Ziehier de tweede stelling: „Aan de positieve wetten, die iets voorschrijven, wat in zich kwaad is, of iets verbieden, waartoe eene hoogere wet ververplicht, mag de mensch onder geene omstandigheden gehoorzamen, *omdat men aan God meer moet gehoorzaam zijn dan aan de menschen*" (bl. 143; vgl. 163—165). — Zal men zeggen, dat zulke beginselen eenige eeuwen te oud zijn? — Kant heeft met zijne *autonomie der rede* de zedelijkheid en het recht willen stichten zonder God, maar hoe hoog de hymme ook klonk om den wijze van Koningsbergen te begroeten, hij kon, ook met al de tooverspreuken zijner *Kritik der praktischen Vernunft* en van den *categorischen imperatief*, den opgeroepen revolutiegeest niet meer

---

tui, Domine; quasi diceret: Lumen rationis, quod in nobis est, intantum potest nobis ostendere bona, et nostram voluntatem regulare, inquantum est lumen vultus tui, id est, a vultu tuo derivatum. Unde manifestum est, quod multo magis dependet bonitas voluntatis humanae a lege aeterna quam a ratione humana; et ubi deficit humana ratio, oportet ad rationem aeternam recurrere" I. II. Quaest. 19, art. 4.

bezweren. Zal Herbert Spencer, de schrijver van *The data of ethics* beter slagen, als zijn beginsel overwint: „*Hoe meer zedelijkheid, des te minder besef van zedelijke verplichting*"? —

Hegel en de zijnen hebben de welgeregelde vrijheid van het individu aan de staatsalmacht overgeleverd, en velen wanen nog het recht op berg en steenrots te bouwen, als het louter *formeele* iedere menschelijke wet tot heilig en onschendbaar recht maakt. Zullen nu de maatschappelijke orde en 's menschen persoonlijke waardigheid veilig zijn, als de staatsaltaren dag op dag van hecatomben rooken, en de pantheïstische hoogepriesterschap Israëls woord tot Pilatus herhaalt: „*Nos legem habemus*", *wij hebben eene wet* (Joan. XIX, 7)?

De rechtsleer, door Dr. Nolens verdedigd, steunt op God; en wij hebben getracht, de dissertatie *onder dit opzicht bijzonder* als eene proeve van edele wijsbegeerte aan te bevelen. Jammerlijk wordt thans in geheel de wereld het evenwicht tusschen gezag en vrijheid verbroken; door de beginselen van den H. Thomas van Aquino wordt voor het gezag eene grondvest gelegd, die den revolutie-storm tart, en te gelijk wordt tegen de dwingelandij een dam opgeworpen. Weinig baat het te dwepen met de autonomie en averechts opgevatte zelfstandigheid der rede, even weinig, te schimpen op eene even kwalijk begrepen theocratie. Eén feit dwingt thans tot nadenken: bij het vermenigvuldigen der wetten verdwijnt al meer en meer de eerbied voor de wet, en ernstige mannen klagen met Jeremias: „*Non est lex*" (Threni, II, 9).

Eene eeuw na Kant's *Kritik* zal men aan eene critiek der critiek moeten denken, aan eene herziening, door den onlangs tot het Katholicisme teruggekeerden wijsgeer Ausonio Franchi zoo juist genoemd: *Ultima critica* 1).

Hebben wij van den heer Nolens voor de ware wijsgeerige beginselen in ons vaderland nog andere goede diensten te wachten, dan hij ons door zijn proefschrift bewezen heeft?

Een bekend amsterdamsch rechtsgeleerde zou bij deze vraag het voorhoofd fronsen. Volgens den heer Mr. J. A. Levy namelijk bevindt zich Dr. Nolens in kwaad gezelschap, zóó zelfs, dat eerst-

---

1) *Ultima critica* di Ausonio Franchi, *La filosofia delle scuole italiane.* Milano, Giuseppe Palma, 1889.

genoemde heer, die door de vrees voor inquisitie-brandstapels als door eene nachtmerrie geplaagd wordt, eene waarschuwing tot het vaderland heeft gericht in *De Amsterdammer* van 6 April dezes jaars.

Ernstige bezwaren, of ook maar een zweem van bewijsvoering tegen de leer, in het proefschrift uiteengezet, heeft de geachte schrijver van het weekblad-artikel geenszins voorgedragen; doch op den vrijen, vaderlandschen bodem kan volgens dien heer niets, wat naar Thomas van Aquino aardt, geduld worden, zonder dat men gevaar loopt het paard van Troje binnen de veste te halen. De heer Mr. J. A. Levy, die ongaarne het lot van Gijsbrecht van Aemstel zou deelen, beschouwt Dr. Nolens als een anderen Vosmeer, den spie, en ziet de dissertatie voor het rijsschip aan, waarin krijgslieden en de reus verborgen lagen. Thomas van Aquino, met zijne staatsleer eenmaal binnen de muren der rechtswetenschap doorgedrongen, zou een brand van onverdraagzaamheid stichten; het zou straks zijn: „*Fuimus Troes; fuit Ilium*". Daarbij, die Thomas heeft van den handel een bijzonderen afkeer; zijne begrippen omtrent diefstal en roof zijn vrij rekbaar, en „*hij vermeit* zich in de *aanbeveling*, dat slaven van lichaam sterk, doch liefst lafhartig zijn moeten, opdat zij tegen hunne heeren niet in opstand komen". Wij vinden dus in Thomas het sprekend evenbeeld van Tippoe Tip! Het is ons niet gebleken, of de heer Mr. J. A. Levy bij de zijnen evenveel vertrouwen geniet, als hij zelf, zonder dieper onderzoek noodzakelijk te achten, aan de heeren Eucken en Baumann 1) schenkt; mocht daarentegen van hem gezegd kunnen worden:

„aperit Cassandra futuris
Ora, dei jussu non umquam credita Teucris",

het rustig onderzoek der wetenschap zou, naar onze bescheiden meening, daardoor toch niet ten gronde gaan.

---

1) Over Baumann en het gebruik, door dezen van Sint-Thomas' geschriften gemaakt, gaven de *Historisch-Politische Blätter* (B. LXXVII) reeds ten jare 1876 eenige wenken; de wederlegging van Eucken door Aurel. Adeodatus: *Die Philosophie und Cultur der Neuzeit und die Philosophie des H. Thomas von Aquin* (Köln, Bachem, 1887); Dr. Georg. Frhr. von Hertling's *Offener Brief an Herrn Professor Dr. Albrecht Ritschl* en vele andere, meer uitgebreide werken van katholieke geleerden over Sint-Thomas' leer zullen toch eenigszins geraadpleegd moeten worden, als men den Heilige van Aquino eerlijk en niet met enkel geraas bestrijden wil.

Intusschen gaf de heer Nolens ons in zijn antwoord uitzicht op nieuwe geschriften van zijne hand over de thomistische leer (*De Amsterdammer*, 20 April). Daarbij stelden wij ons de vraag: welke taal zal deze geleerde schrijver dan voor zijne degelijke denkbeelden kiezen? Zal hij, om harmonie aan zijn werk te geven, zich alléén van de latijnsche, of uitsluitend van de moedertaal bedienen? In het eerste geval krimpt het aantal zijner lezers misschien; in het tweede geval zal het steeds eene bijzondere inspanning eischen, als men de zoo scherp afgemeten taal van Sint Thomas even scherp wenscht weder te geven met al hare fijne nuances. Of zou de schrijver zijn boek in 't nederlandsch uitgeven, met citaten uit Thomas en verwijzingen aan den voet? — En welke zal de methode zijn? Enkele lezers toch maakten door het proefschrift over Sint-Thomas' rechtsleer voor de eerste maal kennis met den Angelicus. Is het voor zulke lezers niet wenschelijk, dat de veelomvattende stof nauwkeurig in onderdeelen worde gesplitst; dat de *thesis* of de stelling, die men gaat bewijzen, vooraf kort en uitdrukkelijk worde geformuleerd en aangegeven; dat men eerst de definities of bepalingen en hare verschillende termen verklare, misschien zelfs ze vergelijke met aanverwante begrippen. Zullen b. v. alle lezers op bl. 23 het verschil genoegzaam begrepen hebben tusschen de *causa efficiens* en de *causa finalis*, welke laatste alleen *objective causat*, of *moraliter allicit*, of *specifice efficit*? Zal hun op bl. 93 het onderscheid klaar gebleken zijn tusschen de *lex aeterna* en het *exemplar*, de *idea divina*? En, om nog een voorbeeld te geven, een jonge man, die onbehoedzaam door Herbert Spencer tot de valsche meening geraakt was, als zochten wij het verschil tusschen goed en kwaad in een zeker: „sit pro ratione *voluntas*" bij God, zou misschien door het lezen van het woord *wil*, (bl. 46, 47 enz.), het begrip van *ratio divinae sapientiae* in Thomas' definitie van de *eeuwige wet* uit het oog verliezen, omdat zijn aandacht niet door voorafgaande bepalingen op de juiste meening van Dr. Nolens gevestigd was. Deze dingen geven wij den schrijver bescheiden in overweging, niet om eene onvolkomenheid in zijne schoone verhandeling, maar om de geringere voorbereiding van enkele lezers tot het genieten zijner verhevene bespiegelingen aan te wijzen 1.) —

1) Een paar kleine vraagteekens zal men ons hier wel ten goede houden. Wellicht zou het de verdiensten der *Inleiding* verhoogen,

Overigens heeft een academisch proefschrift zijne eigenaardige eischen.

In afwachting dus der groote diensten, die Dr. Nolens nog aan het vaderland en den godsdienst bewijzen kan, verheugen wij ons over de eerstelingen zijner thomistische studiën. Zijn naam is een nieuwe glorie voor het bloeiend Rolduc; zijn werk eene degelijke en met lof bekroonde poging, om het woord te vervullen van Leo XIII: „*Providete ut sapientia Thomae ex ipsis ejus fontibus hauriatur*" (Encycliek *Aeterni Patris*).

p. J. V. DE GROOT, ord. praed.

---

indien zij eene lijst bevatte der Thomas-commentatoren en der andere schrijvers, van welke Dr. Nolens zich bij het samenstellen zijner dissertatie bediend heeft; — en zou het niet eene zekere leemte zijn, zoo men er de namen van Cajetanus, de Salmanticenses en eenige andere Thomisten van den eersten rang te vergeefs kwam zoeken? — Op bl. 23 wordt achter Jhering's woorden: „Keine Wirkung ohne Ursache", de opheldering geplaatst: „d. w. z. met betrekking tot de niet-redelijke wezens". Is deze beperking juist? of duidelijk genoeg? — Op bl. 100 schijnt eene distinctie tusschen *materialiter* en *formaliter* wenschelijk, om begrijpelijk te maken, in welken zin de eeuwige wet het wezen Gods is. — Is het woord *uitgeroeid*, bl. 114 niet een weinig sterk?— Dat eene volmaakte gemeenschap genoemd wordt, „eene zoodanige waarvan het gezag onafhankelijk is van eenig ander menschelijk gezag" (bl. 135) is klaarblijkelijk van eene onafhankelijkheid „in suo ordine" te verstaan.— Ten slotte, de beginselen, in de dissertatie verdedigd, zijn zóo degelijk, dat de schrijver uit het citaat (bl. 165) de woorden had kunnen schrappen: „sans vouloir ici justifier en détail les principes dont je présente une esquisse".

EEN NIEUWE DOODENDANS.

Athanasius Mors door Jan Holland.
Deventer, Dr. A. J Vitringa.

„Een afschuwelijke schepping van de sombere fantazie der Germanen", aldus noemt Jan Holland, in zijn jongste werk, het geraamte als symbool van den dood.

Het was echter niet alleen bij de Germanen en andere gedoopte volken dat, bij zekere gelegenheden, het geraamte optrad als heraut van den Koning der Verschrikking. Reeds bij de Egyptenaren, en op hun voorbeeld bij de Grieken en de Romeinen, kwam het voor dit ambt in aanmerking. Men herinnere zich het zonderling gebruik, dat zij daarvan maakten bij hun feestgelagen. De epikurist Petronius heeft voor de nakomelingschap een merkwaardige beschrijving bewaard van zulk een slemppartij in zijn tijd. Terwijl de aanwezigen zich aan keur van spijzen en dranken te goed deden, kwam, naar zijn verhaal, een slaaf binnen en plaatste een zilveren skelet op tafel. Het was zoo kunstig bewerkt, dat alle bewegingen van het menschelijk lichaam er door nagebootst konden worden. Een soort van marionet alzoo. Nadat de slaaf het gezelschap vermaakt had door de mechaniek te laten spelen, nam Trimalchion, de gastheer, het woord om zijn vrienden in dezen trant aan te spreken: „Ach, welk nietig wezen is toch de mensch! Hoe gebrekkig is zijn leven! Hoe snel gaat het voorbij! En na onzen dood zullen wij allen zijn als dit geraamte. Laat ons daarom het leven genieten, zoolang het bloeit!"

Ziedaar hoe in de dagen van Nero, aan wiens hof Petronius als Arbiter Elegantiarum fungeerde, het geraamte moest dienen om de tafelgenoegten te kruiden. Wat wijzigt zich toch de beteekenis van de dingen naar de stemming der personen! Hetzelfde zinnebeeld, dat den christenen toeroept: „gedenkt te sterven!" predikt den epikuristen: „schept vreugde in het leven!"

Somber was intusschen de bedoeling, waarmede de eersten van het skelet gebruik maakten, volstrekt niet, en de indruk, die zijn verschijning bij de doodendansen achterliet, was het evenmin. De bijnaam „Magere Hein", door den volksmond er aan gegeven, spreekt eer van blijmoedige gemeenzaamheid met de gedachte aan den dood dan van angst voor zijn komst. En voor diezelfde blijmoedigheid getuigt, dat hij, zooals oude afbeeldingen doen

zien, menigmaal optrad als vedelaar. Door de omstandigheid, dat tijdens de middeleeuwen rondtrekkende speellieden wel eens belast werden met boodschappen, willen sommigen die karakterizeering verklaren. Zij zou derhalve slechts beduiden, dat de Dood een bode is. Maar een bode, die treurige tijdingen heeft over te brengen, nadert ons niet met de vedel in de hand. Hij kwam dan ook om den overgang aan te kondigen van het „lastig leven", zooals Vondels Vosmeer zegt, tot een geluksstaat zonder einde. En daarom ontvingen de toeschouwers van den doodendans, al was het tooneel een kerkhof, met grafzerken voor zijschermen en een knekelhuis voor achterdoek, door deze vertooning alles behalve een sombere gewaarwording.

Wel somber daarentegen, ondanks de weelderige en vroolijke feestzaal, was het tafelsermoen van Trimalchion met de les aan het slot: laat ons het er nog eens goed van nemen, want weldra houdt alle genot voor altoos op! En niet minder somber was de gedachte, waarmede Schiller zijn Roovers bezield rekende, toen hij hun het wanhopige dronkemanslied in den mond gaf:

Morgen hangen wir am Galgen,
Drum laszt uns heute lustig sein!

Welk onovertrefbaar motto zou dit referein wezen voor een verhandeling over de levensbeschouwing der pessimisten, die Jan Holland in zijn laatste werk — *Athanasius Mors* — zoo fel te lijf gaat. „Alles wordt na een eindeloos lijden in het niet opgelost", aldus vat de schrijver die levensbeschouwing in een kort begrip samen; met andere woorden: het leven van den mensch is jammerlijk en wordt gevolgd door volstrekte vernietiging. De bestrijding, welke deze leer ondergaat van de aanhangers van andere ongeloovige stelsels richt zich alleen tegen den eersten term. Met den tweeden zijn zij het eens. Die echter is het juist, waartegen Jan Holland in het krijt komt, terwijl hij zich bij den eersten nederlegt. En dit met te grooter berusting, omdat hij den sleutel heeft van het jammerlijke in het menschelijk bestaan, dat voor de pessimisten een raadsel is en blijft. Zij trachten dan ook niet het op te helderen, en bepalen zich in het geschil tusschen hen en hun ongeloovige tegenstanders tot het betoog, dat die jammerlijkheid een klaarblijkelijk feit is. Verbazend en nu en dan zelfs koddig

s de hartstocht, waarmede de anti-pessimisten, bijzonder de aanhangers van de tegenwoordig zoo zichtbaar verouderende vooruitgangsphilosophie, zich daartegen aankanten. In hun opgewondenheid gedragen zij zich, als waren zij er inderdaad ten volle van overtuigd, dat de pessimisten, met hun zwaarmoedige opvatting van het leven, een even onzinnig als fonkelnieuw denkbeeld uitventen. En toch is het waarlijk niet pas sedert gisteren, dat onze aarde den naam van tranendal draagt!

Overigens blijft het voor degenen, wien, bij het volgen van dit geding, het enkel te doen is om de practische concluzie, een geheim, waarom deze kampioenen eigenlijk vechten. Want als ons bestaan voor goed moet eindigen met het graf, is het verstandig dat wij, ons schikkende in het onvermijdelijke, het ons zoo pleizierig maken als wij maar kunnen, om het even hoe. Over het aanbevelenswaardige van dien leefregel moeten beide partijen het eens zijn, onverschillig of zij houden, dat het bittere dan wel het zoete in het leven de overhand heeft.

Daarnaar had zich dan ook de hoofdpersoon van Jan Hollands verhaal trouw gedragen, met het gewone gevolg van levenszatheid. Op zekeren avond — dien der begrafenis van Dr. Robert, zijn besten makker — terwijl hij, neerslachtiger dan ooit, zich in den donker aan naargeestig gepeins overgeeft, meldt zich, onder den naam van Athanasius Mors, een persoon bij hem aan, die niemand minder is dan de beenderman uit den alouden doodendans. Hij vertoont zich echter niet in dezelfde gedaante, ziet er uit als een gewoon mensch, heeft een schoon en bleek gelaat en steekt in hedendaagsche kleedij — natuurlijk met uitzondering van den wijden mantel, die sedert onheugelijke tijden tot de uitrusting van geheimzinnige lieden behoort. Zijn zinrijke dubbele naam verkondigt zoo duidelijk wie hij is, dat doodskop en knoken overbodig zijn. Ten overvloede introduceert hij zich als directeur der groote begrafenismaatschappij: „Gedenk Uw Einde".

Blijkbaar is zijn taak geen andere dan die weleer den schralen vedelaar was opgelegd. Hij verschijnt om de gedachte aan den dood haar prikkel te ontnemen, door een stemming voort te brengen, waarin hij met vertrouwen te gemoet mag worden gezien. Een herinnering aan de onvermijdelijkheid van zijn komst was hiertoe voor den christen genoeg. Maar voor den pessimist niet. Hem kunnen geen symbolen der vergankelijkheid dienen, om hem uit een gevaarlijke bedwelming op te schrikken. Op zijne manier

is hij met het denkbeeld van sterven even gemeenzaam als de kluizenaar, die elken nacht in zijn doodkist slaapt, en zelfs brengt zijn stelsel mede, dat hij in dat denkbeeld zich van tijd tot tijd verlustigt. Een verlossing van dit drukkend leven, ziedaar wat de dood voor hem is. Iets beters mag hij niet wezen en iets slechters nog minder.

Op zulk een gemoedstoestand had Jan Holland kennelijk het oog, waar hij Mors het woord gaf om het doel van zijn bezoek duidelijk te maken. Deze vat aanstonds het pessimismus bij de horens, beschrijft het als een kwaal, die iedereen tot wanhoop brengt, en zegt vervolgens: „Als ik u de oorzaken zal hebben getoond van de ziekte, die onze beschaafde maatschappij uitput; als ik u heb laten zien, hoe de aarde kon wezen, en waarom zij den mensch niet geeft wat zij hem kon geven; dan, mijn vriend, zult gij genezen zijn en, verzoend met u zelven en de menschheid, anderen kunnen genezen".

Bij den patient uit het verhaal, die zich nooit anders noemt dan „Ik", en dien ik daarom verder als den naamlooze zal aanduiden, bereikt Mors zijn oogmerk. Naar ik hoop zal hij het ook bereiken bij ieder, die, tot de aanvankelijke gevoelens van den Naamlooze overhellend, dit werk van Jan Holland mocht lezen. In die loffelijke verwachting werd het blijkbaar geschreven.

Mors laat in de toespraak, hier boven aangehaald, bespeuren, dat hij ter genezing van den Naamlooze de experimentale methode zal volgen. Hij houdt zich vrij streng aan dit program. Redeneeren doet hij weinig, maar hij laat veel zien. Trouwens hiermede was hij al begonnen, eer hij nog gezegd had, wie hij was. Hij maakte zijn patient deelgenoot van de gewaarwordingen, die de ziel van Dr. Robert, een zelfzuchtig materialist, na zijn dood ondervond. „Was dit" — vraagt, met het oog op het stelsel der pessimisten, hier de schrijver — „de nacht des doods, waarin ons leven zich oplost in het niet-zijn, in eeuwige vergetelheid, in het raadselachtige Onbewuste, dat niet is en toch de bron moet zijn, waaruit al wat bestaat eenmaal zijn oorsprong nam; de dood, zooals hij zich dien had voorgesteld en — hoopte dat hij mocht wezen?" Geheel iets anders is nu de toestand van den overledene. De bladzijden, waarin die wordt beschreven, zijn van het verhaal, waarin zoo veel treffende bladzijden voorkomen, de treffendste. Het eigenaardig talent van Jan Holland openbaart hier de volheid van zijn groote kracht. Robert's geest, in de sterfkamer vastge-

houden, aanschouwt zijn eigen lijk en alles, wat daarmede voorvalt. Een huiveringwekkende epizode, waarvan het hoog tragische nog klimt door de verschijning van de kleine Emma bij de doodkist haars vaders. Dit lieve, hartelijke kind had hij verwaarloosd, om wat hij haar dweepzieken aanleg en bekrompen verstand noemde, waardoor zij, in zijn oog, zoo hinderlijk afstak bij haar vroegrijpe broeders, die, wegens de lijklucht, den doode alleen lieten. Emma is de eenige uit het gezin, die bij den afgestorvene komt weenen, de eenige, die gevoel heeft, zooals hij nu voor het eerst beseft. Te laat! ook voor de wederliefde is de tijd heen.

Reeds was geheel zijn verleden, in alle bijzonderheden, zijn oog voorbij geschoven, als het achterdoek van een panorama, dat langzaam zou worden opgerold. Hij zag zich zelven, als weleer, nog eens denken, lijden, genieten en handelen, en niet één korrel goud garen uit al het aardsche stof. Geen hartstochten, geen begripsverwarring benevelen hem nu meer. Hij richt en veroordeelt zich zelven. De wanhoop was er al voor Emma's komst!

Dit ontzettende tafereel opent voor den Naamlooze wel den weg tot genezing, maar brengt de genezing zelve nog niet. Mors verwacht die alleen van de overtuiging, dat de ellende van het menschelijk leven geen andere oorzaak heeft dan de zonde. Getrouw aan zijn methode versmaadt hij ook nu het betoog. De patient moet wijs worden door ondervinding, en tot dat einde verplaatst hij hem — na een incidenteel tochtje naar de maan — op een planeet, die tot het stelsel van Sirius behoort.

De fantazie heeft breede vleugelen, waar veel onder geborgen kan worden, en hier doet zich de gelegenheid voor om die uit te slaan, zoo ver zij wil. Ook Jan Holland maakt gebruik van het voorrecht, dat Campanella, Thomas Morus, Swift, Fontenelle en anderen haar toekenden, en schept zich als zij een wereld naar welbehagen. Deze wordt bewoond door menschen, hierin aan ons ongelijk, dat zij vrij van zonden zijn. Van persoonlijke zonden — want wat zij zoo noemen zou op onze planeet het geweten te nauwernood verontrusten — en van de erfzonde. Die schuldeloosheid houdt hen vrij van allerlei plagen, zooals tweedracht, vijandschap, oorlog en andere, die de aardbewoners zoo dikwijls en zoo gevoelig teisteren. De rampen, welke niet uit de menschelijke hartstochten, maar uit de eigenschappen van de drie rijken der natuur voortkomen, zijn hun al mede onbekend. Van hagelslag, overstroomingen, aardbevingen en smetstoffen in de lucht of in

het water hebben zij geen last. Evenmin van tijgers, slangen, muskieten, trichinen, bacteriën of ander microscopisch ontuig. Hun verstand, dat scherper, en hun arbeid, die gestadiger is dan de onze, hebben buitendien van de physische krachten zoo meesterlijk partij weten te trekken, dat, in verhouding tot hen, Edison nauwelijks een beginner is. Zoo vernemen wij onder meer, dat de opgezetenen van deze denkbeeldige planeet — ik zal haar gemakshalve maar Nieuw-Utopia noemen — reeds lang de stoomperiode achter den rug hebben, en zich van ebbe en vloed bedienen als drijvers voor hun werktuigen. Daar heeft, wel is waar, Edison ook reeds aan gedacht, maar hij heeft het nog niet beproefd.

De Nieuw-Utopianen zwijgen eveneens over de toepassing van die vinding, wat voor de fijnheid van hun aesthetisch besef getuigt, want door dit zwijgen wenden zij het gevaar af, dat het verhaal op een reis van Jules Verne zou gaan gelijken, waartoe het te dier plaatse een bedenkelijke neiging begint te vertoonen. Overigens is zwijgen hun *fort* niet. Op onze planeet mogen personen, die naar de volmaaktheid streven, zich dat opleggen — op de hunne, waar den lieden niets dan paarlen van wijsheid uit den mond vallen, behoeft niemand hem gesloten te laten. Integendeel, zoo nuttig en waardig is alles, wat zij zeggen, dat zij hun evennaasten grootelijks te kort zouden doen, met het hun te onthouden. Ten minste wanneer zij allen overeenkomen met den gastheer van den Naamlooze, den eenige der Nieuw-Utopianen, dien wij meer van nabij leeren kennen. Om zijn lust tot onderrichten — hij bekleedt trouwens het ambt van leeraar — veroorloof ik mij hem met den naam van Mentor te versieren.

Men begrijpt wat Athanasius Mors op het oog had, toen hij zijn patiënt voor een poos naar dit aangenaam hemellichaam verplaatste. Het kon niet lang duren, of den Naamlooze moest het onderscheid tusschen onze zonneplaneet en de Sirius-planeet, dat zich bij elken stap, dien hij zette, liet gevoelen, diep treffen. Als denkend wezen wilde hij alras de oorzaak daarvan uitvorschen. Deze drang aan den eenen kant, en aan den anderen de weetlust van Mentor en zijn bereidvaardigheid tot onderwijs leiden tot de oplossing. Maar op een onverwachte en allervernuftigst gevonden manier. In de gesprekken tusschen deze twee is het niet, gelijk de lezer vermoeden zou, de meerdere in kennis, die den mindere, maar de mindere, die den meerdere op de hoogte brengt. Van den toestand onzer

wereld, waar alles zoo wanhopig onvolmaakt is, en rust, vrede en geluk ver te zoeken zijn, vat Mentor aanvankelijk niets. Vraag op vraag stelt hij aan den andere, zonder dat de verkregen antwoorden hem het raadsel verklaren, tot dat eenige schampere uitdrukkingen over het christendom hem een licht doen opgaan. De Naamlooze, die in zijn jeugd een katholieke opvoeding had ontvangen, herinnerde zich nog genoeg van zijn catechismus om, waar dit in zijn aardebeschrijving te pas kwam, den inhoud der christelijke leer te kunnen vermelden. Hij doet dit echter met minachting, op den smadelijken toon der wereldwijzen. En nu is het Mentor, nadat hij aldus voor het eerst van den zondeval, de Verlossing en de Sacramenten hoort gewagen, die daarin den sleutel ontdekt op de geheimzinnigheden van het menschelijk bestaan, dat hem zoo even nog onbegrijpelijk was. Hij, de onwetende, dwingt met diepen ernst en klemmende argumenten zijn vriend, die hem met de kerkelijke leerstukken als met zotte ongerijmdheden bekend heeft gemaakt, tot het besef van hun redelijkheid en noodzakelijke waarheid.

Mentor komt onmiddellijk tot die overtuiging krachtens zijn doordringend en onbeneveld verstand, gepaard aan zijn zondeloos hart. Door beide staat hij verre boven den Naamlooze, dien hij evenwel, onder een ander opzicht, voor hoog boven zich verheven erkent.

„Al bleef" — zoo spreekt hij — „al bleef uit de schipbreuk van uwe menschheid ook slechts een zeer gering getal geredden over, mijn vriend, wat moeten *dat* eenmaal heerlijke wezens worden, die uit zulk een fellen levensstrijd den palm der overwinning hebben behaald! Wij hebben hier niet zulk een zwaren strijd als den uwen. Ik erken dit dankbaar als een groot voorrecht, dat wij voor zulk een doodelijk gevaar zijn behoed gebleven. Maar toch, toch kan ik u benijden, dat gij in de gelegenheid zijt gesteld om eenmaal met de martelaarskroon — want een marteling is het leven op uwe aarde — voor God te verschijnen. Ik zie in mijne verbeelding de geredden onder u in de eeuwigheid ons voorbij streven. Ik zie, hoe God het ten koste van zijn vreeselijkste opofferingen terechtgebrachte schaap inniger aan zijn boezem drukt dan ons, voor wie Hij geen tranen en geen bloed heeft behoeven te storten....."

Welke heerlijke uitdrukking eener grootsche gedachte! Hoe volkomen verzoent zij den geloovige met de opvatting van het

leven op onze aarde als een last, waarvan ook de pessimisten, uitgaan, en die hen tot vertwijfeling drijft.

Dat de Naamlooze genezen van Nieuw-Utopia terug zou keeren lag voor de hand. Mors liet hem daar niet langer, dan voor de kuur noodig was, en gunde hem op de aarde nog eenigen tijd tot een heilzame nakuur. Hoelang die duren moest, zeide hij niet; dit was overigens ook hem zelven onbekend. Hij neemt afscheid van zijn patiënt tot zijn definitieve terugkomst, na een uitvoerige verhandeling, die men — uit een aesthetisch opzicht — hem gaarne zou geschonken hebben. Immers Mors, die tot dusverre wilde overtuigen door aanschouwing, valt uit zijn rol, als hij een leerrede gaat houden, en voorts is dit sermoen eene overtolligheid voor iemand, die bij Mentor een cursus heeft doorgemaakt. Men bedenke echter, dat het aesthetisch opzicht niet het eenige, zelfs niet het voornaamste was, waarmede Jan Holland hier te rekenen had. Dit in aard en strekking hoogst ernstige werk schreef hij blijkbaar, om met dezelfde zending, die Mors bij den Naamlooze vervult, zich aan te melden bij diens zielsverwanten. En daarom moest hij wel te hunnen behoeve uit het reeds verkondigde eenige deductiën halen, wat hij voor zijn overige lezers zonder bezwaar had kunnen overlaten aan hen zelven.

Trouwens zijn verhaal is in den grond niet anders dan een betoog, en al verheft dit soms den inhoud, het is toch onvermijdelijk, dat de kunstvorm daar nu en dan onder lijdt. Desniettemin heeft de schrijver, mijns bedunkens, wel gedaan met niet, uit schroom voor het scheppen van een oogenschijnlijk hybridisch voortbrengsel, zijn voortreffelijke gedachten in een keten van argumenten samen te schakelen. Het hapert toch niet aan zuiver wetenschappelijke en methodisch wijsgeerige wederleggingen der pessimistische begrippen. Zij blijven echter in den groenen weerschijn der boekerijen rustig op haar plaats, als, bij ongestoorden vrede, de kogelstapels in het tuighuis. Maar Jan Holland oordeelt, dat het oorlog is. Hij beschikt over geweren, bomketels, belegeringsgeschut en verredragende kanonnen van allerlei model, haalt de ammunitie uit het arsenaal en slingert die met tactisch overleg en forschen greep in de vijandelijke massa, al naar de gelegenheid van het slagveld en de stelling van den tegenstander. En nu moge het waar zijn, dat de kogelgieter een even groot aandeel heeft in de

overwinning als de bedreven en koene schutter, diens recht op den lauwerkrans wordt toch gaarne door ieder erkend.

Het is niet bij voorkeur in de studeervertrekken en op de katheders, dat tegenwoordig het pessimismus het woord neemt. Reeds sedert lang is het van daar uitgegaan naar de markt, om uitgevent te worden aan Jan en Alleman. Een drom russische schrijvers zendt pessimistische romans in de wereld, die in alle europeesche talen gretig worden vertaald. Ondanks de ondramatische natuur van het pessimismus voorzien russische, noordsche en zweedsche tooneeldichters, door bemiddeling der Duitschers, de schouwburgen van pessimistische stukken, die bij de toeschouwers geen andere gewaarwording toelaten dan zwarte wanhoop. Anarchistische en nihilistische samenspanningen zijn rechtstreeksche gevolgen eener pessimistische demagogie. Wie den invloed van het pessimismus met goed gevolg te keer wil gaan, moet zich dan ook, zooals Jan Holland deed, tot de menigte richten.

Naar ik vertrouw, zullen zijn lezers, om het aantrekkelijke van het geheel, met enkele zwakke fragmenten genoegen willen nemen. Bij voorbeeld met de epizode, waar de Naamlooze op de maan omzwerft, en hier niet alleen het door den mensch ontruimde Eden aantreft, maar ook een zwerm belichaamde idealen. Hector, Andromache, Dido, Aeneas, Faust, Gretchen, de Jonge Werther, Charlotte, zelfs Paul en Virginie, voorts Titania, Oberon, Don Juan — een wonderlijke kameraad voor Andromache, Charlotte en Virginie! — Don Quixote en meer dichterlijke figuren wonen op de maanbergen gezellig bij elkander, zonder dat de *missing link* der Darwinisten, of de centauren, harpijen en andere klassieke gedrochten, die mede in dat oord huizen, de behagelijkheid van haar leven storen. Op al die wezens heeft Mors geen vat. Voor zooverre de heroën van het genie betreft, verklaart hij dit door te zeggen: „Hoe reiner en heiliger het wezen des vaders was, des te minder macht heb ik, Athanasius Mors, over de kinderen".

Het „rein" en „heilig" wezen van Goethe, van Bernardin de St. Pierre, van den schepper der Don Juan's legende!

Gelukkig voor den Naamlooze, dat hij later aan de leiding van Mentor wordt toevertrouwd, want met meer zulke ontboezemingen zou Mors hem van den kant in de sloot hebben geholpen!

Ik eindig met een opmerking over den stijl. Die is in dit, zooals over het algemeen in Jan Hollands geschriften, klaar,

levendig en puntig. Maar om die benijdenswaardige eigenschappen hinderen den oplettenden lezer te sterker de vele germanismen, waaronder van de tergendste soort, die den tekst verontreinigen. Ik spreek hier niet van de alledaagsche feilen, die tegenwoordig ook door anders keurige schrijvers helaas! worden begaan. *Eigendommelijkheden*, *daadzaken*, *gedempte stem*, *voorradig* en dergelijke gruwzaamheden, die reeds sedert lang, van achter de toonbanken der manufactuurwinkels, ten spot van beschaving en goeden smaak, in onze gezelschapskringen en zelfs in de taal der letterkundigen zijn doorgedrongen, zou ik, met een stillen zucht, voorbij hebben laten gaan. Maar hier is meer en erger. Hier stuit men vaak — al te vaak! — op uitdrukkingen als: een *gemoedelijk* (voor: gezellig) praatje; *veel maal* kleiner; *drogbeelden*; *ergernis* (voor: wrevel); *de lieve Heer God* (*Lieber Herr Gott*!); *be*noemde (niet voor: aanstelde, maar voor: noemde); *lustig* (voor: vroolijk of opgeruimd); *opgaaf* (voor: taak); *onmatig* (voor: buitengewoon of ontzaggelijk) breed; *hang* (voor: trek) naar iets; *een tronie snijden* (voor: een gezicht zetten); *opslaat* (voor: ontkiemt of groeit); *welsmaak* (voor: aangename smaak); *opwerpsel* (voor: bedenking); *slak* (voor: bezinksel) enz. enz.

Van ganscher harte wensch ik, uit bezorgdheid voor Jan Holland's schrijversroem, deze en de overige proeven van onbesnoeid hannekemaaiersch, die in dit werk voorkomen, naar de maan! Moge bij een volgende reis daarheen, Athanasius Mors ze medenemen, om ze, tot onthaal voor de harpijen, achter te laten!

April 1890. M. W. VAN DER AA.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

Gedrukt ter „Utrechtsche Stoomdrukkerij" — te Utrecht.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

ACHT-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. TIENDE DEEL.

1890.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel.

UTRECHT,
WED. J. R. VAN ROSSUM.

1890.

INHOUD VAN HET ACHT-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. — TIENDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz.

Sint Vincentius à Paulo in de negentiende eeuw.
Dr. H. J. A. M. SCHAEPMAN. . 1

De Pentateuch en Israël's geschiedenis volgens Prof. Kuenen. (Vervolg en slot van Dl. XCVII, bl. 287 vv.)
III 16
J. SCHETS.

Aanvulling op Anslo's historie.
P. M. BOTS. 47

Verdraagzaamheid. (Vervolg en slot van Dl. XCVII, bl. 358 vv.)
III. Staatkundige verdraagzaamheid 65
G. VAN NOORT.

Joannes Dietenberger.
G. A. MEIJER, Ord. Praed . . 88

Ter nagedachtenis van Mgr. G. F. Drabbe.
A. M. C. VAN COOTH 111

In memoriam Mgr. Dr. Th. J. H. Borret.
J. A. DE RIJK, Pr. 137

Het karakter. Eene onuitgegeven voorlezing van Mgr. G. F. DRABBE z. g. 138

De Vulgaat der middeleeuwen.
P. L. DESSENS. 197

Bldz.

De Justificatie van Olivier van Hattem.
I 215
II 261
fr. A. VAN KERKHOFF, o. c.

De Ridderzaal van 's Gravenhage.
L. J. J. HAGERAATS. 234

Ontwikkeling. (Vervolg van Dl. XCVII, bl. 252 vv.)
V. Godsdienst en zedelijkheid 273
J. M. L. KEULLER.

Karel van Mander.
P. M. BOTS 295

Amstelodamensia.
Het Mirakelfeest voor de Hervorming.
B. H. KLÖNNE 333

VERSCHEIDENHEDEN.

Woord van opwekking aan een beproefde.
H. J. F. J. DIERT VAN MELISSANT. 247

De gruwelen der Bastille ontsluierd.
F. J. POELHEKKE 375

BOEKBEOORDEELING.

Bourdaloue, sa prédication et son temps.
B. P. F. MOHR 50

Twee werkjes ter eere van den H. Joseph.
H. J. H. RUSCHEBLATT . . . 61

Maria Stuart.
Dr. W. J. F. NUYENS 179

De voorrechten en deugden van de allerh. Maagd en Moeder Gods Maria.
H. J. H. RUSCHEBLATT . . . 193

Bldz.

Manna quotidianum sacerdotum.
H. J. H. RUSCHEBLATT . . . 250
Pater de Groot's nieuwe apologie.
Dr. TH. VLAMING 314
Gregorius de Groote.
H. ERMANN, S. J. 328
Vier novenen voor de leden der Derde Orde van den H. Franciscus van Assisië.
R. 330
Lycophron.
M. W. VAN DER AA 386
Studiën en Kritieken.
L. J. J. HAGERAATS. 397
Practische bijbelstudie.
M. P. K. 403

LETTERLOOVER.

Bij het beeld der H. Maagd.
H. ERMANN, S. J. 63
Wat poëzie is.
J. R. VAN DER LANS 195
Proeve eener dichterlijke vertolking van Horatius' lierzangen (Lib. II, Ode IX: *Non semper*; Lib. II, Ode III: *Aequam memento*; Lib. IV, Ode XIV: *Quae cura*; Lib. IV, Ode VII: *Diffugere nives*).
G. JONCKBLOET 253
Aan mijn vriend G. Jonckbloet naar Java vertrekkend.
H. ERMANN, S. J. 259
Zingt in uwe ziel . . . .
H. ERMANN, S. J. 331
Hildegonda's rouw.
BR. FL. 332

SINT VINCENTIUS A PAULO IN DE NEGENTIENDE EEUW.

Tot het schrijven der volgende schets — want meer dan een kleine schets mogen deze bladzijden niet heeten — ben ik opgewekt door de uitnoodiging om te Utrecht bij een feest ter eere van het veertigjarig bestaan der Conferentie van St. Vincentius à Paulo een woord te spreken.

Toen de uitnoodiging tot mij kwam, had ik kennis gemaakt met de *Histoire de Saint Vincent de Paul par Mgr. Bougaud, Evêque de Laval.* De doorl. schrijver heeft de verschijning van zijn boek niet meer beleefd. Zij, die er kennis van namen, zullen met mij instemmen, dat deze vermaking ons tot dankbare herinnering verplicht.

Het is een gezond en krachtig boek, een heiligenleven voor onzen tijd, breed opgezet, breed uitgevoerd en toch zoo vol van den echten eenvoud, zoo geheel in den waren stijl, dat de uitgever de nog ontbrekende bladen over de deugden en bovennatuurlijke gaven van S. Vincentius heeft kunnen aanvullen met eenige bladen van *Abelly*, den eersten levensbeschrijver, die den heilige nog persoonlijk had gekend. De aldus saâmgestelde bladeren vormen geen mozaiek van verschillende kleuren, maar één geheel.

Ik had daarbij het geluk van M. l'abbe *Fiat*, den jongsten opvolger van S. Vincentius als *Supérieur général de la Congrégation de la Mission et des filles de la Charité*, te ontvangen de twee kostelijke deelen *Lettres de S. Vincent de Paul.* In onzen tijd van sociale litteratuur is de lezing van deze boeken een lafenis, een verkwikking.

Den indruk van dit alles heb ik in de volgende bladen trachten terug te geven.

Maart 1890. DR. SCHAEPMAN.

Op den 28sten September 1660 was de kleine kerk, die bij het gesticht S. Lazarus te Parijs behoorde, gevuld met een menigte, als men in dat kwartier niet placht aan te treffen. Geheel Frankrijk was daar vertegenwoordigd om de lijkbaar van een gewonen priester, die geen enkelen titel voerde en door hoog en laag Monsieur Vincent geheeten werd. De prins de Conti, neveu du Roi, stond in de eerste rij en de groep edele vrouwen werd aangevoerd door de prinses met de duchesse d'Aiguillon aan hare zijde. 's Pausen nuntius was van een kring bisschoppen omgeven en onder de jongere geestelijkheid kon men den man opmerken, die straks zijn adelaarsvlucht over Meaux, over Frankrijk, over de Kerk zou ontplooien. De eerewacht om de lijkbaar vormden de *prêtres de la Mission*, die hun werkkring van het platte land van Frankrijk over de zeeën en over den oceaan hadden uitgestrekt, en naast hen, in haar grijs gewaad en haar witte huiven, *de filles de la Charité*, de edelste dochters van de edelste moeder.

Monsieur Vincent was geen onbekende. Vijf en dertig jaren lang had Parijs hem gezien en bewonderd in zijn onvermoeide en onvermoeibare werkzaamheid. In de voorsteden en in den faubourg St. Germain, in de krotten en in de paleizen, overal, waar liefde te wekken en liefde te geven viel, was hij te huis. Een eenvoudig man, van gewone, krachtige gestalte, in de wat gebogen schouders den boerenzoon verradend, met ietwat slependen gang; hij was moeilijk ter been. Eenvoudig, zelfs armelijk gekleed, het breede voorhoofd onder den slappen hoed verborgen. Maar een paar kleine heldere, scherpe, doordringende oogen blonken onder dat voorhoofd; oogen, die in staat schenen een voorwerp met één blik van alle kanten te vatten, er met één blik de reis om heen te maken; oogen, waarin een vriendelijke lach speelde, die echter, men zag het hun aan, ook vonken hadden kunnen schieten en die nu het geheele gelaat met een vredigen glans verlichtten en den in den korten baard verscholen mond omgaven met een glimlach, die van zielsgrootheid sprak, maar ook van een kloeken, oorspronkelijken, door alles, trots alles, in alles volhardenden geest.

Van zijn werk, van alles, wat hij had verricht en gesticht, gewaagde niet alleen Parijs, maar Frankrijk, maar straks de wereld. Hij had den strijd aangebonden tegen de groote vijanden van de menschelijke waardigheid, de christelijke roeping en van den vrede onder de menschen, zonder welken de glorie van God in den hoogen voor de wereld niet zichtbaar wordt; hij had den strijd aangebonden tegen de werkeloosheid, de bedelarij, de armoede, den honger, de ellende. Niet

deze of gene van de maatschappelijke kwalen had hij met al den gloed der liefde en al de vindingrijkheid van een machtigen geest achtervolgd en bestookt, maar allen. Uit de vrijwillige of gedwongen leegloopers had hij zien worden en groeien dat heirleger van landstroopers, die van den bedelstaf der heiligen een struikroovers-knuppel maakten. Zorgeloosheid, wanorde, ongebondenheid, zedeloosheid had hij in de bedelarij zich zien ontwikkelen tot armoede; armoede, die niet is een toevallige toestand, maar een vaste staat, een blijvende orde, niet omdat zij ordelijk is, maar omdat zij een schijn van regel aan het vaste van het feit, aan het schijnbaar onverdelgbare en onvermijdelijke ontleent. Hij zag de armoede, waaraan geen ontkomen is, waarin geslacht op geslacht leeft en sterft. Armoede, die het eerst zich openbaart in den honger en die straks geheel het menschelijk bestaan beheerscht, den mensch ontdoet van alles, wat aan het hoogere herinnert, en hem dus omgeeft met al dat vuile, dat lage, dat walgelijke, dat in het ééne woord „ellende" te samen gevat, naar de oorspronkelijke beteekenis van dat woord den mensch uit de rijen der menschheid verbant.

Tegen deze ellende, tegen haar oorzaken en haar openbaringen van wat vorm of afmeting ook heeft *Monsieur Vincent* een leger in het leven geroepen van allerlei rang en stand, maar van één alles doordringenden geest bezield. Naast de *dames de la Charité*, de vrouwen uit hooge en edele standen, die hij vereenigde tot gemeenschappelijke en persoonlijke verpleging van armen en kranken, heeft hij vereenigingen *des hommes de la Charité* geplaatst. Het was geen lichte arbeid, geen

spel. In die dagen leerde men in den Catechismus, dat alle menschen door éénen God waren geschapen, naar één beeld van éénen God, leerde men in den Catechismus, dat alle menschen in éénen Adam hadden gezondigd, door éénen Christus waren verlost, door één doopsel werden vrijgewasschen; men leerde het in den Catechismus, maar in het leven? Er was zulk een onoverkomelijk onderscheid tusschen de lieden van den *cours des Miracles* en hen, die zich bewogen binnen de *barrières du Louvre*, zulk een wereld lag er tusschen kasteel en kot, dat er inderdaad een wonder noodig was om de gelijkheid te herstellen in de liefde, een wonder van de liefde zelf'. Het wonder is gewrocht, gewrocht terwijl de oorlog met den vreemdeling verdelgend en verwoestend over Frankrijk rondvoer, straks de burgeroorlog, de *Fronde*, Turenne stelde over Condé en nieuwe ellende op de oude ellende stapelde. *Monsieur Vincent* heeft de liefde, niet die van mensch tot mensch alleen, maar de liefde als maatschappelijke kracht doen optreden. Naast zijn *hommes et dames de la Charité* heeft hij de *filles de la Charité* in het leven geroepen; de onsterfelijke keurbende, wier nadering nog altijd de ellende heeft doen wijken en de ballingen terugvoerde naar het vaderland. Naast de *filles de la Charité* zijn *prêtres de la Mission*, de boodschappers, die zich alleen mogen bewegen op het platte land, alleen onder de kleine luiden en die met het brood des levens ook brengen het dagelijksch brood. Voeg daarbij, hoe deze man de geboren bestrijders der ellende, de priesters van 's Heeren Kerk, door conferentiën en seminariën of opvoedt of bekwaam blijft maken tot hun verheven werkkring, en gij kent, in haar groote deelen, de

legerschaar, die in den wereldstrijd tegen de ellende de orde van Vincentius à Paulo volgt.

Inderdaad een wereldstrijd.

Overal, waar de ellende zich vertoont, ontmoet zij dezen *Monsieur Vincent*. Legt zij kinderen der schande of der misdaad te vondeling, hij bereidt den armen kleinen een kribbe en een voedster. Maakt zij kinderen tot vagebonden en straatslijpers, hij opent hun de school. Onttrekt zij jongelieden aan den arbeid, de werkplaats onder den open hemel, op het vrije veld of bij het ambacht is gereed hen te ontvangen. De vrouw kan haar plaats aan den huiselijken haard hernemen, de man kan ook door den arbeid het hoofd zijn van het gezin. Komen er slechte tijden, komt er krankheid, dood, de helpende, troostende, steunende hand is altijd gereed. Zelfs het slachtoffer der maatschappelijke gerechtigheid in haar geweldig straffenden vorm, de galeiboef, ontmoet dezen man om zijn keten te helpen dragen, zijn riemen te helpen voeren. Laat God Zijn zon schijnen over allen, over goeden en kwaden, rechtgeloovigen en dwalenden, de liefde van dezen man Gods straalt over alle lijden, zuivert het, verheft het, adelt het. Voor de grijzen, voor de ouden van dagen, die van het leven niets meer vragen dan de rustige voorbereiding tot de eeuwige rust, bouwt zijn hand het toevluchtsoord, dat het huiselijk leven niet verbiedt, maar beveiligt en tegen nood beschermt.

In dezen wereldstrijd heerscht een vaste, een alles beheerschende orde. Ziedaar het wonderbare. Maat, regel, harmonie zijn overal. Het is het volste, rijkste, warmste, waarachtigste leven. Alle geledingen zijn op

haar plaats en grijpen in elkander. Van pijnlijke nauwkeurigheid, van kleingeestige beperking, van angstige afmetingen, geen zweem, geen schaduw van een zweem. Wilt gij weten hoe zulk een instelling van Vincentius — om het gemeenzame woord te bezigen — in elkander zit? Ziet Gods eiken, alles leeft en leeft mede, van de machtige wortelgroep tot den breeden stam, van den breeden stam tot de kleinste vezel in het licht bewogen blad. Ziet den mensch in zijn geheelen bouw en wat gij bewondert in deze wonderbare schepping van den Schepper der wonderen, dat vindt gij terug in Vincentius' werken: rijkdom van middelen, éénheid van kracht.

De vaste grondslag van al deze werken wordt in vaste en geregelde middelen van bestaan gezocht. De geestdrift der liefde wordt niet buiten rekening gelaten, maar de rekening moet kunnen sluiten, als men het jaar gaat beginnen; op de Voorzienigheid bouwt men, maar het toeval acht men een grondslag van verstuivend zand. Men heeft moed tot alles, men vreest alleen de armen te leur te stellen. Iedere *réunion* heeft haar akker of haar kudde, waaruit zij haar inkomsten trekt. Zoo kunnen de kwade dagen komen; de geschiedenis van Jozef, Jakobs zoon, is voor Vincentius niet te vergeefs geschreven.

Nog hooger wijsheid blinkt in de regels, die zijn *prêtres de la Mission* en zijn *filles de la Charité* regeeren. Wat voor de réunions geldt, geldt ook voor deze: onder elkander een hiërarchische orde, die het werk tot een waarachtig samenwerken maakt. Tegenover de armen één regel, maar een regel, die alles beheerscht: persoonlijk

optreden. Geen weldadigheid, maar liefde. Geen uitdeelingen door dienstbare hand, maar persoonlijk verkeer. De armen dienen is de hoogste roeping, die God kan geven. Die deze roeping in het hart draagt heeft het beste deel. „Où vas-tu, ma soeur?" vraagt men de fille de la Charité, die een walgelijken kelder binnentreedt. „Je vais visiter Jésus-Christ" luidt het antwoord. Uit dat antwoord vlamt het mysterie.

En verder, als eerste en laatste, als hoogste en éénige regel: eenvoud, eenvoud, eenvoud. Geen bemoeiing met hoogere dingen, geen weidsche vertooning, geen breede praal. Zijn zendelingen moeten prediken volgens *la petite méthode*, verstaanbaar, duidelijk, bevattelijk, zonder Grieksche goden of Latijnsche helden; kloeke zaken en kloeke woorden, hemelwaarheid als dagelijksch brood. Zijne zusters moeten gelijken op de filles des champs, op de eerlijke boerendochters, die eenvoudig zijn en nederig en op God vertrouwen, die weten wat werken is, en zich niets laten voorstaan op vernuft en geest, al bezitten ze beiden in ruime mate en van de beste keur. Geen koorgebed, geen kloosterslot, geen ordekleed, de wereld der armoede is haar klooster, haar zedigheid is haar kloosterslot en haar ordekleed is het eenvoudige kleed van de vrouwen des volks.

De vraag is geoorloofd: hoe deze Vincentius à Paulo tot deze weergalooze macht van stichten en regelen en ordenen was gekomen, wat hem gemaakt had tot den man, die reeds bij zijn leven als de aalmoezenier Gods in Frankrijk, als de vader des vaderlands werd geroemd? De boerenzoon van Pouy, die bij de Minderbroeders van

Dax en aan de hoogeschool van Toulouse zijn wetenschap had opgedaan, scheen bij een eerste ontmoeting geen buitengewone geest. Toch stak er iets in hem, dat hem van anderen onderscheidde. Hij had de nederigheid van zijn geboortestand, maar hij had tevens dat gevoel van zelfstandigheid aan hen, die van eigen werk en op eigen land leven, eigen. Scheen hij eer driftig en heftig in zijn jonger dagen, de hoogere soort van geduld, die volharding heet, die nooit anders wil dan met den geheelen wil en die geen rust kent voor het laatste is bereikt, was een van zijn sprekendste trekken. Aan werkkracht ontbrak het hem, die geen ander leven dan een leven van werken kende, in geenen deele. En het hart klopte vol en warm, met krachtigen slag, het hart was bereid zich altijd, bij het groote of bij het kleine, geheel te geven, en met heiligen ernst en volkomen geheel te geven. Wie zulk een hart in de borst draagt, heeft heldenmoed en koningskracht.

Hij bezat daarbij de scherpzinnigheid, die het doel en de middelen beheerscht; de voorzichtigheid, die niet aarzelt maar handelt naar wetenschap; de kalmte, die het ongewone als gewoon behandelt en rustig het verhevene verricht; hij had den weêrgaloozen eenvoud, die den koninklijken gang van den leeuw natuurlijk maakt.

Zoo had hem de natuur gevormd, maar over dat alles kwam de wondere zalving der genade. Op deze ziel rustte de geest des levens en breidde zijne wieken uit en alles werd vruchtbaar met een hoogere vruchtbaarheid; het licht van boven verlichtte zijn geest en in het warme hart kwam de oneindige liefde, die God tot Schepper maakte en den mensch maakt tot schepper onder God.

Ook het leven, de leerschool Gods, had hem gevormd. In de gevangenis, in de slavernij te Tunis had hij geleerd wat armoede is en ellende; in zijn parochie te Clichy was hem de nood van het landvolk geopenbaard; te Châtillon-les-Dombes mocht hij het eerste liefdewerk stichten en regelen; in het huis der Gondi's was vrouwelijke deugd en vorstelijke mildheid zijn bondgenoote geworden; in het kleine had hij aangevangen; op erfgoederen, in bescheiden dorpen, dan in Parijs; weinige gezellen had hij rondom zich vergaderd; alles had zich uitgebreid, alles was toegenomen, de behoeften waren grooter geworden, de nooden dreigender, de ellende ellendiger, maar met behoeften en nooden en ellende was ook de arbeidskracht gestegen, de macht der liefde gegroeid. Hij heeft niet gehandeld naar een program, naar een theorie, hij heeft het leven genomen zooals het kwam, maar genomen met een koninklijke hand, die kon vormen en beheerschen, die geleid werd en bezield door het klaarste hoofd en het kloekste hart.

Het leven in Gods licht gezien was zijn school geweest, de liefde was de macht, die hem het leven deed beheerschen. Leven en liefde zijn onsterfelijk. Onsterfelijk staat dan ook het werk van Vincentius à Paulo uit en door en voor het leven geboren, door de eeuwige liefde bezield.

In 1660 werd *Monsieur Vincent* ten grave gedragen; meer dan twee eeuwen zijn voorbijgegaan, zijn stichting staat onveranderd, altijd krachtig en altijd jong.

Revolutiën zijn gekomen, die het aanschijn der aarde hebben veranderd, die de dingen en de menschen van

onzen tijd onverstaanbaar en als tot geheimenissen maken voor de menschen van Vincentius' dag. Maar hij leeft.

Verlangt gij het bewijs?

Wij kennen immers allen de geschiedenis dier studenten te Parijs, die den strijd voor het geloof aanvaardden midden in het leven, midden in de ongeloovige maatschappij. Met welke wapenen? Met één wapen: de liefde. Het geloof heeft de liefde, dus het leeft. Het is de oude spreuk: „amo, ergo sum".

In welken vorm, onder welken bezielenden naam de oude spreuk herleefde, weten wij: de conferentie van St. Vincentius à Paulo. De *réunions* herleven, frisscher, krachtiger, werkdadiger dan ooit.

Als ik dan ook den blik laat gaan over geheel deze negentiende eeuw met haar strevingen en worstelingen, haar bewegingen, haar hoogten en diepten dan rijst een vraag voor mij op. Niet de vraag — gij denkt het niet — of de conferentie van St. Vincentius, of de stichting van den groot-aalmoezenier Gods nog op haar plaats is, nog iets vermag in dezen onzen tijd. Die vraag ware misdadig. Tot het geheel eigenaardige van Vincentius' arbeid behoort juist dit, dat hij in de vormen van zijn dag een antwoord gegeven heeft op de sociale vragen van onze eeuw. In zijn stichtingen ligt als een profetische kracht, profetisch in dien zin, dat de grondslagen, waarop zij gebouwd zijn, de lijnen, waarin zij zich bewegen, het doel, waarnaar zij streven, passen op toestanden, die naar ons menschelijk meenen in de dagen der zeventiende eeuw geen sterfelijk oog kon voorzien.

Wat teekent onze eeuw?

In onze eeuw is, trots al het geroep en het rumoer

over gelijkheid, de maatschappelijke ongelijkheid grooter en — dit behoort men er bij te voegen — tergender dan ooit. De klove loopt — om in het algemeen te spreken — scherp en rechtaf door het geheele leven. Was er vroeger sprake van een glooiend rijzen en dalen in de maatschappelijke verhoudingen, van een golvend stijgen, dat de afstanden tusschen het hoogste en het laagste wel niet in laatste oplossing verminderde, maar dan toch overkomelijk maakte en een verbinding behield, waar bij het ontbreken der tusschengeledingen volstrekte scheiding en scheuring komen moest, nu is alles weggevallen en weggevaagd, nu is de scheuring het feit van den dag. Een feit, dat in zijn gevolgen heeft dien verderfelijken broederstrijd, dien men den klassenstrijd genoemd heeft, een strijd, waarin aan beide kanten *la bête humaine* zijn rol speelt, en men hier heet te strijden voor het recht van den eigendom en de heiligheid van het gezach en ginds de leus verheft voor het recht op het leven en de heiligheid van het menschelijke in den mensch.

Ziedaar de scheiding, de scheuring, ziedaar de klove.

Het ontzettende in dit alles is echter dit: de liefde schijnt niet meer bij machte de klove te dempen. De breede schaar der ellendigen, der gebannenen uit den maatschappelijken welstand wijst haar terug. Zij willen geen liefde meer. Hun leiders hebben gezegd: vordert recht! Vrijwillige gaven zijn weldaden, en weldaden, zoo heet het, zijn weigering en loochening van recht. — Zoo gaat de leer door de wereld en maakt van het heilige recht den prikkel van de felste begeerlijkheid.

En nu, nu rijst de vraag: wat boodschap zou Vin-

centius à Paulo brengen aan ons allen, de kinderen dezer eeuw?

Ik zie den man voor mij, door het ontzettende schouwspel noch onthutst, noch verbaasd, noch verschrikt. Onder de zware wenkbrauwen zijn de oogen zoo rustig als zagen zij een alledaagsch tooneel; om den mond blijft de kloeke geestige, goedhartige trek. Inderdaad, dit alles is hem bekend. Hij heeft deze dingen gezien, hij kent ze. Maar ook door woord en door daad heeft hij de heilmiddelen gewezen die deze kwalen beheerschen en verdrijven. Of heeft hij niet gezegd, dat de aalmoes, de gift als gift alleen, slechts een redmiddel is in den uitersten nood, geen ordelijke hulp, die een beteren toestand schept? Was het niet zijne leer, dat men de armen en kleinen moest opvoeden, moest helpen tot het helpen van zich zelven? Beteekende het gezach soms voor Vincentius à Paulo alleen de kracht, die het bestaande, hoe het dan ook zij, handhaaft of was het voor hem, naar de leer der groote vaderen, de weldadige en weldoende macht, die allen richt naar het goede, ordelijke doel? Heeft hij niet als met bazuinstooten de Evangelische les door de wereld doen gaan, dat alle bezit en alle eigendom niets anders is dan een rentmeesterschap, een rentmeesterschap niet in een beeldspraak, waarmede men het zoo streng niet heeft te nemen, maar een rentmeesterschap, dat zijn gebiedende eischen stellen kan en stellen moet? En eindelijk, zou deze man, die iedere maatschappelijke ordening met hoogen eerbied bejegende, bij alle eerbiediging van de gevestigde hierarchie het pijnlijke, het tergende, het kwetsende in de maatschappelijke afstanden niet hebben bestreden als zonde uit de zonde, bestreden tot den dood?

Ik zie den man voor mij, een heilige geestdrift lacht op zijn gelaat; ik hoor hem spreken: „Broeders, mijn Broeders," zegt hij, „wat geeft de goede, groote God ons veel te doen!" Vol van die dankbare geestdrift neemt hij ons bij de hand, en wijst ons op het onmetelijk arbeidsveld. Daar is zooveel, zoo oneindig veel te doen. Daar is te zorgen voor Zondagsrust en Zondagsheiliging. Daar is te waken tegen den overmatigen arbeid van kind en vrouw. De vrouw moet in haar volle waarde als huismoeder worden hersteld; de nood der kinderen moet niet langer een arbeid opleggen, die hoogere plichten verzuimen doet. Is de wettelijke arbeidstijd verstreken, dan behooren knapen en meisjes niet aan zich zelven te worden overgelaten; er zijn krachten noodig voor oefen- en ambachtscholen, voor avondscholen ook waar het leeren zijn strengen vorm verliest en vroolijke ontwikkeling wordt. Niet meer? Wij staan nog slechts aan den aanvang. De holle theorie, de valsche beginselen moeten worden bestreden door de daad. De daad alleen is machtig. Kapitaal en arbeid staan in strijd tegenover elkander, zij moeten samenwerken. Waar strijd is, daar moeten de zonen van Vincentius optreden als de boden des vredes. Is de taak niet hoog en heilig? Ik zie Vincentius zegenend neêrzien op den grijzen kardinaal, die voor de dokarbeiders van Londen het pleit voert en wint. De arbeider moet niet langer zijn een marktwaar, een soort tweede grondstof, zijn loon moet in andere evenredigheid staan tot de winst door den meester behaald. Voorzeker, het is moeielijk dat alles tot stand te brengen en nog zooveel meer, het is moeielijk, maar het is grootsch, goddelijk grootsch!

Zoo zou de stem van Vincentius tot ons komen, zoo zijn boodschap luiden tot deze onze negentiende eeuw. Van den hoogsten zetel der Christenheid komt diezelfde boodschap tot ons, breed en machtig, het geheele leven van den arbeid omvattend. Laat ons niet alleen luisteren, maar gehoor geven en de hand slaan aan den ploeg. Er is veel te doen, laat ons veel doen. De Kerk onzer vaderen heeft de slaven verlost en de lijfeigenen vrij gemaakt, laat dezelfde Kerk met ons hare zonen den arbeid verheffen tot zijn volle waarde en zijn volle recht. Dan zal de vrede van God zijn over de wereld, de vrede, die gebracht wordt door Zijn oneindige liefde en Zijn eeuwige gerechtigheid.

DE PENTATEUCH EN ISRAEL'S GESCHIEDENIS VOLGENS PROF. KUENEN.

III.

(Vervolg en slot van Dl. XCVII, bl. 287 vv.)

Er blijft ons nog over de opwerpingen van prof. Kuenen omtrent de priesters en Levieten aan een nader onderzoek te toetsen.

„Ik zal hen verdeelen in Jacob en hen verstrooien in Israël" zoo voorspelde de stervende aartsvader Jacob 1), door den Geest Gods bezield, van zijne zonen Simeon en Levi, de woeste moordenaars der Sichemieten. Vloek, in plaats van zegen, ontvingen zij tot straf hunner gruweldaad 2). Die goddelijke voorzegging werd klaarblijkelijk vervuld in den stam Levi, die bij de verdeeling van het beloofde land geen erfdeel ontving, doch onder de overige stammen verstrooid werd. Reeds in de woestijn echter was die vloek van Levi verkeerd in zegen, ter oorzake van Gods genadige uitverkiezing van dezen stam tot den dienst van het altaar. De nazaten van Levi hadden zich die uitverkiezing waardig gemaakt door hun ijver voor Gods eer, dien zij betoonden, toen hunne afvallige volksgenooten het gouden kalf in de

1) Gen XLIX, 7. 2) Gen. XXXIV.

woestijn van Sinaï aanbaden. Verontwaardigd over de ontrouw van zijn ondankbaar volk, riep Moses toen uit: „Al wie des Heeren is, schare zich om mij". Alléén de Levieten gaven gehoor aan zijne stem. „Gaat", zoo gebood hun Moses, „een ieder doode zijn broeder en zijn vriend en zijn naaste". Gloeiend van ijver voor Jehova's eer, spaarden de Levieten vriend noch bloedverwant. Tot loon hunner getrouwheid sprak Moses het profetisch woord, dat hem kort te voren op Sinaï geopenbaard was: „Heden hebt gij uwe handen den Heer gewijd" 1). Met deze woorden bedoelde Moses de uitverkiezing der Levieten tot den dienst des heiligdoms. Dit blijkt uit den zegen, dien hij onmiddellijk vóór zijn dood over den stam Levi uitsprak. Het woord tot God richtende, zeide hij van Levi 2): „Uw Thummim en uw Urim [het kenmerk der hoogepriesterlijke waardigheid] zijn voor uwen heiligen man [Levi]. Hij toch zeide tot vader en moeder: ik ken u niet; en tot zijne broeders: ik ken u niet; zelfs hunne kinderen erkenden zij niet". Klaarblijkelijk doelt Moses hier op Levi's ijver voor Gods eer, bij Sinaï zonder aanzien van bloedverwanten betoond. Daarom gaat Moses voort: „Zij [de zonen van Levi] zullen u, o Jacob, uwe voorschriften leeren, en u, o Israël, onderwijzen in de wet. Zij zullen wierook branden voor uw aanschijn en brandoffers leggen op uw altaar".

Volgens de wetten van Exodus-Numeri zijn dan ook de zonen van Levi tot den dienst van het heiligdom afgezonderd. Maar niet ieder hunner was tot iedere

1) Exod. XXXII, 26 vv. 2) Deut. XXXIII, 8—11.

bediening bevoegd. Moses bestemde één Levietisch geslacht, dat van Aäron, tot het priesterschap; Aäron en zijne zonen waren de eenige wettige priesters en in hun geslacht was het priesterschap erfelijk. Wel zijn de overige Levieten aangewezen tot den dienst van het heiligdom, doch slechts in lagere bedieningen; zij moesten de priesters bij het heilig dienstwerk bijstaan en het heiligdom bewaken; van het priesterschap echter zijn zij uitdrukkelijk uitgesloten.

Zoodanig zijn de scherp afgebakende verhoudingen van priesters en Levieten in onzen Pentateuch. Volgens Joodsche en Christelijke overlevering zijn die voorschriften door Moses namens God op Sinaï gegeven en hebben zij van Moses' tijd af onder het volk van Israël als goddelijke wet gegolden.

Ontkenning van de leer der overlevering is het kenmerk der moderne bijbelcritiek; ook in het onderhavige punt mogen wij niet anders verwachten. Hooren wij, hoe de hoogleeraar Kuenen in zijn *Godsdienst van Israël* de wording der „Aäronieden" en Levieten op „critische wijze" voorstelt:

„Wij moeten beginnen met de aan Mozes toegekende bepalingen over priesters en Levieten geheel op zijde te zetten. Bij hare onderlinge vergelijking treedt weldra aan het licht, dat ze niet uit één tijd, veelmin van ééne hand zijn.... Onder de regeering van koning David en van zijne naaste opvolgers werd de bevoegdheid van *ieder Israëliet* om te offeren niet in twijfel getrokken. Bij voorkeur koos men priesters uit den stam Levi, waartoe Mozes en Aäron hadden behoord; eerst allengs wisten de Levieten de overtuiging ingang te doen vinden, dat zij-alléén tot de priesterlijke verrichtingen bevoegd waren." Er bestond hieromtrent geene wettelijke regeling; eerst „de Deuteronomische wet — uit de tweede helft der 7de eeuw v. Chr. — kent uitsluitend *aan de Levieten* de bevoegdheid toe om als *priesters* dienst te doen, maar

maakte tusschen hen, die tot dezen stam behooren, geenerlei onderscheid: zij zijn niet allen priesters, maar zij kunnen het allen worden" (I, bl. 335 vv.).

„Ezechiël is de eerste, die dit voor het vervolg anders geregeld wenscht te zien: na den terugkeer van Israël in zijn vaderland (uit de Babylonische gevangenschap) zullen de *zonen van Zadok* de eenige rechtmatige *priesters* zijn; door hunne getrouwheid aan Jahwe hebben zij zich die eer waardig gemaakt; hunne broeders, de overige Levieten, zijn met Israël van Jahwe afgedwaald, ja Israël's voorgangers geweest in het plegen van afgoderij; voor die zonden worden zij gestraft met degradatie; voortaan zullen zij in ondergeschikte betrekkingen in en om het heiligdom werkzaam zijn. De jongere wetten van den Pentateuch — na de Babylonische gevangenschap door Esdras voor het eerst afgekondigd — gaan veel verder: het *verschil tusschen priesters en Levieten* is, volgens de voorstelling, die zij ons geven, in beider afstamming gegrond: de eerstgenoemden zijn zonen van Aäron en als zoodanig uitsluitend bevoegd tot het priesterambt" (II, bl. 21).

In deze „critische" voorstelling van de wording der wettelijke voorschriften over priesters en Levieten, zooals wij ze thans in den Pentateuch lezen, ligt eene drievoudige tegenspraak opgesloten met de leer der overlevering. Vooreerst ziet men strijd tusschen Deuteronomium en Exodus-Numeri in de voorschriften over priesters en Levieten. Vervolgens zou in de eeuw van David en zijner naaste opvolgers ieder Israëliet bevoegd zijn geweest te offeren — een bewijs dat de wettelijke voorschriften van den Pentateuch destijds niet bestonden. Eindelijk beweert men, dat Ezechiël het eerst de onderscheiding tusschen priesters en Levieten heeft ingevoerd, welke onderscheiding vervolgens in de na-exilische bestanddeelen van den Pentateuch zou zijn opgenomen.

De *eerste* opwerping is dus deze: Deuteronomium kent *aan al de Levieten* zonder eenig onderscheid de bevoegdheid toe om als *priesters* dienst te doen. Daar-

entegen zijn volgens de wetten van Exodus-Numeri alleen de *zonen van* Aäron uitsluitend bevoegd tot het *priesterambt*. Ziehier de eigen woorden van Kuenen in zijn *Historisch-critisch onderzoek*:

„Volgens Exod. XXVIII vv. en, in het algemeen, de wetten in Lev. en Num. zijn *Aäron en zijne zonen* de eenige wettige priesters. Wél zijn de gezamenlijke Levieten afgezonderd tot den dienst van het heiligdom (Num. III enz.), maar van het priesterschap zijn zij uitgesloten (Num. XVI. 9. 10 enz.). Geheel anders in Deuteronomium", waar *de stam Levi* in zijn geheel tot het priesterschap is afgezonderd (bl. 30).

De eenige grondslag dezer opwerping is gelegen in de willekeurige en valsche bewering der critiek omtrent den ouderdom en het ontstaan van Deuteronomium. Volgens Kuenen is dit een afzonderlijk en op zich zelf staand wetboek, dat reeds twee eeuwen vóór de wetten van Exodus-Numeri rechtsgeldigheid had; de voorschriften van Deuteronomium beoordeelt hij gevolgelijk, niet in het verband van de wetten der vorige Mosaïsche boeken, doch op zich zelve. Volgens de overlevering echter is Deuteronomium, zoowel als de vier voorafgaande boeken, het werk van Moses; doch hierin verschilt het van de wetboeken Exodus-Numeri, dat het meer rechtstreeks tot het volk spreekt; het is meer een volksboek dan een wetboek. Het bevat immers de drie toespraken, welke Moses in zijne laatste dagen tot zijn volk gehouden heeft en voor de nakomelingen heeft opgeschreven, om hen tot getrouwe naleving der wet door verschillende beweegredenen op te wekken. Bij die vermaningen wijzigt hij datgene, wat de nieuwe toestand, waarin het volk na de intrede in het beloofde land zou verkeeren, noodzakelijk vorderde, en herhaalt hij, wat natuurlijk

is, vele wetten, die in de vorige boeken meer volledig met al hare bijzondere bepalingen afgekondigd zijn. Wij moeten daarom de voorschriften van Deuteronomium verklaren uit de eigenlijke wetboeken van Israël, die in Exodus-Numeri vervat zijn. Hieruit volgt ook, dat de schijnbare tegenspraak tusschen de voorschriften van Deuteronomium en die der vorige wetboeken voldoende wordt opgelost, zoo wij kunnen aantoonen, dat de teksten van Deuteronomium het systeem van de eigenlijke wetboeken *niet uitsluiten.* Ook in het onderhavige punt zijn de voorschriften van Deuteronomium niet „anders" dan die van Exodus-Numeri. Wanneer Moses in zijn vijfde boek spreekt over de Levieten, zonder de scherpe onderscheiding tusschen de Levietische priesters en de overige Levieten, laat hij slechts in het midden, wat in Exodus-Numeri opzettelijk en breedvoerig is uitgewerkt: de verdeeling namelijk van de priesterlijke verrichtingen en de lagere bedieningen onder de afstammelingen van Levi. Vrij mag Kuenen dit antwoord rangschikken onder „de harmonistische kunstgrepen" (bl. 31). Zoolang de uit- en inwendige bewijzen der authenticiteit en eenheid van den Pentateuch niet ontzenuwd zijn, hebben wij het volste recht om staande te houden, dat Deuteronomium op de beschreven wijze kan en dus moet beoordeeld en verklaard worden. Wat doet daarentegen de critiek? Zij blijft nog altijd in gebreke, ondanks hare vele „wanhopige pogingen", het goed recht van haar sloopingswerk met bewijzen te staven; hare valsche en willekeurige hypothese omtrent oudere en jongere Pentateuch-bestanddeelen stelt zij als zekere waarheid voorop, en op dien grond wijst zij de ant-

woorden der apologetiek af met het enkele woord: „Zoo zou het moeten zijn, indien de geheele Thora van één auteur ware. Maar zoo is het niet" (bl. 31).

Hooren wij nu uit den mond van den Leidschen hoogleeraar, wáár volgens hem Deuteronomium, in tegenspraak met Exodus-Numeri, aan den stam Levi in zijn geheel het priesterschap toeschrijft:

„Volgens Deut. X, 8, 9, heeft Jahwe *den stam Levi* afgezonderd „„om de ark des verbonds van Jahwe te dragen, om te staan voor Jahwe's aangezicht ten einde Hem te dienen en te zegenen in zijn naam"" in een woord: *tot het priesterschap*" (bl. 30).

Een zoo armzalig argument hadden wij, na den beslissenden toon, dien wij zoo even vernamen, niet durven verwachten. Het kan den hoogleeraar geen ernst zijn, want een weinig verder merkt hij zelf te recht op: „Het dragen van de verbondsark wordt Num. III, 31 enz. tot de plichten der *Levieten* gerekend. Volgens Num. VI, 23—27 zegenen *Aäron en zijne zonen*". Welnu, de ons tegengeworpen plaats van Deuteronomium noemt deze beide bedieningen, het dragen der verbondsark en het zegenen in den naam van Jehova, en schrijft ze toe aan *den stam Levi*, omdat priesters te zamen met Levieten den stam Levi uitmaken.

Een andere grief tegen Deuteronomium is deze:

„De priesters heeten in het geheele boek de Levietische priesters, of de priesters, zonen van Levi, nergens zonen van Aäron" (t. a. p.).

Doch, zoo vragen wij, wat zijn ze anders dan Levietische priesters? Is Aäron, hun stamvader, niet de zoon of nakomeling van Levi? Waarom mag Moses hen niet met die ware benaming aanduiden, evengoed als de schrijver van Josue (III, 3; VIII, 33)? Wij vinden die-

zelfde benaming ook bij auteurs, die volgens de critiek hunne geschriften hebben ingericht naar de begrippen der „na-exilische priester-wetten", en dus de onderscheiding van priesters en Levieten streng handhaven 1).

Welke de reden is, waarom Moses in Deuteronomium de priesters „nergens zonen van Aäron" noemt — want ook dit wordt tegen ons ingebracht —, wij kunnen er hoogstens naar gissen. Was het, omdat Aäron reeds overleden was en zijne afstammelingen toen in familiën gesplitst waren? Wij weten het niet; het doet echter aan ons geschilpunt niets af. De vraag is deze, of Deuteronomium ontkent, wat in Exodus-Numeri staat uitgedrukt, de ondergeschiktheid namelijk der Levieten aan de Aäronietische priesters. Wij willen zelfs toegeven, dat de grenslijn tusschen de zonen van Aäron en de overige Levieten in het algemeen in Deuteronomium niet zoo duidelijk wordt getrokken als in de wetten van Exodus-Numeri. Men kan dit uit den aard van een volksboek ook niet verwachten; die ondergeschiktheid der Levieten was voor de leeken van minder rechtstreeksch belang en voor de belanghebbenden genoegzaam in vorige wetten uitgesproken. Doch nergens ontkent Deuteronomium de grenslijn tusschen priesters en Levieten, nergens vinden wij hunne gelijkstelling uitgesproken, ook niet, wat K. beweert, in hoofdstuk XVIII. Wat meer is, in genoemd hoofdstuk is de onderscheiding van priesters en Levieten niet onduidelijk uitgedrukt: in v. 3—5 is uitsluitend spraak van priesters: „dit is het recht der priesters"; vervolgens bepalen

1) Zie den Hebreeuwschen tekst van II Kron. V, 5; XXIII, 18; XXX, 27; I Esdras X, 5.

v. 6—8 het aandeel der Levieten. Het staat den hoogleeraar vrij dit antwoord wederom te rekenen onder „de inderdaad wanhopige pogingen der apologetiek"; groote woorden verbergen al te vaak onmacht ter weerlegging!

Wij vernamen reeds de *tweede* opwerping der ongeloovige critiek: *Vóór en onder de regeering van koning David en van zijne naaste opvolgers werd de bevoegdheid van ieder Israëliet om te offeren niet in twijfel getrokken.* Ziehier hoe K. in zijn *Hist.-crit. onderzoek* deze opwerping tracht te staven.

„De bepalingen der Thora, volgens welke de ééne stam Levi of ééne familie van dien stam uitsluitend bevoegd is tot het offeren en de verdere priesterlijke verrichtingen, worden niet in acht genomen door Gideon (Richt. VI, 26), Manoach (XIII, 19), Micha (XVII, 5), de burgers van Bethsames (I Sam. VI, 14, 15), Samuël (VII, 9, 10 enz.), Saul (XIII, 9), David (II Sam. VI, 17, enz.), Salomo (1 Kon. III, 4 enz.) en Jerobeam I (XII, 32). Met de onderstelling, dat die voorschriften niettemin bestonden, zijn nagenoeg al deze berichten niet te vereenigen" (bl. 197 vv.).

Voorzeker eene eerbiedwaardige rij van getuigen tegen den Mosaïschen oorsprong der Thora! Onderzoeken wij echter, hoedanig hunne getuigenis is. Twee getuigen doen volgens de bekentenis van K. slechts dienst als figuranten, namelijk „Micha en Jeroboam". Geen wonder! Wat heeft Micha met zijn beeldendienst of Jeroboam met zijn stiervereering te maken met de ware priesterschap van Jehova? Doch ook de overige getuigen wijzen wij af, of liever geen hunner weet iets tegen Moses in te brengen. Het kost niet veel moeite dit aan te toonen.

Meermalen lezen wij in de boeken van Samuël en van de Koningen, dat Saul, David en Salomon den Heer offerden.

Het is echter de vraag, of zij in persoon de priesterlijke bediening hebben verricht, dan wel door de wettige bedienaars hun offer hebben aangeboden. Nergens wordt uitdrukkelijk gezegd, dat zij zelven als priesters of offeraars rechtmatig zijn opgetreden. Integendeel; niet zelden blijkt uit het verhaal, dat er bij die offers der koningen priesters aanwezig waren, zooals b. v. bij de overbrenging der verbondsark naar Sion (II Sam. VI), bij het offer, dat Saul te Galgala liet opdragen (I Sam. XIII, 8 vergeleken met XIV, 18 vv.). Zoo echter van die koningen verhaald wordt, dat zij offerden, zonder dat in het verhaal priesters handelend optreden, is men niet gerechtigd te besluiten, dat die koningen zelven offeraars geweest zijn of de priesterlijke bediening vervuld hebben. Dit besluit is te minder gerechtvaardigd, omdat de Hebreeën evenals wij één en hetzelfde woord „offeren" in dubbelen zin gebruiken. Zoowel hij, die een slachtoffer aanbiedt door den offeraar, als de bedienaar zelf, die het bloed van het slachtoffer vóór Jehova uitstort, offert (הִקְרִיב). Dit blijkt duidelijk uit de „priesterlijke wet" van Leviticus (I, 2, 5), waar ditzelfde werkwoord achtereenvolgens in de eene en de andere beteekenis gebezigd wordt.

Het is waar, ook van hen, die geen „zonen van Aäron" waren, wordt verhaald, dat zij de priesterlijke bediening van offeraar vervuld hebben. Doch wie kan betwijfelen, dat Jehova, die Aäron en zijne zonen tot het priesterschap had uitgekozen, ook aan anderen in bijzondere gevallen de priesterlijke bediening kan opdragen. Dit was het geval met Gedeon en Manuë (of Manoach); de schrijver van het boek der Rechteren ge-

tuigt van beiden, dat zij van Godswege het uitdrukkelijk bevel ontvingen een offer op te dragen. Eveneens trad Samuël, de Leviet 1), doch niet van Aäron's zonen, als priester op. De groote godsgezant handelde echter op hoogere ingeving; ook op zijne offers is van toepassing, wat wij reeds eenmaal bemerkten, dat daden, door zulke mannen in den dienst van Jehova verricht, niet de maatstaf zijn ter beoordeeling van wetten, die in gewone omstandigheden van kracht zijn.

Welke ergernis eindelijk is er gelegen in het offer, dat de burgers van Bethsames opdroegen, toen de verbondsark uit de handen der Philistijnen was teruggevoerd? Bethsames was eene priesterstad 2); onder hare burgers waren dus niet weinige priesters en Levieten. Uitdrukkelijk zegt dan ook de gewijde schrijver (I Sam. VI, 15), dat de Levieten de ark van den wagen namen, en dat anderen van Bethsames, ongetwijfeld priesters, den offerdienst verrichtten. Hier met K. (bl. 199) „eene glosse" te onderstellen, „bestemd om de ergernis van het offer der Bethsamesieten weg te nemen" is louter willekeur.

Tegen het bestaan van het wettelijk voorschrift, dat het priesterschap uitsluitend aan Aäron en zijne zonen toekent, moet vooral pleiten II Sam. VIII, 18, waar van *David's* zonen gezegd wordt: כֹּהֲנִים הָיוּ, dat is, volgens Kuenen's vertaling: „zij werden *priesters* gemaakt of

---

1) De vader van Samuel, Elcana, een Leviet (I Kron. VI), woonde in de stad van Juda, Ramathaim, en behoorde burgerrechtelijk tot het gebied van Ephraïm (I Sam. I, 1). Zóó verklaart Flavius Josephus (*Antiq. Jud.* Lib. V, cap. XI), wat K. (bl. 199) niet weet te rijmen.

2) Jos. XXI, 16; I Kron. VI, 19.

daartoe aangesteld" (bl. 199). Zijn besluit ligt dan voor de hand: de vrome David zou niet geduld hebben, dat zijne zonen, als zijnde uit den stam Juda, tot priesters werden aangesteld, indien de voorschriften der Thora te zijnen tijde hadden gegolden.

Hoedanig is de waardigheid hier aan David's zonen toegekend door het woord כֹּהֵן (cohen)? Beteekent dit alléén *priester* in den eigenlijken zin, of heeft het eene meer uitgebreide beteekenis? De beantwoording dezer vraag is de oplossing van de moeilijkheid.

De afleiding van genoemd woord uit den wortel כהן „dienen" geeft reeds te kennen, dat het de beteekenis heeft van *dienaar* in het algemeen, zoodat uit de bijgevoegde bepaling of uit den samenhang moet blijken, welke klas van dienaren bedoeld is 1). Meestal komt het voor in de beteekenis van dienaar Gods of priester. Daar echter op de aangehaalde plaats (II Sam. VIII, 18) spraak is van de zonen van Koning *David*, die „cohanim" werden, ligt de verklaring van „*koninklijke dienaren*" voor de hand. Zoo ook begrepen het al de oude vertalingen, alléén de *Vulgaat* uitgezonderd: de Grieksche vertaling der Zeventig heeft „*αὐλάρχαι*", wat de *Itala* getrouw weergeeft door „principes aulae regiae", d. i. de eerste hofbeambten; eveneens de Chaldeeuwsche en Syrische vertaler: „de magnaten of rijksgrooten". Op dezelfde wijze verstond het de Kroniek-schrijver (I Kron. XVIII, 17), die het woord כֹּהֵן niet „vervangen heeft", noch moedwillig „den tekst veranderde" — zooals K.

---

1) Cornely, *Introd.* II, pag. 347 wijst op het verwante Arabische *Kahana*, iemands zaken besturen; *Kahen*, rentmeester, zaakwaarnemer.

(bl. 199) lastert — doch den zin duidelijk verklaarde door הָרִאשֹׁנִים לְיַד הַמֶּלֶךְ, wat de *Vulgaat* letterlijk weergeeft: „primi ad manum regis", dat is: 's konings voornaamste hofbeambten. Met allen eerbied voor Kuenen's taalkennis geven wij in het verklaren van Hebreeuwsche woorden den voorrang aan den Kroniek-schrijver en aan die gezagvolle vertalers. Al vindt dus K. (t. a. p.) het „zeer onwaarschijnlijk, ja ondenkbaar [!], dat een zoo gewoon woord in meer dan één zin [?] wordt gebezigd", voor ons is de uitdrukkelijke bevestiging van zoodanige getuigen, welke met de eeuwenoude opvatting der Israëlietische geschiedenis overeenkomt, van grooter gezag dan het aprioristisch goedvinden der 19de eeuwsche critiek. Die uitgebreidere beteekenis van כֹּהֵן wordt dan ook eenstemmig aangenomen door alle schriftverklaarders, joodsche (Kimchi), protestantsche (Keil, Bredenkamp) en katholieke (Sanctius, Estius, de Hummelauer enz.), ja zelfs door geestverwanten van Kuenen (Thenius en Bertheau); het zijn alleen de ultra's der moderne richting, die hunne onhoudbare stelling achter zoodanige verschansingen pogen te handhaven.

Het is opmerkenswaardig, hoe de dwaling, naar gelang het haar pas geeft, de H. Schriftuur misbruikt en zich zelve tegenspreekt. De oudere Protestanten, die uit haat tegen het H. Misoffer ontkenden, dat Melchisedech als *priester* brood en wijn offerde, beriepen zich bij hunne verklaring van Gen. XIV, 18 („hij was כֹּהֵן van den Allerhoogsten God") op den ons tegengeworpen tekst van II Sam. VIII, 18, waaruit blijken moest, dat „cohen" niet alléén priester beteekent, doch een ruimeren zin heeft. Nu echter vindt men het beter bij de ver-

klaring van II Sam. VIII, 18 het tegendeel te beweren; want kan men zoodoende de zonen van David tot priesters bevorderen, dan heeft men een nieuw wapen tegen het supranaturalisme gevonden!

Zoo heeft dus geen der getuigen, die de Leidsche hoogleeraar in eene lange rij aanvoerde, iets in te brengen tegen het bestaan van het Mosaïsch voorschrift omtrent de onderscheiding van de Aäronietische priesters en de Levieten. Integendeel, de heilige boeken van Israël, die den Pentateuch en bijgevolg de onderscheiding van priesters en Levieten volgens de Thora onderstellen en dus niet rechtstreeks uitspreken, geven ons toch voldoenden grond tot het historisch bewijs, dat de hoogepriesterlijke en bijgevolg ook de priesterlijke bedieningen bij de afstammelingen van Aäron steeds erfelijk geweest zijn. Na den dood van Aäron, tijdens het bestuur van Josue, bediende Eleazar, de zoon, en na hem Phineës, de kleinzoon van Aäron, het hoogepriesterschap en werd de wettelijke onderscheiding van priesters en Levieten getrouw gehandhaafd (Josue III, IV enz.). Nog na den dood van Josue was Phineës de hoogepriester (Recht. XX, 28). Op het einde van het tijdvak der rechteren werden de priesterlijke bedieningen vervuld door Heli en zijne zonen; deze familie behield die waardigheid tot aan den tijd van Salomon (I Sam. XIV, 3; XXI, 1; XXII, 9). Deze Heli stamt af van Ithamar, den jongsten zoon van Aäron: dit blijkt onwedersprekelijk uit de vergelijking van I Kron. XXIV, 3 met I Sam. XIV, 3; XXII, 20. Het vonnis van verwerping, door den ongenoemden Man Gods tegen Heli en zijne nakomelingen uitgesproken (I Sam. II, 27 vv.), bevestigt, dat Heli tot

het geslacht behoorde, aan hetwelk God door Moses de priesterlijke waardigheid had toevertrouwd. Dat vonnis werd uitgevoerd door Salomon, die, niet „krachtens 's konings oppermacht in de beschikking over het priesterschap" (K. bl. 200), doch krachtens het oordeel van verwerping, door God uitgesproken, den hoogepriester Abiathar uit de familie van Heli, bij gelegenheid zijner samenzwering met 's konings broeder Adonias, van zijn ambt ontzette en Sadoc, den zoon van Achitob, met die hooge waardigheid bekleedde (I(III) Kon. II, 26 vv.). Sadoc was een afstammeling in de rechte lijn van Eleazar, den ouderen zoon van Aäron (I Kron. VI, 8); van hem nu stammen al de hoogepriesters af, die van toen af tot aan de Babylonische gevangenschap en later het hoogepriesterschap hebben bediend (Ezech. XLIV, 15). Dat ook de overige priesters uit het geslacht van Aäron geweest zijn, wordt door onze tegenstanders wel ontkend; maar met geen enkel bewijs staven zij die ontkenning, terwijl wij integendeel als afdoend bewijs de ons bewaarde geslachtslijsten der priesterlijke familiën (I Kron. VI vv.) vertoonen 1). Tenzij men dus aan de geheele reeks van Israël's heilige boeken alle zelfs louter *historische* geloofwaardigheid ontzegge, moet men het feit erkennen, dat de Aäronieden de priesterlijke waardigheid hebben bekleed van Moses af tot Esdras. Of Kuenen de wetenschap bevordert met ontkenningen, zooals hij (bl. 198) neerschrijft: „van Aäron, den stamvader der wettige priesters, weet geen schrijver uit den tijd vóór Esdras iets af", moge de lezer thans beoor-

1) Cornely, *Introd.* II, 1, pag. 151.

deelen. Op dezelfde bladzijde doet de hoogleeraar de uitspraak: „De onderscheiding tusschen priesters en Levieten, door P [de priesterlijke, na-exilische bestanddeelen van den Pentateuch . . .?] zoo uitdrukkelijk gehandhaafd, komt in de geheele vóór-exilische en exilische literatuur slechts op ééne plaats (I(III) Kon. VIII, 4) voor". Erkent dus K., dat ten minste die schrijver de genoemde onderscheiding kende? O, neen; eene nieuwe ontkenning, even willekeurig, moet de vorige bevestigen: „Om deze en andere redenen [die evenmin iets bewijzen 1)] „ligt deze plaats onder verdenking van niet oorspronkelijk te zijn". Doch niet slechts „op ééne plaats", doch herhaaldelijk en duidelijk komt die onderscheiding van priesters en Levieten voor. Verwijzen wij echter naar de vele plaatsen van het boek Josue, dan antwoordt de critiek, dat dit boek met den Pentateuch „een product is van één en hetzelfde literarisch proces" (bl. 8) en daarom ten gunste van den Pentateuch niet kan getuigen. Van minder belang achten zij het, deze nieuwe uitvinding met grondige bewijzen te staven, hoewel én het historisch gezag van den kanon des

---

1) Als curiosum schrijven wij ze hier af: „Op den voorgrond staat, dat de schrijver van Koningen *niet kan* geschreven hebben: „„de priesters *en* de Levieten"". Niet slechts vermeldt hij v. 3, 6, 10, 11 alleen de priesters [om deze reden *kan* hij v. 4 de Levieten *niet* vermelden!], maar bovendien acht hij (I Kon. XII, 31) al de Levieten bevoegd tot het priesterschap en kan hij hen dus niet van de priesters onderscheiden" (bl. 184). Op de laatst aangehaalde plaats is spraak van de priesterschap, die Jeroboam aanwierf voor zijn stierdienst; deze koos hij uit de heffe des volks en „niet uit de zonen van Levi". Hieruit nu moet bewezen worden, dat die schrijver al de Levieten bevoegd acht tot het ware priesterschap van Jehova!! Jammer, dat K. het bewijs schuldig blijft; wellicht kon het dienen als model van logica.

Ouden Verbonds, én de inhoud van Josue daartegen ten sterkste opkomen. In de boeken van Samuël treden tweemaal Levieten op, en wel ondergeschikt aan de priesters: I Sam. VI, 15 nemen de Levieten de verbondsark van den wagen, anderen van Bethsames, priesters namelijk, dragen de offers op. Wederom dezelfde willekeurige exceptie: „v. 15a is eene glosse" (bl. 199)! Onder aanvoering der priesters Sadoc en Abiathar dragen de Levieten bij David's vlucht de ark Gods (II Sam. XV, 24). Nog driester negatie is het antwoord: „dit vers is corrupt; . . . is opzettelijk veranderd, om het met den eisch der Thora in overeenstemming te brengen" (bl. 200)!

Inderdaad, zulk eene „critische" methode mag zich wel sieren met den eerenaam van „vrije wetenschap"! Komt de aprioristische bewering der moderne „wijsbegeerte van den godsdienst" in botsing met de historische bescheiden, de eenige bron, waaruit wij voor dit vraagstuk kunnen putten, dan orakelt die hooggeroemde wetenschap, dat de geschiedboeken vervalscht zijn, want hunne moderne theorie kan niet falen! Paste men die zoogenaamde critische methode toe op de ongewijde geschiedenis, welhaast zou men tot volslagen historisch scepticismus, tot ontkenning van alle geschiedkundige zekerheid geraken. Doch de methode der moderne critiek geldt slechts voor onze gewijde schriften; om den geopenbaarden godsdienst te bestrijden, is aan de „vrije wetenschap" elke methode goed, mits zij tot ontkenning van Gods openbaring leide.

De moderne critiek heeft bevonden — en dit is het

derde hoofdbezwaar tegen de Mosaïsche instelling der Aäronietische priesterschap — dat het eerst Ezechiël gedurende de Babylonische ballingschap (572 v. Chr.) de onderscheiding van priesters en Levieten heeft ingevoerd:

„Ezechiël verordent, dat in het vervolg slechts ééne Levietische familie, die van Zadoq, het priesterschap bekleeden, en de overige Levieten in lagere betrekking bij den eeredienst werkzaam zullen zijn.... De uitsluiting der Levieten van het priesterschap stelt hij voor als iets nieuws" (bl. 198, 200, 285).

Dit leest de Leidsche hoogleeraar in het laatste gedeelte van Ezechiëls profetiën (XLIV, 10—16 enz.). Van het hoogste belang acht hij voor de „critische studiën" van den Pentateuch deze laatste uitspraken van den profeet. Immers, zoo beweert K. elders:

„Ezechiël bevestigt op de meest treffende wijze onze opvatting van het ontstaan der aan Mozes toegekende wetten;.... de strijd tusschen Ezechiel's boek en de gangbare meening over den ouderdom van den Pentateuch springt in het oog;... uit Ezechiël's bepalingen moeten wij afleiden, dat hij de volledige Mozaïsche wet niet kende" (*Godsdienst van Israel*, II, bl. 19 vv.).

Ja, zoo onweersprekelijk acht de hoogleeraar Ezechiël's getuigenis, dat hij medelijden heeft met ons: „De uitleggers, die dit niet mogen toegeven, zijn inderdaad te beklagen". Hun antwoord is voor de rechtbank der critiek onherroepelijk gevonnisd: „De afwijkende verklaringen van Ezechiël's uitspraken verdienen geene wederlegging" (bl. 200).

Het ware gemakkelijk, zoo wij, op het voorbeeld van den hoogleeraar, deze moderne verklaring van Ezechiël verwierpen met de enkele uitspraak: zij verdient geene wederlegging. Doch de katholieke wetenschap stelt zich met uitspraken, tenzij van bevoegd gezag, niet tevreden.

Daarom willen wij in het kort aantoonen, dat niet wij, doch de moderne uitleggers van Ezechiël inderdaad te beklagen zijn.

De opwerping der critiek, dat de regeling van den eeredienst door Ezechiël (XLIV, 10—16) het voorafbestaan der Mosaïsche voorschriften omtrent de priesters en Levieten uitsluit, berust op een valschen grondslag. Zij gaat namelijk uit van de onderstelling, dat het laatste visioen van Ezechiël (XL—XLVIII) in letterlijken en eigenlijken zin moet verklaard worden. Deze onderstelling nu is volstrekt onhoudbaar. Tot goed begrip onzer bewijzen, die wij reeds bij de oudste Vaders vinden aangegeven, is een kort overzicht van dit visioen noodzakelijk.

De tempel van Salomon lag in puinen; de eeredienst was geschorst, het volk in de Babylonische ballingschap. In geestvervoering bevindt zich Ezechiël op een hoogen berg in het vaderland. Daar vertoont zich aan zijn geest een nieuwe tempel. Hij beschrijft hem, zooals deze in visioen hem vertoond werd: zijne voorhoven, voorportaal, heilige cellen en bijbehoorende gebouwen. Hij ziet Gods heerlijkheid bezit nemen van zijn tempel; voor altijd woont Hij te midden van zijn getrouw volk (XL—XLIII). In visioen verneemt de profeet de voorschriften, welke de heiligheid van den eeredienst in dien tempel moeten waarborgen: de poort, waarlangs Jehova is binnengetreden, moet gesloten blijven; alleen de vorst viere daar zijne offermaaltijden. Zoowel de onbesnedenen, als *de Levieten, die vroeger zich aan afgodendienst schuldig maakten, worden voor altijd van het priesterschap uitgesloten en mogen slechts lagere bedieningen vervullen; het priesterschap is uitsluitend voor de*

zonen van Zadoc, die aan Jehova getrouw waren gebleven. Een bepaald grondgebied wordt aangewezen voor den tempel en zijne bedienaren, voor den vorst, wiens verplichtingen en inkomsten worden geregeld. Bijzondere voorschriften over offeranden en hare wijze van toebrenging besluiten deze afdeeling (XLIV—XLVI). In visioen aanschouwt de profeet ook de herschepping en nieuwe verdeeling van het vaderland; eene bron, die in den tempel ontspringt, schept nieuw leven; hare wateren, altijd wassend, zuiveren en bevruchten alles op haren weg; zelfs de wateren der Doode Zee worden door de opneming van dat bronwater gezond. Nieuwe grenzen bepalen den omvang des lands, dat onder de twaalf stammen gelijkelijk verdeeld wordt; ook vreemdelingen hebben er hunne woonsteden. Eene beschrijving der heilige stad: Jehova Shammah (d. i. de Heer is daar) geheeten, besluit dit visioen (XLVII vv.).

Deze is de inhoud van een der duisterste visioenen van den duisteren Ezechiël. De H. Hiëronymus, de nog altijd onovertroffen schriftverklaarder, wanhoopt om „in dezen doolhof van geheimnissen den weg te vinden". De vergelijking met de donkere duisternis der catacomben, waarin hij als knaap te Rome dikwerf was afgedaald, is hem nog te zwak. Herhaaldelijk klaagt hij over de duisternis van dit laatste visioen 1). Dezelfde klacht herhalen al de oude en nieuwe uitleggers van dezen profeet. Sinds echter het licht der moderne critiek is opgegaan, schijnt alle duisternis geweken. Want beslist

---

1) *Ad Panlin.* Ep. LIII, 7; *Comment. in Ezech.* Lib. I, Prol.; Lib. XIV, Prol.; *In Ezech.* XL, 5.

en zonder aarzelen verklaart Kuenen, dat de letterlijke verklaring zoo eenvoudig als waar is:

„Ezechiel — zoo verzekert hij — beschrijft de nieuwe orde van zaken, die na Israel's terugkeer in het vaderland in het leven zal treden; .... men zou deze schildering een volledig plan voor de nieuwe organisatie van het nieuwe Israel kunnen noemen.... Ezechiël's bepalingen doen zich voor als een ouder ontwerp, als eene nog onvolledige en minder uitgewerkte schets van hetgeen in den Pentateuch wet geworden is 1). Het bewijs is geleverd [sic!], dat zijne voorschriften moeten worden beschouwd als eene eerste proeve van priesterlijke wetgeving, die weldra door anderen is gevolgd en, aanmerkelijk gewijzigd en uitgebreid, eindelijk in het wetboek van Ezra en zoo in den tegenwoordigen Pentateuch is opgenomen 2). Toen nu Ezechiel de ordening der herstelde theokratie ontwierp, stelde hij vast, dat de zonen van Levi, die volgens Deuteronomium allen bevoegd waren om priesters te worden [?], voorgoed aan de priesters ondergeschikt zijn.... Deze bepaling is nieuw, en zoo wordt zij dan ook voorgedragen; van een eeuwenouden wettelijken grondslag der onderscheiding tusschen priesters en Levieten weet Ezechiel niets hoegenaamd" 3).

Wij zeiden reeds, en de critiek erkent het, dat deze opwerping alléén steunt op de letterlijke verklaring van Ezechiël's laatste visioen. Welnu, deze letterlijke verklaring is om vele gewichtige redenen onhoudbaar. Zij is *vooreerst* in lijnrechten strijd met de traditioneele exegese, welke hier eene symbolische en allegorische voorstelling ziet van het Messias-rijk. De profeet aanschouwde een ruimen tempel op een hoogen berg opgericht, den Levietischen eeredienst in al zijn luister hersteld, het vaderland door een wonderbaren stroom herschapen en onder Israëlieten en vreemden verdeeld.

---

1) *Godsdienst van Israël*, II, bl. 19 vv.

2) *Hist. crit. onderzoek*, II, bl. 302.

3) *Hist. crit. onderzoek*, I, bl. 285 vv.

Doch deze schildering, die door de keuze der beelden wel zeer geschikt was om het vertrouwen van zijn volk in het herstel van staat en eeredienst te verlevendigen, is in hare zakelijke beteekenis symbolisch. Onder die beelden beteekent de profeet de schoonheid, de heiligheid en de algemeenheid van het Messiaansche rijk. Deze is de verklaring van de voornaamste H. Vaders. Zoo waarschuwt de H. Hiëronymus 1): „Men mag dit niet verstaan van dien tijd, toen onder Zorobabel de tempel herbouwd is". De H. Ephraëm 2), hoewel met allegorische en symbolische verklaringen in het algemeen weinig ingenomen, verklaart toch dit visioen op deze wijze: „Het is duidelijk, dat alles, wat aan den profeet onder het beeld van een nieuwen tempel vertoond werd, op de Kerk van Christus doelt". Ook de H. Gregorius de Groote 3) zegt even duidelijk: „Niets van hetgeen Ezechiël schrijft over de stad, die hij in visioen aanschouwde, is letterlijk gezegd".

Zoo oordeelen die groote schriftverklaarders, want inderdaad, de letterlijke verklaring is onmogelijk, zooals nog blijkt uit de twee volgende argumenten, welke het visioen zelf aangeeft 4). 1°. De negen laatste hoofdstukken van Ezechiël's godspraken „vormen één geheel"; dit erkennen met K. (II, bl. 301) allen. Daarom vordert de onderlinge samenhang der deelen, dat de geheele beschrijving van tempel, eeredienst en landsverdeeling en al de bijzonderheden

---

1) *Comment. in Ezech.* XL.

2) *In Ezech.* XL.

3) *In Ezech.* Homil. II, 1, 3.

4) Ze worden breeder ontwikkeld door Cornely, *Introd.* II, 2, pag. 456 seq. en Knabenbauer, *In Ezech.* (Paris 1890), pag. 516 seq.

op dezelfde wijze, óf symbolisch, óf letterlijk verklaard worden. Heeft Ezechiël in hoofdstuk XLIV de ritueele wetten voorgedragen, die de Israëlieten na den terugkeer in het vaderland in den nieuwen tempel volgens zijne bedoeling moeten onderhouden, dan heeft hij evenzoo bepaald, hoe de nieuwe tempel, de nieuwe stad gebouwd, hoe het land onder de twaalf stammen zal worden verdeeld. Want op dezelfde gebiedende toon, waarop de profeet volgens onze tegenstanders de onderscheiding van priesters en Levieten voor het eerst heeft ingevoerd (XLIV, 10—16), wijst hij ook het deel aan van het land, bestemd voor den tempel en zijne bedienaren (XLV), en regelt hij de verdeeling tusschen de stammen (XLVII, 13 vv.). De bloote lezing nu van hetgeen de profeet hieromtrent bepaalt maakt ons duidelijk, dat hij deze voorschriften onmogelijk in letterlijken zin kan bedoeld hebben. Enkele voorschriften zijn genoeg, om ons te overtuigen.

In het midden van het vaderland moet eene aan Jehova gewijde ruimte, *therumah* genaamd, open blijven; zij strekt zich uit van den Jordaan tot de Middellandsche Zee en is 25,000 meetroeden 1) lang en breed; dit heilig grondgebied omvat alzoo omstreeks een zesde gedeelte van geheel Palestina. Van deze aan Jehova gewijde landstreek is twee vijfden bestemd voor den nieuwen tempel en als erfdeel der priesters; een even groot gedeelte is het grondgebied der Levieten; midden in het

1) De meetroede van Ezechiël berekent Trochon (*Ezechiël*, Paris, 1880, pag. 276) op 2^m 7432. Volgens Knabenbauer (pag. 498) bedraagt de grootte van Palestina ongeveer 600 vk. geographische mijlen; de aan Jehova gewijde ruimte ruim 90 vk. geogr. mijlen.

overige vijfde ligt de stad in een volmaakt vierkant. Aan weerszijden zijn de eigendommen van den vorst. Zeven stammen ontvangen hun erfdeel ten noorden van het heilig grondgebied; vijf ten zuiden. Met de meerdere of mindere getalsterkte der stammen houdt de profeet geen rekening; elke stam ontvangt een gelijk erfdeel, dat eene lange strook vormt van den Jordaan tot aan de zee 1). Overal ontvangen ook tallooze vreemdelingen recht op grondgebied.

Hoedanig een toestand van het toekomstig Israël Ezechiël zich ook hebbe verbeeld, nooit kon eene dergelijke indeeling van het land practische toepassing vinden. Heeft de profeet die bepalingen in letterlijken zin bedoeld, dan waren het ijdele droombeelden, die hij te boek stelde. Is echter de letterlijke verklaring dier voorschriften onmogelijk, dan blijkt ook de symbolische uitlegging der verordeningen van den eeredienst, over priesters en Levieten, noodzakelijk.

Niet weinige bijzonderheden van dit visioen verzetten zich krachtig tegen de letterlijke opvatting. Geven wij nog enkele voorbeelden.

Ezechiël zag zijn tempel gebouwd op een „zeer hoogen berg" (XL, 2). Kan hij hier Sion bedoelen, dien lagen heuvel, waar de tempel van Salomon stond en ook het heiligdom van Zorobabel zou worden opgericht? Of heeft hij wellicht de onzinnige verwachting gekoesterd,

1) Men bedenke toch, dat de tien stammen van het vroegere rijk van Israël sinds 720 (reeds anderhalve eeuw) onder de bevolking van Assyriën verspreid leefden. Zouden zij onvermengd zijn gebleven? Zeker is het, dat zeer weinigen hunner na de ballingschap zijn teruggekeerd. Hun grondgebied was reeds lang door andere volksstammen in bezit genomen; hoe most daar zoo eensklaps *tabula rasa* gemaakt worden?

die hem K. (II, bl. 303) toeschrijft, „dat de werkelijke heuvel Zion in de toekomst een zeer hooge berg zou zijn"? Het is genoeg zulk eene belachelijke uitlegging te vermelden. Neen, die „zeer hooge berg" is dezelfde, welken ook Isaïas (II, 2) en Michéas (IV, 2) vermelden, de ideale, geestelijke berg namelijk, die in de laatste of Messiaansche tijden zou zijn gegrondvest op de kruin der bergen, de berg, tot welken alle volkeren samenstroomen, waarop de geestelijke tempel van Ezechiël zou gebouwd worden, de *zichtbare* Kerk van Jesus Christus.

Even duidelijk is de symbolische beteekenis dier bron (XLVII, 1—12), welke onder den drempel der tempeldeur ontspringt; hare wateren, die gedurig zwellen, stroomen door de vallei van den Jordaan en vallen in de Doode Zee, wier bedorven water door die vermenging zoet en aangenaam wordt; de boorden van dien levenscheppenden stroom zijn beplant met vruchtboomen, die iedere maand nieuwe vruchten dragen. Wij vragen, hoe zal men dit alles in letterlijken zin verklaren? Dat het onmogelijk is, erkent ook K. (II, bl. 304) feitelijk. Hij, de patroon der letterlijke verklaring, vindt hier de toch zeker symbolisch uitgedrukte gedachte, „dat van Jahwe's woning ook de vruchtbaarheid van het land afhangt en uitgaat". Deze verklaring is echter onvoldoende. Daar de tempel van Ezechiël, volgens de gewone uitlegging, het symbool is der Kerk, zoo is die tempelbron het zinnebeeld van die overvloedige bron van levende wateren, die, op Golgotha ontsprongen, aan Jesus' Kerk is toevertrouwd. Hare wateren reinigen de zonde, scheppen voortdurend nieuw genade-leven en zijn altijd vruchtbaar in werken van zaligheid.

2°. Het is een feit, door niemand weersproken en door de geschiedenis bevestigd, dat de teruggekeerde ballingen den tempel en den tempeldienst niet hebben ingericht naar de voorschriften van Ezechiël, dat zij bij de verdeeling des lands zich om Ezechiël's bepalingen niet hebben bekommerd. Welnu dit feit is onverklaarbaar, indien Ezechiël werkelijk voorschriften in letterlijken zin zou hebben voorgedragen. Het lijdt immers geen twijfel, dat de Israëlietische ballingen Ezechiël als een waarachtig godsgezant hebben geëerd, dat zijne verordeningen, in naam van Jehova voorgedragen, bij het volk goddelijk gezag hadden. En toch, niet één zijner voorschriften, in zooverre zij nieuw waren en niet reeds in Israëls wetboeken stonden opgeteekend, werd door de teruggekeerde Israëlieten nageleefd. Men kan zich van dit feit niet afmaken met uitvluchten, als K. (II, bl. 303) voordraagt: „De geheele terugkeer beantwoordde niet aan de verwachtingen van den profeet". Heeft Ezechiël voorschriften in letterlijken zin gegeven, dan moesten de teruggekeerde Joden, hoe gering hun getal ook was, die wetten trachten na te leven. Zij konden voorzeker, volgens het visioen van Ezechiël, het terrein, dat zij voor hunnen nieuwen tempel bestemden, van den stadsgrond hebben verwijderd, en aan priesters en Levieten een grondgebied tusschen tempel en stad hebben aangewezen. Nu zij echter geen dier voorschriften ten uitvoer brachten, blijft hunne handelwijze een onweersprekelijk bewijs, dat volgens de gezonde opvatting der tijdgenooten en der teruggekeerde ballingen het laatste visioen van Ezechiël symbool en allegorie is.

Zoo wordt dus de symbolische beteekenis van Eze-

chiël's laatste visioen niet slechts aanbevolen door de traditioneele schriftverklaring, doch ook met argumenten, welker kracht K. wel ontkent (II, 302), doch niet weerlegt.

De bezwaren tegen deze verklaring (II, 304) ingebracht zijn reeds lang opgelost. Ze zijn deze:

„De allegorische verklaring van Ezech. XL—XLVIII lijdt noodwendig schipbreuk op ééne van twee klippen. Wanneer zij, als het ware, in het groot toegepast wordt, dan geeft zij geen rekenschap hoegenaamd van Ezechiel's uitvoerigheid en van zijn afdalen in kleine bijzonderheden; dan moet zij, met andere woorden, verreweg het grootste gedeelte zijner beschrijving voor overtollig bijwerk houden. Beproeft zij daarentegen ook de kleinere trekken te verklaren en geestelijk over te brengen, dan vervalt zij van zelf tot de grofste willekeur en maakt, in strijd met de bedoeling harer voorstanders, den profeet belachelijk".

Gaarne erkennen wij, dat het zeer moeilijk is bij de symbolische verklaring van dit visioen tusschen die twee klippen den waren en veiligen middelweg te volgen; doch dit is geene reden om de allegorische beteekenis te loochenen. Immers dit bezwaar geldt niet alleen voor dit visioen, doch eveneens voor de overige visioenen, zinnebeeldige handelingen en allegorieën, waaronder de diepzinnige Ezechiël zijne denkbeelden verbergt. Het is het eigenaardig kenmerk van dezen profeet en tevens de reden van den zwaren en soms ondankbaren arbeid, dien hij van zijne uitleggers vordert, dat hij de zaken, in geestvervoering aanschouwd, niet slechts in de hoofdtrekken, zooals b. v. Isaïas (VI) deed, beschrijft, doch tot de minste bijzonderheden afdaalt en de geringste onderdeelen met rijkdom van kleuren en levendigheid van voorstelling schildert. Die overvloed en rijkdom zijner beschrijving trekt noodzakelijk den geest af van

de hoofdzaak en maakt het dikwerf zoo hoogst moeilijk nauwkeurig te onderscheiden, wat slechts „overtollig bijwerk" of liever opluistering is van het aanschouwde beeld, en welke integendeel de noodzakelijke lijnen zijn van het beeld, dat de profeet heeft willen uitdrukken. Van daar, dat de uitleggers van Ezechiël's visioenen zoo gemakkelijk in één van twee uitersten vervallen; òf bijzonderheden, die inderdaad eene zakelijke beteekenis hebben, worden als „overtollig bijwerk" verwaarloosd; òf de verklaring van kleinere trekken, die het beeld slechts opsieren, verloopt noodwendig in willekeur en wansmaak. De inzage der vele commentaren overtuigt ons, hoe de gevoelens der geleerden uiteenloopen bij de verklaring der uitvoerige beschrijving van de vier Cherubîm met de hen begeleidende raderen (I), van de afgodische plechtigheden en het goddelijk wraakgericht te Jerusalem aanschouwd (VIII—XI), van de vallei met doodsbeenderen in het visioen der opstanding (XXXVII). Niemand echter kan de symbolische beteekenis dezer visioenen loochenen. Is het dan redelijk, om de groote moeilijkheid der verklaring, de symbolische beteekenis van het laatste visioen te ontkennen? Het is spoedig gezegd, dat deze verklaring „noodwendig schipbreuk lijdt"; men diende echter zulke beweringen met bewijzen te staven. Uit hetgeen wij hierboven aanvoerden, blijkt reeds genoeg, dat de uitleggers, die alle onderdeelen van dit visioen letterlijk willen verklaren, inderdaad te beklagen zijn en als van zelf, in strijd met hunne bedoeling, in allegorische verklaringen vervallen. In zijn jongste commentaar op Ezechiël geeft P. Knabenbauer in een aanhangsel (pag. 516 seq.) feitelijk het bewijs, dat

het niet slechts mogelijk is die twee klippen te vermijden, doch dat die allegorische verklaring ook gevorderd wordt door de vorige profetieën van Ezechiël.

Wat aangaat de pericope (XLIV, 10—16), die aanleiding gaf tot deze discussie, hier ligt de allegorische beteekenis voor de hand. Wanneer Ezechiël de Levieten, die vroeger aan afgoderij zich schuldig maakten, van het priesterschap uitsluit en deze waardigheid in zijnen geestelijken tempel alleen toevertrouwt aan de zonen van Zadoc (dat is: den rechtvaardige), die Jehova getrouw waren gebleven, dan leert hij ons in eene allegorie, aan den Israëlietischen eeredienst ontnomen en daarom voor Israëlieten verstaanbaar, hoe uitnemend en verheven de heiligheid van het priesterschap is in de Kerk van Jesus-Christus.

Doch onderstellen wij eens, dat de letterlijke verklaring dezer pericope de ware zij, staan wij dan inderdaad, zooals K. (I, bl. 200) beweert, voor „het onloochenbare feit, dat Ezechiël de uitsluiting der Levieten van het priesterschap voorstelt als *iets nieuws*"? Wij antwoorden beslist neen, en ziehier de reden. Hij die (XL, 46) spreekt van de *priesters*, „die *onder de zonen van Levi* offeraars zijn voor Jehova", en alzoo de onderscheiding van priesters en Levieten voorstelt als van oudsher bekend, hij kan (XLIV, 10) de uitsluiting der Levieten van het priesterschap niet als iets nieuws voorstellen. Dit doet Ezechiël ook geenszins. Immers wie waren zij, die hier van het priesterschap worden uitgesloten? Ezechiël noemt ze (v. 10) הַלְוִיִּם, dat is „de Levieten". Wij bewezen reeds hierboven, dat deze de benaming is zoowel van de zonen van Aäron uit den stam Levi als van den

stam Levi in zijn geheel. Wie hier bedoeld worden, is duidelijk. Want daar zij, die „de Levieten" genoemd worden, van het *priesterschap* worden uitgesloten (zie v. 13) en Ezechiël deze uitsluiting voorstelt als eene degradatie, als de straf van de door hen gepleegde en bevorderde afgoderij, zoo volgt hieruit, dat zij, „de Levieten", te voren recht hadden, om de priesterlijke waardigheid te bekleeden en dus priesters, zonen van Aäron, waren. Hen kon hij dus zonder vrees voor misverstand met de algemeene benaming „de Levieten" aanduiden, evenals hij (XLIII, 19) de priesters uit de familie Sadoc „Levieten" genoemd had. Het tegendeel echter, dat namelijk de benaming „Levieten" in dit geval den geheelen stam Levi aanduidt, wordt door onze tegenstanders wel herhaaldelijk en telkens met grooter nadruk bevestigd, doch nergens met eenig argument bewezen. Indien dus Ezechiël's bepalingen in deze pericope letterlijk moeten verstaan worden, dan zou hij slechts de straf bevestigen, die koning Josias reeds vóór de ballingschap had uitgesproken tegen de priesters, die op de hoogten geofferd hadden (II(IV) Kon. XXXIII, 9).

Dit zijn de voornaamste opwerpingen, die het moderne ongeloof uit de geschiedenis en de heilige litteratuur tegen de echtheid van den Pentateuch aanvoert. Wij meenen genoegzaam te hebben aangetoond, dat de zoogenaamde „resultaten der historische critiek" omtrent den oorsprong van het oudste en eerbiedwaardigste onzer heilige boeken van het Oude Verbond niet steunen op wetenschappelijke gronden, doch slechts stoute uitspraken zijn, op willekeurige hypothesen en valsche tekstverkla-

ringen gegrond. Die uitspraken, welke de ware wetenschap als valsch veroordeelt, zijn des te verwerpelijker, omdat zij de ontkenning der goddelijkheid van den Israëlietischen en Christelijken godsdienst noodzakelijk in zich besluiten. Hoe is het dan te verklaren, dat een geleerde van naam, als de hoogleeraar Kuenen, blijkbare onwaarheden als zekere resultaten der wetenschap en wel op zulke nietswaardige gronden verdedigt? Zijne blinde vooringenomenheid met de moderne theorie van de natuurlijke ontwikkeling der godsdiensten geeft ons de oplossing van dit raadsel. De hoogleeraar is reeds lang apostel, doch, zooals voor eenige jaren in zijn strijd met de ethische modernen, ook thans in zijne oud-testamentische studiën martelaar van het monistisch stelsel! Die ontwikkelings-theorie, door de geschiedenis reeds zoo dikwerf gelogenstraft, past hij toe op den bovennatuurlijken godsdienst van Israël. Zoo beproeft hij het onmogelijke; het bovennatuurlijke poogt hij te verklaren uit natuurlijke oorzaken. In plaats echter van zijne uitkomsten te ontleenen aan de gegevens, die de eenige kenbron van den Israëlietischen godsdienst, de gewijde litteratuur, oplevert, moeten de heilige boeken van het Oude Verbond zich schikken naar zijn aprioristisch stelsel. Zoo komt het, dat zijn „historisch-critisch onderzoek" naar het ontstaan van den Pentateuch noch historisch, noch critisch is.

Seminarie Hoeven. J. SCHETS.

AANVULLING OP ANSLO'S HISTORIE.

Als een noodzakelijke aanvulling op mijn artikel over den dichter Reijer Anslo zij medegedeeld, dat van de zeer bevoegde hand van den zeer eerw. en geleerden heer B. H. Klönne, rector van het Beggijnhof te Amsterdam, mij de volgende aanhalingen werden gezonden, welke drie zaken in Anslo's levensgeschiedenis reeds tot volle zekerheid brengen.

1°. Het jaar der bekeering is 1651.

2°. Anslo's overgang had niet vóór zijn vertrek naar Rome, te Amsterdam, maar te Rome zelf plaats.

3°. De paters Jesuïeten hadden deel in die bekeering.

Ziehier de bewijzen van rector Klönne:

I. In de gedrukte *Annuae Literae* van het jaar 1651 (bldz. 95) worden de gebeurtenissen meegedeeld, die „*hoc anno* 1651" in de „Provincia Flandro-Belgica" zijn voorgevallen, en dan leest men het volgende, dat — zoo verklaart rector Klönne — eigenhandig door mij is afgeschreven:

„Amstelodami inter 44 trium patrum istic satagentium studio conversos fuit juvenis duodeviginti annos natus, ab urbe laureâ paterâque argenteâ, a Sueciae vero Regina torque aureo propter eximiam in poësi venae ac ingenii felicitatem donatus".

Deze gedrukte *Annuae Literae* werden, naar de opgave van rector Klönne anno 1658 (niet 1651, zooals men soms meent) gedrukt.

II. In de Bourgondische Bibliotheek te Brussel heeft de Leuvensche professor P. Alberdingk Thijm een handschrift ontdekt, waarvan men den tekst vindt in de *Dietsche Warande* (1879, Nieuwe Reeks, Deel II, blz. 469). In dat stuk wordt Anslo's bekeering eveneens op 1651 gesteld.

III. In de maand Juni van 1885 heb ik zelf (zoo schrijft de zeer eerw. heer Klönne mij) op het Rijksarchief te Brussel in de collectie getiteld: *Lettres annuelles du P. Provincial de la Flandro-Belgique au P. Général* het volgende stuk ontdekt:

Tom. VI, fol. 251.

Supplementum Historiae Anni 1651 *Missionis Hollandicae*:

„Amsterodamenses patres tres quatuor supra quadraginta ad fidem catholicam adduxerunt et inter eos juvenem 28 [zeer duidelijke cijfers, zoo verklaart rector Klonne] annorum, Mennonis sectatorem primarium et poetam tam nobilem, ut a senatu urbis laureâ, ab exteris summo honore, a Regina Suediae (ad quam fama ejus pervenerat) etiam torque aureo donari meruerit. Sed is majore numquam plausu catholicorum caeterorumque admiratione cecinit, quam in festo S. Ambrosii professionem Romanae fidei, quam modo cum aliis scientiis ex ipso fonte Romae purissimam hausit".

Dus alweder — zoo besluit Klönne terecht — 1651.

IV. Behalve het bovenstaande vond ik, zegt rector Klönne, mede op het jaar 1651 een tweede supplement, waarin wederom de bekeering van den „juvenis a tribus e nostris" wordt medegedeeld als geschied in 1651. De geheele tekst in dit tweede supplement luidt als volgt:

Tom. VI, fol. 255.

„Amsterodami inter quatuor supra quadraginta ad fidem conversos a tribus e nostris patribus Mennonis fuit sectator primarius

et poeta tam nobilis, ut a senatu urbis laurea, ab exteris summo honore, a Regina Sueciae torque aureo donari meruerit".

Al het bovenstaande ontving ik nauwelijks van den zeer ervaren heer Klönne, of de weledele heer Jan F. M. Sterck te Amsterdam verzocht mij om een afdruk van mijn artikel, daar zijnedele binnenkort een werk hoopt te doen verschijnen over Anslo, waarin o. a. de vruchten van opsporingen, te Rome gedaan, zullen meegedeeld worden. Ik heb mij gehaast niet slechts mijn artikel maar vooral ook bovenstaande aanvullingen aan den heer Sterck te doen geworden, doch meende ook aan de lezers van *De Katholiek* deze aanvullingen verschuldigd te zijn.

Rotterdam, 7 Juni 1890. P. M. BOTS, Pr.

BOEKBEOORDEELING.

Bourdaloue, sa prédication et son temps. Par Anatole Feugère, professeur de rhétorique au collège Stanislas. Paris, Librairie Académique, Perrin et Co.

Wanneer wij de vrijheid nemen bovengenoemd werk te bespreken, dan is dit niet om hier een pas verschenen boekdeel aan te kondigen. Het werk van Anatole Feugère mocht in 1889 reeds zijne vijfde uitgave beleven. Evenwel, voor zoover ik weet, is die merkwaardige studie over Bourdaloue, den grooten kanselredenaar der 17e eeuw, in de katholieke Nederlandsche pers nog weinig of niet besproken, en mijne woorden kunnen misschien dienen om er in ruimer kring de aandacht op te vestigen en belangstelling voor op te wekken. Want in waarheid, Anatole Feugère, in leven de godvreezende en geleerde leeraar aan het *Collège Stanislas* te Parijs, toont ons op heldere en aangename wijze de bewonderenswaardige voorrechten van Bourdaloue's welsprekendheid: de logische orde en juistheid van zijn gedachtengang; zijne onuitputtelijke vruchtbaarheid in het ontwerpen van goed doordachte en stevig ineensluitende redeplannen; hoe klaar Bourdaloue het katholiek dogma uiteenzet en hoe krachtig hij het verdedigt; welk een diepe kennis hij had van het menschelijk hart; hoe hij in al zijne preeken de Fransche zeden en gewoonten der 17de eeuw nauwkeurig weet te beoordeelen en, zoo noodig, vrijmoedig maar altijd waardig weet te veroordeelen, niet het minst daar, waar hij optreedt voor den *grand roi*, Lodewijk XIV, en de voornaamsten des lands. Het is dan ook eene der aantrekkelijkheden van dit uitmuntend boek, dat wij, al lezende, ons geheel verplaatst gevoelen in den tijd, waarin Bourdaloue leefde en voor zijn talrijke en meestal hoogst aanzienlijke toehoorders het woord Gods verkondigde. Dit geldt zoowel voor de beschouwing van Bourdaloue's prediking der katho-

lieke leer, wanneer de redenaar het dogma der Kerk ontvouwt, verklaart en verdedigt, b. v. tegen de Jansenisten van Port Royal, als voor zijne teekening van het menschelijk hart en de beschrijving en geeseling der zeden van zijnen tijd, vooral van de gewoonten, die aan het hof heerschten.

Anatole Feugère leidt zijn werk in met eene korte biographische schets van Bourdaloue. Veel is er ook niet over het leven van den grooten kanselredenaar te zeggen, en ziedaar een der redenen, waarom aan Bourdaloue, die zoo gevierd was in zijne eeuw, in de onze weinig aandacht meer wordt geschonken. Het leven van Bourdaloue is eene teleurstelling voor de critische nieuwsgierigheid van onzen tijd. „La méthode biographique", zegt Feugère, „est devenue parmi nous l'objet de préférences souvent légitimes, parfois exclusives. L'écrivain ne nous suffit plus; nous voulons connaître l'homme: nous aimons à enfermer l'oeuvre d'un auteur dans le cadre d'une vie mêlée d'affaires et remplie d'événements; quand ce cadre manque, la plus belle toile du monde ne fixe pas nos yeux distraits. Or, tous ceux qui ont parlé de Bourdaloue en ont fait la remarque, il n'a pas de biographie et n'en saurait avoir. Le plus bel éloge qu'on puisse faire de cette pieuse et uniforme existence, c'est de reconnaître qu'elle ne se laisse pas raconter. Quand on a dit, avec un de ceux qui ont le plus goûté Bourdaloue: *Il prêcha, il confessa, il consola, puis il mourut* 1), on a tout dit. Ce saint religieux a si bien gardé l'humilité de son état, qu'il échappe même à l'histoire".

Feugère verzamelt nu hier en daar de getuigenissen, de anecdoten, door de tijdgenooten ons overgeleverd, ook eenige bescheidene maar kostbare en tot dusverre te weinig opgemerkte aanwijzingen, die Bourdaloue in verschillende zijner werken over zich zelven geeft, en dit alles vormt eene schets, niet van belang ontbloot, ja zelfs nuttig voor het goed begrip der werken van onzen gewijden redenaar. Daarbij doet het ons goed te vernemen, dat de hofprediker bij uitnemendheid, altijd geleid door de gedachte aan God's tegenwoordigheid, door deze wereld ging: „comme l'ambassadeur d'un prince va dans un pays étranger". Na een leven van vijf en vijftig-jarige toewijding aan den religieusen staat, na meer dan

1) Vinet, *Mélanges*, article: *Bourdaloue*.

veertig jaren het ministerie des woords te hebben bediend, stierf hij: „épuisé par la prédication et victime de l'obéissance".

Daarna geeft Feugère een kort overzicht van de gelegenheden en kerken, wanneer en waar Bourdaloue preekte, somt zijne werken op en komt tot het besluit, dat de uitgaven van Bourdaloue niet al diens preeken bevatten. Het is wel bekend, dat B. dezelfde preeken meermalen hield, maar men kan moeilijk aannemen, dat de preeken en korte punten, die tot ons zijn gekomen, voldoende stof zijn geweest voor een tijdvak van meer dan veertig achtereenvolgende jaren. Bovendien, de schrijvers van dien tijd spreken herhaalde malen over preeken van B., die wij te vergeefs in zijn uitgegeven werken zoeken. Zoo zegt het *Journal* van Dangeau, uitgegeven op Woensdag 25 Dec. 1686, dat B. aan het einde van zijn sermoen, een compliment aan den koning maakte over het herstel zijner gezondheid. Men leze nu al de preeken voor het feest van Kerstmis, en geene der toespraken tot den koning, die wij vinden, zinspelen op het herstel van 's vorsten gezondheid. Meerdere voorbeelden van dien aard zijn er aan te halen. Het is hoogst waarschijnlijk, dat Bourdaloue zelf een groot aantal zijner preeken heeft vernietigd; misschien heeft hij van vele eenige fragmenten bewaard, die pater Bretonneau, de eerste verzamelaar en uitgever, zonder twijfel heeft opgenomen in de *Pensées* van Bourdaloue.

Feugère behandelt ook nog de vraag, in hoeverre wij den juisten tekst van den kanselredenaar bezitten. Twijfel daaromtrent is mogelijk, wijl de handschriften verloren zijn gegaan, en uitgevers wel eens de gewoonte gehad hebben om op eigen gezag veranderingen en voorgewende verfraaiingen te brengen in de werken, die zij uitgeven. Zeer zeker eene onhebbelijkheid, voortkomende uit een welgemeenden maar niet minder betreurenswaardigen ijver. Hij meent echter, dat pater Bretonneau, de eenige, die de handschriften gekend heeft, zich zelven genoegzaam vergeten heeft om niet van het zijne in den tekst van Bourdaloue te brengen. Hij geeft de preeken uit als: „les vrais sermons du P. Bourdaloue", in tegenstelling van: „ces copies imparfaites", die in den jare 1692 bij de weduwe Mabre Cramoisy te Parijs waren verschenen en door Bourdaloue zelven openlijk werden verloochend.

Na enkele opmerkingen nog over de jaren, waarin de verschillende preeken werden gehouden (Bretonneau heeft verzuimd dit aan te wijzen), over de verschillende uitgaven van Bourdaloue, over de critici van den kanselredenaar, zooals Fénelon, de La

Bruyère, Voltaire, kardinaal Maury, Vinet en anderen, gaat de schrijver van: *Bourdaloue, sa prédication et son temps* over tot de eigenlijke behandeling zijner stof.

De schrijver heeft eene drievoudige verdeeling aan zijn werk gegeven. In de eerste afdeeling worden ons de eigenschappen van Bourdaloue's welsprekendheid getoond, de manier ook, hoe en waarop hij preekte, de bronnen, uit welke hij putte, de verschillende critieken van Fénelon op Bourdaloue, vergelijkingen tusschen dezen en Bossuet, Fénelon, Demosthenes, Massillon en anderen. Feugère maakt ons ook op de gebreken van B. opmerkzaam. Ten slotte wijst hij er op, hoe het karakter van Bourdaloue's welsprekendheid beantwoordde aan den smaak van zijnen tijd en minder aan dien van den onzen. Het is mijn plan niet om dit alles breedvoerig hier uiteen te zetten. Maar ik meen de verzekering te mogen geven, dat reeds dit eerste gedeelte van het boek, hoewel, gelijk men meenen mocht, eene min of meer dorre stof behandelende, toch *con amore* gelezen wordt en, waar 't boven al op aan komt, zeer vele nuttige lessen geeft, ook aan den gewijden redenaar van onze dagen en aan den leviet, die zich voor de heilige welsprekendheid bereidt. Men zal er uit leeren, hoe Bourdaloue's streven niet is om te schitteren door welsprekendheid; hij wil vóór alles nuttig zijn. Hij verlangt vurig, dat de geloovigen, telkens wanneer zij hem hooren, eene schrede vooruit zetten op den weg der christelijke deugd. Hij is een vijand van algemeenheden, ook van effectbejag, waardoor de redenaar wel eens opgang kan maken, en de toehoorders opgetogen worden, maar waarvan ten slotte het woord der klassieke oudheid geldt: „*Verba et voces, praeterea nihil*". Voor Bourdaloue is het brood des woords niet slechts eene aangename en fijne spijze, maar vooral een versterkend en degelijk voedsel. Het devies van B. kon dan ook wezen: degelijke onderrichting en practische leer. Beide ontmoeten elkander op elke bladzijde van zijne werken en bezegelen het doel, hetwelk hij zich heeft voorgesteld. Zoo wordt de prediking als gelijk aan het bestier der zielen. Bourdaloue's preeken althans rechtvaardigen ten volle den grooten naam, dien hij bezat ook als zielsbestierder. Wanneer hij na eene geestelijke conferentie met iemand, die zich aan zijne leiding had toevertrouwd, den preekstoel opging, dan was dit voor hem een en hetzelfde werk. Hij stelt zich zijn gehoor voor, als

één persoon uitmakend, dien hij den weg ten hemel wijst en onderricht in al het noodige, hem de klippen toonend en de oogen openende voor de dreigende of reeds uitgebrokene ziekten, maar tegelijk de geneesmiddelen aanwijzend. Bij voorkeur spreekt Bourdaloue zijne hoorders toe met: „mon cher auditeur", alsof hij zich tot één enkele richt en in de openbare redevoeringen de gewoonten en handelwijzen van een bijzonder onderhoud volgt. Evenwel, het vele goede bewonderend en waardeerend, hetwelk Bourdaloue's welsprekendheid ons in zoo ruime mate geeft, merken wij toch ook hare gebreken op. Feugère vat, dunkt mij, die allen te zamen, wanneer hij, na een onderzoek over de beoordeelingen van Fénelon, het volgende zegt: „La principale conclusion que nous voulions tirer de tout ceci, c'est que Bourdaloue ne s'est pas, autant que Bossuet et Fénelon, abreuvé à ces eaux vives de l'Écriture sainte, qu'il n'en a pas reçu l'inspiration immédiate et pure. Il a retenu de l'étude des Pères les interprétations lumineuses et profondes, mais aussi les commentaires subtils et les applications de mauvais goût: il ne leur a pas dérobé ce sentiment de la grandeur biblique, si vif chez les Chrysostome et chez les Augustin, et qui perce à travers toutes les subtilités de l'exégèse. Chez Bourdaloue, comme chez tant d'autres, l'érudition et le commentaire ont étouffé le sentiment. On le regrette pour son éloquence. Peut-être une étude plus directe et mieux sentie de l'Écriture aurait donné à ses discours un peu plus de cette couleur et de cet éclat dont il est trop avare; peut-être, selon l'expression de M. Sainte Beuve, son ciel un peu triste et surbaissé s'entr'ouvrirait plus souvent et laisserait passer plus de rayons".

Maar wij mogen ons bij de aanwijzing van dit eerste gedeelte in Feugère's werk niet langer ophouden. Men leze het zelf, en met steeds klimmende belangstelling zal men de studie over Bourdaloue's welsprekendheid volgen.

De tweede afdeeling van het boek is gewijd aan de leer van Bourdaloue. De schrijver zegt: „la doctrine", en verstaat dan onder dit woord het geheel van Bourdaloue's onderrichtingen, hetzij ze handelen over het dogma der Kerk, hetzij over hare zedenleer. Het is waar, dat er bij een katholiek gewijd redenaar juist geen spraak kan wezen van een leer, hem eigen: hij zal altijd een vaststaand geloof, een onveranderlijke zedenleer onderwijzen. Toch heeft ieder predikant een bijzondere manier van preeken. Twintig

leeraars b. v. zullen, over hetzelfde geheim predikende, twintig preeken maken, die allen even rechtzinnig maar toch zeer verschillend zijn. De een zal het geloofsgeheim verklaren; een ander zal het verdedigen en bewijzen; een derde zal vermanen en moraliseeren; kortom, daar zijn verschillende wijzen om met vrucht te spreken over een geopenbaarde leer, die de wetenschap van God met de menschelijke wetenschap vereenigt, die ons geloof omschrijft door het symbolum, onze daden regelt door de geboden, onze hartstochten onderdrukt door de boetvaardigheid en het geestelijk leven onderhoudt door de heilige sacramenten. Zoo kan men ook vragen, of de gewijde redenaar bij het verkondigen van de waarheden meer overhelt naar het inschikkelijke dan wel naar het gestrenge, of hij liever de rechtvaardigheid dan wel de barmhartigheid van God in het licht stelt. Lacordaire, de beroemde apologeet van het katholicisme, vat dit alles te zamen, wanneer hij in zijne *Correspondance inédite* zegt: „Elle [la religion catholique] a des degrés si divers et si bien échelonnés, que chacun peut choisir le sien, l'accommoder à sa condition, à sa manière de sentir, comme le même air, chanté par une foule de voix, se plie sans se détruire à tous les organes qui le modulent". Welk een groot onderscheid is er tusschen de strenge ascetiek van een H. Hiëronymus of van een H. Benedictus en de beminnelijke godsvrucht van een H. Franciscus van Sales of van een H. Bonaventura! Allen worden echter gelijkelijk door de Kerk in eere gehouden. Zoo blijft elke leeraar, ofschoon het geloof van de geheele wereld verkondigend, zijn eigen karakter, smaak, aanleg en zienswijze behouden.

En nu, terugkomend op Bourdaloue, merken wij in diens preeken op, hoe zij veelvuldiger de moraal dan het dogma behandelen. Bijna al de titels van zijn Advent- en Vasten-preeken, ook van de *Sermons Dominicales* wijzen eene zedenkundige onderrichting aan. Deze eigenaardigheid vormt ook het wezenlijk onderscheid tusschen de prediking van Bourdaloue en die van Bossuet. Nemen wij een voorbeeld van beiden. Bossuet neemt op den eersten Zondag van de Vasten tot tekst: „Ductus est Jesus in desertum a Spiritu ut tentaretur a diabolo" 1), en hij preekt over de duivelen. Bourdaloue neemt op dezen dag denzelfden tekst, en hij preekt over de bekoringen; twee onderwerpen, die in schijn elkan-

1) Jesus werd door den Geest naar de woestijn geleid om door den duivel bekoord te worden.

der zeer gelijk, maar in de werkelijkheid zeer verschillend zijn. Eene preek over de duivelen behandelt het dogma in zich zelf; eene onderrichting over de bekoringen past het dogma op het menschelijk leven toe. De moraal heeft hare plaats in de preek van Bossuet, maar de tweede plaats, en als gevolg van het dogma. Het dogma erkent men in de preek van Bourdaloue, maar slechts als inleiding voor de moraal, welker grondslag het vormt. Feugère haalt nu beider exordia aan en toont ons nog, hoe Bourdaloue deze methode ook volgt in zijne panegyrieken en mysterie-preeken. Daar is wel eens beweerd geworden, dat deze voorrang, zoo men dit zeggen kan, van de moraal boven het dogma een eerste stap is geweest op den weg naar het verval der gewijde welsprekendheid in de achttiende eeuw, alzoo eene eerste vermindering van het gehalte der preek. Feugère deelt deze meening niet. Volgens hem zou het eene dwaasheid zijn te gelooven, dat Bourdaloue natuurlijker wijze naar de gewijde redenaars der achttiende eeuw voert. Hij geeft toe, dat Bourdaloue slechts zeldzaam het dogma rechtstreeksch behandelt, maar toont uit al de aanhalingen, en zij zijn zeer velen, dat bij Bourdaloue de moraal nimmer van het dogma is gescheiden: zij steunt er altijd op, veronderstelt en sluit het in. De moraal is het gebouw, dat men ziet optrekken, maar Bourdaloue verzuimt nooit om het in al zijn deelen te laten rusten op een eenigen, onwrikbaren grondslag, het katholieke dogma. Massillon is de eerste geweest, die de moraal van het dogma heeft gesoleerd, die haar behandeld heeft alsof zij op zich zelve rustte; ja, hij laat haar dikwijls een bloot natuurlijke zedenleer nabij komen. Volgens kardinaal Maury is hij reeds een van degenen „qui sécularisent la religion". In de *Petit Carême* van Massillon kan men verschillende pagina's lezen, zonder dat iets, behoudens eenige teksten van de Heilige Schrift en der Vaders, laat bemerken, dat men het werk voor zich heeft van een gewijden redenaar; men zou meenen eene wijsgeerige of profane verhandeling te lezen. Niet alzoo bij Bourdaloue: zijn woord behoudt op elke bladzijde dien weldoenden christelijken geur, welke in de prediking van Clermont's bisschop somtijds verflauwt. Wanneer Bourdaloue b.v. den menschelijken hoogmoed bestrijdt, dan doet hij dit niet door wijsgeerige bewijsvoering, maar door het voorbeeld voor oogen te stellen van zijnen God, die zich bij de menschwording vrijwillig vernederde. Hij spreekt ons dan toe: „Oubliez, chrétiens, tous les autres motifs dont on s'est servi pour vous

donner horreur de ce péché; comptez pour rien tout ce qu'on vous a fait entendre de l'injustice de l'orgueil, de son indignité, de sa vanité, de ses extravagances pitoyables, de ses honteux emportements, de ses aveuglements grossiers, de ses insupportables présomptions, de ses ridicules fiertés, de ses basses et odieuses jalousies. C'étaient des raisons fortes et pressantes, mais encore trop humaines: il en fallait une, prise de la sainteté même du christianisme, et dont nous ne pussions nous défendre sans renoncer à notre foi" 1). Zoo is de moraal van Bourdaloue; zij wordt altijd gesteund door het dogma; zij is onafscheidelijk „de la sainteté du christianisme".

Feugère beschouwt nu meer in het bijzonder Bourdaloue als theologant, prijst zijne geleerdheid en eerbied voor de Vaders en Leeraars, zijne onberispelijke rechtzinnigheid en doet ons verder B. kennen als den gestrengen rechter van het protestantisme, maar wiens vonnissen altijd den geest van rechtvaardigheid en liefde ademen. Zeer leerzaam en belangwekkend ook wordt ons Bourdaloue in tal van bladzijden voorgesteld als moralist, als de onbuigzame vertolker der christelijke wet, die absoluut in haar gezag, onveranderlijk in hare voorschriften is en gelijk verplicht voor alle menschen van alle standen en alle eeuwen. Is er te zijnen tijde een algemeen misbruik, hetwelk als in de zeden schijnt opgenomen te zijn, dan is dit voor hem geen reden om het te sparen en door stilzwijgendheid als te billijken. Integendeel, hij zal het juist met meer kracht en volharding bestrijden. Hij duldt niet, dat de moraal van het evangelie onderworpen worde aan de eischen van de wereld en van het leven; wanneer het den plicht geldt, dan moeten alle redenen van tijdelijk belang wijken. Moge hij somtijds wel eens al te strenge woorden spreken, vergeten wij niet, dat Bourdaloue meestal voor eene schitterende wereld optrad, en dat het woord Gods juist voor zulk eene wereld, waar de losbandigheid, helaas! niet het minst heerscht, in al zijn kracht en gestrengheid moet gehoord worden. Bourdaloue heeft dit met recht begrepen en gevoeld. In zijne oogen was het beter de onverschilligheid der wereldlingen te geeselen. op gevaar af van hun te mishagen, dan hunne verkeerdheden aan te moedigen door eene verschooning, waarop slechts de eenvoudigen eenige aanspraak kunnen maken. Evenwel hij overdrijft niet. Feugère kon van

1) *Premier sermon sur l'Annonciation de la Vierge.*

hem schrijven: „Scrupuleusement modéré quand il s'agit des préscriptions de la morale chrétienne, toujours attentif à ne point outrer les préceptes formels de la loi, ennemi déclaré de quiconque exige plus que l'Eglise n'impose, il prête pourtant au christianisme un visage dont l'expression ordinaire est plutôt la rigidité".

Maar er is nog een tweede reden, die ons de gestrenge prediking van B. verklaart. Zij was eene voortdurende en tastbare wederlegging der verwijten, die men den Jesuïeten toeslingerde, dat deze de zedenleer verwaterden. Zij ontnam aan de bewoners van *Port-Royal* het recht om zich alleen de bewaarders der zuiver christelijke zedenleer te noemen. Bourdaloue wist het wel. Bij voorkeur zal hij zijne meest strenge eischen dekken met het gezag van leeraars, die voor toegeeflijk doorgingen. Na in zijne preek over *de aalmoes*, aan zijne toehoorders ten plicht te hebben opgelegd om niet slechts van het overvloedige te geven maar ook, in zekere gevallen, van het noodzakelijke, voegt B. met zekere ondeugende goedhartigheid er de volgende woorden bij: „Telle est ma pensée; et ce que je pense n'est point ce qui s'appelle morale sévère, puisque c'est la morale même de ceux qu'on a le plus soupçonnés et accusés de relâchement". Men heeft dan ook terecht beweerd, dat B. het beste antwoord was der Jesuïeten op de *Provinciales* van Pascal, zoowel om zijn onbezoedeld karakter en heilig gedrag, welke de achting der tegenstanders afdwongen en het levend getuigenis gaven van alle deugden, welke in de zoozeer uitgekreten sociëteit beoefend werden, als omdat hij in zijne preeken elke ongeregeldheid veroordeelde, die de Jesuïeten, volgens Pascal, bepaald moesten toelaten. Feugère zegt: „Il n'est peut-être pas un seul des reproches adressées aux Jésuites par l'auteur des *Provinciales*, qui ne trouve sa réponse dans quelque passage des sermons". Wie nu Pascal en Bourdaloue tegenover elkander wil zien raadplege mijn zegsman. Met spanning zal hij de evolutiën van beide strijders volgen, en bovendien nog eene versche herinnering ontvangen aan het Jansenistisch drijven en wrijven der 17e en 18e eeuw, hetwelk door den schrijver uitvoerig wordt besproken en toegelicht door uittreksels van Bourdaloue's preeken. Het komt mij echter voor, dat het eindoordeel van Feugère over het Jansenisme, hoewel hij de Jansenistische dwalingen volstrekt niet rechtvaardigt, wel wat al te gunstig is. Ik meende hierop te moeten wijzen. Na in deze afdeeling nog gesproken te hebben over den practischen kant van Bourdaloue's moraal en over het quiëtisme, ja zelfs over diens politieke meeningen,

welke dezelfde als die van Bossuet en beslist monarchaal zijn, besluit de schrijver deze afdeeling met eenige aanhalingen uit Bourdaloue's preeken over de ongelijkheid der standen en over het providentieele van den rijkdom; hij toont eindelijk in enkele bladzijden aan, hoe Bourdaloue's onderricht met den smaak, het streven en de godsdienstige behoeften van zijnen tijd overeenkwam.

Nu volgt het derde gedeelte van het werk, en wel het meest belangwekkende. Bourdaloue staat voor ons als de groote kenner van het menschelijk hart, als de juiste opmerker van de zeden van zijnen tijd. Wij zien in hem den moralist, wiens voorname zorg is de beweegredenen van 's menschen handelingen te onderscheiden, die te ontdekken, terwijl de mensch zelf ze niet kent of slechts ten halve wil bekennen. Aarzelend, zooals zich denken laat, wordt de ernstige prediker vergeleken bij een grooten karakterteekenaar, ook van dien tijd, Molière; maar de vergelijking dient slechts om B. hoog boven den blijspeldichter te stellen. De gewijde redenaar treedt de geheimste schuilhoeken van het menschelijk hart binnen, voor een zeer groot deel geleid door zijn heilig ambt als zielsbestierder. Het licht, hetwelk hij voor zich draagt, straalt niet plotseling naar alle kanten, gelijk dat van Bossuet, maar het verlicht toch den eenen hoek na den anderen; geen enkele ontsnapt aan die onvermoeibare en nauwkeurige onderzoeking. Men kan op B. het woord van Madame de Sevigné over Nicole toepassen: „Ce qui s'appelle chercher dans le fond du coeur avec une lanterne, c'est ce qu'il fait". Wat wij vooral in hem bewonderen en wat zijne hoogste verdienste als moralist uitmaakt, is, dat hij bij de teekening der karakters altijd maat en billijkheid weet te bewaren, zelfs in zijne strengste schetsen. Terwijl Molière en La Bruyère den mensch meest altoos van de belachelijke zijde beschouwen, La Rochefoucould in zijne *Maximes* eene bittere teleurstelling verwekt — indien men althans aanneemt, dat de mensch in werkelijkheid is, gelijk La Rochefoucauld hem voorstelt — laat de zedenkundige teekening bij Bourdaloue een, zeker niet vleienden, maar toch frisschen en vruchtbaren indruk achter, die moed geeft en versterkt. Terecht is hij door Nisard in zijne *Histoire de la Littérature française* (T. IV. p. 296) genoemd: „le plus judicieux de nos moralistes".

Wij moeten eindigen. Ik heb misschien reeds misbruik gemaakt van de welwillende aandacht der lezers. Evenwel, het mag niet geschieden zonder vooral het tweede hoofdstuk der derde afdeeling

even aan te bevelen. Wil men een helderen blik slaan in het leven van de laatste helft der 17e en van de eerste helft der 18e eeuw, men leze dan bij Feugère, hoe juist en vrijmoedig Bourdaloue de zeden en gewoonten van zijn tijd heeft geteekend. De geschiedenis van het leven der groote wereld toen, met al zijn ondeugden, wordt door Bourdaloue's preeken voor het nageslacht bewaard. Men wordt bekend met de geheimen van het hofleven, aan welks hoofd Lodewijk XIV staat; men werpt een blik in wandel en omgang van verschillende leden der clergé; de hooge aristocratie toont ons, welke in dien tijd les divertissements du monde waren, welke de amitiés sensibles et prétendues innocentes enz. Men meene echter niet, dat de 17e eeuw ook geene goede zijde heeft. Bourdaloue leert ons anders. Daar was veel goed ook, en al werd dat goede voornamelijk gevonden bij de middelstanden, erkend moet worden, dat ook het hof, de adel en de geestelijkheid ons bij wijlen heerlijke voorbeelden van christelijken moed en deugd geven. Daar was christelijk geloof, in weerwil en zelfs te midden der ongeregeldheden. Het kwaad was niet zoo satanisch als bij het einde der 18e eeuw, toen de vrijdenkers en godloochenaars den geloovigen geest van velen door hun oppervlakkige spotternijen ondermijnd en verzwakt hadden. Dit geheele hoofdstuk bevat zooveel leerrijks en boeiends, dat men slechts noode de lezing onderbreekt.

Tot besluit stem ik ten volle in met de woorden van Feugère: „Si nous avons réussi à mettre en lumière les mérites de sa prédication et à faire partager l'impression que l'examen de ses oeuvres nous a laissée, on conclura de toute cette étude qu'aujourd'hui nous oublions trop ce prédicateur justement applaudi par les plus illustres d'entre ses contemporains, et que tous, nous pourrions beaucoup apprendre à son école..... S'il se fait de nos jours moins de bruit autour de son nom, c'est principalement parce qu'il a donné à ses contemporains l'enseignement le plus pratique, le plus utile, le mieux fait pour eux; c'est qu'il a été ce qu'il voulait être, le prédicateur le plus capable d'assurer le salut de ceux qui l'écoutaient. Trop solidement humble pour convoiter la gloire humaine, ce saint religieux ne désirait que ce qu'il fallait de renommée pour faire écouter la parole de Dieu. Cette récompense lui fut donnée: il n'en demandait pas d'autre à la terre. Les seules couronnes qu'il ambitionnât après le tombeau, c'étaient celles que les hommes ne peuvent donner et que le temps ne peut flétrir".

B. P. F. MOHR.

TWEE WERKJES TER EERE VAN DEN H. JOSEPH 1).

Twee werkjes aan de vereering van Jesus' heiligen voedstervader, den bruidegom der allerheiligste Maagd Maria gewijd. Beide beoogen hetzelfde doel: om het christen-volk, overeenkomstig den wensch van Z. H. Paus Leo XIII, al meer en meer tot vereering van Jesus' heiligen voedstervader en van den kuischen, maagdelijken bruidegom van Maria op te wekken en aan te moedigen. Eene vrij breedvoerige uiteenzetting van St. Joseph's voorrechten, deugden en verhevenheid is het middel, dat beide schrijvers te baat nemen, om hun doel te bereiken. Onder dit opzicht hebben de genoemde werkjes groote overeenkomst, al verschilt de wijze van behandeling. Bij het naslaan van de inhoudsopgave vindt gij schier dezelfde onderwerpen behandeld door beide schrijvers, door elk van hen echter op zijn eigene wijze. Dit onderscheid ook is merkbaar, dat het laatstgenoemde boekje oorspronkelijk, het andere eene vertaling is; vandaar in het eene de meer losse, in het andere de meer gedwongene toon. Wij houden ons verzekerd, dat de Eerw. Vertaler zonder aarzelen naar het Duitsch had kunnen bewerken in plaats van „uit het Duitsch te vertalen"; zijn levendig geloof en van liefde warm hart zouden den overrijnschen zegsman verrijkt en zijn heldere geest zou menige onregelmatigheid in de wijze van voorstelling vermeden hebben. De eerste vijf en twintig bladzijden, door den Vertaler zelven geschreven, zijn een bewijs, dat hij, om

1) *De H. Joseph, algemeene Patroon der H. Kerk.* Een en dertig oefeningen over de Voorrechten en Deugden van den H. Joseph met verhalen en voorbeelden, om de maand Maart godvruchtig te vieren. Uit het Hoogduitsch vertaald door M. O. R. K. Priester. Amsterdam, B. Lenfring, 1890.

De H. Jozef, Toonbeeld van het Christelijk leven. Godvruchtige lezingen voor iederen dag der maand Maart. Door een Priester der Congregatie van O. L. V. Moeder van Barmhartigheid. Tilburg, Stoomdrukkerij van het R. K. Jongens-Weeshuis, 1890.

iets goeds te leveren, zich niet tot eene enkele omzetting van de eene taal in de andere behoeft te bepalen. Toch moeten de vereerders van den H. Joseph hem dankbaar zijn, daar hij hen in de gelegenheid gesteld heeft om dien grooten Heilige beter te leeren kennen en hooger te waardeeren. Moeilijk echter kan ik meegaan met de voorstelling, welke (blz. 46) van den zielsangst van den H. Joseph gegeven wordt. De H. Joseph was van plan de H. Maagd te verlaten, vóórdat het geheim van haar bovennatuurlijk moederschap hem bekend was, en de openbaring daarvan door den engel moest alle bekommering bij hem wegnemen en hem bewegen om zijn plan te laten varen; maar die openbaring kon hem geene reden zijn, waarom hij zich uit nederigheid en uit eerbied voor het geheim der menschwording onwaardig zou geacht hebben, om langer met zijne Bruid samen te wonen.

Beide werkjes, net afgewerkt en in een passend gewaad gestoken, verrijkt ook met vele gebeden en daardoor tot meditatieen gebedenboeken gemaakt, zullen ongetwijfeld nog meer dan eens herdrukt worden; van het vertaalde is reeds een tweede druk verschenen. Aan beide schrijvers dezelfde lof en dankzegging; ook dezelfde heilwensch, dat hun arbeid gezegend moge zijn en rijke vrucht moge voortbrengen, en dat de bescherming van den H. Joseph hun welverdiend loon moge wezen.

H. J. H. RUSCHEBLATT.

LETTERLOOVER.

BIJ HET BEELD DER H. MAAGD [1]).

Ik had naar licht en vree gehaakt
En menig droeven nacht doorwaakt,
De stille beden nooit gestaakt
    En 't bijbelblad herlezen;
Geen vrede daalde, ik zag geen licht,
Daar hing een wolk voor 't aangezicht,
Ik voelde heel de smart en 't wicht
    Van geestlijk blind te wezen.

Maar toen ik eens uw beeltnis zag,
Peinsde ik op U den ganschen dag,
En met uw liefelijken lach
    Bleef mij uw beeld omzweven.
En langzaam week de zielesmart;
Aan 't jonge, twijfelzieke hart,
Omhuld met nevels, dicht en zwart,
    Werd hoop en moed hergeven.

Zou 't waar zijn? Is die schoone vrouw,
Die 'k in dat heilig beeld aanschouw,
Zij, tot het kruis den Heiland trouw,
    Tot Moeder mij geschonken?
Zou 't waar zijn, dat zij mij bemint,
Een wakend oog houdt op het kind,
Dat zoekend rondtast en niet vindt?....
    O, 'k zag „de Perle" vonken.

---

1) Naar het mondeling verhaal eener bekeerlinge.

Nu straalt de zon met vollen glans,
Ook ik kniel bij uw beeltnis thans,
Ook ik, ik bid den rozenkrans
Met uw getrouwen mede.
Mijn jeugd doorstond een harden tocht,
Maar wat al doornen 't leven vlocht,
Zij heeft gevonden, wat zij zocht:
„De Perle" en zielevrede.

Die schatten hebt gij, dierbre Maagd,
Die 't lieve Kind op de armen draagt,
Voor mij, omzwervend kind gevraagd
Aan Jesus, onzen broeder.
Vol liefde en dank staar 'k op uw beeld,
De glimlach, die uw mond omspeelt,
Heeft mijne zielewond geheeld,
O ja, gij zijt mijn Moeder.

Mariëndaal. H. ERMANN S. J.

VERDRAAGZAAMHEID.

(Vervolg en slot van Dl. XCVII, bl. 358 vv.)

III. STAATKUNDIGE VERDRAAGZAAMHEID.

Als laatste gedeelte van onze taak blijft ons nog over de behandeling der vraag: kan een staatsbestuur, dat zich door de katholieke beginselen laat leiden, verdraagzaamheid oefenen tegenover de verschillende godsdienstige secten?

Voor de beantwoording dezer vraag is het noodig eerst een kort woord te zeggen over de verhouding van den staat tegenover God en de Kerk.

Evenals de afzonderlijke mensch, heeft ook de staat zijn oorsprong van God. „Het valt niet te betwijfelen" — zegt Leo XIII (Enc. *Libertas*, 20 Juni 1888) — „of door den wil Gods ontstond onder de menschen de maatschappij, onverschillig of men doele op hare bestanddeelen, dan wel op haren band [forma], die het gezag is.... God is het, die den mensch tot samenleving geschapen en in het gezelschap van zijne gelijken geplaatst heeft.... Daarom moet de burgerlijke maatschappij, juist omdat zij maatschappij is, God als haren voortbrenger en maker erkennen, en Zijne macht en heerschappij ontzien en eeren. Bijgevolg verbieden de rechtvaardigheid en de rede haar atheïst te zijn". In-

derdaad: „gelijk het aan niemand vrijstaat zijn plichten jegens God te verwaarloozen...., zoo kunnen, zonder misdaad, ook de staten zich niet gedragen, alsof er in het geheel geen God ware, noch de zorg voor den godsdienst, als [hun] vreemd en tot niets dienstig van zich afwerpen" (Leo XIII: Enc. *Immortale*, 1 Nov. 1885). Dit zou zijn onrecht tegenover God, maar ook onrecht tegenover de burgers, wier welzijn de staat geroepen is te bevorderen; want ofschoon het burgerlijk gezag „als naaste doel beoogt, de burgers tot welvaart te brengen in dit aardsche leven, zoo moet het toch voor den mensch de gelegenheid niet verminderen maar vermeerderen om het hoogste en opperste aller goederen te verkrijgen, waarin 's menschen eeuwig geluk gelegen is, en waartoe het niet mogelijk is te komen, als de godsdienst verwaarloosd wordt" (Enc. *Libertas*).

De staat moet dus godsdienstig zijn, en het staatsbestuur moet den godsdienst hooghouden: „de naam Gods moet heilig zijn bij de vorsten, en het behoort tot hun voornaamste plichten den godsdienst gunstig te bejegenen, met welwillendheid te beschermen, door het gezag en de richting der wetten [nutu legum] te beschutten, en niets in te stellen of te besluiten, wat tegen het heil van den godsdienst is" (Enc. *Immortale*).

Hieruit blijkt allerduidelijkst met hoeveel recht Pius IX z. g. de stelling veroordeelde, dat „de beste regeling van den staat en de burgerlijke vooruitgang volstrekt eischen, dat de menschelijke maatschappij geregeld en bestuurd worde, zonder eenigszins acht te slaan op den godsdienst, alsof deze niet bestond" (Enc. *Quanta cura*, 8 Dec. 1864).

Er is echter slechts ééne ware godsdienst, die der Katholieke Kerk. Zoo dus de staat godsdienstig behoort te wezen, moet hij dat zijn overeenkomstig de leer en volgens de voorschriften der Katholieke Kerk. Bijgevolg is het niet waar, dat de staat uiteraard niets met de Kerk te maken zou hebben, en Pius IX telde terecht onder de verderfelijke dwalingen van onzen tijd de leer, dat „de Kerk van den staat, en de staat van de Kerk gescheiden moet worden" (*Syll.* prop. 55).

Indien verder de godsdienst door den staat moet beschermd worden, dan komt die bescherming natuurlijkerwijze rechtens alleen toe aan den eenen waren godsdienst. De rechtvaardigheid en de rede verbieden dan ook niet alleen, dat de staat atheïst zij, zij verbieden evenzeer, dat de staat „jegens de verschillende godsdiensten eveneens gestemd zij en aan allen zonder onderscheid dezelfde rechten verleene" (Enc. *Libertas*); integendeel, alleen den waren godsdienst moeten „zij, die den staat besturen, bewaren en beschermen" (t. a. p.).

Hiermede is in hoofdzaak de rechtmatige verhouding van den staat tegenover de Kerk aangegeven. De rechtmatige verhouding, d. w. z. de verhouding, zooals zij *van rechtswege* is; zooals zij, *in zich* beschouwd, de beste, ja de eenig goede is; zooals zij, afgezien van alle bijzondere omstandigheden, uit den aard der dingen behoort te wezen; de ideale verhouding, indien men wil, maar naar welker verwezenlijking wij met alle goede en eerlijke middelen moeten streven.

Uit deze uiteenzetting der gezonde verhouding van den staat tot de Kerk, vloeien aanstonds twee gevolgtrekkingen voort, die tevens de twee eerste regelen zijn

ter beantwoording van het vraagstuk der staatkundige verdraagzaamheid.

I. Een katholiek staatsbestuur mag niet onverschillig zijn voor de godsdienstige belijdenis zijner onderdanen; het mag den godsdienst niet beschouwen als eene zaak, die van rechtswege geheel vreemd is aan den staat, waarmeê men dus in het openbare leven nooit of nergens rekening te houden heeft. Daarom mag een katholiek staatsbestuur niet, *uit onverschilligheid voor den godsdienst*, aan sommige of aan alle secten volledige vrijheid laten.

II. Een katholiek staatsbestuur mag nimmer de z. g. liberale leer van „onbeperkte vrijheid van godsdienst" huldigen als een beginsel, dat in zich wáár en goed is, en naar welks toepassing dus overal en onder alle omstandigheden moet gestreefd worden. Het mag aan de secten geen vrijheid van godsdienst toestaan, *alsof zulk eene vrijheid een uiteraard begeerenswaardig goed of een onvervreemdbaar recht voor ieder mensch ware.* Het mag niet uitgaan van de stelling, dat de beste staatsregeling van nature, en dus altoos en overal, onbeperkte vrijheid van godsdienst vordert 1).

---

1) De innerlijke valschheid en de onhoudbaarheid van het z. g. liberale beginsel, volgens hetwelk iedere godsdienstige meening, zonder eenige beperking, recht zou hebben op volledig vrije openbaring en beoefening, blijkt wel het duidelijkste hieruit, dat in geen enkel beschaafd land zulk een onbeperkte vrijheid wordt toegestaan, ofschoon toch in verre de meesten dier landen de liberalen de overhand hebben of gehad hebben. Om ons tot ons vaderland te bepalen: onze grondwet zegt wel: „Ieder belijdt zijn godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid", maar zij voegt er in éénen adem achter: „behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der strafwet" (art. 167); en: „de Koning waakt dat alle kerkgenootschappen zich

Deze twee regelen behoeven geen verdere toelichting; om anders te kunnen handelen, zou een katholiek staatsbestuur moeten uitgaan, òf van de stelling, dat iedere godsdienst even goed is, òf van de stelling, dat de staat rechtens niets hoegenaamd met den godsdienst zijner burgers te maken heeft. Het onhoudbare dier beide stellingen is echter bewezen.

Hoe weinig die regelen met de verdraagzaamheid strijden, blijkt hieruit, dat zij niet bepalen, dat een katholiek staatsbestuur feitelijk geen vrijheid van godsdienst mag toestaan, maar alleen dat het zulks niet mag doen *uit onverschilligheid* of *uit een valsch beginsel.* Onze regelen betreffen niet het feit, maar beweegredenen, die tot het feit zouden kunnen leiden.

Het spreekt van zelf, dat een katholiek staatsbestuur het bestaan en de beoefening van iederen onkatholieken

---

houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat" (art. 172). Geen wonder, zonder zulke beperking zouden de Mormonen hier hun veelwijverij mogen uitoefenen, en behoefde er slechts de een of andere wilde volksstam naar onzen gastvrijen bodem over te steken, om ons getuigen te doen zijn van de menschenoffers, waarmede immers sommigen dier stammen hunne godheden zoeken te vereeren! Zulke zaken toelaten zou eenvoudig ongerijmd zijn; toch zouden zij, uit kracht van het beginsel: volledig vrije belijdenis van elken godsdienst, moeten worden toegelaten. Een beginsel echter, dat, consequent toegepast, tot ongerijmdheden voert, kan geen waar beginsel zijn.

Overigens; bepalingen, als die onzer grondwet, zijn werkelijk onvermijdelijk in een land, waar verschillende godsdienstige belijdenissen naast elkander bestaan; reeds dit alléén bewijst echter, dat het vrij naast elkander staan van meerdere godsdiensten geen gezonde, op zich zelf wenschenswaardige toestand is. Immers met dergelijke bepalingen wordt de staat feitelijk de keurmeester van den godsdienst, zij het ook alleen langs repressieven weg. En, zoo min als we verlangen dat de Kerk den staat zal overheerschen, zóó min kunnen we goedkeuren dat de staat de Kerk overheerscht.

godsdienst moet beschouwen als een kwaad, eerstens omdat zulk een godsdienst een valsche godsdienst is, en ten tweede omdat het bestaan van verschillende belijdenissen de burgers in gevaar brengt van voor iederen godsdienst onverschillig te worden. Bijgevolg zal het nooit rechtstreeks mogen willen, nooit mogen goedkeuren, dat de burgers een valschen godsdienst belijden en beleven. Maar — het zij ten overvloede herhaald — goedkeuren is niet hetzelfde als toelaten of verdragen, en even goed als de bijzondere persoon mag ook de staat somwijlen iets kwaads verdragen, wat hij niet goedkeurt. „De alwijze God zelf" — zegt Leo XIII — „die oneindig goed is en tevens alles kan, laat niettemin toe, dat er kwaad in de wereld bestaat, ten deele opdat geen grooter goed belet worde, ten deele opdat geen grooter kwaad volge". Welnu: „in het besturen der staten past het den bestuurder der wereld na te volgen; ja zelfs, daar het menschelijk gezag niet alle kwaad kan beletten, moet het vele zaken toelaten en ongestraft laten, die toch, en terecht, door de goddelijke voorzienigheid gewroken worden" (Enc. *Libertas*).

Daarmede is echter niet gezegd, dat de staat alle kwaad, of een bepaald kwaad onder alle omstandigheden mag toelaten. Immers „daar het verdragen van slechte zaken valt onder de voorschriften der staatkundige voorzichtigheid, moet toegegeven worden, dat het zich houden moet binnen die grenzen, welke de beweegreden, dat is: het openbaar belang, vordert. Indien dus zulk verdragen het openbaar belang schade toebrengt en grooter kwaad aan den staat berokkent [dan het beletten], volgt er, dat men geen verdraagzaamheid mag aanwenden, omdat

in dien stand van zaken de goede reden ontbreekt" (Enc. *Libertas*).

Hieruit blijkt, dat de vraag, of een katholiek staatsbestuur feitelijk de vrije uitoefening van andere godsdiensten mag toelaten, niet met een enkel: ja, of: neen kan worden beantwoord, maar dat er eene onderscheiding noodig is. Vrijheid van godsdienst mag worden toegestaan, indien en voor zoover het algemeen belang zulks vordert; zij mag niet worden toegestaan, als en voor zoover zij noodlottig zou zijn voor het algemeen belang. De toepassing van dit beginsel brengt ons tot de volgende regelen.

III. Een katholiek staatsbestuur, gebied voerende over een staat, die tot dusver geheel katholiek is en waar de katholieke godsdienst staatsgodsdienst is, is verplicht — zeer buitengewone omstandigheden er buiten gelaten — het katholieke karakter van dien staat te handhaven en mag dus aan andere godsdienstige belijdenissen, die door aankomelingen in het rijk kunnen worden binnengebracht, geen gelijke rechten met den katholieken godsdienst toestaan. — Zulks volgt uit de 77ste stelling van den *Syllabus*, waar de leer veroordeeld wordt, dat het „in dezen onzen tijd niet meer dienstig is den katholieken godsdienst als eenigen godsdienst van den staat te beschouwen, met uitsluiting van alle andere eerediensten".

Het goed recht van dezen regel is, dunkt me, duidelijk. In dezen staat vordert het algemeen belang volstrekt niet, dat aan andere belijdenissen gelijk recht met de katholieke verleend worde. Integendeel, het openbaar belang verbiedt nadrukkelijk zulk eene gelijkstelling.

Dagelijks ondervinden we zelven de treurige verwijdering, die het verschil van godsdienst tusschen de burgers van hetzelfde land teweeg brengt. Wie onzer — hij moge katholiek zijn of onkatholiek — zou dan kunnen loochenen, dat godsdienstige eenheid voor den staat een onschatbare weldaad is, een weldaad, bij welke niet slechts de goede zeden, maar ook de maatschappelijke eensgezindheid, de inwendige landsvrede en daardoor geheel de ontwikkeling van den staat gebaat zijn. Zou dan een staatsbestuur, hetwelk volkomen overtuigd is, dat zijne burgers den waren godsdienst bezitten, zou zulk een staatsbestuur — afgezien nog van zijne verplichting om den godsdienst te beschermen — niet roekeloos handelen, indien het aan die weldadige eenheid zijne bescherming onttrok, ja zelfs meêwerkte aan het verbreken dier eenheid door aan de afwijkende belijdenissen van vreemdelingen gelijke rechten te schenken als aan den heerschenden godsdienst, of door bij de wet aan alle aankomelingen de openbare uitoefening van iederen eeredienst, welken ook, te waarborgen. (Verg. *Syll.* prop. 78.) Er is in zulk een land geen enkele grond aan te wijzen, die het staatsbestuur — wij zeggen niet zou verplichten, maar — zou veroorloven om vrijheid van eeredienst toe te staan. Men zegge niet, dat deze redeneering steunt op een nuttigheids-beginsel, en dat wij daarbij het onvervreemdbare recht uit het oog verliezen, dat iedere mensch heeft om dien godsdienst te belijden en te beleven, welke hem goeddunkt; dat recht bestaat niet en wordt, gelijk we gezien hebben, feitelijk ook door niemand *ten volle* erkend, zelfs niet door hen, die het in theorie tot de wolken verheffen. De erkenning

van zulk een recht, in al zijne gevolgtrekkingen doorgevoerd, zou dan ook de ontbinding van alle maatschappij ten gevolge hebben 1).

Het behoeft natuurlijk geen betoog, dat het weigeren der staatserkenning voor een vreemden godsdienst en het weigeren der volle vrijheid van eeredienst aan andersgezinden nog volstrekt niet insluit vervolging van andersdenkenden of dwang om tot de heerschende Kerk over te gaan. „Indien slechts één godsdienst wettelijk erkend is" — zegt Pruner — „is zijn eeredienst ook verplichtend voor de staatsbeambten. Andere godsdienstige eerediensten kunnen dan slechts met beperking tot privaat-beoefening en huisgodsdienst geduld worden of, indien zij ook openlijk plaats grijpen, dan toch slechts op eene wijze, zooals ook vereenigingen van anderen aard, met onderhouding der hiertoe voorgeschrevene wettelijke regelen, openbare oefeningen kunnen houden" (*Staats-Lexicon*, i. v.: *Bekenntnissfreiheit*"). Men zal

1) Wij kennen geen scherper parodie op het „onvervreemdbare recht" van iederen mensch om dien godsdienst — welken ook — te belijden, die hem goeddunkt, dan de volgende woorden van J. J. Rousseau, den man, die meer dan de meeste anderen heeft uitgevaren tegen de „onverdraagzaamheid" der katholieken. „Daar is een zuiver burgerlijke geloofsbelijdenis, wier artikelen het den souverein toekomt vast te stellen, niet eigenlijk als leerstukken van godsdienst, maar als gevoelens van maatschappelijkheid (sentiments de sociabilité), zonder welke het onmogelijk is goed burger en trouw onderdaan te wezen. Zonder iemand te kunnen verplichten die artikelen te gelooven, kan hij iedereen uit den staat verbannen, die ze niet gelooft, verbannen niet als goddeloos maar als onmaatschappelijk, als ongeschikt om oprecht de wetten en de gerechtigheid te beminnen en desnoods zijn leven op te offeren aan zijn plicht. En indien iemand, na openlijk die geloofsstukken te hebben erkend, zich gedraagt als geloofde hij ze niet, zoo moet deze met den dood bestraft worden. Hij heeft de grootste misdaad begaan: hij heeft gelogen voor de wetten" (*Contrat Soc.* Liv. IV, chap. VIII).

ons hier zeker de opwerping maken, dat in vroeger eeuwen, toen de staten nog katholiek waren, andersgezinden toch maar al te dikwerf om hunne geloofsdwalingen werden vervolgd, ja zelfs ter dood gebracht. Een volledige beantwoording dezer moeilijkheid ligt buiten het bestek onzer studie, zij zou ons op het gebied der geschiedenis brengen; toch kunnen we niet nalaten de aandacht te vestigen op de vier volgende punten.

Ten eerste. Niet alles, wat in vroeger eeuwen door katholieke vorsten of overheidspersonen tegen andersgeloovigen werd ondernomen, kan op rekening der Kerk gesteld worden, omdat het volstrekt niet altijd geschiedde uit kracht der katholieke beginselen, noch met de goedkeuring der Kerk. „Het bloed, dat in den naam van God, onder het vaandel van den godsdienst, vergoten werd, kleeft voor verre het grootste gedeelte op de wereldlijke staatkunde en zal daarom eens tegen den hoogmoed en de huichelarij der aardsche machthebbers om wraak roepen". Aldus zeer terecht J. Albertus (*Soc. Politik*, S. 240). Men denke hier b. v. aan de Spaansche Inquisitie en vooral aan den Bartholomeusnacht.

Ten tweede. De Kerk heeft nimmer in den staat het recht erkend om iemand tot het aannemen van den waren godsdienst te dwingen. „Ongeloovigen, die nimmer het geloof hebben aangenomen, moeten *op geene wijze gedwongen worden* om te gelooven", zegt de H. Thomas (II, II; Q, 10, art. 8). Het is een bekend feit, dat de Joden gedurende de middeleeuwen meermalen tegen katholieke vorsten en volken werden beschermd door de Kerk en den Paus.

Ten derde. Evenals de meeste middeleeuwsche theo-

logen, leert de H. Thomas: „Zij die ooit het geloof hebben aangenomen .... gelijk de ketters en alle afvalligen moeten, ook lichamelijk, gedwongen worden te vervullen, wat zij beloofd, en te behouden, wat zij eens aangenomen hebben" (t. a. p.). Hier zijn echter onder „ketters en afvalligen" alléén bedoeld zij, die *zelven* het katholieke geloof geheel of ten deele verworpen hebben, *niet* zij, die in dwaling geboren zijn. Van dezulken kan men, in den strengen zin althans, niet zeggen, dat zij „eenmaal het [katholieke] geloof hebben aangenomen", noch dat zij „beloofd hebben" het te beleven. Daarom zegt M. Merkle (*Die Toleranz*, S. 37): „Het is een schreeuwend onrecht, als men het begrip van ketterij in *strafrechtelijken zin* uitstrekt tot hen, die, uit onkatholieke ouders geboren, niet in het geloof der Kerk opgevoed en in hare leer niet onderwezen zijn". Hoezeer het tegen den geest der Kerk zou indruischen dezulken voor hunne geloofsdwalingen te straffen, blijkt reeds voldoende uit het feit, dat de Kerk zelve geen boetstraffen oplegt aan hen, die zich uit de dwaling, waarin ze zijn opgevoed, tot de waarheid bekeeren.

Ten vierde. Dat personen, die zelven persoonlijk van de Kerk afvielen en openlijk voor hun dwalingen uitkwamen, zich aansluitend bij een bestaande secte of een nieuwe oprichtend, wanneer zij na voorafgaande zorgvuldige onderrichtingen, blijkens een kerkelijke uitspraak, hardnekkig en onverbeterlijk in hun dwaling volhardden, door den staat gestraft werden, was, in verband met de verhoudingen en toestanden van den in merg en been katholieken staat der middeleeuwen, maar ook alléén in zulk verband, volkomen gerechtvaardigd.

De middeleeuwsche staat was de schepping der Katholieke Kerk, geheel doortrokken van haren geest; het gansche gebouw der toenmalige maatschappij rustte op de katholieke leer als op zijn voornaamsten grondslag. In die omstandigheden was afval van het geloof niet slechts eene zonde maar tevens eene misdaad, waardoor men den grondslag van den staat ondermijnde en dus het geheele samenstel der maatschappelijke orde in gevaar bracht. „Iedere kettersche leer, die in de middeleeuwen het hoofd opstak" — zegt Döllinger — „droeg, duidelijk uitgesproken of in hare noodwendige gevolgtrekkingen, een revolutionair karakter, dat is, zij moest, naarmate zij tot heerschappij kwam, eene oplossing der bestaande staatsorde, een staatkundige en maatschappelijke omwenteling voortbrengen" (*Kirche und Kirchen*, S. 50). Zulks te beletten en te voorkomen was recht en plicht voor het staatsbestuur, dat bijgevolg de ketterij strafte, niet omdat zij zonde, maar omdat zij een aanslag op de staatkundige en maatschappelijke orde was. Wil men zeggen, dat door zulk straffen het geweten geweld werd aangedaan, welnu, dan pleegt ook de moderne staat een aanslag op de vrijheid des gewetens, wanneer hij den socialist straft, die, zeggende overtuigd te zijn, dat eigendom diefstal is, zijne hand uitstrekt naar andermans goed. De staat straft dien diefstal, eenvoudig omdat hij de openbare orde verstoort; de middeleeuwsche staat deed hetzelfde tegenover de ketterij, om dezelfde beweegreden.

Daar is echter een diepgaand verschil tusschen den middeleeuwschen en den modernen staat. Bij den laatste is het innige verband met de Kerk opgelost, onze tegen-

woordige verhoudingen en instellingen rusten niet meer hoofdzakelijk op de katholieke grondstellingen. Wij, katholieken, betreuren dat en beweren dat zeer vele misstanden in de tegenwoordige maatschappij voorkomen zouden zijn, indien de samenleving niet van de basis des katholieken geloofs ware losgescheurd, maar tevens erkennen we volmondig, dat, waar eenmaal feitelijk de engere banden tusschen Kerk en staat verbroken zijn, het staatsbestuur — ook indien het in katholieke handen berust — het recht niet meer heeft om de ketterij te bestraffen. Door de — zij het ook onvolledige — scheiding van Kerk en staat is de reden vervallen, waarom de staat den afval van het geloof straffen mocht en moest. Hieruit blijkt tevens, hoe ongegrond de bewering is, dat de katholieken, of, als men wil, de ultramontanen, niet zouden aarzelen ook in onze toestanden de andersgezinden aan den strafrechter over te leveren, indien ze er slechts de macht toe hadden. Al hadden zij de macht, zij hebben geenszins den wil daartoe; zij geven zonder omwegen toe, dat hetgeen recht was in den middeleeuwschen toestand, in onzen geheel veranderden toestand onrecht zou zijn.

En zoo komen we, na deze vrij lange uitweiding, geleidelijk tot ons onderwerp terug.

IV. Een katholiek staatsbestuur, gebiedvoerende over een staat, waar de godsdienstige eenheid verbroken is, en waar dus het naast elkander bestaan van verschillende secten gevestigde toestand geworden is, mag en moet aan andersgezinden de vrije uitoefening van hunnen godsdienst toelaten, met zóódanige beperking echter, dat de goede zeden en de openbare orde kunnen behouden blijven.

Deze regel steunt op de volgende overweging. Het openbaar belang vordert hier zulk eene toelating, omdat in de gegeven omstandigheden het weigeren van godsdienstvrijheid veel goeds beletten en meer kwaad zou stichten dan het toelaten.

Wanneer in een land, waar verschillende belijdenissen eenmaal vasten voet hebben gekregen, aan de onkatholieken de vrije uitoefening van hunnen godsdienst werd ontzegd, zou dit een heftige verbittering tegen de katholieken en een scherpen haat tegen den katholieken godsdienst te weeg brengen. Die verbittering en haat zouden echter den terugkeer der dwalenden tot de waarheid geenszins bevorderen, maar integendeel bemoeilijken. Het weigeren van burgerlijke godsdienstvrijheid zou dus in de gegeven omstandigheden een beletsel zijn voor de bekeering en diensvolgens ook voor de zaligheid van vele dwalenden, die, wanneer zij ontzien en met toegeeflijkheid behandeld worden, veeleer tot de ware Kerk zullen terugkeeren. Aldus reeds de H. Thomas (II, II; Q. 10, art. 11). Een goed derhalve van de allerhoogste waarde: de gegronde hoop op veler bekeering, zou hier door het weigeren van godsdienstige vrijheid belet worden. Overigens zegt Kard. Dechamps (*Entret. IV*): ofschoon de dwaling op zichzelve geen rechten heeft, de dwalende zielen hebben wèl rechten; het recht onder andere, om van hun dwaling te worden teruggebracht, zooals vrije en denkende schepselen met eerlijke gewetens zulks verdienen. Het kan immers niet anders, of in een land, als waarover wij spreken, zullen er zeer velen gevonden worden, die te goeder trouw dwalen. Dezen vooral zullen niet van hun dwaling genezen worden door hardheid, door wei-

gering van datgene, wat zij te goeder trouw als hun heiligst recht beschouwen; dezen vooral verdienen, dat hun de vrijheid worde gelaten, omdat die vrijheid voor hen het best de gelegenheid opent, om langs den weg van onderzoek en overtuiging tot de waarheid te komen.

Daar is nog meer. Indien in de bedoelde omstandigheden den andersgezinden geene vrijheid in de uitoefening van hunnen godsdienst werd gelaten, zou dit ongetwijfeld storend op den algemeenen toestand des lands inwerken: de andersgeloovigen zouden in het katholieke staatsbestuur een onrechtvaardigen verdrukker, in hun katholieke medeburgers geslagen vijanden zien; de vreedzame samenleving zou geschokt worden, de inwendige orde en rust van den staat zouden groot gevaar loopen, en een min of meer bedekte samenspanning tegen de regeering zou niet uitblijven. Al dit kwaad nu, wat wel door niemand gering geschat zal worden en wat ook de ontwikkeling van het godsdienstig leven ten zeerste zou hinderen, kan voorkomen worden door aan de andersgeloovigen vrijheid te laten om hunnen godsdienst te beoefenen. Bijgevolg is het staatsbestuur volkomen gerechtvaardigd en handelt het geheel in overeenstemming met zijn katholieke beginselen, wanneer het in een land met gemengde bevolking aan andersdenkenden zulk eene vrijheid laat, ter wille van het groote goed, dat uit die vrijheid zal voortkomen, en ter wille van het groote kwaad, dat er door vermeden wordt.

Deze vrijheid mag nochtans niet geheel onbeperkt verleend worden. Er kunnen secten zijn of komen, wier leerstellingen en practijken onbestaanbaar zijn met de goede zeden en de openbare orde. Aan dezulken de

hand geheel vrij te laten ware een onverantwoordelijke dwaasheid, en het staatsbestuur, dat zulks deed, zou zelf schuld zijn, dat de staat in zijn noodzakelijkste grondslagen ondermijnd werd. Vandaar de beperking bij den gestelden regel.

Daar er overigens hier geen spraak is van toegeven uit zwakheid, maar van verdragen uit een zedelijk goeden en toereikenden grond, behoeft het nauwelijks vermelding, dat volgens de katholieke beginselen vrijheid van godsdienst niet slechts dáár toegelaten mag worden, waar de katholieken in de minderheid zijn. De aangegeven redenen kunnen óók bestaan, al maken de katholieken verre het grootste deel der bevolking uit; zij gelden overal, waar het bestaan van meerdere godsdienstige belijdenissen een vaste toestand geworden is.

In nauw verband met de burgerlijke vrijheid van godsdienst staat het verleenen van volstrekte gelijkheid in alle staatsburgerlijke aangelegenheden. Dat de redenen, die het toelaten van godsdienstvrijheid geoorloofd en noodig maken, ook voldoende zijn om volle staatsburgerlijke gelijkheid toe te staan, is duidelijk genoeg. We gelooven hier echter een schrede verder te moeten gaan. Zoodra de staat niet meer is een in aard en wezen katholieke staat, gebouwd op en gedragen door de katholieke beginselen, zoodra hij zijn uitsluitend katholiek karakter verloren heeft, hebben andersgezinden een onafwijsbaar recht op volledige staatsburgerlijke gelijkheid. Immers de eenige grond, waarop hun met recht die gelijkheid zou kunnen geweigerd worden, is daarin gelegen, dat zij niet staan op den bodem, waarop de staat gebouwd is, dat zij de in-

zichten en grondstellingen niet deelen, naar welke de staat is ingericht.

Zulks nu is — met betrekking tot alle onkatholieken — alléén waar in een door en door katholieken staat. Het is daarom geen onrecht, maar een noodzakelijk gevolg der bestaande verhoudingen, dat in zulk een staat de weinige andersdenkenden, die er zich bevinden, als politiek onmondigen beschouwd worden. Waar echter de innige band tusschen Kerk en staat verbroken is, houdt van zelf de reden dier onmondigheid op, en zou het dus een onrecht worden aan andersgeloovigen staatsburgerlijke gelijkheid te ontzeggen.

In een land, waar de belijders van verschillende godsdiensten onder elkander gemengd wonen, zal het echter in den regel niet genoeg zijn, dat het katholieke staatsbestuur aan de andere gezindten stilzwijgend toelaat hunnen godsdienst openlijk te beoefenen; om het goede, dat met de vrijheid beoogd wordt, te bereiken en het kwade, dat men er door beletten wil, te voorkomen, zal het meestal noodig zijn, dat de dwalenden zekerheid hebben, dat hun die vrijheid niet te eenigen tijd ontnomen worde; zij zullen hunne godsdienstige vrijheid gewaarborgd willen zien. Daarom:

V. In een gemengden staat, mag het katholiek staatsbestuur — wanneer het algemeen belang om de onder n°. IV aangegeven beweegredenen zulks vordert — aan zijn andersgeloovige onderdanen burgerlijke vrijheid van godsdienst waarborgen, hetzij door plechtige belofte, hetzij door verdrag, hetzij door eene grondwet — alles met of zonder eed.

Alles, wat geoorloofd en goed is, mag ook het voor-

werp zijn eener overeenkomst. Welnu, waar het algemeen belang vordert, dat aan andersgezinden vrijheid van godsdienst worde gelaten, daar is dit toelaten een goede en geoorloofde zaak, bijgevolg mag het ook tot voorwerp eener overeenkomst gemaakt worden. De verschillende wijzen nu, waarop volgens dezen regel de godsdienstige vrijheid kan gewaarborgd worden, vormen altijd eene overeenkomst. Deze kan, wat den vorm betreft, eene overeenkomst „om-niet" schijnen, in waarheid en in wezen zal zij bijna altoos zijn eene overeenkomst onder bezwarenden titel, want tegenover de burgerlijke vrijheid, die door het staatsbestuur wordt gewaarborgd, aanvaarden de belijders der verschillende godsdiensten, minstens stilzwijgend, de verplichting om zich te houden binnen de perken der staatswetten, en tevens om, ieder op zijne beurt, de aanhangers der andere belijdenissen niet in hunne vrijheid te belemmeren.

Het goed recht van dezen regel blijkt onder andere uit de volgende woorden van Mgr. Dupanloup: „Het is bij den Paus nimmer opgekomen, de regeeringen te laken, die, naarmate de tijdsomstandigheden er toe noodzaakten, zich verplicht rekenden in hunne grondwetten de burgerlijke vrijheid der eeredienſten op te nemen" (aangehaald bij Merkle, S. 26). Het blijkt verder ook uit het feit, dat in ons vaderland b.v. de katholieke kamerleden zonder eenig protest of bezwaar hebben medegewerkt aan het totstandkomen onzer grondwet, die in art. 167 vrijheid van godsdienst waarborgt; alsmede hieruit, dat alle katholieke afgevaardigden eveneens zonder eenig bezwaar „getrouwheid aan de grondwet" (art. 87) zweren. Het geoorloofde van dien eed is

trouwens reeds in 1817 door den H. Stoel zelven erkend (Dechamps, *Entret IV*). Om mogelijke opwerpingen te voorkomen, voegen we hier aanstonds bij, dat het bestuur van een staat, waar eenmaal burgerlijke godsdienstvrijheid gewaarborgd is, uit kracht der katholieke beginselen in geweten verplicht is, die vrijheid trouw en duurzaam te eerbiedigen en tegen elke verkrachting te handhaven. Op welke wijze die waarborg verkregen zij, door belofte, door verdrag, door eene grondwet, het staatsbestuur is altoos in den strengen zin des woords verplicht de eenmaal aangegane overeenkomst te houden en uit te voeren. Naar omstandigheden kan dit zijn een plicht van enkele getrouwheid of een plicht van rechtvaardigheid of zelfs — indien de overeenkomst bezworen is — een plicht van godsdienst, altijd is het staatsbestuur gehouden aan zijn woord, nimmer kan het op geoorloofde wijze de eens gewaarborgde vrijheid intrekken of bekorten. De bewering, dat volgens de katholieke leer woord- of eedbreuk, tegenover ketters gepleegd, geen zonde zou wezen, is een laster, die geene bespreking verdient en die ook, naar we meenen, genoeg verouderd is om geene weerlegging meer te behoeven.

Evenzoo hebben ook de katholieke onderdanen de eens gewaarborgde vrijheid van godsdienst te eerbiedigen, en zulks niet enkel uit voorzichtigheid of uit vrees, maar ook omdat zij in geweten daartoe verplicht zijn. De katholieke leer legt hun immers op aan de wetten van den staat te gehoorzamen in alles, wat niet in zich slecht is. En, gelijk we gezien hebben, in de besproken omstandigheden is burgerlijke godsdienstvrijheid niet slecht, maar goed en geoorloofd.

Hoe veilig men overigens op de eenmaal gewaarborgde vrijheid van godsdienst bouwen kan, wanneer het bestuur van den staat berust bij personen, die volgens de katholieke beginselen handelen, blijkt het beste uit de volgende veronderstelling, die we ontleenen aan M. Merkle, wiens verdienstelijk werkje: *Die Toleranz* wij meermalen, vooral in dit laatste gedeelte, van nabij volgden.

Het geval is denkbaar, dat een katholiek staatsbestuur, hetwelk vrijheid van godsdienst gewaarborgd heeft, later tot de overtuiging komt, dat het daarbij niet met de noodige voorzichtigheid is te werk gegaan, dat het den toestand te ernstig heeft ingezien en de kracht der redenen, die godsdienstvrijheid moesten rechtvaardigen, overschat heeft. In dit geval is, gelijk van zelf spreekt, het toestaan van godsdienstvrijheid destijds eene fout geweest. Maar is nu het staatsbestuur, nadat het die fout heeft ingezien, gerechtigd om op zijne handeling terug te komen en zijne overeenkomst te verbreken?

Geenszins, antwoordt Tanner, maar „verdragen en overeenkomsten over vrijheid van godsdienst moeten door den vorst gehouden worden, ook al zijn zij in den aanvang minder voorzichtig aangegaan..... Dit schijnt het algemeen gevoelen te wezen" (*Theol. schol.* T. III, Disp. I, *De fide*). En inderdaad, het zou tegen den algemeenen regel zijn eene overeenkomst ongeldig te verklaren, omdat een der betrokken partijen niet met genoegzaam overleg is te werk gegaan. En indien het algemeen belang reeds vordert, dat de vastheid van burgerlijke overeenkomsten zooveel mogelijk gewaarborgd zij, hoeveel meer is dit noodig voor staatsrechtelijke

verdragen, welker onvertrouwbaarheid nog zooveel verderfelijker werken zou. Wat zou er worden van het vertrouwen in het vorstelijk woord of in den wettelijken waarborg, indien het den vorst vrijstond dat woord terug te nemen, dien waarborg in te trekken, wanneer hij later bemerkte een weinig lichtvaardig gehandeld te hebben. Dan ware immers de weg gebaand om de kracht van iedere overeenkomst te ontkennen of in twijfel te trekken.

Eindelijk nog eene geruststelling voor degenen, die in het oppergezag des Pausen een gevaar zien voor de eenmaal verleende vrijheid van godsdienst. Onkatholieken hebben soms zulke vreemde denkbeelden omtrent de macht van den Paus, dat het ons niet al te zeer zou mogen verwonderen, indien soms bij hen de bedenking opkwam: kan de Paus een katholieken vorst, die aan zijn dwalende onderdanen godsdienstvrijheid beloofd of bezworen heeft, niet van zijn eed of belofte ontheffen?

Neen dit kan de Paus niet, want het is algemeene regel, dat het kerkelijk gezag niet kan ontheffen van een reeds aanvaarde belofte, die aan derden — noch van een eed, die in het belang van derden gedaan is, veel minder, natuurlijk, van eene overeenkomst op bezwarenden titel. Er zal dan ook geen enkele godgeleerde gevonden worden, die niet instemt met de woorden van Laymann (*Theol. mor.* Lib. II, Tract. 3, cap. 12): „Als katholieken met onkatholieken een openbaar verbond aangaan, kan dit niet door de macht des Pausen worden ontbonden of te niet gedaan".

Hiermede hebben we de katholieke beginselen omtrent

verdraagzaamheid, naar best vermogen, kort, maar, gelijk wij hopen, duidelijk uiteengezet. Niet alles in deze bladzijden zal voor niet-katholieken, die ons opstel mochten lezen, aangenaam klinken; de schuld daarvan is niet aan ons. We kunnen de godsdienstige dwaling geen waarheid noemen noch haar onschadelijk heeten, maar we achten volgaarne de eerlijke overtuiging van allen, die te goeder trouw in die dwaling de heilige waarheid zien; we beminnen van harte al onze dwalende broeders en willen stiptelijk jegens hen al de plichten vervullen, die de algemeene naastenliefde of bijzondere verhoudingen ons opleggen, maar we danken tevens het kerkelijk gezag, dat ons telkens waarschuwt voor hunne dwalingen en door vermaning of verbod ons beschermt tegen het gevaar om haar langzamerhand en onopgemerkt in te zuigen; we kunnen aan den wel-ingerichten staat het recht niet ontzeggen, noch hem ontheffen van den plicht om naar vermogen de eenheid des volks in de belijdenis van den waren godsdienst te beschermen, zoolang het algemeen belang niet eischt, dat hij zich daarvan onthoude, maar we streven er daarom volstrekt niet naar om aan andersdenkende medeburgers de godsdienstige vrijheid te bekorten, waar zij die ten gevolge van geschiedkundige feiten of uit kracht van verdragen thans rechtmatig bezitten.

Zijn wij daarom onverdraagzaam? In geenen deele. „Gij zult uw naaste beminnen gelijk uzelven", is voor ons wél het „tweede" gebod, maar toch een gebod, aan het eerste „gelijk" (Matth. XXII, 39). En die naastenliefde kent geen uitzonderingen. Maar, zoo we luide protesteeren tegen het hatelijke en onverdiende verwijt

van onverdraagzaamheid, we hebben een nog veel grooteren afschuw van de godsdienstige onverschilligheid, dien put des afgronds, uit welken een dikke rook opstijgt, die de zon der eeuwige Waarheid voor de oogen van honderden verduistert, en waaruit een leger van sprinkhanen oprijst, wier heillooze steken alle maatschappelijke en staatkundige instellingen vergiftigen (vgl. Apocal. IX, 2, 30).

De twintigste eeuw zal de „geloovende" heeten, schreef reeds voor eenige jaren L. de Koninck. Moge deze voorspelling van den gevierden dichter waarheid worden. Moge spoedig de dag aanlichten, waarop vorsten en volkeren wederom zullen inzien, dat beschaving en vooruitgang en welvaart, vaderlandsliefde en burgerdeugd op den duur slechts kunnen groeien op een godsdienstigen bodem, terwijl onverschilligheid en goddeloosheid, aan de nachtvorsten van het voorjaar gelijk, met haar kouden adem alle bloesems van ontwikkeling en volkswelvaart doen verwelken.

G. VAN NOORT.

JOANNES DIETENBERGER

De overwonnenen hebben geen geschiedenis; dit geldt ten zeerste voor de geweldige worsteling, waarin bij den aanvang der 16de eeuw Katholicisme en Protestantisme in Noord-Duitschland elkander de heerschappij betwistten. De breede schaar der tijdelijke overwinnaars zijn bekend, hunne veroveringen geboekt, hunne wapenfeiten bezongen; zoowel van den hoofdaanvoerder, die het eerst de oproervaan tegen Rome ontrolde als van de onbeduidende volgelingen, die hun woede op weerlooze geestelijken en kloosterlingen koelden; doch waar zijn de mannen, die aldaar pal stonden voor de rechten der Moederkerk, voor de rechten van waarheid en gezag? Met moeite somt men een dozijn beroemde mannen op, en onwillekeurig rijst de gedachte, dat het Sion's burcht bij dien hevigen aanval aan trouwe wachters ontbrak, aan helden, die stonden als een muur voor het Huis van Israël. Niets is minder gewettigd. Er zijn wachters geweest, en zij waren velen, die zich met goed en bloed voor het heil der Kerk hebben opgeofferd, die hebben gestreden tot het zwaard hun sterke vuist ontzonk, maar zij zijn gevallen gelijk zoovele helden, die op het slagveld onbekend tusschen vriend en vijand liggen uitgestrekt. Een hunner, wiens naam men ter nauwernood hier of daar vermeld vindt, dient voorzeker aan de ver-

getelheid ontrukt te worden, n. l. Joannes Dietenberger. Aan hem dankt het katholieke Duitschland, al bestonden er reeds oudere katholieke vertalingen, den eersten Duitschen, specifiek katholieken Bijbel, tegenover de bijbelvertaling van Luther; bovendien nog een beroemden catechismus en tal van uitstekende strijdschriften.

Joannes Dietenberger werd omstreeks 1475 te Frankfort a/M. geboren. Van zijne jeugd is ons niets bekend, maar het feit, dat twee der vier kinderen van den ouden Hans Dietenberger den religieuzen staat omhelsden, steunt het gevoelen, dat Joannes eene vrome, christelijke opvoeding heeft genoten. Ook valt het moeilijk te bepalen, welke scholen hij te Frankfort bezocht heeft, want deze rijksstad telde verscheidene parochie- en kloosterscholen; alleen weten wij met zekerheid, dat hij zich reeds vroegtijdig aan het klooster der Dominicanen te dier stede aanmeldde om in deze orde te worden opgenomen. Die keuze was voor den jongeling niet zonder grond. Het aloude klooster, reeds in 1233 gesticht, was onlangs verbouwd en verfraaid, en deze vernieuwing ging tevens gepaard met een herleving van den waren kloostergeest. De religieuzen volgden zoo getrouw mogelijk de regels, die hun wijze stichter hun had voorgeschreven, zij beijverden zich in het bewerken van hun eigen heil en dat des evennaasten. Een schoon getuigenis hiervan levert de onder eede afgelegde verklaring van den Frankfortschen patriciër Jacob Heller († 1522): „Obgleich er in mehreren Gegenden, Provinzen und Städten sich aufgehalten, habe er doch kaum irgendwo eine strengere Beobachtung der Regel und eine andächtigere Gottesverehrung gesehen, als in dem Pre-

digerkloster zu Frankfurt". Van hunne opoffering en naastenliefde gaven zij een schitterend voorbeeld, toen in 1519 bij het woeden eener pest zeven paters als slachtoffer vielen van hunnen zielenijver. Het spreekt van zelf, dat de studie in zulk een kloostergemeente vlijtige beoefenaars vond. „Sie übten scholastischen Zank spitsfündiger Weisheit", zegt de predikant Kirchner met minachting; iedereen echter, die een weinig met de vormen der Lutheranen bekend is, weet dat zij alle scholastiek, al wist deze zich ook voor spitsvondigheid te vrijwaren, met den naam van haarkloverij bestempelden. De scholastiek nu, die te Frankfurt werd onderwezen, bestond zeker niet in ijdel woordenspel; Dietenberger zelf strekt hiervan tot doorslaand bewijs. Behalve deze voortreffelijke eigenschappen bood het klooster nog een bijzondere aantrekkelijkheid door den kunstzin zijner bewoners. De grootste Duitsche meesters: Holbein, Dürer en diens leerling Grünewald, leenden hun penseel tot opluistering van kerk en klooster; hunne paneelen sierden altaar en kloosterwand. Vooral trok een *Hemelvaart van Maria*, wellicht het schoonste werk van den onnavolgbaren Dürer, aller bewondering; het hing nabij het graf van Heller, dat wegens het kunstig smeedwerk wijd en zijd beroemd was 1).

Uit Dietenberger's leven moeten wij besluiten, dat hij bij de intrede van dit klooster zich geheel van den

---

1) Van al deze kunststukken is thans bijna niets meer overig. Het Wandalisme der Fransche revolutie heeft de kloosterkerk van hare sieraden beroofd en tot pakhuis ingericht, de schilderstukken zijn grootendeels verbrand of verloren, terwijl het smeedwerk voor oud ijzer is verkocht aan de Joden.

religieuzen geest trachtte te doordringen; daar beoefende hij dien ootmoed en die zelfbeheersching, die hem later te midden van den strijd zoo gunstig bij zijne tegenstanders deden afsteken; daar ontvlamden in hem die vurige liefde en die kinderlijke eerbied voor de Moederkerk, die in al zijne daden en geschriften doorstralen. Katholiek, kloosterling, priester was hij in den vollen zin des woords. Waarschijnlijk wijdde hij de eerste jaren van zijn priesterlijke loopbaan aan het practische leven, maar zijn buitengewone aanleg voor de studie bewoog zijn oversten om hem, in 1511, naar de universiteit van Keulen te zenden, ten einde na het behalen der graden een leerstoel te bekleeden. Keulen was destijds het middelpunt der kerkelijke studiën; de lessen aan de universiteit werden er door voortreffelijke leeraars gegeven en door de talrijke studenten met geestdrift gevolgd. Ook de Dominicaner-orde werd daar waardig vertegenwoordigd door Köllin, Lutzenburg, Hochstraten, mannen, die in de scholastieke wetenschappen waren vergrijsd en wier lessen door menige universiteit benijd werden. Ongetwijfeld oefenden deze grooten invloed uit op Dietenberger, en al was hijzelf niet reeds van dezelfde geestesrichting geweest, hun gestadig verkeer met hem en hun onderricht zouden hem zeker tot hun standpunt hebben overgehaald. Na te Keulen de lessen te hebben gevolgd, zette hij in 1512 zijne studiën voort te Heidelberg onder Mag. Michael Vehe en verwierf in 1515 te Mentz het doctoraat.

Van dit oogenblik bekleedde Dietenberger in zijne orde verschillende waardigheden; zoo ontmoeten wij hem o. a. als prior van Coblentz in het provinciaal kapittel te

Frankfort, den 6den Mei 1520. Hier werkte hij mede tot het nemen van een besluit, dat alleen het algemeen welzijn, de dringende tijdsomstandigheden en de vrees voor grooter kwaad kunnen verklaren. Aan Jacob Hochstraten, die door zijn onverschrokken plichtsbetrachting zich zelven en al zijne medebroeders aan den haat der humanisten, aan den spot en laster van Hutten en aan de vervolging van den roofridder Sickingen had blootgesteld, werd het stilzwijgen opgelegd en de uitoefening zijner ambten verboden.

In zijn geboortestad genoot Dietenberger aller achting; dit getuigt een verzoekschrift door den raad bij den provinciaal der Dominicanen ingediend, om dezen te bewegen hun medeburger tot prior van het Frankfortsche klooster te benoemen.... „So bitten wir Ew. Würdigkeit mit freundlichen Fleisz, sie wollen den andächtigen und hochgelehrten Bruder Johannes Diedenberger, in Ansehung, dasz er von diesem Convente swerlich erzogen, auch von den Bürgern und Brüdern liebgehabt ist, ihnen denselben zuordnen; wir zweifeln auch nicht, er werde denselben diesen Convent also regieren und fürstehen, dasz Ew. Würdigkeit und männiglich Gefallen daran haben werden". Slechts noode en alleen uit gehoorzaamheid liet Dietenberger zich deze eer welgevallen; de omstandigheden toch, waarin Frankfort verkeerde, maakten zulk een ambt geenszins begeerlijk. Luther's roepstem had in deze stad, die door haren handel en hare markten met geheel Duitschland een druk verkeer onderhield, weerklank gevonden, en een weerklank des te luider naar gelang de gemoederen door maatschappelijke en kerkelijke toestanden gretiger naar omwen-

teling haakten. De rijkdom en macht van den clerus, gevoegd bij het aanstootelijk leven van sommige geestelijken, wier ergernis door den vromen levenswandel van een aantal anderen niet kon weggenomen worden, gaven aan de voorstanders der nieuwe leer aanleiding genoeg om het volk tegen den bestaanden toestand op te ruien en tot de dwaalleer over te halen. Vooral werkte in dien geest een leerling van Erasmus, Wilhelm Nesen, die ter bevordering der humanistische studiën door de stad tot leeraar aangesteld was en van dit ambt grovelijk misbruik maakte door in de aanzienlijkste kringen de nieuwe leer te verspreiden. Dietenberger zag zich dan ook verplicht de geloovigen tegen dezen wolf in schaapskleederen te waarschuwen; doch wat baatte het, waar de tegenpartij dagelijks in macht en stoutmoedigheid toenam en rekende op de halfslachtigheid en de zwakheid van het stadsbestuur? Nog grooter werd hun euvelmoed, toen zij steun en aanmoediging ontvingen van de berooide edelen uit den omtrek, die uit liefde voor het reine evangelie zich meester maakten van de kerkelijke goederen. Hutten trad ook hier weer op den voorgrond. Onder meer dreigbrieven zond hij er één den 15den April 1522 naar de Dominicanen, waarin hij verklaarde hen overal met zijne trawanten aan lijf en goed te zullen straffen. En dat hem deze bedreiging ernst was, dit had men gezien in den strijd met Reuchlin, dit hadden ook de twee Dominicanen ondervonden, wier ooren hij zich beroemde eigenhandig te hebben afgesneden 1). De

1) Voor Hutten en Sickingen, dit heldenpaar (!) der Reformatie, is in den loop van dit jaar te Kreuznach een standbeeld opgericht.

raad gedroeg zich hierbij zeer laf, ja veroorloofde zich tegenover de kloosterlingen allerlei willekeur; zoo werd o. a. hun asylrecht geschonden en hun eigendom aangerand. Als prior trad Dietenberger voor de rechten des kloosters op en protesteerde, doch te vergeefs.

Het schijnt, dat zoovele moeilijkheden, die met den dag eerder toenamen dan verminderden, den vredelievenden man wars maakten van alle bestuur; hij vroeg in 1524 den generaal der orde om ontslag, hetgeen hem bereidwillig gegeven werd. Zijne onderdanen echter namen hiermede geen genoegen; in deze moeilijke tijden konden zij onmogelijk een man missen, die met zooveel beleid en liefde het klooster bestuurde; zij kozen hem derhalve opnieuw, en Dietenberger zag zich genoodzaakt op zijn post te blijven.

De onlusten, die tot nu binnen Frankfort geheerscht hadden, waren slechts voorboden van het onweder, dat boven deze stad samentrok en zich op Paaschmaandag van het jaar 1525 ontlastte. Op den morgen van dien dag school het gepeupel samen en trok gewapend onder aanvoering van een schoenlapper naar het Dominicanerklooster. „De papen" — zoo riepen zij — „hebben lang genoeg van ons gegeten en gedronken, vandaag zullen wij bij hen te gast gaan". Het klooster werd bestormd, de poort opengeloopen, de deur van kelder en spijskamer verbrijzeld en de brooddronkenheid botgevierd. Gelukkig bleef het bij zwelgerij en plundering, en liet de woeste menigte de kloosterlingen overigens ongedeerd. Het gevolg van dezen oploop was de volkomen heerschappij der omwenteling en de onderdrukking of liever uitroeiing der oude leer. Eene reeks van dwang-

maatregelen werd nu tegen de Dominicanen, wien men niets anders dan hunne gehechtheid aan de katholieke Kerk kon ten laste leggen, uitgevaardigd. Vooreerst werd een inventaris van alle goederen opgemaakt, vervolgens werd onder bedreiging met den dood hun de belofte afgeperst van zich aan alle burgerlijke wetten te zullen onderwerpen, niet meer biecht te hooren, noch te prediken, noch nieuwe leden in de orde aan te nemen, en eindelijk stelde de raad — „providus consulatus", zegt de kroniekschrijver — drie curatoren aan om voor het onderhoud der kloosterlingen en het beheer (?) hunner goederen te zorgen. Onder deze verdrukking legde Dietenberger den 25sten April 1525 het prioraat neder en verliet, toen in 1526 tal van raadsartikelen het kloosterleven onmogelijk maakten, voor altijd zijn geboortestad. Het pleit voor den geest zijner ondergeschikten, niet minder dan voor zijn wijs en krachtig bestuur, dat de Dominicanen, ondanks de demoralizeerende dwingelandij der protestanten, ondanks de verleiding en ergernis dier dagen, te Frankfort aan het aloude geloof en de voorvaderlijke instellingen getrouw bleven.

Van Dietenberger's verblijf te Frankfort dagteekenen de meesten zijner *polemisch-ascetische* werken. Zich aansluitende bij zijne medebroeders, die in het eerste gelid tegen Luther te velde trokken 1), nam hij toch als polemist een bijzonder standpunt in. Fijne dialectiek en geleerde betoogen liet hij aan zijne strijdmakkers over; maar de practische opvatting der dogma's, de

1) „Die Dominicaner waren als die ersten gegen Luther aufgetreten und führten den Kampf auch noch weiter mit rüstigen Kräften fort." — Werner, *Geschichte der apol. und polem. Literatur*, Bd. IV, S. 46.

concrete voorstelling van waarheid en dwaling, in lijnen zoo scherp en forsch, dat de eenvoudigste mensch ze begrijpen moest, dit was vooral zijn kracht, zijn wapen. Als redenaar van naam kende hij het volk, wist hij, hoezeer het door de onbeduidende maar sprekende argumenten der nieuwe leer werd meegesleept, en daarom trachtte hij juist dit terrein den vijand te betwisten. Bovendien trad bij hem de priester op den voorgrond, de man, die het heil beoogt der zielen; vandaar dat hij den blik steeds wendt naar de duizenden, die door de geloofsverdeeldheid voor eeuwig zouden verloren gaan, dat hij als een vader treurt over het verlies zijner kinderen.

Men heeft den tegenstanders van Luther verweten, dat zij hem zeer onbeholpen beantwoordden, dat zij in plaats van bewijzen uit de Schriftuur hem het gezag der Kerk voorhielden en hem smadelijk verketterden. Beide beschuldigingen zijn, ten minste wat Dietenberger betreft, geheel onwaar. Voortdurend beroept hij zich op het woord Gods, stelt tekst tegenover tekst en weet soms tot staving van zijn gevoelen wel een paar dozijn plaatsen aan te halen. Ook het smadelijk bejegenen van tegenstanders, dat in die dagen vrij algemeen was, kon men hem niet bijzonder ten laste leggen; men vergelijke slechts Luther's geschrift met Dietenberger's antwoord, en blind moet hij zijn, wiens oordeel niet gunstig beslist voor den laatste. Doch bespreken wij de geschriften van den Frankfortschen prior meer in het bijzonder.

Het oudste werkje, dat wij van Dietenberger bezitten — zijn eerste geschriften zijn verloren gegaan — draagt tot titel: *Obe die christen mügen durch iere guten*

werck den hymelreich verdienen. Dit is een levendige dialoog tusschen een priester en een protestantschen boer. De moeilijkheden, zooals deze in het brein van een akkerman kunnen opkomen, worden aanschouwelijk en klaar voorgesteld, maar ook duidelijk volgens zijn eenvoudig begrip weerlegd. Menigmaal tintelt het gesprek van geestigheid. Het baat niet, of de bijbelvaste landman zich op de H. Schrift beroept: voor één tekst ontvangt hij er tien terug. Eindelijk geeft hij zich gewonnen; hij begrijpt de scheeve voorstelling, die Luther van het katholieke dogma der goede werken gepredikt heeft, en verlaat dankbaar en voldaan zijn geestelijken leidsman. Van gelijke behandeling en strekking is: *Der leye. Obe der gelaub allein selig mache,* een strijdschrift, dat wegens zijn duidelijke uiteenzetting van het dogma, volgens den geschiedschrijver Janssen, tot model kan strekken niet alleen in die dagen, maar ook nog in onzen tijd 1). Luther's geschrift over den kloosterlijken staat en de religieuze geloften gaf Dietenberger aanleiding tot het verweerschrift: *Antwort das Junckfrawen* enz. Hierin verdedigt hij niet de geoorloofdheid en de verdienstelijkheid der geloften, want dit had hij reeds vroeger bewezen, maar hij komt alleen met kracht op tegen sommige valsche beweringen van Luther: o. a. de religieuzen treden gedwongen het klooster binnen, zij hooren nooit het Evangelie, dienen God niet van harte en zijn niet in staat hunne geloften te houden. Met verontwaardiging overtuigt hij den dwaalleeraar van opzettelijke leugens, weert diens ruwe

1) Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes*, II, S. 288.

aanvallen af en wordt welsprekend waar hij bewijst, dat de mensch alles vermag krachtens de genade van den H. Geest. Zijne werkjes *Von mensche ler* en *Wider* 139 *schluszreden* sluiten zich, wat het onderwerp betreft, bij de voorgaande aan en dienen vooral ter weerlegging van Luther's dwaling, dat alles, wat niet in de H. Schrift is vervat, menschelijke instelling is. De betoogtrant is hier zeer eenvoudig; Luther's stellingen vindt men geregeld van een kort en zakelijk antwoord gevolgd.

Deze vijf geschriften waren oorspronkelijk bestemd om afgeschreven en in bescheiden kring tot leering en stichting te worden voorgelezen. Dietenberger had in den grond zijns harten een afkeer van alle publiciteit, en, had zijn boezemvriend en bondgenoot, Cochlaeus, geen misbruik gemaakt van het geschonken vertrouwen, nooit had waarschijnlijk een dezer geschriften het licht gezien. „Ich habe" — zoo schrijft deze beroemde bestrijder van Luther — „dem hoch gelehrten und wirdigen vatter doctor Johan Dietenberger etliche büchlin, so er zu deutsch gemacht hat, in guter meinung abgestohlen; auf dasz sie aber gemeyn volck zu nutz und besserer unterrichtung fürgebracht werden, habe ich es meinem Trucker mit samt etlichen meinen wercklin zu trucken geben, niemants zu leid oder zu schaden, sondern gemeyn volck zu gut und gründlicher unterweisung, dann in rechter wahrheit dunkt mich diser doctor, fast recht und grundlich aus der schrift, von sachen und irrungen dieser zeit zu reden und schreiben, an welches urteil und erkenntnis ich bisher nichts habe lassen ausgehn in disem handel. Er hat es alles vor auf mein begehren und bitte besichtigt und überlesen, dann es weisz hie die ganze stadt wohl,

dasz er ein frommer gotförchtiger und hochgelehrter mann ist". Of de goedhartige, nederige kloosterling zich hiertegen ook verzette of vertoornd werd, het baatte niets. „Es ist besser" — zegt zijn vereerder en vriend — „dasz ich erzürne hiermit einen Menschen, wider welches Willen und Begehren seine Bücher an das Licht kommen, dann dasz so viel schwacher, einfältiger und junger Klosterleut wider Gott, zu weltlicher Schand und ewiger Verdammnis, durch lutherische Verführung ihre Gelübde zerbrechen und so jämmerlich, zu Aergernisz aller Welt, an Gott und ihren Prelaten werden meineidig",

In vorm geheel afwijkend van de genoemde geschriften is de *Cristliche underweising*, handelende over de Heiligenvereering. Hier betreedt Dietenberger het rijk der poëzie, ten minste in zoover een berijmd betoog aanspraak op poëzie maken kan. Men zou zijn werkje een voorlooper kunnen noemen van de talrijke berijmde strijdschriften, waarin gedurende de 17de en 18de eeuw onze vaderen elkander waarheden „opdischten". Wij mogen meesmuilen over deze samenspraak tusschen een „Weltkind" en een „geistlicher Bruder", menigeen moge zich ergeren over de kreupele verzen en gebrekkige rijmwoorden, in dien tijd werd deze soort van polemiek door het volk met graagte gelezen. Een ander maal, in 1529, greep hij naar de lier om in een dithyrambe, die van Io's schatert, zijn vreugde uit te storten over de komst van Karel V in Duitschland.

Io: Io: freuet euch nuhn alle
Io: Io: singet auch mit schalle
Ihr noch bestanden Christen.
Io: Io:

Und als das sich erfrewen mag
Beruffet hehr uff diesen tag
Zu freid und ere Carolo.
Io: Io:
Io: Io: wir willen froelich seyn
Der zukunft halbs des Keisers fein
Mit newen lobgesengen.
Io: Io:

Zichtbaar en levendig stelt hij de blijde verwachting voor der katholieken en de vrees der protestanten bij het optreden „des Grossmechtigen Keisers".

Der keiser also lobelich
Ist nuhn kommen ins Roemisch Rych
Des freuen sich die Teutschen.
Io: Io:
Wyb, kinder, Ritter und auch knecht
Gantz Teutschlandt freu sich nuhn zurecht
Der zukunfft keiser Carles.
Io: Io:
Gots fynt, Luther, erschreck dich fast
Den du so hoch verachtet hast
Der Keiser ist nun kommen.
Io: Io:
Entsetz dich Oecolampadi
Jona, Schnepff, Pomeran, Zwingli
Butzer und auch Hedio.
Io: Io:

Doch genoeg; jammer slechts dat deze Io's zoo spoedig door Heu's overstemd werden.

In 1523 kreeg Pelargus een Latijnsch geschrift van Dietenberger in handen, hetwelk zoo degelijk en zaakrijk, zoo nuttig en doeltreffend was, dat hij den nederigen schrijver wist te bewegen, het in druk te geven .... „Habe ich es endlich" — zegt hij — „von dem Mann, der nicht im geringsten ehrgeizig ist und der am liebsten

nicht an die Oeffentlichkeit tritt, herausgepreszt, dasz er es zum Drucken gebe". Dit boek: *De votis monasticis* is inderdaad een der omvangrijkste en tevens grondigste werken van Dietenberger. Hij tast daarin eerst de grondstellingen van Luther aan, de dwalingen omtrent het geloof en de goede werken, ten einde later met des te beter gevolg diens valsche beschouwingen over het kloosterleven te bestrijden. De aanval geschiedt volgens bepaalde tactiek en met wapenen, waarvoor ook de tegenstander ontzag heeft. Luther beroept zich op de Schriftuur, welnu door diezelfde Schriftuur zal hem het zwijgen opgelegd worden. De plaats, door hem tot verdediging aangehaald, wordt voorgebracht, nauwkeurig onderzocht, vergeleken met parallelplaatsen, verklaard door de Kerkvaders en .... de valschheid der uitlegging van den Wittenbergschen leeraar is overtuigend gebleken. Een „*Antidotus*", bevattende niet minder dan 150 teksten, snijdt verder den vijand voor goed den pas af. Daarop volgt het breede betoog over den religieuzen staat, dat ons een schril contrast te aanschouwen geeft: van den eenen kant staat daar de kloosterling, die getrouw is gebleven aan God en diep doordrongen van de heiligheid zijner roeping, van den anderen kant de renegaat, die zijne geloften heeft gebroken en alle kerkelijke wetten schaamteloos verkracht. Wat de een vereert, wordt door den ander verfoeid; wat deze vloekt, wordt door genen gezegend. Tusschen beiden ligt een onoverkomelijke klove; alleen de liefde reikt nog de hand, de liefde doet Dietenberger ten slotte verzuchten: „O möchten doch die Himmlischen es verleihen, dasz, was wir an einem guten Theil der Christen

gewirkt zu haben hoffen, wir auch von Martinus hoffen dürften, dasz auch er selbst, so oft von uns getadelt, seine ungläubige Meinung ablegte". Deze vrome wensch zou echter niet vervuld worden, en nog menigmaal zou Dietenberger naar de pen moeten grijpen om de dwaling, die als een brand om zich greep, te bestrijden. Zijn *Fragstück*, gericht aan zijn geboortestad, zijn *Phimostomus*, waartegen Erasmus te velde trok, zijn *Apologie van de H. Mis en de Oorbiecht*, benevens vele andere werken, die thans verloren zijn of slechts in enkele exemplaren voorhanden, zou hij nog ter verdediging der Kerk en ter bevestiging der geloovigen moeten schrijven.

Hoe degelijk en doorwrocht deze geschriften overigens ook zijn, in belangrijkheid moeten zij onderdoen voor Dietenberger's hoofdwerk: *De katholieke Duitsche bijbelvertaling*, die meer dan twee eeuwen voor het katholieke Duitschland van onberekenbaar nut geweest is.

Een der krachtigste middelen, waardoor Luther ingang wist te vinden tot het hart des volks, was zijne bijbelvertaling. Niet alsof de Bijbel weleer voor de menigte een gesloten boek geweest was, deze sprookjes hebben sinds de laatste geschiedvorschingen geheel uitgediend 1), maar hij werd thans in zulk eene gemakkelijke, klare, echt Duitsche taal aan het volk voorgehouden, dat men die vertaling een volksboek kon noemen. Daarbij voegde zich het fanatisme der predikanten om altijd en overal dit boek te verspreiden, een ijvervuur, welks laatste spranken nog glimmen in de tegenwoordige bijbelgenootschappen. Alles beriep zich op den Bijbel. Volgens

---

1) Vgl. *Geschiedvervalsching*, 31 en 32. Wed. J. R. van Rossum, Utrecht,

Cochlaeus wierpen schoenmakers, handwerksgezellen, vrouwen zich op de Gewijde Bladen, leerden eenige teksten van buiten en waren binnen weinige maanden zoo laatdunkend, dat zij met iedereen, zelfs met magisters en doctoren, over het geloof redetwistten. Wie tot staving zijner gevoelens minder teksten ter beschikking had, of zijn bewijzen elders dan aan de H. Schrift ontleende, was verloren en gold voor „ignorant". Vele geloovigen raakten daardoor het spoor bijster, want was de H. Schrift reeds een weg, die, zonder gids bewandeld, gevaar oplevert, nog grooter werd dit gevaar, nu Luther zich tot leidsman had aangeboden. Van katholieke zijde zag men dan ook weldra in, wat ramp zulk een bijbellezing veroorzaakte, en zon men op middelen om het kwaad te keeren. Een katholieke Duitsche Bijbel zou heilzaam tegengif verschaffen. Maar tot wien zich gewend? De geleerde Emser werd door den ijverig katholieken hertog George van Saksen aangezocht; 's mans overlijden stelde echter ieders verwachting te leur. Toen viel aller blik op Joannes Dietenberger. Door zijne geschriften had deze zich doen kennen als een degelijk theologant, als een scherpzinnig en belezen exegeet; het Latijn was hij volkomen machtig, terwijl hij in duidelijk en sierlijk Duitsch, dat in kracht en volheid menigmaal zich met de taal der beste tijdgenooten kan meten, zijne gedachten wist uit te drukken. Ook ontbrak het hem niet aan genoegzame kennis der Grieksche en Hebreeuwsche talen, ofschoon dit door de Lutheranen, die volgens gewoonte aan iederen tegenstander een brevet van domheid toekennen, ten stelligste geloochend wordt. Deze verdiensten had Albrecht van Brandenburg reeds weten te waar-

deeren door Dietenberger, in 1532, te benoemen tot professor in de H. Schrift aan de universiteit van Mentz.

Gemakkelijk was hij tot zulk een ontzettenden arbeid niet te bewegen. „Wie wohl aber" — schrijft hij in de voorrede van zijn Bijbel — „ich solichs mich vielmals geweigert und abgeschlagen, als das über mein vermögen und verstand, und welches nicht *eines* Menschen Arbeit und Augen, sondern wohl Argos und Herkules erfordert, habe ich doch aufs letzt, aus christlicher pflicht und obgemeldeter onunterlaszener bitte, mich ihnen ergeben". Hij meent recht te hebben op verontschuldiging voor de gebreken, die aan zijn werk kleven, daar hij het „nicht aus eigener vermessenheit (das weisz Gott), sonder mit groszer forcht und scheuen, allein Gott zu ehren, zu gut deutscher nutz, und aus liebe, auch mitleiden zu meinem vaterland angegriffen habe, auf dasz die verführten und im finsternisz wieder in rechten weg und zum licht kommen und die noch im glauben bestendig, desto bestendiger bleiben mögen". — Om Dietenberger's uitgave juist te beoordeelen, niet gering te achten, noch te overschatten, zij het hier geoorloofd met een enkel woord Luther's bijbelvertaling te bespreken.

De vertaling der Schriftuur, zooals Luther deze opvatte, was een reusachtige onderneming. De bijbeltaal met al hare kracht, kernachtigheid en rijkdom moest in de Duitsche volkstaal worden omgesmeed, en wel zoo, dat men hare vreemde afkomst niet meer zou bespeuren 1). Tot zulk een taak was Luther alleen niet in staat, Melanchton stond hem trouw ter zijde, terwijl Spalatin,

---

1) Köstlin, *Martin Luther*, I, S. 490, 599, Elberfeld.

Aurogallus en andere geleerden de bakens waren, die hem in het Duitsch, het Grieksch en het Hebreeuwsch den weg wezen. Waardeering verdient de onvermoeide ijver, waarmede zij elke gedachte, elke zinswending, elk woord volgens de eigenaardigheden van het Duitsch trachtten weer te geven. Gelijk de echte taalvorschers beluisterde Luther, zooals hij zegt, de moeder in huis, den knaap op straat, den kramer op de markt, ten einde de juiste uitdrukking uit den mond des volks op te vangen. Dikwijls verwisselde hij, om duisterheid te vermijden, de Oostersche beelden, tropen en spreekwijzen met echt Duitsche en matte zich af om elke stroefheid en gewrongenheid, die aan vertaling kon herinneren, door inlassching of uitschrapping weg te nemen. Zoo werd Luther's bijbelvertaling, *taalkundig* beschouwd, een meesterstuk. Dit is zoo, vriend en vijand bekennen het volmondig; maar uit *dogmatisch* oogpunt was zij partijdig. Had Luther zich bepaald tot het invoegen of weglaten van woorden, die geen dogmatische strekking hebben, gelijk hij ter wille der welluidendheid bij voorkeur „liebe Brüder" in plaats van „Brüder" schrijft, men zou hierin kunnen berusten; doch menigmaal voegde hij woorden in, die strekten om zijne dwaling te bevestigen, gelijk het bekende „allein" (Rom, III. 38). Menigmaal ging hij nog verder, verdraaide den zin volgens eigen zienswijze en, slaagden deze kunstgrepen minder goed, dan bracht hij glossen aan als zoovele wegwijzers, die den lezer voor elke papistische afdwaling behoeden moesten. Voor deze willekeur schaamde hij zich niet; de predikanten, dit wist hij, zouden juist zijne verklaringen gretig overnemen en verdedigen, het volk kende geen tekst-

critiek en de katholieken .... daarover bekommerde hij zich niet. „Sagt den Papisten: Doctor Martin Luther wills also haben und spricht, Papist und Esel sei ein Ding; sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas".

Door deze wijze van vertalen was de taak van Dietenberger aangegeven. Hij moest den tekst herstellen, die „nicht allein übel verdeutscht wird, sondern auch dick und viel fälschlich ausgelegt, gemartert, geradbrecht, zerrissen, verschlissen, verruckt, zerstuckt, verkehrt, verändert, gemehrt, gekürzt, durch Zusatz und Absatz mit unchristlichen Glossen und Annotationen besudelt, verwirrt, verwickelt, vertunkelt und in summa also aus der rechten Bahn gezogen dasz der gemeine Christ nicht wohl wissen kann, was er doch soll für die rechten Bibel halten, wo er soll das reine sicher ware Wort Gottes suchen und sehen, und wenn oder was er zuletzt glauben solt" 1). Tot dit doel verzamelde hij alle Duitsche Bijbels, die binnen zijn bereik lagen, de oude uitgaven zoowel als de nieuwe, wikte en woog de uitdrukkingen, toetste ze aan de *Vulgata* en koos de besten uit, „wie eine Biene ihren Honigseim von vielen Blumen". Dat hij ook honig puurde uit Luther's vertaling, wie zal het wraken? Was Luther ook niet bij de oude katholieke vertalingen te rade gegaan? Dietenberger bovendien is eerlijk genoeg om dit niet te verhelen. Het spreekt verder van zelf, dat Luther's glossen plaats moesten maken voor die van den Mentzer professor; de bakens werden verzet.

In December 1533 ving men aan met drukken en

---

1) Dietenberger in de *Vorrede an den Leser.*

wel met zulk een spoed, dat in Juni 1534 de druk voltooid was. Wij wijzen hierop, omdat het drukken met bijzondere moeilijkheid gepaard ging. Deze katholieke Bijbel moest kunnen wedijveren met den Lutherschen en daartoe volgens de eischen des tijds met kunstige houtsneeën versierd zijn. Het geluk diende hier Dietenberger. In Jordan te Mentz vond hij een ondernemenden drukker, in Antonius Woensam en Hans Beham graveurs van uitstekende bekwaamheid. Niet minder dan drie rijk ontworpen titelbladen, 109 houtsneeën en tallooze sierlijke beginletters geven dezen Bijbel hooge kunstwaarde. De katholieken wisten zooveel arbeid op prijs te stellen; de Luthersche Bijbels werden uit de katholieke huisgezinnen verdrongen, en Dietenberger verwierf zich aan den huiselijken aard eene eereplaats, waarin hij zich meer dan twee eeuwen handhaafde. Volgens tijdgenooten placht zijn Bijbel in handen te zijn van alle katholieken, en roemde men ten zeerste de getrouwe vertaling, de zuivere taal, den helderen stijl. Met de jaren nam het aantal uitgaven toe, zoodat in 1776 de 58ste compleete druk verscheen; in het geheel werd Dietenberger's Bijbel minstens *honderd*maal geheel of gedeeltelijk uitgegeven. Geen katholieke Duitsche Bijbel is ooit meer verspreid geweest.

Na het voleinden van dit gedenkwaardig werk gunde Dietenberger zich niet de welverdiende rust, maar besloot tot het uitgeven van een boek, dat, hoe eenvoudig op zich zelf, voor het katholiek huisgezin van groot voordeel zijn zou; wij bedoelen zijn *Postill oder Auslegung der Epistelen und Evangeliën.* Zijn practischen geest leert men hier weer duidelijk kennen. Daar vele lieden dik-

wijls de gelegenheid missen om een preek of het evangelie aan te hooren, anderen den tijd tehuis menigmaal in ledigheid doorbrengen, wilde hij, volgens zijne verklaring in de voorrede, dat zij uit dit boek hunne zielen zouden spijzigen, want de mensch leeft niet van brood alleen, maar ook van het geestelijk brood, het woord Gods. Dat geestelijk brood wist hij met vaderlijke wijsheid voor zijne kinderen te breken. De voortreffelijke uiteenzettingen, de welsprekende zedekundige wenken, die elk epistel en evangelie volgen, veronderstellen rijpe ervaring en een diepen blik in het menschelijk hart, en doen ons des te meer het gemis betreuren zijner talrijke preeken, die hij in handschrift had nagelaten.

Het laatste werk, waarmede Dietenberger zijn verdienstelijk leven besloot en de kroon zette op zijn arbeid, is zijn *Catechismus*, een der eersten, die in het Duitsch voor de katholieken geschreven zijn. Inhoud, vorm en taal zijn, volgens het oordeel van Moufang 1), voortreffelijk, en wat den toon betreft, zelden zal men onderrichtingen lezen, die met meer zalving en liefde zijn geschreven. Mocht de ijverige kloosterling soms toornen in den strijd tegen Luther, hier, waar hij het woord richt tot de getrouwe kinderen der Kerk, hier is geen zweem van bitterheid, hier openbaart zich zijne goedhartige en edele natuur. Zulk een boek kon zijn doel niet missen, vooral toen de geestelijke overheid op verschillende synoden het den geloovigen aanbeval; het telde dan ook in korten tijd tien oplagen.

De uitgave van den *Catechismus* mocht Dietenberger

---

1) Moufang, *Die Mainzer Catechismen*, Mainz, 1877.

niet meer beleven. Hij stierf te Mentz den 4den September 1537 en werd in het koor der Dominicaner-kerk aldaar begraven. Van zijne laatste levensjaren is ons niets bekend, alleen weten wij, dat hij op den rijksdag te Augsburg, waar hij als theologant was ontboden, dikwijls door ongesteldheid verhinderd was aan de beraadslaging deel te nemen.

De vruchten van zijnen arbeid werden door het katholieke Duitschland genoten, maar de schenker zooveler gaven werd vergeten. Aan Hermann Wedewer komt de eer den cijns der dankbaarheid uit naam van het nageslacht betaald te hebben; die schuld voldeed deze geleerde door eene grondig behandelde studie te leveren over Dietenberger en diens geschriften 1). Het *nonum prematur in annum* heeft hij letterlijk in acht genomen, en men behoeft er zich niet over te beklagen. Alle gegevens, die omtrent Dietenberger eenigszins licht konden verspreiden, heeft hij gedurende acht jaren met ongeëvenaarde volharding en zorg opgespoord, de archieven doorsnuffeld, de bibliotheken doorvorscht. Vooral getuigt het overzicht der geschriften en het bibliographisch verslag van bewonderenswaardige nauwgezetheid; niet minder dan 78 bibliotheken werden daartoe geraadpleegd. Zeldzame werkjes zijn geheel in den oorspronkelijken stijl afgedrukt, uit anderen is met oordeel een bloemlezing gevormd. De uitgave moest geëvenredigd wezen aan den inhoud, en daartoe leende het bekende „Görresgesellschaft" zijn steun. Fraaie druk, antieke letters, benevens kopieën van de oudste bijbel-

1) Hermann Wedewer, *Johannes Dietenberger*, Herder, Freiburg, 1888.

prenten maken het boek tot een sieraad. Wedewer noemt zijn werk bescheiden een gedenksteen; dit is het, maar een gedenksteen van duurzaam marmer, waarin de kunstenaar met kloeke hand de beeltenis heeft gebeiteld van een der edelste en trouwste zonen van de Kerk en van het Duitsche vaderland.

8 December 1889. G. A. MEIJER.
Ord. Praed.

TER NAGEDACHTENIS VAN MGR. G. F. DRABBE.

Wij achten ons gelukkig uit de nagelaten papieren van Mgr. G. F. Drabbe, zaliger gedachtenis, eene nog niet in druk verschenen voorlezing aan onze lezers te kunnen aanbieden. Want wij houden ons verzekerd, dat zij, om inhoud en vorm, met veel belangstelling zal ontvangen worden, en hebben daarbij niet te vreezen, dat wij door deze posthume uitgave gevaar loopen — zooals anders lichtelijk gebeuren kan — ons aan eene onbescheidenheid schuldig te maken; alleen wordt een sinds lang gedane toezegging daardoor vervuld. Reeds had *De Katholiek* het voorrecht twee vroegere lezingen van den gevierden spreker als artikelen te mogen plaatsen: *Vondel's overgang tot de Katholieke Kerk* 1), eene studie, die met de meest heusche waardeering in van Lennep's Vondel-uitgave besproken is 2), en de zoo met recht geroemde en kenmerkende voorlezing: *Het enthusiasme* 3). Ook de lezing, die wij thans zullen plaatsen, getiteld: *Het karakter*, was ons reeds geruimen

1) Dl. LI, bl. 352 vv.

2) *De werken van Vondel* enz. Dl. XII, bl. 197—199. Dit woord lokte nog een even hoffelijk *Wederwoord* van den schrijver uit in *De Katholiek*, Dl. LIII, bl. 20 vv.

3) Dl. LXV, bl. 199 vv.

tijd toegezegd, en dat die belofte tot dusver onvervuld bleef, is daaraan te wijten, dat de hoogeerwaarde schrijver eerst nog eenige veranderingen, in overeenstemming met de latere tijdsomstandigheden, wilde aanbrengen, maar te midden der overstelpende bezigheden van de laatste jaren daartoe geen tijd kon vinden. Intusschen blijkt uit het handschrift, dat het stuk toch werkelijk opnieuw onder handen genomen is: enkele veranderingen zijn hier en daar aangebracht en sommige gedeelten, die bij het houden der lezing te Rotterdam op de naaste omstandigheden van tijd en plaats sloegen, zijn doorgehaald, zoodat wij ons bij de uitgave gemakkelijk naar de bedoeling van den betreurden schrijver kunnen schikken, al was het hem, tot ons leedwezen, niet vergund er door beraamde toevoegingen de laatste hand aan te leggen.

Ongetwijfeld zal deze voorlezing bij zeer velen dierbare herinneringen verlevendigen, en wij zijn overtuigd geen betere hulde te kunnen brengen aan de hoogvereerde nagedachtenis van den man, die zich bij zijn leven zooveler dankbaarheid verworven heeft, dan door dit eenmaal gesproken woord — zij het dan alleen in druk en op het koude papier — als een aandenken onder de oogen zijner vereerders te brengen. Want gelijk het ons ging, zal het velen gaan. Bij de herlezing was het ons meermalen te moede, alsof de talentrijke spreker zelf weder voor ons stond: weder meenden wij zijn rijzige gestalte te zien, het edele en opene gelaat, den zoo sprekenden oogopslag, die dat gelaat als met den weerschijn van een rijk zieleleven verhelderde en er een vriendelijke maar tevens eerbiedwekkende uitdrukking aan gaf; levendig herinnerden wij ons weder heel zijn eigenaardige persoonlijkheid, die

door een toets van zich nimmer verloochenende waardigheid in houding en gebaar tegelijkertijd eerbied en vertrouwen inboezemde, aantrok en toch op gepasten afstand hield; nog uit de zwarte letters op het levenloos papier meenden we bij wijlen den klank, de bezieling en soms wat schrille verheffing der welbekende stem op te vangen, die aan het woord, waar zijne overtuiging en geestdrift in leefde, zulk een eigenaardige uitdrukking gaf.

Inderdaad, allen, die het voorrecht hadden Mgr. Drabbe, in welke betrekking dan ook, van naderbij te kennen, zullen hetgeen zij in dezen voortreffelijken en hooggeplaatsten priester vereerden als levend terugvinden in zijn woord. Want bij zijn vele en rijke gaven had hij de gave des woords niet alleen in ruime mate, maar ook op zeer karakteristieke wijze: de *flexanima et suada oratio.*

Dit bleek reeds in den gewonen omgang des levens. De keurige levensschets, waarmede een oud-leerling en latere medearbeider het portret van Mgr. Drabbe in de *Katholieke Illustratie* 1) opluisterde, heeft ons reeds aanschouwelijk

---

1) Jaargang 1889/90, bl. 145 vv. Gaarne nemen wij deze gelegenheid te baat, om aan de hooggewaardeerde *Katholieke Illustratie* onzen dank te betuigen voor de uitnemende levensschetsen en portretten van hooggeplaatste en verdienstelijke katholieken, zoo geestelijken als leeken, die ons sedert jaren aldaar zijn geschonken. Die levensschetsen worden steeds aan bekwame handen toevertrouwd en hebben niet alleen het belangwekkende van de actualiteit bij het verschijnen, maar behouden ook een niet geringe waarde voor de geschiedenis van onzen tijd; dit laatste werd reeds, van onverdachte zijde, openlijk erkend. Aangenaam is 't ons daarvoor hulde te brengen aan de wakkere redactie, die voor geringen prijs zooveel uitstekends in plaat en woord weet te leveren en hare wekelijksche afleveringen tot een weldaad en zegen maakt voor onze katholieke huisgezinnen; moge steeds ruimer verbreiding en

voorgesteld, hoeveel het woord van den leeraar en regent Drabbe vermocht bij zijne studenten, niet alleen wanneer hij in het openbaar sprak tot allen, maar zeker niet minder, als bijzondere omstandigheden of eigenaardige behoeften tot een afzonderlijk en vertrouwelijk gesprek aanleiding gaven; dan wist hij steeds met minzaamheid en uitnemenden tact de rechte snaar aan te roeren en dikwerf een indruk te maken, die bij menigeen, ook op later leeftijd, in onvergetelijke en dankbare herinnering is gebleven. Zelf was de regent Drabbe zich van dat vermogen ook welbewust en stelde er een zeer groot vertrouwen op, dat menigmaal boven verwachting door den goeden uitslag gewettigd bleek.

En die invloed strekte zich verder uit dan tot zijne studenten alleen. Want als de regent Drabbe iets van iemand, wien ook, gedaan wilde krijgen, en hij vond gelegenheid de zaak te bepraten, dan was zij zoo goed als gewonnen. Men mocht al tegenbedenkingen hebben; gaarne werden zij aanhoord en breedvoerig besproken; doch, zoolang ze niet uit den weg waren geruimd, kwam men niet tot een resultaat. En al mocht iemand soms, op rijper leeftijd, met een klein greintje ondeugend vermaak den zwenk en zwaai van dat woord volgen of bij wijlen een oratorische wending met een halven glimlach onderscheppen, ten slotte gaf men zich gaarne gewonnen: de edele bedoeling was steeds onmiskenbaar.

Was dit zoo in den omgang des levens, geen wonder

---

ondersteuning de redactie in staat stellen in haar edel streven naar het uitstekende met des te beter gevolg voort te gaan en den goeden naam van de *Katholieke Illustratie* te handhaven als het fraaiste en beste der geïllustreerde tijdschriften in ons vaderland.

dat zijn woord veelvermogend was, wanneer hij als redenaar een weldoordacht onderwerp, dat hem ter harte ging, met klem van redenen en den gloed der overtuiging in het openbaar besprak.

Daarvan getuigen, op de eerste en voornaamste plaats zeker, de vruchten, die zijn onvermoeide werkzaamheid als gewijd redenaar voor het heil der zielen heeft opgeleverd, maar daarvoor getuigt ook de verheffende bezieling, die van zijn woord uitging, telkens als hij in een zijner lezingen — waarover wij thans bepaaldelijk spreken — een letterkundig of maatschappelijk onderwerp op de hem eigen wijze behandelde. Dan toonde zich al de veelzijdigheid van zijn kennis en heel de rijkdom zijner hulpmiddelen. Een leven van veeljarige studie, waarin de fraaie letteren steeds een ruime plaats besloegen, had hem vertrouwd gemaakt met de groote geesten van vroeger en later tijd, die het menschelijk woord met den stempel van hun genie hebben gemerkt. Gewijde en ongewijde schrijvers, kerkvaders, dichters en redenaars uit de oudheid en uit den nieuweren tijd, inzonderheid ook de klassieken en de vaderlandsche schrijvers waren hem gemeenzaam bekend. En van die kennis wist hij uitnemend partij te trekken: een welsprekend woord, dat zich in zijn geest had geprent, mocht hij gaarne aan de ontwikkeling van eigen gedachten dienstbaar maken; en dan kwam dat aangehaalde woord niet alleen op de meest geschikte plaats en in de doeltreffendste omlijsting, maar hij wist het van verschillende zijden in het licht te stellen en naar volle waarde te laten uitkomen, en ten slotte de waarheid, die er in uitgesproken was, met het talent en de wegsleepende vaart van den

echten redenaar in het gemoed van zijne hoorders te prenten. En altoos sprak hij met geheel zijne ziel; zelfs de strenge redeneering of de uiteenzetting van feiten was hem nooit een werk van het verstand alleen, maar van zelf en onwillekeurig deelde een hooger zielegloed zich daaraan mede; vandaar dat zijn in het openbaar gesproken woord zich steeds en onder alle omstandigheden door een eigenaardige verheffing kenmerkte. Wie het voorrecht hadden dit bezielde woord meermalen uit den mond van den spreker zelf op te vangen, zullen ongetwijfeld de eigenaardigheden daarvan ook in de lezing, welke wij thans openbaar maken, terugvinden.

Doch niet de vorm alleen, maar vooral de stof en inhoud van die lezing zal de hooge verdiensten van den dankbaar herdachten leidsman in herinnering brengen. Want titel en onderwerp daarvan is: *Het karakter*, en juist karaktervorming is de groote toeleg en verdienste van zijn leven geweest, vooral op het hem zoo dierbaar Hageveld. Veel zeker heeft hij in de laatste jaren gearbeid als zielenherder achtereenvolgens van twee groote stadsparochiën; alleen reeds de stapel van eigenhandig geschreven preeken en onderrichtingen uit die jaren zou een afdoend bewijs kunnen leveren, hoeveel ernstige zorg hij aan iedere geestelijke bediening besteedde, zelfs daar, waar aangeboren gaven en gemak van spreken zulk eene zorg minder schenen te vereischen. Maar wij durven toch zonder aarzelen te beweren, dat het hoofdmoment van zijn arbeid te Hageveld lag, waar hij meer dan 25 jaren als leeraar en regent op zegenrijke wijze werkzaam is geweest. En van den aanvang af was karaktervorming daar de

groote toeleg. „Laat ons toch beginnen — zoo was zijn eigen woord 1) — laat ons toch beginnen éérst menschen, éérst karakters te vormen; vervolgens geleerden. En ziedaar onmiskenbaar de roeping van poëzie en letteren, die aloude priesteressen der beschaving". Niet zonder voordacht is dat woord „priesteressen der beschaving" hier gekozen; zij zijn kenmerkend voor de opvatting van den spreker: zij drukken zijn innige overtuiging uit, dat poëzie en letteren dan eerst haar ontwikkelende en vormende kracht ten volle zullen uitoefenen, wanneer zij doordrongen zijn van dien diep godsdienstigen geest, die al sedert van Bommel en Broere altoos de geest van Hageveld is geweest.

Godsdienst als levensbeginsel en levensplicht en levensdoel. Maar onder aanwending van alles, wat de natuurlijke vermogens van geest en hart kan veredelen en verheffen, onder medewerking van alles, wat beter ontwikkelde menschen, krachtiger en edeler karakters kan vormen. Een godsdienstzin, die de natuurlijke vermogens, door God zelf aan den mensch geschonken, niet belemmert of in een dwangbuis knelt, maar ze allen, onder veilige leiding, tot hooger werking en bezieling opvoert, omdat ze heengewezen en gericht worden naar het hooge en eenige beginsel en einddoel van alles, naar God.

Hoe diep de Hageveldsche leeraar en regent Drabbe van dien oud-Hageveldschen geest doordrongen was, blijkt uit de bezielende en vormende kracht, die van zijn onderricht en leiding is uitgegaan. De levens-

1) *De Katholiek*, Dl. LXV, bl. 242.

schets, die wij reeds aanhaalden, heeft dit op de meest afdoende wijze in het licht gesteld. Zelven ook mochten wij jaren achtereen getuigen zijn van de toewijding, waarmede de regent Drabbe, in dien echt godsdienstigen en ruimen geest, zijne beste levenskrachten heeft besteed aan de ontwikkeling en vorming der velen, die zich onder zijne leiding tot den dienst des altaars hebben voorbereid. En wij zijn er zeker van, dat hij niet alleen zijn innigste overtuiging uitsprak, maar ook het leidend beginsel van zijn eigene werkzaamheid blootlegde, toen hij in zijn bekende voorrede voor *Vondel's Dichtjuweelen* 1) de volgende zinrijke woorden neerschreef:

„Wel gelukkig de mensch, in wien, sinds de eerste moederzorgen, het door de natuur geregeld evenwicht der geesteskrachten geëerbiedigd werd, en wiens ziel zich vroegtijdig voor de levenwekkende stralen van het ideale schoon heeft ontsloten.

Gelukkig de mensch, die, van de teedere kinderjaren af, in al wat zijne stoffelijke zintuigen trof, niet anders waarnam en erkende dan den weerglans van het licht Gods, de echo van Zijne stem, het beeld Zijner gedachte, de afstraling Zijner onverwelkbare schoonheid.

Gelukkig hij, die, van der jeugd af, zichzelf leerde kennen en schatten als het eindig maar volkomen evenbeeld van Hem, in wien van eeuwigheid én het ware én het schoone én het goede, in ondeelbare eenheid, te zamen bestaan.

Gelukkig eindelijk hij, dien men, zoodra de krachten zijns geestes ontwaakten, den waarachtigen kunstenaar leerde vereeren als den door God gewijden priester der natuurlijke orde, en de kunst als die hooge middelaresse tusschen hemel en aarde, geroepen om beurtelings het goddelijke aan geest, hart en zinnen nabij te brengen in de vormen van het stof, beurtelings, als gezellin en gids, uit

---

1) *Vondel's Dichtjuweelen*, met eene levens- en karakterschets door F. J. Poelhekke, R. K. Priester en Kapelaan te Leiden. Met eene voorrede van G. F. Drabbe, Kanunnik en Regent van het Seminarie Hageveld. Leiden, J. W. van Leeuwen, 1876.

deze lagere wereld ons mede te voeren tot Hem, naar wien alle schepsel verzucht".

Deze edele taal is werkelijk kenmerkend voor den hoogverdienstelijken leidsman, aan wien gedurende zoovele jaren de godsdienstige en letterkundige opvoeding van de jeugdige kweekelingen des heiligdoms is toevertrouwd geweest. Zij getuigt voor de hooge en ruime opvatting, die hij zich van de taak der letterkundige opvoeding gevormd had, en wijst het godsdienstig doel aan, waar heel zijn streven in alles op gericht was.

Geen wonder dat zijne werkzaamheid te Hageveld in zegenrijk aandenken is gebleven. Bovendien werd dit regentschap gekenmerkt door een tweevoudig feit, dat het van zelf onvergetelijk maakt: de aanzienlijke vergrooting van het seminarie en de herziening van het studie-program. Reeds het feit alleen, dat beide onder het bestuur van den regent Drabbe tot stand kwamen, is een blijvend eereteeken. Want hoeveel moeilijkheden aan het een zoowel als aan het ander verbonden zijn — moeilijkheden, die het werk voorafgaan, vergezellen en volgen — moet men een weinig van naderbij gezien hebben, om ze behoorlijk te kunnen schatten. Dat de regent Drabbe niet tegen die moeilijkheden opgezien heeft en er niet voor gezwicht is, mag ongetwijfeld als een bewijs gelden, met hoeveel recht hij in eer wordt gehouden als een meer dan gewoon man, niet alleen van het woord, maar ook van de daad.

En bij een aanzienlijke verbouwing heeft iemand hoofdzakelijk nog maar met materiëele bezwaren te worstelen: met moeilijkheden van terrein en van bouwplan; met onvoorziene vertraging en velerlei stoornis, die aan

een toestand van overgang onvermijdelijk verbonden is; met latere teleurstellingen, die des te grievender treffen, naarmate ze minder konden voorzien worden en moeilijker te herstellen zijn; eindelijk, niet te vergeten, met geldelijke zorgen voor en na.

Maar al is dit een en ander werkelijk voldoende om zelfs een „iustum ac tenacem propositi virum" in zijne standvastigheid op de proef te stellen, nog heel wat bezwaarlijker is het in te grijpen in een sedert jaren bestaand studie-program, waar een zevenjarige leer-cursus met heel de indeeling van tijd en werkzaamheden op rust. Want letterlijk alles en allen zijn daarbij betrokken; men kan er geen steentje uitlichten, zonder dat aanstonds een geheele rij naar beneden zakt, en er evenmin iets tusschenvoegen, zonder gevaar te loopen, dat een geheele kring daaromheen in de knel geraakt. En al zijn deze moeilijkheden met veel beleid en overleg overwonnen, dan moeten nog zeer vele hoofden tot één zin gebracht worden, wil de verandering eenige kans van welslagen aanbieden.

Daarbij is in den tegenwoordigen tijd een volmaakt studieprogram voor gymnasiaal-onderwijs, vrij wel een „steen der wijzen". De discussiën, die nog niet lang geleden 1) daaromtrent gevoerd zijn tusschen mannen van zoo hoog gezag en zoo veeljarige ondervinding als Prof. S. A. Naber, Dr. J. C. G. Boot, oud-rector en oud-hoogleeraar in de letteren, Dr. H. W. van der Mey — die zich op een dertigjarige ervaring beroept — Dr. J. J. Hartman en nog vele andere min of meer bevoegden en onbevoegden,

---

1) Het artikel van Prof. Naber verscheen in *De Gids* van Januari 1889.

kunnen als bewijs daarvoor gelden. Met belangstelling heb ik, ofschoon niet onmiddellijk meer in de kwestie betrokken, deze pleidooien gevolgd, en zij hebben mij niet weinig in de meening bevestigd, dat het grondbeginsel van het nieuwe Hageveldsche program behartigenswaardige voordeelen aanbiedt en een goed middel heeft gekozen om aan menig rechtmatig bezwaar tegemoet te komen. Dit grondbeginsel bestaat namelijk daarin, dat, voor zoover de ongewijde wetenschap betreft, Latijn en Grieksch als hoofdvakken gehandhaafd bleven en dat de overige vakken verdeeld werden in reeksen, waarvan de onderdeelen elkander aanvullen, zoodat ze niet tegelijkertijd maar achtereenvolgens, naar gelang van de begaafdheid en van de vorderingen der leerlingen, òf geheel òf gedeeltelijk beoefend worden. Het is duidelijk, dat op die wijze een gedeelte van het program van zelf facultatief wordt voor minder begaafden.

Bovendien is de dorre, geest en lust uitdoovende woordenzifterij — eene zoogenaamd philologische methode, door Dr. J. J. Hartman niet onaardig bij een knibbelspelletje vergeleken — die inzonderheid het Grieksch tot eene taal maakt, „qu'on apprend pour enseigner aux autres", nooit te Hageveld inheemsch geweest. Van ouds heeft daar het vormend beginsel bij de studie der klassieke letteren op den voorgrond gestaan: de waardeering van de eigenaardig klassieke schoonheid, in haar ongekunstelde bevalligheid, in haar sobere kracht, in haar plastische volkomenheid van vorm. En daaruit volgt verder van zelf, dat de vertaling der klassieken er wel degelijk dienstbaar wordt gemaakt, om den aankomenden jongeling zijn eigene moedertaal logisch en kunstvaardig

te leeren behandelen en om hem vertrouwd te maken met den rijkdom van haar woordenschat en met de fijnere schakeeringen van hare vormen en wendingen. Dit laatste punt is, dunkt mij, van zeer hoog en moeilijk te overschatten belang, en er mag met des te meer nadruk op gewezen worden, omdat het, blijkens de onlangs gevoerde discussiën, al te veel over het hoofd wordt gezien.

Eene vertaling der oude klassieken is niet alleen een middel om hunne taal en letterkunde te leeren kennen en waardeeren, maar diezelfde vertaling is, onder goede leiding, tevens een hulpmiddel tot vorming en ontwikkeling des geestes, dat voor geen ander onderdoet. Daardoor moet een ontluikend verstand en nog ongeoefende pen zich al dadelijk inspannen om volzinnen, die veel rijker verscheidenheid van geleding aanbieden dan in de nieuwere talen wordt aangetroffen, eerst zorgvuldig te ontleden en ze dan weder zelf in eigen taal ordelijk samen te voegen met behoorlijke onderscheiding en verbinding der onderdeelen. Voor helderheid en juistheid van denken is deze vorming door middel van de levende taal, het werktuig zelf der gedachte, zeer ver te stellen boven de abstracte wiskunde, waar tegenwoordig alle heil van verwacht wordt. Daarenboven komt op die wijze ook de schoonheidszin tot ontwikkeling, omdat allengs het taalgevoel zich vormt, dat is het gevoel voor de aesthetische werking, die een goede keus en schikking van woorden en een ongekunstelde sierlijkheid uitoefenen; en daartoe zijn ook weder de oude klassieken uitnemend geschikt, omdat zij iemand juist in de „wilde jaren" de weelderigheid leeren besnoeien en tegen bonten opschik en hoogdravendheid waarschuwen. Dit geldt dan ook waarlijk niet voor leer-

lingen alleen; de vertaling van een klassiek stuk is altoos eene worsteling met twee talen te gelijk, die des te meer talent en inspanning vereischt, naarmate het oorspronkelijke fijner bewerktuigd is; Vondel en Bilderdijk hebben hun vermogen om te tooveren met de taal, hun eigene moedertaal, juist daardoor tot volle rijpheid gebracht. Dat zulk een gevolg van leerlingen tijdens hunne studiejaren nog niet ten volle te verwachten is, ligt voor de hand; daar kan zelfs meer dan wenschelijk is aan ontbreken; maar indien het in het geheel niet bereikt en zelfs niet beoogd wordt, dan mist de klassieke opleiding, naar onze opvatting, een van hare grootste voordeelen.

Ook onder dit opzicht alzoo is bij de kwestie van Latijn en Grieksch nog heel wat meer betrokken dan alleen de *kennis* van twee doode talen. Maar de verkeerde streving, die zich sedert jaren bijna overal aan het openbare onderwijs wreekt, is naar onze bescheiden meening deze: dat het veel meer gericht is op mededeeling van oogenblikkelijke *kennis* — eene richting, die zich het verderfelijkst openbaart in de wisselwerking tusschen „volpompen" en „leegvragen" — dan op blijvende *ontwikkeling* van geest en gemoed 1). Zoo wordt het

1) Zelfs bij het onderwijs in de letterkunde is duidelijk de streving merkbaar om de *kennis* der letteren boven en ten koste van de *kunst* der letteren tot hoofdzaak te maken. Het uitgebreide standaardwerk van Dr. W. J. A. Jonckbloet over onze Nederlandsche letterkunde zouden wij als bewijs daarvoor durven aanhalen. Ook aan de gymnasia doet zich die invloed gelden. Prof. Naber klaagt steen en been over de opstellen in de moedertaal, geleverd door studenten, die zes jaar gevoed zijn met het zoogenaamde „leeuwenmerg der oudheid". Veelheid van woorden, armoede van gedachten en in het geheel geen smaak: zoo

onderwijs africhting in plaats van opvoeding, een volslagen averechtsche manier. Diezelfde verkeerde richting brengt ook de op den duur onhoudbare overlading met leerstof te weeg, die meer en meer als een der hoofdoorzaken erkend wordt, waarom het middelbaar onderwijs, hier en elders, zulke onvoldoende, ja somtijds zulke treurige gevolgen oplevert. Zij is uiteraard het aangewezen middel om geringe en onrijpe vruchten te oogsten.

Om die overlading te verhoeden werd het hierboven aangegeven beginsel aan het nieuwe Hageveldsche program ten grondslag gelegd. Zeker, ingrijpender maatregelen zouden van weerszijden mogelijk zijn geweest: men had b. v. òf het Grieksch kunnen prijsgeven, zooals later Prof. Naber in zijn veelbesproken artikel (*De Gids*, Januari 1889) heeft voorgesteld, òf andersom het Grieksch en Latijn zoo uitsluitend in beoefening kunnen geven, dat het overige er aan werd opgeofferd. Geen van beide echter werd wenschelijk geacht en, naar wij meenen, op goeden grond. De zaak is belangrijk genoeg om er even bij stil te staan.

De „radicale maatregel", door Prof. Naber voorgesteld,

---

luidt het vonnis. Maar de opgegeven onderwerpen, door den hoogleeraar als staaltjes aangehaald, waren dan toch ook alles behalve gelukkig gekozen. Zeker weet ik althans, dat b. v. de titel: *Haast u langzaam*, als onderwerp voor een Nederlandsch examen-opstel van studenten, die hun zesde studiejaar voltooid hebben, te Hageveld algemeene hilariteit zou gewekt hebben, zoowel bij de studenten zelven als bij de leeraars. Tegen een leerling, die daarover een opstel maakt, dat „armoede aan gedachten" onder „veelheid van woorden" verbergt, diende minder bezwaar gemaakt te worden dan tegen een leeraar, die hun zulk eene banaliteit ten onderwerp geeft. Niet gaarne zou ik met dit of een dergelijk „letterkundig" onderwerp geschoren zitten.

zou ontegensprekelijk een hoogst aanzienlijke besparing van tijd en moeite met één slag veroorzaken. Dat de hoogleeraar daarin groot voordeel ziet, laat zich des te beter begrijpen na hetgeen hij ons zoo onverholen mededeelt omtrent de vruchten van het tegenwoordig stelsel, zooals het op de openbare scholen wordt toegepast. En ofschoon, naar onze zekere overtuiging, de vruchten eener klassieke opleiding niet enkel — zelfs niet zoo hoofdzakelijk als Prof. Naber schijnt te doen — in taalkennis te zoeken zijn, de vraag zal zich wel overal voordoen, of de werkelijk gewonnen vruchten, bepaaldelijk van het Grieksch, altoos en bij allen evenredig zijn aan den besteeden tijd en aan de langdurige inspanning. Na eenige jaren van ondervinding zal iemand daaromtrent zeker eenig onderscheid en voorbehoud maken. Maar dit is nog geen reden om het Grieksch eenvoudig weg prijs te geven en facultatief te stellen voor allen. Deze „radicale" maatregel zou voor de geheele klassieke vorming het begin van het einde zijn.

Prof. Naber koestert de verwachting, dat de aanvaarding van zijn voorstel ten goede zal komen aan een grondiger en degelijker kennis der Latijnsche letteren. Met allen eerbied achten wij het omgekeerde meer dan waarschijnlijk. Geheel de Latijnsche letterkunde is in die mate leenplichtig aan de Grieksche, dat een grondige kennis der Latijnsche letteren van zelf in verval zou komen zonder beoefening der Grieksche. Zeker zullen de leerlingen Virgilius niet beter begrijpen en niet juister waardeeren, wanneer Homerus, aan wien hij zijn licht ontleent, hun een onbekende is geworden. En zullen zij een goed begrip der oude tragedie aan den

schreeuwerigen Seneca moeten ontleenen, terwijl Sophocles een gesloten boek voor hen blijft? Zal Cicero zelf hun het rechte spoor wijzen, wanneer zijn breedsprakige rijkdom geen tegenwicht meer heeft in de overweldigende kracht van Demosthenes' metalen woord?

Tot aanbeveling van zijn voorstel verzekert Prof. Naber, dat het gemakkelijker valt voor Latijnsche schrijvers, inzonderheid voor de dichters, belangstelling te wekken bij gymnasiasten dan voor de Grieksche. Dit zal niet weinig afhangen van de keus der wederzijdsche schrijvers. Maar wij zouden toch durven beweren, al is het op grond van een minder rijke ervaring, dat voor geen schrijver of dichter gemakkelijker belangstelling is te wekken bij aankomende leerlingen dan voor den goeden ouden Homerus. Natuurlijk niet, als er voornamelijk gepeuterd wordt over digamma's en prosodie; niet, als de *Ilias* met de benepen gedachte wordt gelezen, dat daar bovenal de verheffende wetenschap is op te duiken, hoevele malen een bepaald woord of een bepaalde vorm in die zangen voorkomen; niet, als in plaats van Homerus' poëzie de philologische critiek en de vernuftige conjecturen van den leeraar te genieten worden gegeven. Doch zoo verstaat ook Prof. Naber het niet; zelf zegt hij: „Men wachte zich de leerlingen op het lijf te vallen met philologische critiek: zij zijn daarvoor niet rijp en zullen een woord van goed gemotiveerde bewondering beter weten op prijs te stellen dan wat van hun standpunt slechts ijdele muggenzifterij is". Voortreffelijke raad, maar dan is er ook gemakkelijk belangstelling voor den ouden Griekschen zanger te wekken.

Zelf herinner ik mij nog levendig uit mijne nu reeds

lang verleden studiejaren, welk een indruk de vijftig eerste verzen van de *Ilias* op mij gemaakt hebben, ofschoon ik toen in het episch dialect nog een brekebeen was. Maar de eenvoudige en toch zoo beteekenisvolle aanhef; de smadelijk afgewezen oude, die zwijgend gaat langs het strand van de luid opbruisende zee; Apollo, als hij neerdaalt van Olympus' bergtoppen, vergramd van hart, met de boog op zijne schouders en de pijlen, die rammelen bij zijn toornig stappen, terwijl hij voorttreedt aan den nacht gelijk; de vervaarlijke klank van zijn zilveren boog; de altoos brandende lijkvuren dicht naast elkander; zoovele andere eigenaardig Homeriaansche trekken, die in zoo hooge mate suggestief zijn, hebben van den aanvang af een indruk op mij gemaakt, waarvoor ik later steeds jeugdige gemoederen hoogst toegankelijk heb bevonden, al had nu juist de Grieksche taal hunne voorliefde niet.

Alleen reeds om den eenigen Homerus, die het kunstvaardigste volk der wereld door zijn zangen heeft grootgebracht, zou eene afschaffing van het Grieksch te betreuren zijn. Maar bovendien is met het Grieksch de geheele klassieke opleiding gemoeid; want, als het voorstel van Prof. Naber ooit wordt aangenomen, dan staat daarmee, dunkt ons, het prijsgeven der klassieke vorming in beginsel vast. En als de hoogleeraar vraagt: „Moeten wij het lijdelijk aanzien, dat een jeugd achter ons opgroeit, die binnen enkele weinige tientallen van jaren, als ons niet alles bedriegt, al onze Latijnsche scholen overboord zal werpen?" — dan zouden wij de wedervraag willen stellen, of het gevaar daarvoor vermindert, wanneer een man van Prof. Naber's gezag

en aanzien alvast den grondslag over de verschansing tilt.

Velen, wij weten het, meenen, dat het werkelijk dien weg uit moet en dat het schip, na dezen ballast overboord te hebben geworpen, des te vlugger en beter vaart zal hebben. In onzen tijd, nu een ieder het zooveel beter meent te weten dan een der ouden maar durfde denken, is heel de klassieke vorming voor menigeen een louter anachronisme, dat hoe eer hoe beter dient opgeruimd te worden. En dit is geen opvatting enkel van steile utiliteits-mannen, die, naar primitief Darwinistisch beginsel, het heelal verdeelen in dingen, waarvan men eten en waarvan men niet eten kan. Neen, ook onder de beoefenaren der fraaie letteren zelve vindt zij hare aanhangers. In de laatste jaren is het aantal der letterkundigen, die hunne vorming uitsluitend aan de nieuwere letteren te danken hebben, sterk toegenomen, en het middelbaar onderwijs, dat de vakleeraars vermenigvuldigde, heeft hun een des te invloedrijker werkkring geopend; ongetwijfeld worden er mannen van veel talent en kunde onder hen aangetroffen; maar dat zij het nut eener klassieke vorming hoog zullen aanslaan, is natuurlijkerwijze niet te verwachten. Daarbij komt nog, dat tegenwoordig alles, wat eenigszins in den geest des tijds wil vallen, op losse schroeven dient te staan; wat vast staat heeft reeds daarom alleen een verouderd voorkomen; een onafwijsbare eisch van vooruitgang, naar de hedendaagsche opvatting 1),

1) In het weekblad *De Amsterdammer* (1 Juni 1890) — dat zeker onder de voorsten wil gerekend worden — lezen wij toch de volgende ontboezeming van een correspondent uit den Haag, die zich alleen met

is: het nieuwe tot elken prijs; wanneer een allereerst beginnende nog niet eens een fonkelnieuwe theorie op eigen hand weet te scheppen, is hij blijkbaar een sukkel of althans niet op de hoogte van zijn tijd.

Dit geldt ook voor kunst en letteren. En hetgeen wij daar als het nieuwste en beste en eenig ware hooren ophemelen, is een klodder- en floddermanier; een gezochte voorkeur voor het leelijke en terugstootende en morsige 1); een geknutsel en getjingel met woorden, waarvan de stoffelijke indruk hoofdzaak, de verstandelijke zin bijzaak is; een jacht maken op de verborgenheden van het verbasterd natuurlijke in „la bête humaine"; in één woord: een volslagen tuchteloosheid — „pour épater le bourgeois" — die niet anders dan onverzoenbaar vijandig kan zijn aan de oude klassieke kunst. — En wat een onmogelijke pruik is Horatius met zijn: *nonum prematur in annum*, als beneden de zettersjongen reeds staat te trappelen om nog ongeschreven kopij voor een nacht en dag doorwerkende stoompers, die aan het thans levende geslacht van sprekende menschen alle wijsheid verkondigt à la minute!

Een volkomene terzijdestelling van al die klassieke

Z. teekent: „Eenmaal in het schuitje van den vooruitgang gezeten, moet men om vlug te stijgen allen ballast, ook de zaken, die ons tot nog toe het dierbaarst en het heiligst waren, flinkweg over boord werpen. Als belooning voor deze geringe opoffering bereikt men dan het ware standpunt, zijnde een geest en lichaam verslappende grijze nevel, waarin geen rood van groen, geen mooi van leelijk, geen goed van kwaad, geen zotteklap van verstandige taal en geen mensch meer van een beest duidelijk te onderscheiden zijn".

1) Een vriend van mij liet zich eens in een booze bui ontvallen: „Sommigen van die lui moesten eigenlijk eerst met de hondenzweep zindelijk gemaakt worden, eer men ze in eene huiskamer toeliet".

pruiken zou daarom door velen tegenwoordig als een stap in de goede richting van den modernen tijd begroet worden, op gevaar af, dat aan het nageslacht een tweede renaissance, met al de overdrijving daarvan, bereid werd.

Maar geheel die fonkelnieuwe wijsheid kunnen wij gerust laten voor wat ze is. Wie eenmaal met eenige vrucht een klassieke opleiding genoten heeft en bij ondervinding weet, hoeveel hij daaraan voor het later leven te danken had, loopt niet veel gevaar zich aan het eerste nieuwtje het beste, dat morgen toch weder verouderd is, te vergapen. En ofschoon ook onze seminaristen, in hun eerste studiejaren vooral, nog al afgeven op dat nare Grieksch met zijn lastige vormen, de meer begaafden, die den geheelen cursus doorloopen hebben, blijven zich toch in het later leven bewust, dat zij uit de klassieke school, waar o. a. ook de goede Homerus en Sophocles, Demosthenes en Plato tot hen spraken, iets voor het leven medegenomen hebben, dat de besteede moeite is blijven loonen, zelfs nadat de Grieksche taalvormen hun allengs minder gemeenzaam zijn geworden. Bovendien was te Hageveld een prijsgeven van het Grieksch ten eenenmale uitgesloten, omdat Grieksch de grondtaal is van het Nieuwe Testament, de taal van de eerste Vaders der Oostersche Kerk, van de Gregoriussen, van een Basilius, van een Chrysostomus, de groote leermeesters der gewijde welsprekendheid.

Latijn en Grieksch moesten dus als hoofdvakken gehandhaafd blijven, maar niet zoo uitsluitend, dat er geen rekening werd gehouden met de gewijzigde omstandigheden en met datgene, wat werkelijk tot de eischen van

den tegenwoordigen tijd behoort. Integendeel, de hooggeachte schrijver van de reeds aangehaalde levensschets zegt volkomen juist en zinrijk: „De studie der Latijnsche en Grieksche letteren moest behouden en zoover mogelijk op den voorgrond geplaatst blijven; maar de andere wetenschappen, die als een sieraad zijn van de kennis der klassieken en der kerkelijke oudheid, wilde de regent met een weinig meer zorg behandeld zien". Ook hiervoor was goede reden. Maar er moest met behoedzaamheid te werk worden gegaan om de klip te ontzeilen, waarop het openbaar onderwijs zoodanig is vastgeraakt, dat zelfs een Latinist van Prof. Naber's gehalte en kracht „au bout de son Latin" schijnt en, tot bevordering van de klassieke studiën, een zoo wanhopende maatregel voorstelt als het overboord werpen van het Grieksch zou wezen. Want juist het opdrijven, bepaaldelijk ook der zoogenaamde eischen van den nieuweren tijd, heeft het openbaar onderwijs in den toestand gebracht, waarvan Prof. Naber in zijn *Gids*-artikel het tafereel heeft opgehangen. En over het algemeen loopt het onderwijs altoos gevaar in degelijkheid te verliezen wat het in uitgebreidheid wint. Ja wij zouden nog iets meer durven beweren: wanneer het, ook in den tegenwoordigen tijd, mogelijk was, de studie der oude talen uitsluitend of bijna uitsluitend ten grondslag te leggen aan de voorbereiding voor het hooger onderwijs, dan mochten daarvan zeker — n'en déplaise aan de moderne wijsheid — gunstige gevolgen verwacht worden: grondiger kennis der oude talen, meer gemak om de gewijde en ongewijde schrijvers der oudheid te lezen, grooter vaardigheid om zich althans van het Latijn te bedienen. Ook koesteren wij

de vaste overtuiging, dat op die wijze een degelijke grondslag zou gelegd worden voor latere zelfstandige studie. Maar voor studenten, die bestemd zijn om weinige jaren later, d. i. na een vijfjarige studie van wijsbegeerte en godgeleerdheid, in het volle leven der hedendaagsche maatschappij op te treden en er door woord en daad invloed uit te oefenen, zou zulk eene opleiding toch zeker de meest wenschelijke niet zijn.

Van deze opvatting ging ook het nieuwe Hageveldsche studie-program uit. Men wilde trachten het: *Medio tutissimus ibis* in toepassing te brengen. Doch juist daar lag de groote moeilijkheid. Want indien men uitersten, zooals hierboven besproken werden, wil vermijden, dan kan een studie-program niet anders zijn dan eene schikking, een vergelijk tusschen het wenschelijke en het bereikbare, en daarbij moet zoowel de draagkracht als de toekomstige bestemming der studenten den doorslag geven. Maar het zal ieder duidelijk zijn, hoeveel ruimte het ontwerpen van zulk een vergelijk opent voor verschil van opvatting zelfs tusschen gelijkgezinden, die het volmaakt eens zijn omtrent het te bereiken doel. Al waren dan ook de hoofdlijnen spoedig vastgesteld, naarmate de voorbereidende vergaderingen — commissievergaderingen en algemeene vergaderingen — zich vermenigvuldigden, bleek steeds duidelijker, hoe moeilijk het was om datgene, wat na zorgvuldig overleg wenschelijk was bevonden, ook practisch uitvoerbaar te maken. Zelfs durf ik het vermoeden wel uitspreken, dat de ondergeteekende de eenigste onder zijne collega's niet was, op wien de geheele zaak den ontmoedigenden indruk begon te maken van een *mer à boire* en die in

zijn geest het toekomstig program reeds van zijn datum voorzien had, te weten: *Kalendis Graecis.*

Des te aangenamer was de verrassing, toen in het zomerhalfjaar der verbouwing de regent G. F. Drabbe aan de leeraren een gedrukt schema ronddeelde, dat op grond der langdurige besprekingen het ontwerp eener nieuwe regeling bevatte en op één in-folio-blad een zeer duidelijk overzicht gaf zoowel van de vakken en les-uren voor iedere klas afzonderlijk als van de samensluiting der onderdeelen tot één geheel.

Dit was de beslissende greep, dien ik altoos oprecht bewonderd heb. Het bestaande was zooveel mogelijk behouden; het beginsel, dat voor iedere klas één leeraar hoofdzakelijk verantwoordelijk is, met ondersteuning voor de bijvakken, bleef gehandhaafd; eene verandering van klassenleeraars in vakleeraars — die volgens de meest bevoegde autoriteiten voor het openbaar onderwijs zoo schadelijk is geweest — had geen plaats; het getal les-uren voor de hoofdvakken bleef hetzelfde; maar de bijvakken werden veel beter ingedeeld, en wat er bijgevoegd werd kwam aan het einde van eene reeks, die haar eigene indeeling en opklimming had, en achtereenvolgens, naar gelang van aanleg èn vorderingen, kon doorloopen worden.

Hiermede was de zaak van de lange baan af; want door dit schema kon ieder leeraar de gevolgen der voorgestelde wijziging voor zijn eigene afdeeling gemakkelijk overzien en daaromtrent zijne bezwaren en wenschen voordragen. Binnen weinige weken was nu een tweede, gewijzigde uitgave van het ontwerp vastgesteld; en, toen het verbouwde en aanzienlijk vergroote

seminarie Hageveld weder betrokken kon worden — nog eer het geheel en al voltooid was — werd tevens dit gewijzigde ontwerp, onder goedkeuring van de hooge Kerkelijke Overheid, als het nieuwe Hageveldsche studieprogram ingevoerd.

Deze aanvang, te gelijk met een zoo veelbewogen studiejaar — veelbewogen door al de hindernissen en moeilijkheden, die een nog niet geheel voltooide behuizing en inrichting medebrengt — was zeker geen gunstige omstandigheid. In weerwil daarvan is het toch een feit, dat dit nieuwe studie-program toen door al degenen, die onmiddellijk bij de verandering betrokken waren en die allen hunne werkzaamheden er door vermeerderd zagen, als eene wezenlijke en onder sommige opzichten noodzakelijke verbetering aanvaard werd. Dat het daarom volmaakt of onverbeterlijk was, willen wij geenszins beweren; de „steen der wijzen" is er niet mede gevonden; de ondervinding, die altoos ook het gebrekkige in 's menschen werk aan het licht brengt, maakte al spoedig eenige afwijkingen noodzakelijk, en gewijzigde omstandigheden en behoeften zullen steeds haar invloed doen gelden. Maar wij meenen toch, dat onze kleine uiteenzetting van de wijze, waarop een zoo moeilijke zaak tot een goed en zelfs verrassend einde werd gebracht, voor den leidenden hoofdpersoon, den regent G. F. Drabbe, een lange lofspraak waard is; en wij achten het niet noodig er deze bij te voegen.

Wat wij, als eene eerbiedige hulde aan de nagedachtenis van een hoogverdienstelijk leidsman, in het licht wilden stellen is alleen dit: dat de regent G. F. Drabbe in de meer dan vijf en twintig jaren, gedurende welke

hij de volheid zijner gaven geheel voor Hageveld besteed heeft, aldaar èn door zijne woorden èn door zijne daden een invloed heeft uitgeoefend, die nog lang in de dankbare herinnering en in de welverdiende hulde van zeer velen zal voortleven, en dat hij aan het verbouwde en hernieuwde Hageveld zijn geëerbiedigden naam onafscheidelijk en voor altoos verbonden heeft als een naam, die er onder de meest gevierde der vroegere stichters en grondleggers te allen tijde onvergetelijk herdacht en dankbaar geroemd zal blijven.

Zijn veelvuldige werkzaamheid van later tijd, toen de herderlijke zielzorg voor volkrijke parochiën hem was toevertrouwd, is meer in het openbaar geweest; hooge waardigheden en bedieningen vermeerderden zijn aanzien en invloed in steeds ruimer kring; en hoe hoog hij in die verschillende betrekkingen gewaardeerd werd, heeft zijn luisterrijke uitvaart en de lijkrede, door den Z.Eerw. Deken van Delft H. L. Spoorman bij die gelegenheid uitgesproken, op welsprekende wijze bewezen. Maar voor ons en voor al degenen, die Mgr. G. F. Drabbe te Hageveld meer van nabij gekend hebben, blijft toch zijne werkzaamheid aldaar het allermeest in eerbiedig en dankbaar aandenken.

Inzonderheid aan deze allen meenen wij een dienst te bewijzen door hun eene lezing, in die dagen gehouden, aan te bieden als eene gedachtenis, welke menige herinnering zal herlevendigen. Dat wij gemeend hebben daarbij een inleidend woord van onzen kant te moeten voegen, zullen de lezers ons ten goede houden; nadat wij van Mgr. Drabbe's werkzaamheid te Hageveld bijna onafgebroken, in verschillende verhouding, getuigen zijn

geweest, was een woord van eerbiedige hulde, bepaaldelijk ten opzichte van die jaren, voor ons eene eereschuld.

Hiervan echter kunnen onze lezers ons met recht eene grief maken, dat wij, door verschillende omstandigheden verhinderd, thans eerst, bij het jaargetijde ongeveer, zulk een schuld afdoen en tengevolge der uitweidingen, waartoe onze stof aanleiding gaf, gedwongen zijn de vrij uitgebreide lezing zelve voor een volgende aflevering te bestemmen. Gaarne bieden wij daarvoor onze verontschuldiging aan.

A. M. C. VAN COOTH.

IN MEMORIAM

Mgr. Dr. Th. J. H. BORRET.

† 7 *Aug.* 1890.

Doorluchte geest, drijf op sneeuwblanke wieken
  Naar God, van 't Schoon de bronne en de oceaan.
  Hoe machtig leidde u op de levensbaan
De Genius der weêrgalooze Antieken!

En hooger dan Latijnen nog en Grieken
  Deed de Engel van het Heiligdom u gaan,
  Uw harteklop voor 't eeuwig Roma slaan,
Voor Priestereer, en Kerk, en Katholieken.

  Geadeld voert de „Christene Slavin"
  U aan haar hand de azuren sferen in,
Waar Serafs nu de aloude „Hymnen" stellen

  Op nieuwen toon. Doorluchte geest, uw zin
  Geniete God in eindloos schoon gewin.
Wij wijden u den krans van immortellen.

Seminarie Hageveld. J. A. DE RIJK, Pr.

HET KARAKTER.

EENE ONUITGEGEVEN VOORLEZING VAN
MGR. G. F. DRABBE Z. G.

Van Blaise Pascal, den scherpzinnigen denker uit de 17e eeuw, wordt verhaald, dat hij op zekeren dag het wèloverwogen besluit nam om aan de studiën zijner voorliefde, wis- en natuurkunde, ten eenen male vaarwel te zeggen. Deze vakken toch van wetenschap vonden destijds slechts weinig beoefenaars en boden hem, in 't verkeer met zijn tijdgenooten, al te zeldzaam stof tot onderhoud en samenspraak aan.

Ten einde nu aan deze eenzaamheid te ontkomen, verzamelde Pascal al de krachten zijns geestes en begon, met verschen toeleg, al zijn tijd te wijden aan dieper en belangwekkender navorsching: aan beschouwingen over het leven, het zedelijk leven: aan studiën over den mensch.

Verbeeldt u echter zijne teleurstelling, toen hij niet lang daarna tot de ervaring kwam, dat het aantal ernstige moralisten nog onbeduidender was dan dat van de vrienden zijner mathematische en physische wetenschap. „Ik vleide mij — zoo schrijft hij — er velen te zullen ontmoeten, die mij vergezelden op de baan mijner studiën over den mensch, doch ik heb mij bedrogen gezien: J'ai été trompé."

Het ligt in mijn plan niet M. H. de geschiedenis der 17e en 19e eeuw, dezen avond, tegenover elkander te plaatsen of u een uitvoerige vergelijking voor te dragen tusschen den tijd van Lodewijk XIV en onze dagen; slechts dit wensch ik, naar aanleiding dezer levensbijzonderheid, als mijne stellige meening hier uit te spreken, dat Pascal, wanneer het hem gegeven werd plotseling uit zijn graf op te staan en een blik te mogen werpen binnen de kringen onzer tegenwoordige maatschappij, ontwijfelbaar zijn eerste gevoel van bevreemding, in 't eigen oogenblik, vergeten en zich thans in eindeloos hooger mate teleurgesteld en bedrogen verklaren zou.

In waarheid M. H. sluiten wij niet moedwillig onze oogen, ontveinzen wij ons de treurige werkelijkheid niet.

Ik geef het u toe, hoog gaat de vlucht onzer eeuw, en alwie zijn aandacht vestigt op den bloei der empirische wetenschap; op den vooruitgang van nijverheid en handel; op de ontwikkeling van het administratief beleid; op de vervolmaking van het volkenverkeer; kortom, op de veelzijdige krachtsinspanning en de waarlijk verbazingwekkende werken onzer eeuw, hij zal zich gerechtigd achten tot de vraag, of wel ooit te voren de menschelijke maatschappij op zulk een glanspunt van beschaving stond. Zoo verblindend is de schittering van het kunstlicht, dat over de oppervlakte onzer moderne wereld zijne stralen schiet. Zoodra hij echter zijne blikken dieper in het leven slaat en bespeurt, hoe 's menschen zedelijke belangen al meer en meer voorbijgezien, door de stoffelijke overheerscht en naar den verren achtergrond verwezen worden: hoe een koorts-

achtige drang naar tastbare werkelijkheid op weg is allen edeler zin voor een hoogere wereld te verdooven: hoe de dierbaarste eischen van het gemoedsleven worden miskend en de zielen in haar behoefte aan God, waarheid, recht, zedenwet en deugd blijkbaar van honger verkwijnen, dan zal hij tot de bedroevende ervaring komen, dat aan onzen ongeëvenaarden vooruitgang de eerste voorwaarde der echte beschaving, diepte en ernst des levens, ontbreekt; dan zal hij zich gedwongen zien te erkennen, dat onze 19e-eeuwsche beschaving juist die waarborgen mist, welke alléén in staat zijn het maatschappelijk zoowel als het individueel geluk duurzaam te verzekeren.

Eeuwen van beschaving kunnen tegelijk eeuwen van zedelijk bederf zijn. Het zijn die eeuwen, waarin de menschelijke geest schittert zonder te verlichten; het zijn die eeuwen, in welke het verstand, wel verre van als kracht tot waren vooruitgang te dienen, zijn hulp leent aan de ontzenuwing der zielen en aan zedelijk verval. Het zijn kortom die eeuwen, waarin — gelijk Donoso Cortes schreef — de strenge eeredienst der waarheid wordt verlaten voor de eenzijdige vergoding van het koude verstand; maar waarin dan ook op de drogredenen der valsche wetenschap de revolutiën volgen, en waarin, achter den rug der sophisten, de beulen staan of wel de barbaar, door God gezonden, om de zenuw der argumentatie door te hakken met zijn zwaard.

Neen M. H. indien *zedelijke* en *stoffelijke* vooruitgang elkander niet in evenwicht houden: indien de sociale ontwikkeling alléén verlichting aanbrengt, geen veredeling en zedelijke versterking: indien de stijgende bescha-

ving alleen rijker maakt aan stoffelijk bezit, aan weelde en genot, maar armer aan levensernst en zielskracht, dan behoort zulk eene beschaving eenzijdig, onnatuurlijk, gevaarvol te heeten; dan kan zij aan de noodlottigste ontknooping op den duur niet ontsnappen; dan moet zij ten laatste zich oplossen in bittere volks- en wereldrampen; dan wordt die hoogopgevoerde schijnbeschaving gelijk aan een vulkaan, die vroeg of laat met algemeene verwoesting dreigt. Langen tijd, ja, zal wellicht een bedriegelijke zonneschijn rondom den bergrug spelen; inmiddels echter zieden de lavastroomen daarbinnen, en zij zwellen gestadig, en zij stijgen al hooger naar de boorden des kraters op, totdat straks de breede vuurzee zich plotseling uitstort om gansche geslachten met al de paleizen hunner grootheid, in één oogwenk, te doen verkeeren tot asch.

Indien gij M. H. — gelijk ik allen grond heb te vertrouwen — niet blind zijt voor de verschijnselen der tijden: indien gij de bekommeringwekkende taal der feiten verstaat en met mij den ernst deelt, waartoe onze maatschappelijke toestanden wel in staat zijn den nadenkende te stemmen, dan mag het u niet verwonderen, dat ik, dezen avond in uw midden optredend, uw belangstellende aandacht vraag voor een daaraan beantwoordend ernstig onderwerp: namelijk, voor eene, zij het dan vluchtige, studie over den mensch, d. i. over den zedelijken mensch, over den mensch in zijn zielskracht: over den mensch, niet slechts in zijn eerbied en geestdrift voor de hoogere beginselen, maar in zijn volhardende trouw en onwrikbare gehechtheid

aan die beginselen: over den mensch *als zedelijk karakter.*

De wetenschap M. H. heeft het aantal hemellichten, dat zijn glansen in de wereldruimte uitstort, op meerdere honderden millioenen geschat, en elke dier honderden millioenen starren wordt door God met name genoemd, en ieder dier honderden millioenen antwoordt beurtelings op de stem des Eeuwigen: „hier ben ik".

Zóó in de diepten van het uitspansel; niet anders op den bodem der onmeetbare zee. Zóó aan den zichtbaren hemel boven onze hoofden; niet anders in de duistere afgronden des aardbols; niet anders ook over de wijduitgestrekte wereld, welker oppervlakte wij met onze voeten betreden. Overal dezelfde menigvuldigheid des levens, allerwege dezelfde onuitputtelijke veelheid! Alom het grootsche thema van het goddelijk scheppingspoëem uitgewerkt met een rijkdom en weelde, die sinds 60 eeuwen de stoutste verbeelding verrast en nimmer eindigen zal telkens nieuw voedsel te bieden aan den werkzamen ijver van 's menschen navorschenden geest.

Deze onbegrensde verscheidenheid nu, in het prachtig samenstel der stoffelijke wereld, welke uit de ongelijkheid èn van aard èn van vermogens èn van bestemming der dingen, uit het schier eindeloos verschil hunner vatbaarheid, eigenschappen en krachten noodwendig ontstaan moet, voert ons al aanstonds tot den eersten zin van het woord, dat geheel mijne rede zal beheerschen, tot de algemeenste beteekenis van het begrip: *karakter.*

Binnen de kringen namelijk der lagere schepping

duidt *karakter*, overeenkomstig de taalkundige afleiding des woords, een stempel, een merk aan, en wel dat bijzondere *kenmerk*, hetwelk aan al de eindige wezens is ingedrukt, dat elks bijzondere natuur bepaalt en hen onderling doet verschillen. „*Karakter*" geldt hier als de samenvatting dier eigenaardigheden, waardoor zich zoowel *geslachten* en *soorten* als *exemplaren* van elkander onderscheiden: 't is als het totaal dier hoedanigheden en vermogens, waardoor elke groep van wezens en iedere afzonderlijke kracht in staat werd gesteld om in te stemmen met het groote koor aller geschapene sferen en ordelijk, *ieder op hare plaats* en *elk volgens haar eigene roeping*, mede te werken aan de verwezenlijking van het goddelijke scheppingsplan.

De verschillende krachten echter dezer redelooze natuur bewaren en volmaken haar bijzonder karakter door loutere gehoorzaamheid aan een aangeboren en onbegrepen drang: allen luisteren zij lijdelijk, blind en zonder keuze, naar den onweerstaanbaren prikkel der wet, die haar wezen regeert. Het mineraal volgt de wetten der zwaarte en der chemische verwantschap, de plant haar levenswet, het dier zijn instinct; en allen komen langs dien weg tot evenwicht, wasdom en eigenaardige schoonheid. Het kristal bereikt, onder de vereenigde werking zijner bestanddeelen en der krachten, die het van buiten beheerschen, de sierlijkheid zijner vormen. De palmboom der woestijnen schiet, in de open lucht, vaardig naar den hoogen hemel op, om de weelde zijns vollen levens onder het milde zonlicht breed en ver te ontplooien. Laat den jeugdigen klepper aan zichzelf over, en terwijl hij, door geen menschelijke hand be-

stuurd, ongetoomd en vrij, over het vlak der uitgestrekte weide huppelt, zult ge zijne kracht zich in al haar harmonie zien ontwikkelen en de bevalligheid zijner vormen en lijnen aanschouwen in al haar natuurlijken glans.

Geheel anders de mensch.

De mensch staat op den hoogsten trap der zichtbare schepping. De mensch is op geheel bijzondere wijze het evenbeeld van den oneindigen God. Wel verbindt zijn lichaam hem aan de orde van het stof, maar hij heft fier zijn hoofd naar boven: hij is zich van zijn verwantschap aan hooger wezenskring bewust: het licht zijns geestes breekt door in den blik zijner oogen: de aandoeningen en besluiten zijner ziel spreken zich in het woord zijner lippen uit. De mensch denkt, hij bemint: hij gevoelt zich persoon en handelt vrij. Vrijheid! ziedaar het kenmerk, het onderscheidingsteeken van 's menschen adel tegenover de hem omgevende natuur. De mensch is vrij, en geen gewicht van ijzeren boeien stoort de bewegingen, belemmert de vlucht zijner ziel. De mensch is vrij, en geen overmacht van dwingelanden oefent meesterschap over de uitspraken van zijn koninklijken wil. De mensch is vrij, en God zelf, hem de baan des zedelijken levens teekenend — wel verre van de natuur zijner eigene gave te miskennen — God eerbiedigde, huldigde haar, wijl Hij 's menschen *grootheid* zoowel als zijn *geluk* ten eenen male in de hand stelde van zijne vrijheid: d. i. van zijn *ongedwongen* gehoorzaamheid aan de regels der goddelijke orde, van zijn *vrijgekozen* onderwerping aan de eeuwige wetten van het goed.

De mensch derhalve, zal hij naar den voorrang, in de

geschapen wereld door hem bekleed, aan zijn hoogen aanleg en bestemming beantwoorden: de mensch, zal hij overeenkomstig de eischen van zijn wezen zich volmaken, zal hij op zijne beurt en op eene wijze, zooveel verhevener natuur waardig, zijn aandeel nemen in de verwerkelijking der plannen van Gods wereldbestier, hij behoort de door God gestelde levenswet met bewustzijn te erkennen, met voorliefde te kiezen, met vrijheid te omhelzen. Ziedaar zijne roeping! Ziedaar zijn zedelijke plicht! Of liever: ziedaar zijn voorrecht, zijn roem, zijn heil!

En M. H. die bepaalde type nu, die bijzondere gedaante, die — mag ik het zóó zeggen? — eigenaardige gelaatsvorm, welke ieders natuurlijke gemoedsaard — onder de leiding dezer hoogere wet — aanneemt: met andere woorden 's menschen persoonlijk zielsbestaan, zich plooiend en regelend naar de wetten der goddelijke orde en zich daarmeê in blijvende harmonie vertoonend, ziedaar in zijn waren, in zijn meest eigenlijken, in zijn edelsten zin, des menschen *zedelijk karakter!*

Er worden echter, ook op zielkundig gebied, niet zelden aan ditzelfde woord gewijzigde en veel uitgestrekter beteekenissen geschonken, die ter verduidelijking, naar het mij voorkomt, bij een volledige omschrijving van het begrip, niet onvermeld mogen worden gelaten.

De samenvatting bij voorbeeld dier hoedanigheden, welke de verschillende menschelijke *leeftijden* onderscheiden, en evenzoo de som dier eigenschappen, welke minder als vrucht van eigen wilsoefening en zelfbewerking dan als bloot *natuurlijke* zielsaanleg de groote

categorieën der zedelijke wereld kenmerken, ook deze hooren we vaak „*karakter*" noemen, en in dien zeer algemeenen zin dan ook mag het als eene *karakter*-schildering gelden, wanneer onze begaafde Ten Kate het eigenaardig zielsbestaan van den man en de vrouw en beider onderlinge verhouding in 't zesde tafereel zijner *Schepping* aldus, in breede trekken, dichterlijk schetste:

„Tweeling is de mênsch geboren;
maar toch in zijn tweeheid één:
Helft en weêrhelft, ééne ziele,
beide elkanders vleesch en been.
Hij — alleen voor God geschapen;
zij — voor God ook, maar in hèm.
Hij — Gods glorie; zij — de zijne;
zij — het oor; en hij — de stem.
Hij — het hoofd, vol ernst en wijsheid,
maar door haar gevoel verzacht;
Zij — het hart, vol vreugd en teêrheid,
maar gestevigd door zijn kracht.
Hij — zelfstandig als de ceder,
die op eigen wortel steunt;
Zij — afhanklijk als de klimop,
die zich aan zijn takken leunt.
Somtijds echter, zij — de meerdre,
sterker dan de trotsche Man,
Wien ze in geestkracht, trouw en gaven
menigmaal beschamen kan.
Waar de Man van vreeze trilde,
streed en overwon de Vrouw.
Slechts een Moeder redt heur zuigling
uit den scherpen leeuwenklauw;
't Kind aan 't harte, tart zij de ijsschots,
vliegt zij door de vlammen heen:
Spraak'loos zich ten offer wijden,
kan de Vrouw, de Vrouw alléén!"

Op gelijke wijze pleegt men met hetzelfde woord „*karakter*" die overheerschende zedelijke gesteldheid, die gemeenschappelijke gemoedsrichting aan te duiden, welke de opvolgende tijdsgewrichten der geschiedenis of de groote volkengroepen der bewoonde wereld tegenover elkander onderscheidt, óok al zou zij meer onder den invloed van klimaat, geographische ligging, bedrijf en lotgevallen dan tengevolge van ieders vrije persoonlijke daad zijn verkregen. „Tous les siècles et toutes les nations — zeî in dien zin de Maistre — manifestent un caractère particulier et distinctif, qu'il faut considérer soigneusement." En in geen anderen zin werd het woord door den Franschen Minister Colbert genomen, bij die voor ons vaderlandsch gevoel zoo welluidende verklaring, welke hij eens aan zijnen koning gaf. Lodewijk XIV vroeg hem, vanwaar het toch komen mocht, dat hij, de beheerscher van zulk een groot en talrijk volk, van een land, zoo aanzienlijk en machtig als Frankrijk, het kleine Holland niet had kunnen veroveren. „Omdat, Sire — zoo luidde het antwoord — omdat de grootheid van een land niet afhangt van de uitgestrektheid van zijn grondgebied, maar *van het karakter zijner bevolking*. De vlijt, naarstigheid en veerkracht der Hollanders zijn oorzaak, dat Uwe Majesteit in Holland zooveel tegenstand gevonden heeft."

Ook dáár eindelijk M. H. waar ons oog plotseling door de scherpomlijnde en aangrijpende uitdrukking eener idee, eener bijzondere type getroffen wordt: waar wij, zij het dan in één enkele daad of in één vluchtig woord, den eigenaardigen, den kenmerkenden trek en als de duidelijk geteekende physionomie eener bepaalde

levensbetrekking, op meer of min ideale wijze, zien uitkomen, daar immers vloeit ons onwillekeurig het woord: „*ziedaar karakter!*" van de lippen.

Henri IV verhief, vóór den slag van Ivry, zijne stem tot de edellieden en soldaten, die zijn escadron uitmaakten, en sprak vol edelmoedige fierheid aldus tot hen: „Mes compagnons, si vous courez aujourd'hui ma fortune, je cours aussi la vôtre. Je veux vaincre ou mourir avec vous".

Napoleon I, toen hij het eerste kanonschot van Friedland hoorde, riep met geestdrift zijn krijgeren toe: „Soldats, c'est un jour de bonheur! C'est l'anniversaire de Marengo!"

En Larochejacquelin wierp zich eens midden in 't gewoel der woedende strijders met den kreet op de lippen: „Je ne veux être qu'un hussard pour avoir le plaisir de me battre!"

En dan het klassieke woord van den eenvoudigen soldaat: „La garde meurt et ne se rend pas". M. H., wie kan zulke uitingen vernemen, zonder aanstonds het karakteristieke van den dapperen veldheer of van de onverbiddelijk trouwe legerwacht te onderscheiden?

Eenige jaren geleden, bij het beraadslagen over de staatsbegrooting in den Franschen senaat, werd voorgesteld de geldsom te schrappen, die tot dusver voor de aalmoezeniers bij het leger bepaald was. Nu echter stond één der senatoren van zijne zitplaats op en sprak aldus zijn edele verontwaardiging uit: „Messieurs, la France a été un jour assez riche pour payer sa gloire: si elle n'est pas assez riche aujourd'hui pour payer les aumôniers de son armée, le prêtre de ses soldats, le

consolateur de leur agonie sur les champs de bataille, eh bien, nous y pourvoirons. Nous l'avons déjà fait, nous le ferons encore. Dieu nous aidera. Et en finissant, je vous redirai . . . . cette parole de nos saints livres, que vous êtes tous dignes d'accueillir avec un respect religieux: *da mihi animas, cætera tolle*". Geef aan mij de zielen, al het overige laat ik u! M. H., welke stem zou in den Franschen senaat zich aldus hebben doen hooren? Welke schakel zou deze redenaar hebben uitgemaakt in den maatschappelijken keten? Op welken trap zou hij gestaan hebben in de hiërarchie der menschheid? Maar neen, laat mij niet langer vragen: uw hart heeft die welsprekende tonen verstaan: reeds zweeft het woord op uwe lippen: ziedaar het karakter van een waarachtigen herder der zielen! Ziedaar de eigen taal van een Katholiek Bisschop!

Genoeg, durf ik gelooven, ter nauwkeurige en klare bepaling der grenzen, binnen welke zich mijne rede blijft bewegen. Niet in dezen algemeenen; neen, in den meest beperkten, maar dan ook in den eigenlijksten zin, zal het woord „*karakter*" door mij worden genomen, namelijk: *als de volhardende overeenstemming van het persoonlijk leven met de zedelijke beginselen: als de onverbreekbare trouw van den redelijken en zich zelf bepalenden mensch aan de onveranderlijke, eeuwige wetten van het goede.*

Naarmate de individueele mensch zich, in volkomener eenheid, aan deze beginselen verbindt; naarmate hij zijn gehechtheid aan deze eeuwige wet, zelfs ten koste van in- en uitwendigen strijd en pijnlijke offers, handhaaft; naarmate hij zich op dezen onwrikbaren grondslag zelf-

standiger gevestigd toont, naar diezelfde mate ook stempelt hij zich meer als zedelijk schepsel, openbaart hij hooger zielskracht, stijgt zijn persoonlijke grootheid en waardij, en verdient hij met hooger recht den eerenaam van *man van karakter*. Hij daarentegen, die op dezen bodem der zedelijke beginselen niet of uiterst wankelend staat; hij, die zich, onder de heerschappij van onedele drijfveeren, telkens op nieuw en altijd vaardig van dien grondslag laat verdringen, hij verloochent zijn verheven oorsprong en natuur, hij pleegt verraad tegen zichzelven, hij doet zich kennen als eene lafhartige ziel; hem wordt terecht alle lof van zedelijke kracht ontzegd; hij, door de meesten geminacht, mistrouwd en ontweken, draagt op zijn voorhoofd, tot zelfs voor het oog der weldenkenden, die hem beklagen, den schandnaam rond: *karakterloos*.

Wie hij ook zijn moge, al zou hij zich door hooge geestesgaven, door den adel des bloeds of door het bezit van onberekenbare schatten onderscheiden, de karakterlooze staat op den laagsten trap der menschheid. De man van karakter daarentegen bereikt het ideaal van gemoedsadel, kracht en persoonlijkheid.

De karakterlooze, arm aan eerbied voor de stemmen van recht, eer en geweten, en duurzaam het hoofd buigend voor de verlokking van lagere neigingen of voor de dwingelandij der heerschende meening, hij is onzelfstandig, hij mist zijne vrijheid, hij verschilt niet van een deerniswaardigen slaaf. De man van karakter daarentegen, plicht stellend boven genieting, deugd boven naam, den lof des gewetens boven de goedkeuring der menschen, hij wordt geëerbiedigd, hij wordt vertrouwd,

hij openbaart een geestelijk overwicht, dat hem, in den kring der zijnen, eenigermate als koning doet heerschen.

De karakterlooze, als een broos riet onophoudelijk heen en weer bewogen, kent rust des harten noch innerlijk geluk. De man van karakter daarentegen proeft duurzaam den vrede van het innerlijk bewustzijn, de blijdschap der trouwe plichtsvervulling, het geluk, dat nooit aan 't onbevlekt geweten ontbreekt.

De karakterlooze, ten eeuwigen speelbal aan de wisselende luimen van den hartstocht, verpest de zedelijke atmosfeer, waarin hij ademt, en maakt slachtoffers, waar hij zijne stem doet hooren. De man van karakter daarentegen is een drager der zedelijke orde; hij werkt bezielend, verheffend, versterkend om zich heen. Volgt hem, waar hij gaat: op de slagvelden beslist zijn heldendood de zegepraal van zijn vaderland; als getuige des geloofs wint hij een oogst van zielen, door zijn voorbeeld vervoerd; en in de rust des gewonen levens schittert hij onbezweken als een steun des rechts, een beschermer der zwakken, een verdediger van eer en geweten, een toonbeeld van private gelijk van maatschappelijke deugd.

Wel gelukkig de mensch, die, van de teedere kinderjaren af, zichzelf in 't licht van zijn verheven oorsprong en natuur leerde schatten en in wiens borst die edele fierheid gaande gemaakt en aangekweekt werd, welke ten allen tijde als een der sterkste wapenen tegen zelfverlaging gold!

Wel gelukkig hij, wiens blikken, sinds het eerste ontwaken zijner geesteskrachten, onafgebroken werden heengericht naar het ideaal der menschelijke persoonlijkheid;

wien het noch aan moed noch aan kracht ontbrak, om al de vermogens zijner ziel aan eigen zedelijke verheffing te wijden en zich, door volhardenden toeleg, te vormen tot een *man van karakter!*

Want ja M. H., voor ware karakterkweeking is toeleg, volhardende toeleg noodig en eenstemmige samenwerking van al de krachten der menschelijke ziel, zoowel van verstand als van hart.

Of zoudt gij kunnen gelooven, dat de kennis der wet, de verstandelijke aanvaarding van het zedelijk beginsel alléén voldoende is? De kennis M. H., het idee mag de helderstralende ster wezen, die den weg aantoont, het glansrijk lichtpunt, dat het oog betoovert, aantrekt en medesleept, doch het zal de ziel koud laten, zoolang het gevoel den stoot niet geeft, zoolang het gevoel geene kracht ontwikkelt, die in staat is den wil in beweging en aan 't werk te stellen.

Evenzoo echter blijft, op zichzelf, ook de onverzettelijkste wil ontoereikend om den karaktervollen man te kweeken. De geschiedenis gewaagt van menschen, die, eeuwen gestorven, nog voortleven in de monumenten, door hen gesticht: van mannen, die revolutiën verwekt of binnen dijken beperkt hebben: van mannen, die partijen aangevoerd, koninkrijken gesticht, nieuwe werelden ontdekt en, ten prijs van jaren zwoegens, de menschheid met nieuwe vindingen verrijkt hebben. Welnu, indien gij mij vragen mocht: waren dezulken *mannen van karakter?* — ik zou mij verplicht zien u te antwoorden met de wedervraag: noemt gij mij de zedelijke beginselen, waarop zich hun leven bewoog, en ik zal u zeggen, of zelfs zoo verbazingwekkende wils-

kracht hun aanspraak verwierf op den eeretitel van man van karakter. Zeker, wilskracht is onontbeerlijk, zij moet echter gesteund en bestuurd worden door de macht van het zedelijk idee. Naar gelang één dezer beide factoren ontbreekt, zal òf de onbuigzame hardnekkigheid volgen, òf de grillige wispelturigheid: de hardnekkigheid, welke in hoogmoed wortelt en den mensch, met voorbijzien der eischen van waarheid en recht, blind aan eigen opvatting of gevoel houdt vastgeketend; de wispelturigheid, welke, door het geringste gevaar ontzet, door de onbeduidendste hinderpaal afgeschrikt, 's menschen zielskracht ontzenuwt door haar òf geheel werkeloos te laten, òf onophoudelijk van voorwerp te doen veranderen.

Beide derhalve, ken- en begeervermogen, verstand en hart, moeten harmonieus te zamen werken: de rede is helderziend maar koud, zij behoeft verwarming en leven; de hartstochten zijn krachtvol maar blind, zij hebben leiding noodig en bestuur; welnu, houdt beider werkzaamheid op den hechten bodem der zedelijke beginselen vereenigd, en gij zult voor uwe oogen den edelsten en krachtigsten mensch, den waarlijk volwassen man zien verrijzen, den *man van karakter* bij uitnemendheid.

Al biedt ook M. H. deze vrij breede verklaring van het begrip *karakter* nog geenszins het antwoord aan op de hoofdvraag, die ons bezig houdt, toch hielp zij ons een aanzienlijk eind wegs afleggen in de ontwikkeling mijner stof.

Onverwijld toch kunnen wij thans de vraag stellen, wáár dan de voorwaarden der echte karaktervorming het rijkst aanwezig zijn: wáár dan ter wereld niet slechts

de prikkel tot persoonlijke zelfveredeling het sterkst wordt opgewekt, maar tegelijkertijd die zielskrachten het meest in beweging worden gezet, wier eenstemmige en standvastige samenwerking hier alles beslist; of met andere woorden: wáár de school verrijst van 's menschen hoogsten, d. i. zedelijken vooruitgang, de school, die beginselvastheid, eerlijk rechtsgevoel, goede trouw, geest van toewijding en offervaardigheid leert: wáár kortom de kweekschool der zedelijke karakters is te vinden.

Zou zij te zoeken zijn onder de volken van het Oosten of van het Westen? Bij de demagogen van den voortijd of in het licht der moderne wetenschap? In de stelsels van het oude heidendom, of . . . . maar neen M. H., ik zou vreezen uw edelst gevoel te kwetsen, bleef ik de reeks mijner vragen vergrooten. Ik sta hier toch te midden eener achtbare vergadering van mannen, die het zich tot hun uitstekendst voorrecht rekenen de verklaarde en beminnende zonen te zijn eener maatschappij, die zich, sinds ruim 18 eeuwen, door het schitterendst kenmerk der zedelijke volkomenheid boven alle menschelijke instellingen verheft: eener maatschappij, die door al de tijdvakken der geschiedenis als de opvoedster der menschheid wordt geprezen: eener maatschappij, aan wie Europa haren voorrang onder alle natiën dankt: eener maatschappij eindelijk, van welke de jaarboeken der wereld getuigen, dat haar grenzen ten allen tijde de grenzen der beschaving bepaalden en dat het schandmerk van zedelijk verval, alom en altoos, de algemeene zoowel als de bijzondere apostasie der Christelijke Kerk heeft gewroken. „Mag ook de vlucht der wetenschap altijd hooger stijgen — zoo schreef Goethe —

mogen ook de physische kennissen voortdurend in omvang en diepte winnen, moge ook de menschelijke geest zijne krachten uitzetten, zooveel hij wil — nooit zal hij boven de verhevenheid en zedelijke cultuur van het Christendom uitgaan". Dit woord van den pantheïstischen Duitschen dichter was niets anders dan de openbare erkenning van het overigens luidsprekend feit, dat wij thans te ontleden en in 't licht der bewijsgronden u eenigermate te verklaren hebben.

Zeker, *de Katholieke Kerk is de kweekschool der karakters bij uitnemendheid*: en wèl, omdat *zij* en zij *alléén* en zij *ten allen tijde* het individu, de menschelijke persoonlijkheid — binnen de grenzen van haar wettig rechtsgebied — stelselmatig erkend, gehandhaafd, geëerbiedigd heeft.

Vergelijkt M. H. de godsdienstige, wijsgeerige, staatkundige systemen, waarvan de geschiedenis gewaagt, en gij zult bevinden, dat allen, voor zoover ze door menschen werden uitgedacht, heenvoeren naar een valsch absolutisme. Geeft nauwkeurig acht, en spoedig zult ge tot de ontdekking komen, dat zij beurtelings òf de onderscheiding hebben uit het oog verloren, òf de eenheid: dat zij beurtelings òf het vrije ik in de orde, òf de orde in het vrije ik hebben doen vergaan; maar dat zij allen geëindigd zijn met *het leven* te vernietigen, met het concrete leven op te lossen en te doen verdwijnen in een ziellooze, doode abstractie, het individu in de algemeenheid, de persoonlijkheid in het vaderland of den staat.

Stelt hier tegenover de Christelijke Kerk en ziet, hoe zij de ziel van het individu heeft weten te bevrijden van het verlagend juk van blinden nooddwang en willekeurig

geweld: ziet, hoe zij onze persoonlijke onafhankelijkheid en de vrijheid des menschelijken gewetens in eere hersteld heeft.

God — zoo leerde zij den mensch — God alléén is uw *volstrekte* Meester. Zijne wet, verplichtend voor allen, die haar kennen, moet de hoogste en onveranderlijke regel uws levens zijn, al werd zij ook door allen miskend en met den voet vertreden. Elke menschelijke wet, met haar in strijd, valt weg voor de ziel, die God haren Koning noemt en zichzelve eerbiedigt. Al werd ook zulk een wet door milliarden stemmen uitgevaardigd, al was zij door het zegelmerk van al de monarchen dezer aarde bekrachtigd, al werd zij door het zwaard van millioenen gehandhaafd, geef ten antwoord: „*den keizer wat des keizers is*"; maar eerst: „*aan God wat God behoort!*" En als men door kracht van bedreigingen beproeven mocht u tot verzet tegen God en Zijn bevelen te bewegen, geef ten antwoord: „*men moet eerder aan God gehoorzamen dan aan de menschen*"! Of wat zoudt ge degenen vreezen, die het lichaam dooden; vrees Hem, die èn lichaam èn ziel kan verderven. Geef duizendmalen uw leven, liever dan ééns het hoofd te buigen voor de eischen der ongerechtigheid.

Ziedaar M. H. het groote beginsel der christelijke maatschappij! Ziedaar de grondregel, die al aanstonds de waardij en het recht der menschelijke persoonlijkheid in 't helderst licht stelt! Ziedaar de hoofdwaarheid, waarmede — gelijk zeer juist Guizot aanmerkt — de eeuwen der beschaving zich ontsloten! En deze waarheid werd door de Kerk niet op koude, wijsgeerige bespiegelingen gevestigd: neen, ten schrik der dwingelanden

heeft zij haar uitgedrukt in de *grondwet* der nieuw herboren maatschappij en haar daarin geschreven met bloed, met het bloed van den menschgeworden God, met het bloed van millioenen martelaars; en haar aan de volken verkondigend, wees zij op streng bewezen feiten: op feiten, die het zegel dragen van goddelijk gezag, op feiten, die, zonder verloochening van het Christendom, niet te ontkennen zijn.

Zoodra het jeugdig kind, aan de eerste moederzorgen nauwelijks ontwassen, de oogen voor het licht der rede gaat openen, vangt zij aan, den blik van dat kind te richten, zijn gezichteinder te verbreeden. Uwe ziel, o mijn kind — zóó spreekt zij — is zóó groot, dat de menschgeworden Zoon van God zich, tot haar loskooping, in den smadelijksten en pijnlijksten dood geleverd heeft; wee dan, wee u, als die ziel andermaal bukken moest onder de onteerende slavernij van het kwaad! Méér nog. Straks noodigt zij dat kind aan den Eucharistischen Liefdedisch. Ontvang — zegt zij dan — ontvang uw God! Ontvang, o mijn kind, Hem in uw hart, die u genoeg heeft lief gehad om Zichzelf geheel aan u weg te schenken; maar zweer dan ook, dat gij Hem genoeg beminnen zult om — al verzetten zich al de machten des kwaads — getrouw te blijven aan God en Zijne wet.

Ongetwijfeld, daar was een verloop van eeuwen noodig, om dit machtig beginsel van de vrijmaking der zielen in de openbare zeden en wetten te doen doordringen en de wereld te verbazen door het ongekende schouwspel van natiën, vrij in den vollen zin des woords; doch het zaad was geworpen, de kiem gelegd, en aanstonds werd zij vruchtbaar in de verheffing der zielen; in de zedelijke volmaking der individuen; in toonee-

len zelfs van onvergelijkbaren, persoonlijken heldenmoed!

Eén voorbeeld kan volstaan om u dit naar waarde te doen beseffen.

Stelt u de krijgeren voor oogen van het Thebaansche legioen! Verbeeldt u die edele heldenschaar met hun wakker legerhoofd, Mauritius! Zij staan aan den voet des troons van keizer Maximianus, die hun beveelt op de altaren der afgoden te offeren. Ziet, hoe zij met mannelijke fierheid hunne hoofden omhoog heffen en, in 't volle bewustzijn hunner persoonlijkheid — zonder toch de perken van hun recht te overschrijden — het gebod van den onmenschelijken dwingeland met verontwaardiging afwijzen: „Uwe soldaten zijn wij, o keizer, maar tevens zijn wij de dienaren Gods! Aan u onze krijgsverrichtingen, aan God de onschuld onzer zielen! Van u ontvangen wij de soldij, die onze lichamen voedt; aan God danken wij den levensadem, die ons bezielt. Nooit zult gij ons bewegen onzen God te verloochenen, onzen Schepper, onzen Meester, die ook — gij moogt het dan willen of niet willen — uw Schepper en uw Meester is. Bepaal wat u zal behagen: wij zijn bereid om onschuldig te sterven, liever dan schuldig te leven. Noch de onrechtvaardigheid van het vonnis, noch de wapenen, die wij in onze handen dragen, noch de wanhoop, die zelve een zoo geducht wapen is, zullen ons tot verzet tegen u vervoeren. . . . ."

Wat levendig gevoel van recht, wat innig bewustzijn van kracht spreekt in deze treffende woorden zich uit! Voorwaar, indrukwekkende taal, die duidelijker dan alle redeneering ons zegt, hoe *in de erkenning en zedelijke verheffing van het individu eene der hoofd-*

voorwaarden van degelijke karaktervorming door de christelijke maatschappij gesteld was.

Het was echter slechts de *eerste* voorwaarde M. H., waarop ik uwe aandacht vestigde. Het prachtig tooneel, waarop wij gedurende eenige oogenblikken staarden, laat zich slechts ten deele verklaren door het levendig rechtsbesef, dat de Kerk in de zielen had doen ontwaken. Of meent gij, dat de helden van Mauritius en zoovelen als in den loop der eeuwen hun schitterend voorbeeld volgden zoo kloekmoedig, tot onder de oogen des doods, durfden spreken, sterk alleén door het gevoel hunner persoonlijkheid? Neen M. H., om zooveel zedelijke grootheid te wekken, is méér noodig! Om tot zulk een hoogte zich te kunnen opheffen, heeft de zich bewuste persoonlijkheid behoefte *aan een evenredig steun- en draagpunt*, aan *een vasten bodem*, waarop zij *staat* en *zich beweegt*. Welnu, ook aan dezen eisch is door de christelijke maatschappij voldaan. De menschelijke persoonlijkheid, door haar gehandhaafd: het individu, door haar van zelfgevoel en edele fierheid vervuld, *heeft zij op den onwrikbaren bodem der waarheid gevestigd*: zij heeft hem de *onomstootelijke, eeuwige beginselen ten hechten grondslag des levens geschonken.*

Neen, de sterkte van den woudeik is niet gelegen in de hoogte van zijn stam, in de gespierdheid van zijn wijdreikende takken, in de sierlijkheid van zijn bladerdos. Indien hij zijne wortelen niet diep in den harden grond heeft geschoten, dieper nog dan zijn kruin zich hoog naar den hemel verheft, zal één krachtige windvlaag genoeg zijn om hem ter aarde te storten.

Bovendien M. H., wat is leven? Alle leven immers is beweging. Iedere beweging nu heeft noodwendig haar doel en, gelijk zij een term, een doel heeft, waarnaar zij heenstreeft, even zeker veronderstelt elke beweging een grond, waarvan zij uitgaat. Denkt de beweging weg, *ziedaar de dood* en de eentonige rust van het graf; denkt den vasten grondslag weg, *ziedaar de wanorde*, die immers niets anders is dan de beweging zonder regel. Deze natuurwet geldt voor de physieke, maar evenzeer voor alle hoogere orde. Ook het zedelijke leven derhalve behoeft zijn bodem, zijn draagpunt en vindt dit in de waarheid, in de groote beginselen der moraliteit, in de eeuwige wetten van het goed.

Maakt de wetenschap los van de logische wetten, ziedaar de dood van 't gezond verstand. Maakt de fraaie kunsten los van de aesthetische regelen, ziedaar de zegepraal van het wanstaltige! Maar gaat nog verder en maakt ook het menschelijk geweten los van de moreele beginselen, ziedaar het einde van alle deugd, de triomf van het zedelijk kwaad, de opperheerschappij der goddeloosheid op aarde!

Is het nog wel noodig M. H. hier op feiten te wijzen, als toch, helaas! de maatschappelijke sferen, waarin wij ademen, en de angstwekkende werkelijkheid onzer hedendaagsche geschiedenis zoo luide mijne bewering bevestigen? Schouwt rondom u henen, en met eigen oogen zult ge het zien, hoe gebrek aan vaste beginselen, hoe armoede aan waarheid de diepe oorzaak is van de malaise onzer eeuw en de verklaring van haar zedelijk verval. Alles staat los en wankelt! Alles wordt dooreengemengd en verward! Alles wordt òf geloochend, òf betwijfeld: „Imminutae sunt veritates a filiis

hominum". Hoe meer de wetenschap gezegd wordt vooruit te gaan, des te meer schijnt haar de eigenlijke *waarheid* te ontsnappen: des te meer worden recht en onrecht, zedelijk goed en kwaad, dwaling en waarheid geïdentifieerd! „Pour juger un siècle — zeî de Maistre — il ne suffit pas de connaître ce qu'il sait, *il faut encore tenir compte de ce qu'il ignore*". Welnu M. H., het brutaal indifferentisme onzer eeuw, dat aan allen godsdienst den oorlog verklaart, dat stelselmatig de bovennatuurlijke grondslagen der wereldorde zoekt te ondermijnen, het heeft alle hoogere waarheid vergeten: er bestaan — mag men schier zeggen — in onze moderne wereld geen eerbiedwaardige traditiën, geen regelende beginselen meer, er bestaat geen overtuiging, geen zekerheid meer in de zielen, maar dan ook geen richtsnoer der zeden, geen rechtsgevoel, geen eerlijkheid, geen geweten meer in de maatschappij. Algemeene *twijfelzucht* is de philosophie van den tijdgeest; en de „*morale indépendante*" de decaloog onzer eeuw!

Een onzer meest beroemde Fransche Kerkvoogden, met een blik, vol gestrengheid ja, maar even rijk aan medelijden, de diepe wonden van onzen tijd peilend, sprak eens de navolgende, behartigenswaardige woorden: „Il n'y a pas d'hommes là où il n'y a pas de caractères: il n'y a pas de caractères où il n'y a pas de principes, de doctrines, d'affirmations: il n'y a pas d'affirmations, de doctrines, de principes là où il n'y a pas de foi religieuse, et par conséquent de foi sociale".

Maar, ten einde u dieper nog te overtuigen, komt, laat ons een blik in het volle leven slaan. Stelt u een jongeling voor, die, geheel naar de nieuwere beginselen onderwe-

zen en opgevoed, thans den mannelijken leeftijd nadert.

Aan verstandelijke ontwikkeling en wetenschap, veronderstel ik, ontbreekt het hem niet; maar, terwijl men zijn geest met kundigheden verrijkte, heeft men hem aan de geheimen van zijn gemoedsleven vreemd gelaten, vreemd ook aan de eischen des gewetens, aan godsdienst en zedenwet. Voorraad van mathematische, physische, astronomische kennissen bezit hij, wil ik aannemen, in overvloed; maar men is hem het kategorisch antwoord schuldig gebleven op de albeslissende vragen over den oorsprong, het einddoel en den verplichtenden regel des menschelijken levens. Ik zeg te weinig: neen, men heeft hem onderwezen en geleerd, dat de begrippen van zedelijk goed en kwaad *slechts betrekkelijk*, d. i. *los* en *zwevend* zijn: men heeft hem positief geleerd, dat het menschelijk leven bestaat in de vrije expansie der hartstochten, in hun spel zonder belemmering, in hun beweging zonder onderdrukking. Ik durf het u vragen M. H., welke daden van zedelijke kracht verwacht gij van dien jongeling? Welke karakterdaden vleit ge u te zullen aanschouwen uit dat verstand zonder waarheid? uit dien wil zonder kracht? uit die ziel zonder deugd? uit dien jongeling, die, op den drempel van het openbare leven gekomen, geen zweem zelfs van éénig beginsel bezit, dat steun belooft aan zijn broos zedelijk leven? M. H., wat verwacht ge van dat kind zijner eeuw; vooral indien hij straks in worsteling gaat geraken met de gestrenge eischen van eer en recht, met de grillige luimen der fortuin of met den gevaarvollen drang der onedele driften?

Wenscht ge het antwoord van mijne lippen te vernemen? Welnu M. H., let op den zedelijken toestand

der openbare Europeesche maatschappij: raadpleegt de onverbiddelijke cijfers der statistiek: de statistiek der zich alom vermenigvuldigende misdaden: de statistiek der zelfmoorden: de statistiek der schandaalprocessen: de statistiek der echtscheidingen: de statistiek der politie of van de volkstucht, wier uitkomsten immers bewijzen, dat de kapitalen, voor de rechtsbedeeling gevorderd, gelijkmatig stijgen met de ontzaglijke geldsommen, besteed aan het modern onderwijs, en dat de wetenschappelijk gevormden onzer dagen, die toch slechts één procent uitmaken in de gewone maatschappij, twee procent sterk zijn onder de boeven der gevangenis. Ziet ook ten laatste de statistiek der overmatig bevolkte krankzinnigen-gestichten, en het zal u niet moeilijk vallen uit dit alles te besluiten, tot welk een staat van zedelijke verarming en bederf eene eeuw kan afdalen, *wier uiterlijk en inwendig leven van de waarheid en de eeuwige beginselen werd losgemaakt.*

't Is zelfs niet noodig, alleen bij de grofste buitensporigheden stil te staan, om de moreele verslapping der zielen te erkennen. Beginselverzaking, kwade trouw, onrecht, lafhartige gedweeheid om zich naar den bedorven tijdgeest te richten, geest van „*conciliatie*" en „*transactie*", ze zijn, helaas! zóó algemeen, ze zijn derwijze in alle rangen der maatschappij en op elk gebied doorgedrongen, dat men slechts de oogen heeft te openen, om ze allerwege te ontmoeten.

En, in der daad, hoe diep het ook te betreuren zij, het mag ons geenszins bevreemden. De dwalingen M. H. op bloot natuurkundig gebied, laten de stoffelijke wereld onveranderd, volkomen gelijk zij was. De zon b. v. aan onzen zichtbaren hemel vermindert of wij-

zigt de uitstraling niet van haar vriendelijk licht, of men haar dan in het middelpunt denkt van het planetaire stelsel en of men haar beweging toeschrijft rondom de aarde; de dwalingen daarentegen op *verstandelijk, zedelijk* en *godsdienstig* terrein, werken rusteloos ter verwoesting voort: zij wekken verwarring in de zielen: zij dooden of dooven ten minsten, in altoos wijderen kring, alle zedelijke levenskracht.

Wilt gij mijne bewering ten slotte bevestigd hooren door eene uitspraak van het hoogste gezag, dat ge op aarde erkent en eerbiedigt: welnu, luistert dan naar de woorden, welke onze roemrijk regeerende Paus — in zijn Encycliek over de christelijke wijsbegeerte — tot het Katholiek Episcopaat richtte: „De vruchtbare oorzaak — zóó spreekt Leo XIII — de vruchtbare oorzaak der rampen, die ons reeds drukken en waarvoor we nog vreezen, is hierin gelegen, dat slechte stellingen .... in alle standen der maatschappij doorgedrongen en met eenparigen bijval door zeer velen zijn aangenomen .... De verkeerde meeningen — zegt hij verder — die haren zetel in het verstand hebben, oefenen invloed uit op de menschelijke handelingen en richten ze ten kwade".

Alzoo M. H., aarzelen we niet het te erkennen: de hoofdoorzaak van de zedelijke zwakheid en het bederf onzer moderne maatschappij zetelt allereerst *in de verstanden*: in de verstanden, méér nog dan *in den wil.* De karakters missen beslotenheid en de menschelijke wil ontbeert kracht, omdat de verstanden in onze dagen arm zijn aan licht en overtuiging. De verstanden zijn niet meer geworteld in de waarheid: zij zijn niet in de waarheid geworteld, omdat zij beroofd zijn van de groote,

aldragende beginselen: zij zijn beroofd van de groote, aldragende beginselen, omdat zij niet meer onderwezen worden door een gezag, dat even zeker is van de waarheid zijner uitspraken als van zijn eigen bestaan; en dit gemis M. H. van met absoluut gezag uitgesproken waarheid, bij de vorming der zielen, laat allengs, maar noodzakelijk, *den geest zonder steunpunt* en *het zedelijk leven zonder hechten grondslag.*

Waarom toch hebben de jongste eeuwen, door hoogmoed verblind, dwaas en ondankbaar, de moederhand losgelaten van haar, die geroepen is tot leeraresse en opvoedster van individuen en volkeren: van haar, wier uitspraken noch gevolgtrekking zijn van feilbare wetenschap noch vinding van menschelijk genie: van haar, wier stem over aarde en zeeën weêrklinkt als de echo van het Ongeschapen Woord, en wier verheffende leer tot den geest doordringt als de heldere zonnestraal, die alles verlicht, zonder zelve verklaring te behoeven? Ziet, met hoe levendig bewustzijn van bovenmenschelijk, goddelijk gezag de Kerk elke ziel, die haar kind wil heeten, te gemoet treedt, om haar op de onomstootelijke, eeuwige waarheid, d. i. op God zelf, te vestigen. Zonder den breeden omweg van menschelijke redeneeringen te volgen, geeft zij aan ieder het beslist en stellig antwoord op al de meestbelangwekkende vraagstukken, op al de groote kwestiën, die onze betrekking tot God, het ontstaan der dingen, de bestemming dezer wereld, den regel des levens betreffen. Vraagt aan een kind van twaalf jaren: *wat is God?* hij weet het. *Wat is 's menschen ziel?* hij weet het. *Wat is de oorsprong der wereld?* hij weet het. *Hoe loopt 's menschen weg naar*

zijn einddoel? hij weet het. *Wat zal na dit aardsche leven volgen?* hij weet het. En hij weet het met eene zekerheid, die alle vrees voor dwaling of misleiding buitensluit. 't Is wel waar, zoolang geen hooger licht over de twee werelden zijner gedachten voor dat kind is opgegaan, zoolang geen voldoende ontwikkeling zijner geesteskrachten hem de harmonie, den rijkdom, de schoonheid dezer waarheden komt ontdekken, zoolang weet hij het, zonder nog van zijne wetenschap zich redelijke verantwoording te kunnen geven. Dit verschijnsel echter is in volkomen overeenstemming met de eischen van het natuurlijk en zedelijk leven. In beiden toch, zoowel in de orde der natuur als der bovennatuur, gaat *gelooven* altijd aan de *wetenschappelijke kennis* vooraf; en alwie niet aanvangt, evenals de Kerk, den kinderlijken geest te voeden met positieve waarheid, en alwie niet begint tot het jeugdig verstand *met gezag* te spreken, hij vergrijpt zich aan de natuur, hij onthoudt aan de bewegingen van het innerlijk leven haar grondslag, hij is op weg een geslacht te kweeken van rationalisten, twijfelaars en vrijdenkers: een geslacht van mannen *zonder geloof*, *zonder overtuiging*, maar dan ook een geslacht van mannen *zonder wilskracht*, een geslacht van mannen, *arm aan echt zedelijk karakter!*

Verstaat dit echter, bid ik u, niet zóó M. H., *alsof reeds het koud-verstandelijk aannemen* van *stellingen* en *beginselen* de krachtige ontwikkeling van het zedelijk leven zou verzekeren. Neen, duizendmaal neen, doode theorieën en matte leerbegrippen wekken het leven niet, en het zou, wèlbegrepen, een bittere ironie zijn, den mensch,

gelijk wij hem kennen, den broozen mensch, die immers zoo licht zijn meest energieke besluiten vergeet, door bloot verstandelijke beweegredenen tot de zedelijke hoogte van ware karakterkracht te willen verheffen. De verstandelijke kennis der waarheid zal, ja, ons levenspad kunnen verhelderen, maar zij laat onze harten koud gelijk het nachtelijke starrenlicht. Om het leven uit te zetten, is *warmte* noodig: alléén de warmte is vruchtbaar: alléén de warmte doet ontkiemen, groeien, rijpen: ziedaar eene wet der stoffelijke natuur, die echter evenzeer de zedelijke wereld beheerscht. Welnu, de groote opvoedster der menschheid, de Katholieke Kerk, voldoet ook aan deze derde voorwaarde: *zij vermag dat vuur, dien hoogen gloed te ontsteken, welke de heerlijke vruchten des levens wekt en de menschelijke ziel ten laatste sterk maakt, onwrikbaar sterk als de dood.*

Neen M. H., de schat van hooger waarheid, het christelijk geloof, gelijk het ons door bemiddeling der Kerk wordt geschonken, is geen systeem van speculatieve kennissen, 't is geen dorre volgreeks van theorieën en leerbegrippen, die zich uitsluitend richt tot het redeneerend verstand. Het christelijk geloof is méér, eindeloos méér.

„Het geloof — zóó spreekt de roemrijke Ignatius van Antiochië — geleidt ons tot God, maar langs den weg *der liefde.*"

„Le flambeau allumé devant vous — zegt Bossuet — a *de la lumière,* mais il a encore *plus d'ardeur.*"

„Dieu a voulu — schrijft Pascal — que les vérités divines entrent *du coeur dans l'esprit* et non pas de l'esprit dans le coeur."

En al deze getuigenissen laten zich samenvatten in de korte, maar zinrijke en onovertroffen omschrijving des geloofs, welke ergens in zijne *Soirées de Saint-Pétersbourg* de geniale de Maistre gaf: „La foi est *croyance par amour*".

O, dat ik u de diepe en rijke beteekenis van dit woord, in al haar omvang, kon doen beseffen en gevoelen!

Wat dan is het christelijk geloof? Voorwaar neen, 't is geen daad van het verstand alléén, 't is in gelijke mate daad van hart en wil. Gelooven is geen kennen slechts, 't is beminnen tevens. „Il y a des vérités — zegt de Maistre — que l'homme ne peut saisir qu'avec l'esprit de son coeur: *mente cordis sui*". Neen, gelooven is niet, met het oog des geestes, de abstracte lijnen en vormen der waarheid zien; 't is het aannemen, omhelzen, aanhangen der concrete, volle, levende waarheid *door de liefde*. Nog eens: „La foi est croyance par amour"!

Het christelijk geloof M. H. verplaatst onze zielen in hooger levenssfeer: het geloof neemt ons in de innigste betrekking met een boven onze natuur verhevene wereld op: het geloof verbindt ons in de nauwste levensgemeenschap met God zelven. Niet slechts met eene bovenzinnelijke „*Oneindigheid*", niet slechts met een afgetrokken „*Etre suprême*", neen, met den *levenden God*: met Hem, die niet alleen van nature *de waarheid*, maar *de liefde* in persoon is: met Hem, die eenmaal, van het kleed onzer natuur omhangen, tot ons afdaalde, opdat, *van Zijne zijde* gelijk van de onze, het levensrapport tusschen beiden bij uitnemendheid *persoonlijk*, d. i. *gewild, vrij* en *in de liefde geworteld*

zou zijn. Ook tusschen menschen onderling immers wordt meer intieme levensbetrekking geenszins door bloot verstandelijke kennis bepaald, maar door een wederzijdsche sympathie, welke uitwerkt, dat men elkander verstaat, zich voor elkaâr opent, elkander als doordringt: in één woord, dat men elkaâr bemint, naarmate men elkander kent, en dat men elkaâr kent, naarmate men elkander lief heeft.

Ziedaar M. H. onze betrekking tot de waarheid! Ziedaar die levensgemeenschap onzer zielen met God door het geloof, welke bestemd is om al onze overige rapporten tot een lagere wereld te regelen, deze te overheerschen, en ze òf wel, zoo noodig, te verbreken, òf ze te verheffen en te volmaken.

En dit vermag zij; want deze persoonlijke betrekking met God, zij bestaat in ons als een *nieuwe levenskiem*. Zij woont in onze zielen als een *bovennatuurlijke genade*: zij werkt in ons als een *hemelsche kracht*, die zich aan onze zielen huwt, haar ten eenen male doordringt en — zonder toch onze natuur geweld aan te doen — haar opbeurt, haar versterkt en helpt om den blik hooger te kunnen verheffen dan op de bonte tooverbeelden der zinnenwereld, om zelfs aan de goederen, welke tastbaar voor onze oogen liggen, blijmoedig te verzaken en ze op te offeren in de hoop op de *onzichtbare*, die wij toch alleen kennen *door het geloof*.

Vanwaar toch mag het komen M. H., dat al de naturalistische en rationalistische stelsels onzer moderne maatschappij zich buiten staat en onmachtig betoonen om 's menschen dubbel egoïsme: het egoïsme des geestes, den hoogmoed; het egoïsme des vleesches, den zinnenlust, te genezen? Vanwaar mag het komen, dat zij beide

deze zedelijke hoofdkwalen, met haar verwoestende kracht, veeleer duurzaam in den mensch aankweeken, zoodat wij thans — na schier twintig eeuwen van beschaving — getuigen zijn van een toestand, die onze maatschappij beneden de vóórchristelijke tijden dreigt te doen zinken?

Vanwaar dit komt?

't Is M. H., omdat de wijsheid onzer eeuw stelselmatig met alle positief geloof, met heel de bovennatuurlijke wereld, zelfs met God heeft gebroken. 't Is, omdat zij in 't openbaar gelijk in 't bijzonder leven, in huisgezin en staat, in wetenschap, kunst, politiek, gezag, familie, onderwijs, opvoeding, den waarlijk christelijken geest heeft pogen uit te wisschen. 't Is, omdat zij den mensch, die immers slechts de priester dezer geschapen wereld is, geplaatst heeft op het altaar. 't Is kortom, omdat zij, in de bedwelming van trotschen overmoed, den mensch heeft uitgeroepen tot *souverein*, tot absoluten souverein, onafhankelijk van God, die hem maakte! Is het dan wonder, dat die souvereine mensch zichzelven aanbidt, alles aan zichzelven offert? Is het dan wonder, dat het egoïsme van dien souvereinen mensch grens noch perken kent? Is het wonder, dat die mensch, los van God, en den wil zijner hartstochten als eenige levenswet huldigend, met toomelooze vaart voortholt naar de diepe afgronden des kwaads? Maar — zoo mag ik voortgaan te vragen — is het dan ook wonder, dat de grond onder onze voeten dreunt? Is het dan ook wonder, dat al wat leeft, sinds lang, de trillingen en schokken gevoelt, die het naderen van algemeene wereldcatastrophen aankondigen?

Bedenkt toch M. H., hoe deze hemeltergende beginselen op weg zijn de maatschappij en alle klassen des volks te verpesten! In Frankrijk's hoofdstad alléén worden dag aan dag, een millioen, zegge: tienmaal honderd duizend bladen gedrukt, waarin deze leer aan de menigte alom wordt gepredikt; en 't schijnt niet gewaagd, dit ontzaglijk aantal, voor het overige Europa, vijf of zesmaal te verdubbelen. Verbeeldt u dan, zoo ge kunt, de algemeenheid des kwaads, maar ook de nabijheid en de uitgestrektheid der gevaren, die onze maatschappij bedreigen!

Al zou ook God lankmoedig kunnen blijven, omdat Hij over de eeuwen beschikt: *de eindige orde* M. H., de getergde natuur der dingen, die voor zelfbehoud heeft te waken, kan niet even geduldig zijn als God: zij treedt noodwendig in verzet; zij werkt terug; zij verdedigt zich; zij zoekt zich te handhaven en zal — ware het dan ook door een zee van bloed en vlammen — *herstel van hare rechten afdwingen* en, zoo mogelijk, den terugkeer dezer wereld tot den eersten chaos verhoeden.

Maar wenden we liever, vol diepe verachting, onze oogen van den *menschgod* af, om ze, in 't levendigst gevoel van eerbied en liefde, tot Hem te keeren, dien wij als den waarachtigen *Godmensch* aanbidden: tot Hem, die ons in de innigste levensgemeenschap met zich opnam: tot Hem, die ons, in Zijn eigen Persoon, de hoogste wet, het verhevenst ideaal van zedelijke volkomenheid openbaarde en, met het geloof in Hem, ons tegelijk het vermogen schonk, om ons zieleleven op te voeren, naar Zijn voorbeeld, tot de hoogste ontwikkeling

van zedelijke kracht, ja zelfs M. H. tot zulk een graad van volkomenheid, dat de mensch zich boven zichzelf verheft en zijn eigen persoon leert vergeten: dat de mensch — zoodra deugd, waarheid, plicht, geweten hem tot handelen noodigen — het oog leert sluiten voor de gelukkige of ongelukkige gevolgen, die, voor hem zelven, uit zijne daad te wachten zijn, en hij, ten allen tijde, als deze eerbiedwaardige stemmen spreken, tot onbegrensde toewijding, tot edelmoedige zelfverzaking, tot het offer zijner persoonlijke belangen bereid is.

Eens beproefde men perk te stellen aan de heldhaftige offervaardigheid van den grooten Vincentius en hem af te schrikken van de hachelijke levensgevaren, waaraan hij zich dikwijls voor de ongelukkigen waagde. „Maar, mijne vrienden — zoo gaf Vincentius grootmoedig ten antwoord — acht gij mij dan lafhartig genoeg, om mijn leven te stellen boven mij zelven?" Prachtig woord M. H., dat op schitterende wijze ons de zegepraal toont van den mensch over zichzelf in de heilige vervoering des geloofs en der liefde!

Graaf Howard, een lid van dat geslacht, hetwelk — gelijk Montalembert getuigt — de type was der aristocratie in het meest aristocratische land der wereld, werd door koningin Elisabeth aangezocht om, de Katholieke Kerk verlatend, tot de dwaling over te gaan. 't Was Howard niet duister, hoeveel het weêrstreven der koninklijke eischen hem kosten zou. En toch, Howard aarzelt niet: hij verzaakt aan zijne vrijheid: hij brengt het offer zijner uitgestrekte bezittingen: hij rukt zich uit de omhelzing van een schreiende echtgenoote en zijner dierbare kinderen los, liever dan ontrouw te worden aan

God en zijn geloof. Elf jaren, elf lange jaren zuchtte Howard in den duisteren, killen toren van Londen, en toen hij ten laatste heimelijk, op last der even lafhartige als snoode koningin, door vergiftiging was ter dood gebracht, las men op de vochtige muren van zijn kerker deze woorden — heerlijke verklaring zijner ongeschokte karakterkracht! — „Gelijk het een smaad is gekluisterd te zijn in de boeien der zonde, zóó is het de hoogste glorie met ketenen beladen te zijn om den Heer J. C." M. H., wat gaat er in uwe zielen om? Wat gevoelt gij, bij den aanblik van zóó hoogen gemoedsadel, van zóó heldhaftige gehechtheid aan de katholieke waarheid, van zóó voorbeeldige zielskracht?

Verbeeldt u M. H. de edele dochter der Cesars, Marie Antoinette, in den bloeitijd haars levens en bij het volle bewustzijn harer onschuld en harer koninklijke waardigheid, door de schaamtelooze hoofden der revolutie ter dood veroordeeld! Stelt u haar voor oogen, gelijk zij daar naar de strafplaats werd heengevoerd: op een open kar en midden door eene verwoede volksmenigte, die betaald was om haar te hoonen. Ziet, daar beklimt zij het moordschavot! Eén blik, één afscheidsblik slaat zij nog naar het Paleis der Tuillerieën, en nu werpt zij zich op hare knieën neder, heft hare oogen ten hemel en — o wonder van heldhaftige zielskracht! — alvorens aan haar dierbare kinderen het laatst „Vaarwel!" toe te roepen, bidt zij luide tot God om genade, maar om genade en ontferming voor haar moordenaars. „Verlicht, o God — zóó roept zij smeekend uit — verlicht toch en tref het hart van mijne beulen. . . . Vaarwel, beminde kinderen, voor altoos, vaarwel!"

Doch waar zou het einde zijn, wilde ik u, in levende voorbeelden, de wonderen te aanschouwen geven van zedelijke kracht, die de beschaming des ongeloofs en de glorie geworden zijn der Katholieke Kerk!

Dàn immers zou allereerst de sluier moeten opgeheven worden, die het verblijf der zaligen voor onze stoffelijke oogen verbergt.

Dàn zou ik mijne helden en heldinnen te kiezen hebben uit alle wereldstreken, uit de jaarboeken aller katholieke volken.

Dàn zouden hier de namen moeten weêrklinken onzer roemruchte vaderen, die onzen dierbaren Nederlandschen grond hebben gedrenkt met hun bloed.

Dàn vooral zou ik u moeten wijzen op de zielegrootheid en karakterkracht, waarvan wij het voorrecht hadden de onmiddellijke getuigen te zijn.

Roepen wij ons de prachtige tooneelen voor het geheugen, die beurtelings Amerika en Europa, die het Duitsche rijk, Zwitserland, Polen, Rusland ons aanboden; denken wij aan de karakterkracht, welke zich zoo schitterend geopenbaard heeft in zoovele helden des geloofs, die gevangenschap, verbanning, berooving en allerlei lijden hebben gedragen en nog blijven dragen; vergeten wij ook die kloeke voorvechters niet van waarheid en recht, die, hoon en spot trotseerend, met heldhaftige zelfverzaking volharden in hun pogen, om door het protest van hun gesproken of geschreven woord de stroomen der ongerechtigheid te breidelen!

Herinneren wij ons, hoe Pius IX, in rusteloozen strijd en nameloos lijden voor den onzichtbaren Koning der Kerk, heel dé legermacht der katholieke wereld is voor-

gegaan en, sterk in God, telkens op nieuw de vijandige benden met verwarring sloeg door de onoverwinnelijke kracht van zijn karaktervol: „Non possumus".

O, hoe menigmalen M. H. zagen wij — gedurende de 32 jaren van Pius' gezegend pontificaat — de bovenmenschelijke kracht van het pausschap uitblinken in dat woord! Hoe dikwijls hebben de diplomaten op hun sluw berekende pogingen om Pius met de moderne beginselen te verzoenen, ten eenig antwoord moeten hooren, datzelfde „Non possumus!" Het nieuwe recht des gewelds erkennen? „Non possumus!" De leer der voldongen feiten huldigen? „Non possumus!" Uw rechtsverkrachting door algemeen stemrecht, uw beginsel van non-interventie erkennen? „Non possumus!"

Dat „neen" echter vol beslotenheid, dat van zooveel zedelijke kracht getuigende „Non possumus" werd geenszins het eerst van Pius' lippen vernomen. Het dankt zijn oorsprong aan Pius den grooten, den heiligen niet. Dat „Non possumus" is zoo oud als de christelijke beschaving. Twintig eeuwen schier hebben het onveranderd over de wereld hooren weerklinken: 256 Pausen hebben het, vóór Pius, ten *schild* en *wapen* gebruikt tegen elken voortdringenden vijand der waarheid en des rechts! Met dat onverzettelijk „Non possumus" op de lippen, hebben alle Stedehouders van Christus, hun eigene zielskracht openbarend, het karakter der Kerk ongeschonden gehandhaafd. Dat „Non possumus" is dan ook apostolisch! Pius IX sprak het Petrus na, en Leo XIII heeft zich op zijne beurt — te midden van de zedelijke verslapping der volken — den meester bij uitnemendheid getoond in de eenige kweekschool der

karakters, door de herhaling van datzelfde apostolische „Non possumus". Herhaaldelijk reeds heeft hij het plechtig uitgesproken in zijne onsterfelijke Encyclieken tegenover de onchristelijke beginselen der hedendaagsche wijsheid; en welke macht ter wereld ooit van hem het offer zou willen afdwingen van één enkel beginsel, van één enkel waarachtig recht, Leo zal geen stroobreed wijken; Leo zal hem verontwaardigd van zich afstooten met geen ander antwoord op de lippen dan het eeuwenoude, het apostolisch en karaktervol: „Non possumus".

M. H. ik eindig. Al te veel reeds werd door mij van uw geduld gevergd.

Laat mij echter, alvorens dit spreekgestoelte te verlaten, u opmerkzaam mogen maken, dat *voor ieder onzer*, meer dan ooit in deze dagen, *zielskracht*, *zedelijk karakter* noodig is, om te weêrstaan aan de invloeden van den besmetten dampkring, waarin wij ademen.

Laat mij u derhalve mogen uitnoodigen om, in 't volle besef van de rechten uwer persoonlijkheid en onwrikbaar op den grondslag der eeuwige beginselen gevestigd, met al de liefde, waarvoor uwe zielen vatbaar zijn, de waarheid aan te hangen, die wij de eer en het geluk hebben te belijden.

Sluiten wij wakker en moedig ons aan M. H. bij die echte zonen der Katholieke Kerk, die alom de vaan der christelijke vrijheid fier omhoog houden, en blijven wij met onze harten, met al den gloed onzer vrije zielen, vastgehecht aan de kolom en grondzuil der waarheid: aan Christus en Zijne Kerk: aan de Kerk en aan de Steenrots: aan de Steenrots en aan den levenden Petrus,

wiens stem nooit ophoudt door den onfeibaren mond òf der Piussen, òf der Leo's ons, te midden van de duisternissen dezer aarde, de orakels der goddelijke waarheid te vertolken. En klinke dan altoos voortaan — tegenover al de valsche beginselen van den tijdgeest — als de zich nooit verloochenende leuze onzer karakterkracht, van onze lippen het apostolisch woord der Pausen: „Non possumus". Met andere woorden: leeren wij „neen", kloekmoedig „neen" zeggen tegenover al de valsche stellingen, welke onze maatschappij met hare miasmata verontreinigen.

„Neen" tegenover de beginselen, zoo dikwerf reeds door de Kerk veroordeeld, die niets anders beoogen dan de vervreemding der zielen van God, van Christus, van de Kerk, van alle gezag! „Neen" tegenover den liberalen afkeer van den *Syllabus*! „Neen" tegenover de voortplanting des ongeloofs door onderwijs en opvoeding zonder godsdienst! „Neen" tegenover absolute vrijheid van drukpers en geweten! „Neen" tegenover het verlagend egoïsme! „Neen" tegenover de buitensporige weelde! „Neen" tegenover alle anti-christelijke tendentiën!

Maar dan ook „neen" zonder halfheid. „Neen" zonder menschenvrees. „Neen" zonder poging om twee heeren te dienen. „Neen" zonder toeleg om, terwijl gij éene knie voor de waarheid buigt, de andere slaafs voor den tijdgeest gekromd te houden. Niet slechts „neen" derhalve binnen de muren van het heiligdom; maar „neen" ook in uwe gezelschappen; „neen" in uwe raadzalen; „neen" op uwe handelskantoren; „neen" op de geldmarkt! „Neen" al zou het aan uwe stoffelijke, d. i. lagere belangen schaden! „Neen" te allen tijde! „Neen" overal!

En mocht ooit de gedachte bij u oprijzen: wat zal mijn „neen" hier baten: mijn „neen" is een klank, die geen echo vindt: mijn „neen" is als een stem in de woestijn — geeft dan u zelven ten antwoord: ziedaar de zwakheid, ziedaar de logen eens lafhartigen! M. H., uw „neen" is altoos, is noodwendig vruchtbaar! Uw „neen" is geen ijdel woord, zonder zin: 't is eene betuiging van hulde en verknochtheid aan de waarheid! Uw „neen" is geen ledige, voorbijgaande klank: 't is een daad, 't is een daad van verzet tegen de miskenning der echte beginselen, 't is *een mannendaad*, een daad *van ware karakterkracht*! En gij zijt er toe gehouden M. H. uit eerbied voor u zelf; maar ook uit hoogschatting en liefde voor de waarheid, d. i. uit ernstig plichtbesef!

„Gelukkig hij en vroom en vroed,
Die „neen" durft zeggen, „neen",
Dat bondig woord vol mannenmoed,
Tot iedereen!

„Neen" tot zijn kind, zijn vriend, zijn vorst.
En tot de schare, „neen"!
Uit hooge niet, maar vrome borst
„Neen" — schoon alléén!

Gelukkig, op de gladde paên
Des levens, die 't vermag,
Die man zal recht en veilig gaan,
En eischt ontzag!"

BOEKBEOORDEELING.

MARIA STUART.

Marie Stuart. L'oeuvre puritaine, le procès, le supplice 1585—1587, par le Baron Kervyn de Lettenhove, Président de la Commission royale d'histoire en Belgique, Ancien Ministre, Correspondant de l'Institut de France. Paris, Librairie académique, Didier.

„Sinds drie eeuwen is de historie eene samenzweering geweest tegen de waarheid", zegt Joseph de Maistre; en „wat wij zijn, zijn wij door onze historiebeschouwing" zegt ergens Groen van Prinsterer, ik meen in zijn *Le parti antirevolutionaire.* — Inderdaad. Niet slechts hetgeen wij in de *Vaderlandsche Geschiedenis* op onze scholen hebben geleerd; maar schier in alles: in de historieboeken, in de romans, in de theaterstukken wordt op de ergerlijkste wijze, wordt op de bespottelijkste manier omgesprongen met datgene wat men *de historie* noemt. Geen wonder, dat onze zoogenaamde *beschaafde klasse,* dat de zoogenaamde *mannen van de intelligentie* zich de onzinnigste *draken* laten welgevallen, terwijl ze uit de hoogte hunner intelligentie verachtend nederzien op *den dommen hoop.* De legenden zijn als *waarheden* beschouwd geworden, en de *waarheden* tot legenden verlaagd.

Maar — *beaucoup comprendre c'est beaucoup pardonner* 1) — zulks is zeer begrijpelijk. Bronnenstudie is zoo gemakkelijk niet. Gemakkelijker zijn zoogenaamde historische romans, en ook in dit *genre* zijn zeer weinige evenknieën van Walter Scott: zoo iets immers vordert veel studie. En hoe wordt historie geschreven? Men leest er eenige boeken over na; men heeft een dragelijken stijl; men heeft tot geleider een systeem; en naar gelang dat zulk

1) Woorden van Madame Staël-Holstein.

systeem meerdere of mindere aanhangers telt, meer of min naar de heerschende *mode* is, wordt men luider verheerlijkt, doodgezwegen of — nog erger als een „reconstructeur der geschiedenis" uitgejouwd!

En de historieschrijver vergete vooral niet: *Les vaincus n'ont pas d'histoire*!

Sinds drie eeuwen is de historie eene samenzweering geweest tegen de waarheid. Sinds drie eeuwen toch, is eene verscheuring der Christenheid geschied onder den naam van: de Reformatie! Laten wij slechts de geschiedenis van Nederland tot maatstaf nemen. Wat geschied is tijdens en sinds de Reformatie, is door Bor, door van Meeteren, door van Reidt, door Hugo de Groot en door een tal van mindere „grootheden" beschreven en bijna onvoorwaardelijk geloofd. Even geleerde schrijvers, ook Nederlanders, zooals Nicolas Burgundius, Florentius van der Haer, Pontus Heuterus, Michael ab Isselt hebben evenzeer de gedenkwaardige gebeurtenissen van het tijdvak, waarin zij geleefd hebben, geboekstaafd. Strada, die volgens de woorden van Bakhuizen van den Brink „doorgaands zeker van zijne zaak is", was wel geen Nederlander, maar heeft geschreven naar hetgeen hij vernomen had uit de papieren van Alexander Farnese, hertog van Parma. Doch terwijl Bor, van Meeteren enz. geschreven hebben in Nederlandsche taal, hebben dit de anderen gedaan in het Latijn. Tot het eigenlijke *volk* kon derhalve deze beschouwing moeilijk doordringen. Want ofschoon Latijn wel de *taal der geleerden* was en als dusdanig den scheidsmuur der verschillende natiën kon overschrijden, was toch misschien niet een honderdste gedeelte van het volk met die taal bekend. En boeken zooals dat van Pater van Teilingen, van Petrus Opmeer vonden ook moeilijk drukkers! Daar immers zorgden de plakkaten wel voor.

Ofschoon onder koning Willem I reeds de grondwet veroorloofde datgeen, wat wij thans „vrijheid van drukpers" noemen, was de Noord-Nederlandsche volksopinie sinds den val van Napoleon zoo bedwelmd door de gedachte aan de herstelde nationale vrijheid, dat zij, in hare meening, de zaak van vaderland, van vrijheid, van Oranje, van Calvinisme geheel en al tot ééne zaak maakte en door deze verwarring tamelijk antipapistisch was geworden, eene gezindheid, die zelfs nog voortduurde in de dagen, toen J. van Lennep den Spanjolenhaat zoo geestig bespotte. Men moest eens durven

wagen om in iederen Spanjaard geen barbaar, in iederen Jesuïet geen verrader te willen zien! Eerst in 1848 — of later nog — is eene kentering gekomen in dien volkswaan.

Zooals in Noord-Nederland is ook in Schotland geschied. De lieden der partij, die door de Reformatie de neêrlaag heeft geleden en zoo geweldadig is onderdrukt, hebben ook „geene geschiedenis" gehad. Tot op onzen tijd toe heeft alles — zoo als het door Buchanan is medegedeeld — schier onvoorwaardelijk geloof gevonden. Wat omtrent Schotland geldt, geldt voor geheel Brittannië. De bronnen, waaruit eenige Papisten hebben durven putten, zijn door de *no-popery*-mannen zoo uitgekreten, alsof het getuigenis van tijdgenooten slechts het getuigenis was van partijdrijvers, van „domme" Ieren, van „valsche" Jesuïeten! Historieschrijvers gelijk b.v. Lingard golden.... voor minder dan niets! Want *Les vaincus n'ont pas d'histoire.*

In de tweede helft der XVIe eeuw was Europa ongeveer in twee helften verdeeld: het katholieke en het hervormde. Tusschen die twee helften was een nog te winnen of te verliezen gedeelte. De beide schiereilanden van het zuiden: het Pyreneesche schiereiland en Italie, benevens een gedeelte van Duitschland en het Bourgondische deel der Nederlanden waren in de macht der Katholieken. Het andere deel, het noordelijke Duitschland, de Scandinavische schiereilanden, de noordelijke Nederlanden, Schotland en Engeland waren in de macht der Hervormden. Frankrijk werd verdeeld door een hevigen burgeroorlog der beide religieuse partijen. In Engeland, in de Nederlanden behield de onderliggende partij nog zoovele aanhangers, dat het te betwijfelen valt, wie — de regeerende partij, of de Katholieken — er de meerderheid der natie tot aanhangers telden. De politiek van geheel Europa — Rusland telde daarbij niet mede — werd dan ook niet door verhouding van staatkundig evenwicht, nog minder door handelsbelangen beheerscht, maar door de religieuse geschillen.

De Engelschman, die Puritein was, gevoelde zich aangetrokken tot den Franschen Hugenoot, in mindere mate tot den Duitschen Lutheraan; de katholieke Nederlander tot Filips II; de hervormde tot Elizabeth Tudor of tot den Franschen Hugenoot! De *religie* beheerschte en overheerschte alles. Nationaliteit stond op den achtergrond. Tusschen ijverige Katholieken en ijverige Hervormden was er nog een groote meerderheid, die wel voorkeur of tegenzin voor de eene of andere religieuse partij bezat, doch in het wezen

der zaak *adiaphorist* (onverschillig) was. En zulks in Engeland niet het minste. Door de Katholieken werd Filips II als hoofd beschouwd; door de Hervormden Elizabeth, koningin van Engeland!

Toen het tijdperk der Reformatie geeindigd was, omtreeks het einde der XVIe en het begin der XVIIe eeuw, begonnen de kiemen der Revolutie zich te ontwikkelen, de „eeuw van Voltaire". Men was in vele landen niet meer katholiek, ook niet meer hervormd men was *niets*. Men werd philosoof! Maar die philosophie begon zich voornamelijk te kenmerken door eene minachting voor allen geopenbaarden godsdienst, spoedig ontaard in een hevig en vervolgziek anti-papisme. *Ecrasons l'Infame*: dit woord van hunnen profeet, Voltaire, werd allengs meer of minder het woord van alle indifferenten, die echter somwijlen den schijn van „gematigheid" aannamen. Het waren de *adiaphoristen* van vervlogene eeuwen! Hunne historiebeschouwing was eene, waardoor wel is waar sommige feilen hunner „helden" werden verzwegen en de blaam, op anderen geworpen, met meerdere kleur werd geschilderd, doch waarbij altijd in het oog werd gehouden niet de zaak, maar het woord gematigdheid. En deze werd altijd min of meer gewijzigd naar de heerschende religieuse opinie van het land, waarin men leefde.

Dusdanig was de toestand in ons land, in den tijd, waarin wij het leven zijn ingetreden; doch de religieuse en politieke gevoelens van den schrijver kon men nog altijd zeer wel onderscheiden.

De bronnenstudie heeft gelegenheid gegeven tot datgeen, wat men „reconstructie der geschiedenis" (een onjuist woord) heeft genoemd. Ook deze benaming is aanvankelijk gebruikt geworden tegen de aanhangers en verspreiders van het jongere systeem van historiebeschouwing.

De *Papiers d'état du Cardinal Granvelle* door een Franschman, Weiss, uitgegeven; de *Archives générales de la Maison d'Orange*, welke aan Groen van Prinsterer een onverwelkbaren roem hebben geschonken; de *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, uitgegeven door Gachard, en de *Correspondance de Philippe II* door denzelfden; nog andere bronnenstudiën, te vele om te noemen, hebben zoodanige omkeering in de oudere en „schoolmeesterachtige" opinie gebracht, dat men althans zooverre gekomen is om „recht tot bestaan" toe te kennen aan de historiebeschouwing van mannen, zooals b.v.

Mgr. Smits in Nederland en van vele anderen. In Brittannië is hetzelfde het geval geweest. In dat rijk, waar het Anglicanisme meer en meer terugkeert tot het Katholicisme, is men terstond na de *Emancipatie* in 1829 overgegaan tot juistere waardeering van de Algemeene Kerk en van het „Roomsche geloof". Allengs is men begonnen in te zien, dat b. v. Kardinaal Allen, op het einde der XVIe Eeuw, niet „zoo geheel en al" ongelijk heeft gehad; dat „de opkomst der Britsche macht" niet in onafscheidbaar verband heeft gestaan met het Protestantisme; dat Elizabeth Tudor geene „heilige" is geweest, en vooral niet *The Virgin Queen*; dat de *Sterrenkamer* van hare dagen even vervolgziek is geweest als de „Spaansche Inquisitie". Men is er toe gekomen om b.v. Lingard niet geheel en al te beschouwen als een *reconstructeur der historie*! Men heeft zich met ijver op de „bronnenstudie" toegelegd; vele onuitgegeven documenten of vroegere, tot nog toe bijna onbekende, schrijvers zijn bekend gemaakt geworden. Door de logische gevolgtrekking der eene zaak tot de andere is men er ook toe gekomen om niet meer onvoorwaardelijk te gelooven aan hetgeen tot nog toe als „officiëele historiebeschouwing" vast stond.

De gevolgen dier „reactie" zijn dan ook niet achterwege gebleven. Om één enkel voorbeeld aan te halen — en hoevelen hebben in hetzelfde geval verkeerd als ik? — vroeger heb ik geloofd aan hetgeen Robertson (een Schot der XVIIIe eeuw) en Mignet (een Franschman dezer eeuw) hebben verhaald omtrent het leven en den dood van Maria Stuart. Maar thans gaat al meer en meer het licht op omtrent het droevig tooneel, waarvan het schavot te Fotheringhay de ontknooping is geweest!

Maria Stuart, het slachtoffer van de Reformatie der XVIe eeuw, Maria Antoinette van Habsburg, het slachtoffer van de Revolutie der XVIIIe eeuw. Beiden schoon als vrouw; beiden koninginnen van Frankrijk; beiden in hunne jonge jaren bovenmate „gevierd en aangebeden", in latere jaren bovenmate gelasterd, zoo zelfs, dat ernstige mannen er aan geloofd hebben; beiden niet slechts *poëtische*, maar ook hoogst *dramatische* figuren, die romanschrijvers en tooneelschrijvers, en met dezen niet alleen de „intellectueele lieden", maar zelfs de „groote bent", het *profanum vulgus*, in spanning en tot partijkeuze hebben gebracht, ja zelfs tot tranen toe geroerd hebben. Maria Stuart, zoo juist geschilderd in een

treurspel van Vondel en zoo onjuist door Schiller! Maria Antoinette, het onderwerp voor zoovele drama's, treurspelen en romans van de XIXe eeuw, meestal noch door den schrijver noch door de lezers eenigermate gekend, veel minder begrepen; door allen schier belasterd en in een hatelijk daglicht gesteld; en toch èn als echtgenoote èn als moeder èn als koningin schier in alle opzichten zooveel belangstelling, zooveel bewondering waardig! Zoo schrijft men de historie, zoo wordt de historie vervalscht, niet slechts voor en door geleerde mannen maar vóóral voor de natiën, die de boeken der geschiedenis zullen lezen om.... daardoor geheel en al op het dwaalspoor gebracht te worden! Arme geleerden, arme volksleiders, die, in plaats van brooden, steenen bieden aan het arme volk, dat hunne steenen voor brooden aanneemt en daarmede de thans niet meer arme, doch verheerlijkte vrouwen in hare beeltenissen (*in effigie*) zou willen steenigen!

Twee mannen, de een een *heros* in de poëzie, de andere een *heros* in de historiewetenschap, hebben Maria Stuart verheerlijkt, den haar toegeworpen blaam glansrijk wederlegd en hare „gemartelde majesteit" verdedigd: Joost van den Vondel en Baron Kervijn van Lettenhove!

Vondel heeft voor zijne *Maria Stuart of gemartelde majesteit* onder haar afbeeldsel geschreven:

„Zoo bloeide **Stuarts** jeught, eer haet heur hooft zagh rollen,
Eerze, op 't verwoet schavot, van hartewee gezwollen,
Onnoozel storf, onthalst naer die gesmede Wet.
Zoo wert **Marie** omhelst van nicht **Elizabeth**.
Twee punten hebben haer de bijl door 't vleesch gedreven,
Haer erfrecht tot de Kroon en haer Katholisch leven" 1).

Omtrent dit treurspel, dat trouwens, zooals reeds van Lennep deed opmerken, „meer van een tooneelmatig lijdenstafereel dan van een eigenlijk tooneelwerk, vol verrassende werkingen en levensvolle beweging, heeft", merkte van Vloten op: „als men weet, kwam de uitgave den dichter op een boete van 180 guldens te staan, waartoe hem Schout en Schepenen, op het drijven zijner gereformeerde tegenstanders, veroordeelden, doch die zijn uitgever, De Wees, voor hem betaalde, daar hij zooveel meer dan dat

1) Van Lennep, V, 430.

door den verkoop zijner exemplaren gewonnen had. Ook aan berijmde tegenschriften, daaronder een zoogenoemd treurspel met den titel van: *Ongeblankette Maria Stuart* ontbrak het niet, wier makers op hunne beurt nu door Jan Vos als galbrakende rijmers, meer heftig dan smaakvol, doch anders welverdiend gehekeld werden". De Calvinistische Schout en Schepenen van Amsterdam werden tot zoo iets wel genoodzaakt door het angstgeschreeuw der dominees tegen de „paepsche stoutigheden" van den grooten Nederlandschen dichter.

Wat door den grooten poëet (hier *vates*) reeds òf vooraf geweten, òf vooraf door *intuitie* gevoeld werd, is drie eeuwen later door een groot historieschrijver aangetoond: door Baron Kervijn van Lettenhove. Deze is, in de laatste jaren, door *Les Gueux et les Huguenots* genoeg bekend, niet als een maker van historieboekjes, maar als een der eerste en der beste historieschrijvers van onzen tijd. Over hem en zijn werk is reeds in *De Katholiek* en in *Onze Wachter* genoeg gesproken, dan dat wij dit hier behoeven te herhalen.

De geschiedenis, verhaald in *Les Gueux et les Huguenots*, moest herhaaldelijk de aandacht vestigen op de politiek van andere landen, niet het minst op de geestverwanten: de Hugenooten van Frankrijk en de Calvinisten in de Nederlanden; doch het allermeest op de politiek van Elizabeth Tudor en van de Puriteinen in Engeland en in Schotland. Van daar, dat de onvermoeide historieschrijver noodwendig het oog moest laten vallen op de historie van Maria Stuart, koningin van Schotland, koninginweduwe van één der drie laatste Valois, met wien dit schitterend koningsgeslacht is uitgestorven; op haar, die door misschien de helft der Engelschen als wettige koningin, door schier allen als wettige troonopvolgster van Engeland werd beschouwd.

Omtrent zijn werk zegt Kervijn van Lettenhove: „De studie, die ik onderneem, zal slechts loopen over het tweede tijdvak, waarin Maria Stuart een allerdroevigt leven, door een wreeden dood zag eindigen: *miserrimam vitam pessima morte*.... Thans, nu wij, na een lang tijdsverloop, de gebeurtenissen beter kunnen beoordeelen, is het vooral noodig om de oorzaken op te sporen, en aan te toonen, hoe de nicht der Guises, waarin men de katholieke erfgename van den troon van Engeland vreesde, voor alles het slachtoffer was van de onverzoenbare wraak der puriteinsche sekte. Het tafereel der kuiperijen, die gespannen werden om de arme gevangene in

het verderf te storten, behoort tot de geschiedenis. Wij [K. v. L.] zullen trachten in de oorspronkelijke documenten het voetspoor na te vorschen van de meest trouwelooze „machinatiën"; wij zullen het werk der vervalschers bij iederen stap onthullen; en ondanks de duisternissen, waaronder zij gedacht hebben zich te kunnen verbergen, zal het ons wellicht gegeven zijn eenig licht te verspreiden over hunne uitvindingen en over hunne lagen. Althans geen arbeid is gespaard om dit doel te bereiken. De uitgebreide verzamelingen van het *Record Office* en van het *British Museum* zijn met zorg nagezien. De markies van Salisbury heeft met ware beleefdheid ons de rijke archieven van het kasteel van Hatfield laten onderzoeken".

Hatfield bevat de archieven, nagelaten door Robert Cecil, eersten minister van Elizabeth Tudor, bekend onder den naam van Lord Burleigh. De markies van Salisbury is de nazaat van dien minister. Het is bekend, hoe in de XVIe en XVIIe eeuw gewichtige staatspapieren verzeild (?) geraakt zijn in de archieven van staatsdienaren.

„En — vervolgt Kervijn verder — dank zij aan de welwillendheid van Lord Calthorpe, hebben wij voor de eerste maal gebruik kunnen maken van de papieren van Robert Beale, die niet alleen klerk is geweest van den Geheimen Raad van Elizabeth, maar ook de voorname acteur is geweest in het drama van Fotheringhay".

Naar onze meening moet men eerder geloof hechten aan een man, die, na dergelijke bewijsstukken met nadenken, met ijver en met kennis van zaken onderzocht te hebben, *volgens geweten* overtuigd is van de onschuld en van het martelaarschap van Maria Stuart, dan dat men het „schuldig" over haar zou uitspreken zonder degelijke, niet vervalschte bewijzen, naar de manier van hen, die slechts gewoon zijn: „jurare in verba magistri". Van den nazaat der Borluuts, welke in vroegere eeuwen als de „Keerlen van Vlaanderen" gestreden hebben voor Vlaanderens vrijheid, zal men, zonder overgroote partijdigheid, toch niet gelooven, dat hij zich aan vervalsching van historische documenten schuldig maakt. En men zal wel dienen te erkennen, dat het werk van den voormaligen Minister van Buitenlandsche Zaken in België, die thans nog blijft de opvolger van Gachard, niet vruchteloos is geweest, al mogen ook sommige bladen, die „liberaal" willen heeten, zich uitermate daarover geërgerd hebben. Of eischt het publiek belang het voortduren eener dwaling, die eene *leugen* en eene *misdaad* heeft voortgebracht?

De geschiedenis en het noodlottig einde van Maria Stuart op het schavot zijn algemeen genoeg bekend, ook door onjuiste historie, door roman en door treurspel: wij behoeven dus daarover niet verder uit te weiden, wij willen slechts een enkel woord zeggen over het werk van Kervijn van Lettenhove.

Zijn werk behandelt: 1° l'oeuvre puritaine, 2° het proces, 3° de terechtstelling. Deze drie punten zijn belangrijk genoeg en ook uitgebreid genoeg om het werk zelf te lezen en te herlezen. Kervijn heeft geen motto voor zijn werk. Wanneer wij hem er een hadden mogen aanraden, dan zou het geweest zijn, wat Barante heeft gesteld voor zijn *Histoire de la convention nationale*: „jus datum sceleri". Immers: de *conscientieuse* historie is ook eene jury, die vonnis velt „over de misdaad". Laten wij niets anders doen dan den inhoud van het werk van Kervijn van Lettenhove „resumeeren".

I. L'oeuvre puritaine. Wie zijn de aanleggers geweest van het drama Maria Stuart, dat van 1585 tot 1587 is gespeeld? Antwoord van Kervijn: de Puriteinen. Zij zijn dit geweest door hunne aanklachten, beschuldigingen, politieken invloed en vreesaanjagingen bij Elizabeth Tudor. Evenals de Calvinisten in de Nederlanden zoo de Puriteinen in Brittannië. Zooals wij elders 1) reeds gezegd hebben: „Voor een Puritein, die geheel en al te goeder trouw was en niet — gelijk velen — zich het „Puritanisme" als een masker over het alledaagsch gezicht had getrokken, was de komst van het „Rijk Gods" het „eenig noodige"; al het overige was ijdelheid, zoo niet erger. De wereldlijke regeering, de inrichting van den staat, was voor hen eene zaak van ondergeschikt belang, behoudens ééne voorwaarde, dat de regeering namelijk het zich tot plicht en roeping stelde om het „Godsrijk" te verspreiden en aan den „Baalsdienst" van afgoderij en van ketterij een onverzoenlijken krijg te verklaren. Immers waren deze allen niet gelijk aan het gevloekte geslacht van Amalec en Edom tegenover de ware Israëlieten, tegenover het uitverkoren volk van God? Naast de „afgoderij" en de „superstitiën" van het pausdom waren ketterijen een gruwel in Gods oogen, waren de bezoekingen, welke het uitverkoren volk moest ondergaan, eene straf des Heeren, omdat het volk zelf, omdat de koning en de vorsten van dat volk flauwhartig hadden geduld, dat Gods wetten werden over-

1) *Geschiedenis der kerkelijke en politieke geschillen in de Nederlanden in de XVIe en XVIIe eeuw*, I, bl. 123.

treden; omdat zij in bondgenootschap getreden waren met de afgodendienaars; of omdat zij aan vreemde dwaalleeraars, valsche profeten, niet de scherpte des zwaards hadden laten gevoelen. Wanneer men op eigen grond heulde met het ,,pausdom" of de ketterijen liet tieren, was dit een allergrootste ergernis in het oog van den Calvinist [of Puritein]: met de „ware religie" toch ging zoowel des menschen ziel als het welzijn van den staat te gronde".

Onder en met de Puriteinen speelden een voorname rol: Robert Dudley, graaf van Leicester, en Francis Walsingham, Secretaris van Staat, zooveel ongeveer als Minister van Buitenlandsche Zaken.

Leycester is genoeg aan ons Nederlanders bekend door de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw*" 1): „Laaghartig, wreed, geldgierig en verkwistend te gelijk, kruipend voor de koningin, terwijl hij hoogmoedig, verwaten en trotsch jegens een ieder was, een wellusteling, die de eer van een tal van vrouwen aan zijne vuige begeerte opofferde, wraakgierig en listig, is Leycester, een der verachtelijkste karakters in de geschiedenis van ons vaderland [en van Engeland]. Zijne bekwaamheden als veldheer en als staatsman waren beneden het middelmatige. Ondanks dit alles, was hij de afgod der koningin [Elizabeth], omdat hij met haar, terwijl zij beiden reeds over de vijftig jaren waren, den verliefde speelde, en te gelijk voor eene wijl de afgod van de Ultra-Calvinisten, omdat hij den mond vol had van de tale Kanaäns en hun het vooruitzicht gaf naar hartelust de gehate, afgodische Papisten te mogen vervolgen" 2).

Kervijn zegt van Walsingham op gezag van den Franschen gezant: „Hij was een zeer bekwaam man, en die bij zijne vorstin [Elizabeth] veel geloof vond, een man geschikt voor zaken en met veel verstand; maar zoo hartstochtelijk in zaken van godsdienst, dat hij daarvoor alléén van de wijsste en bezadigste raadgevingen afweek" 3).

Leycester en Walsingham vreesden in Maria Stuart de vorstin, die, krachtens haar erfrecht, bij het minste toeval zou kunnen geroepen worden om den troon van haren overgrootvader, Hendrik VII, te bestijgen. De rol van Walsingham en van diens vrienden bestond er in om Elizabeth te wijzen op het vuur, dat eene vlam zou veroorzaken, waarin zij zelve zou tenondergaan,

1) Deel IV, Hoofdstuk III.

2) L. c. bl. 153.

3) Kervijn van L. *Marie Stuart*, I, p. 54.

en om haar tot heftige besluiten aan te hitsen. De vlammen, welke men voor hare oogen doet flikkeren, zijn de komplotten, welke men haar maalt, als gesmeed te zijn door de Katholieken om haar zelfs tot op den troon te treffen. „Het gerucht liep algemeen door Engeland en door geheel Europa — zegt het rapport van Chateauneuf, Fransch gezant in Engeland in de dagen van Maria Stuart en van Elizabeth — dat de voornaamste Heeren van den Geheimen Raad van Engeland naar niets ijveriger trachtten dan om koningin Elizabeth over te halen de koningin van Schotland ter dood te doen brengen; dat zij bij zulke gelegenheid haar overtuigden, dat de Paus, de koning van Spanje (le roy catholique) en het huis van Guise, nauwe verwanten van de koningin van Schotland, en alle katholieke Engelschen dagelijks lagen legden en ondernemingen waagden om koningin Elizabeth te vermoorden"1).

Alle logens zijn verspreid en geloofd geworden, waarmede Maria Stuart in het hatelijkste en verachtelijkste daglicht is gesteld, alsof zij eene overspeelster ware geweest: dat haar echtgenoot Rizzio (een Italiaanschen luitspeler) heeft doen vermoorden als haren medeplichtige in het overspel en dat zij daarom haren echtgenoot Darnley heeft laten vermoorden, ofschoon thans als eene zekere zaak de medeplichtigheid van Elizabeth aan den moord van Darnley is aangetoond 2). Walsingham had den meester van Gray last gegeven alle gelegenheden aan te grijpen om koning Jacob van Schotland te overtuigen, dat zijne moeder zijnen vader (Darnley) had laten vermoorden 3). Een samenspanning van verklikkers, van geheime agenten, van verraders, die alle geheimen, tot zelfs de minst beduidende daden van de gevangen koningin overbrachten aan hare bitterste vijanden; een samenspanning van vervalschers van geschriften, die haar voor het gerecht werden voorgelegd, en waarvan zij met waardigheid de valschheid aantoonde, maar die toch aan haar zijn toegekend: in één woord, er is geen middel nagelaten om haar naar waarheid met Vondel de „Gemartelde Majesteit" te mogen noemen!

De arme koningin van Schotland was dan als door een net van kuiperijen en van intriganten omweven. Om slechts eenige namen der medehelpers — in meer of mindere mate — te noemen:

1) L. c. p. 175.

2) L. c. II, p. 310 (noot).

3) L. c. II, p. 171.

Gilbert Gifford, Poley, Savage, Mawde, Ballard (een priester, die later op het schavot stierf) Nau, Curle. De één werd het uit zwakheid van karakter, de ander, omdat hij door hooger geplaatste en behendiger aanblazers werd aangezet tot misdaden, waarvan hij de gevolgen niet doorzag. De meester van Gray en Archibald Douglas — beiden eerst Katholiek, later Puriteinen — schreven aan elkander, de laatstgenoemde aan den ander: „Ga met veel voorzichtigheid te werk om alle bezwaren te vermijden, verlies alleen niet uit het oog, dat de raad van de eerlijke lui [d. i. der Puriteinen] eischt, dat men haar [Maria Stuart] ter zijde stelle [d. i. dat men haar van kant make]". En eenige dagen later schreef de meester van Gray aan Douglas: „Het leven van M. Stuart is eene bedreiging voor ons, dat men haar dus van kant make".

De indruk, welken de dood van Willem van Oranje (10 Juli 1584) in Engeland maakte, en de herinnering aan den Bartholomeusnacht (24 Aug. 1572) in Engeland was sterk en hielpen niet weinig de inzichten der Puriteinen. Geen grooter gevaar, meende men, dan de triumf van Maria Stuart. Onder den invloed van den dorst naar wraak, opgewekt door den moord van Willem den Zwijger, en van een steeds vinniger haat tegen de koningin van Schotland wordt het Parlement in 1584 gekozen. De invloed der Puriteinen in dat Parlement was grooter dan vroeger. Men vindt in het geheimboekje der *memoranda* van Walsingham voor 1584 aangeteekend: „Een nieuw statuut voor het Parlement, waarbij de vervallenverklaring van den troon wordt uitgesproken voor ieder, die eenige troebelen zal veroorzaken voor Hare Majesteit [Elizabeth] gedurende haar leven. — De *Associatie* aanmoedigen" 1). Bovendien bezit men de „minuut" van de statuten der *Associatie*, verbeterd door de hand van Walsingham 2). Maria Stuart kon zich niet vergissen omtrent het doel der *Associatie*: „Het is een plan, gemaakt tusschen de Puriteinen van Engeland, om mij te doen veroordeelen en mij onbekwaam te verklaren tot troonsopvolgster door het Parlement", waarin zij de voornaamsten hunner partij hadden doen kiezen 3). Elizabeth bevestigde deze akte van het Parlement, het werk der *Associatie*, den 24en December 1584.

In het volgende jaar geschiedde de samenzweering van Babington en diens vrienden. Ook in dit proces hebben „agents provocateurs", vervalschte brieven en dergelijke, in de XVIe eeuw zeer

1) L. c. I, p. 65.
2) L. c. p. 65.
3) L c. p. 70.

onschuldige(?), zaken een groote rol gespeeld, te zamen met eenige woorden, die wij thans slechts „onvoorzichtigheden van jongelieden" zouden noemen. Veertien personen bestegen daarvoor het schavot. De samenzweering (?) van Babington werd in verband gebracht met de zaak van Maria Stuart. Hoogstens was het plan der jongelieden om de koningin van Schotland uit hare gevangenis te verlossen; doch het is verklaard geworden als eene samenzweering om Elizabeth Tudor, koningin van Engeland, te vermoorden!

II. Het Proces. Het lijden van Maria Stuart in hare laatste levensmaanden, hare overbrengst naar Chartley, later naar het kasteel van Foteringhay, de commissie, benoemd om haar proces op te maken, zullen wij niet op nieuw beschrijven; het tweede deel van Kervijns belangrijk werk is daarover allerbelangrijkst: hij heeft geput, zooals men weet, uit allerbelangrijkste, meestal nog onuitgegevene, documenten. In de laatste gevangenis is Maria Stuart bewaakt geworden door Amyas Powlet, een vinnig Puritein. „Maar Powlet, hoe onverzoenlijk zijn haat ook mocht wezen, was geene lage moordenaar" 1). Den 16n October 1586 werd de benoeming der commissie, ingesteld om vonnis te vellen over Maria Stuart, onderteekend door Elizabeth. Deze commissie bestond uit drie en veertig personen, waarvan drie en twintig Pairs. Acht daarvan waren afwezig, waarvoor acht Officieren van de Kroon plaatsvervangers werden. Onder die Pairs was de graaf van Kent, de graaf van Shrewsbury (een Talbot) en meer andere Lords. Weinige dagen na den 16n October kwam Powlet, gevolgd door de commissarissen, aan de koningin van Schotland mededeelen, dat zij was betrokken in eene samenzweering om de koningin van Engeland ter dood te brengen, en zich ook schuldig gemaakt had aan eene misdaad, waartegen het statuut van 1584 had voorzien. Het antwoord van Maria Stuart was: „Ik ben eene vreemdelinge, niet onderworpen aan uwe wetten; maar ik erken, dat ik eene katholieke ben en ik ben bereid dáárvoor de laatste droppelen van mijn bloed te vergieten. Is dat mijne misdaad, spaar mij dan niet, want ik zal mij gelukkig achten zoo God mij de genade schenkt om voor Zijne zaak te sterven" 2). Tot aan het laatste oogenblik toe bewaarde Maria Stuart hare waardigheid en kalmte. Zij scheen gelukkig, dat het einde van haar lijden zou zijn, voor zulk een heilige zaak te sterven.

---

1) L. c. II, p. 18.

2) L. c. II, p. 27.

III. De Terechtstelling. Deze geschiedde den 18n Februari 1587 in eene daartoe bereide zaal van het kasteel Fotheringhay. Het aarzelen van Elizabeth Tudor om den „warrant" te teekenen; hoe deze haar (quasi) tegen haren zin werd afgeperst; hare gramschap, nadat zij de terechtstelling vernomen had; hoe zij zich voor Europa zocht te verdedigen, dit alles verhaalt ons Kervijn. Zoo ook schetst Kervijn tamelijk uitvoerig — men vergete niet dat de dood van Maria Stuart en de geschiedenis van *Les Gueux et les Huguenots* met elkander in één oorzakelijk verband staan — de pogingen tot tusschenkomst van Philips II van Spanje, wiens „jaloezie en traagheid" met elkander samenwerkten om de onoverwinnelijke vloot en Parma's bedoelingen nutteloos te maken; van Hendrik III van Frankrijk en van den hertog van Guise; van Jacob VI van Schotland, wien Mignet noemt: „een jonge, gekroonde sofist, evenzeer zonder waardigheid, als zonder hart".

Maria, koningin van Schotland, rust in het graf naast Catharina van Arragon in eene kapel van Peterborough. Van daar heeft Jacob, koning van Engeland en Schotland, haar zielloos overschot laten overbrengen naar de abdij van Westminster.

Vondel laat in zijne *Maria Stuart of Gemartelde Majesteit* den biechtvader, na het vernemen van haar uiteinde, aldus spreken:

„O zalige Katryn! ô bloem van Arragon!
Die nu zoo lieflijck slaept, men zagh u, als een zon,
In tranen ondergaen, terwijl uw deughden bloncken;
En zal uw wedergâ, Marie, neergezoncken
Beneffens uwe kist, en onder eenen zerck
Verzellen uw gebeente, in Godts ontwijde kerck;
Zoo troost malkandre nog. Hoe past ghy twee te gader
In leven en in doot! De moeder en de vader
Verdruckten u te hardt, en buiten schijn van schult;
De dochter leerde dees de lessen van gedult:
Het strecke u beide omhoogh tot rijcker martelzegen;
Terwijl wy hier benaeut, gekerckert, en verlegen,
Ons spieglen aan uw kruis, der vromen eigen lot.
Zoo groeie en bloei de Kerck: zoo ga men recht naer Godt" 1).

Westwoud, 20 Juli 1890. Dr. W. J. F. NUYENS.

1) L. c. p. 166.

2) v. Lennep, V, bl. 498.

De Voorrechten en Deugden van de Allerh. Maagd en Moeder Gods Maria In godvruchtige lezingen voor iederen dag der maand Mei. Door een R. K. Priester. Tweede vermeerderde druk. Tilburg, Stoomdrukkerij van het R. K. Jongens-Weeshuis, 1887.

In dit boekje vereer ik een oud en hooggeschat weldoener en vriend. Reeds drie jaren achtereen heb ik met groot genoegen en veel opwekking het gebruikt tot eigen stichting. Het is mij dierbaar geworden en het zal mij dierbaar blijven. Gaarne zag ik het dan ook in handen van alle ware vereerders van onze goede Moeder Maria. Zij ook kunnen, even als ik, veel vrucht er uit trekken en de eerw. geestelijken vinden er een grooten schat van gedachten om leerrijke en stichtende voordrachten te houden, geschikt om diepen indruk op het Christen-volk te maken.

Jammer is het, dat de naam van den eerw. schrijver ons verborgen wordt gehouden; alleen bescheiden nederigheid kan hiervan de reden zijn, want de schrijver behoeft waarlijk niet te schromen om aan het lezende publiek bekend te zijn. Maar al blijft hij ongenoemd, zijn doel is volkomen bereikt. Hij wil dit boekje „als een nederig bloempje, gestoken in den voor Maria bestemden feestruiker" beschouwd zien; hij wenscht „de verdere werkjes over Maria niet in vergetelheid te brengen, maar de lezers te vermenigvuldigen"; hij tracht „de voortbrengselen der godsdienstige pers, volgens de herhaald uitgedrukte verlangens van Z. H. Leo XIII, binnen het bereik van een ieder te brengen"; vervuld van „eerbied jegens de verhevene Moeder Gods, biedt hij haar dit werkje aan, van hare goedheid hopende, dat zij het zal willen aannemen als een bewijs van dankbaarheid voor de menigvuldige weldaden, welke hare moederliefde hem heeft bewezen".

Dit doel, zeiden wij, is zeker bereikt, en het werkje beantwoordt volkomen aan zijn titel. Doorzie slechts den inhoud, en gij vindt in dit boekske Maria geschetst in hare onbevlekte ontvangenis, in hare waardigheid van Moeder Gods, in hare heiligheid (in deze volgorde hadden wij liever dan in de door den schrijver gekozene deze drie hoofdstukken behandeld gezien). Daarna wordt Maria ons voorgesteld als voorbeeld van de jeugdige jaren — van ware godsvrucht — van liefde tot Jesus — van zelfopoffering en grootmoedigheid — van verlangen naar het hemelsche — van zuiverheid — van gebed — van verachting des men-

schelijken opzichts — van ootmoedigheid — van zachtmoedigheid — van gehoorzaamheid — van naastenliefde — van overgeving aan Gods wil.

Tegenover die verhevenheid in waardigheid en heiligheid, hebben wij, hare kinderen, vele dringende verplichtingen te vervullen. Wij moeten Maria vereeren in hare grootheid en navolgen in hare deugden. Derhalve zij haar gewijd : onze eerbied, onze liefde en ons vertrouwen, en onze navolging. Mij wil het voorkomen, dat laatstgenoemde verplichting in één hoofdstuk behandeld, op uitgebreidere behandeling aanspraak had mogen maken. Door het vervullen van dien plicht toch wordt aan Maria de welgevalligste eer bewezen, verwerven wij het zekerste hare voorbede en worden aan den vereerder van de Moeder des Heeren de rijkste voordeelen gewaarborgd. Evenwel gebiedt ons de billijkheid te erkennen, dat de eerw. schrijver gedeeltelijk aan onze verlangens te gemoet is gekomen in de twee hoofdstukken, waarin hij bewijst, dat de godsvrucht tot Maria allerzoetst en allervoordeeligst is.

Ten laatste wordt Maria den godvruchtigen lezer voorgesteld als „afschrik voor de zonde inboezemend, als ons op den weg naar den Hemel helpend, als de toevlucht der zondaren, als de schrik der duivelen en als de hoop onzer zaligheid".

Dat de eerw. schrijver aan ieder, die naar leering zoekt en om opwekking vraagt, een rijkdom van gedachten biedt, die moeilijk zal overtroffen worden, bewijst dit vluchtig overzicht van den inhoud. Dat eene tweede verdienste, namelijk helderheid van voorstelling, een ernstig-gemoedelijke toon en overtuigende betoogtrant hem de dankbaarheid aller kinderen van Maria verzekert, zal door een ieder erkend worden, die ook maar een enkel hoofdstuk met aandacht doorleest. Eere ook aan de drukkerij, welke deze treffende gedachten in een net en sierlijk gewaad gestoken heeft: trouwens, wij zijn van haar niet anders gewend.

H. J. H. RUSCHEBLATT.

LETTERLOOVER.

WAT POËZIE IS.

Wat Poëzie is, zal 'k u zeggen? — Neen,
Dat leert geen uitleg, maar 't gevoel alleen.
Zij is een engel, die met reine hand
Bloemslingers langs ons doornig voetpad spant.
Zij is de wijsheid, die, in eenvouds kleed
Haar weg gaand, niet één bloemetje vertreedt,
Maar oog heeft voor der zonnestofjes dans
Zoo goed als voor der hemelbollen glans,
Door alles, wat haar treft en streelt of roert,
Tot hooger geestenwereld opgevoerd.
Zij is het heimwee, dat ten Hemel schouwt,
Wanneer des levens kwelling 't hart benauwt.
Ze is de onbedorven, reine menschlijkheid,
Die zich — een kind — in 't schoon der aard vermeit;
De vrijheid, die de vleuglen opwaarts rept;
Een hemelstar, die licht in 't duister schept.
Zij is de vogel, die in dartle vlucht
Al jubelend opstijgt in de blauwe lucht;
De bloem, die op het veld in 't wilde groeit,
Door geen tuinier gekoesterd noch besproeid;
De droom, die ons in zoeten sluimer koost
En over zorg en leed en kommer troost.
Zij is de geurge roos in 's levens krans,
De jonkheid in haar blijdsten zonneglans;
De lente, die, op 't aardrijk afgedaald,
Met frissche verven beemd en woud bemaalt;
De regenboog, ons heerlijk opgegaan,

Als leed en lust zich menglen in een traan;
De zon, die warmte brengt en licht en gloed;
De ster, die ons door 't wolkfloers minlijk groet.
Ze is de adelaar, die zich in ether baadt,
De nachtegaal, die in het boschje slaat;
Een beek, die ruischend door de weide vloeit;
Een vlinder, die met zoele windjes stoeit.
Zij is de storm, die door het luchtruim raast,
En 't suizelen, dat door de bloesems blaast.
Al wat ge kent voor schoons en groots en goeds,
Voor geest en hart veredelends en zoets;
Al wat den wanklank stemt tot harmonie,
O, noem dat veilig echte Poëzie!

(*Vrij gevolgd.*) J. R. VAN DER LANS.

DE VULGAAT DER MIDDELEEUWEN.

Zooals bovenstaand opschrift aanwijst, worden hier de lotgevallen verhaald onzer latijnsche bijbelvertaling na de dagen van Hiëronymus tot den tijd der Hervorming. Uiteraard echter is een volledig verhaal haast onmogelijk. Het veld der historie, dat doorwandeld moet worden, strekt verre zich uit, en over dat wijde veld hangt veel donkerheid. Maar ook een onvolmaakt overzicht van dit tijdperk heeft nog zijn nut. Wij zullen ons althans aan de godvruchtige wetenschap der vaderen spiegelen, terwijl wij dankbaar de wijze bezorgdheid gedenken, waarmede zij voortdurend geijverd hebben om het in de H. Schriften vervatte woord Gods te bewaren, om vooral de *Vulgaat* als een kostelijk erfdeel ongeschonden ons achter te laten.

I.

Het tekstbederf der oude *Itala* was een eerste aanleiding geweest voor Hiëronymus om zijn nieuwe bijbelbewerking te beginnen, maar spoedig ondervond hij eveneens, dat ook zijn werk tegen die ziekte der handschriften niet gevrijwaard zou blijven. En bleek het voor hem reeds ondoenlijk alle fouten zijner afschrijvers te verhinderen en voor de volkomene overeenstemming tusschen het overgeschrevene en het oorspronkelijke borg te staan, hoeveel meer moest zulks voor anderen

in latere tijden onmogelijk worden. Naarmate dan de nieuwe bijbelbewerking in meerdere afschriften steeds verder de heerschappij uitbreidde, verminderde allengs hare eerste tekstzuiverheid. En hieraan had niet enkel het achteloos afschrijven schuld. Meer nog misdeed eene overdrevene gehechtheid aan de *Itala*. Dikwijls werd uit die oude vertaling het een en ander in de nieuwe ingelascht. En bleef ook alle boos opzet buiten spel, bedreigde het tekstbederf even als vroeger veel meer den uiterlijken woordvorm dan den zakelijken inhoud, toch was de kwaal te ernstig om niet de aandacht te trekken van allen, aan wie het heil der christenheid ter harte ging.

Aanstonds stelden dan ook de beste zonen der Kerk, geleerden en heiligen, alles in het werk om den bijbeltekst in zijn oorspronkelijken staat te handhaven en voor schadelijke verandering te bewaren. Hiervan biedt al de zesde eeuw een opmerkelijk voorbeeld in den vermaarden Cassiodorus († 570), die zijne zorgen voor de tekstreinheid zelfs tot *Itala* en *Septuagint* uitstrekte. Persoonlijk verbeterde hij naar vroegere handschriften de Psalmen, Profeten en Apostel-brieven van den Hiëronymiaanschen tekst en gaf tevens aan zijne kloosterlingen wijze regelen om de nieuwe bijbelafschriften zoo feilloos mogelijk te vervaardigen en van ingeslopene fouten de oude te zuiveren. Bij het afschrijven der beste codices moest de overgeleverde woordvorm en het oorspronkelijk taalkarakter trouw bewaard blijven en alleen, wanneer het vergelijken der latijnsche lezingen tot geene zekerheid leidde, behoorde de grondtekst geraadpleegd te worden. Zoo de voorzichtige abt ook buiten den kloos-

terkring genoeg invloed bezeten had, ware wellicht aan het kwaad paal en perk gesteld. Nu echter woekerde het in de zevende en achtste eeuw voort. Ten laatste ondernam de geleerde vertrouweling van Karel den Groote, Alcuïnus, op last van zijn hoogen gebieder een nieuwe herziening der latijnsche bijbelboeken. Hij maakte hierbij van den hebreeuwschen en griekschen grondtekst geen gebruik, maar raadpleegde eenvoudig de oudere en betere handschriften der gebruikelijke vertaling, en na op die wijze den tekst van Hiëronymus zoo goed mogelijk hersteld te hebben, zond hij in het jaar 801 zijnen arbeid als kerstgeschenk aan zijn keizerlijken meester te Rome. Gelijk te verwachten was, genoot deze tekstherziening dadelijk aanzien en invloed in heel het frankische rijk, zoodat elke andere latijnsche bijbeltekst er in waarde verminderde. Van daar dat de meeste bijbelafschriften van de negende tot de dertiende eeuw naar deze tekstzuivering genomen zijn, welke gewoonlijk *Biblia Alcuini* of *Biblia Caroli Magni* genoemd wordt.

Ook Alcuïnus, al keerde hij het tekstverval voor een tijd, kon het voor de toekomst niet weren. Wel werd de zuivere tekstvorm algemeen een zwaarwichtig belang gerekend, wel gold vooral in de kloosters het verbeteren der oude en het nauwgezet vervaardigen der nieuwe afschriften als een godgevallig werk, maar niet alle afschrijvers waren even kundig en keurig, onvrijwillige schrijffouten en willekeurige veranderingen bleven in de volgende eeuwen steeds nieuwe tekstherziening noodzakelijk maken. Tot de groote mannen, die zich met die taak hebben bezig gehouden, behooren onder meer-

deren in de elfde eeuw de H. Petrus Damianus en Lanfranc, aartsbisschop van Kantelberg, in de twaalfde eeuw de heilige abt van Citeaux, Stephanus (Harding). Vooral moet laatstgenoemde herdacht worden. De tekstverwildering was in zijne dagen verre gevorderd. Nicolaus Diaconus herhaalde de klacht van Hiëronymus en betuigde bijkans even zoo veel verschillende bijbelteksten als bijbelafschriften te hebben gevonden, en reeds vroeger had een ander tijdgenoot, Hugo van St. Victor, geklaagd, dat door het willekeurig dooreenwarren van verschillende vertalingen in den eenen bijbeltekst bijna alle zekerheid aangaande den eigenlijken tekstvorm en zijn bewerker verloren was. Met die verschillende vertalingen bedoelde hij de lezingen der *Itala* en de veelvuldige aanhalingen uit de werken der Vaders ook van Hiëronymus, waarin dikwijls onder andere woorden dan die der *Vulgaat* de beteekenis van den grondtekst is weergegeven. Die lezingen en aanhalingen nu werden, gelijk nog de manuscripten uit dien tijd aanwijzen, in plaats van of wel naast de woorden der gebruikelijke vertaling neergeschreven. Men meende op die wijze den vollen zin van Gods woord weer te geven, maar hoe goed de bedoeling van de talrijke tekstverbeteraars in die dagen geweest moge zijn, zeker hebben zij het kwaad der tekstverwarring nog verergerd.

Wat deed nu abt Stephanus? Hij vergeleek niet enkel de nieuwere afschriften der latijnsche bijbelvertaling met een oud handschrift, maar de perken overschrijdend dier gewone wijze van tekstzuivering in de laatste zes eeuwen, raadpleegde hij ook bij twijfelachtige lezing den grondtekst en volgde zoo het voorschrift en voorbeeld van

Cassiodorus en Hiëronymus. Ten opzichte van het Oud Testament vooral had die taak groote bezwaren, wijl de kennis van het Hebreeuwsch bij de Christenen zeldzaam was. Van joodsche geleerden moest de hulp worden ingeroepen. Gelijk hij zelf verhaald heeft, leerde hem nu het vergelijkend onderzoek, dat zijn oud latijnsch handschrift meermalen van de nieuwere afschriften door een korteren tekst verschilde, maar dan gewoonlijk met den hebreeuwschen bijbel overeenstemde. Hieruit afleidend, dat dit meerdere in de latijnsche vertaling niet tot de oorspronkelijke bewerking behoorde, verbeterde hij dan een met zorg geschreven latijnsch bijbelboek der kloosterbibliotheek in dier voege, dat alles, wat in zijn oud handschrift en in den grondtekst ontbrak, als latere toevoeging en inlassching werd veroordeeld en weggenomen. En naar deze tekstherziening, welke voor alle leden der Cisterciënserorde krachtens de heilige gehoorzaamheid verplichtend werd gesteld, moesten voortaan de bijbelafschriften vervaardigd worden.

Met dien arbeid van Stephanus begint een dubbele en belangrijke verandering in het streven der tekstverbetering. Na Alcuïnus was de eenheid van woordvorm altijd meer onbereikbaar geworden, omdat de bijzondere personen, die het herzieningswerk beproefden, buiten hun kring geen invloed hadden, maar voortaan wordt dat werk meer de taak van enkele groote genootschappen en gaan de kloosterorden op het voorbeeld der Cisterciënsers hun bepaalden tekstvorm gebruiken. En werd tot hiertoe alleen het onderzoek der oudste latijnsche handschriften noodig geacht tot herstel van den eersten tekst, met den abt van Citeaux veronderstellen thans de

geleerden in geval van onzekerheid, dat die lezing, welke den grondtekst het meest nabij komt, de vertaling van Hiëronymus zal zijn, en volgens die zienswijze wordt ook de vergelijking met den grondtekst in het vervolg een noodzakelijk hulpmiddel gerekend van toezicht op de zuiverheid der latijnsche bijbelvertaling.

Doch geene poging tot tekstverbetering kon duurzaam nut hebben, zoo niet de vruchten van het onderzoek bewaard bleven, en hierom werden de *epanorthotae* of *correctoria biblica* samengesteld. Dezen naam dragen zoodanige latijnsche bijbelhandschriften, in welke aan den rand en tusschen de regels de verschillende lezingen opgeteekend en beoordeeld zijn op die wijze, dat de ééne echte lezing is aangewezen. Later werden ook die veelvuldige lezingen met de beoordeelingen afzonderlijk afgeschreven, en dergelijke verzamelingen zonder den bijbeltekst, welke bij het verbeteren of vervaardigen der bijbelhandschriften ten handboek strekten, zijn de correctoria in hun tweede gestalte.

Gewoonlijk zijn de critische aanteekeningen der middeleeuwsche correctoria zeer uitgebreid. Behalve de vroegere Vulgaatafschriften worden daar dikwijls de hebreeuwsche en grieksche grondtekst, de lezingen der *Itala*, de schriftverklaringen van Hiëronymus en andere Vaders, alsook de werken der latere schriftuitleggers als hulpmiddelen ter verbetering aangevoerd. Bovendien behandelen die aanteekeningen niet alleen de verscheidenheden en afwijkingen in den tekstzin, in de tekstwoorden en in de plaatsing dier woorden, maar zij bepalen zelfs meermalen de woordspelling, de verdeeling der verzen en het gebruik van schei- en zinteekens. Ook

pogen zij niet zelden elke aanleiding tot nieuwe willekeurige veranderingen te voorkomen, door b. v. de echtheid van ongewone taalkundige zegswijzen nadrukkelijk te betuigen. Wij mogen die groote werken der vroegere bijbelkunde niet onbesproken voorbijgaan.

Eerst echter worde een bloot uitwendige verandering in den tekstvorm onzer latijnsche bijbelboeken even herdacht: de nu nog gebruikelijke kapittelindeeling, welke uit den eersten tijd der dertiende eeuw dagteekent. Zij wordt meestal aan Hugo van St. Caro († 1262) maar met meer recht aan Stephanus Langton († 1228) toegeschreven 1). Wel was reeds vroeger, hoewel niet altijd, de inhoud der bijbelboeken in hoofdstukken afgedeeld, maar zulks geschiedde zeer willekeurig en verschillend in de verschillende handschriften. Terwijl nu Stephanus Langton te Parijs de godgeleerdheid onderwees, maakte hij in den bijbeltekst een betere splitsing der hoofdstukken, welke door de meesten aangenomen werd en ook, met eenige wijziging, in onze *Vulgaat* gevolgd is. Terzelfdertijd werd ook ieder hoofdstuk wederom verdeeld in zeven onderdeelen, die naar een der zeven eerste letters van het alphabet zijn onderscheiden. Aan die alphabetische tekstaanwijzing herinneren nog het romeinsch missaal en brevier. Onze hedendaagsche versindeeling kwam eerst met de tweede Vulgaatuitgave van den boekdrukker Stephanus in 1546 algemeen in gebruik.

II.

Ongeveer ten jare 1226 verscheen te Parijs een nieuwe

---

1) Zie: *Le Muséon*, Août 1889, p. 460.

herziening van den latijnschen bijbeltekst, welke tot nu toe als het eerste correctorium beschouwd is. Van die tekstherziening mag niet worden gezwegen, daar zij, in tallooze afschriften verspreid, grooten invloed heeft uitgeoefend. Zij heet *textus parisius* of *correctio parisiensis*, ook wel *correctio senensis* naar den aartsbisschop van Sens, toen primaat van Gallië, die de kerkelijke goedkeuring verleende. Ook is zij, opmerkelijk genoeg, het eerst van alle tekstuitgaven der Hiëronymiaansche bijbelbewerking met den eerenaam van Vulgaat gesierd geweest. Van dezen parijzer bijbel was langen tijd weinig of niets meer bekend, tot Richard Simon († 1712) het vermoeden opperde, dat de textus parisius een correctorium moest geweest zijn, welke meening door allen gevolgd is, zoodat Vercellone in zijne *Dissertazioni accademiche* (1864) en Kaulen in zijne *Geschichte der Vulg.* (1868) bedoelden tekst als het eerste der groote correctoria aanwijzen. Maar volgens prof. P. Martin 1) in *Le Muséon* (jaarg. 1888—1889) was de parijsche Vulgaat slechts een nieuwe, met allerlei tekstverscheidenheden geglosseerde bijbeluitgave, welke echter zeer weinig van een critische bijbelbewerking had. Hiervoor getuigt de franciscaner monnik

1) Deze geleerde, in het begin van dit jaar te Parijs overleden, schreef in genoemd tijdschrift 1888, p. 178: „Il [R. Simon] a pris le *Texte Parisien* . . . . pour un correctorium ou pour un exemplaire annoté de la Bible". En verder: „C'est un vrai roman qu'on a batî la dessus". Volgens hem werd, om de behoefte aan een eensluidenden tekst te bevredigen, het gemakkelijkste middel aangewend: „c'était d'interpoler les gloses qui etaient répandues un peu partout dans le texte ou aux marges des anciennes bibles". En zoo was de textus parisius: „une affaire de spéculation plutôt qu'une affaire de science".

Roger Baco, die ten jare 1266—1267 dezen tekst beschreef als een haastigen, onwetenschappelijken arbeid, een onderneming meer van boekhandelaars dan van geleerden. Wie nu was Baco? Hij werd door zijne tijdgenooten een *doctor mirabilis* geprezen, en zijne geschriften bewijzen, dat hij door scherpte des verstands en veelzijdige wetenschap tot de grootste mannen der dertiende eeuw behoort. Maar uit diezelfde geschriften spreekt ook een prikkelbaar en heftig karakter, dat zich lichtelijk in hartstochtelijke overdrijving en toornige minachting uitstort. Zijn vonnis moet dan met eenig voorbehoud aanvaard worden, zelfs waar hij zich rechtvaardigt met de aanwijzing van meerdere en grove misgrepen der parijsche tekstherziening, zooals b. v. Marc. VIII, 38 „qui me confessus fuerit.... confitebitur", hetgeen in tegenspraak is met de lezing van alle vroegere handschriften: „qui me confusus fuerit.... confundetur". Te dezer plaatse zij nogmaals er op gewezen, dat het tekstbederf, waarvan voortdurend hier sprake is, volstrekt niet de beteekenis heeft van kwaadwillige tekstvervalsching. Bijkans altijd tastte het meer den letter aan dan het begrip, en hiervan is zelfs nog die ergerlijk bedorven lezing van Marc VIII, 38 een merkwaardig voorbeeld. Ook mag niet vergeten worden, dat de ernstige wetenschap van mannen als Baco ten allen tijde den tekstletter zelven met groote nauwgezetheid bewaakt heeft en zoo naar Gods voorzienigheid een machtig hulpmiddel geweest is tegen onkunde en moedwil om het heilig bijbelwoord, althans zeker in hoofdzaak, ongeschonden te handhaven.

Dat de parijzer tekst, hoewel aanstonds „de gebrui-

kelijke", de Vulgaat der parijsche hoogeschool, toch aller goedkeuring niet mocht verwerven, is ook zonder Baco's getuigenis, genoeg bewezen. In Parijs zelf begonnen reeds in 1236 de Predikheeren of Dominicanen een nieuwe herziening van den latijnschen bijbeltekst, en hun arbeid was waarschijnlijk het eerste der correctoria. Gewoonlijk *correctorium dominicanum* genoemd, voert het ook wel den naam van den toenmaligen provinciaal der orde, Hugo van St. Caro. Het kwam aanvankelijk in twaalf jaren tot stand, maar om de onbevredigende uitkomst opnieuw bewerkt en verbeterd, werd het eindelijk in 1256 voltooid en met uitdrukkelijke wering van den parijzer tekst voor alle handschriften der orde verplichtend verklaard. Erger nog dan de textus parisius moest de door dit correctorium verkregene tekstherziening het bij Baco misgelden. Was volgens hem de eerste „meerendeels schrikkelijk bedorven", de tweede heette „een allerergst bederf en vernietiging van Gods woord, en het was minder kwaad den niet verbeterden parijzer tekst te gebruiken, dan de tekstverbetering der Dominicanen of eenige andere tekstverbetering". Met die laatste woorden werd in het doemvonnis nog een ander correctorium dier dagen betrokken, wat de broeders van Baco, de Franciscanen, bewerkt hadden. Ook hebben nog de Karthuizers hun correctorium gehad, maar de arbeid der twee laatstgenoemden heeft minder invloed uitgeoefend dan de tekstherziening, welke door Albertus Magnus, St. Thomas Aquinas, door Hugo zelf en zooveel andere groote godgeleerden der Dominicanerorde gebruikt is geworden.

Het correctorium dominicanum is èn te Parijs in het

oorspronkelijk handschrift èn elders door meerdere afschriften van het voornaamste gedeelte, d. i. van de critische bemerkingen, bewaard gebleven. Verdiende het nu die strenge afkeuring van Baco? Hij klaagt, dat de tekstverbeteraars van zijn tijd in de kennis der talen, bijzonder in het Hebreeuwsch en Grieksch en zelfs in de latijnsche spraakkunst niet genoegzaam ervaren zijn, dat zij ook de geschiedenis der kerkelijke bijbelvertalingen niet voldoende kennen en bijgevolg den eersten tekst van Hiëronymus nooit zullen herstellen. Wel zijn die verwijten niet heel en al ongegrond en had hij ook ontwijfelbaar recht, met in zake der tekstverbetering en teksteenheid van den Paus alleen het heil te verwachten. Maar reeds de voorrede van bedoeld correctorium geeft te denken en doet aan de gematigdheid van Baco twijfelen. De bewerkers getuigen daar, dat zij, behalve de commentaren van Hiëronymus en den hebreeuwschen tekst, tevens de oudste latijnsche handschriften geraadpleegd hebben, ook zulke handschriften, welke vóór de tijden van Karel den Groote geschreven werden. Alzoo streefden zij in de goede richting om tot Hiëronymus terug te keeren. Overigens wordt Baco weersproken door groote geleerden als Richard Simon 1) en Natalis Alexander, die het correctorium dominicanum althans gedeeltelijk onderzochten en hoog geprezen hebben.

Nog een ander correctorium moet hier herdacht worden, wijl het, als het voortreffelijkste, de hoogte aanwijst der middeleeuwsche bijbelwetenschap. Het werd ge-

---

1) Quétif et Echard, *Scriptores ordinis praedic.* Tom I, p. 197. Zie ook *Dissertazioni accademiche* van Vercellone, p. 52.

durende de veertiende en vijftiende eeuw in de Sorbonne bewaard en heet daarom *correctorium sorbonicum*. Uit den inhoud blijkt, dat de bewerker in Frankrijk woonde, maar wie de bewerker was, ligt in het duister. Slechts als critische variantenverzameling zonder bijbeltekst is het gekend, en of het zelfs ooit in den eersten vorm der correctoria bestaan heeft, kan niet worden uitgemaakt. Aan Vercellone, die het onderzocht, ontleenen wij hetgeen hier volgt. De vervaardiger vergelijkt zijn latijnschen bijbeltekst met drie soorten van latijnsche handschriften, die nieuwe, oude en oudste heeten. Nieuwe handschriften zijn dezulke, welke den tekst van zijnen tijd; oude, welke den tekst van Alcuïnus hebben; en de vóór Karel den Groote geschrevene codices worden „de oudste" genoemd. Beter dan velen zijner tijdgenooten wetend, aan wien het vaderschap der gebruikelijke vertaling toekomt, beijvert hij zich niet alleen om de latiniteit van den H. Hiëronymus vast te houden, maar ook om de dwaling te vermijden van anderen, die in zake der Vulgaatverbetering de *Itala* of wel grieksche schrijvers geraadpleegd hadden. Daarom maakt hij geen gebruik van die Vaders, aan wie alleen de *Itala* bekend was, noch van de fragmenten uit genoemde vertaling, welke in de liturgie zijn opgenomen, en waarschuwt hij zelfs tegen de vergissingen eener zoodanige tekstverbetering . . . . Waar verder de latijnsche handschriften in onzekerheid laten, worden de hebreeuwsche en grieksche onderzocht, en hij onderscheidt de eerstgenoemde niet enkel in oude en nieuwe, maar weet ook van fransche en spaansche manuscripten. Ook kent hij de chaldeeuwsche overzetting en de schriftverklaring der

rabbijnen, en zijne aanhalingen van vele latijnsche schrijvers na Hiëronymus tot aan zijn tijd hebben dikwijls veel belangrijks en getuigen immer zoowel van de buitengemeene geleerdheid, die hem ten dienste stond, als van het juist oordeel, waarmee hij dezelve wist te gebruiken.

Dat de correctoria hunne beteekenis hebben, blijkt uit dit weinige reeds genoeg. Geen arbeid ten dienste van den latijnschen bijbeltekst was na Hiëronymus zoo belangrijk. En hunne waarde is met den tijd nog vermeerderd. Want de oudste handschriften gingen verloren. Uit de vijfde of vierde eeuw bleven slechts weinige grieksche gespaard, en maar één enkele volledige latijnsche bijbel uit de zesde eeuw is nog over. Dit verlies nu wordt eenigszins vergoed door de correctoria, in wier aanteekeningen de alleroudste tekstlezingen dikwijls bewaard bleven. Ook in dit opzicht is het *correctorium sorbonicum* het voornaamste. Bij deszelfs bewerking toch werden veel oudere hebreeuwsche handschriften geraadpleegd dan de thans nog bestaande, van welke het oudste uit de elfde, hoogstens uit de tiende eeuw dagteekent. Met dit alles wordt echter geenszins beweerd, dat de correctoria hun doel bereikt en overeenstemming in den latijnschen bijbeltekst gebracht hebben. Dit kon niet gebeuren, omdat zij, voor bijzondere genootschappen bestemd, niet algemeen verplichtend waren en ook omdat in de uitvoerige variantenverzamelingen meer nog dan vroeger aan de afschrijvers gelegenheid was gelaten om naar eigen wijsheid keuze te doen tusschen de vele lezingen en door willekeurige weglating of bijvoeging den tekst te schaden. Toch

valt het niet te miskennen, zegt Kaulen, dat de latijnsche bijbelhandschriften der veertiende en vijftiende eeuw veel meer dan de vroegere een zekere gelijkvormigheid bezitten. Zij worden, naar gelang woordschikking en schrijftrant aan het latijnsche spraakkarakter meer of minder trouw vasthield, in twee soorten, italiaansche en duitsche onderscheiden, maar den color latinus daargelaten, is beider tekst tamelijk eensluidend. Waarschijnlijk stamt uit dezen tijd de naam van algemeen gebruikelijken tekst, van *Vulgaat* in den zin, dien wij daaraan hechten. Evenwel worde die eensluidendheid niet overschat. De kleinere afwijkingen en verscheidenheden in de verschillende handschriften waren talloos. Daarbij bleven met de nieuwere handschriften ook de oudere steeds in gebruik bij de afschrijvers, zoodat aan de verwarring geen einde was. Het best wordt hier gedacht aan het verval der *Itala* op het einde der vierde eeuw. Na een leeftijd van duizend jaren was ook de *Vulgaat* van Hiëronymus sedert lang in denzelfden toestand gekomen.

Als het aangewezen redmiddel werd nu, niet zonder overdrijving, door velen de studie van den grondtekst aangeprezen. Wat toch baatte tot hiertoe de vergelijking met de oude latijnsche handschriften! Op het voorbeeld van Hiëronymus trachtte dan menigeen de gebruikelijke vertaling naar het Hebreeuwsch en Grieksch te verbeteren of beproefde zelfs een geheel nieuwe overzetting. Reeds op het einde der dertiende eeuw had de Spanjaard Raimundus Martini in zijn *Pugio fidei*

---

1) *Gesch. d. Vulg.* S. 271.

verklaard, dat hij bij het gebruik van schriftuurplaatsen zijn eigen vertaling volgde, wijl het Hebreeuwsch dikwijls veel beter dan de gebruikelijke overzetting de christelijke waarheid verdedigde. Evenzoo bemerkt Nicolaus van Lyra in zijne verklaringen op het Oud Testament telkens: „Hebraei videntur hic melius dicere". In de veertiende eeuw vertaalde de engelsche bisschop en kardinaal Adam Easton heel het Oud Testament met uitzondering van de psalmen uit het Hebreeuwsch, en een halve eeuw later beproeft Manetti in Italië hetzelfde. Nog een ander en wel zeer bedenkelijk streven openbaarde zich, toen een te hooge waardeering van de classieke schrijvers ergernis nam aan het Latijn der *Vulgaat* en hare ongekunstelde, dikwijls armelijke zegswijze trachtte te polijsten. Hiervan leverde in het bijzonder de humanist Laurentius Valla († 1457) een proefstuk 1), maar het gezond verstand veroordeelde deze valsche critiek.

Met de uitvinding der boekdrukkunst komt thans, ook in de geschiedenis der *Vulgaat*, gewichtige verandering. De beste diensten der drukpers zijn aanstonds voor het heilig bijbelwoord, en de heerschappij van het gebrekkig handschrift is voorbij. Voor de eerste maal werd ten jare 1450 heel de *Vulgaat* te Mainz gedrukt, en uit de eerstvolgende vijftig jaren zijn ongeveer honderd volledige Vulgaatuitgaven tot nu ontdekt. Ongelukkig evenaarde de wetenschap dier eerste boekdrukkers hunnen ijver niet. Zij vermenigvuldigden den tekst zonder dien te verbeteren. Naar nieuwere en onvol-

1) In zijn werk: *De collatione Novi Testamenti*.

maakte handschriften vervaardigden zij hunne uitgaven, die daarom weinig waarde hebben. Gelukkig duurde zulks niet altijd en kwam spoedig de goede critiek tot hare rechten. Dit bewijst vooral de Vulgaatuitgave der beroemde Complutenser-polyglotte uit het jaar 1521. Voor dien arbeid werden, gelijk de voorrede zegt, oude latijnsche handschriften tot van de zevende eeuw geraadpleegd, en een nauwgezet onderzoek leert, dat dit inderdaad gebeurd is, de psalmen uitgezonderd, welke meer naar grieksche manuscripten herzien zijn.

Maar reeds is de nieuwe tijd gekomen. Luther verheft zich tegen de Kerk. De tegenspraak tast zelfs het heiligste aan, en ook de gebruikelijke bijbelvertaling moet het misgelden, wijl zij de leer der hervormers tegenspreekt. Nieuwe latijnsche tekstherzieningen en bijbelvertalingen uit den grondtekst gaan de nieuwe leer rechtvaardigen. De roomsche *Vulgaat* heet gebrekkig en uitgeleefd. En die geringschatting oefent ook op trouwe zonen der Kerk heilloozen invloed uit. De Dominicaner Sanctes Pagninus en kardinaal Cajetanus bewerken een nieuwe latijnsche bijbelvertaling, nadat reeds de raadselachtige Erasmus met sierlijke pen de humanisten bevredigde door zijne overzetting van het Nieuw Testament. De reguliere kanunnik Augustinus Steuchus, meer nog de Benedictijner Isidorus Clarius en anderen herzien naar het Hebreeuwsch en Grieksch de gebruikelijke vertaling, en laatstgenoemde waagt het zijn werk met den naam van Vulgaat te betitelen. Zoo gaat de eenheid van tekstvorm meer en meer verloren. Niet allen echter worden door den tijdgeest vervoerd. De Hittorpsche Vulgaatuitgave van het jaar 1530 volgt het goede

voorbeeld der Complutensers. Veel belangrijker nog is de arbeid van den geleerden boekdrukker Robertus Stephanus (Etienne), die meer dan twintig jaren te Parijs onvermoeid ijvert om met behulp der oudste latijnsche handschriften een zuiveren Vulgaattekst te geven, dien hij echter in zijn verschillende uitgaven met calvinistische noten ontsiert. Na hem zoeken ook anderen, zooals de parijsche godgeleerde Joannes Benedictus (Benoît), het heil in Vulgaatverbetering en op een zelfde wijze, door handschriftenvergelijking. Evenwel missen al die verstandige pogingen hun doel. Door de vele tekstherzieningen en tekstvertalingen verdwijnt bij de geleerden bijkans heel en al zelfs het begrip eener eenige algemeen geëerbiedigde vorm van het bijbelwoord. De *Vulgaat* schijnt het einde harer heerschappij nabij.

En toch wanneer was ooit een zelfde bijbeltekst zoo noodzakelijk als juist in deze tijden? Zoolang het leergezag der Kerk algemeen geëerbiedigd werd, kon het verschil der lezingen de zekerheid des geloofs niet schaden. Bij alle verscheidenheid in de tallooze handschriften was de overeenstemming van geloofs- en zedenleer ongeschonden 1) en bleek onder de voorlichting der geestelijke overheid het onderscheid tusschen vorm en inhoud, tusschen schaal en kern duidelijk genoeg. Maar

1) Wie nog om de menigte der tekstvarianten mocht twijfelen, of ook niet de eigenlijke inhoud der *Vulgaat*, de geopenbaarde geloofs- en zedenleer schade leed, kan door vergelijking dier vertaling met den grondtekst zijn twijfel verdrijven. Wat de dogmatische ongeschondenheid van den grondtekst betreft, is zeer lezenswaardig het artikel „*Bibeltext*" in Wetzer und Welte's *Kirchenlexicon* (zweiter Aufl.), vooral S. 710 het getuigenis der beste critici aangaande de ongeschondenheid van het Nieuwe Testament.

met de godsdiensttwisten der zestiende eeuw werd die toestand zeer gewijzigd. In vele nieuwe vertalingen waren tekstvarianten, die de geopenbaarde waarheid raakten. Tusschen de oude lezing van Luc. I, 28 „gratia plena" en de nieuwe van „gratiosa" lag een afgrond, en wie denkt hier niet aan de inlassching, welke Luther zich bij zijne vertaling van Rom. III, 28 veroorloofde, dat de mensch gerechtvaardigd werd „*allein* durch den Glauben". Hoewel dan de Katholieken aan den letter der Schrift slechts een betrekkelijke waarde toekenden, moesten zij evenwel in hun strijd tegen de nieuwgezinden veel meer dan voorheen aan dien letter zelven alle aandacht schenken. Bedenken wij daarbij, dat de wanorde der eigendunkelijke schriftverklaring gemakkelijk uit het kamp der tegenstanders kon overslaan in de rijen der getrouwen, wanneer het aan een ieder vrijstond om uit de verschillende tekstlezingen en bijbelvertalingen naar eigen inzicht te kiezen. De behoefte aan éénzelfden bijbeltekst was dan zeer dringend. Maar hoe daarin te voorzien? Had niet de menschelijke wetenschap met alle middelen, die haar ten dienste stonden, en gedurende zoovele eeuwen te vergeefs gearbeid? Het concilie van Trente geeft het antwoord. Daar wordt het gevaar gekeerd, de nood verholpen, de teksteenheid hersteld en begint de *Vulgaat* een nieuw en krachtig leven.

Seminarie Warmond. P. L. DESSENS.

DE JUSTIFICATIE VAN OLIVIER VAN HATTEM.

Een zoo merkwaardig man als Olivier van Hattem geweest is stempelt, mogen wij vertrouwen, reeds door zijn naam alleen dit artikel tot eene Nederlandsche kerk-historische studie.

Wanneer men al aanstonds in overweging neemt, dat Olivier van Hattem uit een aanzienlijk geslacht in het Sticht ten jare 1572 geboren werd en, begaafd met een kloek verstand en werkzamen geest, „wt blinden iver ende raedt zijnder goede ouderen ende bloetvrunden", altemaal ijveraars voor de leer van den Geneefschen hervormer, tot den dienst des Evangeliums „verordent, geroepen ende geïmploieert" geweest is, dan aarzelen wij niet hem een werkzame rol toe te schrijven in het gewichtige drama, waarin zoovele handelende personen optraden en waarvan tijdens zijne geboorte de eerste acte werd afgespeeld.

In den vorigen jaargang van dit tijdschrift 1) schreef de Eerw. P. Allard omtrent Olivier van Hattem: „Er bestaat tot nu toe geen historisch geheel van zijn leven en bedrijf — eene reden te meer om te verzamelen wat dienaangaande hier en daar verspreid ligt". Ik

1) *De Katholiek*, Dl. XCVII, blz. 196.

voeg daarbij, dat hetgeen „dienaangaande hier en daar verspreid ligt" zeer onnauwkeurig is en dikwerf in strijd met van Hattems eigene mededeelingen. De zooeven genoemde geleerde biograaf, die voor zoover mij bekend is het eerst eenige bladzijden aan hem wijdde, heeft dan ook luttelen dank te zeggen aan zijne berichtgevers en aan van Heussen in het geheel niet.

Maar Pater Allard, de zoo scherpzinnige geschiedvorscher, vermoedt, dat er omtrent Olivier van Hattem, wien de oude controversisten niet weinig gezag toekennen, meer zou te vinden zijn in 's mans zeldzaam geworden geschriften. En dit terecht, vooral in het eerste en zeker voornaamste dier gezochte werken, prijkend met de volgende pompeuse titel:

JUSTIFICATIE. *Reden ende oorsaecken, waer wt gespoordt can worden, waerom* D. OLIVERIUS HATTEM *den heidelbergschen Catechismum niet heeft willen onderteickenen, veel minder onderschrijven, dat de Roomsche Catholijcke Kercke soude wesen een hoer, die van Godt een scheidtbrieff ontfangen had; gelijck hij in Hollant, Anno* 1607, *den* 7 *Augusti, int Classi van Dordrecht, gehouden in Claeswale, daer op is gedrongen geweest; ende in cas van refuse, daerom is verdreven wt sijnen dienste van twee kercken ende wt alles dat hij had. Keerende sijn selven door de genade Godes tot de Eenige, Heilige, Algemeine, Apostolische Kerck, die hij wel vastelicken hier bewijst, de rechte ende ware bruidt Christi te sijn: de secten, rotten, ende scheuringen daerentegens alle, die huiden ten dage veele gevonden worden, de hoer van Babel, die so menich hooft heeft, alsser onder haer lieder secten, rotten, ende scheuringen sijn.*

Gedruckt tot Leuven, bij Johannem Masium, Anno 1608. *Met gratie ende privilegie.*

Het interessante duodecimo 1) schijnt aan Paquot

1) 't Is een degelijke verhandeling „*van die kenteickenen der waerer Kercke*", zoo als de titel luidt boven elke bladzijde. Intusschen meen

onbekend geweest te zijn, althans wordt het niet genoemd onder van Hattems geschriften in de *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire* ... etc. Wat deze bibliograaf wèl noemt is „de tweede editie, bij den Autheur in veel deelen vermeerdert ende verlicht", onder gewijzigden titel in 1610 verschenen bij denzelfden Leuvenschen boekverkooper. „Want" — zoo luidt het in de opdracht dezer tweede uitgave *Aen de Eedele, Erenfestene, Wijse, Voorsinnige, ende seer Discrete Heeren, mijn Heeren den Mercgrave, Borgemeesteren, Schepenen, ende Raeden der Stadt van Antwerpen* — „binnen minder tijts als een halft jaer, naer de eerste editie deses boecxkens, sijn bynae alle d'exemplaren vertogen ende vercocht gheweest, so dat seecker schrijven oock is gecomen, om te vermanen de Patres Minoriten der stadt van Loven, datse met mijn spreecken souden (gelijck oock eenige ander goede priesteren) van de tweede editie, om die te nemen bij de handt".

Nu, het werk is nog altijd zijn geld waard en niet enkel als antiquiteit. Beide uitgaven liggen vóór mij, dubbel kostbaar als afkomstig uit de boekerij van Prof. Alberdingk Thijm z. g. Het is echter voornamelijk de breedvoerig-gestelde dedicatie der eerste uitgave van de „poinctulijck geïntituleerde" verhandeling aan de Aartshertogen Albert en Isabella, welke ons den schrijver doet kennen als een man, die een verrassend licht werpt op onze kerkelijke historie van 't einde der 16e en 't begin der 17e eeuw. Menig duister punt, zelfs van onzen tijd, wordt daarin duidelijk en klaar.

---

ik te mogen aanmerken, dat 's schrijvers „punctualiteit" in het „intitu leeren" veel schuld heeft aan het gehaspel met zijne werken.

I.

Olivier van Hattem acht zich niet gelukkig geboren te zijn ten jare 1572, in den meest „troebelen, duisteren en ongelukkigen tijd" 1). Zijne ouders, „wel-gezegende", strenge Calvinisten, vertrouwden 's jongelings opleiding en wetenschappelijke vorming aan meesters en leeraren, „wien geen andere kettersche [lees R. K.] hebbelijkheden aankleefden, dan, mocht het wezen, dat zij Joannes Calvinus mitsgaders Theodorus Beza als patriarchen, en hier (in Uitert) den onversaagden Herman Modet als 's Heeren uitverkoren profeet vereerden en navolgden; dat zij zwoeren bij hun woord, gelijkerwijs de Roomschgezinden plegen op te hebben met hunne mispriesters".

Hoezeer vader en vooral moeder van Hattem hun zoon gepredestineerd heetten tot den dienst des evangeliums, gaf Olivier toch de voorkeur aan de studie der medicijnen, waartoe hij zich begaf „op bequaemen leeftijdt". Ongunstige omstandigheden schijnen hem echter geleid te hebben tot het besluit, achtereenvolgens op beide vakken zich toe te leggen, althans deed hij zijne studiën „in Medicina ende Theologia, met de faculteiten daertoe behoorende". Waar dit geschiedt zij, zeker niet aan 's lands oudste hoogeschool, zooals sommigen melden.

„Wat de beweerde studie van Olivier van Hattem te Leiden aangaat" — zoo had Prof. Acquoy de ver-

1) We zullen zijne woorden voorts in 't hedendaagsch Nederlandsch overschrijven, tenzij 't ons wenschelijk voorkomt de verouderde spelling letterlijk weer te geven.

plichtende welwillendheid mij te schrijven — „ik kan u de verzekering geven, dat zijn naam in het *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae* MDLXXV—MDCCCLXXV (Hag. Com. 1875) niet voorkomt". Daarop is de zeer verdienstelijke schrijver van *Friesłands Hoogeschool*, Mr. W. B. S. Boeles, vice-president van het gerechtshof te Leeuwarden, wel zoo vriendelijk geweest mij mede te deelen, dat de bedoelde persoon den 23ⁿ Juni 1595 door den Rect. Magn. Henricus Schotanus in het *Album Academiae Franequeranae* aldus is opgenomen: „*Oliverius Hattem. Ultraj. Theol. Stud. Alumnus*".

Of van Hattem zelf geen voldoende inlichtingen daarover geeft? o ja. Maar men vindt onjuiste historische berichten, zonder aanwijzing van bron, somtijds zoo beslist geboekt en nageschreven, dat ik aan de waardij van mijn in perkament gebonden duodecimo begon te twijfelen. Met de mededeelingen echter van beide bovengenoemde geleerden, — wien ik hier openlijk oprechten dank betuig, — kunnen wij veilig afgaan op 's mans eigene verklaring: „ten leste ben ick wt iver ende raedt mijnder verwanten, tot der Calvinisten predickdienste naer hare wijse verordent, geroepen, ende geïmploieert geweest, ende dat van den 18 Octobris anno 1596 af, doen ick naer d'examinatie ende publique disputatie *in d'academie van Franeker* te 10 uren voor den middach ben opgenomen ende geconfirmeert". Dit laat aan nauwkeurigheid niets te wenschen over, alsof de man er een voorgevoel van had, hoe vreemd men na verloop van tijd zou omspringen met zijne historie! Door deze „poinctulijcke" opgave wordt toch niet alleen de bewering wederlegd, dat van Hattem te Leiden door den beroemden Lipsius onder-

wezen zoude zijn, en deze allicht niet zonder invloed bleef op zijn latere lotgevallen 1); maar ook het bericht, als zou de nog jeugdige man *in 't jaar* 1593 (dus drie jaren vóór zijne promotie) tot predikant te Hagestein in 't Utrechtsche benoemd zijn 2), is almede duidelijk in strijd met de waarheid.

Meer dan nu reeds blijken kan is dit van belang.

Daarom, voor wij verder gaan, een paar opwerpingen beantwoord. Ze zijn gemaakt in particuliere correspondentie over deze zaak en zouden een schijngrond kunnen geven aan de reeds gewraakte en nog te wederleggen beweringen.

Dewijl er slechts ruim één jaar ligt tusschen van Hattem's inschrijving aan de Franeker academie en zijne bevordering tot predikant, acht ook Mr. Boeles het zeer aannemelijk, dat de jongeling mede elders zal gestudeerd hebben, zooals van Heussen beweert. Maar ik moet opmerken, dat men vaak reeds feitelijk aan een hoogeschool studeerde, zonder nog te zijn ingeschreven in het album van den rector 3), en dat de academie van Franeker geschoeid was op de leest van b. v. die te Genève. Als nu onze Olivier den 23n Juni 1595 werd ingeschreven in het album van den rector en den 18n Oct. 1596 tot den „predikdienst" werd toegelaten, dan is hij maar weinig vlugger geweest dan Joh. Wtenbogaert, die den 18n Nov. 1582 werd ingeschreven en „in de lente van 1584 Genève en zijne leermeesters vaarwel

---

1) *De Katholiek*, t. a. p. blz. 197.

2) T. a. p.

3) Vgl. Schotel: *De Academie te Leiden.*

zeide" 1). Daarbij bedenke men wel, dat de jongeling zich vooreerst getrokken gevoelde tot de studie der medicijnen en uitdrukkelijk verklaart „ten leste uit iver ende raedt zijnder verwanten, tot der Calvinisten predickdienste" gekomen te zijn. Dat was in den zomer van 1595, dus om en bij op zijn 23e jaar. En daar hij zelf slechts van Franeker gewaagt, komt het mij voor, dat hij vroeger derwaarts zal vertrokken zijn om, als toehoorder van de n hoogleeraar Auletius, de geneeskunde te bestudeeren, en zich eerst later (in 1595) als *student in de godgeleerdheid* liet inschrijven.

Wie toch was, ook in die dagen, student tegelijk in de theologie en de medicijnen? En 't is de vraag, of onze Olivier, van huis uit „welgezegend" en van deftige familie, zich bijster aangetrokken kan gevoeld hebben tot een kring, waarin „rijp en groen werd opgenomen". Dr. Rogge, die ons dezen kring aldus teekent in zijn reeds aangehaald belangrijk werk, zegt zelfs, dat „een weinig bijbelvastheid, wat bekwaamheid in het preeken of proponeeren, zoo het heette, voldoende was om tot den kansel te worden toegelaten, al had men ook kort te voren met nering of handwerk den kost moeten verdienen" 2). 't Is waar, dat laatste was juist niet zoo heel erg; de groote Apostel beroemde er zich op, dat hij met handwerk den kost won nog gedurende zijn evangelie-prediking. Maar we begrijpen Dr. Rogge's bedoeling volkomen, wiens mededeeling bovendien toegelicht en gestaafd wordt door tal van elders gegeven

1) *Johannes Wtenhogaert en zijn tijd*, door H. C. Rogge. Amsterdam, 1874, Dl. I, blz. 26—32.

2) I, 130.

getuigen. En dan herhalen we de vraag: kan, bij zulk een toestand, het predikambt een aanlokkelijke levensstaat geweest zijn voor een geboren van Hattem? Bovendien, hoe ijverig Calvinist hij dan ook was, hij deed zich aldra kennen als een echten *studax*, allerminst beschroomd voor het vrije onderzoek, welks consequente doorvoering hem als *Theol. Stud. Alumnus* een zeer kwade noot wezen moest 1).

De Hoogmogende Heeren mochten wel klagen, „dat de kinderen van dengenen, die van vermogen zijn, zelden komen tot eenige maturiteyt, als veelal niet studeerende dan op haer plaisier ende om henselven te orneren": jongelui als Olivier van Hattem werden, in plaats van predikant, geneesheer of advocaat. Maar... 't kan verkeeren. De fortuin was vooral ook in die dagen zeer wisselvallig. De Staten van Holland, overwegende „de tegenwoordige duure benaerde tijden, ende dat d'ingezetenen van Hollandt (ten zij dat se zijn van groot vermogen) hare kinderen ter schoole niet kunnen houden in eenige universiteyten, om, tot bequame jaren gekomen zijnde, Gods woordt te verkondigen ende 't landt dienst te doen..." traden met Heeren Curatoren der Leidsche hoogeschool in overleg over de oprichting van beurzen 2). Ook door de Staten van Friesland werd

1) In Franeker toch werd de vrijheid niets milder opgevat dan te Leiden, waar de studenten in de godgeleerdheid, die op beurzen studeerden, moesten zweren „in 't stuk van religie geen andere leeringen aan te hangen, dan die aan de Universiteit werden geleerd". Schotel, t. a. p. blz. 306.

2) Eene *haute nouveauté!* In de duistere middeleeuwen ging dat eenvoudiger in zijn werk, particuliere krachten waren daartoe ruim voldoende. Doch zij, die wandelden in het licht van het gezuiverd

zulk een zaak op 't getouw gezet in de Franeker academie.

De bursalen nu werden ingeschreven als *alumni* uitsluitend voor de theologische faculteit. En zoo komen wij tot het inzicht, dat de fortuin aan de familie van Hattem den rug gekeerd zal hebben tijdens het verblijf van hun zoon aan de Friesche universiteit, en Olivier, zich eene positie verzekerend, de studie „in medicina" heeft laten varen, om „ten leste" zich als *Theol. Stud. Alumnus* te laten inschrijven 1).

De geleerde schrijver van *Frieslands Hoogeschool* vindt het echter vreemd, dat iemand, die met eene toelage van den lande (d. i. van Friesland) in de theologie studeerde, niet voorkomt onder de Friesche predikanten. Ook Prof. Acquoy heeft dit met bevreemding opgemerkt. Doch van Hattem kan ook door zijn vaderstad Utrecht „gealimenteerd" geweest zijn. Hoe dikwijls toch hadden de Hoogmogende Heeren den magistraten niet aangespoord, om voor hunne rekening jongelieden te laten studeeren? En wat was er in het Utrechtsche geen behoefte aan predikanten van de „onvervalschte couleur"! Leiden kon reeds bij de Utrechtschen niet meer

---

evangelie, gruwden van zulke werkheiligheid. Ondertusschen kwamen de goederen der Egmondsche abdij wederom uitmuntend te stade, evenals bij geheel de stichting der hoogeschool „met het oogmerk om de ontluikende en meer en meer toenemende Hervormde Kerk van bekwame leeraren te voorzien, en daardoor de zaak der godsdienstige vrijheid te versterken". Siegenbeek, *Gesch. d. Leidsche Hoogeschool.*

1) Rev. Dr. G. Brom bewees mij den vriendendienst op de academiebibliotheek te Groningen — waar volgens mededeeling van Mr. Boeles eene enorme verzameling oude medische dissertatiën van binnen- en buitenlandsche hoogescholen voorhanden is — den catalogus dier proefschriften na te zien. Maar de oudste was gedateerd van 1660.

in aanmerking komen. Over 's lands oudste hoogeschool werden allengs verdachte noten gekraakt. De studenten in de theologie van daar kwamen in de vacantie thuis, naar het scheen, om met driestheid allerlei ongehoorde stellingen op te werpen. Op de examens voor predikanten brachten zij de vreemdste meeningen te berde, die zij, naar hun zeggen, van de professoren geleerd hadden. Het werd zoo erg zelfs, dat de Dordtsche Vaderen er zich mede bemoeiden en onder deze bedrijvigheid telkens in conflict kwamen met de Hoogmogende Staten, wie van hen nu eigenlijk treden zou in de rol van den Roomschen Paus.

En zou dan onder zulke omstandigheden het stoere Noorden, dat zich door zijn ijver voor de oprechte leer van Calvijn zoo bijzonder verdienstelijk maakte, minder loijaal zich betuigd hebben dan Holland, welks Staten grootmoedig bepaalden, dat iedere provincie eenige *alumni* zenden mocht naar de Leidsche Alma Mater?

Bovendien zijn er redenen om te vermoeden, dat Friesland, ook al heeft dat gewest in de kosten bijgedragen, in 't geheel niet gesteld was op een predikant als Olivier van Hattem. 't Gaat ons duidelijk worden nu wij, kennis makend met zijne leermeesters, den student wat van naderbij kunnen beschouwen.

Martinus Lydius — met wiens zoon onze Olivier later nog al eens disputeeren zou 1) — is meest bekend als

---

1) Onjuist is echter de meening (*De Katholiek*, t. a. p. blz. 201), dat hij in zijn *Kenteickenen der waerer Kercke*, vooral Balthazar Lydius bestrijdt. Aan 't adres van dien Dordtschen predikant wordt slechts een paar malen een hartig woordje daarin gevonden.

voorstander van een gematigd Calvinisme. Nam deze hoogleeraar al herhaaldelijk zitting in synoden en synodale vergaderingen, hij onderscheidde zich steeds door een vredelievenden en verzoenenden geest.

Zijn ambtgenoot Sybrand Lubberts was van heftiger temperament en toonde zich voortdurend zoo vast in de leer van den Geneefschen hervormer, dat niets hem bewegen kon zijn strijdlust ook maar een weinigje te matigen ten gevalle van hen, die het durfden wagen met ZHGel. in gevoelen te verschillen. Voor zijn auditorium uit te varen tegen Huig de Groot en Arminius zoowel als tegen Bellarminus en Jacobus Gretserus, scheen bij voorkeur de taak te zijn van dezen wachter op Sions muren. Nooit echter bezondigde hij zich ook maar aan de inzage van een enkel geschrift dier geleerde Jesuïeten.

't Was dus een ding van belang, toen professor Lubberts den student van Hattem op een goeden keer verraste, hebbende op zijn lezenaar een boek van Petrus Martyr, goed, doch in de hand een verweerschrift van ... Gardinerus! 1). En dáar, op tafel ligt een werk van Heer Marnix van St. Aldegonde, wederom best, doch daar neffens een boek van ... Michaël Baius! Alzoo veroorloofde de student zich de vrijheid vergelijkingen te maken, althans beide partijen te hooren.

't Had erger kunnen wezen, zeker. De Leuvensche

---

1) Deze geleerde Bisschop van Winchester mocht al eene droeve vermaardheid hebben door zijne verhandeling *De vera et falsa obedientia* (Londini, 1535), waarin hij de echtscheiding van Hendrik VIII verdedigde, zijn verzet tegen de Hervorming en zijn geduchte pen tegen de nieuwe leer, berokkende hem onder Eduard VI een harde kerkerstraf. Eerst onder koningin Maria werd hij bevrijd en op zijn zetel hersteld, aan de Katholieke Kerk getrouw tot aan zijn overlijden in 1555.

universiteits-kanselier en afgevaardigde ter Trentsche kerkvergadering, Michaël Baius, had in zijne dagen zelf stellingen voorgedragen en verdedigd, zeer geschikt om aan het oud geloof geweldige schokken toe te brengen. Doch Baius zoowel als Gardinerus te lezen was toch een stap op den weg naar de polemiek van Bellarminus, die bij een studielievend jonkman allicht den lust kon opwekken zelfs kennis te gaan maken met de Roomsche Kerkvaders. In alle geval was die „collatie der Catholijcker en Calvinischer leere" geheel tegen de bedoeling, waarmede de jongeling aan de Franeker academie was toegelaten. En dit liet Prof. Lubberts niet over zijn kant gaan. Olivier van Hattem werd *coram* geroepen.

De hoogleeraar, die zijn student op een zoo schromelijk euvel had betrapt, hield eene stichtende rede en besloot, met instemming zijner collega's, dat de schuldige zich voortaan te houden had aan de regelen, speciaal voor de *alumni* vastgesteld, en nimmer andere boeken had te gebruiken, dan die hem door den rector ter hand gesteld of aangeprezen werden, en vooral zich moest wachten voor het gevaar van te snuffelen in de pamfletten van een Baius, Gardinerus, of welken paep dan ook, die niet voorzien waren van een deugdelijke approbatie.

De student wist niet hoe hij 't had. Om de vrijheid van conscientie hadden zijn „goede ouderen ende bloedvrunden aen der Catholijcker Kercke den rughe gekeert", die vrijheid was ook hem „lief ende dier". En kon hij in deze zaak zich niet beroepen op het voorbeeld van zijn meest, of liever gezegd eenig gewaardeerden meester, professor Drusius? Was deze niet in vrij bezadigde discussie ofte wel pennestrijd zelfs met den Jesuïeten-

pater Serarius? Maakte deze hoogleeraar er geen werk van om de geschriften van Roomschgezinden te weerleggen, die hij, Olivier-zelf, in professor's kamer gezien had? Liep ook van dezen meester niet een gerucht, dat hij welhaast Bellarminus zou te woord staan? Waarom dan mocht de student zich daarvan niet op de hoogte stellen? Bovendien gaven de lessen hem geen stof genoeg tot studie, en de werken, die de hoogleeraren daarbij tot leiddraad gebruikten, of die den studenten *nominatim* veroorloofd werden te lezen, waren „altemaele geschoren over éene kam".

't Was stout. En de vrijmoedige jonkman mocht nu aan genoemden professor Drusius al méer behagen, zijn ambtgenoot Lydius mocht al geneigd wezen en zijn best doen om met zachtheid den student tot zijn plicht te brengen, — in de oogen van den rechtzinnigen Lubberts was zulke „libertijnsche oproerigheid" een gruwel. Dat echter Drusius, onder een goedkeurend knikje van Lydius zijn ambtgenoot in gemoede zei: „*Etiamsi non in omnibus conveniamus, amicitiam tamen colemus, Calvinus docebat*", joeg Lubberts nog meer in 't harnas nu ook tegen zijn mede-professoren zelven. „Dat is zeker weer een vondst van ul. vrienden Wtenbogaert 1) en Arminius, ik heb het nooit gelezen", gaf hij ten „scherp bescheid", in denzelfden toon er bijvoegend: „in alle geval: *bene do-*

---

1) Werkelijk zegt Wtenbogaert in zijn *Naekt en eenvoudigh verhaal*: „Calvinus schrijft in *Epistolis* aan een, mij is vergeten aan wie, *Etiamsi* etc. d. i. *Hoewel dat wij in alle dinghen niet overeen en komen, laet ons nochtans vrede houden*". Overigens is de goede verstandhouding van de Franeker hoogleeraren Drusius en Lydius met den hofpredikant Wtenbogaert en professor Arminius bekend.

cuit qui bene distinguit" 1). En voortgaande tot den delinquent gaf hij dezen te verstaan, dat hij zich eenvoudig had toe te leggen op de *Institutiones Calvini*, en op den brief aan de Romeinen, zooals die door hem, prof. Lubberts, in het auditorium werd verklaard. Ten slotte werd den student gelast, onverwijld zijn Gardinerus en Baius te deponeeren bij den rector, die hem, in de plaats van zulke verderfelijke boeken en „tot opbouwinghe ende alimentatie van sijn wankelend geloove in Christum ende sijn heilige Kercke", beschenken zou met het kostbare werk, dat de geleerde Beza schreef tegen Hofman van Helmstadt, mitsgaders een klein werkje in handschrift van Oecolampadius ter leen.

„Die propere boecxkens heb ik alree" — verstoutte de student zich tegen te spreken — „en noch veel andere, tracterende van deselve materie. Edoch, hoe wel sij groote Calvinisten sijn, so can men nochtans seer lichtelick bevinden, als mense maer sonder vooroordeel lase, datse...." — „Gij tergt uwe voedsterheeren", onderbreekt men den stoutmoedige, die op aandrang van Drusius echter voortgaat: — „datse lanteernen, fackelen, ende toortsen Malchi sijn, bequaem, om Christum ende sijn heilige Kercke te vangen, ende int minste niet om die te verluchten, ende eenige deucht te doen".

Prof. Lydius was van meening, dat de theologant meer strijdschriften gelezen had, dan voor hem „profijtelick" was en het zaak was voor den rector, het toezicht over de *alumni* te verscherpen. Professor Drusius was

1) „Om goed te leeren moet men goed onderscheiden".

dit met hem eens en stemde zelfs collega Lubberts toe, dat de taal, die hier uit den mond van een student gehoord was, buiten paal en perk ging, ofschoon hij niet als deze zich met „afschouw" van den overmoedige wendde. En daar van Hattem liever bleef, dan zijn afscheid te moeten nemen, weigerde hij, na een hartelijk woord van Lydius, niet om zijne belofte te vernieuwen, „alzoo aan de academische overheid bijzonder aan den rector onderdanig te wezen; aan de speciale voorschriften voor de alumni voortaan stiptelijk zich te houden; en naar het woord Gods te zullen leven, met verachting niet alleen van alle paepsche afgoderij, maar ook van nieuwigheden en vonden der libertijnen".

En Olivier heeft zich voorts „conscientieus gereguleerd" naar deze zijn ten tweede male afgelegde belofte. Dit belette evenwel niet, dat zijn naam van rechtzinnigheid voor goed een knak gekregen had en dat vooral professor Lubberts 's jongelings handel en wandel terdege gadesloeg. „Maer wat schorte mijn 't quaedt ooghe van een Lubberts; vrijheid is lief ende dier!" Onder de auspiciën van Lydius en Drusius werd van Hattem dan op den „18 Octobris, anno 1596, naer d'examinatie ende publique disputatie 1) in d'academie van Franeker te 10 uren voor den middach opgenomen ende geconfirmeert".

Zijn eerste beroep was Hagestein, zoo althans berichten de historici. Hij zelf echter spreekt nergens van dat vriendelijk dorp in 't Utrechtsche en, gelijk wij hierboven reeds aantoonden, zeker kwam hij er niet

1) Jammer, dunkt mij, dat van Hattem ook het examen, vooral 't dispuut niet „poinctulick" mededeelt.

in 1593 1). In alle geval was het geen schitterend beroep. Doch, al stond hij aan de Franeker academie ongetwijfeld als een uitmuntend student aangeschreven, dat Friesland hem gaarne liet gaan, verwondert ons nu al evenmin als dat hij in 't oog van meerderen dan van hoogleeraar Lubberts geen *persona grata* was, om in aanmerking te komen voor een aanzienlijker plaats dan Hagestein. En heeft hij dit beroep „ten leste" maar niet *aangepakt?* Zeer spoedig toch na de voltooiing zijner studiën koos hij zich eene levensgezellin, en van Hattem moge al van aanzienlijke familie geweest zijn, dat hem geen vaderlijk erfdeel, daarentegen wel een ruime huwelijkszegen aldra ten deel viel, getuigt de predikant zelf.

In een *Staet ende gelegenheyt van de kercken ten platte lande in 't Sticht van Utrecht* 2) „overgelevert den lesten Octobris ende eersten Novembris 1593" wordt ons o. a. medegedeeld, dat de kerk te Hagestein toen nog een pastoor had, „genoemt Mr Gerrit van der Goude". Deze woonde echter te Vianen, hetgeen niet anders te verklaren is, dan door dienzelfden *Staet*, opgevende, dat „het pastoorshuys vervallen is ende moest gerepareert wesen". Wel is waar kan Mr Gerrit ook andere goede redenen gehad hebben, om buiten zijn parochie huis en hof te houden. „Want" — zoo

1) Aan de eerw. heeren Dekking en Moorrees, respect. Predikant te Hagestein en te Vianen, dank ik de zekerheid, dat ook het archief van den Ned. Herv. Kerkeraad dier Stichtsche Heerlijkheid den naam van haren (vermoedelijk) eersten predikant niet vermeldt.

2) *Bijdr. en Mededl. van het Historisch Genootschap te Utrecht,* Dl. VII, blz. 208 vv.

gaat het daar in trouwe voort — „in die troebele tijden [was het] voor een paep op het platte land minder veiligh dan binnen stedes vesten". Maar „de bedieninghe geschiedde [toch] noch op d'oude paepsche wijse, zulx dat hier nootzaeckelyck veranderinge zal moeten geschieden". En verder wordt onder de „onlijdelijcke" papen vermeld al wederom: „Mr Gerrit, tot Hagensteyn... hem den meesten tijt onthoudende bij sijne devotarissen, die hem oock alsnoch weygert alhier t'Utrecht te presenteeren", d. i. weigert de Hervorming aan te nemen. Altemaal redenen waarom Hagestein zal worden „gecombineert met Tull ende Twael".

Niet meer, of, zooals sommigen liever lezen, niet minder dan twintig predikanten waren er toen op het platte land van het Sticht werkzaam aan de verspreiding van het gezuiverde evangelium, doch Ds. van Hattem wordt in den aangehaalden *Staet* niet onder hen gevonden.

Al wisten wij dus niet uit 's mans eigene getuigenis, dat hij eerst in 't laatst van 't jaar 1596 tot den predikdienst werd toegelaten, dan zou toch uit dezen *Staet*, ingeleverd 1 Nov. 1593, duidelijk blijken, niet alleen dat van Hattem op Allerheiligen in 1593 nog niet te Hagestein was, maar dat daar zelfs geen kans bestond voor de spoedige aanstelling van een predikant, dewijl men die oude heerlijkheid wilde „combineeren" met het naburige dorp Tull en Twaal. Wat meer zegt: drie jaren later, 29 Mei 1596, verscheen een plakaat van den geduchten graaf van Culenborg, „verbiedende voortz aen alle zijner Genadens ondersaten bij de verdachte vergadering tot Hagestein te koemen, op verbeurte"....

enz. De eerzame Bachiene 1) geeft daarvan op zijne wijze een heldere verklaring, zich bedroevende over „de kuiperij der Roomschgezinde geestelijken, *die zooveel vrijheid genoten* 2), waardoor het werk der Hervorming niet zoo vlot ging, als de naar vrijheid snakkende Christenen dit wenschten en afsmeekten van den Heere". Nu wij gelooven gaarne, dat de moeilijkheid der invoering van een predikant te Hagestein wel hierin zijn grond zal gehad hebben, dat pastoor van der Goude een te kloek man was om zich zoo maar op zijde te laten duwen. Mr Gerrit was nu eenmaal een „onlijdelijcke paep". Daarbij waren de kapittels van den Dom en Oud-Munster te Utrecht nog deugdelijk in het bezit der hooge heerlijkheid van Hagestein, en overbekend is het, hoe krachtig de kanunniken nog weerstand boden aan de nieuwe leer.

Aan de hulpvaardigheid van den oud-pastoor van Everdingen, den ZEerw. Heer J. H. Hofman, dank ik de mededeelingen, die grond geven tot het besluit, dat Olivier van Hattem, zoo hij te Hagestein geweest is, daar gepredikt *kan* hebben van omstreeks den zomer 1597 tot den „oegst" van 1599, als wanneer hij beroepen werd tot predikant te Cillaershoek, gecombineerd met

---

1) Tot wien wij den lezer verwijzen, die lust heeft, „om de wegen, welke God, in onzer vaderen dagen, in de dagen van ouds, met ons land gehouden heeft . . . onderscheidenlijk na te spooren; zo dra naamlijk, het licht der Hervorming .. onze landen bescheen; en daarbij aan sommigen de oogen genoegzaam geopend wierden om, bij dit licht, de dwalingen en bijgeloovigheden, met welken de Roomsche Kerk dagelijks langs hoe meer besmet wierd, te konnen ontdekken". *Kerkelijke Geographie*, Dl. I, Hoofdst. I, Amsterdam, 1768.

2) Wij cursiveeren.

St. Antony-polder, twee bij elkaar gelegen dorpen op Strijen 1), onder de classis van Dordrecht.

Alzoo, Friesland liet hem gaan en Utrecht hield hem niet terug, wat ongetwijfeld vreemd moet voorkomen, daar de verschillende gewesten toen zoo naijverig waren op hunne predikanten en hoogstens voor eenige maanden elkander een evangelie-dienaar uitleenden, waarvoor dan nog het consent der *politieke autoriteit* vereischt werd. Dit geeft veel te denken omtrent Ds. van Hattem, die er intusschen niets opmerkelijks in vindt „dan het altijd wonderbare van de wegen der Voorzienigheid, waarlangs hij geleid werd tot het brandpunt van den kerkelijken strijd zijner dagen".

fr. A. VAN KERKHOFF, O. C.

(*Wordt vervolgd.*)

---

1) In onmiddellijke nabijheid dus van Beierland, *Prov. Zuid-Holland;* reden waarom de Minoriet van de Observantie, Fr. Emmanuel van Hattem, in later tijd wel vragen mocht aan den Apost. Vic. Jac. de la Torre om naar Beierland gezonden te worden, wijl zijn vader daar predikant geweest was (*Arch. v. d. Gesch. van 't aartsbisdom Utrecht,* X, 184). Wij zien er althans geen grond in voor de gemaakte veronderstelling (in *De Katholiek*, t. a. p. blz. 208), dat, indien dit geen vergissing is van den verslaggever (den Apost. Vic.), Olivier van Hattem ook in *Zeeland* moet werkzaam geweest zijn.

DE RIDDERZAAL VAN 'S GRAVENHAGE.

I.

Er is wellicht in geheel ons vaderland geen plek rijker aan historische herinneringen, grootscher door monumentale gebouwen, dierbaarder aan het hart van den Nederlander, dan het Binnenhof van 's Gravenhage. Als ge door de beroemde „Stadhouderspoort" het Binnenhof opgaat, wordt ge terstond in vroegere eeuwen verplaatst, en zóó groot is de indruk, dat ge geen oog meer hebt voor het anachronisme, hetwelk de Haagsche tram met het kosmopolitisch „van Houtens cacao" u opdringt.

Dáár ziet ge de vergaderzaal der Tweede Kamer, de vroegere balzaal van Willem V; dáár die der Eerste Kamer, waar eeuwen de machtige Staten van Holland zetelden; dáár de treves-kamer in den bloeitijd onzer republiek onder den grootsten Oranje-Vorst, den Stadhouder Willem III gebouwd, toegang verleenend tot het lokaal, waar de Generale-Staten der „Geunieerde Provinciën" hun invloed over Europa langen tijd wisten te handhaven; dáár het paleis onzer stadhouders van „Prince Mouringh" af; dáár vooral, spelend met Gods zonneschijn, de Ridderzaal van Hollands graven, welke haar torens heerlijk verheft. Treed wat verder, beklim

de helaas! onooglijke trap naar het „tribunaal", of officiëeler gezegd het gerechtshof van 's Gravenhage, en ge hebt het begin gevonden van „het dorp der dorpen geen", van Nederlands zetelstad op een oud gedenkteeken *celeberrimum totius Europae municipium* genoemd. Dit gedeelte van het grafelijk hof werd omstreeks 1250 door den Roomsch-Koning Willem II gebouwd. Hij, uit een lange reeks van roemrijke voorouders gesproten en hen allen overtreffend door adel van gemoed en ridderdeugd; hij, door 's Pausen gunst verkoren tot keizer van het H. Rijk der Roomsche natie, en den last dier waardigheid niet te zwaar rekenend voor zijn jeugdige kracht; hij, die den grooten stoot gaf aan de ontwikkeling der steden en haar poorterijen, vatte in zijn hoogen kunstzin het plan op een paleis te bouwen zijner waardig en legde den grondslag van de plaats, welke aldus door de geschiedenis bestemd werd de residentie te zijn onzer vorsten.

De zoogenaamde „Oude Zaal" werd zijn woning, dezelfde, welke later, door Karel den Stouten en Karel V verbouwd, de „rolle" werd van Holland, waar het doodvonnis over den „bestevaer" Joan van Oldenbarneveldt werd uitgesproken.

Westelijk van de oude zaal werd op eenigen afstand nog een andere gebouwd door den Roomsch-Koning, welke later opging in de Ridderzaal van Floris V en waarvan alleen de onderste gewelven nog bestaan, uiterst merkwaardig, wijl ze naar alle waarschijnlijkheid de eerste voortbrengselen zijn der gothiek in Nederland. Een huis, aan den vijver gelegen, schijnt eveneens onder Willem II opgetrokken te zijn. Deze laatste bijzonderheden

werden tot dusver nog niet openbaar gemaakt, en zijn, gelijk zoovele wetenswaardigheden over het Binnenhof in 't bijzonder en over de vaderlandsche geschiedenis in 't algemeen, te danken aan het vorschend vernuft van Jhr. Mr. Victor de Stuers. Wie in het gewaardeerd gezelschap van dezen bezielden oudheid-kenner de gewelven en verschillende appartementen van het grafelijk hof heeft bezocht, gelijk ons het voorrecht goedgunstig werd geschonken, heeft niet alleen de kale muren aanschouwd, maar heeft de geschiedenis van Nederlands roem en kunst zien herleven voor zijn bewonderenden blik. Den talentvollen leidsman, die zich wel gewaardigt ons te behoeden voor historische „ketterij", hier openlijk onzen oprechten dank te betuigen, is slechts „kwijting van een diepgevoelde schuld".

't Was goed gevoeld, toen Victor de Stuers op het Binnenhof de fontein oprichtte, gekroond door het gulden beeld van den Roomsch-Koning, wiens gezegende gedachtenis niet van het hof te scheiden is; en daarom hebben we gemeend ook hier met een paar woorden over de stichting van 's Gravenhage te moeten spreken.

Den lezer, die meer over de stichting en over de lotgevallen van den stichter wenscht te vernemen, mogen we verwijzen naar het jaarboekje van Servaas van Rooijen, dat voor het volgend jaar zal verschijnen.

Het onderwerp evenwel van deze schetsen is niet de „Oude Zaal", maar de door Floris V gestichtte „Ridderzaal". Deze werd omstreeks 1275 gesticht, nam de tweede zaal van Willem II in zich op en kreeg een lengte van 130 voet, eene breedte van 70 voet met eene hoogte van 70 voet.

De heer W. P. van Stockum beschrijft in zijn werk: *'s Gravenhage in den loop der tijden* de „Groote of Ridderzaal" aldus: „Aan den westkant dezer zaal tusschen twee hooge boogvensters is de hoofdingang. De voorgevel wordt geflankeerd door een ronden en een achtkanten toren, met spitse daken; de noordelijke was voorzien van een uurwerk (thans in vroegeren vorm hersteld), de zuidelijke van een zonnewijzer. Beide torens hadden, langs den bovengevel der zaal, door een smallen gang gemeenschap met elkander, en met de kanteelen, waarvan de zijmuren voorzien waren.

„Tot den hoofdingang klom men op langs eene trap van twaalf treden. De zaal had oorspronkelijk ook aan de noord- en zuidzijde hooge vensters, maar door het optrekken van gebouwen aan die beide kanten, werd het licht betimmerd en zijn de kozijnen dichtgemetseld. Voorts had men aan den zuidkant twee lage deuren, waarvan er één naar buiten voerde en één naar een vertrek leidde, dat tot dressoir of aanrechtkamer diende.

„Aan de oostzijde over den hoofdingang stond een groote schoorsteen en aan elk zijner zijden was eene deur, waarvan de zuidelijke geleidde naar de Oude of Rolzaal, de noordelijke naar den vierkanten toren. Van dezen toren gaf eene galerij of doorgang, boven de middelpoort, toegang tot de vertrekken aan de overzijde, nabij den vijver of slotkapel gelegen.

„De groote zaal was door eene kunstig samengestelde kap gedekt, van kostelijk eikenhout, welke alleen op de zijmuren rustte, zonder eenig ander steunsel; een pronkstuk van oude bouwkunst. De uitstekende binten waren met beeldhouwwerk versierd, meerendeels mans-

en vrouwenhoofden, ook engelenkopjes, beren, leeuwen en andere figuren. Aan den voorgevel prijkte onder eene gravenkroon het Hollandsche wapen: de klimmende leeuw, in rood op een gouden veld. De muren waren wit gepleisterd, de vloer was met gebakken tegels geplaveid, en werd, als er gedanst moest worden, met zand bestrooid.

„Aàn de zoldering hing eene lichtkroon en aan of bij den schoorsteen was een uurwerk of klok; waarschijnlijk een der eerste sedert de uitvinding. De vierkante wijzerplaat vertoonde de vier Evangelisten, op een verzilverd veld; een van zwart laken gemaakt mannetje, sloeg de uren. In het halfrond boven het vierkant der klok schitterde de gulden zon in eene blauwe lucht, met zilveren wolken, alsook de gedeeltelijk vergulde, gedeeltelijk blauwgetinte maan.

„Behalve een lavoir of waschtafel en een altaar, met op perkament geschilderd kruis, waren er verschillende tafels, en aan het boveneinde eene hooger geplaatste eeretafel, waarboven een hemel, met gordijnen gedrapeerd.

„Vóór den hoofdingang moet al vroeg een vierkant portaal geweest zijn, met deur en vensters; later werd er nog eene verdieping opgetimmerd, en langzamerhand vermeerderd met verschillende vertrekken en comptoiren, die den voorgevel ontsierden en voor het oog bedekten".

Aldus van Stockum. Gelijk te begrijpen is, heeft de Ridderzaal niet terstond het inwendige aanzien gehad, dat hier beschreven is. Ook in het uiterlijke is zij, zooals werd aangetoond, in den loop der tijden gewijzigd. Zelfs het geliefkoosde wapen van 's Gravenhage in natura is van lateren tijd, want eerst uit de grafelijke rekening

van 1468 blijkt, dat „op dieselve zael [werden] geset ende gemaict vijve oudevadersnesten." Doch de zaal zelve is het werk van Floris V, en hem komt de eer toe een der edelste en zuiverste monumenten te hebben gesticht, waarop de gothiek ten allen tijde trotsch zal zijn. Die zaal had voorzeker een beter lot verdiend, dan haar te beurt viel, gelijk A. Ising, in zijn standaardwerk: *Het Binnenhof in plaat en schrift* zoo krachtig aanteekent: „Behoefde de oorspronkelijke indrukwekkende kap geen andere steunpilaren dan de zijmuren, de tegenwoordige ijzeren wordt gedragen door een dubbele rij pilaren van hetzelfde metaal, uit wier kapiteelen armelijk geboetseerde gegoten nimfen met lauwerkransen te voorschijn komen, en waarboven wimbergen met hun kruisbloemen tegen de houten bebording der kap stooten. De mislukte nabootsing van den flamboyanten gothiekstijl uit het begin der 16de eeuw doet het oog pijnlijk aan, en de treurige indruk wordt niet verzacht, wanneer men let op de bestemming, thans gegeven aan de „Groote Zaal," waar de archieven van het Departement van Binnenlandsche Zaken in onoogelijke kasten geborgen zijn".

Maar voor 't oogenblik keeren we onze blikken af van dat betreurenswaardig schouwspel — aan hetwelk de naaste toekomst een eind moge maken — en vermelden met dankbaarheid, hoe de voorgevel onder leiding van Victor de Stuers door den genialen Dr. Cuijpers werd hersteld in middeleeuwschen trant, met den liebaert van Holland op de sierlijke portiek. Dat stuk middeleeuwsche Nederlandsche historie roept voor ons den tijd terug van de stichting, en geleid door de oude kroniekschrijvers, zien we den edelen Floris V

vóór ons, bij een heerlijke daad, zoowel getuigend van zijn ridderlijken zin, als van zijn godsdienstig gemoed.

Ter inwijding van de Ridderzaal stelde Floris V de orde of broederschap van St. Jacob binnen haar muren in. De altoos lastige critiek heeft ook aan deze gebeurtenis de hand geslagen, doch, volgens onze bescheiden meening, zonder goed gevolg. De voornaamste bron, waaraan de geschiedenis van de instelling der St. Jacobsorde ontleend is, mogen terecht heeten de *Preuves, Chartres et Titres*, achter de *Annales généalogiques de la Maison de Lynden* (Anvers, 1626, fol.) van C. Butkens. Deze was monnik in het klooster van St. Salvator te Antwerpen, een man van een helder hoofd en onbesproken wandel. Hij verhaalt de instelling uitvoerig, overtuigd van haar waarheid, en geeft in zijne *Annales* de authentieke stukken, waarop hij zich grondt. Nu gaat het toch wel wat ver in stoutheid van beweren, als men zonder eenig afdoend bewijs een schrijver van zulk gezag voor een bedrieger durft uit te maken. Te meer daar Christophorus Butkens geen enkele reden van eigenbelang kon hebben om deze gebeurtenis te verhalen. Wat kon het hem voordeel aanbrengen, al was hij dan ook de geschiedschrijver van het huis Lynden, te bewijzen, dat, voor eeuwen, een lid van een, door zoovele onderscheidingen, bekend en aanzienlijk geslacht, opgenomen is geweest in eene ridderlijke broederschap, die door de omstandigheden der tijden zoo spoedig in vergetelheid geraakt is. Wel hebben Scriverius, de Riemer, de Baron d'Yvoy van Mijdrecht aan de instelling der orde geheel of gedeeltelijk geloof ontzegd, doch daartegenover staat

het zeker even hooge gezag van Reygersberg, Miraeus, Boxhorn, Te Water en Meerman. Wij gelooven dan ook met A. Beeloo 1), wiens verdediging der zaak we hebben samengevat, dat er over dit historisch feit geen redelijke twijfel bestaan kan, en dat Melis Stoke allicht op het feest der instelling doelde, toen hij zong:

„Doe ghevielt dat hi tornierde
Ende wapenspel hantierde
Ene wile, als hem dochte
Dat hi *zekcr* wandelen mochte".

Floris V, waarschijnlijk in het jaar 1255 geboren, was de eenige zoon en erfgenaam van Willem II, den Roomsch-Koning, en van Elisabeth, dochter van hertog Otto van Brunswijk. Zijn geboortehuis was het gratelijk hof te Leiden, later het huis Lockhorst genoemd, en sinds jaren gesloopt. Hij werd gedoopt in die heerlijke doopkapel der oude St. Pieterskerk, welke kapel een zoo treffend blijk was van de godsdienstige mildheid zijns vaders. Erfgenaam nog meer van 's vaders ridderzin dan van zijn titels, was hij de waardige opvolger van Hollands grootsten en edelsten graaf. Zijn eersten krijgstocht richtte hij tegen de West-Friezen om hun het dierbaar overschot van Willem te ontrukken en in Middelburgs abdij met innige liefde ter aarde te bestellen. Met den leeftijd nam zijn ridderlijke deugd toe, en zóó goed had hij 's vaders wijsheid en adel van gemoed begrepen in het bevoordeelen der Hollandsche poorterij, dat hij in de gedenkboeken van Holland zal bekend blijven als „der kaerlen godt".

---

1) *De Instelling van de Orde van St. Jacob door Graaf Floris V van Holland.*

Doch ook voor de edelen klopte zijn hart warm, en terwijl hij trachtte de harmonie te handhaven in de verschillende standen van zijn gebied, door aan de burgers meerdere voorrechten te verleenen, zon hij op een innige verbroedering der ridders onder eenzelfde gewijde leus en rijpte bij hem het plan der orde van St. Jacob. Verscheidene redenen noopten hem die orde in te stellen in de groote of Ridderzaal, door hem gebouwd. Had zijn onvergetelijke vader niet den grond gelegd voor dat overheerlijk paleis, en had hij het begonnen werk niet luisterrijk mogen voltooien. Die zaal in te wijden met de instelling van een godsdienstige ridderorde en daardoor de herinnering aan zijn vader te verlevendigen, die daar zijn zetel gevestigd had, was de wensch van zijn hart. Daarbij kwam, dat hem in 1279 (want om de redenen, door Beeloo aangevoerd, zien wij in het jaar 1290 van Butkens eene schrijffout der handschriften) volgens Melis Stoke „dochte, dat hi zeker wandelen mochte", d. i. dat hij, ontslagen van de voogdij, nu zelf de teugels van het bewind kon aanvaarden en met een schitterend ridderfeest bezit wilde nemen van zijn graafschap. Door zijn neef, den Hertog van Brabant, bij gelegenheid van een prachtig toernooi te 's-Hertogenbosch ridder geslagen, huwde hij in 1278 Beatrix, oudste dochter van Guy, Graaf van Vlaanderen, en wilde nu zijne gemalin voorstellen aan de edelsten der ridderschap, door hem naar zijn 's Gravenhage opgeroepen. Tevens zou daar blijken, dat Hollands liebaert in macht en rijkdom niet voor den leeuw van Vlaanderen behoefde te wijken.

Butkens vermeldt:

Extract uyt seecker boeck ghebonden in quarto, gheintituleert register der Ridderschap, gheteeckent Nombre vier, Fol. 105.

In den jaer ons Heeren als men schreef duysent ende twee hondert ende 't negentich [lees: negen en zeventig], soo heeft myne hoeghe Heer Floris Greve van Hollant, Zielant, ende Vrislant, open hoff ghehouden in den Haghe, ende in volle salle ghegheven zijne Ordre ende Ridderschap van St. Jacops broederschap, aen twelf der vormarste Heeren ende Ridderen van de Hofgenoten, die hiernaer beschreven staen, Heer Dideric Greve van Cleve, Lancelot Heer van Hameltong, Ambassadeur van Coninck Henderick [lees: Alexander] van Schotlant, Godevart Heer van Boicholt, Ambassadeur van Westvalen, Heer Henderick Grave van Henneberch, Ambassadeur van Ceullen, Diric Heer van Brederode, Jan Heer van Heusden, Jan Heer van Arckel, Dirck Heer van Lynden, Otto Heer van Asperen, Jackes Heer van Wassenaer, Ghisbrecht Heer van Amstel, Huige Heer van Vianen Ridderen, die welcke hebben den vollen eet ghedaan bij het heylich Evangelie, in handen van Heer Johan Bisschop tot Utrecht, ende daervoer 't onderpant ghelaten henne ghemeyne schilt ende wapenen, ende hebben ontfanghen elck eenen vergulden halsbant met vyf schelpen, ende het belt van S. Jacops daeraen, wegende anderhalf marck silver, ende henne wapen sijn ontfangen doer Jan Paypaert, Cnape ende Heraut van Hollant, ende ghehanghen in de groote plechsalle in des Graven Haghe, tot ghetuighenisse des voerschreven is".

Wij kunnen ons de Ridderzaal gemakkelijk voorstellen, door den pracht- en kunstlievenden Floris V naar behooren getooid. „De wanden, behangen met tapijtwerk en overdekt met draperiën van zijde en fluweel, kunstig gestrengeld om het wapenschild van den Graaf van Holland, dat in alle vakken prijkt. Banieren, pennoenen en banderollen, van de schitterendste kleuren, waaiende van de fraai gebouwde kap der zaal, een gewelf van kleuren vormende als vermenigvuldigde regenbogen. In de nissen en hoeken der zaal tropeën van allerlei wapenrustingen, met helmen en standaarden overdekt, wier flikkering en kleurenspel, bij het wemelen der lichtstralen,

daarover een betooverenden glans verspreiden; zitbanken langs de wanden met zijden of fluweelen kussens, en in het midden der zaal, zetels met hooge, gebeeldhouwde leuningen en fraaie zittingen, alles met de wapenen van den graaf doorwerkt en doorstikt". Zoo schildert ons de dichter-historicus Beelo het tooneel der instelling. We kunnen ons de zaal voorstellen, bevolkt met wachten, schildknapen, ridders en geestelijken, een breede schaar, edel van houding en schitterend van kleedij. Onder allen treffen ons de graaf zelf, met zijn hooge gestalte en ridderlijk voorkomen, den fluweelen mantel met hermelijn omzet dragend over het fonkelend harnas, en de bisschop van Utrecht, Jan van Nassau, in opperpriesterlijk plechtgewaad, van geestelijken en koorknapen omgeven.

Heerlijke tijd, toen de Kerk van Christus de wapenen heiligde der ridderschap en hun in de hooge eer van den ridderslag 's menschen hoogste waardigheid leerde kennen: Christus in zijn vernedering en kruis te volgen. Geheel in den geest dier dagen werden zulke buitengewone plechtigheden ook opgevroolijkt door ridderlijke feesten; over een dergelijk feest, ter viering van de instelling der orde van St. Jacob, vinden wij bij Butkens, en bij Miraeus het volgende opgeteekend:

Extract uyt een seecker boeck, ghebonden in een aude royden leren overslach, geintituleert het Tournoyboeck des Graven van Hollant, ghes:hreven in een aut carracter, ghetee kent No. 13, *ende begint aldus op fol.* 220.

„In 't jaer voerseyt van 1290 [1279] soe heeft mijn hoeghe Heer die Greve de Ridderen van sijn broederschap een tournoy aanghericht, waer beroepen waren de vermarste Ridderen van dien tijdt, en de Campioenen waren wel tougherust ende gebardeert,

elck met hunne wapenen, als hiernaer beschreven staet. De Campejoenen waren: Heer Dierick Heer van Brederode, ende droech een gulden schilt met een bloedroodigen lieu, met een blau tonge en crijtsen, met een blau barenstel, en riep: Hollant. De tweede Campioen was: Heer Johan Heer tot Heusden, ende droegh een gulden schilt met een root raderken van een spinnewiel, ende riep: Cleve. De derde Campioen was: Heer Dierick Heer van Lynden en Ter Lee, ende droegh eenen rooden schilt met een vergult cruijs, ende riep: Aspremont. De vierde Campejoen was: Heer Arent Heer tot Ysselstein, ende droegh eenen gouden schilt met een swerte plank daarin, waerop een cruys van St. Andries gheschaeckt van wit en root, en riep: Amstel".

Wat zal de Haagsche Kneuterdijk, toen het Toernooiveld, gedaverd hebben van de zegekreten der overwinnaars en den luiden bijval der talrijke toeschouwers. En toen aller oogen waren verzadigd, begaf men zich weder in bonte rijen terug naar de Ridderzaal voor den vorstelijken maaltijd.

In geheel de verhaalde gebeurtenis is meer stof tot historische fantasie dan het bestek van dit opstel gedoogt. We kunnen echter niet eindigen zonder gewezen te hebben op de schrille tegenstelling tusschen dit ridderfeest en het noodlottig jaar 1296, toen de koningszoon voor het laatst „spelen ging". In zijn ridderzaal de gevierde Floris, die den adel een nieuwe waardigheid schonk, die door zijn edelen werd vereerd en geprezen; en later bij zijn slot van Muiden „der kaerlen godt", die als het slachtoffer viel van zijn echten volkszin, door sommige grooten ter dood gezocht, omdat hij ook de burgers liefhad; — in zijn „Haghe" de orde van St. Jacob verleenend aan Gijsbrecht van Amstel; en later den ontaarden ridder ontmoetend onder de samenzweerders tegen zijn leven.

Doch de moord van Floris V heeft zijn naam niet uitgewischt bij het Nederlandsche volk, en in dankbare herinnering leeft hij voort in „die gelukkige zaal, die ons in dit tijdperk voorkomt, omgeven van den vierdubbelen stralenkrans van ouderliefde, huwelijksmin, riddereer en vorstengrootheid"! Eeuwen zullen over zijn ridderzaal heengaan, vorstelijke deugd en misdaad zal zij aanschouwen, de koude der Hervorming zal ook over haar nederdalen, maar zij zelve blijft als een reusachtig protest tegen den overmoed van hen, die de geschiedenis van ons vaderland eerst met 1581 beginnen. Zij blijft getuigenis afleggen van de edele glorie van Willem II, den Roomsch-Koning, van zijn waardigen Floris V en van dien schoonen tijd, toen een ridderorde van St. Jacob bloeien kon.

Hageveld. L. J. J. HAGERAATS.

VERSCHEIDENHEDEN.

WOORD VAN OPWEKKING AAN EEN BEDROEFDE.

(Naar het Fransch van Louis Veuillot.)

Lieve broeder, ik heb niet geloofd aan de uiterlijke vreugde, die u omgeeft; ook behoeft gij mij geen breed relaas te leveren van hetgeen gij in stilte lijdt. Ik weet: gij zijt arm te midden van den overvloed. Ik ken uwe vergeefsche pogingen, uwe bedrogen verwachtingen. Ik ben doorgedrongen in de diepte van uw hart, ik heb gezien, hoe de Hemel geen acht scheen te geven op uwe reine en vrome wenschen.

Gij hebt op mij den indruk gemaakt van een kostbaren boom, beladen met vruchten, verdroogend aan de takken. Noch 's werelds strijdgewoel, noch de stille kloostercel heeft uw deel mogen zijn. Gij blijft ter zijde, gewapend en toch ontwapend door duizend beuzelingen, wier overlast uw veerkracht verlamt, uw gebed doet verstommen.

De menschen laken u om de ledigheid, die u verplet. Men zegt tot zich zelf: wat voert hij uit? waarom strijdt hij niet? waarom bidt hij niet? Gij ziet de faam stijgen eener menigte nieuwelingen, die noch uw verstand, noch uwe wetenschap, noch misschien uwe deugd bezitten; men haalt u hun voorbeeld aan en waant u verloren in uw geluk.

Wat maakt het uit! Aanvaard het martelaarschap, u door God overgezonden. Doe der wereld uwe onderworpenheid kennen door een volstrekt zwijgen en den vrede op uw gelaat: openbaar haar aan God door het aanhoudend verloochenen van de eigen begeerten. Gij lijdt? Verheug u te lijden: in het lijden ligt uw zegepraal.

Open de levens der heiligen, overweeg de geschiedboeken uwer familie: die glorieuze broeders, door God u gegeven, maagden en matronen, krijgslieden en geleerden, zijn allen martelaren. Martelaren der bedorven natuur, martelaren der liefde Gods, martelaren van de woede der menschen, martelaren van den eigen wil. Al wie deze aarde is doorgegaan om den hemel te bereiken, draagt in den hemel een doorweekten palm. In bloed, in zweetdruppelen of tranen, de palm is gedoopt in de levende wonden, door de menschheid om het geloof gedragen. Den een heeft de wereld een levensweg zien gaan vol van distelen en doornen, den ander zag zij steeds wandelen op een bed van rozen; God heeft hen allen gezien in de versterving, de nederigheid, het geduld, het berouw. Wanneer de geloovigen bijeen zijn, aanschouw hem, die weent en beeft en op de borst klopt: het is niet de zondaar, maar de heilige.

Alle heiligen des hemels dragen palmen, doorweekte palmen, zich bewegend op den ademtocht onzer gebeden. Zoo daalt op ons neer de vruchtbare dauw huns offers, dat ons de genade Gods brengt; doch op hen zelf is het bloed neergedaald van Jesus Christus, den eeuwigen koning, het onnavolgbaar voorbeeld, de onuitputtelijke kracht der martelaren.

Verlosser! glorievol zijn uwe martelaren, glorievol uwe heiligen. Uwe martelaren hebben gewerkt, uwe heiligen gebeden, en het is ons onbekend hoever uwe barmhartigheid zich uitstrekt. Gij geeft kracht naar kruis en kruis naar kracht. Hij, die slechts één dag kan lijden, lijdt slechts één dag, en ieder oogenblik zijns levens hebt gij dengene ondersteund, die u gedurende een lang leven verheerlijkt heeft. Wij kunnen u niet dienen zonder uwe hulp en uwe genade; want wij zijn zwak, en de vijand is zoo verschrikkelijk en sterk; wij hebben altoos geduchte slagen te braveeren en moeten zonder ophouden zegevieren over de smart, zegevieren over de begeerte; wij moeten den wierook weigeren aan te lang aangebeden en vaak al te dierbare afgoden; kortom, wij hebben het juk af

te schudden van een dwingeland, behendiger dan alle vervolgers, omdat hij geen ander is dan ons eigen ik.

Alle eeuwen moeten u verheerlijken, en tot het einde der eeuwen zult gij martelaren tellen. Martelaren door het zwaard, martelaren door de vrijwillige liefde uwer kinderen. Eenigen zullen door ijzeren nagelen, anderen door bekoringen verscheurd worden. Dezen zal men de beenderen, genen het hart verbrijzelen. Lang zullen hen hunne wonden herinneren aan al wat de beulen hebben afgehouwen, aan al wat zij zelf hebben moeten afsnijden en uitrukken.

Edoch, daarboven wacht hen de palm der eeuwigheid, reeds hier op aarde, o Jesus! is uwe liefde hun deel.

Neem aan, lieve broeder, den kelk u geboden: mor niet! Gij hebt al zooveel gegeven; wordt u nog meer gevraagd, geef nog meer en verblijd u. Vrij moge al uwe hoop in rook verdwijnen, gij zult weten hoe groot de barmhartigheid van God is. De dag zal aanbreken, waarop blijkt, dat het in duigen vallen uwer verwachtingen de ladder geweest is, waarlangs gij moest opklimmen naar de verloochening, die den mensch maakt en den christen. Gij meent uw tijd te verliezen, en de hemel is uw gewin.

Vrees geene ontgoochelingen, laat varen wat u overblijft van de voorspiegelingen uit de jeugd, die u nog omkranst. Die rampspoeden zijn 's levens dagelijksch brood. Houd moed, reiziger, deze storm, welke de golven opzweept en bij elken windstoot iets aan het schip ontrooft, doet toch niets anders dan het sneller voortstuwen naar de kaden des eeuwigen levens.

H. J. F. J. Diert van Melissant.

BOEKBEOORDEELING.

Manna quotidianum sacerdotum, sive preces ante et post Missae celebrationem cum brevibus meditationum punctis pro singulis anni diebus. Preces edidit, meditationum puncta composuit, appendicem adjecit Jac. Schmitt, SS. Theol. doctor et in eccles. cathedr. Friburg. canonicus. Herder, Friburgi Brisgoviae, 1890.

De titel is lang maar mist de verdienste van duidelijkheid en volledigheid niet. Met één woord is gezegd wat oud, wat nieuw is. De „Praefatio" licht het nog nader toe. De *Preces* zijn, volgens de getuigenis van den Zeergel. Schrijver, en volgens mijne bevinding na vergelijking met het oorspronkelijke, letterlijk overgeschreven uit het bekende werk van Pater Boppert O. S. B., waarvan de titel luidt *Scutum Fidei.* De *puncta meditationum* echter zijn de vrucht van des schrijvers eigene vindingrijkheid en godsvrucht. Waarom hij hierin een anderen weg insloeg, verklaart hij op volgende wijze: „Het werk van Pater Boppert is voor een groot gedeelte der priesters minder gepast; het is te uitgebreid en daardoor voor velen te duur; bovendien vallen de meditationes niet in den smaak van het meerendeel der lezers, en de aangehaalde uitspraken van Kerkvaders zijn voor weinigen slechts van nut". De HoogEerw. Dr. Schmitt achtte het om die redenen raadzaam „om zijne eigene overwegingen te geven en wel in den kortst mogelijken vorm, opdat zijn werk niet te breedvoerig zou worden en aan het verlangen alsmede aan de behoeften voldoening moge schenken van hen, die geen tijd hebben om lange *meditationes* door te lezen of liever hunne eigene gedachten en gevoelens dan die van anderen volgen".

Daargelaten of de ietwat scherpe afkeuring van Boppert's werk, al wordt zij op de rekening van anderen geschoven, verdiend zij of niet — wij althans zouden ze niet gaarne onderschrijven — dient erkend te worden, dat de HoogEerw. Schrijver kleine ju-

weeltjes te beschouwen geeft. Zijne *overwegingen*, de hoofdinhoud en het zwaartepunt van zijne eigene inspanning, zijn frisch en zakelijk, zijn rijk aan gedachten, leenen zich tot éene veelzijdige toepassing op het christelijk leven, terwijl de *Preces ante et post Missam* daarop volgende zich op treffende wijzen aansluiten bij de hoofdpunten, welke in de *Meditationes* zijn aangegeven. Een enkele greep zij ons geoorloofd in dien rijkdom van stof, opdat een voorbeeld den zin onzer woorden verklare.

Christus tentari voluit: 1) Ad nostram consolationem. a) Multi, quum acriter tentantur, pusillanimes fiunt, ac si a Deo relicti sint et in malo statu. b) At cum Christus Ipse tentari voluit, tentationes nec peccati nec (per se) mali status signa esse possunt. c) Imo saepe ad salutem conducunt, cum nos humilient, vigilantiores reddant, ad orationem diversarumque virtutum actus impellant, meritum mercedemque augeant.... 2) Ad nostram cautelam. a) Multi securos se existimant, si diu tentationes non senserunt aut vicerunt. At pessime. Nam b) concupiscentia nostra fortasse dormit, numquam moritur; diabolus, qui innumeris pollet astutiis, semper circuit; tentavit Jesum, sanctissimum, post baptismum ac jejunium, et licet pluries victus non recessit.... 3) Ad nostram instructionem et exemplum. Tentatio Jesu scilicet nos docet a) quomodo diabolus tentare soleat: tempus sibi opportunum exspectat, ad parva primum nos allicit, excusationes administrat; b) quomodo cavere ac vincere debeamus; non ipsi nos in tentationem nos projiciamus, ei statim resistamus, nos humiliemus, Dei ejusque verbi reminiscamur et adjutorium imploremus".

Wie de *Preces* op die overwegingen volgende met aandacht bidt, zucht in de bitterheid zijns harten over de vele gevaren, waaraan zijn zieleheil in deze verleidelijke wereld is blootgesteld; smeekt vergiffenis af voor de vele fouten, waaraan hij, of door eigen zwakheid overwonnen of door de listen des duivels verleid, zich schuldig maakte; vormt de beste voornemens voor de toekomst en vraagt, in het bewustzijn dat hij uit zich zelven niets vermag, de hulp van God af door de verdiensten van Jesus Christus, die voor allen de genade verdiende om in den moeielijksten strijd de zege te behalen.

Men zal ons toegeven, dat deze wijze van overwegen en van bidden groote voordeelen aanbiedt en volkomen in overeenstemming is met de voorschriften, welke gewoonlijk voor het inwendig en uitwendig gebed gegeven worden.

De achter elk der drie deelen eensluidende *Appendix* is vrij uitvoerig en beslaat meer dan vijftig bladzijden. Hij bestaat uit vijf gedeelten: I Brevis meditandi methodus; II Praeparatio ad Missam; III Exercitia pia ante et post Missam; IV Accessus et recessus in Missis pro defunctis; V Preces indulgentiis ditatae, ad Missae celebrationem aliquo modo spectantes.

Een *Index rerum, quae in tribus tomis meditandae proponuntur*, besluit het geheele werk. Het dient alzoo gezegd: de geleerde en godvruchtige schrijver heeft niets verzuimd om zijn werk, met duidelijken letter gedrukt en in passenden vorm gekleed, voor elks behoeften geschikt te maken. Geen wonder dan ook, dat het met den weidschen eeretitel: *Editio tertia* prijken mag.

H. J. H. RUSCHEBLATT.

LETTERLOOVER.

PROEVE EENER DICHTERLIJKE VERTOLKING VAN HORATIUS' LIERZANGEN.

Lib. II, Ode IX: *Non semper.*

AAN VALGIUS.

Niet immer tergen woeste vlagen
Den bloesemdos van veld en hagen
  Met kletterenden regenvloed;
Niet immer sart het huilend klaatren
Des wilden storms de dartle waatren
  Van 't Caspisch meer tot euvelmoed.

Niet immer staan de Armeensche rotsen
Gepantserd in heur blauwe schotsen,
  Loom, levenloos en roerloos koud;
Ontblaêrt de orkaan der olmen twijgen
Noch doet den knoest der eiken hijgen
  In 't hooggetopt Gargaansche woud.

En gij blijft kreunen, gij blijft klagen,
Hetzij Aurora's rossen dagen,
  Of de avondstar ter rust u wenkt;
En heerscht de Nacht op 's hemels banen,
Hij hoort de zuchten, ziet de tranen,
  Die gij uw dierbren Mystes schenkt.

Toch bleef niet Nestor eeuwig schreien
Om 's dierbre' Antilochus' verscheien,
  Noch wijdde Priams vaderhart
Bij 't jammerkrijten der Trojanen
Den kleenen Troïlon zijn tranen
  In eindloos onvertroostbre smart.

Ook gij dan, eindlijk, staak uw weenen;
Stel maat aan 't laffe, weeke stenen,
  Dat u de vlam des boezems dooft:
Laat liever ons den lauwer zingen,
Door Rome's dappre keurelingen
  Gevlochten om Augustus' hoofd!

Bezingen wij met blijde tongen
Hoe de Euphraat, door hun staal bedwongen,
  Met minder trotschheid wielt en ziedt;
En hoe Gelonen, Rome's slaven,
Het afgebakend land doordraven
  Dat Caesar's gunst hun overliet!

Lib. II, Ode III: *Aequam memento.*

VERGANKELIJKHEID.

O Dellius, naardien uw doodsuur eens zal kleppen,
  Zoo wees gelaten als de tegenspoed u drukt;
En wacht u, al te blijde uw vleugelen te reppen,
  Wanneer de gulle lach des voorspoeds u verrukt.

Hetzij dat tranen staag uw mijm'rend oog ontleken,
  't Zij dat ge op feesten u in 't veldgras nedervlijt,
Een hoogbejaarden kruik Falerner laat verbreken
  En 't onbezorgde hart aan lichte vreugde wijdt.

Daar, waar de hooge pijn met blanke populieren
Zijn gastvrij lommer mengt en aan den wand'laar biedt,
Waar heesters op den aêm van 't labb'rend koeltje zwieren
En 't murm'lend beekje langs bebloemde zoomen vliet,

Laat reukwerk dáár en wijn en roode rozen brengen,
(Helaas, de tijd verslindt heur schoonheid al te bits!)
Zoolang nog uw fortuin, uw leeftijd het gehengen
En de al te korte draad der wreede zustertrits.

Verlaten zult ge uw huis, uw schoone lustwaranden,
Uw landgoed, door het vocht des Tiberstrooms besproeid;
Eens legt, met gier'ge drift, een erfgenaam zijn handen
Op 't hooggestapeld goud, dat in uw schatkist gloeit.

Wees rijk en uit den stam van Inachus geboren;
Wees arm, beroofd van dak, eens armen vaders spruit;
Het baat u niet: gij valt, dit lot is u beschoren,
Den nooit verzaden muil des doodenrijks ten buit.

Ach, allen worden wij naar 't zelfde punt gedreven;
Eens springt ons aller naam uit 's noodlots bus hervoort:
De dood, 't zij vroeg of laat, verzwelgt ons aller leven
En werpt ons in de boot naar 't eeuwig ballingsoord.

Lib. IV, Ode XIV: *Quae cura.*

Aan Augustus.

Wat zorg van 't vaadrendom, van Rome's burgerscharen
Kroont, Caesar, eens uw kruin met onverwelkbre blaên,
En noopt, in schrift en beeld, der eeuwen rij te staren
Op 't flonkerlicht van uw verheven heldendaên?

O gij, de grootste vorst van alle wereldoorden
Waarop Apollo uit de azuren transen oogt,
Voor kort nog gierde uw zwaard bij 's Donau's barre boorden
En leerde den barbaar wat ge in den krijg vermoogt.

Want met uwe oorlogsmacht dorst Drusus ze berennen
De schrikbre burchten op der Alpen kruin gesticht;
Zijn vurige oorlogskling stormde op de vlugge Brennen
En heeft den overmoed van den Genaun gericht.

Ras kwam de stalen vuist van d' oudste der Neronen
Uw bliksem slingren op der woeste Rhaeten kop;
En hij, hij zag door u zijn hoofd met lauwers kronen,
In 't vuur veroverd op der Alpen hoogen top.

Ha, welk een schouwspel was' t, toen 't slagzwaard, in zijn handen,
Zich dronken dronk aan 't bloed, dat daar uit borsten spoot,
Die van ondelgbre zucht naar heilge vrijheid brandden,
En, wars van slavernij, zich stortten in den dood.

Gelijk de Zuidenwind de woeste zee doet hollen,
Breekt hij op d' aanblik van 't Plejaadgestarnte los,
Zoo deed uw held het heir zijns vijands suizebollen
En rende door het vuur op vlammensnuivend ros.

Gelijk aan d' Aufidus, die, forsch gehoornd, zijn waatren
Door Daunus' machtig rijk, het vette Apuulje, jaagt,
Wanneer hij plotseling in oorverdoovend klaatren
De bloeiende landouw met doodsgehuil versaagt,

Zoo stortte Claudius verwoed op de ijzren drommen
Van 's vijands legerhoofd zijn glorievlammend heer;
En, maaiend in de voorste en de achterste kolommen,
Sloeg ongedeerd zijn zwaard geheel diens leger neêr.

Gij schafte hem uw raad, uw krijgers en uw goden:
Want sinds den schoonen dag dat Alexander's stad
Deemoedig u, als vorst, haar sleutelen geboden,
Haar ledig koningshof voor u geopend had.

Heeft u, na vijftien jaar, het Goed Geluk geschonken
Te dooven 't oorlogsvuur, dat flakkerde over de aard';
En heeft een zegekrans uw edel hoofd omblonken,
Waar uwer kindren blik met vreugde en trots op staart.

De Spanjaard nooit getemd, met Indiaan en Meder
En woesten Scythiër, slaan met een wreevlen zin
Bewonderend hun blik voor uwe grootheid neder,
Beschutter van Itaalje en 's werelds koningin!

U, u bewonderen de Nijl, die in zijn krochten
Zijn bron verscholen houdt; u Donau, Tigervloed;
U de Oceaan, die krielt van wilde zeegedrochten
En 't afgelegen strand der Britten daavren doet.

De Gauler, die den dood in 't bleek gelaat durft blikken,
De Ibérer, hard van borst, valt met gebroken zwaard
Naast den Sicamber, die slechts lust heeft in 't verschrikken,
O Caesar, voor uw troon ter aard'.

Lib. IV, Ode VII: *Diffugere nives.*

Aan Torquatus.

De sneeuw smolt weg; de lente siert de boomen,
Siert weide en veld alreê met jeugdig groen.
Vernieuwd is de aard': gekrompen in zijn zoomen,
Vloeit, kalm en stil, het beekje door 't plantsoen.

Reeds noodt de trits der zachte Aanvalligheden
In luchten tooi de Nimfen uit ten dans.
„Hoop niets bestendigs" maant het droef verleden;
„Hoop niets bestendigs" maant het blijde thans.

De koude vliedt voor d' aêm der Westenwinden;
De pronk der lent' stort voor den zomer neêr,
Wiens bloemen voor den zwang'ren herfst verzwinden,
En spoedig komt de logge winter weêr.

Doch sterft het jaar, 't wordt opgewekt ten leven.
Wij, zoo de schicht des doods ons eenmaal trof,
Die vromen, rijken, machtigen doet sneven,
Wat zijn we? . . . . . Een schim en stof.

Wie weet of 't aantal onzer levensdagen
Nog met den dag van morgen wordt verlengd?
Ontvlieden zal de schraapzucht uwer magen
Al wat ge u-zelve', al wat ge uw vrienden schenkt.

Stierft ge eens en hebt gij 't vonnis hooren vellen,
Dat bij den troon van Minos u verbeidt,
Dan zal geen deugd in 't leven u herstellen,
Geene afkomst, geen welsprekendheid.

Diana zelfs kan niet de kluister breken,
Die Hippoliet aan 't rijk der schimmen boeit;
Geen Theseus redt, met dreigen noch met smeeken,
Perithöus, voor wien zijn boezem gloeit.

G. JONCKBLOET.

AAN MIJN VRIEND G. JONCKBLOET NAAR JAVA VERTREKKENDE.

Kan ik zingen, nu in 't harte
't Wreed vaarwel een wonde slaat,
Ik, uw vriend, die met zijn smarte
In den geest op 't duinzand staat
En vol weemoed langs de baren
't Stampend stoomschip na blijft staren?

Kan ik zingen, nu gij verre
Onbekommerd ons ontvliedt,
En mijn vorschend oog geen sterre
— Ster der hope — blinken ziet,
En mijn harte klaagt met rouwe:
Nooit uw handdruk meer, getrouwe?

Waarom zoekt gij gindsche dreven?
Vraagt gij liefelijker lucht?
Balsem voor een kwijnend leven,
Dat naar idealen zucht?
Zong ik pas niet, jonge strijder,
't Welkom u, „genezen lijder"?

Is een Oostersch lied gezongen,
Dat geheel uw ziele won?
Weerglans in uw borst gedrongen
Van de prachtige oosterzon,
Stralend langs de lavakruinen
Ginds op Java's weeldetuinen?

Liederen hebt gij ons doen hooren,
„Vlindertjes" en „Eigen gaard",
Die de teederheên doorgloren
Van uw hart zoo fijn besnaard!
Neen aan u geen „blos der wangen"
Om Jesaja's hooge zangen!

Hebt gij hier uw vriendenkringen
Voor het laatst de hand gedrukt,
Om daar ginds uw lied te zingen,
Dat ons aller hart verrukt,
En 't smaragdgroen land gekozen?
Plant gij dáár uw „Kruis met rozen"?

O, gij gaat verdoolden dragen,
Naar het Kruis van liefde en vree,
Wankelende harten schragen,
't *Deus ego amo Te*
Van den afgezant des Heeren
Aan verdorde zielen leeren.

Maar ik peins op 't zoet verleden,
En daar rijzen in mijn hart
Dankbre tonen, warme beden
Naast mijn opgegaarde smart....
Ik bemin u, gij gaat henen,
Kan ik zingen?.... laat mij weenen.

H. ERMANN S. J.

DE JUSTIFICATIE VAN OLIVIER VAN HATTEM.

(Vervolg van blz. 233.)

II.

Aan de eigenaardige eischen, welke gemeente en overheid op 't einde der 16e en in 't begin der 17e eeuw aan een „bedienaar des woords" stelden, dienen wij eenige aandacht te wijden, willen we ons een juist denkbeeld vormen van de positie des nieuwen predikants te Cillaershoek en St. Anthony-polder, Ds. Olivier van Hattem.

Allerminst was men over den herder tevreden, als de eerwaarde zijn gemeente niet leidde door struik en heg van diepzinnige godgeleerde strijdvragen, om haar vervolgens het hart te laten ophalen aan 't prikkelend kruid van heftig krakeel onderling en van vinnige taal tegen Rome. Op den *modus quo* kwam het minder aan, als het maar niet te „sammelig" ging. Men behoeft de blauwboekjes van sommigen dier predikanten maar te lezen, verzekert Dr. Rogge 1), om te weten, welk een erbarmelijken onzin de gemeente moest aanhooren. Zij, die den naam van theologanten verdienden, begrepen het volk niet beter te kunnen stichten dan door dialectiek

1) *Wtenbogaert en zijn tijd*, I, blz. 91.

en dogmatiek. Zoo was de genadeleer, waarbij de Paulinische brieven het zoo duchtig te verantwoorden hadden, schering en inslag op den kansel, waar een practische godsdienstzin en een zweem van moraal geheel geweken waren puur uit vreeze voor „werkheiligheid". Daar werd gepolemiseerd tegen Papisterij en Lutheranij, tegen Socinianen en Libertijnen. In Arnhem b.v. voeren de predikanten zoo hevig uit tegen Spanje en Rome, dat de politieke overheid hun verzocht zich zooveel te matigen „als maar met de religie overeen te brengen was".

Ondertusschen viel dit zeer in den smaak der gemeente, die heel wat had in te brengen. De voorganger was dikwijls niets meer dan de volgeling zijner gemeenteleden, die hij gedwee naar de oogen zag. Zoo lezen wij van een Ds. Remeus de Monier, predikant te Bruinisse, dat hij nu eens door den kerkeraad werd vermaand, „omdat hij bestaan had te prediken zonder voorlezing van een tekst en zoovele omwegen gebruikt had", dan weder dat hij „wat meerder acht moest geven op zijn voorgelezen tekst en zoo min mogelijk daar buiten gaan moest, mitsgaders dat hij wat naarstiger moest studeeren". En werd de man den 20ⁿ Juli 1598 „op nieuw vermaand over de duistere predikatie, welke hij gehouden had over Amos II: 2—4, den 14ⁿ Sept. d. a. v. werd dominé door zijn gemeente bestraft, omdat hij den zegen gegeven had vóór het psalmgezang" 1). We vinden niet vermeld, welke straf den predikant voor dit vergrijp tegen de rubrieken werd opgelegd. Het medegedeelde geeft ons intusschen eenig denkbeeld van de behoeften en wenschen

1) J. W. Te Water, *Kortverhael der Reformatie in Zeeland*, blz. 254—55.

der gemeente, „waernaer een prompt ende serieus minister zich hadt te regulieren".

En hoe nu vatte Ds. van Hattem zijn taak op? Zeer verschillend van zijne collega's, maar slagend in een *modus vivendi*, waarbij de voorganger aan zijne gemeente welgevallig was, zonder zich tot haar stroopop te verlagen. „In mijne kercken" — verhaalt hij ons — „heb ick niet dan ethica, moralia ofte zeden geleerdt, dringende godvruchticheit, heilicheit, gerechticheit ende alles, wat tot goede wercken ende een deuchdelick leven mach sijn: latende berusten den twiste, die de nieu evangelische tegens de Catholycke Kercke berockent hebben; hoewel ick bestrafte alle ketterien, als Mennonisten, Luterschen, Libertinen ende dergelycke, daer de landen van Hollant off sijn vervult". Zoo dus trad van Hattem op voor zijne gemeente. En zonder juist een redetwist met zijn ambtsbroeders te ontwijken, zocht hij dien niet, alzoo uitzondering makend op den regel van dien disputeer-zieken tijd. Liever dan hun gezelschap en meer aantrekkelijk dan de classicale of synodale vergaderingen was hem zijn studeerkamer, waar de theologant zijn studielust vierde in de folianten der „ouder kercken doctoren: Augustijn, Ieroen, Clemens van Alexandrië en de groote Gregorius" zoowel als van „Calvinus, Lutherus, Melanthō, Swinglius, Oecolampadius" enz., mitsgaders in de werken van „Cardinael Bellarminus, ende oock noch andere catholycke schrijveren deses tegenwoordigen tijts".

Zulk eene opvatting van het predikambt was echter singulier in de oogen van velen. En daar het een en ander geen geheim kon blijven, kwam Ds. van Hattem eindelijk

verdacht voor aan de classis van Dordrecht. „So dat men" — gelijk dominé verhaalt — „de ouderlingen mijnder kercken voor de gedeputeerden des classis ontboden heeft, om te vernemen, hoedanich mijn leer ende leven was. Daer op gevolcht is (hoe wel ick mijn selven hier moet getuichenisse geven) dat se op mijn leven gansch niet en hadden, maer dat ick in ettelicke lange iaren de Pauselicke Kercke (so sij sprecken) noit hadde gelastert oft berispt gehadt. Ende hier mede sijn deze wech gegaan; edoch...." de gevolgen bleven niet uit.

En geen wonder. Of waren de tijden reeds voorbij, waarin „sij voor de beste ende vroomste ende ijverichste predicanten gehouden werden, die 't meest op d'andere partijen wisten te lasteren, te schelden ende te smaden?" 1). Allesbehalve. Daarom ook werd zoo ter dege de hand gehouden aan de prediking van den de Katholieke Kerk zoozeer lasterenden Heidelberger. Voor zijn bevestiging in de bediening eener gemeente werd de verkoren leeraar wel deugdelijk verplicht dien catechismus, benevens de 37 artikelen der Ned. confessie te bezweren en te onderteekenen. En maakte hij zich verdacht in eenig opzicht daarvan af te wijken, dan werd hij voor de classis ter verantwoording geroepen.

Zij mochten wel ijveren! Immers: „Er zwierven nog een menigte bedriegers rond, die speculeerden op het bijgeloof der domme menigte, en niet zelden handlangers waren van de Jesuïten. Een landlooper van dat slag, die van den Haag uit heel Delft- Schie- en Rijnland afliep, zeide, dat hij verborgen schatten kon aan-

1) *Caspar Janszoon Coolhaes*, door H. C. Rogge, I, blz. 39.

wijzen . . . 1). Hij liet den boeren het vagevuur zien en maakte hen dan zoo bang voor de hel, dat menigeen in het geheim de calvinistische ketterij vaarwel zeide, om weer tot de paapsche mis over te gaan. Wie zal het dus den predikanten ten kwade duiden, dat zij gedurig aandrongen op het weren der roomschen, die zich van werktuigen als de Renichon en Panne bedienden, die te Deventer den predikant Franciscus Schorinckman vermoordden, toen hij van den kansel kwam, en door zulke ellendige middelen niet alleen het protestantisme maar ook de republiek trachtten te ondermijnen?" 2)

Had Vossius geen recht, toen hij schreef, dat men den pausgezinden dingen toedicht, die zij zelf om 't zeerste veroordeelen?

In den aanvang dezer studie hebben we gezegd, dat de schrijver der *Justificatie* een verrassend licht werpt op de kerkelijke geschiedenis van 't begin der 17e eeuw, en dat menig duister punt, zelfs van onzen tijd, daarin duidelijk en klaar wordt. Het is hier de plaats, dit eenigszins nader aan te toonen.

Waarop toch steunde het vermoeden, als zou van Hattem onrechtzinnig wezen in de leer? Eenig en alleen op de verklaring der ouderlingen, dat dominé „in ettelicke lange iaren de Pauselicke Kercke noit hadde gelastert oft berispt gehadt."

De aanhangers der nieuwe leer stelden zich niet tevreden met het wederrechtelijk bezit der kerken, voor den

---

1) Deze is zeker een Spanjaard geweest; tegenwoordig doen de lui dat per brief.

2) Aldus een historicus, in het laatste tiental jaren der 19e eeuw verkoren tot hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan de universiteit van Neerlands hoofdstad!

hervormden eeredienst niet gebouwd en niet geschikt, en wier tooi zij vernielden, hier en daar de glazen beschilderend met „danseriën" en andere „prophane dingen"; zij waren niet tevreden met plakkaten tegen papisten, die eenige folio-banden vormden. Ook de vinnigste verguizing, bespotting en lastering der Moederkerk achtten zij het geschikte middel tot propaganda voor het gezuiverd evangelie. En wee den predikant, die vooral daarin geen voorganger zijner gemeente was!

Maar wat was het gevolg? Dat synode en magistraat zich ook en meer dan ooit hadden bezig te houden met klachten over sabbatschennis, wijl er onder de godsdienstoefeningen rechtszitting en verkooping gehouden werd, de herbergen openstonden en de dag des Heeren ontheiligd werd door de grootste brooddronkenheid. Dat er geklaagd werd over het trouwen tusschen gedoopten en ongedoopten, over de ontwijding van het huwelijk door de echtscheiding der doopsgezinden, door overspel en allerlei onkuischheid 1).

Juist zooals Grotius voorspeld had. „Zij die van meening zijn" — schreef de groote Delvenaar aan Vossius — „dat die zware beschuldigingen [tegen de Roomschgezinden], hoezeer zij overtuigd zijn, dat ze niet op waarheid berusten, toch moeten volgehouden worden, tot algemeen welzijn, zooals zij zeggen, mogen wel toezien, dat zij de deur niet wagenwijd openzetten voor de goddeloosheid, als zij den zin van het woord Gods plooien naar hunne persoonlijke voordeelen en belangen" 2).

---

1) *Johannes Wttenbogaert en zijn tijd,* I, blz. 109.

2) *Epistola Grotii Vossio* (ap. Ph. van Limborgh N°. 557).

Doch er is meer.

Onze letteren en kunst, ja geheel ons volksbestaan heeft van toen af den stempel gedragen van die kleinzielige schuwheid voor machten, die een armzalige verbeelding daar van verre, van achter de bergen, ziet rijzen met rammelende ketenen en rookende mutsaards, schrikbeelden, die nog altoos het hart doen kloppen van ons „protestantsche volk" 1). Aan die enghartige vrees voor Rome, aan de leuterlievende geniepige tactiek, die de leer der Kerk niet schandelijk genoeg voor het volk wist af te schilderen, opdat het die des te meer zou verfoeien 2), daaraan moeten dan ook de domhe-

---

1) „Wanneer ons volk ophield protestantsch te zijn, dan zou het zijn reden van bestaan missen. Dan zou het eene der vele werktuigen geworden zijn, die uit Rome tot meerder eer van den Paus in beweging worden gebracht. Welnu er is groot gevaar, dat zulk een smadelijke ondergang aan ons volk beschoren is." Aldus Prof. C. B. Spruyt, hoogleeraar te Amsterdam, in zijn welbekende brochure: *In geen geval een Ultramontaan.*

2) *Epistola Vossii Grotio* (ap. van Limborch No. 571): „*Optime Barucephalum nosti, Dordrechtanum illum concionatorem. Nam vere id erat, si Tullii more concionatoris est utendum vocabulo. Is amice a me monitus ne in concionibus tribueret Pontificiis, quae nulli eorum non vehementer improbarent. Ille quaerere, num ego patrocinium suscipere vellem Papistarum? Respondi alia esse satis multa, quae vere possent culpari, nec veritatem egere falsis. Nec posse eum vel unicum Pontificiorum producere, qui sic sensisset: me sexcentos allaturum, qui contrarium docerent. Ad incitas redactus, torvo vultu dicere, neminem posse satis foede Romanae Ecclesiae doctrinam coram populo depingere, ut magis eam abominetur*".

Dat is: Brief van Vossius aan Hugo de Groot: „Gij kent *Barucephalus* [den snuggere], dien Dordrechtschen predikant wel. Want waarlijk was hij dat, als men volgens Tullius het woord predikant [concionator = volksredenaar in slechten zin, opruier] verstaat. Eerst dan maande ik hem vriendschappelijk aan, om in zijn preeken den Pausgezinden niets toe te dichten, wat niemand onder hen niet om het zeerste veroordeelt.

den geweten worden, die nog altijd gedebiteerd worden over alles, wat, hoe dan ook, met Rome, d. i. met de Moederkerk, in verband kan worden gebracht. Men denke slechts aan het *Calvinisme in de kunst*, aan de *Ultramontania in 't Rijksmuseum*, aan de critiek van de eerst-voorgenomen gotische bouworde der nieuwe universiteitshalle van het Sticht 1).

Zoekt men de oorzaken dier verschijnselen; zou men de vraag stellen: van waar toch het feit, dat het kleingeestigste exclusivisme zich zoo lang ten onzent heeft kunnen handhaven, en, om de zaak maar bij heur waren naam te noemen, dat papenhaat door merg en been van een groot deel onzes volks gekankerd is, dan heeft men, om eene volkomene verklaring te vinden, slechts eenige aandacht te wijden aan het intrigeeren eener indringende en steeds dwingende partij, die o. a. een Olivier van Hattem voor hare vierschaar daagde, alleen omdat de predikant „de Pauselicke Kercke in ettelicke lange iaren niet hadde gelastert".

Of neen, nóg een reden bestond er voor die dagvaarding.

De Staten-Generaal „als wettige overheden en voorstanders van de christelijke gereformeerde religie in deze

---

Aanstonds vroeg hij mij, of ik de verdediging der Papisten op mij nemen wilde? Ik antwoordde, dat er andere zaken te over zijn, die met grond kunnen gegispt worden, en dat de waarheid geen leugens van doen heeft; dat hij niet één Pausgezinde kon bijbrengen, die dergelijke [gewraakte] meeningen voorstond, en ik hem honderden noemen kon, die het tegendeel leerden. Ten laatste in 't nauw gebracht, beet hij mij grimmig toe: niemand kan de leer der Roomsche Kerk schandelijk genoeg voor het volk afschilderen, opdat het die des te meer verfoeie".

1) Onze regeering laat toe, „dat de stempel van Rome's geest... op onze openbare gebouwen worde gedrukt"! Prof. Spruyt, t. a. p.

landen, volgens de autoriteit hun naar Gods woord competeerende", hadden reeds den 15n Maart 1606 een acte gegeven, waarbij den gemeenten werd bekend gemaakt, dat er weldra een nationale of generale synodale vergadering zou gehouden worden tot revisie van den Heidelberger en van de 37 artikelen der Ned. confessie. „So sijn" — verhale van Hattem zelf in zijn eigenaardigen trant — „die van de classi nu twee scrupulen voorgecomen, die sij beiden sochten te nemen, (voor so veel mijn aenginge) wt mijnen voet, *want sij se alle sochten quijt te wesen, die haren heidelberchschen catechismum, ende haer 37 articulen, in dien aenstaanden synodo souden mogen hinderlick sijn*".

Ziedaar dan de redenen waarom Ds. Olivier van Hattem, predikant te Cillaershoek en St. Anthony-polder, gedaagd werd voor de vergadering van vijf gedeputeerden der classis van Dordrecht, onder presidium van den Dordtschen predikant Balthasar Lydius, gehouden te Claeswael op den 7n Augustus 1607.

Na opening der zitting met gebed en lezing van Mattheus XVIII, 1—20 door den voorzitter 1), ontspon zich al dadelijk een levendig dispuut, over de verplichtingen van een dienaar des goddelijken woords, voortvloeiende uit den eenmaal afgelegden eed op- en de onderteekening van den catechismus en de confessie.

„Ende — vervolgt van Hattem zijn belangrijk verslag — „sij nu wel dochten wt de voorgaende omstandigheden, dat ick op haren heidelberchschen catechismus

---

1) Het loont de moeite deze plaats bij den Evangelist op te slaan, vooral vs. 17 en 18.

niet seer was verlieft, ende dat ick mijn met de twaelff articulen des Apostolischen Geloofs wel soude laten vernoegen al en had ik haer 37 articulen niet: so hebben sij tweederley *Antidota*, tegens die tweederley *Symptomata* verdacht gehadt. Teges d'eerste, als dat ick de catholycken in lange iaren niet en had gelastert, werd mij opgeleidt, dat ick soude moeten doen confessie: *dat de roomsch catholijcke kercke waer de hoer van Babel, die van God eenen scheidtbrieff ontfangen had.* Tegen d'ander, namentlick van de revisie des catechismi ende haer 37 articulen des nederlantschen geloofs, wilden sij hebben, *dat ick deselve voor goet ende deuchdelick andermale onderteickenen soude.*

„Ick antwoorde, dat sulcken wech, als sij hier in wilden, der Heeren Staten acte over de belooftenisse des generalen Synodi bespotten was. Want, seide ick, alle die gene, die sulcken confessie ende teickeninge hebben gedaen, die sal men in den generalen synodo dooden met haer eygen handt, ende sullen oversulx hebben geen vrije suffragien, om in die tijt ende plaetse vrij wt te handelen van 't gene sij tegens dien catechismum ende de voorheen gemelde articulen te seggen hebben 1). Ten tweeden, dat indien de Catholijcke Kercke een hoer waer, dat se dan geenen scheidtbrief en had van

---

1) Dus was Ds. van Hattem voor de befaamde z. g. n. *Utrechtsche clausule:* „dat in de nationale synode... de Ned. Geloofsbelijdenis zal worden geresumeerd," een wensch, verre verworpen door de school van Gomarus. „Hoe", riep deze uit, „zijn er dan die meenen, dat er artikelen in de confessie veranderd moeten worden?" — „Dat zeggen wij niet", was het antwoord, „herzien sluit nog niet in, dat er wijzigingen noodig zijn". Gelijk het dan ook begrepen werd door de Staten, die de eerwaarde vaderen tot de merkwaardige vergadering be-

doen, also men geen hoeren, maer de echte vrouwen in den ouden testamente plach scheidtbrieven te geven, waerom mijn die contra-dictoria suspitie gaven van onwaerheit, ende dat ick daerom niet en conde gedoen, tgene mijn werde van haer lieder voorgehouden".

Men ziet, dat uit Olivier van Hattem, die als student te Franeker zijn professoren zoo klemmend te woord stond, geen predikant gegroeid was, om te rekenen onder de ware broederen. Intusschen was het voortgezet dispuut „over 't gemein seer tolerabel", wat wel vermeldenswaard is, als men bedenkt, dat de gravamina tegen den dolenden broeder lang niet onbeduidend waren in de oogen van een Lydius en de zijnen, zeer voortvarende ijveraars voor de Calvinistische staatskerk.

Mannen, nog van heel wat meer beteekenis dan de predikant van Cillaershoek en St. Antony-polder, werden toch even nauwkeurig gadegeslagen en ter verantwoording geroepen, zoodra er maar eenige verdenking jegens hen over de aangeduide punten bestond. Toen de onderhandelingen over de benoeming van den Amsterdamschen predikant Arminius tot hoogleeraar te Leiden reeds in vollen gang waren, wipte diens ambtgenoot Helmichius even naar den Haag over, om 's Lands Advocaat te waarschuwen, dat de candidaat voor den hoogleeraarsstoel eens openlijk in een sermoen

---

schreven, uitdrukkelijk ter revisie van confessie, catechismus en tot hiertoe gevolgde kerkorde. — Zoo levert het dispuut onder presidium van Balthasar Lydius, die later de openings- en sluitingsrede ter Dordsche synode houden zou, eene interessante bijdrage tot de kennis van de voorbereiding dier synode, welke voorbereiding eene eigene geschiedenis heeft,

als zijne meening verkondigd had, dat God aan de Roomsche Kerk nog geen scheidbrief gegeven had. Reden waarom men wel bevreesd mocht zijn, dat Arminius crypto-papist was. En van Oldenbarneveld vond het wel de moeite waard deze oorblazerij ter informatie aan Wtenbogaert mede te deelen, die echter verzekerde, dat Armijn het zoo niet kon bedoeld hebben als Helmichius voorstelde. En eenmaal tot professor verkoren en reeds lang te Leiden werkzaam, werd Arminius zelfs door gedeputeerden der Noord- en Zuid-Hollandsche classis *à faire* genomen, nopens de geruchten over 's mans vermeende onrechtzinnigheid, waarop ZHGl. de broederen geruststelde met de mededeeling, dat hij zich altijd gehouden had aan de H. Schrift, den catechismus en de confessie, die hij onderteekend had.

Alzoo mocht van Hattem er wel bijzondere melding van maken, dat het dispuut met zijne inquisitoren over 't algemeen zeer tolerabel was. „En, om nu op 't cortste in onse verhalinge voort te varen", besluit onze predikant, „so is mijn opgeleidt geworden om in scriptis te moeten overleveren, al 't gene mijn graveerde in hare opgemelde boeken ende waarom ick de voorgehouden confessie niet wilde doen".

Daarop werd de vergadering door Lydius gesloten met een roerend gebed en voorlezing van Lucas XVI, 1—17.

En Ds. van Hattem, voorloopig in zijne bediening gehandhaafd, toog aan den opgegeven arbeid, „tot welcker materie hij geen bequamer stuck mochte vinden, als te concipieren eenige theses van de Kercke Godts".

(*Wordt vervolgd.*) fr. A. VAN KERKHOFF, O. C.

ONTWIKKELING.

(Vervolg van Dl. XCVII, bl. 252 vv.)

V. GODSDIENST EN ZEDELIJKHEID.

„Hoewel het goed en kwaad verkeerde bij de volken
In naam en onderscheid, of min of meer met wolken
Van misverstand bedwelmd: nog bleef bij elk de grond,
Dat goed t' omhelzen, kwaad met macht te schuwen stond;
D' een mensch den andren, en niet anders, most gemoeten
Dan hij zich zelven wenscht'; het misdrijf stond te boeten;
Elkeen de Godheid dienst en eere schuldig was,
Den oudren desgelijks en heeren. Op deze as
Van waarheid hing doorgaans bij alle redelijken
De Godsdienst, die door tijd noch eeuwen zal bezwijken;
En geen verbastering van Godsdienst was zoo groot,
Dat zij die regels niet in haren kring besloot."

Deze dichtregelen uit Vondel's *Bespiegelingen van God en Godsdienst* kunnen wel als korte inhoudsopgave voor de volgende bladzijden dienen. Want, ofschoon we meer in 't bijzonder de theorie van de ontwikkeling der zedelijkheid wenschen te bespreken, daar reeds menige belangrijke bijdrage in *De Katholiek* en in de *Studiën* over de moderne dwalingen aangaande den godsdienst handelt, kunnen we toch zedelijkheid en godsdienst niet van elkander scheiden, wijl de laatste oorzaak van het „ik moet" altijd een „God wil het" is.

Dat „God wil het" wordt door de moderne moralisten niet meer erkend en zij moeten dus de zedelijkheid

zich doen ontwikkelen onafhankelijk van den godsdienst. Wanneer we in hunne werken het woord „natuurgodsdienst" aantreffen, moeten we daarbij niet denken aan hetgeen wij gewoon zijn onder dien naam te verstaan, aan eenen godsdienst, „welken de aan zich zelve overgelaten rede in staat is te erkennen en tot welken onze natuur van zelve overhelt, een stel van waarheden en verplichtingen, welke betrekking hebben op den dienst van God, in zooverre als die waarheden en plichten door het natuurlijk licht der rede kunnen gekend worden en door de natuurlijke krachten kunnen vervuld worden" 1), maar aan eenen godsdienst die monisme, pantheïsme of materialisme heet, aan eenen godsdienst derhalve zonder persoonlijken God.

„De zwaarste taak — zegt Haeckel 2) — welke de practische wijsbegeerte aan de ontwikkelingsgeschiedenis oplegt, schijnt de schepping eener nieuwe zedenleer te zijn. Tot hiertoe geloofde men veelal, dat deze gewichtige taak niet zonder de hulp van zekere kerkelijke geloofswaarheden kon vervuld worden. Wijl nu deze dogmata, vooral in verband met overoude scheppingsmythen in regelrechte tegenspraak zijn met de waarheden der ontwikkelingsleer, verkeerde men in de meening, dat deze leer voor geloof en zeden verderfelijk was. Wij achten deze vrees ongegrond. Ze komt voort uit de aanhoudende verwisseling van den waren, redelijken natuurgodsdienst en den dogmatischen, mythologischen kerk-godsdienst..... Nieuwe kerken en sekten ontstaan, de oude verdwijnen; in het gunstigste geval houdt een bepaalde geloofsvorm het een paar duizend jaar uit, eene oneindig kleine spanne tijds in vergelijking met de aeonen-rij der geologische perioden.

Eindelijk leert ook de vergelijkende cultuurgeschiedenis, hoe weinig de ware zedelijkheid met eene bepaalden kerkelijken geloofsvorm verbonden is..... Onafhankelijk van elke kerkelijke

---

1) C. Mazella, *De Religione et Ecclesia*, p. 5.

2) *Gesammelte populäre Vorträge*, II, 113.

belijdenis leeft in het hart van iederen mensch de kiem van den waren natuurgodsdienst".

Voor Haeckel is die natuurgodsdienst der toekomst het monisme met zijne *causae efficientes*, zonder *causae finales* 1); voor E. von Hartmann een panmonotheïsme 2); voor Büchner een onbeschaamd materialisme — voor allen een godsdienst zonder persoonlijken God. Geen wetgever derhalve, geene wet, ook geene zedenwet in den waren zin des woords.

Dit ontkennen van den eenig waren oorsprong der zedelijkheid, den wil van den Schepper, door het redelijke schepsel erkend en nageleefd, dwingt nu de moderne geleerden tot het opsporen eener andere bron, waaruit de zedelijkheid is voortgevloeid. Want de zedelijkheid is er nu eenmaal; de mensch weet, dat er goed en kwaad is, dat het eene moet gedaan en het andere gemeden worden; hij heeft een geweten, dat hem zijne kennis van goed en kwaad op eene bepaalde handeling doet toepassen en zegt, dat hij verkeerd heeft gehandeld, wanneer hij zijne handeling niet gericht heeft in overeenstemming met de gekende wet.

Ze is er en haar ontstaan moet verklaard worden; de drang om de laatste oorzaak te leeren kennen blijft bestaan in den mensch, al schrijft hij op alle bladzijden zijner boeken en al bazuint hij uit van alle spreekgestoelten: daar zijn slechts *causae efficientes* en eene eindoorzaak bestaat er niet! Men kan echter niet zeggen, dat de hypothese, die bestemd is om de afgedankte

---

1) *Natürliche Schöpfungsgeschichte.*

2) *Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft.*

waarheid te vervangen, gelukkig gekozen is en dat de bewijzen voor de waarschijnlijkheid dier veronderstelling krachtig, laat staan afdoende zijn.

Den oorsprong der nieuwe zedelijkheidsleer, althans in haren tegenwoordigen vorm, moeten we bij Darwin zoeken. Want, ofschoon de „kluizenaar van Down" beweert aan een persoonlijken God te gelooven, geeft hij in zijn werk *De afstamming van den mensch* eene ontwikkeling der zedelijkheid aan, waarmede elk atheïst vrede kan hebben, en die dan ook door Haeckel, Krause *e tutti quanti* in hoofdzaak wordt overgenomen. We zullen Darwin dan ook 't eerst aan het woord laten en wat er, in weerwil van de „bekende heldere wijze" 1), waarop hij zijne meening uitdrukt, in zijne theorie duisters mocht overblijven, door de ophelderingen zijner volgelingen toelichten.

„Het *schijnt* mij eene waarschijnlijke stelling, dat elk dier, dat goed ontwikkelde sociale instincten bezit, ongetwijfeld zedelijk gevoel of geweten *zou* verkrijgen, zoodra zijne verstandelijke vermogens even goed of bijna even goed ontwikkeld waren geworden als die van den mensch" 2).

Deze fundamenteele stelling wordt nu in vier punten toegelicht.

„Eerstens leiden de sociale instincten een dier er toe om behagen te scheppen in het gezelschap zijner mededieren, om tot op zekere hoogte met hen te sympathiseeren en hun verschillende diensten te betoonen.

In de tweede plaats *zouden*, zoodra de geestvermogens hoog

---

1) *Feiten en Theorieën* door L. Büchner, vert. door Hartogh Heys v. Zouteveen, bl. 145.

2) *Afstamming v. d. mensch*, Hoofdst. III. Wij cursiveeren.

genoeg ontwikkeld geworden waren, beelden van alle vroegere handelingen en beweegredenen onophoudelijk het brein van elk individu doorkruisen, en het gevoel van onvoldaanheid, dat het gevolg is van elk onbevredigd instinct, *zou* even dikwijls ontstaan als men bemerkte, dat het duurzame en steeds tegenwoordige instinct had moeten wijken voor een ander instinct, op dat oogenblik krachtiger, maar geen zeer levendigen indruk achterlatende.

In de derde plaats *zou*, nadat het vermogen om te spreken verkregen was, en de meeningen van de leden van eenzelfde vereeniging duidelijk en juist uitgedrukt konden worden, het algemeen gevoelen over de wijze, waarop elk lid moest handelen om het algemeen welzijn te bevorderen, natuurlijk voor een groot deel het richtsnoer der handelingen worden.

Eindelijk *zou* niet alleen gehoorzaamheid aan de wenschen en het oordeel van het publiek, maar ook de individueele gewoonte ten laatste een zeer belangrijk aandeel krijgen in het besturen van het gedrag van elk lid; want de sociale instincten *zouden* weer als alle andere instincten zeer versterkt worden door de gewoonte" 1).

Aan duidelijkheid laat die verklaring vrij wat te wenschen over, en men wordt niet veel wijzer, wanneer men het geheele Hoofdstuk III met geduld uitleest. In 't eerst schijnt de ontwikkeling van een „zedelijk *gevoel*" hoofdzaak te zijn, maar wij vernemen niet, wat wij hierdoor moeten verstaan; evenmin als wij te weten komen, wat eigenlijk *zedelijkheid* is volgens de opvatting der modernen.

Voor ons hebben die woorden eene zeer concrete beteekenis. Zedelijkheid noemen wij *de verhouding eener vrije handeling tot de wet*, wanneer we de waarde der handeling objectief beoordeelen, en *de door het redelijke en met vrijen wil begaafde wezen erkende verhouding zijner handeling tot de wet*, wanneer wij willen aanduiden, wat de handeling is voor hem, die ze

1) *Ibid.*

volbrengt. Daaruit volgt, dat de „noodzakelijke handelingen", die b. v., welke bij de dieren uit het instinct voortspruiten, geene zedelijkheid bezitten, ofschoon ze geheel en al volgens de wet geschieden, d. w. z. geheel en al in overeenstemming zijn met de natuur der dieren. Verder volgt hieruit, dat *wij* recht hebben van een zedelijk gevoel te spreken, hetzij wij door zedelijk gevoel niet anders verstaan dan het licht der rede, waardoor wij als van nature het zedelijk goede van het zedelijk kwade onderscheiden 1), hetzij wij daardoor willen aanduiden dien natuurdrang, welke den mensch is ingeschapen en hem dringt het zedelijk goede zoowel in zichzelven als in anderen goed te keuren en het zedelijk kwade te veroordeelen.

Geen mensch kan tot zulk een laag zedelijk peil dalen, of hij ontwaart in zijn binnenste nog dat gevoel — het goede dwingt goedkeuring af of veroorzaakt tevredenheid, eene slechte daad lokt afkeuring uit of verwekt ontevredenheid. Want wijl de wet, ook in den algemeensten zin, voor ons is eene redelijke verordening, strekkende tot ons welzijn en dus aan onze natuur overeenkomstig, mogen wij, *suppositis supponendis*, zeggen, dat wij van nature geneigd zijn zedelijk goed, d. w. z. in overeenstemming met de wet te leven en dat eene overtreding der wet ons eene onaangename gewaarwording bezorgt.

In den mond van hen echter, die het eigenlijk wezen der zedelijkheid niet erkennen, verliest dat woord „zedelijk gevoel" alle beteekenis. Het „gevoel" zou dan kunnen zijn of een instinctmatige aandrang, of een verstandelijke.

---

1) Vgl. *Summa*, I, II, Q. 93, 94.

In het eerste geval is er geen reden om van „zedelijk gevoel" te spreken, wijl er geen zedelijkheid kan zijn, waar geen vrije redelijke wil aanwezig is. In het tweede geval kunnen zij, die den oorsprong der zedelijkheid niet in den Schepper zoeken, geen anderen uitweg vinden dan in een materialistisch egoisme of een vaag utilitarisme en moeten zij zeggen: hetgeen de rede als aangenaam voor het individu (egoisme) of als nuttig voor de gemeenschap (utilitarisme) erkent, moet gedaan worden.

Maar nuttig en aangenaam — en dit behoeven wij hier niet uit elkander te zetten — zijn volstrekt niet synoniem met zedelijk goed.

Geen wonder dan ook, dat Darwin, die met zulk een onklaar begrip zijne verhandeling begint, er niet in slaagt om duidelijk te zeggen wat hij eigenlijk wil. Immers op bl. 93 „is het zedelijk gevoel in den grond der zaak identiek met sociale instincten"; op bl. 96, waar de woorden van Spencer geciteerd worden, helt de schaal weer over naar „zekere gemoedsaandoeningen"; terwijl op bl. 99 de sociale instincten wederom „het grondbeginsel zijn van 's menschen zedelijken aanleg".

Ook wil het ons maar niet duidelijk worden, hoe „een dier met hoog ontwikkelde sociale instincten zedelijk gevoel of geweten zou verkrijgen, zoodra zijne verstandelijke vermogens bijna even goed ontwikkeld waren geworden als die van den mensch". Instinct en verstand zijn twee heterogene dingen en geen instinct kan tot verstand overgaan; veronderstellen we dus *per absurdum*, dat eenig dier verstand hadde gekregen, dan moet dat plotseling, door eene oorzaak buiten dat dier, gebeurd zijn, en dan zouden we vóór dat gelukkige

oogenblik een *dier* gehad hebben zonder zedelijkheid, maar slechts met instinctmatige handelingen, ná dien tijd een *redelijk wezen*, en men zou niet kunnen zeggen, dat zich zedelijkheid ontwikkeld had.

De verklaring van het geweten door „een gevoel van onvoldaanheid, dat het gevolg is van een onbevredigd instinct en even dikwijls ontstaan zoude zijn als men bemerkte, dat het duurzame en steeds tegenwoordige instinct had moeten onderdoen voor een ander, op dat oogenblik krachtiger, maar geen zeer levendigen indruk achterlatende", lijdt evenzeer aan al de fouten eener leer, die een instinctmatige tot een redelijke handeling wil ontwikkelen.

De lezer neme ons niet kwalijk, dat wij hier een paar woorden ter opheldering neerschrijven: we hebben later de zedelijkheid der verschillende volkeren te bespreken, en om die naar waarde te schatten, moeten we den aan te leggen maatstaf kennen.

Het geweten is, naar de bekende bepaling, een practisch oordeel, waardoor wij besluiten, dat de eene of andere daad gedaan moet of kan worden, wijl ze geboden of geoorloofd is, of gelaten moet worden, wijl ze verboden is.

De reden van gebod of verbod kan nergens anders dan in de wet gezocht worden; is er geen wetgever, dan is ook het geweten een ijdel droombeeld. Onder wetgever verstaan wij den eersten en hoogsten Wetgever, aan wien alle gezag ontleend wordt.

Bij Darwin hebben we vooral met eene beoordeeling ná de handeling te doen, en daar wordt ons het verwijtende geweten voorgesteld, niet als een afkeurend

oordeel over eene daad, die niet had moeten gebeuren, maar als eene waarneming van een onbevredigd duurzaam instinct; doch de meester vergeet ons mede te deelen, waarom een duurzaam instinct de voorkeur moet hebben over een minder duurzaam, dat op een gegeven oogenblik toch krachtiger is, en hij stelt ons evenzeer te leur, wanneer wij wenschen te vernemen, wat er zal gebeuren, wanneer een volgende maal het krachtigere instinct met het duurzame in strijd geraakt.

We zouden hier verder kunnen gaan en de vraag stellen: toegegeven — *dato non concesso* — dat de sociale instincten de bron der zedelijkheid zijn, vanwaar komt dan de zedelijkheid dier handelingen, welke tot volmaking van het individu strekken en met het nut der gemeenschap niet in betrekking staan, en op welke wijze moet de overgang gemaakt worden van de sociale sympathie eener kudde dieren onder elkaar tot de genegenheid die *alle* soortgenooten omvat — maar wij meenen voldoende aangetoond te hebben, dat uit sociale instincten geene zedelijkheid en uit de waarneming van onbevredigde instincten geen geweten kan ontstaan.

En wat niet ontstaat, kan nu ook niet door de taal bevestigd en door de individueele gewoonten bestendigd worden.

Eene redeneering als de bovenstaande wordt echter door de voorstanders der ontwikkelingsleer als „nulle et non avenue" beschouwd.

„Met volle recht worden de sociale instincten der dieren als oer-bronnen der moraal ook voor den mensch beschouwd" 1).

---

1) Haeckel, *Pop. Vorträge*, II, 120.

„Onafhankelijk van elken kerk-godsdienst, leeft in de borst van ieder mensch de kiem van een waren natuurgodsdienst, die met de edelste zijden van het menschelijk wezen onafscheidelijk verbonden is. Het hoogste gebod van dien godsdienst is de liefde, d. i. de beperking van ons natuurlijk egoisme ten gunste onzer medemenschen en tot nut van de menschelijke gemeenschap, waarvan we de ledematen zijn. Deze natuurlijke zedenwet is veel ouder dan alle kerk-godsdiensten; zij heeft zich uit de sociale instincten der dieren ontwikkeld" 1).

De theoretische onmogelijkheid dezer leer wordt nu met stilzwijgen voorbijgegaan, en men zoekt er een practisch bewijs voor in de hooge ontwikkeling der sociale instincten bij sommige dieren en het lage peil der zedelijkheid bij wilde volkeren:

„Het bewijs, dat de zedenwet, tot in de geschiedkundige tijden, enkel en alleen op de eischen van het welzijn der gemeenschap berustte, vinden wij bij alle volkeren, welke nog in het overgangsstadium verkeeren. Bij hen oordeelt men dat trouw, eerlijkheid, waarheid, hulpvaardigheid, medelijden alleen verplichtend zijn ten opzichte der leden van dezelfde gemeenschap, en worden trouweloosheid, roof, wreedheid nauwelijks als verkeerde handelingen beschouwd, wanneer het vijanden of zelfs vreemden geldt. Zelfs de klassieke wereld kende, behalve de burger-deugden slechts weinig verplichtingen; dapperheid en deugd werden bij de Romeinen door één woord uitgedrukt" 2).

Van denzelfden aard is het „onwederlegbare bewijs", door L. Büchner aangevoerd:

„De zedelijkheid van den natuurmensch staat op den laagsten trap en levert het onwederlegbare bewijs, dat deze eigenlijk slechts gegrond is op het nut voor de maatschappij en dat het zoogenaamde „geweten" een resultaat der opvoeding en der beschaving is. De wilde kent in den regel geen zedelijk gevoel, geen medelijden, geen dankbaarheid, geen grootmoedigheid, geen gastvrij-

1) L. c. S. 114.

2) Carus Sterne (Ernst Krause), *Werden u. Vergehen*, S. 603.

heid enz., houdt moord, diefstal, ontrouw, verraad enz. voor geoorloofd en plichtmatig en zou op die wijze zijn eigen bestaan verwoesten, wanneer de gedachte aan het behoud van zijn stam of zijne bende hem in dit opzicht niet eenigszins in toom hield" 1)

Met dit „onwederlegbare bewijs" gaan we ons nu bezighouden.

't Is echter noodig aan de woorden van Vondel te herinneren:

„Hoewel het goed en kwaad verkeerde bij de volken
In naam en onderscheid, of min of meer met wolken
Van misverstand bedwelmd: nog bleef bij elk de grond,
Dat goed t' omhelzen, kwaad met macht te schuwen stond".

Want het geweten, de toepassing van de wetskennis op de handeling, hangt, wat de juistheid des oordeels aangaat, zoowel van de kennis der wet als van die der handeling af.

Bij de volkeren, die de openbaring niet kennen, kan dus ook niet van de geopenbaarde positieve, maar slechts van de natuurwet sprake zijn. Bovendien moet, bij de beoordeeling hunner handelingen, in het oog gehouden worden, dat, zooals de H. Thomas leert, in de natuurwet drie soorten van voorschriften onderscheiden worden: namelijk de algemeene voorschriften (*principia sive praecepta prima*), de meer bijzondere (*principia sive praecepta secundaria*) en de meer verwijderde gevolgtrekkingen uit die eerste beginselen (*conclusiones remotae*). Het hoogste voorschrift der natuurwet, het eenige *prin-*

---

1) L. Büchner, *Feiten en Theoriën*, bewerkt door Hartogh Heys v. Zouteveen, bl. 14.

cipium primum is: „Bonum est faciendum et prosequendum, et malum vitandum" 1).

De deducties, welke onmiddellijk uit het *principium primum* volgen, zijn de *principia secundaria;* die waarvoor meer redeneering noodig is, zijn de *conclusiones remotae.* Onder deze *principia secundaria* vallen alle voorschriften van den decalogus, de wet der tien geboden.

De *principia prima*, die tot één enkel kunnen teruggebracht worden, zijn aan alle menschen, die in 't genot zijn der rede, bekend; op geene wijze is 't mogelijk, dat iemand ze niet kenne.

Anders is het met de tweede soort van voorschriften der natuurwet, de *principia secundaria.* Deze kent het verstand door langer of korter redeneering uit het algemeene tot het meer bijzondere. Ofschoon zij aan de meeste menschen bekend zijn en onveranderlijk even-als de *principia prima*, kunnen zij toch „bij een klein getal ontbreken en wel wegens oorzaken, die aan den mensch zelf te wijten zijn: namelijk propter hoc, quod aliqui habent depravatam rationem ex passione, seu ex mala consuetudine, seu ex mala habitudine naturae".

In de toepassing der *conclusiones remotae* kan de mensch dwalen buiten zijn schuld 2).

Wenden wij onze blikken vooreerst naar het volk, hetwelk de oudste geschiedkundige oorkonden heeft, naar de bewoners van het land Kemi, het zwarte, waar

---

1) „Wat goed is moet gedaan en nagestreefd worden, wat kwaad is moet vermeden worden".

2) W. Nolens, *De leer v. d. H. Thomas van Aquino over het recht*, bl. 112 vv.

de tand des tijds zich bot schijnt geknaagd te hebben aan de bouwsteenen der pyramiden. Nadat, op het voetspoor van Champollion, ijverige onderzoekers stuk voor stuk de beelden en klankteekens der oude hiëroglyphen ontcijferd, en woord voor woord de egyptische taal gereconstrueerd hadden, hebben wij een dubbele bron om den godsdienst en de zedenleer van de oude bewoners van het Nijldal te leeren kennen: voor-eerst de papyrus-rollen, door het droge klimaat beschermd en door het stuifzand in hunne bewaarplaatsen, de tempelruïnen en de graven, voor het nageslacht bewaard, en vervolgens de lapidair-opschriften der obelisken en der reuzen-beelden.

Al is nog niet alles aan het licht gebracht en al blijft er nog voor den archeoloog zoowel als voor den linguïst een ruim veld ter bearbeiding over, toch kunnen we ons een vrij volledig beeld vormen van de beschaving der oude Egyptenaren, en dat beeld... beantwoordt volstrekt niet aan de verwachtingen der ontwikkelingsleer.

„Voor meer dan vijfduizend jaren weerklonken in het Nijldal reeds hymnen van de éénheid Gods en de onsterfelijkheid der ziel" 1), en in deze hymnen worden de eigenschappen van het Opperwezen (Nutar, d. i. Macht) in zoo heerlijke woorden beschreven, dat wij ons het genoegen niet kunnen ontzeggen er eenige aan te halen 2). Dat Opperwezen is „de Schepper van hemel en aarde, van de goden en de menschen"; het is „uit zich zelf en eeuwig"; het heeft „geene gedaante", is „het gisteren

1) Le Page Renouf, *Vorlesungen uber Ursprung u. Entwickelung der Religion der Alten Aegypter*, 1882, S. 85.

2) Fr. Kayser, *Aegypten einst u. jetzt*, S. 26—43.

het heden en het morgen", een „verborgen God", die alles bewaart, „de gehoorzamen beloont, de gebeden verhoort, de zonden vergeeft". En met recht verzekert ons Le Page Renouf: „Het is een onaantastbare waarheid, dat de verhevene gedeelten van den Egyptischen godsdienst niet de betrekkelijk jonge resultaten zijn van een ontwikkelingsproces, en dat zij niet uit grovere denkbeelden ontsproten zijn. Het is integendeel bewezen, dat de edelste en verhevenste gedeelten van den godsdienst de oudste zijn" 1).

Ook de onsterfelijkheid was den Egyptenaren bekend, want hunne woningen waren hun slechts *herbergen*, hunne grafsteden daarentegen *de eeuwige woningen* en hunne dooden heetten *de levenden;* zij meenden, dat na den dood de genius (ka) wederom met het lichaam vereenigd werd, en de mensch dan zijne bezigheden voortzette, die hem in dit leven onledig hielden.

Aan de reinere kennis van den Wetgever beantwoordde eene zuiverdere kennis van de wet. Het 125ste hoofdstuk van het *Doodenboek* legt daarvan een welsprekend getuigenis af. Want ofschoon dit *Doodenboek*, waarvan uittreksels en afschriften den doode mede in het graf gegeven werden, in den loop der tijden voortdurend vermeerderd en met mythologische, thans onverstaanbare, zinspelingen ontsierd werd, toch is de kern van zeer ouden datum en, wat den zin aangaat, niet afwijkend van de lofredenen, welke ook op de oudste zerken de vrienden of verwanten der dooden deden uitbeitelen 2).

---

1) Le Page Renouf, l. c. S. 86.

2) Le Page Renouf, l. c. S. 68.

In dit 125ste hoofdstuk wordt de doode voorgesteld, intredende in de zaal der waarheid, waar hij gescheiden wordt van zijne zonden, opdat hij het aanschijn der goden kunne zien, en de volgende woorden worden hem in den mond gelegd 1):

„Ik heb geen kwaad gedaan, geen hartzeer veroorzaakt, niet gestolen, niemand verraderlijk doen ombrengen, de offers niet verminderd, geen schade toegebracht, geen heilige zaken weggeroofd, geen leugentaal gesproken, mij geen vreemd goed toegeeigend, geen onnatuurlijken wellust bedreven, geen hevigen toorn gevoed, de geheiligde dieren niet gedood, mij geene trouweloosheid ten laste laten komen" enz.

Hierdoor nu willen wij de bewoners van het Nijldal geenszins tot heiligen stempelen; wij willen niet in twijfel trekken, wat Dr. H. Brugsch-Bey in zijne geschiedenis van Egypte zegt: „Afgezien nog van de uitspattingen der driften, zijn haat en nijd, arglist en hoogmoed, hebzucht en wreedheid de lange rij van volkszonden, die het leven der Egyptenaren ontsieren"; maar zeker leert men toch uit het aangevoerde, dat zij wel degelijk het goede van het kwade wisten te onderscheiden, al geldt ook voor hen: „Video meliora proboque, deteriora sequor".

't Schijnt vreemd, dat men in de oudste papyrus-rollen de bovenaangehaalde uitdrukkingen, die op den éénen God betrekking hebben, naast andere vindt, die van polytheïsme getuigen. Dit vreemde verdwijnt echter, wanneer men verneemt, dat, in de oudste tijden althans, op verschillende plaatsen wel schijnbaar verschillende godheden werden vereerd, zooals Ptah in Memphis, Ammon

1) *Le Livre des Morts*, par Paul Pierret. Wij laten de aanroepingen weg.

in Thebe en Osiris in Abydes, maar dat in werkelijkheid bovenstaande uitdrukkingen op elk van die drie werden toegepast en ze ook zonder bezwaar met elkander verwisseld werden. We hebben hier dus, in den oorsprong, met drie afbeeldingen van den éénen God te doen. Het was echter voor de Egyptenaren gevaarlijk „een gesneden beeld en gelijkenis" gemaakt te hebben; weldra werden uit de drie voorstellingen van den éénen God drie goden: het polytheïsme was ontstaan en een hopelooze achteruitgang had een aanvang genomen 1). Tegelijkertijd daalde ook het peil der zedelijkheid, en toen het veelgodendom tot een algodendom was gezonken, werd het onderscheid tusschen goed en kwaad geheel verduisterd, en verwondert het ons niet op een grafzerk de materialistische raadgevingen te lezen van eene vrouw aan haar nog levenden echtgenoot:

„O mijn broeder, mijn echtgenoot! houd niet op te eten en te drinken en den beker der vreugde tot op den bodem te ledigen, de liefde der vrouwen te genieten en feest te vieren. Vier uwe lusten den teugel, gun aan de zorg geen plaats in uw hart, zoolang gij leeft op aarde. Want, wat het Amenti aangaat, dat is het land van den slaap en der duisternis: eene woning der droefheid voor hen, die er verblijven. Zij slapen in hunne onlichamelijke gedaanten en ontwaken niet weder" 2).

Geen anderen weg schijnt de zoogenaamde „ontwikkeling" bij de Assyriërs en Babyloniërs gevolgd te hebben.

---

1) Le Page Renouf spreekt wel is waar van eene periode, „waarin het polytheïsme op het punt stond monotheïsme te worden"; maar dat het monotheïsme het punt van uitgang is, blijkt behalve uit de geciteerde teksten ook uit het feit, „dat er in de laatste tijden der achttiende dynastie eene reformatie ten gunste van den dienst der ééne Godheid plaats had" l. c. S. 213.

2) Le Page Renouf, S. 225.

Bij deze laatsten verschijnt, „in donkere zinspelingen, boven de geheele godenwereld evenals boven de natuur en de menschen, één Opperwezen, hetwelk slechts bij buitengewone gelegenheden handelend optreedt en zich met de menschen door de eigenlijke „goden" in betrekking stelt" 1). Dat het slechts donkere, zelfs zeer donkere zinspelingen zijn, daarvan overtuigt men zich gemakkelijk bij het inzien van het eerste het beste werk, dat eene vertaling aanbiedt der opschriften in spijkerschrift. Maar toch straalt daarin duidelijk door, dat de Babyloniërs vele van hunne verhalen aan dezelfde bron, dezelfde overlevering ontleenden, die de gewijde schrijvers des Bijbels op Gods ingeving zuiver voor ons bewaard hebben; en uit deze overeenkomst valt op te maken, dat de „donkere zinspelingen" niet een beginnend monotheïsme, maar een verval van den godsdienst kenmerken.

Bij eene vorige gelegenheid deelden wij het verhaal over den zondvloed mede 2); hier mogen eenige regels uit het Chaldeeuwsch scheppingsverhaal eene plaats vinden. Dit verhaal is in tien tegels of tien tafels gegrift en bevat in tien gezangen de Chaldeeuwsche overlevering aangaande de schepping. De vijfde tafel is zeer merkwaardig, wijl daar, bij de schepping van de maan, uitdrukkingen gebruikt worden, die aan de H. Schrift herinneren:

Regel 11. In het midden plaatste hij lichten.
„ 12. De maan stelde hij om te regelen den nacht
„ 13 en om door den nacht te gaan, tot het aanbreken van den dag.

---

1) Kaulen, *Assyrien und Babylonien*, S. 180.
2) *De Katholiek*, Dl. LXXXV, bl. 267 vv.

Ook wordt daarin duidelijk den oorsprong van den sabbath of rustdag, op den zevenden dag, als gelijktijdig met de schepping aangegeven:

Regel 17. Op den zevenden dag stelde hij een geheiligden dag in
„ 18. en zich te onthouden van alle werk beval hij 1).

Bij het verhaal van den opstand in den hemel 2) maakt de Assyrische afschrijver de opmerking, dat in het geheele stuk *dezelfde god* bedoeld is onder de verschillende benamingen, eene vingerwijzing, welke van belang is om te doen zien, hoe de volkeren in den doolhof van het polytheïsme terecht kwamen, toen ze den weg van het monotheïsme verlieten.

Het Opperwezen kenden de Babyloniërs ook als straffer en belooner, al verkeerden ze in den waan, dat, zooals we reeds opmerkten, de ondergeschikte goden daarmede belast waren. De doode wordt verwittigd zich „te bereiden voor het oordeel van den koning van den zoon van zijn god" en, valt het oordeel gunstig uit, dan is voor hem „het heilige water klaar gezet", dat onsterfelijkheid geeft en wordt hij door den god Iau „in een oord van vreugde" 3) geplaatst. Dat het peil der zedelijkheid niet hoog stond in het oude Babylon, is genoegzaam bekend; maar uit de voorschriften over zedelijkheid en vorstenplichten 4), die van Accadischen, dus vóór-babylonischen oorsprong zijn, blijkt toch, dat ze van den plicht der rechtvaardigheid diep doordrongen waren, en de beschrijving van eene deugdzame

1) Naar H. Fox Talbot in *Records of the Past*, IX, 117.
2) L. c. VII, 127.
3) L. c. XI, 161.
4) Vert. door A. H. Sayce in *Rec. of the Past*, VII, 117.

vrouw 1) leert ons de zeden der Babylonische maatschappij van eene gunstige zijde kennen. De zedeloosheid, welke in Babylon heerschte, toen Herodotus het bezocht, dagteekent van later tijd.

Van de Assyriërs meent Layard 2) te mogen beweren, dat zij éénen oppersten God vereerden, en Lenormant 3) getuigt, dat men in den Assyrischen zoowel als in den Babylonischen godsdienst den grondsteen van de éénheid Gods terugvindt, wanneer men door het buitenste omhulsel, het grove polytheïsme, is heengedrongen. Het is niet noodig over de „ontwikkeling" der zedelijkheid van de Assyriërs te spreken. De volkeren, die de boorden van Euphraat en Tigris bewoonden, waren in beschaving zoozeer aan elkander gelijkvormig, dat ze reeds omstreeks 1500 v. C. één rijk vormden, waarin het zwaartepunt zich wel van Zuid naar Noord verplaatste, maar dat toch één bleef tot aan de heerschappij der Perzen. We hebben dus recht bij beide volkeren een soortgelijk verloop der „ontwikkeling" te veronderstellen in de zedelijkheid als we voor den godsdienst reeds aantoonden, ofschoon er over de moraliteit der oude Assyriërs weinig meer aan het licht is gekomen dan dat het begrip van „deugd en ondeugd" reeds vroeg „verkeerde bij die volken".

Slaan we thans, met Pater F. Heynen, onze „blikken op Indië" en betreden we den geboortegrond, het vader-

---

1) L. c. XI, 159.

2) *Nineveh and Babylon* (abridged by the author), p. 373.

3) Aangehaald door Vigouroux: *La Bible et les découvertes modernes*, II, 322.

land van zoovele volkeren om daar, rondgeleid door een zeer ervaren gids, de verstrooide goudkorrels der oorspronkelijke waarheid weer te vinden, evenals de Indiër de goudkorrels vindt te midden van het slijk van den Ganges. De *Rig-Veda*, het oudste der Indische heilige boeken, maar volgens M. Müller toch jonger dan Mozes, huldigt het monotheïsme op onbetwistbare wijze. Wel wordt ook dáár die ééne Godheid onder verschillende namen aangeroepen, maar de eigenschappen, welke men aan die in schijn verschillende goden toeschrijft, zijn zoodanig, dat ze slechts op den éénen God kunnen betrekking hebben. En aan duidelijke uitspraken, dat er slechts één Opperwezen kan zijn, ontbreekt het niet. „Van dat wat één is spreken de wijzen op velerlei manier. Zij noemen het Agni, Jamas, Matarisvan" (I, 164, 46).

En wederom vindt men het zuiver godsbegrip, de kennis van één God, volgens het getuigenis van Max Müller, reiner naarmate men hooger opklimt, en kan men de verbastering van het oorspronkelijk godsbegrip stap voor stap nagaan en ook bij de oude Arische Indiërs leeren, dat de allegorische aanbidding der ware Godheid den weg tot het polytheïsme baande. In den *Rig-Veda*, wordt, naar Max Müller, die ééne God aldus voorgesteld:

„Hij is de stichter der eeuwige wetten van recht en onrecht; Hij is de straffer des kwaads en belooner des goeds; diezelfde God is streng rechtvaardig, maar ook vergevingsgezind en vol goedheid; Hij is rechter maar tevens vader. De mensch is wegens zijne menigvuldige zonden schuldig en strafwaardig bij God, dien hij door zijne gebeden tot ontferming en vergiffenis kan bewegen. Den mensch wacht na dit leven eene persoonlijke

onsterfelijkheid; belooning of straf valt hem na den dood te beurt, naarmate hij op aarde geleefd heeft" 1).

Ook de bewoners van het groote rijk van het Midden, de Chineezen, hebben de overlevering bewaard van een tijd, waarin het volk slechts ééne taal sprak en ééne leer kende. Toen geloofden allen aan één persoonlijken God, den gebieder der aardsche keizers, den oppermachtigen belooner en straffer, wiens wet den grondslag der zedelijkheid uitmaakt en gehoorzaamheid eischt van een ieder. Hem alleen moeten offers gebracht worden. Van dien oppersten God, wiens naam eigenlijk „de Opperheer" is, maar die ook later „de Hemel" wordt genoemd, zegt het „Boek der Liederen" *Schi-king:* „dat bij Hem niets verborgen is, dat men zijne gunst niet gemakkelijk verwerft en dat voor Hem geene schuld ongestraft blijft, dat naar zijn beeld de vorst zich moet richten om alles wat goed is in zijn rijk te bevorderen en zoo den zegen des hemels te verdienen". Later leerde Khung-tse (Confusius) die zelf, evenals toen ter tijde alle Chineezen, Tien of Schang-Ti, het Opperwezen, vereerde, eene zedenleer, die geheel en al voor de practijk scheen ingericht en alle theorie angstvallig vermeed, eene zedenleer, die God niet meer tot oorsprong had en daarom den weg baande tot zedenbederf 2).

Wij hebben bij den godsdienst en de zedenleer van

---

1) Het bovenstaande is ontleend aan de *Blikken op Indië* van F. Heijnen S. J. (Hoofdst. III). Vgl. *God, Natuur en Eeredienst bij de aloude Arische Indiërs* van Pater Arntz (*Studiën* III, VII).

2) Naar C. Pesch S. J. *Der Gottesbegriff* etc. 41es Ergänzungsheft d. *Stimmen a. Maria-Laach.*

die volkeren der oudheid eenigszins langer stil gestaan, omdat we er zoo juist den weg zien, welken de „ontwikkeling" volgt, wanneer geene hoogere hand haar leidt.

(*Slot volgt.*) J. M. L. KEULLER.

KAREL VAN MANDER 1).

I.

OP

DEN ONSTERF'LIJCKEN HEER KAREL VAN MANDER, SCHILDER EN DICHTER EN SCHRIJVER VAN HET SCHILDERBOEK.

SIC ITUR AD ASTRA.

Met dit sierlijk opschrift aan het hoofd, wijdde Vondel een veertienregelig vers aan den beroemden Katholiek, wiens leven wij gaan herdenken. Het komt van Mander zeker toe, hier herdacht te worden, want hij, de getrouwe zoon der aloude Moederkerk, hij, die de graven der heilige Apostelen bezocht, hij, die te midden der hervormingsdagen de vaan des geloofs hoog in top geheven hield, ondergaat meer dan eens de miskenning van te worden aangeduid als doopsgezind Protestant 2).

Beginnende met 's mans oorsprong, vernemen wij met vreugde, dat het beste Vlaamsche bloed hem door de aderen stroomde. Cornelis van Mander, Baljuw van Meulenbeke, en Joanna van der Beke schonken, anno

1) Als bronnen hebben wij voor deze studie gebruikt de *Geschiedenis der Nederl. Schilderkunst* in 4 dln. door Van Eijnden en Van Willigen; een levensschets door Claudius in de *Alm. voor Roomsch-Kath.* van 1887; Busken Huet's *Land van Rembrand*; *Van Manders Leven* door Bredero bij de twee laatstgenoemden enz. Zie verder de aanhalingen in den tekst.

2) *Biograf. Woordenboek* van Cobus en Rivecourt.

1548, te Meulenbeke het leven aan hunnen Karel en deze Baljuw was, zooals Claudius ons verhaalt, van adel. De van Manders — zoo zegt hij — hadden hun familiewapen van Filips den Goede ontvangen, omdat zij tijdens den oorlog tegen de Engelschen en Schotten zich zoo dapper van hun plicht hadden gekweten. Een eigenaardige verbinding is er later voor altoos ontstaan tusschen de van Manders en hun geboorteplaats. De van Manders en wel in het bijzonder Cornelis, de vader van onzen kunstenaar, zoude zijn naam te danken hebben aan een beek, die door het dorp Meulenbeke vloeit en die de Mander of de Mandel 1) wordt geheeten, maar wederkeerig heeft de gemeente Meulenbeke het familie-wapen der van Manders als het hare aanvaard 2). Hulde aan de Vlaamsche gemeente, welke zoo hare groote zonen eert!

Het verdere leven van Karel van Mander is zeker niet eentoonig van gemakkelijkheid. De lauwerkrans, zegt een dichterlijk spreekwoord, moet door de doornenkroon zijn voorafgegaan, en ieder, die aan van Manders rampen slechts een oogenblik zijn aandacht wijdt, zal hem het vers van Gijsbrecht van Amstel in den mond durven leggen:

„Weet hiervan eenigh mensch, ick weet er van te spreecken".

In het voorbijgaan zij hier alleen vermeld, dat anno 1577 een bende soldaten van Mander aanhielden en uitplunderden, ja dat de strop hem reeds bereid was.

---

1) Van daar de spellingen: van Mander, van Mandel, van Mandele enz.

2) Dat wapen is een witte zwaan met opgehevene vleugelen in een zwart veld, zwemmende op het water. Een gouden kroon dekt den hals. De wapenspreuk luidt: *Weerloosheid verwint.* Zie t. a. p. blz. 71.

In zijn eerste jeugd evenwel genoot van Mander een gelukkige en blijde opvoeding. Nadat Karel de classieke taal van Latium te Thielt, en het Fransch te Gent geleerd had, ging de knaap — die reeds schoolmuren, banken, borden en schriften met de grappigste teekeningen en verzen versieren kon — in de schilderleer bij Lucas de Heere en later bij Pieter Vlerick te Kortrijk 1). Deze, hoewel geen ongevierde meester, scheen van stad tot stad te moeten trekken, om de noodige bestellingen van kunstarbeid en de daarmee samenhangende nooddruft des levens te verwerven, en dit reizen kwam zijnen leerling zeer ten goede. In het aan kunstschatten zoo rijke Vlaanderen, wees Vlerick hem schier in iedere kerk een of ander prachtig altaarstuk, en ook waar elders het Vlaamsch penseel een meesterstuk had te voorschijn getooverd, daar was de meester conscientieus genoeg, om de aandacht zijns leerlings te doen genieten. Van Mander schijnt trouwens, door medehulp aan 's meesters arbeid of door de juiste schatting van de kunstwerken des lands, toen reeds eenigen naam te hebben gemaakt. Want als het jaar 1569 aangebroken is en Karel van Mander op één-en-twintig-jarigen leeftijd te Meulenbeke terugkeert, dan viert het dorpje geen gewoon inhalingsfeest, maar het was, zeggen de historici, zulk een jubel, „alsof elk inwoner in hem zijn naasten bloedverwant, reeds met glorie gekroond, terugzag".

Een der eerste zorgen van Karel van Mander was, na zijn terugkomst te Meulenbeke, het oprichten van een

---

1) Claudius in den *Alm. voor Roomsch-Kath.* blz. 73.

tooneelgezelschap onder zijne dorpsvrienden. Het leeuwendeel van den arbeid, zoowel wat de poëzie der tooneelstukken als de decoratie des tooneels aangaat, viel natuurlijkerwijze hier den oprichter 1) ten deel, en mogelijk was die zoo moeilijke en veelomvattende arbeid bij den jeugdigen van Mander niet vrij van eenige rederijkerij. Waant hij zich daarom (volgens Busken Huet) een decoratief en dramatisch genie, dat alles wagen mag? Met grond kan men dit betwijfelen; Busken Huet schijnt niet altoos nauwkeurig over van Mander ingelicht. Een voorbeeld hiervan is het volgende: voor de saamgevloeide menigte uit verschillende dorpen zou op zekeren keer te Meulenbeke niets minder vertoond worden dan van Manders eerste tooneelstuk: *Noach of de Zondvloed.* „Het krielde — zegt de geschiedschrijver Bredero 2) — van ommestaenders en aensienders, die in groote menichte waren gekomen uit de ommeleggende steden en dorpen, en daer zag men nu van rechts naar links zeer statig een groot doek over het tooneel trekken, beschilderd met op de golven drijvende lijken van menschen en vee". Busken Huet nu verhaalt hiervan: „De bijbelsche plasregen werd gegeven *in natura*; water, opgepompt in bakken, stroomde zoo overvloedig uit den hooge, dat de toeschouwers in het parterre natte voeten bekwamen. De ark *dreef* letterlijk en teerhartige ouden konden, op het zien eener zoo natuurlijke vertooning, hunne tranen niet bedwingen, geroerd zijnde door medelijden met de menigte der verdronkenen hier, met den angst en de

1) *Land van Rembrand*, I, 499.
2) *Land van Rembrand*, I, 499.

bekommernis der in levensgevaar verkeerenden ginds". Wie moet hier niet denken aan van Manders leiding? En deze was geheel onschuldig, want er greep een ongeluk plaats. De knapen namelijk, die aangesteld waren om den regen te doen vallen, pompten met zulk een geweld voort en wilden zoo weinig van uitscheiden hooren, dat alles onderliep, ja, dat de bezoekers juist, onder luid gegil, op de vlucht gingen 1). Dat dus van Mander dolle vertooningen met kunst en vliegwerk zoude gezocht hebben, is, bij al zijn liefde voor aangrijpende tooneelen, uit de opvoering van den Noach en den al te grooten watervloed niet klaar; evenmin uit het aangehaalde feit, dat van Mander voor zijn spel: *De Koningin van Saba,* een cortège van cartonnen woestijngedierte heeft geschilderd, of dat niet minder dan vijftig tooneellisten medewerkten. Wel spreekt er vrome toeleg uit 's mans repertorium. Immers spoedig na *Noach*, volgden *Dina, Nabuchodonosor, Salomons eerste rechtspraak,* de reeds vermelde *Koningin van Saba, David* en *De afgod Bel en Babel,* stukken, wier titels wel aangeven, dat zij den toenmaligen tooneelbezoeker niet alleen vermaken maar ook stichten moesten.

Dan helaas, het groote wee, dat zich de Hervorming heet, daalde thans neder over de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Reeds het jaar 1572 had, door den moord op zoovele weerlooze kloosterlingen, den vloek der historie verdiend; de kathedralen en kunstschatten van Vlaanderen waren gebeeldstormd; Alva en zijn leger kwam als de wrekende geesel Gods aan-

---

1) Aldus Claudius, *Alm. voor Ned. Kath.* blz. 74.

zetten. Geen wonder — al ware het alleen om deze rampen te ontgaan — dat van Mander voor tijd en wijle het vaderland verliet, gelijk schier allen deden in die dagen, die zonder veel bezwaar weggaan konden. Daarenboven voor den jeugdigen kunstenaar van Vlaanderen was het buitenland en vooral Italië een Dorado, en eindelijk het moet te midden van al die woedende ketterij-twisten den waren geloovige schier een bovenmenschelijke troost geweest zijn, Christus' Stedehouder te gaan begroeten. Met eenige edellieden trekt Karel van Mander dus naar Rome. Drie jaren lang zien wij hem daar vertoeven, terwijl hij ook later Bazel en Weenen aandeed; hij verwierf in die aloude Christenstad volgens Claudius zeer bijzondere verdiensten als catacomben-ontdekker en was door Pius V zoo geacht, dat deze hem de onderscheiding van den eeredegen schonk. Niet dus de klasse der Laodiceërs was in het godsdienstige de klasse, waarin van Mander, zooals Busken Huet wil, te huis behoorde; want dan ware hij nimmer de beschermeling van den heiligen Pius V geweest, in wiens persoon vurige geloofsijver en afkeer voor de ketterij zoo bijzonder luide gesproken heeft. Heel de lastering betreffende van Manders afval schijnt ontstaan te zijn door het droevig feit, dat zijn eerste leermeester in de schilderkunst, Lucas de Heere, Protestant is geworden. Busken Huet, die, zoo als de lezer reeds zag, ook van Manders godsdienst heeft besproken 1), erkent van Mander meermalen als Katholiek. Vooral dient deze godsdienstige belijdenis in van Mander niet betwijfeld te worden, op titel van zijne begrafenis in de

1) *Land van Rembrand*, I, 104.

Oude Kerk te Amsterdam. Immers, hoewel die kerk reeds in dien jare voor den dienst van het vijfde evangelie gaat gebruikt worden, toch werden nog langen tijd daarna zoowel Katholieken als Protestanten in die kerk begraven.

Na drie jaren in het buitenland te hebben vertoefd, kwam Karel van Mander weer naar zijn geliefd Meulenbeke terug, en nu konden de oude tooneel-gezellen zich niet onthouden hun grooten broeder feestelijk in te halen. Dit is dan ook met alle staatsie geschied, en wellicht heeft hetzelfde spel zich herhaald na van Manders huwelijk met Ludovica Buijse, om nederigheid zoowel als om schoonheid geprezen. Doch overigens werd de schalmei en vedel in die streken spoedig door krijgstrompetten en kletterende wapenen overstemd, en begonnen daarmede de rampen voor van Mander. Reeds meermalen had Baljuw van Mander, Karels vader, zijn dorp tegen indringende legerafdeelingen verdedigd, toen er in 1577 — zoo verhaalt Busken Huet 1) — een regiment Walen, door het Spaansch gouvernement gehuurd maar niet betaald, aan het muiten was geslagen. De woning van Baljuw van Mander werd geplunderd, en Karel zelf werd van alles beroofd, uitgekleed en zag zijn' galg gereed maken. Hij dankte het leven aan de tusschenkomst van een officier der woestelingen, een officier, dien hij in Rome had leeren kennen. Meer uitvoerig nog verhaalt Claudius 1) deze gebeurtenis. De Malcontenten, die, onder den schijn van den Zwijger

---

1) *Land van Rembrand*, I, 498.

2) Blz 75. Hier treden bepaald de partijgangers op.

afbreuk te doen, alle goedgezinden plunderden en feitelijk als vijanden der Kerk optraden, krijgen bij dezen schrijver de volle schuld, en daarna zegt hij letterlijk het volgende:

„Meulenbeke ontving hun gevreesd bezoek en, ofschoon Cornelis van Mander zich zoo hardnekkig verdedigde, dat hij herhaaldelijk hunne aanvallen wist af te slaan, moest hij ten slotte, uitgeput naar lichaam en geest, het onderspit delven voor een troep Walen, die onder bevel van Montigny in het dorp vielen. Hij zelf was doodelijk krank, en Karel was afwezig bij zijne vrouw, want kort te voren was hij in den echt getreden met een beeldschoon meisje, dat echter van zeer nederige afkomst en arm was, Ludovica Buijse. Slechts de jongste broeder was dáár, om den ouderlijken haard te verdedigen, en ofschoon hij pas achttien jaren telde, was het alleen aan zijne schranderheid te danken, dat men nog een gedeelte van het aanwezige geld had kunnen redden. Zelfs de dekens van het leger des kranken grijsaards waren door de onverlaten medegevoerd. Toen Karel 1), die inmiddels zelf door een bende woestelingen aangevallen was en ter nauwernood aan den dood mocht ontkomen, de ouderlijke woning bereikte, vond hij daar alles geplunderd en zijnen vader van alle behoorlijke wijkplaats verstoken; hem daar te laten was onmogelijk, zoo men hem althans niet wilde veroordeelen tot eenen wissen dood, en toch was er geen enkel vervoermiddel te vinden, om zich naar Kortrijk te begeven, waar Karels echtgenoote leefde. En nu volbrachten beide zoons een daad, die waarlijk zou verdienen opgeteekend te worden in de schoonste bladzijde van het boek der zelfverloochende liefde. Uitgeput als zij waren door de nog zoo pas doorgestane angsten en gevaren, droegen zij, om beurten en dat drie uren gaans ver,

---

1) Cobus en de Rivecourt verhalen in het *Biografisch Woordenboek* onder *Van Mander,* dat Karel op de volgende wijze werd aangerand: „Toen namelijk de binnenlandsche onlusten het platte land onveilig maakten, zonden zijne ouders hunne beste goederen naar Brugge en Kortrijk en hielden daar en te Meulenbeke beurtelings hun verblijf. Bij gelegenheid dat hij uit zijns vaders huis eenige goederen wilde halen, die op de wagens geladen waren, vielen de Walen in 't dorp, beroofden hem en de zijnen van alles en zouden hem aan een boom opgehangen hebben, als een Italiaansch ruiter, waarmede hij in Rome kennis had gemaakt, hem niet ontzet had".

hun vader op den rug en slaagden er na onbeschrijfelijke inspanning in, hem, behouden en wel, binnen Kortrijks muren te brengen".

De van Manders hebben dus den welbekenden classieken liefdedienst verricht, dien de vrome Aeneas zijn ouden vader bewees bij den brand van het vermaarde Troje. En evenals daarna Aeneas arm en zwervend leven moet, totdat het nieuwe vaderland bereikt is, zoo ook hier. Anno 1581 waren de van Manders van hun rijkdom beroofd; te Kortrijk hongerde onze held Karel met zijn gezin. Wel is waar werd hem toen het vervaardigen van een altaarschilderij voor de Sint Maartens-kerk opgedragen, en dit stuk, waarvan nog een gedeelte bestaat, dat Sinte Catharina voorstelt, bezorgde hem een oogenblik uitkomst, maar niet veel langer dan een oogenblik duurde heel die uitkomst, en toen voegde zich bij alle de kwellingen dier dagen nog de vale pest. Hare grauwe vleugelen over Vlaanderen en Kortrijk uitbreidende, onttrok zij de levenszon aan duizenden, en onder die duizenden waren de zuster van K. van Mander en haar echtgenoot. Met zijne jeugdige echtgenoote en twee kleine kinderen vluchtte toen onze kunstenaar voor de besmetting van Kortrijk naar Brugge. Op weg daarheen, te voet, viel van Mander op nieuw in de handen van muitende soldaten. Eén goudstukje, door zijne echtgenoote in den zoom van een onderkleed genaaid, is de eenige teerpenning, die hun overblijft. Hare en zijne bovenkleederen, de wiegbenoodigdheden der kinderen, alles is prijsverklaard. Om zijn lichaam te bedekken, laat men hem een oude deken. Doodarm kwamen zij dus te Brugge, en nauwelijks was er door liefdadige kennissen eenige hulp verschaft, of ook de

pest vertoonde zich binnen Brugge, en anno 1583 vlucht van Mander uit Zuid- naar Noord-Nederland.

Hier wachtte — het kleine eens bij het groote vergeleken — hem zijn Latium. De koningin der bloemen, de stad Haarlem, genoot de hooge eer van Mander te huisvesten. Hier vooral toonen zich de beminnelijke zijden van 's mans karakter. Niet alleen toch schikte zich de Vlaming geduldig onder Gods beproevende hand, maar Noord-Nederland werd hem bijzonder lief. En dit treft ons te meer bij de herinnering, hoe bezwarend voor hand en hart van Manders arbeid toen was. Mocht zijn broeder, de Haarlemsche schoolmeester, die met de welwillendheid der stads schepenen 1) voor oogen, wellicht Karel naar Haarlem uitnoodigde, over de slechte tijden klagen, wat moet Karel de kunstenaar hebben gevoeld, wanneer hij, de eens zoo rijke Baljuwszoon, zijne nog onvoltooide kunstwerken voor spotprijzen moest verkoopen en altoos meer moest schilderen, ten einde voor den hongerdood gevrijwaard te zijn? En toch, de edelmoedige balling verklaart in een zijner gedichten, dat, hoe hard het scheiden van Vlaanderen en van den vroegeren rijkdom hem ook gevallen is, hij zich thans volkomen gelukkig gevoelt 2) in die streken, waar hij zich metterwoon heeft gevestigd. Hier in Haarlems veste weldra door velen hooggeacht, richtte van Mander nu met Goltzius en anderen de academie op, welke na verloop van jaren op den éénigen Frans Hals als haren telg mocht roemen. Zoo verloopen er twintig jaren vol arbeid met zegening,

1) Schepenen ontvingen de Vlaamsche ballingen „als eene moeder haar kind". *Geschied. der vad. schilderkunst*, Aanhangs. blz. 139.

2) Claudius, blz. 69.

doch, vreemd genoeg, na die twintig jaren slaat de verhuis-koorts van Mander door het bloed. Eerst gaat hij wonen op eene buitenplaats, nabij Alkmaar, het huis te Sevenberghe genaamd, en noch aan eenzamen arbeid noch aan luidruchtige rederijkers-vertoon 1) mocht het daar ontbreken. Het volgende jaar echter wordt het huis te Sevenberghe verlaten en is van Mander in een fraaie Amsterdamsche woning gehuisvest. Ook hier werd — hoewel in dezelfde Amstelstad blijvende — de opgeslagene tent weder opgerold, en als laatste woning van Karel van Mander noemt Claudius 2) Rokin N°. 24. Hier werd de groote van Mander ziek en wel was hij — zegt wederom Claudius — volstrekt niet ongeneesbaar, maar hij werd door een onkundig geneesheer, niettegenstaande het protest van allen, die hem lief hadden, systematisch zoodanig verzwakt, dat hij op 11 September 1606, alzoo op acht-en-vijftig-jarigen leeftijd aan uitputting is bezweken 3). Driehonderd gereformeerde Amsterdammers hebben, nadat zij den doode een krans om het hoofd hadden gelegd, half September 1606, den Roomschen Vlaminger in de Oude Kerk naar het graf gebracht. Ongetwijfeld waren die vereerders voor het meerendeel kameristen. Een bundeltje *Lijkdichten*, reeds in 1609 te Leiden gedrukt, vereerde mede van Manders gedachtenis 4).

---

1) Bredero, *Van Manders Leven*, bij Busken Huet: *Land van Rembrand*, I, 501.

2) Claudius, blz. 78.

3) Claudius, blz. 78.

4) Busken Huet, t. a. p. I, 501.

II.

Karel van Manders naam is natuurlijk één geworden met zijne werken en daarom na zijne levensschets nog een woord over zijne voortbrengselen. Claudius gaat hier zeer ver 1):

„Als dichter overtrof hij — zoo de genoemde auteur — bij oogenblikken de beste zijner tijdgenooten, en zijn *Gulden Harpe* geeft hiervan menig getuigenis; als schilder heeft hij onsterfelijke doeken achtergelaten in tal van kerken, in Vlaamsche zoowel als Noord-Nederlandsche museums; als vertaler van Virgilius en Ovidius bewees hij de grootste verdiensten te bezitten; maar al wat hij wrocht of volbracht, wordt overtroffen door zijn talent als geschiedschrijver, dat op het treffendst uitkomt in zijn schilderboek, hetwelk nog onlangs, door den heer Henri Hijmans in het Fransch overgezet, te Parijs uitkwam onder den titel *Le Livre des Peintres de Carel van Mander*. Reeds meermalen hebben vreemde kunstenaars en schrijvers uit dit werk geput; het is zoo uitnemend geschreven, zoo getrouw in de minste bijzonderheden, het werpt zulk een juist licht op leven en streven der kunstenaars, die hem voorafgingen, zoowel als op die van zijne tijdgenooten, dat hij daarin een standaardwerk heeft achterlaten, dat men nog eeuwen zal raadplegen".

Verre zij het van ons iets — althans in hoofdzaak — op dit oordeel te willen afdingen; wij verheugen ons integendeel in den lof, aan van Mander zoo ruimschoots geschonken. Maar toch, om bij kennismaking met van Manders arbeid alle teleurstellingen te voorkomen — teleurstellingen, uit verschil van tijd tusschen lezer en schrijver te voorzien — volgen hier eenige bemerkingen.

Men bedenke dus, dat van Mander in een tijd geleefd heeft, waarin onze letterkunde nog veel van de Rederijkers te lijden had, en al is van Mander als dichter nu en

1) Blz. 79.

dan gelukkig en zeker beter dan zijne tijdgenooten, hij was evenwel in taalvorming geen Vondel, maar een dier lichten, welke Vondel, de zon onzer letterkunde, als zwakkere sterrelichten zijn voorafgegaan. Van Vloten, Mulder en meerdere letterkundigen van naam, hebben deze eer aan van Mander gaarne gebracht. De laatste biedt ons o. a. deze proeve uit van Manders poëzie 1):

KIEST HET BESTE.

Om niet te verliesen,
O mensch, uwen tijdt,
Siet hier te verkiezen
Uw meeste profijt;
En staet niet, aan 't minste 2),
Als kinderen doen,
Die de meeste winste
Noch niet en bevroên.

Voor ghelt of rijcdommen
Zijn haer lief en weerdt
En appels en blommen;
Maar wat elck begeert,
't Sal hem zijn ghegheven,
't Zij goet ofte quaet;
Want siet, doot en leven,
O mensch, voor u staet.

Voor u zijn gheleghen
In dit aertsche dal
Twee diversche weghen:
D'een breedt, d'ander smal;
Vreucht is in den wijden
Lustich en schoon,
Maer naer dat verblijden
Is de doodt te loon.

1) Bldz. 52.
2) Bij 't minste.

Want dees ijdel vruchten
Van den aerdtschen boom
Sullen henen vluchten,
Ghelijck eenen droom.
Dat sij sullen spreken:
Waer is nu te mael
Den rijckdom gheweken
Met den pronck en prael?

Als na ander saken
Gods kinderen, wijs,
Verlanghen en haken
Naer hoogeren prijs
En veel schoonder rijcke;
Sulck een croone, daer
Die aerdtsche van slijcke
Al bij en zijn maer 1).

Vooral het laatste couplet is zeker niet zeer gelukkig, hoewel — men vergete dit niet — wellicht geen enkel Rederijker tusschen den Dollart en de Schelde in die dagen de eerste vier strophen zoo zoude gezongen hebben als van Mander. Maar had van Mander met zijne ontzaglijke arbeidzaamheid na de hernieuwing onzer letteren mogen leven, dan zouden wij onzen kunstenaar in al zijne kracht aanschouwd hebben. Behalve het schilderboek — waarover straks — noemt 2) Bredero de volgende werken van Karel van Mander in proza en poëzie: *De Iliade van Homerus* vertaald, *Beelden van Haerlem*, *Liedekens*, *Refereinen*, *Sonnetten*, vertaling der *Bucolica* en *Georgica* van Virgilius, *De Gulde Harp*, *'t Broodhuis*, *De Nieuwe Werelt* of beschrijving van West-Indiën, *De Olijfberg*, onderschriften bij eene *Herkomste*, *Vernieling en We-*

1) Waarbij alle aardsche kronen slechts van slijk zijn.

2) *Land van Rembr.* I, 500. Zie breeder nog V. d. Aa, *Biog. Woordenb.* XII, 128.

deropkomste der stadt van Amsterdam, de *Dina* en de andere Spellen van Sinnen, onzen lezers reeds bekend gemaakt. Deze stukken voldeden zeer, want hij „had seer veel tinnewercx-eerprijsen ghewonnen, en uit alle hoeken van Vlaanderen bequam en kreech hij kaerten van Rederijck-kameren om prijs te dichten". De vertaalde Homerus, dien van Mander zijnen tijdgenooten aanbood, was de navolging eener Fransche navolging. Uitgegeven te Haarlem in 1611, gaf het boek den lezer de eerste boeken der *Ilias* te lezen, naar de Fransche verzen van Hugues Sales. Zoo althans beweert Busken Huet, wiens belezenheid in deze niet gering is.

Niettegenstaande verder van Mander in tal van kerken en Noord-Nederlandsche musea onsterfelijke doeken heeft nagelaten, zooals de geleerde Claudius niet zonder grond zeggen zal, zijn deze, ongetwijfeld door de vervaarlijke Vandalen der kunst, de eerste Calvinisten, grootendeels verdwenen. Noch in de musea van Leiden, noch in die van Gouda of Rotterdam vonden wij schilderwerken van Karel van Mander. De catalogus van het Amsterdamsche rijksmuseum zwijgt mede van hem. Maar in Haarlem is nog altoos zijn penseel te bewonderen. In het stadsmuseum vindt men als van Manders werk een decoratief paneel ter eere van Linschotens eerste Noordpool-reis in 1595.

Dan, al wat van Mander wrocht, zoo zeide ten slotte Claudius, wordt overtroffen in zijn schilderboek. En hiermeê stemmen allen in. Karel van Mander, zoo erkent ook Busken Huet 1), deed een goede keus, toen

1) *Land van Rembrand*, I, 400.

hij al de vrije uren, die van het schilderen en lesgeven overschoten, aan het samenstellen van dit boek besteedde. Wanneer hij, door den oorlog uit Vlaanderen en Brabant verdreven, in 1583 te Haarlem zich komt nederzetten, dan beseft hij zeer wel, dat de Nederlandsche kunst, in Zuid en Noord bijeengenomen, reeds eene geschiedenis achter den rug heeft, wier herinnering niet verloren mag gaan .... Zijn schilderboek is buiten vergelijking onze beste bijdrage voor de Nederlandsche kunstgeschiedenis. Van degenen, die na van Mander zijn gekomen, hebben de éénen hem slechts kunnen naschrijven, de anderen hem slechts kunnen aanvullen. Aan dit werk is verder het adagium vervuld: *Habent sua fata libelli*, vooral met het oog op de verschillende uitgaven. De oudste uitgaaf van van Manders schilderboek begon gedrukt te worden te Alkmaar in 1603 en verscheen in 1606, maar is, behoudens een of ander verborgen exemplaar in academische of partikuliere boekerij, spoorloos verdwenen 1). Na 's mans dood verscheen vooreerst een uitgave (een zeer bekende), getiteld als volgt: *Het leven der doorluchtige Nederlandsche en Hooghduitsche schilders, bijeenvergadert en beschreven door Carel van Mander*, 1618, *tweede druk. Met van Manders portret door Nic. Lastman.* Twee eeuwen later, tusschen 1884 en 1885, gaf Henri Hijmans *te Brussel* de geïllustreerde Fransche vertaling uit in twee octavo-deelen met aanteekeningen. De inhoud nu van het geheele schilderboek — daargelaten het portret en de toegevoegde biografie van van Mander door Brederode — bevat niets minder dan het volgende arsenaal voor deze kunst:

1) *Land van Rembrand*, I, 483.

I. Grondt der Edel-Vrijschilderconst (practische aesthetiek op rijm).
II. Leven der Antijcke schilders (dit en alwat volgt in proza).
III. Leven der Moderne Italiaansche schilders (verkort uit Vasari).
IV. Leven der Nederlantsche en Hoogduytsche schilders (ongeveer 200 oorspronkelijke biografiën).
V. Uitleggingh op de Metamorphoses Publ. Ovidii Nasonis (nader aldus omschreven: alles streckende tot bevordering des vromen en eerlijken borg-herlijcken wandels; seer dienstig den Schilders, Dichters en Constbeminders, ook yegelijck tot leeringh).
VI. Uitbeeldinghe der Figueren (1ste boek, hoe de oude Heidenen hun goden uitgebeeld hebben; 2de boek, hoe sij met de beeldinge der dieren ende ander dingen verscheiden meeningen hebben aanghewesen; 3de boek, toepassingen van het voorgaande).

Geen wonder nu, dat, toen van Manders reuzenarbeid voor de tweede maal ter perse ging gelegd worden, men eenparig Jacob Pieters Wachters, den Amsterdamschen uitgever, beduidde, dat zeker van Manders eigene levensgeschiedenis aan het werk niet ontbreken mocht. Toen dus de tweede druk in het najaar van 1617 ter perse ging, had Bredero van Manders levensbeschrijving gereed. Om zijne beschrijving in te leiden bediende Bredero zich van den volgenden aanhef:

„Nu dochtet mijn niet alleen wel gherijmt te zyn maer ook behoorlijck en recht, dat men den *Karel* insteldt, die levend zijnde, de verrotte dooden dede leven, haer aentreckende den glorioosen rock des loflijckheyts. So was ick 't van goet en Gods wegen schuldich, hem in diergelycken nae te bootzen en stoffeeren hem weder so rustich uit met den tabbert des vermaertheydts en eerlyckheyts, ten verwijtelijken spot des nijdighen doods en ten trots des doodelyken nijts. Soo sal hy eeuwich leven en blincken met de kostelijcke dyamanten kroon des heuchlykheits; nochtans niet soo als mijn gunst wel wilde, maer ghelijcke mijn kleene macht vermach. Maer, waerdighe man-der-mannen! van waer sal ick beginnen den roem dyns doorluchtighen geest uyt te blazen,

om te trompètten de grootmoedicheyt van u heerlijck, eerlijck en leerlijck bestaen?" 1).

Aan goede gezindheid jegens van Mander ontbrak het dus Bredero niet, en als wij nu in rekening brengen, hoe Bredero van Manders leven had aanschouwd en tijdgenoot was der vrienden-kunstenaren, die in van Manders boek behandeld worden, dan moge zijn loftuiting in de vormen wat hinderlijk zijn, in hoofdzaak houdt zij haar waarde.

Busken Huet tracht de glorie, welke hij eerst mede aan van Mander heeft toegekend, later wel eenigszins te verkleinen. Toch komt onze held, die met geweld ter pijnbank schijnt te moeten, er zonder groote kwetsuren weder af.

Van Mander heet wel is waar „door Vasari bedwelmd" 2). Hij heeft Vasari „een kunst van samenstellen en van schrijven willen nadoen, die het Italiaansch sedert lang gedoogde, het Nederlandsch nog niet". Op Vasari's doek is hij „mythologische rederijkersbloemen" gaan borduren. Zijne moedertaal heeft hij „geweld aangedaan door haar te willen plooien naar het model van Italiaansche of pseudo-Italiaansche woordspelingen". Maar toch: „het goedertieren geluk (om van Mander's eigen taal te spreken) het geluk heeft gewild, dat hij in Nederland een vak ontgon, dat voor hem braak gelegen had; en zijne fouten verhinderen niet, dat hij voor het nageslacht eene bron van informatie geworden is, die in onze historische letterkunde uit die dagen hare weder-

1) *Land van Rembrand*, I, 502, noot.
2) *Land van Rembrand*, I, 503.

gade niet heeft. Van Meteren kunt gij aanvullen uit Bor; Bor verzuimen om Hooft; van Mander is eenig". Verder noemt Busken Huet het werk, vooral „als neutraal terrein tusschen alle godsdiensttwisten in liggende", een „arbeid van hoog karakter". Wellicht zoude van Mander, als hij nog hooren kon, om die hoogheid eens glimlachen. Neen de historie-schrijver viert hier zijn geheele victorie, zonder te kwanselen met beginselen; zoo en niet anders is de waarheid, en die waarheid blijft onder tweehonderd biografiën — waaronder die der medelevende kunstbroeders — ongedeerd. Voorzeker, wij erkennen nogmaals, dat de taal van Karel van Mander zelfs in dit wonderwerk de onze niet is en dat in het citaat over Abraham Bloemaert bij Busken Huet waarlijk valsche rederijkers-kleuren pronken, maar kan men in ernst het verwijt doen, dat de man, die de taal voor zulk een arbeid reeds beter dan iemand wist te gebruiken, haar geweld heeft aangedaan, wanneer hij zelfs menigmaal faalt?

In ieder geval: Karel van Mander, de Katholieke Nederlander en gedecoreerde beschermeling van Paus Pius V, was een groot man in werkkracht en in tevredenheid bij allerlei wederwaardigheden, een letterkundige en schilder van naam, en eindelijk een groot historicus, éénig om zijn schilderboek.

Rotterdam. P. M. Bots.

BOEKBEOORDEELING.

PATER DE GROOT'S NIEUWE APOLOGIE

Summa apologetica de Ecclesia Catholica ad mentem S. Thomae Aquinatis, auctore Fr. J. V. de Groot. Ord. Praed. S. Theol. Lect. Cum approbatione Rev. Episcopi Ratisbonensis et licentia Ordinis. Pars I (quaestio I—XI) et Pars II (quaestio XII—XXII). Ratisbonae, Institutum Librarium pridem G. J. Manz, 1890. Wed. J. R. van Rossum, Librar. Theol. Ultrajecti. Prijs 10 Mark. Nederl. cour. 6 gulden.

Er is wel geen wetenschap, die zich zoo uitsluitend op *katholiek* gebied beweegt als de apologetische. Reeds het optreden der „Hervorming" was, zooals de protestant Hagenbach verzekert, meer gericht op polemiek, d. w. z. op het redetwisten over afzonderlijke dogmatische stellingen, dan op apologetiek, d. w. z. op het aantoonen der fundamenteele eigenschappen en goddelijke feiten, waaraan het protestantisme als het éénig ware Christendom zou te kennen zijn geweest; en ook sedert de „Hervorming" viel in die richting der protestantsche theologie, in zooverre deze bepaaldelijk *protestantsch* wilde zijn, nog geene koersverandering waar te nemen. Wèl schaarden zich sedert het midden der zeventiende eeuw ook vele protestantsche geleerden, op het voorbeeld van Grotius en Du Plessis Mornay, in de rij der christelijke apologeten, om, zooals Delitzsch het uitdrukt, „den gemeenschappelijken grondslag te verdedigen, waarop alle christelijke kerkgenootschappen naast elkander staan" — nergens evenwel valt eene ernstige, eene duidelijk zichtbare poging te bespeuren om eene apologie te leveren *voor het protestantisme.* Geheel anders in de katholieke Kerk. Dáár zien wij van den eenen kant, ten teeken harer ontwijfelbare verwantschap met den goddelijken Stichter des Christendoms het profetisch woord van Simeon (Luc. II, 34) nog altoos in vervulling, gaan: namelijk hoe Christus in Zijne Kerk bij voortduring blijft een „teeken dat tegengesproken wordt"; maar daar-

tegenover zien wij ook, hoe die Kerk in ieder lid, in elke levensuiting, naar het woord van den Apostelvorst (I Petr. III, 15), gereed staat ter verdediging, ter apologie. En wijl de voorspelde tegenspraak zich voornamelijk in naam der „wetenschap" tegen dat goddelijk teeken poogt te verheffen, zijn het ook de mannen der katholieke wetenschap, die de eerste en sterkste rijen vormen in den strijdenden phalanx. Dat is vooral gebleken in deze negentiende eeuw, dien men, zooals Hettinger getuigt, „niet ten onrechte de eeuw der apologieen genoemd heeft". Naar alle zijden van haar onmetelijk strijdgebied vermag de katholieke Kerk te wijzen op breede rijen van mannen, die zich juist in deze eeuw van ongeloof lauweren hebben gewonnen in den apologetischen strijd, en eer zij nog ten einde zal wezen, zal de Kerk ook naar ons vaderland, in edelen moedertrots, de hand mogen uitstrekken. Immers, ongerekend de talrijke en degelijke apologetische artikelen onzer katholieke tijdschriften, bezitten wij vooreerst sedert 1875 de inhoudrijke en van grondige wetenschap getuigende *Theologia fundamentalis* van Professor G. M. Jansen, een werk dat geenszins behoeft achter te staan bij werken uit het buitenland onder denzelfden titel (b. v. van Reinerding of Stadler); voorts hebben wij de *Dissertatio dogmatica de fide divina* van Prof. Dr. J. Th. Brouwer, waarin met buitengewone helderheid één der belangrijkste en tevens moeilijkste onderdeelen der fundamenteele dogmatiek als monographie is uitgewerkt; een *Apologetisch Handboek* van D. A. W. H. Sloet R. K Pr., „ten dienste van R. K. onderwijzers, studenten enz.", is dezer dagen door de verschijning van het tweede gedeelte voltooid; Pater A. van Gestel S. J. gaf dit jaar insgelijks in *Het Geloof van den Christen* eene „verhandeling voor ontwikkelde leeken", om hen te versterken in hun geloof, door de uiteenzetting ook der „gronden van het katholiek geloof"; en — eindelijk — ligt in twee flinke boekdeelen vóór ons de *Summa apologetica*, welke wij hier meer in 't bijzonder willen bespreken 1).

Toen vóór eenige maanden het gerucht de ronde deed, dat Pater de Groot bezig was aan een apologetisch werk, viel allerwegen onder den clerus eene belangstelling waar te nemen, die aan het boek eene

1) Onder het afdrukken dezer bladzijden vinden wij nog aangekondigd: *Apologie des Christendoms* of uiteenzetting van de gronden des geloofs, door W. Devivier S. J. Uit het Fransch vertaald door een Priester van de Société van Jezus.

gelukkige toekomst voorspelde. Geen wonder: de auteur, die op zoo voortreffelijke wijze *Het Leven van den H. Thomas van Aquino* o. a. ook als apologie had laten getuigen voor „een nog steeds verwaarloosd en averechts beoordeeld tijdvak der historie, de middeleeuwen", — hij moest, zoo meende men te recht, de juiste man zijn om in de blanke en ondoordringbare wapenrusting van den „Engel der School" slag te leveren voor de katholieke Kerk die niet slechts de Kerk der lang vervlogen middeleeuwen maar ook de Kerk van het heden en van de geheele toekomst is.

Welnu, niemand zal zich, nu dat werk verscheen, in zijne belangstellende verwachting teleurgesteld vinden, tenzij hij van den geleerden schrijver iets anders hadde gehoopt, dan juist een apologetisch *leerboek*. Immers deze *Summa apologetica* is een leerboek, is eene streng methodische, en daarom juist voor jeugdige theologanten hoogst geschikte handleiding bij het bestudeeren van dàt gedeelte der *theologia generalis* of *fundamentalis*, wat de meesten onzer hebben leeren kennen als „Demonstratio Catholica" of „Demonstratio Ecclesiae". Het behandelt niet de bewijsvoeringen, dat God zich op bovennatuurlijke wijze aan de menschen geopenbaard heeft, en dat Zijne laatste en hoogste openbaring ons door Jesus Christus geworden is. Maar op dien grondslag voortbouwend, neemt de schrijver op zich wat in den grond de taak van vele apologeten geweest is, namelijk, het bewijs te leveren, dat te midden van alle godsdienstige genootschappen of leerbeginsels, die zich „christelijk" noemen, alleen de katholieke Kerk en haar beginsel van geloofsprediking de éénig wettige christelijke gemeenschap, de eenig veilige en redelijke geloofsregel is.

Voordat we meer in het bijzonder kennis maken met den *gang* van het werk en zijn *inhoud*, zij een enkel woord gewijd aan zijn *vorm* als leerboek. Er zijn in het laatste twintigtal jaren, met name van Duitsche geleerden, verschillende hoogst voortreffelijke theologische of apologetische werken verschenen, die voor het meerendeel slechts de bescheiden aanspraak doen gelden op den titel: „Praelectiones", „Compendium", „Handbuch" of „Lehrbuch", allen titels om te mogen verwachten, dat die boeken vóór alles eene *gemakkelijke* handleiding zullen zijn voor beginnende theologanten. Veelal weten echter de auteurs die verwachting te beschamen òf door het al te aanzienlijk volumen van den inhoud, òf door de al te plechtige en daarom wijdloopige formuleering der theses, òf door het verpletterend aantal citaten en

wetenswaardige nevenbemerkingen — die meestal in kleine lettertjes tusschen den hoofdtekst geplaatst, bepaald hinderlijk moeten zijn voor het bestudeeren en het makkelijk repeteeren van het noodzakelijke — òf eindelijk door het bezigen van een *modus dicendi*, die wel den speelschen latinist of den lang in één adem denkenden universiteitsprofessor verraadt, maar weinig aanmoedigend is voor het vaak middelmatige geheugen der studenten. Uit dit oogpunt is b. v. de pas verschenen „Dogmatik" van den Würzburgschen professor Dr. Schell voor mij alles behalve het ideaal van een leerboek. Daarom wensch ik het vóór alles als eene bijzondere verdienste dezer *Summa* aan te merken, dat van geen der genoemde gebreken haar eene grief kan gemaakt worden. Immers, bij een zeer grooten rijkdom van inhoud geeft zij toch geenszins den indruk, dat er overlading is. In twee en twintig *Quaestiones* worden de katholieke Kerk en de bronnen harer geloofsprediking uit velerlei groote gezichtspunten beschouwd en verdedigd. Iedere *Quaestio* is verdeeld in een niet te groot aantal *Articuli*. Ieder *Articulus* is de uitwerking eener kort geformuleerde stelling, die naar de leerwijze van den H. Thomas eerst in dubitatieven vorm aan het hoofd van 't artikel staat: b. v. „Utrum unitatis nota in protestantismo reperiatur. — Utrum Ecclesia subordinetur statui". Dan komt, naar gelang der noodzakelijkheid, maar altoos in korte, gemakkelijk overzienbare geledingen, b. v. de uitlegging der in het opschrift voorkomende *Notio*, de uiteenzetting van den *Status quaestionis*, hier en daar — b. v. omtrent het Photianismus (P. I, p. 168) en het Jansenismus (p. 272) — eene goede *Synopsis historica*, vervolgens de *Doctrina adversariorum* en eindelijk in positieven vorm de katholieke *Thesis* met de noodige *Argumenta* en het antwoord op de meest voorkomende *Objectiones*. Nergens worden verklaring en bewijsvoering door tusschengevoegde uitweidingen in haren gang gestuit, en overal is eene goedoverlegde gelijkmatigheid bewaard zoowel in den omvang der artikelen onderling als in de plaatsruimte, die verleend is aan de daarin voorkomende bewijzen en tegenwerpingen; daardoor is de techniek van dit leerboek, dunkt mij, onberispelijk.

Bovendien blijft de schrijver overal getrouw aan den ouden, beproefden dialectischen vorm, dien ongetwijfeld reeds de „Doctor Angelicus" aan zijne theologische lessen placht te geven; steeds houdt hij zich aan dien betoogtrant der scholastieken, waaraan, zooals Hettinger in zijne *Apologie des Christenthums* ergens zegt, Europa het

dank moet weten, dat het ordelijk heeft leeren denken, aan dat onverbiddelijke bouwen van syllogismen en distingueeren, waarbij begrijpelijkerwijze alleen de *katholieke* theologie zich altoos wèl bevonden heeft, wijl alleen de *waarheid* er baat bij kan vinden, en aan elke sophistische wending of uitvlucht daardoor onverbiddelijk de pas wordt afgesneden. Wij mogen als stellig aannemen, dat, wanneer voortaan alle theologische en philosophische verhandelingen — die der protestantsche en vooral der moderne geleerden allerminst uitgesloten — aan den vorm gebonden werden, waarin deze *Summa apologetica* geschreven is, dat dan ten gevolge van zulk een nieuwe grondwet de bespiegelingen en wederzijdsche bestrijdingen wat minder vlot op het papier zouden komen. Ook zou menige protestantsche „polemiek tegen de roomsche Kerk", zooals ze b. v. door Dr. Carl Hase gevoerd is, voor dezen betoogtrant zijn teruggedeinsd, en den schrijvers in de pen zijn gebleven. Niemand heeft echter te vreezen, dat die strenge vorm der school het lezen van dit boek tot eene dorre studie zal maken, want blijkbaar heeft de schrijver groote zorg gedragen voor een aangenamen stijl en bijzonder voor een keurig, doorgaans makkelijk te volgen en verkwikkelijk Latijn.

Wat nu den gang der verhandeling betreft, vernemen wij op pag. 31 dat deze apologie haren weg zal nemen „per decem locos theologicos". De leidende gedachte van het werk is dus, dat we achtereenvolgens zullen verwijlen bij èlke der onderscheidene gezagsbronnen of bewijsplaatsen, waaraan de katholieke theologie hare argumenten ontleent voor de afzonderlijke dogmata. Is eenmaal bewezen, dat elk dier bronnen deugdelijk is en dat er buiten haar geen andere zijn, waaruit het levend water der geopenbaarde waarheid te putten valt, dan is in den breede ook de geheele katholieke geloofsprediking als onaantastbaar gehandhaafd.

Den weg „per locos theologicos" en wel „per *decem*" slaat de schrijver in op het voetspoor van zijn beroemden ordegenoot Melchior Canus, „conspicuum Dominicanae familiae decus illud ac lumen", zooals Perrone hem noemt, den man, die, ondanks zijne bekende zonderlinge meening over de natuur van het christelijk huwelijk en zijne nog veel zonderlinger bestrijding der pas ontloken *Societas Jesu*, zich niettemin voor de theologie onsterfelijk heeft gemaakt, wijl hij door zijn klassiek werk *De locis theologicis* de grondlegger is geweest der thans zoo hoogst belangrijke theologia fundamentalis. Melchior Canus nu onderscheidt de *loci theologici*, ten getale van *tien*, naar volgende rangorde: 1°. gezag der H.

Schriftuur; 2o. gezag der Apostolische Overleveringen; 3o gezag der Katholieke Kerk; 4o. gezag der Algemeene Concilies; 5o. gezag van den Apostolischen Stoel; 6o gezag der HH. Vaders; 7o. gezag der theologen; 8o. gezag der menschelijke rede; 9o. gezag der wijsbegeerte; 10o. gezag der menschelijke geschiedenis.

Pater de Groot, zich ten volle bewust, dat de apologeet o. a. ook zorg te dragen heeft, „ut in rebus componendis ac dirigendis *temporum* etiam habeatur ratio (I, p. 7), acht deze indeeling van zijn beroemden ordegenoot nog geenszins te oud of verouderd om als grondslag te dienen voor een degelijk apologetisch handboek over de Kerk. Ter wille van den logischen gedachtengang vinden we echter in de volgorde der loci deze belangrijke wijziging: daar namelijk het gezag der Kerk, als *custos*, *testis* en *magistra revelationis* bewezen moet zijn, éér we zekerheid kunnen verkrijgen omtrent het *goddelijk gezag* van Schriftuur en Traditie, zooals die in *menschelijken vorm* tot ons komen, daarom heeft P. de Groot den 3den, 4den en 5den locus (het gezag der Kerk in het algemeen, en dat van Concilies en van de Pausen in het bijzonder) uit het midden van het tiental naar het begin verplaatst, en dus behandeld vóór Schriftuur en Traditie. Bovendien vinden wij aan de aldus vooropgezette behandeling der *auctoritas* Ecclesiae de bewijsvoering verbonden voor hare *veritas*, m. a. w. voor hare kenbaarheid als de éénige ware *coetus*, waarin Christus Zijne openbaring, zoo te zeggen, heeft belichaamd. Zonder deze bewijsvoering ware dan ook het eigenlijk *apologetisch* gezichtspunt voorbijgezien en ware het werk passender als *Summa de locis theologicis* betiteld. Nu echter vormen de eerste vijftien quaesties meer bepaaldelijk eene apologie der *Kerk*, onder het drievoudig rapport van factum divinum, hierarchisch georganiseerde maatschappij, en regula fidei proxima; terwijl de zeven overige, te beginnen met de H. Schrift, meer bijzonder eene supplementaire verhandeling zijn over de regula fidei remota.

Na deze wijziging en noodzakelijke aanvulling van Canus' systeem valt er m. i. op den verderen gang van het werk weinig af te dingen. Alleen waren, dunkt mij, de drie quaesties over het *Primaat*, zoowel om de geleidelijker aansluiting bij de quaesties over de *Kerk* als om de logische orde, beter vóór de Concilies besproken; nu toch worden wij, waar de waarde der Algemeene Concilies wordt bepleit, meer dan eens verwezen naar de straks te bewijzen privilegien van den Apostolischen Stoel.

In één der laatste afleveringen van de *Studien* heeft bovendien

P. Smit de aanmerking gemaakt, dat er doelmatiger orde in deze apologie zou gebracht zijn, indien „aanstonds en vóór al het overige het wettig en bindend leergezag [ware] verdedigd van de opvolgers der Apostelen, het *magisterium authenticum successionis apostolicae*, waaraan God geheel den schat der geopenbaarde leer te bewaren en te verklaren heeft toevertrouwd, en waardoor alle geloofsgeschillen afdoende beslecht moeten worden". Daardoor, meent de geleerde recensent, zou geleidelijker volgen de beschouwing over het gezag der geïnspireerde H. Schrift en der goddelijke Overlevering, en eerst daarna over de Kerk als eigenlijk gezegde maatschappij en als instituut, dat de duidelijke kenmerken van goddelijke instelling draagt; bovendien zou, naar zijne meening, daardoor ook beter „alle schijn zelfs van een circulus vitiosus of petitio principii worde[n] vermeden".

Of nu in een verhandeling over de Kerk, die, zooals deze, op zichzelf staat en zich althans niet *formaliter* aansluit bij eene voorafgaande *Demonstratio revelationis christianae* „vóór al het overige" dient gesproken te worden over het éénig authentiek *beginsel*, dat voor elkeen die revelatie vertegenwoordigt, meen ik op goede gronden te mogen betwijfelen. In zulk eene op zichzelf staande verhandeling komt men er als van zelf toe om de Kerk allereerst te beschouwen in concreto, als historische verschijning, en dus te beginnen met hare definitie, hare oorspronkelijke instelling en constitutie, en vooral met de kenteekenen, die hare tegenwoordige verschijning als getrouwe beeltenis dier oorspronkelijke stichting waarmerken. Ook nadat hare waarheid, resp. hare goddelijkheid aldus bewezen zijn, kunnen wij, dunkt mij, zonder de geringste vrees zelfs voor den „schijn" van eene petitio principii of circulus vitiosus uit haren mond vernemen, welk het algemeen *beginsel* is, krachtens hetwelk de openbaring van haren Stichter door ons gekend moet worden, te meer daar zij dat beginsel niet eenvoudig proclameert, maar langs historischen en philosophischen weg door tal van bewijzen kan staven. Het zou overigens zeker een werk zijn, waarvoor veel dankbaarheid kon worden ingeoogst, indien de bepaalde voorkeur van de door Pater Smit voorgeslagen bewijsorde (die we in hoofdzaak ook vinden o. a. bij Perrone en Hurter) boven die van Pater de Groot en de meeste apologeten (in wier gezelschap ook Hettinger zich bevindt) eenigszins uitvoeriger kon worden toegelicht.

Bij een overzicht van den inhoud zal het iedereen al spoedig

blijken, dat Pater de Groot de voornaamste gezichtspunten, waarop de verdediging der Kerk gericht moet zijn, in het vizier heeft genomen. Niet slechts vinden wij groote zorg besteed aan de gewone artikelen over hare instelling, over haar hiërarchisch samenstel, haar regeeringsvorm, haar magisterium, hare eigenschappen en kenmerken, maar ook vinden wij, uitvoeriger dan zulks gewoonlijk in fundamentaal-theologieën geschiedt, eenige belangrijke theses over punten, die meer bepaaldelijk het jus publicum ecclesiasticum raken. Zóó de bewijsvoering, dat de Kerk eene geheel zelfstandige, zich-zelf genoegzame maatschappij (eene *societas perfecta*) is, dat zij als zoodanig van nature de drievoudige rechtsmacht bezit om wetten uit te vaardigen, rechtspleging te oefenen en straffen op te leggen aan de overtreders harer wetten; evenzoo de behandeling der vraag, welke, naar katholieke beginselen, de juiste verhouding is, waarin Kerk en Staat, vooral bij vermeende collisie van belangen, naast elkander behooren te staan.

Met bijzondere liefde schijnt echter Pater de Groot gewerkt te hebben aan dàt gedeelte zijner apologie, dat het meest apologetisch is: namelijk aan de beschouwing der vier heerlijke glanspunten, waardoor de ware Kerk van Christus door alle eeuwen heen tusschen de sekten zal blijven uitblinken. Hoeft de katholieke apologeet over geen enkel deel der linie voor een aanval ernstig beducht te zijn, — ter verdediging der éénheid, heiligheid, algemeenheid en apostoliciteit, als uitsluitend aan *Zijne* kerk behoorend, kan hij optrekken met eene zekerheid van verwinnen, die aan het treffen zijner argumenten dubbele kracht moet bijzetten. Dat we in die „notae" vooral eene onverwinnelijke sterkte bezitten, ontveinzen zich nu en dan zelfs onze tegenstanders niet. Zoo getuigt b. v. James Martineau in zijn onlangs eerst verschenen werk *The seat of authority in religion*: „Wanneer we aannemen, dat, tot uitdeeling van genade en regeling van het ware geloof, ergens op aarde eene goddelijke instelling moet wezen, en wel slechts ééne alleen, en wanneer de éénige vraag slechts deze is: waar ter plaatse, te Lambeth, te Genève of te Rome, die langlevende wereldstichting te vinden zou zijn, dan is het duidelijk genoeg dat deze kenteekenen [eenheid, heiligheid, algemeenheid en apostoliciteit] er slechts toe kunnen leiden om als zoodanig de katholieke Kerk aan te wijzen; immers daartoe juist werden ze inderdaad uitgevonden [!]; als uitspraak doende tusschen verschillende pretendenten op hetzelfde ideaal, mogen wij ze voor

beslissend houden". Deze kostelijke concessie van één protestant verliest, dunkt mij, slechts weinig van haar kracht door hetgeen dezelfde schrijver er aanstonds op volgen laat: „Maar, wanneer wij die ideale onderstelling eens laten varen, en eerst een blik in de werkelijkheid slaan; wanneer wij de Kerk scheiden van hare mededingsters en haar vragen dat zij beginne met het begin, en ons eens spreke uitsluitend over den primitiven „ground of humanity" [?] — dan hebben we andere kenteekenen van noode dan deze, om ons te overtuigen, dat er niets goddelijkers op aarde te vinden is, dan eene geestelijke corporatie, die een Borgia kan hebben tot opperhoofd, de concilien van Ephesus en Constanz tot gerechtshoven, den index en de encyclieken tot haar expressie van pastoreele wijsheid". Behalve dat ook op dergelijke vragen voor de hoofdzaak het antwoord bij Pater de Groot te vinden is (b. v. omtrent Alex VI: I, p. 219, omtrent het concilie van Constanz: II, p. 29 seqq.) zouden over het algemeen protestanten, die in hunne waardeering der kenteekenen van de katholieke Kerk nog niet zoover zijn gekomen als deze schrijver, een goeden stap in die richting vooruit kunnen doen door het klemmend betoog van P. de Groot te volgen, ware het niet zoo goed als zeker, dat ook deze vrucht van katholieke wetenschap door protestanten niet zal worden aangeroerd.

En toch zou het inderdaad wenschelijk zijn, dat b. v. een hoogleeraar J. H. Gunning eens een oogenblik bij P. de Groot te rade ging, al ware het slechts om de ervaring op te doen, hoe kort en krachtig stellingen te bewijzen zijn, wanneer slechts de defendent er zelf niet mede verlegen zit. Genoemde hoogleeraar toch heeft in het begin van dit jaar, ter rechtvaardiging zijner positie aan de rijks-universiteit te Leiden, het bewijs pogen te leveren, dat „het geloof der Gemeente", door ZHgl. beleden, een geldige maatstaf is, om zuiver „wetenschappelijk", zooals het althans een *staats*-hoogleeraar past, te kunnen oordeelen bij het bestudeeren en voordragen der „wijsbegeerte van den godsdienst". Daartoe, zou men meenen, hoort vóór alles, dat die maatstaf, dat „geloof der Gemeente" in *juiste* termen (zooals geen katholiek theoloog ooit zal verzuimen te doen) worde *gedefiniëerd*. Niet zoo prof. Gunning. Om te doen weten wat ZHgl. daarmede bedoelt, noemt hij eerst als zoodanig eenige afzonderlijke geloofsartikelen uit het *Symbolum* en laat dan volgen (het is een *definitie*, waarmeê we te doen hebben): „*Kortom*, alles wat, in groote verscheidenheid

van leervormen maar toch in duidelijke grondtrekken, als de leer des Nieuwen Verbonds in de heilige Schriften omtrent Jesus als onzen Heiland geboekt staat". Op de vraag, of dan het (vooral onder het hedendaagsch protestantisme) zoo groote verschil van richtingen in de leer, niet verhindert om van een „geloof der Gemeente" te spreken, antwoordt de hoogleeraar zeer curieus: „Er is van Rafael Sanzio eene Madonna del Granduca, eene del Pesce, eene della Sedia, eene di Sisto, eene dell'Uccello en nog een vijftigtal andere. Toch spreken wij van *de* Madonna van Rafael b. v. in onderscheiding van *de* Madonna van Perugino, Rafael's leermeester, die er ook verscheidene naliet". De laatste bewering des hoogleeraars is uit kunst-terminologisch oogpunt nog al kras te noemen, en zijne vergelijking bevat een krachtig pleidooi voor het bekende axioom omtrent *alle* vergelijkingen. Nadat op zulk een wijze de scherp opgezette tegenwerping: (blz. 17) *De term*: *„het geloof der Gemeente" is te onbepaald* werd te niet gedaan (blz. 18) en we dus weten, met welken maatstaf prof. Gunning te Leiden elken godsdienst meten zal, vernemen wij (op blz. 21) dat er nog andere maatstaven, even goed geldig als de pas omschrevene, mogelijk zijn; immers daar lezen we: „Prof. Rauwenhoff [Gunning's ongeloovige voorganger] stelt met Dr. Hugenholtz, *volkomen juist* 1) tot maatstaf van beoordeeling zijn eigen godsdienstig bewustzijn". Ondanks die volkomen juistheid, maakt de hoogleeraar een voorbehoud op het woord „bewustzijn", dat anders nog al substantieel is in de „volkomen juiste" stelling, en zegt dan weer (op blz. 36): „Een godsdienstig bewustzijn kan niet tot maatstaf dienen"... enz. Tal van dergelijke verwarde begrippen en tegenstrijdigheden in datzelfde geschrift wettigen ons tot de gevolgtrekking, dat de Leidsche studenten, indien ze althans niet eene school van geheel eigenaardige logica hebben doorgemaakt, nog al moeite zullen hebben om van dezen door den staat bezoldigden hoogleeraar naar waarde te profiteeren.

Neen, dan doet het inderdaad goed, wanneer wij, zooals bij P. de Groot èn de „gemeente" zelf èn het „geloof" dier gemeente als met den vinger zien aangewezen, wanneer wij de éénheid dier groote katholieke gemeente in breede trekken zien aangetoond als éénheid van *beginsel*, waar en bij wien gij ook naar dat beginsel vraagt, als éénheid van *bestuur* en als eenheid van *eere-*

1) Ik cursiveer.

dienst, eene eenheid zóó groot, dat ze een man als Bismarck vermocht te imponeeren, en hem in den Rijksdag 1) het getuigenis deed geven voor de „grosse und bewunderungswürdige Einheit" der Kerk.

En toch heeft Pater de Groot, zooals ook in de *Studiën* werd aangemerkt, ten opzichte dier verheven eigenschappen der Kerk niet *alle* bewijskracht aangewend, waarover hij als apologeet kon beschikken. Zeker, de bewijsvoering, door hem gevolgd, die met de H. Schrift in de hand de daarin aangegeven kenteekenen van 's Heeren Kerk nergens anders weet aan te wijzen dan in de katholieke Kerk alléén, die bewijsvoering is, *op zichzelf genomen*, alleszins afdoende. Maar *in onze dagen*, nu eene ongeloovige en, om met Pater Smit te spreken, eene „opgevijzelde" critiek niet slechts het goddelijk, maar zelfs het historisch gezag dier H. Schrift voor de meeste protestanten heeft weggegoocheld; nu de rijen onzer tegenstanders dus, niet zoozeer uit het stervend protestantisme en het geheel ontaarde schisma worden aangeworven, als wel uit het alle openbaring verwerpend rationalisme; nu bovendien menigeen ter bevrediging van zijn godsdienstig „gevoel" dingen poogt aan te grijpen, die, naar men meent, beter onder het bereik liggen dan de openbaring der H. Schriften (zoo b. v. minder ontwikkelden de „Salvation Army", meer beschaafden de „vrije gemeenten"), nu is het vooral zaak, dat wij het oog dier zoekende menigte, desnoods *buiten de H. Schrift om*, trachten te richten op het voor ieder, die zien wil, *onmiddellijk* waarneembaar goddelijk feit, op de katholieke Kerk zelve, op die Kerk, zooals ze daar staat, als een „teeken opgericht voor de volken", als eene instelling, die om hare bewonderenswaardige voortplanting, hare buitengewone heiligheid en onuitputtelijke vruchtbaarheid in alles wat goed is, om hare katholieke éénheid en onverwonnen standvastigheid, *reeds op zichzelve* een groote en blijvende bewijsgrond is van geloofwaardigheid en een onweerstaanbaar getuigenis voor hare goddelijke zending (Const. „*Dei Filius*", Cap. III).

Deze gedachte werd, het is meer dan bekend, voornamelijk door Pater, later Kardinaal Dechamps naar alle zijden ontwikkeld, en ofschoon de geleerde apologeet daarbij eerst een vaak heftigen pennestrijd tegen al te behoudende theologen te voeren heeft gehad, mocht hij echter uit dien strijd terugkeeren als

1) 16 Mei 1873.

overwinnaar, gelauwerd niet slechts door de katholieke wetenschap, maar ook door hem, die de supremus judex controversiarum is.

Immers, niet alleen heeft Z. H. Pius IX in eene particuliere breve den Kardinaal gelukgewenscht, dat in zijne werken „zelfs de rationalisten genoodzaakt worden, om de ongerijmdheid hunner meeningen te erkennen", maar bovendien heeft het Vaticaansch Concilie hem de welverdiende eer aangedaan, om de hoofdgedachte zijner bewijsvoering, en bijna ook in denzelfden vorm als hij er aan gegeven had, in de dogmatische constitutie: *De Fide Catholica* op te nemen 1).

Toch werd, voor zoover mij bekend is, die bewijsvoering nog in geen enkel apologetisch leerboek uitgewerkt, en daarom koesterde ik eenigszins de verwachting, haar in deze *Summa* te zullen vinden. De schrijver heeft er zich echter toe bepaald om, met boven aangehaalde woorden van het Vaticaansch Concilie, slechts hare mogelijkheid te vermelden (Qu. I, Art. VI); maar van den anderen kant heeft hij gezorgd, dat wij door de voortreffelijkheid zijner *historische* bewijsvoering voor dat gemis grootendeels schadeloos werden gesteld.

In het tweede deel vinden wij ééne quaestie over de Concilies, drie quaesties over het Primaat van den Apostolischen Stoel en daarna de achtereenvolgende behandeling der overige *loci theologici*. Bijzondere belangstelling wekt wat aldaar, na de verhandelingen over Schriftuur, Traditie en Kerkvaders, gezegd wordt „de auctoritate theologorum" (Quaestio XIX). Het eerste artikel van deze quaestie is hoofdzakelijk een pleidooi voor de middeleeuwsche scholastieken. Daar de nagalm van humanisme en protestantisme, nog zoo lang niet geleden, zelfs in den tempel der katholieke theologie vernomen werd, en de auctores scholastici, om de subtiliteit of spitsvondigheid van enkelen hunner, in massa òf geminacht òf althans niet naar rechte waarde geschat werden, is dit gedeelte van P. de Groot's betoog zeker van groot belang.

Immers het geldt hier de katholieke waarheid, uitgedrukt in de 13de stelling van den Syllabus, die niet slechts de beginselen, maar ook de methode der scholastieken in bescherming neemt. Dat vervolgens door P. de Groot een tweede artikel derzelfde *quaestio* afzonderlijk gewijd werd aan het gezag van den H. Thomas, was

1) Vgl. *Nouvelle Revue Theol.* 1879, p. 187.

niet uitsluitend een daad van piëteit. Immers, waar de ongeloovige wetenschap op nieuw den kreet der „Reformatie" aanheft: „Tolle Thomam et dissipabo Ecclesiam", eene leus, vertolkt in deze woorden van den protestantschen geschiedvorscher Sybel: „Das halten wir für gewiss: mit der Herrschaft des Thomas von Aquin wird die der römischen Kurie zerschmettert werden" (II, p. 298) — daar wordt ons door den vijand zelf beduid, welk wapen hem te machtig is, welk wapen dus het onze zijn moet. Daarvan nu tracht P. de Groot zijn leerlingen diep te doordringen, niet slechts door de vormelijke verdediging van S. Thomas' gezag, maar door hen bovendien in dien wapenhandel mannelijk voor te gaan. Bij de meeste verklaringen, bewijzen en weêrleggingen vloeien den schrijver de eigen woorden van den *Doctor Angelicus* gewillig uit de pen, en zijn boek is een tastbaar bewijs voor Paus Leo's getuigenis: „Disciplina Doctoris Angelici mire facta est ad confirmandas mentes, mire usum parit commentandi . . . . disserendi presse invicteque". Hier en daar echter vinden wij wel eens een woord van den heiligen Leeraar gegeven tot nadere verklaring van het voorafgaande, terwijl het veeleer zelf eene korte uitlegging noodig heeft. Zoo b. v. wordt er (I, p. 94, Arg. II) voor de *convenientia* van een hierarchisch samenstel in Gods Kerk geredeneerd uit de hiërarchie van hoogere en lagere oorzaken, die door God ook in de orde der natuur gelegd is, en ter *verklaring* er bijgevoegd: „Ut Deus — ait Angelicus — in suis operibus repraesentaretur, non solum secundum quod in se est, sed etiam secundum quod aliis influit, hanc legem generalem omnibus imposuit, ut ultima per media reducerentur et media per prima".

In Q. xx: *De ratione naturali* wordt zeer kort, en duidelijk tevens, uiteengezet, welke de juiste verhouding is tusschen geloof en rede, d. i. welk aandeel aan den menschelijken geest mag en moet worden toegekend in het kennen van natuurlijke en bovennatuurlijke waarheden. Hier ware dunkt mij gevoegelijk ook de vraag besproken, of de geloofsact bovennatuurlijk en vrij kan zijn, ook al heeft de geloovige volkomen natuurlijke zekerheid omtrent de *geloofwaardigheid* der openbaring („Utrum fidei assensus esse possit cum evidentia credibilitatis"); en eveneens de vraag, of de geloofsact mogelijk is zonder de natuurlijke zekerheid, dat de openbaring geloofwaardig is („Utrum fidei assensus esse possit absque evidentia credibilitatis"). Deze beide vragen zijn echter door P. de Groot beantwoord in zijne allereerste quaestie, onmid-

dellijk na het historisch overzicht der apologetische literatuur (p. 16), waar inderdaad, na het omslaan van het blad, die vragen eenige verrassing veroorzaken.

Met bijzondere actualiteit is door P. de Groot de laatste *locus theologicus*, de „auctoritas humanae historiae" behandeld. Daar wordt, zij het dan ook in 't kort, het noodige gezegd over het belang der geschiedkundige studie, over de bronnen der historie en hare hulpwetenschappen. Ieder die weet, hoe vooral het misbruik dezer tak van wetenschap er toe geleid heeft en nog dagelijks er toe leidt, om den levensloop der katholieke Kerk te bevlekken, hare leer als menschenwerk te kunnen voorstellen en zelfs de grondslagen van den waren godsdienst te vernietigen, hij zal beseffen, hoezeer de schrijver gehandeld heeft in den geest van Paus Leo XIII, den grooten Maecenas der geschiedvorsching, door in zijn leerboek het nut der geschiedkundige studiën eenigszins uitvoerig te bepleiten. De krachtigste aansporing daartoe heeft P. de Groot zijnen leerlingen echter hierdoor gegeven, dat hij in het verloop zijner *Summa* tal van historische strijdpunten, zoo al niet uitvoerig behandeld, dan toch kort genoteerd heeft, meestal met verwijzing naar de nieuwste bronnen.

In het slotartikel over de *Archaelogia Christiana* vernemen wij eindelijk nog in 't kort, wat vooral in de laatste 50 jaren op dat gebied is tot stand gebracht, bepaaldelijk door de opgravingen in de Romeinsche, Napolitaansche en Siciliaansche katakomben. Door eenige goedgekozen voorbeelden uit den opgedolven schat der oud-christelijke monumenten doet de schrijver zien, hoe daaruit eene *theologia monumentalis*, eene theologie der gedenkteekenen, ten gunste der katholieke geloofsleer, volkomen duidelijk spreekt. Als aanhangsel (na den goed ingerichten *index alphabeticus*) vinden wij de aangehaalde monumenten in lichtdruk afgebeeld. Het zijn enkele der meest bekende opschriften, muurschilderingen uit de katakomben enz., die getuigenis afleggen, o. a. voor de Godheid des Zaligmakers, het H. Sacrament des Altaars, het Primaat van den Roomschen Paus, de kracht der wederzijdsche voorbede enz.

Onder het lezen zijn mij de volgende zinstorende drukfouten voorgekomen:

Pars I, p. 1, staat: S. Athanasius scripsit Apologiam de *vita* sua; moet zijn: de *fuga* sua.

» » p. 66, 2e regel v. o. staat: caut*e*; moet zijn: caut*a*.

Pars I, p. 68, is in het citaat uit Melchior Canus eene zinsnede uitgelaten, waardoor het citaat gedeeltelijk onverstaanbaar wordt.

Pars II, p. 18, onder *Urgebis*: concilium; moet zijn: consilium.

» » p. 326, Arg. II, staat eenmaal theologis voor philosophis.

Moge de uitgave, door een *buitenlandschen* uitgever bezorgd, er toe bijdragen om aan dit sieraad onzer Nederlandsche katholieke theologie eene Europeesche verspreiding te geven.

Seminarie Warmond. Dr. TH. VLAMING.

Gregorius de Groote. Feestgave bij zijn dertiende eeuwgetijde door J. R. van der Lans. Amsterdam, F. H. J. Bekker, 1890. Prijs: 60 ct.

Wie het genoegen heeft gesmaakt in den 21sten jaargang der *Katholieke Illustratie* onder den titel van *Twee Veroveraars* eene keurige schets van de hand van den begaafden J. R. van der Lans te lezen, vindt hetzelfde „historisch-romantisch tafereel van een der belangrijkste tijdvakken uit de geschiedenis der Kerk" terug in een keurig boekdeel van 180 bladzijden, dat als feestgave bij het dertiende eeuwgetijde van *Gregorius den Groote* het licht zag. „Als hulde aan den grooten Paus, wiens machtige figuur heel dat veelbewogen tijdperk overheerscht," meende de schrijver aan deze uitgave den roemrijken naam te mogen verbinden van Gregorius. De eerbied en genegenheid van den auteur voor den hoogen jubilaris, die zich nederig als Paus „den dienaar der dienaren Gods" noemt, maar ook alleen die eerbied en genegenheid billijken dat. *Albesinde* zou, naar mijn bescheiden meening, veeleer de gewettigde titel zijn dan *Twee veroveraars* of *Gregorius de Groote*. Albsuinda of Albesinde, eenige telg uit het huwelijk van Alboin en Clotsiunda, dochter van Clotarius, den koning der Franken, is wel in zooverre slechts een historisch persoon, dat Warenfrieds geschiedboek *De gestis Longobardorum* op een drietal plaatsen bij wijze van aanstipping melding van haar maakt, doch het scheppend vernuft van den romanschrijver, die van der Lans heet, laat de beschaafde dochter der Barbaren, de Christin, het lieve meisje „in het korenblauw kleed" en later de vrouw „met zacht ernstig gelaat en een droeve plooi om den mond" zulk eene voorname rol spelen in den roman, zulk een heilzamen invloed oefenen op hare omgeving, dat zij, als hoofdpersoon

optredend, ook recht schijnt te hebben heur naam te plaatsen op het titelblad van dit gedicht in proza.

Bij het schijnsel der onvervalschte sagen, door den geleerden monnik van Montecasino in zijn *De gestis Longobardorum* aan het nageslacht geschonken, behoeft men — dat zegt niet weinig — het palet van den heer van der Lans om het treffend beeld te schilderen van den uitdelger der Gepiden, den koning der Longobarden, „dien de dronkenschap tot een verfijnden wreedaard" maakte; maar om tegenover Cunimonds barbaarsche dochter, die Albions echtgenoote en, als duivelin der wrake, ook diens moordenares moest worden, — om tegenover deze beeldschoone furie, van wie Paulus Diaconus schrijft: „Erat ad omnem nequitiam facilis" een vrouwelijk wezen te stellen, wier karakter, geest en hart, wier geheele persoonlijkheid de levende uitdrukking is van de zege des Christendoms op de barbaarschheid, daartoe is eene gave van opmerking, eene onderscheidingskracht, eene fijnheid van gevoel noodig, die schaars in één persoon, doch in onzen schrijver, vereenigd zijn. Albesinde zelve, hare kinderlijke liefde voor haren verschrikkelijken vader, eenen ruwen houwdegen, hare verloving met Agilulf, wiens ziel zij veredelde en wien zij later, plichtshalve naar zij meende, edelmoedig afwees, hare ontmoeting met Sanctulus en Gregorius' moeder Sylvia, dit alles en nog veel meer is vinding van den schrijver. Overigens heeft in deze feestgave de historie, vooral waar sprake is van den beroemden jubilaris, hare rechten zoo goed gehandhaafd, dat een nauwnemende geschiedschrijver moeilijk iets te laken, laat staan te veroordeelen vindt. Die eerbied voor de geschiedenis stempelt dezen arbeid tot eene studie, maar eene d i c h t e r l i j k e studie, die de kennis verrijkt en tevens het harte adelt, 't gevoel verfijnt. Toch is de heer van der Lans, in opvatting idealiseerend, gezond-realistisch in de uitvoering van zijn plan. Zijne personen worden gezien met het lichamelijk oog; zij spreken, en wij verstaan hunne taal; waar de stormwind der hartstochten hunne ziel heen en weer slingert, golft het scheepje onzer ziel mede om daarna weldadige rust te genieten. En de taal van dezen schrijver? Gij leest dit Nederlandsch, en Waalders versregel komt u op de lippen: „Ik heb u innig lief, mijn Neerlands schoone taal". En de karakters? Gij toetst ze, en de gloed der geestdrift vaart door uw hart, van nederige fierheid zwelt uwe borst, of een gloed van verontwaardiging kleurt u de wang. En de beschrijvingen? Gij staart op die krachtige schilderstukken,

en de Duitsche dichter fluistert u toe: „Erbaut euch und ergötzt die Augen". En de feilen? Ach, daar zijn kunstrechters en criticasters genoeg in den lande. Ik bewonder liever.

Mariëndaal, 5 Oct. '90. H. ERMANN, S. J.

Vier Novenen voor de leden der Derde Orde van den H. Franciscus van Assisie. Amsterdam, G. Borg, 1890. Gebonden 60 ct.; ingenaaid 35 ct.

Moeilijk zal een schooner geschenk aan de leden van genoemde orde kunnen aangeboden worden: schoon is dat boekje van 95 blz. om de typographische uitvoering en om den rijken inhoud. Onder het opzicht van kunstrijke uitvoering is het, dunkt mij, nog niet overtroffen; het geheele encadrament, de omlijsting van elke bladzijde, de duidelijke letter, zoo helder op het ietwat geelachtig papier uitkomende, vooral de vier keurig bewerkte plaatjes — alles neemt u voor dat juweeltje in en zal menigeen, die smaak heeft voor het schoone, overhalen, een exemplaar voor zich zelven of ten geschenke voor anderen aan te koopen. De inhoud is in volkomene overeenstemming met het uiterlijke. Hier is het dikwijls ware spreekwoord: „Schijn bedriegt" niet toepasselijk. Na een warm en welsprekend inleidend woord van den ZEerw. Pater F. X. M. Aghina, worden aan de godvruchtige lezers vier novenen voorgehouden: ter eere van de onbevlekte Maagd Maria, van den H. Seraphijnschen vader Franciscus en van zijne twee vorstelijke kinderen: den H. Ludovicus, koning van Frankrijk en de H. Elisabeth van Thuringen. Van de allerheiligste Maagd wordt hare ongeëvenaarde zuiverheid en hare onvergelijkbare heiligheid ten voorbeeld gesteld, van de drie andere Heiligen zeven verschillende deugden, welke zij in hunne wisselende levensomstandigheden beoefenden. Een kort gebed en eene toepasselijke litanie besluit elke overweging.

Wij wenschen van harte, dat deze eenvoudige aankondiging velen tot nadere kennismaking moge uitnoodigen; het voortreffelijke werkje mag op een ruim debiet aanspraak maken.

R.

LETTERLOOVER.

ZINGT IN UW ZIEL....

Zingt in uw ziel het frissche lied,
Dat balsem in de wonde giet,
O, grif het in den marmersteen;
Zoo blijft het zingen hierbeneên.

Neerslachtig treedt een wandlaar toe
En zet zich neder lijdensmoe;
Hij leest het lied, en ongemerkt
Voelt zijne ziele zich gesterkt.

Wat gij eens zongt met liefde en lust,
Geeft hem weer vreugd en zoete rust;
Zong eens in u 't verkwikkend woord,
't Zingt nog in hem verkwikkend voort.

En zeker, in zijn harte leeft
Hij, die het lied geschreven heeft,
Gij blijft, van de aarde heengegaan,
O zanger, troostend bij ons staan.

(*Naar 't Duitsch*) H. ERMANN, S. J.

HILDEGONDA'S ROUW.

(Uit Weber's „*Dreizehnlinden*").

Mogen andre zwaarbeproefden
Vrij hun smart, hun lijden klagen,
Ik moet zwijgen, met een glimlach
Vrees en rouw in 't harte dragen.

Zij, wier raad mij troost zou schenken,
Rust hier onder 't koud gesteente;
Dikwerf ween ik bij de linde,
Bloeiend naast haar dier gebeente.

'k Ween, doch zacht: een moedersluimer
Is zoo licht! zij zou mij hooren.
Mag ik door mijn droeve klachten
Wreed haar zaligheid verstoren?

Als het ritselt in de linde
Neig ik bang het oor en luister.
Zijn het teedre liefdewoorden?
Ach, 't is enkel windgefluister!

Bleef mijn lijden haar verborgen,
Meldt het niet in 's Heeren gaarde,
Engeltjes, gij vlugge boden
Van den hemel naar deze aarde.

O, zij zou met aandrang smeeken,
Dat zij mij te hulp mocht snellen;
Schreien zou zij in den hemel
Om de smarten, die mij kwellen.

Den Haag. BR. FL.

AMSTELODAMENSIA.

HET MIRAKELFEEST VOOR DE HERVORMING.

I.

In vroegere eeuwen, toen de band des geloofs de bewoners der Amstelstad als leden van één groot gezin samenhield, heerschte onder de burgers dier veste eene zeldzame bedrijvigheid en opgewektheid, als in de maand Maart het jaarlijksch hooggetij van het Mirakel naderde. De feestdag zelf, vastgesteld op den eersten Woensdag na den 12den Maart, wordt in de willekeuren der stad genoemd de Sacramentsdag in de vasten (*in jejunio*), ter onderscheiding van den Sacramentsdag in den zomer (*in æstate*), die niet slechts in Amsterdam, maar over de gansche katholieke wereld gevierd werd.

Veertien dagen lang hield de feestvreugde aan en was Amsterdam van pelgrims, kooplieden en kramers overstroomd, die uit Kennemerland, Leiden en 's Gravenhage langs den Heiligen Weg, en uit Waterland over het IJ herwaarts trokken. In dichte rijen lagen de vaartuigen aan de Amstelboorden, slechts een engen doorvaart latende voor de aan- en afvarende schippers, die met volle vrachten deze veste naderden. De schepen, die hier thuis behoorden, hadden het beeld van St. Nicolaas hoog in den mast geheschen, en vroolijk wapperden aan want en stevens de kleurige vlaggen en wimpels.

Als wij aan de woningen der burgers een bezoek brengen, ontwaren wij, dat de toebereidselen voor het feest binnenshuis een even groote drukte veroorzaakten als daarbuiten. Reeds in den vastenavondtijd zijn de afspraken gemaakt met de bloedverwanten en vrienden, die aan het Mirakelfeest komen deelnemen. De gastenkamers moeten dus in gereedheid worden gebracht: in alle huizen heerscht de razernij der schoonmaak.

Geen meubelstuk, dat op zijn plaats blijft; alles komt uit de hoeken en krijgt een beurt. Kisten en kasten worden uitgehaald, en in alle laden de voorwerpen weder op onberispelijke wijze gerangschikt. De provisiekelder krijgt nieuwen toevoer en in de keuken moet het kookgerief glinsterend pronken aan den wand.

Vooral de deftige burgerdochters hadden gedurende de weken, die het hoogfeest voorafgingen, handen vol werks; want al de gilden der stad moesten met hunne overlieden, met hun eigen vaandels en trommen aan de Mirakelprocessie deelnemen; en zoo er iets aan het kostuum van vader, broeder of bruidegom ontbrak, droegen de dochters des huizes daarvan de verantwoordelijkheid. De blanke harnassen der drie schuttersgilden: der kolveniers, der hand- en voetboogschutters, moesten scherpe stralen schieten; de helmen, spiesen en hellebaarden moesten flikkeren, als de heldere voorjaarszon haar hemellicht over de processie uitgoot. Daar viel dus heel wat te schuren, te poetsen en te polijsten. Soms kwam de borduurnaald er aan te pas, als op de gildevaan de kleurige zijde was verbleekt of losgeraakt, of het dof geworden gouddraad vernieuwing eischte.

Het eerste, wat in het openbaar tot aankondiging en

voorbereiding van het feest strekte, was de omgang der stadsstraatmakers, die weken te voren de schouw hielden van den weg, waarlangs de Mirakelprocessie zou voorttrekken 1). De gebroken keien werden door nieuwe vervangen, kuilen en oneffenheden aangevuld en gelijkgemaakt; want *'s Heeren straat*, waarlangs het Allerheiligste de stad werd rondgevoerd, en die daarom den eerenaam van *Heerstraat* droeg, behoorde vooraf in onberispelijken staat gebracht en het geheele jaar door keurig onderhouden te worden. Dat dit onderhoud jaarlijks groote uitgaven vorderde, valt lichtelijk te begrijpen, als men bedenkt, dat juist in de *Heerstraat* de voornaamste winkeliers en de rijkste kooplieden woonden; zoodat de vrachtsleden, die van en naar de waag op den Dam gingen, er onophoudelijk af- en aanreden. Maar de burgemeesters, den stelregel toepassende: die er voordeel van heeft, moet er ook voor betalen, eischten vergoeding van alle Heerstraters, d. i. van hen, die de Kalverstraat, Dam, Nieuwendijk, Raamskooi, Warmoesstraat, Nes, Langebrugsteeg en Taksteeg bewoonden; want door die straten hielden de generale processiën haren ommegang. Vooral echter moesten de „sledeluden en moelenaers" het misgelden; omdat zij de meeste schade aan het plaveisel veroorzaakten. Het kostte hun namelijk groote moeite en inspanning, om de paarden met platte hoefijzers over de gladde keien voort te drijven. En om nu het uitglijden en struikelen der dieren te voorkomen, hadden de sleepers een probaat

---

1) *Groot Memoriaal*, II, fol. 63 verso, Anno 1565. Vgl. *Beggijnh.-Archief* C, Art. 29.

middel uitgedacht, door de hoefijzers van voren met kalkoenen en aan de einden met lippen te voorzien. Als de paarden de ijzeren punten of kalkoenen tusschen de straatkeien zetten, kregen zij een vast steunpunt, konden al hunne trekkracht ontwikkelen en aanmerkelijk zwaarder vrachten voortsleepen.

Dat mag niet langer — zeiden de burgemeesters — de kalkoenen en lippen slaan de steenen telkens stuk en er komt geen eind aan het straatmaken. Dus voortaan geen kalkoenen of lippen meer!

Maar de sleepers en molenaars hielden zich zoo doof mogelijk en gingen hunnen ouden gang, totdat eindelijk de regeering al haar geduld en lijdzaamheid verloor. Op den 17den December 1547 werd van het stadhuis op den Dam de keur afgekondigd, dat de „sledeluden en moelenaers" vóór den eerstkomenden Driekoningendag al de kalkoenen en lippen van de hoefijzers hunner paarden moesten verwijderen, op straffe van een karolus-gulden voor elk hoefijzer. Dezelfde straf dreigde ook de smeden, die het zouden ondernemen nog eenig paard met kalkoenen of lippen te beslaan 1).

---

1) „Alhoewel tot meermaal bij mijn Heren vanden Gerechte bevolen es geweest dat men gheen paerden beslaen en zoude mit lippen op zeker pene te verbueren zoowel bij de smeeden als denghenen die den voors. paerden gebruijcken, overmits die straeten deser stede bij den voors. paerden, mit lippen beslagen zijnde, zeer gequetst ende gebroeken werden. Soo bevinden nochtans mijn Heren dat ter contrarie dagelicx gebuert en de voors. bevelen overgetreden worden zoewel bij de smeeden als den sledeluden ende moelenaers den voors. paerden gebruijckende, die den straeten daerduer breken en verderfven sonder die te repareren als zij nochtans schuldich souden wesen te doen. Soo ist dat mijn Heren voors. omme hierinne te voersien vernijewende alsnoch de voors. bevelen, ordonneren en willekueren dat voert an gheene smeeden

Nu was het uit, zou men zeggen; maar in katholieke tijden, toen het gildewezen in bloei stond, had elk ambacht zijn pleitbezorgers bij de hooge regeering. De overlieden der bij den ernstigen maatregel betrokken gilden, vervoegden zij bij de burgemeesters, om verandering te vragen in de afgekondigde keur. Gaarne erkenden zij, dat de „sledeluden en moelenaers" der stad groote onkosten veroorzaakten; even gaarne echter verklaarden zij zich bereid, daarvoor eene redelijke vergoeding te geven, als maar de kalkoenen en lippen mochten behouden blijven.

De burgemeesters bleven evenwel bij hun besluit en lieten zich niet bewegen, om de pas afgekondigde keur aanstonds te wijzigen. In andere steden waren kalkoenen en lippen onbekend; waarom konden onze voerlui ze ook ook niet ontberen? Zoolang de onderhandelingen met de regeering duurden, hielden de schoutendienaars veelal de oogen voor de overtredingen gesloten, om later als de einduitslag zou bekend zijn, de wet met des te meer strengheid toe te passen. Eerst tegen het

---

eenige paerden mit lippen beslaen en zullen op de peene van eenen karolus gulden, die de smeeden verbueren zullen voer elcken houffijser dwelck zij contrarie van deser ordonnancie beslagen zullen hebben. Dat oick de sledeluden ende moelenaers paerden hebbende mit lippen beslagen hen dezelve lippen zullen quijt maicken voer drie Coningen dach eerstcomende, sonder den voors. lippen in toecomende tijden weder te gebruijcken, op de verbuerte van een ka. gulden van elck houffijser, zoe dick ende menichmael yemant van henluden bevonden zal werden ter contrairie van desen te doen, ten eynde de straeten deser stede vast ende te bat onderhouden zullen moegen werden. Tappliceeren de voers. boeten, deen helft tot behouff van den Heer en dander helft tot behouff van den aenbrenger". Stads willekeur van 17 December 1547: *Keurboek* E, fol. 134 verso. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 52.

einde van het jaar 1548 kwamen de strijdende partijen tot een vergelijk. Op den 8sten December namelijk werd de stedelijke willekeur in dier voege gewijzigd, dat het gebruik der kalkoenen werd toegestaan, mits de sleepers en molenaars al het arbeidsloon betaalden voor het herstellen en onderhouden der Heerstraat, terwijl de regeering „de materie van zant en steenen" zou leveren 1). De voerlui kwamen er dus tamelijk goedkoop af; de onkosten, die zij b. v. in het jaar 1574 aan de thesaurieren ordinaris te betalen hadden, beliepen niet meer dan twintig gulden 2).

Alleen de sleepers en molenaars moesten deze buitengewone belasting betalen, hoezeer dan ook de leden van het Onze-Lieve-Vrouwe- of dragers-gilde eveneens hunne lasten over de Heerstraat voerden. Want hun voertuig bestond niet uit een sleede, maar uit een rolwagen, die de Onzer-Liever-Vrouwen-wagen genoemd

---

1) „Up huijden hebben mijn Heren van den Gerechte omme redenen hen moverende en overmits t versouck an henluden gedaen bij de sledeluden ende moelenaers dese kuere gemitigeert, als dat zijluden zullen moegen besigen ende gebruijcken houffijsers mit lippen ende calcoenen van een duym groet ofte lanck, tijser van den houffijser daerinne gerekent sonder langer ofte groeter te wesen, op de boete in dese kuere begrepen. Des hebben de sledeluden angenomen tot haer laste te repareren en tonderhouden de Heerstraete, aldaer de processie lijdende es, zoeveel die costen zal vant arbeijtsloen, daertoe de stede de materie van zant ende steen leveren zal. Actum den VII Dach in Decembri anno 1548, Praesentibus den Schout, alle de Burgemeesteren ende Scepenen". Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 54.

2) „Overlieden vande sleeluijden jaerlix sculdich tot het maken van de Herenstraet 20 gl., uit saecke dat hun sleepaerden mit hoefijsers mit lippen beslagen zijn, daer de straeten seer mee gebroken worden". Rapiamus van Thesaurieren ordinaris, Anno 1574, fol. 69. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 34, blz. 72.

werd en nooit met een paard bespannen maar aan een touw door de dragers voortgetrokken werd. De bestrating leed geen schade; want de houten rollen of wielen moesten een voet breed zijn en mochten niet met ijzer worden beslagen 1).

Om vervolgens de uitgaven, voor zand en steenen benoodigd, te dekken, moesten bij hoofdelijken omslag de bewoners der Heerstraat, jaarlijks ieder een blank betalen 2). Hiermede was de geheele zaak voor goed en tot aller tevredenheid geregeld.

Terwijl de stadsstraatmakers nog op verschillende punten van den processieweg aan den arbeid waren, kwamen allengs aan land- en waterzijde de vreemde kooplieden en kramers de veste binnen, om bij gelegenheid der jaarmarkt, waarmede het Mirakelfeest gepaard ging, hunne waren aan den man te brengen. Die markt werd acht dagen vóór het hoogfeest ingeluid en op den octaafdag daarna gesloten; zij duurde dus veertien dagen. Nog in de tweede helft der 17de eeuw werd zij door de Katholieken, ter eere van het Mirakel, de *Sacramentsmarkt* genoemd 3); in mijn jeugd hoorde ik slechts van *halfvastenkramen*, en thans spreekt men van *voorjaarsmarkt*. Als men nagaat, wat die markt thans beteekent,

---

1) *Keurboek* C, fol. 45 verso. — Ter Gouw, *Gesch. v. Amst.* III, blz. 277.

2) „Aangezien de Burgemeesteren tot last en costen der stad hebben genomen t onderhoud der Heerstrate, aldaer de processie generael es lijdende, alwaer de meeste frequentacie neeringe en handelinge es vallende ..... ordonneren de Heren dat ieder huijs jaerlicx op Lichtmisse betaelen zal een blanck". Stadskeur van 16 October 1556: *Keurboek* F, fol. 23. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 78.

3) Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 42, blz. 61. — Marius, *Amstelredams Eer ende Opcomen*, blz. 74.

en het heden met het verleden vergelijkt, ontwaart men een *climax inverso ordine*, een achterwaartschen voortgang, en denkt aan het beroemde: *quantum mutatus!* Doch ik spreek niet van het heden en keer daarom tot vroegere eeuwen terug.

Hoe hebben — dus mogen wij vragen — de duizenden vreemdelingen, die zich hier gedurende het Mirakelfeest ophielden, allen een onderkomen kunnen vinden in de eeuwen, toen Amsterdam slechts weinig herbergen telde, waar aan de gaande en komende reizigers nachtverblijf werd geboden? De kramers en kooplui, die hier geregeld, zoowel op de Sacramentsmarkt als op de kermis der maand September, hunne waren te koop stelden, hadden betrekkingen genoeg aangeknoopt om onder dak te komen. Evenzoo was het gesteld met degenen, die hier elk jaar hunne inkoopen kwamen doen. Maar de overige pelgrims, die hier geen nering hadden en enkel hunne „devocie" hielden, konden slechts op de welwillendheid der burgerij rekenen, die gedurende het Mirakelfeest bijna allen bereid waren, tegen matige vergoeding de reizigers op te nemen.

Somtijds werden de poorters en ingezetenen van regeeringswege bij stadskeur uitgenoodigd, voor de vreemde gasten hunne deuren wagenwijd open te zetten 1). Maar bovendien, bijna alle kloosters hadden een gastenkwartier, waar men nooit te vergeefs aanklopte en iedereen gaarne zijn intrek nam. Wel waren er aan het verblijf in de kloosters eenige bezwaren verbonden, maar de gasten hadden er geen nadeel bij; want het was den klooster-

1) Keur van 20 Maart 1486. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 21.

lingen juist niet te doen om zich te verrijken. Toen in 1573 de pastoor van Haarlem hier zijn pelgrimaadje deed naar de H. Stede, bij gelegenheid van het Mirakelfeest, en bij de Nieuwe Nonnen op de Turfmarkt, thans het St. Bernardus-gesticht, drie weken lang logeerde, werd hem bij zijn vertrek slechts zes gulden voor mondkost in rekening gebracht 1). Maar het bezwaar, waarop ik zooeven doelde, raakt den accijns. Het bier, dat in de brouwhuizen der conventen werd gemaakt, en het vee, dat in de koehuizen der paters en nonnen geslacht werd, waren van de bier- en dol-excijs geheel vrijgesteld, mits de kloosterlingen het brouwsel niet door vreemdelingen lieten verorberen; want in dat geval moesten zij aan de excijs-meesters vergoeding geven. Naar welken maatstaf zij hunne berekeningen maakten, als de gasten slechts een korten tijd in het klooster vertoefden, weet ik niet; maar hielden zij er kostgangers op na, die geruimen tijd van hunne gastvrijheid genoten, dan moesten zij voor „de mans tot 8 scelling, voor de vrouwen en scholieren tot 4 scelling en voor de maechdekens tot 2 scelling" als proveniers-excijs betalen 2).

Volgens de thesauriersrekeningen werden er in de 16de eeuw proveniers gehouden, o. a. in St. Margrietenklooster, in het Oudemannenhuis, bij de Cellezusters, in St. Catrijnen, in St. Barberen, in St. Claren in de

---

1) *Ontvangst en uitgaafboek der N. Nonnen*, Anno 1573. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 38, blz. 34.

2) Rapiamus van Tresorieren, Anno 1577, fol. 84. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 34, blz. 78.

Nes, in St. Ceciliën, in St. Marrije in de Nes, in St. Geertruijden en bij de Oude Nonnen 1).

De burgers zouden het niet wagen het bier uit de kloosters te halen; want dan beliepen zij arbritrale correctie 2). En wie bier van buiten zonder accijns de stad in bracht, kreeg 10 pond boete en werd veroordeeld om den volgenden Zondag vóór de processie uit te gaan met een bierton op het hoofd. Dat de heeren van het gerecht niet met zich lieten spotten, maar zonder aanzien van persoon, zoowel op vrouwen als op mannen, de straf toepasten, daar kon Jannetgen Petersdochter van meêpraten, die in het jaar 1549, achter den rug der excijsmeesters om, twee halve vaten bier uit Haarlem gehaald en hier in den kring van hare eigene huisgenooten opgedronken had. Toen het vaatje uitlekte, lekte ook het geheim uit. Jannetgen moest den eerstvolgenden Zondag, toen als naar gewoonte de processie in de Mariakerk rondtrok, tòt hare schande en beschaming blootshoofds vóór den kruisdrager gaan met een biertonnetje, een „vierendeeltgen", op haar hoofd en een waskaars van $\frac{1}{4}$ pond in de hand; die kaars moest zij offeren aan het H. Sacrament in de „Nieuwe Kerck" 3). Jannetgen verdiende geen medelijden; want de vernede-

---

1) Rapiamus van Tresorieren, Anno 1577, fol. 84. Vgl. *Beggijnh. Archief* G, Art. 34, blz. 78.

2) „Ende oft gebuerde dat jemant een canne biers gebracht worde vuyt een clooster of dair dede halen, dat zoude staen tot cavelinghe van den gerechte omme dat te corrigieren na gelegentheit vander zaecke ende nae haere goetduncken". *Keurboek* C, fol. 27. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 33.

3) *Keurboek* E, 5 December 1549, fol. 271. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 73.

rende straf was tot hare waarschuwing reeds meermalen toegepast. Vijf jaren te voren, op Zondag den 4den Mei 1544, hadden zelfs twee vrouwen te gelijk dien beschamenden processiegang moeten doen 1).

De schippers en zeelieden overnachtten natuurlijk in hunne schepen; voor hen zou ook geen plaats te vinden geweest zijn. Soms lagen 500 schepen te gelijk in de stadswateren; en vooral werd op het Mirakelfeest de gelegenheid te baat genomen, om hier victualiën en allerlei scheepsbehoeften aan te koopen 2). Het aantal vaartuigen was zóó groot, dat de burgemeesters, voor brandgevaar beducht, strenge voorschriften hadden uitgevaardigd, om de veiligheid van scheepsvolk en burgers te bevorderen. Geen schuit mocht vlak tegen den wal liggen, en zoodra de boevenklok, d. i. de avondklok 3), geluid had, moesten alle lichten en vuren op de schepen worden uitgedoofd.

Het spreekt van zelf, dat uit de omliggende plaatsen ook arme bedelaars herwaarts kwamen, om aalmoezen in te zamelen aan de H. Stede. Zij moesten hun toevlucht nemen tot één der twee beijerts, d. i. tot de lokalen, welke in het Sint-Pieters en in het O. L. Vrouwen-

---

1) *Keurboek* E, 29 April 1544, fol. 240. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 70.

2) *Keurboek* B, Anno 1495, fol. 12 verso. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 38, blz. 117.

3) De morgenklok werd de Ave-Maria-klok geheeten: „Alzoe zekere alteratie is geweest over begin en eijnde van de nacht, verclaren mijn Heren dat die begint mitten aflaten [ophouden] van luijden van die clock des avondts, die men noempt die boeven clock, ende eijndt des morgens mittes cleppe van de beden block, geheten gemeijnlick d'ave Maria clocke". *Keurboek* B, 30 Juni 1502, fol. 65. Vgl. *Begijnh.-Archief* G. Art. 39, blz. 9.

gasthuis voor arme zwervers openstonden, die er een warmen haard, eenen schotel spijs en eene slaapplaats bereid vonden; maar er niet langer dan drie nachten mochten blijven 1). Deze vreemde bedelaars maakten het der regeering gedurende den feesttijd soms erg lastig. Want als zij aan de ingangen der H. Stede aalmoezen vroegen, werden zij als schadelijke concurrenten door de Amsterdamsche bedelaars, die meerder recht meenden te hebben, met leede oogen aangezien en zooveel doenlijk verdrongen. Reeds in gewone tijden liet het gedrag der bedelaars in de H. Stede veel te wenschen over. De onderlinge naijver klom somtijds tot afgunst, en dan sloeg het schamel volkje aan het kijven en wierpen zij elkander allerlei verwijtingen naar het hoofd, tot groot ergernis der vrome kerkgangers. De burgemeesters achtten het noodig aan dien toestand een einde te maken. Op den vooravond van het Mirakelfeest, den 15den Maart anno 1524, lieten zij van de pui van het stadhuis afkondigen, dat gedurende het octaaf van het Mirakelfeest geen bedelaars aalmoezen mochten inzamelen binnen de H. Stede, maar wel daarbuiten in de omliggende straten 2). Hiermede was wel het kwaad verholpen

---

1) Ter Gouw, *Gesch. v. Amst.* V, 185.

2) „Alsoe men inde Godthusen anders nijet en behoert te tracteren, handelen ende soecken dan de eere Goidts mit tghene daer an cleeft. Ende alle onbequaemheden ende tghene onrust ende verstoernisse maict uyten weghe te leggen, daer of sonderlinghe gebreck geschiet inde capelle van de heylige Stede onder den scamele luden ende bedelaers, die daer gewoentlick zijn geweest te sitten omme de aelmissen t ontfangen, ter saicken van welcke aelmissen zijluden dickwijls twistende worden ende groit gekijff maken mit oneerlijcke woerden, jae mit al sulcke manieren die men in waerlicke [wereldsche] plaetsen hoeveel te meer in Goitshusen nijet en behoert gedogt gedaen te werden. Soo

op de Sacramentsdagen, maar bij andere feestelijke gelegenheden kwamen er zoovele bedelaars opzetten, dat zij de ingangen der kapel bijna versperden.

Het baatte niet, of al de regenten, d. i. de kerkmeesters der kapel, vaste bedelaars aanstelden en de overige weerden; de schamele lui stoorden zich daar niet aan en waren even trouw als te voren op hun post. De regenten namen daarop hunne toevlucht tot burgemeesters en schepenen en vroegen dringend bij stadskeur de handhaving van den door hen genomen maatregel. Gaarne voldeden de Heeren van den Gerechte aan het hun gedaan verzoek; weshalve op 9 November 1537 van de pui werd afgekondigd, dat geen bedelaar zich mocht verstouten voortaan in of aan de deur van de Heilige Stede te zitten zonder uitdrukkelijke vergunning der regenten op straf van verbanning 1). Dit hielp slechts gedeeltelijk: de armen, die in de stad te huis behoorden, achtten het raadzaam zich naar de stedelijke keur te gedragen, want

---

gebieden mijne Heren van den Gerechte, dat dese octaef van Sacramente ende inden octaef van Sacramente inden zomer geduerende, gheene bedelaers ende arme menschen inden Capelle van der heyliger Stede sullen sitten omme haeren aelmissen te ontfangen, maer sullen dat wel moghen doen voer denselven Capelle ende daeromtrent op der strate. Ende off iemande contrarie van desen dede, die zal een geheel jaer aldaer nijet moghen sitten omme daelmissen te ontfangen". *Keurboek* D, Anno 1524, fol. 95. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 38, blz. 101.

1) „Soe gebieden mijn Heren van den Gerechte dat van nu voert an gheene bedelaers ofte arme menschen inde Capelle van der heijliger Stede ofte der dueren van dien zullen sitten omme hoer aelmissen te ontfangen dan alleenlicken die gheenen die expres consent hebben en toegelaten bij de Regenten van de selve Capelle, die daer off memorie houden zullen, up gebannen te wesen vuyt deser stede ende vrijhede van dien den tijt van ien halff jaer". *Keurboek* E, Anno 1537, fol. 197 verso Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 62.

voor hen was een banvonnis een vreeselijke straf. Echter niet zoo voor de zwervers, die uit andere steden, ja zelfs uit het buitenland, hier hun bedelambt kwamen uitoefenen. Geen winstgevender plekje dan de H. Stede, waar onophoudelijk de pelgrims hunne devocie kwamen doen, een kaars voor het Sacrament offerden en een milde aalmoes aan de armen uitdeelden. Voor de zwervers, die nergens en daarom overal thuis waren en minder tegen een banvonnis opzagen, was de verleiding onweerstaanbaar. Ten minste zekere Anna van Munster waagde het de stadskeur te overtreden; maar zij moest hare ongehoorzaamheid met verbanning betalen 1). Echter niet voor den tijd van een half jaar, zooals het in de keur luidt, maar gedurende twee volle jaren; want het wijf schijnt uit haar geboortestad Munster ook de kwaal der Herdoopers te hebben meêgebracht en zich aan ergerlijke oneerbiedigheid ten opzichte van het Allerheiligste Sacrament te hebben schuldig gemaakt; weshalve dan ook haar vonnis en dat van haren medeplichtige, Joost van Leiden, openbaar van het stadhuis werd afgekondigd 2).

Ook voor de schuldenaars en misdadigers gingen op

1) „Anna van Munster es in beslooten camere gebannen vuyt deser stede en haere vrijheit den tijt van twe jaeren ter cause zij, contrarie de willecuere onlancx gecundicht, geseten heeft aelmissen biddende inde heyliger Stede. Actum den 6^{en} Novembris a°. XXXVII" *Keurboek* E, fol. 197. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 65.

2) „Also Anna van Munster ende Joost van Leijden hoer dagelicx vervorderen binnen der Capelle vande heylige Stede in tegenwoirdicheit vande waerdigen heyligen Sacramente ten anhoren van een ygelicken groete onstuericheden kijffingen en andere ontamelicke woerden te bedrijven van den waerdigen heyligsten Sacramente, hoewel nochtans hoer

het Mirakelfeest de stadspoorten open. Het eerste vrijgeleide, rakende de schuldenaars niet bij machte zijnde om aan hunne schuldeischers te voldoen, werd reeds acht dagen vóór den hoogtijd ten stadhuize afgekondigd; want het vrijgeleide duurde veertien dagen. Geen poorter of ingezetene mocht binnen dien tijd een vreemdeling om de betaling van achterstallige schulden aanspreken en lastig vallen of den sterken arm tegen hem te hulp roepen. Het zwaard der gerechtigheid bleef in de scheede rusten. Op den 9den Maart van het jaar 1495 werd dit vrijgeleide voor de eerste maal afgekondigd. Aanleiding daartoe gaven de treurige omstandigheden, waarin toen ter tijd handel en nijverheid verkeerden en waardoor niet enkel kooplieden, winkeliers en andere bijzondere personen, maar zelfs vele stedelijke regeeringen in gebreke bleven om hunne aangegane geldelijke verbintenissen te volbrengen 1).

---

overmits dien onlancx geleden bij mijn Heren de Schout en Scepenen geinterdiceert es geweest voer alderheyligen doe eerstcomende binnen der Capelle vande heyliger Stede te sitten ende aelmissen vande goeden luijden te bidden up arbitrale correctie — dat mijn Heren nijet en willen gedogen te geschien noch laten ongestraft, seggen daeromme der zelver Anna van Munster ende Joost van leyden over voer correctie dat zij in beteringhe van hoeren misbruycke tusschen dit ende Woensdage eerstcomende ghaen zullen vuyt dese Stede ende vrijhede van dien, daer vuyt blijvende den tijt van twe jaeren upde correctie van de steen te dragen tot elcke reijsse zij in contrariën bevonden zullen werden te doene, daertoe arbitrale correctie van der Stede. 9 Novembris a°. XVcXXXVII". *Keurboek* E, fol. 198. Vgl. *Beggijnh.-Archief* 39, blz. 63.

1) „Offgelezen den negenden Dach in Marte, Anno XIIIIc vijffentnegentiche. Alzoe thans aenstaende es thoochtijt van theijlige wairdige Sacrament, dat men hieromme te dragen plach inde Vasten, daer vele goede herten toe genegen zijn, omme alhier van buijten in te comen ende twairdige heijlige Sacrament te aanbeden ende te verzoecken [bezoeken], mede pleegen hier te deser [stede] ter uijtreding van de scepen

Als men in dergelijke tijdsomstandigheden nog daarenboven de nering zou bemoeilijken en tallooze kooplieden, die juist bij gelegenheid van het Mirakelfeest hier goede zaken maakten, uit de stad weerde door de strenge toepassing der wet, zou de algemeene nood aanmerkelijk toenemen en de kans der schuldvereffening verminderen. Opmerkelijk mag het heeten, dat in lateren tijd de afgelezen keur, die slechts voor het jaar 1495 gemaakt scheen, telken jaren weder vernieuwd werd; althans in 1505 werd zij in haren oorspronkelijken vorm wederom

---

om een ende ander dat zij te doen hadden, alhier veele coopluijden te comen, daer inne thans groet belet ende wederstandt doet de bezwair nisse van renten ende schulden, dair de steden deser landen in zijn, overmits welcken nijemant noch van devocien om zijn bedevaert te doen, noch comanscap te hanteren alhier van buijten incomen of int openbaer verkeeren en darff, dair de Heer ende Gerecht geern in remedièren ende goede wegen toe vinden zoude, in zoe verre als in hem is, omme elck tot devocie te porren ende voirt te geriven van te halen des hem noot ende behoeff is ende men hier mach crigen ende te coop vinden. Soe ist dat zij gegondt ende gegeven hebben, gonnen ende geven mit deser publicacie ende vijtroupinge allen goeden luijden oick wie zij zijn ende elken van hun bijzonder die desen begeert te genijeten, een vrij vast ende zeker geleijde omme alhier binnen deser stede ende vrijheit te commen te marren ende te verkeeren ingaende Woensdach naestcomende als den elleften Dach van deser maendt van maerte ende geduerende tot Woensdach XIIII Dagh daerna beijde incluijs, omme dien gehelen tijt lange zijn devocie ende anders zinen vrijen comanscap ende dat hij te doen heeft te hanteeren zonder beset belet of becommert te worden van eenigen renten, schulden off afsterstallen van eenigen steden off ijemant anders aengaende. Ende dat inmaniere van marctvri. Soe dat vijt dit geleijde ende dese vrijheit uijtgezondert zijn ende daer buijten bliven staen de zaicken van mijne genadige Here ende de vianden en ballingen deser lande ende deser stede van Aemstelredamme". *Keurboek* B, fol. 12 verso. Vgl. *Begijnh.-Archief* G, Art. 38, blz 117.

„gecundicht" 1). Volgens den heer Ter Gouw werd jaarlijks voor de beide vrije jaarmarkten, d. i. de Sacramentsmarkt en de kermis, de afkondiging van het vrijgeleide herhaald 2).

Behalve deze willekeur, die vooral ten bate der vreemde kooplieden en kramers was vervaardigd, werd ook van oudsher aan de misdadigers en ballingen gedurende het Mirakelfeest een volkomen vrijgeleide gegeven, als zij naar de H. Stede te beêvaart kwamen. Leonardus Marius, die in zijn voortreffelijk boekje *Amstelredams Eer ende Opcomen* vele merkwaardige bijzonderheden omtrent het ontzaglijk wonder opgeteekend en zich daardoor den onsterfelijken dank van Amstels Katholieken verworven heeft, geeft ons op blz. 75 den tekst van dat vrijgeleide te lezen. Het luidt:

„Eenigh man, of vrouwen persone, die binnen der stede komt sijn pelgrimagie doen ter Heiliger Stede, die en mach men niet bekommeren, noch besetten binnen der vrijheden, nocht daer buijten van onse Poorters. Maer waer dat hij om andere saeken quame, dat soude staen tot 's gerechts kenninghe, ende daer sullen sij toe doen, als den gerechte sal goet duncken".

Dat in Marius' tijd die oude stadskeur nog in de stedelijke registers voorhanden was, blijkt hieruit, dat de Beggijnenvader de Amsterdammers uitnoodigt, haar in de lijst der oude willekeuren na te slaan.

„Amsterdammers! — dus noodigt hij — leest u ouwe willekeuren, en siet hoe dat daer geschreven staet..... Daer is de ouwe naeme in u publijcque registers tot eer ende u roem; en sal oock blijven soo lang alsser Catholijcken int lant zijn, en u registers blijven".

---

1) *Keurboek* B, fol. 71. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G. Art. 39, blz. 9.

2) Ter Gouw, *Gesch. v. Amst.* V, 429.

Maar, helaas, die oude registers bestaan niet meer; want de oudste keurboeken zijn door den tand des tijds vernietigd of in troebele tijden verloren gegaan. Het thans nog bestaande oudste keurboek begint met het jaar 1465. Daar evenwel de oude keuren in vroegere eeuwen niet zelden vernieuwd en wederom op nieuw afgekondigd werden, getroostte ik mij den langdurigen en inspannenden arbeid, om alle stadskeuren, die van 1465 af tot 1578, het jaar der Hervorming, hier ten stadhuize waren afgekondigd, na te lezen, in de hoop van onder die ontelbare oude schrifturen ook den tekst van Marius terug te vinden. Maar bittere teleurstelling wachtte mij; alle moeite was te vergeefs geweest. Er bestond evenwel in het gemeente-archief, volgens den inventaris van Dr. Scheltema 1) nog eene verzameling van oudere keuren, meestal zonder dag- of jaarteekening en op perkament geschreven. Tot mijn groote voldoening vond ik in deze collectie den bijna woordelijken tekst van Marius, hoezeer dan ook zonder datum of jaartal, in keurig letterschrift terug 2). Aangezien er nadrukkelijk in vermeld staat, dat de balling hier uitsluitend mocht komen om „zijn pelgrimagie te doen ter Heiliger Stede", maar geen koopmanschap mocht drijven of eenige nering uitoefenen, zal wel het vrijgeleide niet, zooals bij de schuldenaars, voor den tijd van 14 dagen, maar enkel en

1) Deel III, blz 26.

2) *Keurboek* C, folio VIII. Vgl *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 29. — Pluijm, van deze keur gewag makende in zijn voortreffelijk werk: *Het H. Sacrament van Mirakel*, verwijst naar *Keurboek* A, waar zij echter niet te vinden is.

alleen voor den Mirakeldag zelven en het daarop volgend octaaf gegolden hebben.

De straf der ballingen was wel niet zoo zwaar als onze tegenwoordige kerkerstraf, want de veroordeelden bleven, hoezeer op eenigen afstand, toch altijd in betrekking met hunne huisgenooten, die hen buiten de banpalen konden bezoeken, zoo dikwijls zij wilden, en hun het droeve lot door geldelijke ondersteuning dragelijk maken; maar de ballingschap werd niet zelden voor geringe overtredingen opgelegd. Altijd zwierven er ettelijke ballingen buiten de banpalen van Amsterdam rond. Langs de hoofdwegen, die naar de stad voerden, waren steenen pyramiden geplaatst, om den veroordeelden de grens aan te wijzen, die zij niet mochten overschrijden. Twee dier banpalen staan nog overeind: de ééne bij Bovenkerk, de andere aan den Amstel tusschen Het Kalfje en Ouderkerk. Nog kan men duidelijk het opschrift: TERMINUS PROSCRIPTORUM, d.i. *Eindpaal der ballingen*, lezen, en op de voorzijde van elke pyramide prijkt het wapen van Amsterdam met de keizerskroon. Het land, waarop in het jaar 1563 deze limieten werden geplaatst, behoorde aan „de Oude Nonnen", die haar convent hadden ter plaatse, waar thans het binnengasthuis gelegen is, weshalve de toenmalige regeering der stad zich tot genoemde kloostervrouwen richtte met het verzoek de oprichting der scheidspalen te willen toestaan. De vergunning werd verleend, zooals blijkt uit den brief, die nog in het archief van het stedelijk gasthuis aanwezig is 1).

1) „Wij Burghemeesteren ende Thesaurier der Stede van Amstelredamme bekennen mits desen van den voorschr. stedewegen, dat de zelve

Er moet, dunkt mij, onder de ballingen eene onbeschrijfelijke vreugde hebben geheerscht, als het uur sloeg, waarop zij vrijelijk den verboden grond mochten betreden en de muren hunner vaderstad naderen.

Ter nauwernood was op den middag, die het feest voorafging, door klokgelui de aanvang van den hoogtijd aangekondigd, of vele groepen van echtgenooten, kinderen en bloedverwanten stonden aan de banpalen gereed, om de veroordeelden met blijdschap in te wachten en hen door de Heiligewegs- of Regulierspoort de met loof en kleurig doek versierde stad binnen te leiden.

Naarmate de feestdag naderbij kwam, vermeerderde de toeloop des volks. De Dam was het voornaamste middelpunt der beweging en bedrijvigheid; aan de zijde, waar thans de koopmansbeurs staat, stroomden de wateren van het IJ door de Damsluis, en voerden de schepen telkens nieuwe pelgrims uit Waterland aan. Aan diezelfde zijde lag de Vischmarkt, die de heerschende drukte niet weinig vermeerderde. In de Beurssteeg hadden de sleepers hunne standplaats. Waar thans het

---

stede bij guetwillige gunste ende beliefven van den Convente van d'oude Nonnen opt Lant den zelven Convente toecomende, gelegen anden Aemsteldijck boven den Huyse genaampt Cost verlooren, ende oick int eijnde van 't zelve Lant anden Aemstelveenschen Dijck gestelt heeft twee pilaernen oft Obelisten omme te designeren den Limiten daertoe de bannissementen deser stede streckende zijn.

Bedanckende daer aff den voirschr. Convente ende bereyt zijnde t zelve in anderen saicken naer behoeren tegens den zelven Convente te recompenseren sonder arch ende list. In kennisse der waerheijt hebben wij der voirscr. stede van Aemstelredamme zegele ter saicken beneden an desen gedaen hangen. Gegeven den 21en dach Augusti Anno XVc drie en tsestich". Vgl. *Twee grenspalen der ballingen te Amsterdam*, door B. H. Klönne, in de *Bijdragen voor de gesch. v. h. Bisdom van Haarlem*, 1884, blz. 46 vv.

paleis staat bevond zich het stadhuis. De Nieuwe Kerk bracht mede het hare bij, om de beweging in het hart van Amsterdam nog grooter te maken. Bedenkt men daarbij dat de Dam, in de eeuwen toen het Mirakelfeest met openbaren luister werd gevierd, veel kleiner was dan thans en bovendien in het midden daarvan de Waag een aanmerkelijke ruimte innam, dan kan men zich lichtelijk voorstellen, dat op dit marktplein de dicht opeengedrongen menigte scheen te worstelen, om zich naar verschillende kanten een weg te banen. Daarbij kwam nog, dat kramers, die hier hunne stalletjes opsloegen, alle pogingen aanwendden, om op den Dam een goede standplaats te verkrijgen; want daar was de meeste nering en viel dus het meeste te verdienen. Wie daar kon post vatten was verzekerd, dat hij met een vollen buidel huiswaarts zou keeren.

Maar juist de onderlinge naijver tusschen zoovele belangstellenden maakte de tusschenkomst der Heeren van den Gerechte noodzakelijk. Alleen de „waechbare" goederen, d. i. de goederen die aan de Waag moesten gewogen worden, zooals „boter, kaas en diergelijke", mochten op het Damplein in kraampjes en stalletjes te koop worden gesteld. Wie andere waren uitkraamde, moest binnen de goten en stoepen blijven, en dan nog alleen tusschen de Nieuwezijds Kerkstraat (den Nieuwendijk) en de Kalverstraat, alsmede tusschen de Kalverstraat en den Middeldam (Vijgendam). De dienaren van den schout zagen nauwkeurig toe, of de stadskeur stiptelijk werd nageleefd; want wie zijn kraampje te groot maakte, zoodat het buiten de rooilijn der stoepen en goten uitstak, moest dadelijk opbreken en naar de

Kolk verhuizen, waar het Korenmetershuis stond en veel minder kans was om goede zaken te maken 1). Overigens genoten de vreemde kramers het bijzondere voorrecht om te mogen verkoopen wat op gewone tijden hier niet mocht verkocht worden. Vooral de koekbakkers, die uit verschillende steden hier hunne kramen opsloegen, hadden van de „Amsterdamsche koeketers" veel te doen. Maar ook voor andere ambachten werden de belemmerende keuren tijdelijk opgeheven. Zoo b. v. mochten, volgens de keur op de smeden en messenmakers, hier geen messen worden verkocht, die niet in Amsterdam vervaardigd waren, tenzij bij twaalf stuks te gelijk en dan nog moest ieder mes van een scheede voorzien zijn; maar o. a. „op Sacramentsdach in de vasten" stond het iedereen vrij „alle faschoenen van messen op alle plaetsen in de stad" te verkoopen 2). Het spreekt van zelf, dat ook in de Kalverstraat en op den Nieuwendijk vele stoepen voor uitstalling werden gebezigd; hetzij door de winkeliers zelf, hetzij door de vreemde kooplui tegen zekere vergoeding aan de bewoners.

Sedert het jaar 1560 strekte de Kalverstraat vooral tot standplaats voor de koekverkoopers. Vroeger hadden zij bijna al de stoepen van den Dam weten machtig te worden, zoodat er voor andere kramers slechts enkele kleine plekjes waren overgebleven. Met het lot der verstootelingen begaan en overtuigd, dat de koekver-

---

1) *Keurboek* E, fol. 95 verso en fol. 104. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 48 en 49.

2) *Keurboek* E, fol. 103. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 14.

koopers ook buiten den Dam liefhebbers genoeg zouden vinden, besloten de Heeren van den Gerechte een stedelijke keur te maken, waarbij het verkoopen van koek op den Dam, toenmaals *de Plaetze* genoemd, ook binnen de stoepen der huizen voorgoed werd verboden, op straffe van een karolus-gulden 1).

In de Nes evenwel, hoezeer mede behoorende tot de Heerstraat, werd alle uitstalling, van welken aard ook, streng verboden; want die straat was toch reeds veel te smal voor de Mirakelprocessie.

Vooral aan het begin hadden de burgemeesters, die

---

1) „Gecundicht mitter clocke den 7^{n} Martii Anno XV$_{c}$LX, Praesente toto collegio van den Gerechte, dempto pieter Cantert burgermr. ende Cornelis Jacobsz scepen. Alzoe mijn Heren van den Gerechte bemercken dat de Plaetze deser stede te zeer benaut wordt ende inden aenstaenden jaerlycxe feesttijt van den heijligen Sacramente noch meer beslaegen zal werden mit kermiscoeck ende andere waeren ofte goederen, zulcx dat men de zelve Plaetze op margen en voerts inde naestcomende week nijet bequaemelicken en zal moegen gebruijcken, om aldaer wachbare goederen gestelt ende vercoft te werden. Soo ist dat mijn Heren gebieden ende ordonneren dat achter den dach van huijden ende voerts gedurende die octave vande voers. feesttijt de gheene die hen geneeren willen mit coeck te vercoopen, hen zullen vougen te staen in de Calverstraet, off elders daer zij plaetse cunnen gecrigen; maer nijet op oft ande Plaetze deser stede, noch op den Vijgendam, vander Plaetze off tot de Papenbrugge toe, all op pene van een karolus gulden te verbueren elcke reijse yemant daerop bekuert zal werden. Ende aengaende den craemers mit andere waeren ofte craemen staende, dat die hen zullen vougen te staen binnen den goeten van den huijsen an de Plaetze oft elders, sonder te moeten staen buijten den goeten dan zoe ende aldaer henluijden bij Jan Poort (die hierinne bij mijn Heren van den Gerechte gecommitteert es) geordonneert ende belast zal werden, sonder nochtans mit eenigen craemen ofte waeren te moegen staen ofte voert doen opden Vijgendam ter plaetsen voers. dan binnen den stopen aldaer, op de peene als voeren, uijtgenomen de voers. waechbaere goederen". *Keurboek* F, fol. 71 verso. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 90.

boven het Allerheiligste den ark of troonhemel droegen, groote moeite om zonder stoornis vooruit te komen, en de schutters, die „in slagorde" in de processie gingen, moesten in Gansoirde — zoo heette toenmaals de Nes — hunne gelederen verbreken. De Heeren van den Gerechte achtten het bezwaar zelfs zóó groot, dat zij niet alleen de uitstallingen verboden, maar bovendien den 15den December 1549 een willekeur lieten afkondigen van den volgenden inhoud:

„De stoepen, luifels, veijnsterbancken en veijnsteren in de Gansoert benauwen de straet; de bewoners, van het vooreinde tot Grimmenes [Langebrugsteeg] toe, moeten hunne stoepen inhalen tusschen nu en Sacramentsdach eerstcomende" 1).

Alle stoepen moesten dus binnen den tijd van drie maanden worden verwijderd. Gelukkig was het aantal burgers, door dezen maatregel getroffen, slechts gering; want bijna de geheele Nes stond aan weerszijde met kloosters, kapellen en gasthuizen bezet.

Als de straatmakers hunnen arbeid hadden volbracht en langs den geheelen processieweg het plaveisel in zoo uitmuntenden staat hadden gebracht, dat op het hoogfeest de geestelijkheid met hare keurige kerkgewaden onbesmeurd en veilig over de effen straten kon voorttreden, zond de schout zijne dienaren uit, om alles te doen verwijderen wat met den eerbied voor het „wairdige Sacrament" streed en aan den breeden stoet der solemneele processie den vrijen doortocht belemmerde.

---

1) *Keurboek* E, fol. 154. Vgl *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 59.

Wel werd er in den loop des jaars een waakzaam oog gehouden op de reiniging der straten, wijl bij stadskeur straffen waren bepaald voor hen, die het vuil buiten de „vullensvaten" wierpen 1); maar voor het Mirakelfeest dienden nog buitengewone maatregelen te worden genomen. Vooral in den omtrek der Sint-Jacobs-Kapel, in de bocht van den Nieuwendijk, waar thans de Hasselaarssteeg ligt, liet de reinheid wel wat te wenschen over; en dat aan den IJ-kant het druk verkeer van schippers en matrozen, alsmede het lossen en laden der schepen de zindelijkheid in die buurt juist niet bevorderde, laat zich gemakkelijk denken. Groote houtstapels, afgewisseld met teer- en pekvaten, lagen gemeenlijk langs den IJ-kant tusschen de Raamskooi en de Nieuwebrug. Al die belemmerende voorwerpen moesten tegen den Sacramentsdag worden opgeruimd 2).

Dat er gedurende het feest geen losloopende varkens in de straten, en vooral niet in de Heerstraat, mochten rondzwerven, zal den lezer zeer natuurlijk voorkomen;

---

1) *Keurboek* F, 1 Juli 1566, fol. 20. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 78.

2) „Voirt zoe alst wel eerlick is ende alzoe behoert, dat alle straeten ende plaetsen dairt wairde heylige Sacrament lijden ende passeren zal, geveecht ende scoengemaect zijn, dat elck zijn straeten, goeten ende plaetsen dairomtrent reijnige ende zuver maecke ende oick an zijde en wech stelle ende ontruijme alle hout, peck, teer ende onreijne dinck, dat hinderlet maecken mochte off qualick stonde, overal en tot elken plaetse daer de processie comt, zonderling int quartier van tije ['t IJ], Sint Jacobs Capelle ende dair omtrent; op te boete van drie pondt ende daer en boven gecorrigeert te wesen nae goetduncken van den Gerechte". *Keurboek* B, 12 Maart 1498, fol. 35. Vgl *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 3 en 5

maar wellicht bevreemdt het hem, dat ik van deze bijzonderheid uitdrukkelijk melding maak. Immers wie varkens wilde houden, moest dat doen „buijten de buijtenste grafte", dus aan de stadsmuren, en dan nog in hokken of afgesloten erven. In de stad zelve was het streng verboden; en die het waagde, verbeurde zijn varken en had bovendien eene boete van drie karolusguldens te betalen 1). Alleen de kloosters, gasthuizen en andere godshuizen mochten binnen hunne eigene erven varkens onderhouden. Toch zwierven er geregeld een zestal door de straten der stad vrijelijk rond, om voeder te zoeken. Het waren de Sint-Antonius- en de Sint-Cornelis-varkens. Ter eere dier Heiligen aan de armen geschonken, werden zij door de burgerij gemest en strekten in den slachttijd tot voedsel en versnapering van hulpbehoevenden. Wie dus den beesten, als ze langs de huizen gingen, te eten gaf en daardoor een handje hielp om ze spoedig vet te krijgen, schonk een aalmoes aan de behoeftigen. Ook in andere steden en dorpen trof men Sint-Antonie-varkens aan, die ten behoeve van de armen gevoed en geslacht werden. Zij droegen een herkenningsteeken, waardoor zij van andere varkens te onderscheiden waren. In Amsterdam hadden zij daarom een band met bellen om den hals. Maar er zijn altijd menschen, die van het goede misbruik maken. Zoo werden er in 1387 te Utrecht gewetenlooze lieden gevonden, die hunne eigene varkens met

---

1) *Keurboek* E, Anno 1548, fol. 136. Vgl *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 55.

de nagemaakte teekenen der Antonie-varkens voorzagen, om zoodoende het vetmesten op goedkoope wijze te bevorderen 1). Om dit misbruik te voorkomen, ordonneerden de Amsterdamsche burgemeesters en schepenen, dat men den varkens der armen een der ooren moest afsnijden, voor en aleer ze op de openbare straat werden los gelaten. De vier Antonie-varkens moesten het rechter en de twee Cornelis-varkens het linker oor verliezen. Toen ik voor de eerste maal met dezen zonderlingen maatregel kennis maakte, dacht ik aanstonds aan het daarmede overeenkomstig gebruik, dat thans nog bij de Turken in het Oosten heerscht, met dit onderscheid evenwel, dat het daar niet de varkens, want die worden er niet gevonden, maar de ezels geldt. Als in Palestina en Syrië een ezel op een andermans erf wordt aangetroffen, heeft de eigenaar van dat erf het recht hem een oor af te snijden. Geschiedt het voor de tweede maal, dan moet het andere oor er aan. Wat er gebeurt, als het dier zich voor de derde maal te buiten gaat, wist mijn drogman mij niet meê te deelen. In elk geval behooren in het Oosten de ezels, die nog met twee ooren prijken, tot de fatsoenlijke klasse. Als de geuzen in de dagen der bloedige vervolging er zooveel vermaak in schepten onze martelaren wreedaardig de ooren af te snijden, wilden zij daarmede ongetwijfeld te kennen geven, dat zij het ernstig meenden met de leus: „liever Turksch dan Paapsch".

Iedereen mocht een jong varken voor de armen bestemmen; maar daarvoor moest hij het aanbieden aan

---

1) Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland*, Deel II, Stuk IV, blz. 247.

de overlieden van het Sint-Antonie- of Cornelis-gilde wier taak het was voor kleeding en voedsel der armen te zorgen 1).

Ambachten en neringen gingen bij het naderen van het Mirakelfeest een gulden tijd te gemoet. Alle handen vonden werk en alle weefgetouwen bleven weken lang gestadig in beweging, om den voorraad te vermeerderen; want van heinde en verre kwamen hier de pelgrims om de H. Stede te bezoeken en tevens aanzienlijke inkoopen te doen. Marius mocht wel zijn *Geschiedenis van het Mirakel* met den titel van *Amstelredams Eer ende Opcomen* verrijken. Dat er echter, helaas, ook kaf onder het koren school, behoeft niet gezegd. Juist die buitengewone bedrijvigheid bood den bedriegers eene welkome gelegenheid om de keurmeesters te verschalken. Althans in het jaar 1544, vermoedelijk op de Sacramentsmarkt, hadden Claes Verclaps en zijn zoon hun „slecht verdorven laken" aan den man weten te brengen. Maar een maand later werd het bedrog ontdekt. De bedriegers, voor de overlieden van het lakengilde gedaagd, konden zich niet verantwoorden en werden schuldig verklaard. Het gerecht meende, dat zulk een misdrijf

---

1) Losloopende varkens werden verbeurd verklaard .... „Vytgeseijt dat Sinte Antonis IIIJ ende Sinte Cornelis IJ mogen stadelick houden, gaende wel geringet mit bellen, ende elck vercken een oir ofgesneden, dats te weeten Sinte Antonis vier elcx hoer rechter oir ende Sinte Cornelis twee elcx hoir luchter oir afgesneden, ende zo wes vercken men wil offeren Sinte Antonis of anders enigen heyligen, die zalmen eerst leveren den ghenen diet es van dier heyliger wegen eer menze laet gaen, bij die boete voorsc." *Keurboek* C, fol. 18. — Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, II, 370 — Walich Sieuwertsz. *Roomsche Mysteriën*, fol. 19. — Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 32.

tot oneer en schade der gilden gepleegd, niet streng genoeg kon worden gestraft. De schuldigen hadden niet alleen zichzelven onrechtvaardig verrijkt, maar ook aan de nering eene onberekenbare schade berokkend. Waar moest het heen, als het vertrouwen op de degelijkheid der Amsterdamsche lakens werd geschokt en de gildebroeders het slachtoffer werden van het bedrog hunner medebroeders! Met een som gelds kon zulk een kwaad niet voldoende worden uitgeroeid. Claes en zijn zoon moesten op den 4den Mei van het jaar 1544, in de gewone Zondagsche processie, die in de Nieuwe Kerk op den Dam werd gehouden, blootshoofds voor het H. Kruis loopen, met een kaars in de hand en een slecht bedorven laken om den hals; daarna werden zij uit de stad en hare vrijheden gebannen voor den tijd van vier jaren. Datzelfde lot trof ook twee andere personen, die zich aan hetzelfde misdrijf hadden schuldig gemaakt 1).

Zulk een treurig geval had zich nog niet voorgedaan; want het bedrog van Ael Dircx-dochter betrof slechts de grondstof, niet het weefsel. Zij had in 1542 Kempensche wol voor Deensche wol verkocht; daarom was ook hare straf minder zwaar. Zij werd den 14den December 1542, tusschen twee dienders of rakkers, blootshoofds naar de Vierschaar op den Dam gebracht, om daar vergiffenis te vragen en 10 karolus-guldens boete te betalen 2). Het schijnt, dat de strengheid van het gerecht

---

1) *Keurboek* E, 29 April 1544, fol. 239. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 69.

2) *Keurboek* E, 13 December 1542, fol. 227 verso. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 67.

den „drapeniers" schrik in het gebeente heeft gejaagd; althans er zijn mij geen vonnissen van later dagteekening meer onder de oogen gekomen.

De eenige ingezetenen, die misschien tegen het Mirakelfeest met vreeze opzagen, waren de bewaarders der openbare rust, de rakkers of schoutsdienaren; want zij moesten de stedelijke keuren met kracht handhaven en verkeerden daardoor telkens in gevaar om het met poorters en vreemdelingen aan den stok te krijgen. Op den bijstand of goedkeuring der burgerij konden zij in die dagen al evenmin rekenen als in onzen tijd; weshalve de burgemeesters en schepenen meermalen de bewoners moesten vermanen, om de gerechtsdienaren niet in de uitoefening van hun moeilijk ambt te belemmeren 1). Vooral de schutters, die gewoon waren wat lang in de herbergen te zitten en tot de aanmatigende praatjesmakers behoorden, vielen niet slechts „'s heeren dienaren", of de dienders, maar soms ook hunne huisgenooten tamelijk lastig; zoodat zij de eer genoten bij afzonderlijke keur door de regeering tot ordelievendheid te worden aangemaand 2). Maar ook andere personen maakten zich aan weerspannigheid en verzet schuldig; in dat geval echter moesten zij hun baldadigheid peperduur bekoopen. Toen de lakenvoller Cornelis Claesz. op zekeren nacht bij één van 's heeren dienaren de glazen had ingeworpen, werd hij

1) *Keurboek* F, 7 Sept. 1554, fol. 6 verso. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 77.

2) *Keurboek* E, 21 April 1548, fol. 139. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 77.

gevankelijk naar den muurtoren van O. L. V. gebracht, om daar op water en brood te zitten tot de eerstvolgende gerechtszitting. Die dag brak aan, en Cornelis Claesz. ging blootshoofds en barrevoets, in het linnen kleed der boetelingen, door twee gerechtsdienaren geflankeerd, naar de Vierschaar, om aan den schout en het gerecht vergiffenis te vragen; terstond daarna moest hij te beêvaart gaan naar de Heilige Stede, daar een waskaars van een pond offeren, aan God vergiffenis smeeken en vervolgens weder naar de O. L. Vrouwetoren terugkeeren, om daar gevangen te blijven op eigen kosten, totdat hij aan den schout de boete van 20 karolusguldens zou betaald hebben. Hij kreeg drie jaar tijd om de gevorderde som bij elkaâr te brengen 1). Ruim een jaar later deed zich het geval voor, dat twee dienaren, Lange Claes en Jan de Vlaminck, onderling slaags raakten. Beiden beliepen eene boete van 25 karolus-guldens; ieder hunner kwam afzonderlijk den 14den December 1542 „mit een bernende kaersse in zijn handt ter vierschaer,

---

1) „Cornelis Claesz. alias Backerige genaemt, voller van zijn ambacht, heeft 's nachts mit groot rumoer bij 's Heren dienaar de glazen uijtgeslagen, zal op O. L. V. toren te bier en te broet sitten tot de Schout die eerste Vierschaer houden zal; dan zal hij barvoets en blootshoofts in linden kleeden ter vierschaer comen, biddende der justicie en den Here om vergiffenis en daerna terstont gaen en doen zall zijn bedevaert te heijliger stede, brengende en offerende aldaer een wassen kaerse wegende een pont, plegende zijn devocie, biddende God van hemelrijcke om vergiffenis, en dat gedaen zijnde, zal hij weder op O. L. V. toeren, daer blijvende en betalende de costen van zijn gevanckenis tot dat hij den Heer zal betaelt hebben 20 kar. gld., gevende hem daertoe den tijt van drie jaeren" enz. *Keurboek* E, 20 September 1541, fol. 222 verso. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 66.

biddende Gode van Hemelrijck en der Justicie omme verghiffenisse zijns misdaets, offerende dezelve kaersse den waerdigen heijligen Sacrament ter Heijliger Stede" 1). Gelukkig dat onder het hoogfeest van het H. Mirakel dergelijke treurige tooneelen, dank zij de ernstige stemming van ingezetenen en vreemdelingen, niet plaats grepen. Wel zal een kramer, die niettegenstaande het verbod der stedelijke keur zijn stellaadje buiten de stoepen had geplaatst en daarop het bevel kreeg om af te breken en naar de Kolk te verhuizen, een zuur gezicht gezet en mokkend aan het bevel gehoorzaamd hebben; maar daar bleef het bij, althans zoolang de allengs insluipende geuzerij hier nog geen democratische roervinken gekweekt had.

Op den dag, die het hoogfeest voorafging, zag men 's morgens de verschillende gildeknechts met haastigen tred in alle buurten der stad rondgaan, om aan de broeders van het gild de bevelen der overheden mede te deelen; niet om hen in herinnering te brengen, dat allen zonder onderscheid, behalve de gildebroeders, die twee dagen vóór en twee dagen na het feest buiten de stad vertoefden, op verbeurte van tien stuivers aan de generale processie moesten deelnemen 2); maar om de jaarlijks afwisselende rollen, die bij beurten door de gildeleden vervuld werden, aan de betrokken personen bekend te maken. De laatsten ontvingen dan van de

---

1) *Keurboek* E, fol. 228 verso. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 67.

2) *Keurboek* F, 16 Juni 1557, fol. 42. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz. 79.

gildeknechts een paar nieuwe handschoenen, ten bewijze dat zij in de processie de toorts, het vaandel of het heiligenbeeld van het gilde te dragen hadden, op verbeurte van twee pond heeren-geld 1). Vele broeders waren met de hun toegedeelde rol ingenomen; want het gilde betaalde de nieuwe handschoenen en keerde hun bovendien nog elk drie stuivers uit. Anderen echter deden pogingen om van hun post te worden ontslagen; maar de overlieden hielden zich trouw aan de bestaande keuren en wezen iedereen af, die geene wettige en geldige redenen had aan te voeren. Vrijgesteld waren alleen de gildebroeders, die binnen het laatste halfjaar een vader, moeder of echtgenoot en binnen een maand een broeder, zuster, oom of moei door den dood hadden verloren en gedurende dien tijd de rouwkleederen bestendig gedragen hadden. Wie andere gronden had aan te geven moest zich aan de beslissing der overlieden onderwerpen 2). Niettemin kwam het menigmaal voor,

---

1) „Item dat alle scutteren vande drie scutterien gaen zullen onder haere vaentkens mit haer geweeren schutterlick ende onder haeren hooftluijden ende capiteijnen, zoe dat behoert. Ende diegheenen die bij den overmans van eenigen scutterien ofte ghilden hantschoenen gesonden, ofte gekoeren werden omme kaersen, vaentkens ofte toertsen te draghen, dat zij die aenvaerden ende daermede doen zullen zoe hen bij de overmans gelast zal worden, op de verbuerte van twee ponden voirs. tot profite vande schutterien ofte ghilden". *Keurboek* D, 12 Maart 1532, fol. 177. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 38, blz. 92.

2) „Ende van aldus te doene zal nyemant vrij wesen, vuytgeseijt die binnen een halve jaer van huer selfs oft van huerder huijsvrouwen weghen verloeren hebben vader, moeder oft wijff, ende binnen een maent suster off broeder, oem off moije, ende tot der voirs. tijt haer rouwclederen gestadelicken gehouden ende gedragen hebben; die zullen hieraff geexcuseert wesen, ende anders gheene, all waert dat sij overluijden van ghilden waren, vuytgeseijt die van de nijewen ende ouden gerechte

dat gildebroeders, hetzij ten believe van hunne overgekomen bloedverwanten en gasten, hetzij om na de processie aanstonds met hunne stellaadjes gereed te zijn, hetzij om andere huiselijke omstandigheden, zich heimelijk aan den ommegang onttrokken, zonder dat hunne afwezigheid werd opgemerkt; zoodat dan ook de boete op hen niet kon verhaald worden. Bij sommige gilden, die een groot ledental hadden, bleek de controle altijd zeer moeilijk; daarom maakten de overlieden eene bepaling, waardoor de geheime wegblijvers de boete niet konden ontgaan. Vóor de processie namelijk moesten de gildebroeders een looden penning, „zekere lootteijckenen", komen halen, om die onmiddellijk na de processie weder terug te brengen, op verbeurte van tien stuivers 1). Zoodoende werd het wegblijven zonder boete te betalen, zoo al niet geheel onmogelijk, dan toch uiterst moeilijk.

Niet alleen de gildeknechts maar ook de stadsboden hadden handschoenen rond te brengen, en wel aan de Heeren van den Gerechte, die elk op stadskosten een nieuw paar ontvingen. In de thesauriers-rekening van het jaar 1537 komt deze post voor: „Op Sacramentsdag mijnen heeren van den gherechte voir haer hantschoenen XXXVIII stuvers" 2).

---

mitten XXXVI Raeden ende die daeran cleven. Ende dieghene die dese vriheijt van nijet int harnasch te gaen ofte kaersen, vaentkens en diergelijcke te draghen zullen willen genieten, zullen gaen bij hoeren overluden, hen dat te kennen ghevende, off anders en zullen zij nijet geexcuseert wesen". *Keurboek* D, 12 Maart 1532, fol. 177. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 38, blz. 93.

1) *Keurboek* F, 16 Juni 1557, fol. 42 Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 39, blz 79.

2) Scheltema, *Aemstel's Oudheid*, II, 236.

Was op den dag vóór den hoogtijd reeds des morgens te Leiden en in de St. Baaf te Haarlem het Mirakelfeest afgekondigd, hier geschiedde deze plechtigheid ten stadhuize onder klokgelui, des middags om twaalf uur. De poorters kwamen er niet naar luisteren; want zij wisten wat er gelezen werd, en de vreemdelingen verstonden er geen letter van, omdat het gewoel en gedruisch op den Dam alles overstemde. Wie er meer van wilde weten, kon de willekeur gaan lezen; want zij werd aangeplakt aan het stadhuis, aan de beide parochiekerken, aan de Heiligewegspoort en op de paalhuizen aan het IJ.

Wie meent, dat na de plechtige aankondiging de stad aanstonds in een feestelijke stilte ging verkeeren, bedriegt zich niet weinig, want het loopen en draven hield nog tot donker aan, en de schooljeugd was den ganschen middag op de been.

Het stadhuis werd reeds des morgens in feestdos gestoken. Breede strooken van rood fluweel, met gouden randen afgezet, hingen aan den voorgevel van boven tot beneden tusschen de vensters 1). Maar de burgers waren nog druk bezig met het sieren der straten en huizen; want aan den verborgen God, die langs de Heerstraat een zegetocht kwam houden onder zijn volk, trachtte iedereen door uiterlijk eerbetoon zijn levendig geloof en innige liefde te betuigen. Met festoenen en kleurige tapijten behingen zij hunne woningen. De

1) „Willem Cornelisz. clockstelder, ter saicke dat hij opten XIen May anno XVcXLI ter eeren van de processie van 't heijlige sacrament 't Stadthuijs behangen ende gebeijert heeft". *Thesauries-rekeningen*: Vuijtgeven van alrehande extra-ordinaris Zaecken, Anno 1541.

Kalverstraat en Nieuwendijk werden in een feestterrein herschapen. Hier en daar, vooral aan de hoeken der straten, zag men nog de timmerlieden de laatste hand slaan aan de stellaadjes, van waar de toeschouwers een vrij uitzicht konden genieten over den schitterenden stoet der processie. Is het wonder, dat de Katholieken, die in de 16de eeuw trouw bleven aan het geloof onzer vaderen, na de invoering der heillooze Hervorming de blijde feestdagen niet konden vergeten, waarop het Allerheiligste hunne huizen voorbij trok, en op die dagen nog voortgingen hunne gevels te sieren en hunne straten met loof te bestrooien, hoezeer, helaas, het Heilige der Heiligen niet meer werd rondgevoerd en alle heiligdommen en tabernakelen onteerd waren. Aandoenlijk moet de aanblik geweest zijn dier met lofwerk behangen gevels; mij dunkt een onbeschrijfelijke weedom moet daarbinnen geheerscht hebben bij de overweging der naamlooze rampen, door vreemde gelukzoekers over de stad gebracht. Maar hun geloof wilden die trouwe poorters betuigen, niettegenstaande de spotternij der nieuwelingen, die op zalvenden toon klaagden over „roomsche en heidensche superstitiën", over „laster van de evangelische leer en van de ware religie", en over de „ergernis van alle vromen"!!! Het verbod kon niet uitblijven. Wie nog voortaan, „uit zake van eenige pauselijke feesten of dergelijke heidensche superstitiën", zijn huis versierde, had drie karolus-guldens te betalen. Ziehier den merkwaardigen tekst der willekeur van den 7den Augustus 1579, dus ruim een jaar na de invoering der Hervorming:

„Daer ieder vroom en vredelick burger, van wat religie ook, van alle uijterlijck gebaer, waerdoer in dese dangereuse tijden

onversiens eenichsins oproer zoude mogen ontstaen, haer wel behoeren te onthouden. Soo ist nochtans dat desen nijettegenstaende vele luijden op ende tegens zeeckere pauselijcke feestdagen, tegens die Evangelische lere nae Roomsche en heijdensche superstitiën voor haeren huijsen ende doren overstrate pogen te hangen bloemen, wijngaertrancken ende andere gelijcke beuselinghen tot laster vande Evangelische lere en de ware Religie, ergernisse van alle vromen en perijckel van groet oproer ende gevecht, twelck lichtelick daer uijt soude mogen ontstaen; omme twelck te verhoeden ende voor te comen Ist dat mijn Heren van de Gerechte geordonneert en gestatueert hebben, ordonneren en statueren bij desen dat nijemant, wije of van wat qualite hij dan zij, hem voertaen en vervordere vuijt saicke van eenighe pauselicke feesten ofte gelijcke heijdensche superstitien, die straten ofte voer haer huijsen met eenighe wijngaertrancken ofte bloemen te verspraijen, bestroijen ofte behangen, op verbuerte van drie carolus gulden voer ijegelijck huijs daer sulcx gedaen zal zijn, ande huijsheer ofte vrouwe van den huijse te verhalen, een derdendeel tot behouff van des Heeren dienaers, een derdendeel tot behouff van de Weeskinderen ende tlaetste derdendeel tot behouff van den officier"[1]).

Voor en aleer ik overga tot de vermelding der kerkelijke plechtigheden, waarmede de viering van het Mirakelfeest vergezeld ging, wensch ik eerst nauwkeurig den weg aan te wijzen, waarlangs de solemneele processie gehouden werd. Ik houd mij stellig overtuigd, dat er onder onze katholieke voorouders, van de Hervorming af tot heden toe, altijd eenigen werden gevonden, die in stille ingetogenheid den processieweg gingen, biddende voor de bekeering der Amstelstad. Hunne huizen tooien en met ranken behangen mochten zij niet; maar wat belette hun een wandeling te maken door de Heerstraat? Zij hebben het dan ook onafgebroken gedaan en bij overlevering het gebruik naar onze tijdgenooten overgebracht. Nu 45 jaar geleden heb ik zelf, aan de hand

1) *Keurboek* G, fol. 198. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 42, blz. 88.

van een vromen leidsman, den pelgrimstocht meêgemaakt, zonder te vermoeden, dat ik later omtrent de juistheid van den weg nog eenige nasporingen zou te doen hebben.

Het eenige tot heden bekende stuk, waarin die weg met groote nauwkeurigheid wordt aangegeven, berust in het *Archief* van het Beggijnhof 1) en behelst het getuigenis eener vrouw, die in 1561 geboren werd en dus ongeveer 17 jaar oud was, toen voor de laatste maal de solemneele Mirakelprocessie gehouden werd. Ziehier den tekst:

Memorie
Vande Processie van 't H. SACRAMENT
van Mirakel
ut de Heijligher Stede, tot Amsterdam.

Op den XVI December 1651 heeft Agatha Hendricq Loen (Moeder van Hendrick ende Pieter Barentsz Hartoghvelt) de welcke den 31 October lestleden 91 jaaren haars ouderdoms gepasseert sijnde, haar verstant ende memorie (Godt Loff) noch wel hebbende, soe uuterlijck scheen ende bleeck, present Ampl^mo D^no Bartholdo Nihusio Praelato 2) ende S^r. Albert Canter Willemsz, verhaalt, hoe dat zij in persoen voor de veranderinghe van dese stadt met haer Moeder, Suster ende Broeder alle woensdagen, 's morgens ten vijff uren, winter ende somer, in hagel, snee ende regen *wol en barrevoets* 3) gewoon was (gelijck oock vele andere goede ende devote personen) ter H. Stede haer devotije te houden, inde H.H. Sacraficien der Missen te presenteren, ende het H. Sacrament van Mirakel, ter selve plaetse te besoecken. Dat mede ten tijde van de processie, het voors. H. Sacrament plagh devotelijck ende solemneel gedraghen te werden uut de H. Stede voorsc. met gevolge vande Gilden, ijder met hare banieren, ende vele andere devoote

1) *Archief* C, Art. 11.

2) Dat deze beroemde bekeerling van Marius zich toen in Amsterdam bevond, blijkt uit een vijftal brieven, mij door Dr. G. Brom uit Rome toegezonden. Vgl. *Beggijnh.-Archief* A_2, Art. 53.

3) „Wol en barrevoets". — Deze woorden komen in het oude handschrift van het Beggijnhof niet voor, maar wel in een afdrukje van het jaar 1737, hetwelk mede in het archief van genoemd hof bewaard wordt.

persoonen met kaersen, toorssen, off flambeauwen in hare handen hetzelve vergezelschappende, langhs de Calverstraet tot aen den Dam; gaende voorts langhs de Zuijdt-sijde desselfs Dams tot op de Middeldam ontrent het huijs genaemt de witte fonteijn, alwaer op een tonne was gestelt, in forme van een cleijn Aultaer, ende het H. Sacrament een weijnich neder ghestelt sijnde, ijder sijn devotie met nederghebogene knijen gehouden hebbende, van daer weder is gedraghen om de tonne, langs de noortzijde vande Middeldam, over de merckt, nevens de waghe tusschen de huijsen, staende aen de Westzijde van de Waghe voorsc. de Nieuwendijck op, door de Ramskoij, over de Nieuwe-brugge ende door der selve steeghe, door de Warmoesstraet en de Nes, over de lange brugge, door de Taxsteeghe tot in de Calverstraet voornoemt. Ende soo voortsom de H. Stede, langs de Zuijdtzijde inne, ende door de straet aen de Noortzijde weder uut, tot in de Capelle aldaer binnen omgedraghen sijnde, weder ten behoorlijcke plaetse wierd gestelt.

Aldus voor Memorie gestelt, dato als boven in Amsterdam, door Hendrick Barendsz. Hartoghvelt.

Wij hebben dus hier het verhaal van een ooggetuige, aan wier eerlijkheid en goede trouw niet te twijfelen valt. En toch heeft de 91-jarige Agatha zich vergist, toen zij de processie ook naar den Middeldam liet trekken. Dat had zij wèl bijgewoond op Sacramentsdag *in den zomer*, maar niet op Sacramentsdag *in de vasten;* want de Mirakel-processie, uit de Kalverstraat komende, ging rechtuit den Nieuwendijk in, zonder de Middeldam of Vijgendam aan te doen. Uitdrukkelijk wordt dit vermeld in een keur van den 12den Maart 1532 1).

Als wij dus deze onjuistheid uit het verhaal van Agatha verwijderen, houden wij de ware Heerstraat

1) „Item als twaerde heijlige Sacrament mitten processie op den ghanckt es, dat men dan zal voortgaen sonder op de Middeldamme off in eenighen van de prochiekercken om te ghaen". *Keurboek* D, 12 Maart 1532, fol. 177. Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 38, blz. 97. In margine is er bijgevoegd: „*iste articulus non legitur in aestate*".

over, den weg, dien ik als knaap heb bewandeld en dien de traditie ons heeft bewaard, niettegenstaande het gevaar voor afwijking, waartoe zoowel het getuigenis van Agatha als de gedrukte memorie van 1737 aanleiding gaven. Even sterk spreekt hier de kracht der overlevering als bij een ander gebruik, dat nog tot heden bij enkele katholieke familiën in eere wordt gehouden: de gewoonte namelijk om voor stervenden en vooral voor moeders, die in blijde verwachting verkeeren, vijf kaarsen in de H. Stede te offeren. Waarom juist vijf? Het is mij na langdurige nasporing niet gelukt de reden daarvan te vinden. Wèl ligt het voor de hand, dat van het Mirakelgilde, hetwelk een vrouwengilde was, de toekomstige moeders door het gebruikelijk eerbetoon, het ontsteken eener kaars, Gods zegen vroegen in de H. Stede; het officie, hetwelk de priesters gedurende het octaaf baden, spreekt er van; maar waarom juist het getal vijf in de traditie werd bewaard — daarvoor heb ik geen grond kunnen ontdekken.

De kerkelijke plechtigheden van het hooggetij vingen aan met de eerste vesper op den vooravond van het feest. De vijf zij-altaren der H. Stede pronkten in vollen tooi. Rondom het hoogaltaar hingen de tallooze ex-voto's, als zoovele getuigen van de wondermacht der H. Hostie en van de dankbaarheid der genezen pelgrims. Men zag er zilveren handen, voeten en oogen; schepen, die in nood verkeerden, en brandende huizen in zilveren platen gedreven of gegraveerd 1). De

1) Die ex-voto's werden in Januari 1578 versmolten, om er noodmunten van te slaan; want de noodlottige Hervorming had deze vroeger zoo welvarende stad tot de uiterste ellende gebracht. Onder de

vrije vakken der hooge muren waren deels met kostbare geborduurde tapijten behangen, deels bedekt met beschilderde doeken, voorstellende de geschiedenis van het Mirakel, in kunstrijke tafereelen geschetst 1). Een zee van licht goot zich uit in het breede middenschip over de dichte rijen der geloovigen, over het priesterkoor en langs de hooge welfvelden. Het tabernakel op het hoofdaltaar, kostbaarder dan eenig ander in de stad, omdat er de H Mirakel-Hostie rustte, straalde van ongekenden luister in den blanken, teederen glans van honderden wasvlammen. De aanzienlijke vrouwen en jonkvrouwen van het Mirakelgilde hadden dat tabernakel met hare kostbare kleinoodiën, met zilver, goud en edelsteenen dermate verrijkt 2), dat het in de jaren des oproers het voornaamste aantrekkingspunt der beeldstormers was. In 1566 werd het met zeldzamen moed door de edele vrouwen tegen de aanranding der plunderaars beschermd. Zij stonden geschaard rondom het tabernakel en drongen met onweerstaanbare kracht de heiligschenners naar buiten.

Een waar zielsgenot smaakten zij, als niet alleen die heilige woontent des Heeren, maar het gansche hooge

---

schulden, die de stad na 26 Mei 1578 nog te betalen had, komt o. a. voor: „De regenten van de Heijliger Stede compt van silver IIcLXXX gl. X St. IX pen." Vgl. *Beggijnh.-Archief* G, Art. 43, blz. 1.

1) In de consistorie-kamer der Nieuwe-Zijds-Kapel bewaart men nog acht beschilderde doeken, in de 16e eeuw vervaardigd, maar eerst in deze eeuw onder den bodem eener wandkast door een kerkeknecht in de N. Z. Kapel ontdekt. Zij bevatten voorstellingen van het Mirakel, door een meesterhand geteekend en gepenseeld.

2) Een „magnific Sacraments Huijs". Vgl. Walich Siewertsz, fol. 32. Dat „Schoone Tabernakel". Vgl. *Stads-Archief*: *Dagverhaal van de troebelen* 1566—1572; *Beggijnh.-Archief* G. Art 34, blz. 7.

koor der H Stede, door hare zorgen en offers in pronkgewaad gestoken, aller oogen verlustigde, en de pelgrims, die, wegens den ontzettenden aandrang des volks, aan de deuren moesten worstelen om een plaatsje binnen de gewijde muren te bemachtigen, zich gelukkig rekenden van het verheffend schouwspel getuigen te zijn. Een heilige siddering ging door den dichten volksdrom, als onder begeleiding van het orgel de beide voltallige zangkoren van de Oude en Nieuwe Kerk het *O Sacrum Convivium* met den blijden lofzang van het Allerheiligste aanhieven en hun machtig geluid door vensters en welven drong 1).

Vroeger bestonden er eenige bezwaren voor de samenstemming der beide koren, daar de zangwijzen der parochiën niet met elkander overeenstemden; maar sedert 1556 waren de boeken der parochiale kerken „conform" gemaakt 2). Na het sermoen, waarmede de plechtigheid op den vooravond sloot, begaven poorters en vreemdelingen zich naar hunne nachtverblijven.

(*Slot volgt.*) B. H. KLÖNNE.

---

1) Het orgel der H. Stede staat thans in de R. K. kerk te Jutphaas. De kunstlievende pastoor van Heukelum heeft het, jaren geleden, voor weinig geld aangekocht, maar later met vele kosten in den oorspronkelijken staat hersteld. 't Is nu een pronkjuweel, eenig in ons vaderland.

2) „Mr. Claes Jansz, organist in de Nijeuwe Kerck, ende Mr. Lieven de Waert, Zanghmeester in de Oude Kerck, hemluijden toegevonden voer hoerluijden vacatien, vuyt zaicke dat zij die zanckboeken van beijde kercken conform gemaickt hebben. In 't welck doende zij van halfvasten aff tot nu gevaceerd hebben. Ende zes stuvers bij hemluyden van oncosten gehadt, aen reparatie van de taefel, daerop zij gebesoingeert hebben". *Thesauriers-rekening*, Anno 1556. — Vgl. Scheltema, *Aemstels oudheid*, IV, 240.

VERSCHEIDENHEDEN.

DE GRUWELEN DER BASTILLE ONTSLUIERD.

Het is een opmerkelijk, maar wellicht te weinig opgemerkt verschijnsel geweest, dat het eeuwfeest der Fransche Revolutie in het jaar 1889, met zoo groote luidruchtigheid aangekondigd, in plaats van tot eene verheerlijking dezer Revolutie te leiden, juist de gelegenheid heeft geboden tot de meest verpletterende en beschamendste refutatie er van. Al wat er edelmoedig en ideaal mag geweest zijn in den aanvang, wordt niet ontkend, maar deze dageraad heeft geen dag gemaakt, en men is overeengekomen te spreken van „*l'avortement*" der Revolutie.

De vraag is gesteld, of het mogelijk zou geweest zijn, aan de Revolutie te ontkomen. Het stellen dezer vraag schijnt overbodig, maar heeft toch aanleiding gegeven tot grondig onderzoek, en men is eerst in den laatsten tijd, ten gevolge daarvan, tot eene juiste voorstelling gekomen van het Frankrijk van vóór de Revolutie. Teerde men tot nog toe op de verschrikkelijke verhalen van Michelet, thans is men met Sainte-Beuve tot de ontdekking gekomen „*qu'il n'y a pas eu de plus belles années que les quinze premières années du règne de Louis XVI*"; met Babeau, dat de maatschappelijke klassen, niettegenstaande hunne hiërarchie, minder verdeeld waren dan tegenwoordig, en dat „*la France ressemblait à un fruit dont le coeur est resté sain tandis que l'enveloppe est rongée par un mal extérieur*". Mannen van hoog gezag geven een zeer bevredigend antwoord op de bovengestelde vraag en verzekeren ons, op grond van hunne onderzoekende studiën, gelijk Molinari, „dat de hervormingen, die men aan de Revolutie

toeschrijft, indien zij niet uitgebroken ware geweest, in hetgeen zij heilzaams en nuttigs inhielden, op vreedzame wijze en op vasten grond zouden tot stand gekomen zijn". Het zoogenaamd „*ancien régime*" is, bij alle erkenning der misbruiken en afwijkingen daaraan verkleefd, in zijn groot geheel beschouwd geworden als een tijd waarin meer ware vrijheid, gelijkheid en broederschap heerschte dan in de tijden na de Revolutie.

Deze voortgezette studiën brengen inderdaad veel belangrijks aan het licht. Niet zoozeer het belangrijkste als wel het nieuwste bieden ons de onderzoekingen aan omtrent de geheimen der Bastille. Wat heeft men van deze staatsgevangenis al schrikbeelden opgehangen! Thans zijn zij in dien zin ontsluierd, dat er van al de schrikkelijkheden niets overblijft dan eene gevangenis, waarvan de heer Frantz Funck-Brentano aan het slot zijner merkwaardige mededeelingen met het volste recht kan zeggen: „*Nous doutons qu'il y ait un peuple au monde qui puisse se vanter d'avoir eu une prison, puisque prison il y a, d'un caractère aussi distingué et aussi élégant*".

De voorname of eenige bronnen, waaruit de geschiedenis der Bastille gefabriceerd werd, zijn deze drie boeken: *L'Inquisition française ou Histoire de la Bastille*, door Constantin de Renneville; de *Mémoires de Henri Masers de Latude*, en de *Mémoires sur la Bastille* van Linguet.

De eerste schrijver was een man, die Frankrijk, zijn vaderland, om geld verraden had, daarvoor ter dood veroordeeld had moeten worden, maar door bescherming van een Fransch minister in de Bastille werd opgesloten. Na den vrede van Utrecht in 1713 in vrijheid gesteld, begaf hij zich naar Engeland, waar hij vijf dikke boekdeelen schreef vol van laster, leugen en beleedigingen Daarin stelde hij niet alleen het leven in de staatsgevangenis maar ook het Fransche hof en geheel Frankrijk in het hatelijkste daglicht. Van hem is, in 't voorbijgaan gezegd, ook afkomstig het fabeltje van de gedresseerde spin, en van het jongmensch, dat schier zijn

leven lang in de Bastille werd gesloten wegens het maken van twee Latijnsche verzen tegen de Jesuieten. Wat de spin betreft, eerst had Renneville dit kunststuk op naam gezet van een zekeren Lauzun; maar bij het verschijnen van het boek teekende de familie protest aan; daarna werd Lauzun vervangen door Pellisson.

De tweede schrijver was een krankzinnige. Dit valt niet meer te betwijfelen.

Linguet was een journalist van het laagste plankje, maar een man van geest en uiterst handig, volleerd in de kunst van licht en schaduw zoodanig over de feiten te verspreiden, dat met de waarheid zelve te vermelden een aan de waarheid tegenovergestelden indruk wordt teweeggebracht.

Gelukkig dat de Bastille niet geheel verwoest is; het voornaamste, de *Archives*, zijn behouden gebleven Ook zijn nog geloofwaardiger getuigenissen dan de zooeven genoemde te vinden in de geschriften van voorname staatsgevangenen, zooals Laporte, Bassompierre, Gourville, Bussy-Rabutin, de duc de Richelieu, de abbé Roquette, de abbé Morellet, Marmontel, Dumouriez en anderen.

De Bastille was een deftige staatsgevangenis, gereserveerd voor de hoogste en hoogere klassen. Op het register worden de namen aangetroffen van legerhoofden, kardinalen, bloedverwanten des konings, uitstekende schrijvers. Wanneer men er gevangenen van lageren stand bracht, was dit voor dezen een gunst. Het mindere volk ging naar Bicêtre. Alleen in het tijdvak van Lodewijk XIV heeft de Bastille als staatsgevangenis een belangrijke rol gespeeld.

Het bestuur en het toezicht was wel zoodanig ingericht, dat een vergeten van den een of anderen in onderaardsche holen ons onmogelijk voorkomt. De gouverneurs werden uit den minderen adel gekozen. De bezetting bestond uit een honderdtal invaliden, genomen uit de onderofficieren van het leger. Dumouriez, die in 1773 in de Bastille was, zegt van hen: „*C'étaient des soldats ayant de l'élévation et de l'honneur*".

De zoogenaamde *lettres de cachet* moesten geteekend zijn

door den koning, gecontrasigneerd door den minister, en om in werking gesteld te worden, nog door de handen gaan van den *lieutenant général de police*, een eervolle betrekking. De inhechtenisneming geschiedde in den regel in stilte en op de meest beleefde wijze; somwijlen, om meer indruk te maken, met groote beweging van rijtuigen en gewapende macht. Fontaine verhaalt, dat de meeste Jansenisten op de laatste wijze naar de Bastille gevoerd werden.

De hoogere standen en de officieren van het leger begaven zich alleen naar deze plaats of in gezelschap van bloedverwanten en vrienden. De koning had hun geschreven: „*Mon intention est, que vous vous rendiez dans mon château de la Bastille*", en niemand dacht er aan om deze uitnoodiging te ontwijken.

Aan de poort gekomen, werden zij door de beambten beleefd ontvangen en naar de vertrekken geleid van den gouverneur, die de *lettre de cachet* onderteekende en, onder Lodewijk XIV, meestentijds zijn nieuwen gast en zijne vrienden of geleiders aan het ontbijt of den maaltijd hield, totdat onderwijl het nieuwe logies in gereedheid was gebracht.

Het slechtste logies waren de onderaardsche cachotten; maar tijdens Lodewijk XIV werden daar alleen de lage misdadigers en de ter dood veroordeelden, alsook de oproerige gevangenen of de ongehoorzame bedienden der Bastille opgesloten. Bij het uitbreken der Revolutie waren zij reeds buiten gebruik gesteld, en geen enkele der sleutelbewaarders, die op 18 Juli 1789 ondervraagd werden, kon zich herinneren er ooit iemand in gezien te hebben De twee gevangenen, Tavernier en Béchade, die na de bestorming daar gevonden werden, waren er op het oogenblik der fusillades door de officieren van het kasteel verborgen uit vrees, dat hun een ongeluk zou treffen.

De meest bewoonde vertrekken waren zeer goed bewoonbaar. Overigens had men volkomen vrijheid ze, naar verkiezing, te meubelen. Mme de Stael verhaalt, dat zij haar vertrek geheel met tapijtwerk liet behangen. Onder Lodewijk XVI waren ze allen zeer goed voorzien.

De zaak van ieder gevangene werd in den regel zeer spoedig onderzocht. Alles geschiedde in den vorm en met de meeste voorkomendheid. Werd de aangehoudene onschuldig bevonden, dan volgde terstond de invrijheidstelling. In de laatste vijftien jaren van het *ancien régime* werden er van de 279 personen op die wijze 38 in vrijheid gesteld.

Wat de pijnbank betreft, deze werd niet anders aangewend dan gelijk in alle landen van Europa in dien tijd en alleen op de ter dood veroordeelden toegepast; zij was reeds in de eerste helft der achttiende eeuw verdwenen. De onderaardsche holen, waarin levenslang gevangenen werden opgesloten, de zoogenaamde *oubliettes*, hebben hoogstwaarschijnlijk daar nooit bestaan; zeker waren zij er niet in den tijd, waarvan wij spreken.

Bij het slechten der Bastille vond men, naar men meende, ijslijke marteltuigen. Dusaulx beschreef ze in de nationale vergadering, en later spreekt de *Moniteur* nog van een „*corcelet de fer inventé pour retenir un homme par toutes les articulations et le fixer dans une immobilité éternelle*". Men ontdekte nog een ander werktuig, „*non moins destructive*", des te verschrikkelijker, omdat niemand den naam of het rechte gebruik er van kon aangeven. En, wat bij deze akeligheden volkomen paste, men vond, al gravend, in den grond verscheiden menschenbeenderen, en ieder gruwde van de geheime executies, die daar in die onderaardsche kerkerkrotten zouden hebben plaats gehad. Het Instituut benoemde een commissie om de beenderen te onderzoeken, de abbé Fauchet hield een welsprekende redevoering, en Mirabeau liet de verschrikkelijke woorden hooren: „*Les ministres ont manqué de prévoyance, ils ont oublié de manger les os!*"

Wat was de werkelijkheid? Het eerste was een middeleeuwsche wapenrusting uit het oude wapenmagazijn van het kasteel; het tweede een geheime drukpers, in beslag genomen bij een zekeren François Lenormand in 1786; de beenderen waren afkomstig van degenen, die in de Bastille gestorven waren en niet op gewijde aarde begraven hadden mogen worden.

Het verblijf in het kasteel des konings was, naar hetgeen wij daarvan vernemen, behalve natuurlijk dat men zijne vrijheid miste — altijd een groote ramp op zich zelf — lang niet zoo onaangenaam als men wel zou denken. Men had vrijheid om elkander te bezoeken en om bezoeken te ontvangen. Bussy-Rabutin ontving voortdurend zijne vrouw, zijne vrienden; hij gaf in zijn kamer diners aan personen van het hof; hij correspondeert vrij met zijne bloedverwanten en vrienden. Verscheidene gevangenen hadden zelfs de vrijheid om in de stad te gaan wandelen, op voorwaarde van 's avonds terug te keeren. Anderen bleven zelfs wel daarbuiten overnachten. De hoogere beambten van het kasteel kwamen bezoeken maken op de kamers; gaven dikwijls wijze raadgevingen omtrent de middelen tot een spoedige invrijheidstelling Men ging bij den gouverneur op diner Van hooger hand werd gezorgd, dat het verblijf in het kasteel zoo weinig mogelijk stoornis bracht in het fortuin en in de zaken der gevangenen. Onder Lodewijk XIV zien wij een zekeren heer Cock voor zaken naar Holland gaan, nadat hij een belofte onderteekend had van binnen drie weken terug te komen. Er werd zelfs gezorgd, dat de zaken der gedetineerden goed behartigd werden. Een inderdaad vaderlijke zorg spreekt uit een bevelschrift van 8 October 1732: „*Je prie M. de Longpray, lieutenant de roi à la Bastille, d'accorder ce qui est demandé par ce placet, en observant toutesfois qu'on ne fasse point signer à la nommée Limelin, qui est détenue de l'ordre du Roy, aucuns actes ou papiers contre ses intérêts*".

Voor bezigheid en vermakelijkheden werd de noodige zorg gedragen. Er werd zakgeld geschonken aan de minvermogenden; aan anderen werd tabak verstrekt, die men daar ook kon koopen, naar verkiezing. Er was een boekerij, en men kon zelf zich boeken aanschaffen zooveel men verkoos. Opmerkelijk is, dat de lichte litteratuur het best vertegenwoordigd was en dat de *lieutenant de police* eenmaal, bij het verzenden van boeken om in te binden, een gedicht over „*la grandeur de Dieu*" van de lijst schrapte als „*trop mé-*

lancolique pour les prisonniers". Overigens kon men zelfs voor 's konings kosten boeken bestellen, die men voor zijne studie noodig had. Onder Lodewijk XVI werden ook de dagbladen toegelaten.

Verscheiden hielden katten, vogels of honden om te dresseeren. Anderen vermaakten zich met vioolspel en klavecimbel of zongen stukken van opera's. Men speelde kaart, schaak, tric-trac. Twaalf Bretonsche edellieden ontvingen, op hun verzoek, een billard, dat in de kamer van den majoor werd geplaatst en waar zij geregeld hun partij speelden. Een eigenaardige bezigheid was die van den heer Villeroi. Hij had zeer schoone kleederen; die tornde hij voortdurend los om ze dan met veel handigheid weer op nieuw in elkaar te naaien.

Op zijn kosten liet de koning de gevangenen kleeden, die onvermogend waren; en wel op vorstelijke wijze, ieder naar zijn eigen smaak en verlangen. Dit gaf wel eens aanleiding tot moeilijkheden. Een zekere dame, Sauvé genaamd, verlangde b.v. een wit zijden kleed met groene bloemen doorweven. De vrouw van den commissaris, de Rochebrune, liep alle winkels van Parijs af en schreef eindelijk aan den majoor der Bastille een wanhopigen brief Zij kon bij geen enkele modemaakster de verlangde stof verkrijgen; wat zij ontdekt heeft, dat er het meest aan nabij komt, is een witte zij met groene streepen, en indien Madame daarmede zich zou willen tevreden stellen, zou de modiste terstond komen om de maat te nemen.

De keuken der Bastille was uitstekend en de wijnen waren uitmuntend. De beschrijvingen daarvan, zelfs van een Renneville, zijn inderdaad voor een lekkerbek om te watertanden. In zijn kwaadaardigheid voegt de man er echter bij, dat het was om hem te vergeven. Daarvan zijn evenwel geen voorbeelden bekend; wel lezen wij, dat voor zekeren mijnheer werd toegestaan zijn kleederen te doen verwijden. Geestig is de beschrijving, die Marmontel later gaf van zijn eerste middagmaal in de Bastille. Terwijl hij in een hoekje van den haard op een helderen winterdag, die zijn kamer aan-

genaam verlicht, zit te lezen over den strijd van Caesar en Pompejus, waarbij hij zijn eigen twist met den graaf d'Aumont vergeet, en Bury zijn kamerbediende — want men mocht zijn eigen bedienden medenemen — zich, even wijsgeerig, vermeidt met de bedden toe te bereiden, gaan de deuren open en twee mannen brengen zwijgend een middagmaal binnen, dat Marmontel voor het zijne beschouwt. Het werd net en eenvoudig opgediend in gewoon aardewerk, een helder tafellaken, lepels en vorken van gewoon metaal, een flesch wijn. De bedienden gaan zwijgend heen; Bury noodigt zijn heer ter tafel en dient hem de soep voor. Het was Vrijdag. Maar Marmontel liet zich de witteboonensoep, met de heerlijkste boter toebereid, goed smaken; evenzoo de eerste schotel van dezelfde boonen; de tweede vischschotel was nog smakelijker: „*La petite pointe d'ail qui l'assaisonnait avait une finesse de saveur et d'odeur qui aurait flatté le goût du plus friand Gascon*". De wijn was niet bijzonder maar wel. Geen nagerecht. Nu men moest dan ook iets missen. Overigens vond hij, dat men *en prison* zeer wel dineerde. Maar nu geef ik Marmontel zelf het woord:

„Comme je me levais de table, et que Bury allait s'y mettre (car il y avait encore à diner pour lui dans ce qui restait), voilà mes deux geôliers qui rentrent avec des pyramides de nouveaux plats dans les mains. A l'appareil de ce service en beau linge, en belle faience, cuiller et fourchette d'argent, nous reconnûmes notre méprise, mais nous ne fîmes semblant de rien, et lorsque nos geôliers ayant déposé tout cela se furent retirés, ‚Monsieur, me dit Bury, vous venez de manger mon dîner, vous trouverez bon qu'à mon tour je mange le vôtre". — „Cela est juste", lui répondis-je, et les murs de ma chambre furent, je crois, bien étonnés d'entendre rire. Ce dîner était gras, en voici le détail: un excellent potage, une tranche de boeuf succulent, une cuisse de chapon bouilli ruisselant de graisse et fondant, un petit plat d'artichauts frits en marinade, un d'épinards, une très belle poire de crassane, du raisin frais, une bouteille de vin vieux de Bourgogne et du meilleur café de moka; ce fût le dîner de Bury à l'exception du café et du fruit qu'il voulut bien me réserver".

Linguet zelf, die het lot der gedetineerden overigens in de somberste kleuren voorstelt, moet getuigen, dat het voedsel overvloedig was. Iederen morgen liet de kok hem een *menu* aanbieden, waarop hij de schotels naar zijn smaak aanteekende.

Deze feiten zijn geen uitzonderingen; want allen hadden het zeer goed. Daarenboven ontvingen zij nog allerlei lekkernijen en versnaperingen van buiten. Iederen morgen werden er mandenvol levensmiddelen binnengevoerd. Had men iets bijzonders, dan noodigde men elkander te gast, en zelfs de gouverneur sloeg zulk eene beleefde uitnoodiging niet altoos van de hand en vergat ook niet te reciproceeren.

Er waren er die op hunne maaltijden uitspaarden. Zij ontvingen dan geld voor de opgeofferde schotels. Wij lezen o. a. van een zekeren Hollandschen graaf, sieur de Morlot, die in zijn dertienjarige gevangenschap een flinke som op die wijze voor zich had uitgespaard. In het register wordt vermeld, dat hij slechts noode het kasteel verliet; hij deed alle moeite om, door de voorspraak van den heer de Pomponne, nog eenigen tijd te mogen vertoeven, „*mais les démarches qu'il fit faire n'aboutirent pas, et il fut, à son grand regret, mis en liberté*".

Dit *château* koste den koning inderdaad veel geld. Het hoogste cijfer, dat wij vinden, is dat van den kardinaal de Rohan, voor wiens onderhoud dagelijks honderdtwintig francs waren uitgetrokken. Het laagste, voor een gewoon burger, bedroeg vijf pond per dag.

De uitstekendste zorgen waren aan de zieken gewijd. Zij hadden de beste geneesheeren, den geneesheer des konings, en welke specialiteiten zij ook verlangen mochten, te hunner beschikking. De apotheek der Bastille was een der beste en men ontzag geen kosten. Men moet hierbij in aanmerking nemen, dat de Bastille in zekeren zin ook hospitaal was, gelijk in die dagen de hospitalen soms ook voor gevangenis dienden. Sommigen werden om gezondheidsredenen in vrijheid gesteld. Er waren aan de Bastille twee aalmoezeniers ver-

bonden, welke meestal Jesuïeten waren; doch men mocht ook andere geestelijken, naar verkiezing, laten ontbieden. Meestal werden de bloedverwanten en vrienden bij ziek- en sterfbed toegelaten. Toch gebeurde het ook, dat er in stilte stierven; het waren diegenen, wier gevangenneming om een of andere reden geheim moest blijven. Dit was o. a. het geval met den man met het ijzeren masker, over wien de geleerden het niet eens kunnen worden. De heer Funck-Brentano is geneigd aan te nemen, dat het een zekere Mathioli geweest is, secretaris van den hertog van Mantua, die Lodewijk XIV in 1679 verraden had bij gelegenheid eener geheime onderhandeling. De koning had er belang bij, dat de aanhouding van Mathioli geheim bleef, daar hij hem op de Italiaansche grenzen in den val had laten loopen. Wat er van zij, als zeker wordt aangenomen, dat het geen personaadje van buitengewoon belang geweest is. Overigens waren deze gevallen, waarin niets van den dood vermeld werd, zeldzaam, gelijk uit de registers blijkt. En als het enkele malen geschiedde, waren er hoogst gewichtige redenen.

Het verlaten der gevangenis door degenen, die hun tijd hadden uitgediend, ging met evenveel formaliteiten en beleefdheden gepaard als het inkomen. Velen, verhaalt Renneville, waren met hun vertrek lang niet tevreden. Ook zijn er verscheidene getuigenissen, waaruit blijkt, hoe het leven in de Bastille voor velen zóó aangenaam was, dat zij niet naar de vrijheid verlangden. Mme de Stael spreekt van de jaren daar doorgebracht als van de aangenaamste haars levens, en verklaart: „*Au fond de mon coeur, j'étais fort éloignée de désirer ma liberté*".

Het kan evenwel niet anders of er moet ook veel verdriet geleden zijn, en binnen de muren dezer Bastille zullen, zonder twijfel, veel tranen zijn gestort. Dit wordt niet geregistreerd, en slechts betrekkelijk weinigen hebben *Mémoires* geschreven. Het gebeurde, dat de regeering, de onrechtvaardigheid eener gevangenzetting erkennend, den gevangene bij zijn invrijheidstelling eene aanmerkelijke vergoeding aanbood voor de geleden

schade. Maar in den regel werd iedere zaak met zóóveel nauwgezetheid onderzocht, dat slechts bij uitzondering, en niet voor langen duur, zulk eene onrechtmatige vrijheidsherooving kon plaats hebben. Toch is in de registers een enkel bewijs gevonden, dat een persoon „*par complaisance pour un grand seigneur*" in de Bastille geplaatst werd. Dit kan wel meer maar toch zelden geschied zijn.

Daar staat tegenover, dat menigeen door zijne plaatsing in het kasteel des konings eene verzachting voor zwaarder verdiende straf mocht vinden. De tot de galeien of de ter dood veroordeelden vonden in deze staatsgevangenis eene commutatie van hun straf.

Renneville was aan de Bastille zijn leven verschuldigd. Latude zegt: „*On a vu plusieurs fois tirer des personnes d'entre les mains du Parlement pour les mettre à la Bastille; mais c'étaient des têtes criminelles à qui la bonté de nos rois voulait faire grâce, empêcher de ternir leurs familles*".

Wij behooren ons ook wel te wachten, eene overdreven voorstelling te maken omtrent het getal der gevangenen. Onder de regeering van Lodewijk XVI telt de Bastille slechts 240 gedetineerden, dus gemiddeld 16 per jaar. Onder Lodewijk XIV, toen de regeering het meest over *lettres de cachet* kon beschikken, kwamen er toch niet meer dan gemiddeld 25 personen in het jaar. Denken wij hierbij, dat de gevangenschap vaak van korten duur was. Dumouriez zegt, dat hij tijdens zijne detentie nooit meer dan 18 lotgenooten telde en meerdere malen slechts zes.

Onder de voornaamste oorzaken, waaruit de schrikbeelden omtrent deze staatsgevangenis van het *ancien régime* voortkwamen, mag zeker wel gerekend worden de geheimzinnigheid, waarmede men meende deze plaats te moeten omhullen. Over dit punt zijn nog nadere onderzoekingen onder handen.

F. J. Poelhekke.

BOEKBEOORDEELING.

LYCOPHRON.

Lycophron Dramatisch dichtstuk door Eugène de Malmédy Amsterdam, C. L. van Langenhuysen.

Al" eindigt het „dramatisch dichtstuk", dat bovenstaanden titel draagt, onbloedig, en al heeft het, in plaats van de gewone vijf, slechts drie bedrijven, toch zou men het een treurspel mogen noemen. Het is echter een treurspel van eigenaardige soort, die door het publiek niet als „vol" wordt aangezien, en daarom slechts bij zeldzame uitzondering kennis maakt met drukinkt. Lycophron behoort tot de zoogenaamde kostschoolstukken, wier gemeen lot is, bij een prijsuitdeeling of een andere feestelijke gelegenheid door de kweekelingen van een opvoedingsgesticht binnenshuis vertoond te worden voor een parterre van ouders, voogden en vrienden, en dan den doofpot in te gaan. Gebeurt het wel eens, dat in het brein van een onversaagd uitgever de gedachte oprijst, om zoodanig stuk , waarin hooger verdiensten werden ontdekt dan in den regel aan proeven van dezen trant worden toegeschreven, op de letterkundige markt aan te bieden, de schroom voor het algemeen veroordeel bedaart zulk een ondernemingslust al spoedig.

Geheel zonder grond is dit vooroordeel niet. Het wortelt in een op zich zelven zeer verklaarbaren afkeer van dilettantisme in de kunst. Hoe ver zich die uitstrekt, zoowel ten opzichte van componisten als van virtuozen, wordt ieder gewaar, die letten wil op de omwegen, welke liefhebbers in de toonkunst of in de tooneelspelkunst moeten inslaan om aan toehoorders of aan toeschouwers te komen. Uit de verslagen der dagbladen van hetgeen door hen te hooren en te zien is gegeven blijkt onveranderlijk, dat er nooit een publiek verschijnt om het beloofde aesthetisch genot alleen. Geen liefhebbersconcert, geen liefhebberijtooneelgezelschap kan een zaal bezet krijgen zonder de plaatsgeld en geheel of gedeeltelijk

te bestemmen voor een liefdadig doel, of zonder aan de muziek of het stuk een bal als toegift te verbinden.

Mogelijk hebben de bezoekers in menig geval toch ongelijk met te meenen, dat zij bekocht zouden wezen als zij voor den matigen toegangsprijs alleen in ruil ontvingen wat het talent der heeren en dames dilettanten vermag te leveren. Wie dit echter niet zelf gaat onderzoeken, maar zich met bespiegelingen vergenoegt, zal in deze wel altoos één lijn trekken met het gevoelen van het publiek. Immers hoe te veronderstellen, dat in moeilijke kunstvakken, die hun beoefenaars van beroep verplichten tot jarenlange voorbereiding, steege oefening en dagelijksche inspanning, iets voortreffelijks zou voortkomen uit een kring van personen, die, hoe hun aanleg ook moge zijn, den tijd en de gelegenheid tot vruchtbare studie derven.

Evenwel, zulk een ongunstige meening zal dikwijls onjuist worden bevonden bij de dramatische voordrachten, op feestavonden, in sommige opvoedingsgestichten. Door kunstminnende toeschouwers, van de vereischten en voorwaarden der tooneelkunst geheel op de hoogte, heb ik daarvan meer dan eens met ingenomenheid, met geestdrift zelfs, hooren gewagen. En dit behoeft niemand te verwonderen. Eerstens behandelen de jonge lieden, die op zulke avonden voor het voetlicht treden, de uiterlijke welsprekendheid als een leervak, en zijn zij dus te dezer gelegenheid in hun element. Talrijke repetitien gaan die vertooning vooraf, onder de leiding van deskundigen, zoodat de spelers niet — gelijk dilettant-acteurs veelal — aan eigen opvatting of luim zijn overgelaten. Eindelijk wagen zij zich nooit als deze aan zware stukken, verre boven de artistieke kracht van ontkiemende talenten.

Maar stukken, welke daarvan niet te veel vergen, vindt men slechts weinigen, en in die weinigen komen meestal toestanden voor, waarin leerlingen zich niet zouden kunnen verplaatsen zonder botsing met alle paedagogische begrippen. Hierom, en tevens om de noodzakelijkheid van de verwijdering der vrouwenrollen, behoeven zij een omwerking, die, al wordt zij door de smaakvolste en handigste pen ondernomen, uitloopt op verknoeiing. Wie in staat is om, zonder al te ergerlijk gevolg, zich aan zulk naargeestig werk te zetten, zal in den regel de lust wel voelen opkomen om een oorspronkelijk tooneelspel voort te brengen. Uit dien lust is dat dicht beplante perk van dramatische viooltjes ontsproten, wier liefelijkheden in de nooit gestoorde stilte der vergetelheid

bloeien. En moge al een enkel dier zedige letterbloempjes, zooals nu *Lycophron*, overgeplant worden naar het woelige marktplein, dan kan het daar aanvankelijk geen meerdere belangstelling verwachten dan gemeenlijk wordt bewezen aan geschriften voor de leergrage jeugd.

Toch hebben vermaarde schrijvers de beoefening van dit genre niet beneden zich geacht. Madame Campan, Kotzebue en den kanunnik Schmidt op hun plaats latende, herinner ik slechts aan een drama van hooge letterkundige waarde, namelijk Kardinaal Wiseman's *Hidden Gem.* Zelfs behoort tot dezelfde soort een wereldberoemd treurspel, dat algemeen als een meesterstuk geldt. Ik bedoel de *Athalie* van Racine. Al heeft dit later zijn weg gevonden naar het openbaar tooneel, en al hebben de grootste treurspeelsters uit onze en de vorige eeuw haar hoogste triomfen gevierd in de titelrol, het was toch in het begin niets meer dan een kostschoolstuk. Even als zijn *Esther* schreef de dichter het op verzoek van 's konings gemalin, voor het adellijke damespensionnaat van St. Cyr, om door de kweekelingen in streng besloten kring te worden gespeeld. Daarbij ontsloeg hij zich echter van een geduchte moeilijkheid, die voor andere beoefenaars van dit genre in haar vollen omvang blijft. Immers noch in het eene noch in het andere van zijn bijbelsche tragœdies heeft hij zich aan den ijzeren regel der kostschoolstukken gehouden, dat daarin slechts personen van hetzelfde geslacht mogen optreden. Zoowel mannen- als vrouwenrollen worden in de *Athalie* en de *Esther* aangetroffen. In het oog van St. Cyr's bestuurderessen en zelfs van Madame de Maintenon, haar stemmige schutsvrouwe, was dit geen onoverkomelijk bezwaar, omdat de dracht der joodsche en perzische grooten toeliet de juffertjes, die deze stukken vertoonden, in lange tabbaarden te kleeden. Deze inschikkelijkheid verloste Racine van de klip der eentoonigheid, die de schrijvers van tooneelspelen voor één sexe niet licht ontzeilen.

Wiseman veroorloofde zich de vrijheid van Racine niet. In zijn hierboven genoemd drama vindt men alleen mannenrollen. Wat het hierdoor aan afwisseling en kleurigheid moest ontberen wist hij echter, tot zekere hoogte, te vergoeden, door — in den trant van zijn grooten en ook door hem hoog bewonderden landgenoot Shakespeare — het komische element aan het tragische te paren, en zijn personen, uit verschillende standen genomen, naar hun aard

en omstandigheden, nu in de gewone volkstaal, dan in dichterlijke verheffing te doen spreken. Het eerste — men herinnere zich de keurige tooneelen met de oproerige slaven — zoowel als het tweede is hem uitstekend gelukt.

Daardoor is echter de *Hidden Gem* evenzeer een afwijking van het genre als de *Athalie*, zij het ook op andere wijze. Zulke romantische inkleeding der dramatische stof is voor kostschooltragœdies contrabande. Doorgaans, zoo niet altijd, zijn zij klassiek van vorm. Klassiek, wel te verstaan, in den zin, dien de Fransche treurspeldichters van de zeventiende en achttiende eeuw aan dat woord hechtten. Ook de schrijver van *Lycophron* heeft hen als model genomen. Het is merkbaar in den aanleg en den gang van de handeling en in het gebruik van sommige welbekende ingrediënten, zooals de confidenten, de droom, de orakelspreuk en anderen. Wel moet de overtuiging stevig geweest zijn, dat die allen onmisbaar waren! De droom toch — die hier niet, naar gewoonte, in het tweede, maar reeds in het eerste bedrijf aan het woord komt — blijkt later geen droom te zijn; zeer gevoeglijk zou hij, van den aanvang af, gegeven kunnen worden voor wat hij was, namelijk een geheimzinnige boodschap in den nacht. Dat *Lycophron* een stuk in alexandrijnen is, zal wel geen opzettelijke vermelding behoeven.

Deze alexandrijnen verhoogen evenwel de waarde van het stuk doorgaans niet. Werd hun roeping niet genoeg gevoeld? Zooveel is zeker, dat zij op menige plaats daar niet aan beantwoorden. Bij de oude tragikers dienden de verzen om hun historische of legendarische figuren, meestal half-goden of heroën, ook door het plechtige van hun taal van gewone personen te onderscheiden. Dat verhief hen boven de vlakheid van het alledaagsche en met hen de toestanden, hun hartstochten en hun daden. Maar dan moesten het ook verzen zijn, niet enkel wegens het maatgeluid. En zoover brengen de alexandrijnen van *Lycophron* het maar zelden. De statigheid van den treurspelgang ontbreekt in menig tooneel geheel. Nu en dan, wel verre van de karakters en de handeling te verhoogen, drukken zij hen omlaag. Het gemeenzame van het blijspel, dat in het klassieke treurspel nergens mag binnendringen, houden zij niet op genoegzamen afstand. Integendeel, hun zwakheid zet hiervoor, op menige plaats, de deur wijd open. Zelfs het platte, dat noch het treurspel noch het blijspel voegt, weren zij niet altoos af. Hun schuld is het, dat de toon der gesprekken soms

daalt tot een peil, waarboven de dichter denkelijk gebleven zou zijn, als hij, door proza te schrijven, het juiste woord had kunnen gebruiken, waarmede zijn alexandrijnen geen raad wisten.

Nochtans, wie om dit een en ander dit treurspel mocht versmaden, zou naar mijn overtuiging een grof onrecht begaan. Want het hier en daar gebrekkig omhulsel bevat een degelijke compositie, wier kunstwaarde, bij voldoende uitvoering, geen toeschouwer verborgen kan zijn gebleven, en op den aandachtigen lezer een sterken indruk maakt.

Niet het minst is dit hieraan toe te schrijven, dat Eugène de Malmédy in het bezit is van een opmerkelijk dramatisch besef. De handeling boeit, ontplooit zich geleidelijk, en de ontknooping, ofschoon niet geforceerd, blijft tot het laatste onvoorzien. Reeds in de eerste tooneelen maken de hoofdpersonen een belangstelling gaande, die wast bij den voortgang hunner lotgevallen, en hen vergezelt tot het einde. De bouw van het stuk is uitstekend. Geen epizoden zonder of met slechts los verband tot de handeling. Geen dier langdradige uitweidingen, waarvan ook de beroemdste treurspelen niet altijd vrij zijn, verslappen de spanning. Het handig in elkander gezet scenario ware zelfs zonder schade tot vijf bedrijven uit te breiden geweest, waardoor sommige figuren, met name Medon, zich in helderder licht hadden kunnen vertoonen. Doorgaans blijven de personen, in woorden en in daden, getrouw aan het hun toebedeeld karakter, dat, zooals bij Cypselus, in enkele fijne trekken, of, zooals hij Periander en Lycophron, in uitvoeriger ontboezeming, duidelijk uitkomt.

De korte inhoud van het stuk is deze:

Periander, tyran van Corinthe, door gewetenswroeging gekweld over de felle verdrukking, die zijn onderdanen tijdens zijn langdurige regeering hadden ondergaan, en over den moord, op zijn bevel, aan zijn deugdzame gemalin Melissa gepleegd, wil zijn misdaden zooveel mogelijk goed maken. Tot dit einde is hij voornemens afstand te doen van den troon ten bate van Lycophron, den jongste zijner beide zonen, ofschoon hij hem tot dusverre een slecht hart had toegedragen, en ofschoon de oudste, Cypselus, zijn lieveling is. Want Lycophron, door de edele Melissa opgevoed en steeds vervuld met de herinnering aan haar, is een voortreffelijk prins, toegerust met alle eigenschappen, die een waardig regent

behoort te bezitten. Van Cypselus daarentegen, in de school en naar het voorbeeld van zijn vader gevormd, valt te vreezen, dat hij als deze een dwingeland zal worden.

Periander raadpleegt over zijn plan met de gezanten van zijn bondgenooten Corcyra en Sparta, met de grooten van zijn rijk en met Proclus, tyran van Epidaurus, vader van Melissa. Bij velen hunner vindt het steun. Maar ook Cypselus heeft aanhangers, en buitendien zijn het eerstgeboorterecht en de usantie in zijn voordeel. Eveneens het orakel van Delphi, dat, op last van Periander ondervraagd, verkondigt, dat Cypselus de kroon van Corinthe zal dragen, en Lycophron een andere kroon wacht, waarmede, zooals uit de duiding van Periander en later uit den gang van het stuk blijkt, de kroon der kindertrouw wordt bedoeld.

Een van Cypselus' voorstanders, de veldheer Medon, wil met den bijstand van het leger beproeven Periander te wederstaan en Cypselus de heerschappij te bezorgen, maar zijn soldaten steken hem overhoop en roepen Lycophron uit.

Hiermede ziet Periander echter zijn doel nog niet bereikt. De grootste hinderpaal tegen Lycophron's verheffing blijft, en die is Lycophron zelf.

Reeds in den aanvang leerde men hem kennen als afkeerig van de grootheid en slechts bezield door één drift, die om zijn moeder te wreken. Maar al schuwde hij eer de kroon dan dat hij haar begeerde, weigeren zou hij haar evenmin, wanneer hij, langs den wettigen weg, tot regeeren werd geroepen. Dan zou hij haar aanvaarden, niet om zijn zelfs wil, maar om zijn onderdanen gelukkig te maken.

Hiervoor biedt zich nu de gelegenheid aan. Niet alleen toch, dat Periander hem tot zijn opvolger bestemt, maar ook Cypselus, die Lycophron eerst voor een arglistig mededinger heeft gehouden, werkt zijns vaders oogmerk in de hand. Geroerd door de edelmoedigheid van zijn broeder, die hem bij het oproer der soldaten beveiligde en het leven redde, wil hij, te zijnen behoeve, afstand doen van zijn recht. Lycophron wijst echter de heerschappij volhardend af, sedert hij uit Proclus' mond heeft vernomen, wie den moord van zijne moeder heeft verordend. Den troon bestijgen, van waar het bevel tot den gruwel is uitgegaan, kan hij niet. Ook kan hij Melissa op den moordenaar niet wreken, nu die zijn vader is. Vraagt haar schim een offer — hij zelf zal dat offer zijn! Daarom verlaat hij in vrijwillige ballingschap het hof en

het land. Zoo wordt de uitspraak van het orakel, die Cypselus de vorstenkroon en Lycophron de kroon der kindertrouw toewees, ten volle verwezenlijkt.

Door dit uittreksel ziet men al dadelijk, dat *Lycophron* zich van het gros der stukken in dit genre onderscheidt door een andere schifting der figuren. Gewoonlijk kent het hiervan slechts twee soorten, namelijk braven en slechten, wanneer de ergste snoodheden in de handeling vervlochten zijn, of, als de misdaden minder verschrikkelijk bleven, lieven en naren. In *Lycophron* maakt men echter kennis met samengestelde karakters, wat de natuur naderbij komt, en terzelfdertijd van dramatischer werking is. Ten minste — want samengestelde karakters vorderen vaardiger kunst — ten minste wanneer bij hem, die ze aandurft, de kracht even ver reikt als de moed. En dat dit hier het geval was, toont Periander. De dichter slaagt er in om den afschuw, waarmede deze geweldenaar den toeschouwer vervult, te paren aan een medelijden, dat in menig tooneel de sympathie nadert. In weerwil van de uiteenloopende en zelfs tegenstrijdige aandoeningen, die Periander bestormen, blijft hij, logisch en phsychologisch, een geheel. En hoe echt klassiek, hoe noodlottig tragisch is de straf, die dezen dwingeland en moordenaar aan het slot der handeling wacht, en die juist dan op hem nedervalt, als de mêewarige stemming van den toeschouwer zich in genegenheid ging omzetten. De zware boete, die hij in de felheid van zijne wroeging voor zich zelven heeft uitgedacht, de boete, die zijn geheele schuld moest delgen, wordt afgewezen. De goden zijn door het offer, hoewel het offer van al zijn macht en grootheid, hoewel het berouwvol offer van zich zelven, niet bevredigd. Door Lycophron's volhardende weigering beletten zij hem het te brengen. Het vergeefsche van het offer — dat moet zijn straf zijn.

Het was bijzonder deze rol, die mij voor den geest stond, toen ik daar straks van het dramatisch besef sprak, den dichter van *Lycophron* eigen. Haar bewerking is meestal de schoone conceptie waard, die, naar ik meen, ten volle oorspronkelijk is. Althans de dichters, wien door de lotgevallen van Virginia, Cæsar, Andromache, Arria, Epicharis, Iphigenia, Manlius, Cleopatra, Brutus en andere historische of legendarische personen uit de oudheid stof voor treurspelen aan de hand werd gedaan, lieten, voor zoover mij bekend, Periander links liggen, hoe tragisch zijn toe-

stand ook was. Misschien dat hij het bij hen verkorven heeft door wijsgeer en booswicht terzelfdertijd te zijn.

Ook de bewerking der rol van Cypselus komt mij verdienstelijk voor, en aan het gevaar, dat deze troonpretendent, wegens gelijkheid van inborst, een bleeke afbeelding van zijn vader, een specie van Periander tweede klas, worden zou, is het stuk ontkomen. En met glans! Het middel toch was schijnbaar gering. Tusschen deze twee figuren ligt een scheidslijn, die, hoe fijn ook, volstaat om aan elke haar eigen persoonlijkheid te waarborgen. Periander en Cypselus zijn snoodaards, bij wien echter de kiem van het goede nog niet geheel is verstikt. In de wijze, waarop zich dit bij hen openbaart, komt het verschil te voorschijn. Van de wroeging, die Periander op zijn rijper leeftijd plaagt, heeft de jonge Cypselus nog niets te lijden. Zonder omzien gaat hij voort op den weg der boosheid, totdat het edelmoedig gedrag van Lycophron, dien hij tot dusver voor even baat- en heerschzuchtig had gehouden als hij zelf was, hem plotseling een spiegel voorhoudt. Zijn afkeer gaat over in bewondering, hij huivert van dezen afstand tusschen hen beiden, en geeft onstuimig lucht aan de gewaarwording, die hij nu ondervindt, in den treffenden kreet:

Mijn broeder, waar' 'k als gij!

Die verzuchting is het begin van den omkeer, zich later toonend in het aanbieden der kroon aan Lycophron

Deze is wel de titelrol, maar naar den indruk, dien de lezing van het stuk op mij achterliet, niet de hoofdpersoon. Periander wekt de meeste belangstelling, en zijn toestand is in den loop der handeling en vooral bij de ontknooping dramatischer dan die van zijn zoon. Lycophron wordt hierdoor echter geen karakter van den tweeden rang. Hij staat voortdurend in het volle licht, en verdient dit. Niet alleen omdat hij de deugd vertegenwoordigt, maar evenzeer om den strijd, dien hij tegen anderen voert en tegen zich zelven. Den moord zijner moeder te wreken is zijn roeping, en het reeds opgeheven zwaard moet hij wegwerpen, omdat de moordenaar zijn vader is. Kroonpretendent zonder heerschzucht, alleen geleid door onbaatzuchtige beweegredenen, komt het doel van zijn edel begeeren in het bereik zijner hand, en hij kan het niet grijpen. Eerbied voor zijn vader, trouw aan de nagedachtenis van zijne moeder stuiten zijn daad. Ziedaar wel een tragisch karakter en een tragisch lot! En zijn onvoorwaarde-

lijke zelfverloochening, die tot de ontknooping voert, sluit zich bij beide harmonisch aan.

Onder de goede eigenschappen van het stuk mag medegeteld worden, dat de confidenten hun aandeel hebben in de handeling, waardoor hun rollen, hoe klein ook, voor schrandere vertolkers dankbare rollen zijn. Hier is hun nog een andere taak toegelegd dan die van kapstokken, waaraan de hoofdvertooners, om de toeschouwers op de hoogte te brengen van hun vroeger doen en laten, velerlei retrospectieve bespiegelingen ophangen. Met ironisch vernuft heeft de dichter hun relief weten te geven door een fijn contrast tusschen hun bedoelingen en hun standpunt. Alcmeon, die het kwade — hier de voortzetting van Perianders willekeur door Cypselus — nastreeft, kan, daar deze de wettige opvolger is, zich voordoen als een verdediger van het recht. Arion en Chilon, die met de treffelijkste oogmerken voor het heil van staat en volk Perianders plan met Lycophron steunen, gaan te werk als opportunisten en drijven „real-politik". Die was trouwens bij de ouden niet minder in zwang dan in onze dagen, zooals hun vermaarde spreuk getuigt: *Salus populi suprema lex.* Chilon, Alcmeon en de boetvaardige Periander toonen zich onder dit opzicht waardige zonen van hun tijd.

Mijn ingenomenheid met de vele verdiensten van Lycophron doet mij sommige gebreken niet over het hoofd zien. Daartoe reken ik echter niet, dat aan Melissa — die, al moest zij als bewoonster van het schimmenrijk achter de schermen blijven, toch een beslissenden invloed op de handeling uitoefent — haar historisch karakter is ontnomen. De geschiedenis, of de legende, of de mythe — wat moet ik hier zeggen? — wijt haar dood nu juist niet aan haar deugd. Onze dichter gaat, met dat herhaaldelijk en zeer nadrukkelijk te doen, zijn bevoegdheid niet te buiten. Dramatische schrijvers zijn ten allen tijde zoozeer gewoon geweest het karakter van historische personen te wijzigen, om ze op het tooneel interessanter te maken, dat zulke vrijheden geacht mogen worden tot het genre te behooren. Maar, waarom de dichter Melissa heeft willen laten ombrengen, hij moet het toch met zich zelven eens zijn, hoe dit is geschied. Nu wordt evenwel eens verhaald, dat Periander haar hoofd eischte, wat doet veronderstellen, dat zij onthalsd is; een ander maal hoort men, dat zij door Medon werd gesmoord, en op een derde plaats, — 't is

waar, dat toen op „bezorgd" moest gerijmd worden — dat hij haar heeft geworgd.

Men neme in aanmerking, dat de dood van Melissa de spil is, waar het gansche stuk zich om beweegt. Drieërlei lezing te geven van die misdaad mag dus niet beschouwd worden als een dier kleine en vergeeflijke onnauwkeurigheden, welke ieder schrijver op zijn beurt begaat.

Nochtans van meer gewicht is de vluchtigheid, waarmede het karakter van Medon, den boozen man bij uitnemendheid in het stuk, werd behandeld. Eenmaal trekt hij, na een paar gemelijke woorden, het zwaard tegen Proclus en kondigt aan, dat hij zijn soldaten gaat opruien, maar overigens moet men, dat hij zoo door en door slecht is, van anderen vernemen. Het heeft er veel van, of deze figuur onveranderd uit het scenario, als was zij reeds kant en klaar, in den tekst is overgestapt en de dichter verzuimd heeft haar uit te werken. Welke drift Medon tot zijn misdaden aanspoorde, blijft in de schemering. Naar haar beweegredenen moet men gissen. Ja, men zou hem kunnen opvatten als een dilettant-boeswicht, die gruwelen beraamt en pleegt alleen voor zijn pleizier.

Een andere zonderlingheid is de invloed, dien het orakel van Delphi op den loop der zaken *niet* uitoefent. Ieder spreekt er met ontzag van, verwacht alles van zijn uitspraak, en stoort zich daar volstrekt niet aan. Periander zendt een priester om het orakel te ondervragen, verbeidt het antwoord in schroom en beving, maar heeft onderwijl reeds besloten wat hij doen zal. Nadat de priester met het antwoord terug is, gaan allen door, alsof het was uitgebleven. En Periander, èn de gezanten, èn Proclus, èn het pronunciamento zijn druk in de weer om Lycophron de kroon te bezorgen, hoewel door den geheimzinnigen mond, in ondubbelzinniger termen dan naar gewoonte, hun was aangezegd, dat hij haar niet mocht dragen. Zelfs Lycophron, wien het zooveel moeite kost om de anderen in zijn weigering te doen berusten, en wien de godspraak dus bijzonder gelegen moest komen, beroept er zich ter nauwernood op in het voorbijgaan. Het orakel treedt hier op als een soort van gewijden Raad van State, louter met adviseerende stem.

Den toehoorder zal denkelijk, als hij niet zóó scherp heeft opgelet, dat geen enkel woord hem ontging, het slottooneel niet ten volle hebben behaagd. Tenzij zijn aandacht van het begin tot het einde in onverbroken spanning bleef, moet hij wel den indruk

hebben ontvangen, dat Lycophron, wegens zijn afkeer van de met bloed bevlekte kroon, het heil van Corinthe prijs geeft, waarvoor hij aanvankelijk bereid was zich zelven op te offeren. Dit moge zoo schijnen, zoo is het toch niet. Het blijkt uit een paar vroegere gezegden, dat Corinthe in Cypselus een welgezind regent kan verwachten, zoodat Lycophrons troonsbestijging geen vereischte meer is voor het heil van den staat. Intusschen een tooneelstuk is niet als een boek, waarin men dit of dat nog eens kan naslaan. Het behoort ook op toehoorders te rekenen, en wat deze noodig hebben te weten voor het juist begrip der handeling, moet hun, niet ter loops en incidenteel, maar zoo nadrukkelijk aan het verstand worden gebracht, dat er van zelf hun aandacht op valt. Daarom zou de dramatische indruk krachtiger zijn geweest, als Lycophron, bij het verkondigen van zijn onherroepelijk besluit, had doen gevoelen, wat hij van Cypselus verwacht en waarom. De tekst bevat hiervoor een aanleiding, ter plaatse waar Periander de vrees laat blijken, dat Cypselus niet volharden zal in zijn betere stemming. Van deze aanleiding werd echter geen gebruik gemaakt, tot nadeel van het stuk. Want, nu Lycophron niets zegt om Perianders bezorgdheid te verminderen, is het alsof hij daarin deelt en zijn plicht ondergeschikt maakt aan zijn neiging, wat — schijnbaar — de overigens zoo vast volgehouden eenheid van zijn karakter breekt.

De handeling had echter reeds vroeger haar hoogtepunt bereikt, en wel in het onderhoud van den zijner schuld bewusten vader en den deugdzamen zoon, dat het achttiende tooneel van het derde bedrijf vult. In mijn oog is dit tooneel het schoonste van gansch het gedicht. Er spreekt hieruit zooveel waar gevoel, zooveel diepe aandoening, evenzoo bij Periander als bij Lycophron, de botsing tusschen beider verlangens is zoo geweldig, de climax van den strijd zoo meêsleepend, zooveel zielesmart kermt in de woorden en wederwoorden der sprekers, dat niemand zonder sterke ontroering deze samenspraak lezen zal. Door bedreven spelers voorgedragen, zal zij ieder gehoor, zelfs het koudste, tot geestdrift brengen. Zulke gewaarwordingen op te roepen — het zijn geen alledaagsche gaven, die dat vermogen. Hier is de inspiratie onmiskenbaar; onder haar geheimzinnigen invloed veredelt zich zelfs de vorm, en ontvangen de verzen de tragische waardigheid, welke zij in menig ander tooneel ontberen.

Zooals het genre vordert is de grondtoon ook van dit stuk de

overwinning van het goede op het kwade. Deze overwinning wordt echter niet behaald door de nederlaag der boozen, maar door hun zedelijke verheffing. De ware zegepraal van Lycophron en tevens het loon van zijn zelfverloochening is, dat, op zijn voorbeeld, de ondeugd zich vrijwillig ontwapent en zich buigt voor de deugd. Geheel de handeling strekt om die uitkomst voor te bereiden en te verklaren. Van daar de christelijke gloed, die de heidensche toestanden doordringt, de karakters loutert, hun sympathie en bewondering doet winnen, en de kunst adelt, die dit dramatisch gedicht ontwierp en voltooide.

Amsterdam, Oct. 1890. M. W. VAN DER AA.

STUDIEN EN KRITIEKEN.

Studien en kritieken, door P F. Th van Hoogstraten, Ord Praed. Nijmegen, L. C G Malmberg, 1890.

Dat er naast de vele letterkundige critieken, waarin „de eenige onwraakbare schoonheidsleer, die het oog houdt staren op het licht der waarheid, zoo vaak miskend en verloochend wordt", ook eens een reeks ontstaan mocht, waarin de litterarische critiek „in de hand van den christen een wapen der waarheid zou zijn", was de vurige wensch onzer katholieke beoefenaren der fraaie letteren. Dat de man, die het wapen hanteeren zou, geheel geharnast ten strijde zou gaan, was gebiedende eisch. En daarom dwingt ons het werk van Pater van Hoogstraten bewondering en dankbaarheid af; bewondering voor zijne veelzijdige gaven; dankbaarheid voor den moed, waarmede hij optrad om de katholieke waarheid ook op het gebied der kunst aan te toonen en te verdedigen. Voor dezen machtigen strijder gold wel in den rijksten zin van het woord de „onloochenbare éénheid van kunst en karakter, maar gevest in 't geloof, door de liefde ontgloeid", en hij is minder dan de abdij van Westminster genegen om meer dan een *voetstuk* te schenken aan hen, wier gaven niet gewijd zijn aan den dienst der waarheid. Geheel vertrouwd met de katholieke wijsbegeerte en de zoo innig daarmede samenhangende schoonheidsleer, is hij opgetreden voor een heilige zaak, en als Potgieter nog leefde, zou hij moeten erkennen, dat door dezen

bundel „het Hollandsch-Katholieke in onze litteratuur" weêr een groote schrede vooruit heeft gezet.

Pater van Hoogstraten begint zijn tocht, en terstond merkt hij een begaafd tegenstander op, een man, in uiterst sierlijke wapenrusting gestoken, en die, door duizenden als de éénige gevierd, wel zoo wat geheel het pad alléén dreigde in te nemen; maar onze strijder, niet zacht van hand, duwt hem een weinig ter zijde, en trekt dan verder zegevierend voort. Of die duw aankwam?.... „Huet, koud als een marmerbeeld bij de lezing van een meesterlijk gedicht, waarin zich grootsche zielenadel paart aan de verrukking des geloofs, mompelt van „eigengerechtigheid" zonder zich af te vragen, waar die „leelijke trek der menschelijke natuur" eigenlijk in bestaat. Daar ligt iets geestigs in de uitdrukking, denkt hij, en meesmuilend schrijft hij haar neer. Bij den denkbeeldigen glimlach van dezen of genen lezer gaat hem het hart „vóor den speelman, ten dans". En wat, zoo de lezers eens konden grinniken? Heerlijke zegen der kunst voor een spelend vernuft! De kritikus bezwijkt voor de betoovering en vertoont zijn lezers het schouwspel van twee orthodoxieën, „waarvan de eene de annere opeet". Heeft Alberdingk Thijm, toen hem voor de eerste maal die laffe kwinkslag ergerde, den *Gids* niet uit de hand geworpen?"

Tegenover de dikwerf wat al te lichtzinnige opmerkingen van Busken Huet, had het zijn nut de hooge en edele kunsttheorieën van Bilderdijk te plaatsen, en dat het onzen schrijver een genoegen is eenige bladzijden aan dien reuzengeest en zijn schoonheidsleer te wijden, bevreemdt niemand. Ook hierbij laat de gedachte zich niet onderdrukken: ware het leven van den meester altoos maar meer in harmonie geweest met zijn zoo gezonde denkbeelden, en het doet ons goed Pater van Hoogstraten te hooren verzekeren, dat Alberdingk Thijm „het dieper betreurd heeft dan de meesten zijner landgenooten vermoeden, dat Bilderdijks groote geest van zijn kunstvermogen onwaardige offers geeischt had aan de liefde der zinnen".

De eerste studie titelde Pater van Hoogstraten: *Busken Huet over Alberdingk Thijm.* Mogen we het zeggen, dan hadden we liever eene studie over Busken Huet als beoordeelaar in het algemeen gezien, daar dan de bedoeling, welke we tusschen de regels meenen te lezen, nog beter en voor ons nog leerzamer aan 't licht gekomen was. Vervolgens hadden we kans gehad vergast te worden op eene waardeering van Alberdingk Thijm. Evenwel is het waar,

dat in deze bladzijden reeds een fiere eere-zuil gesticht werd voor den grooten Amsterdammer. Doch juist die zuil deed vermoeden, welke schoone haut-reliefs door den ontwerper nog zouden kunnen aangebracht worden. Pater van Hoogstraten verzekert, dat „de tijd om over Alberdingk Thijm een volledige biografische studie te schrijven nog niet gekomen is"; hij vergunne ons echter hierin van gevoelen te verschillen, en den wensch uit te spreken, dat de begaafde verzamelaar van de *Volks-Almanak voor Nederlandsche Katholieken*, die verzekering niet al te letterlijk opneme.

De rechtvaardigheid vordert, dat we ook mededeelen: Huet kreeg wel een duw, die raak was, maar hij werd niet in de sloot geworpen, want „Huet is een kritikus, wien vele gaven bedeeld zijn. Het verrassend-geestige van zijn diktie bleef tot dusverre in Nederland ongeevenaard. Zijn stijlgevoel is hem bij zijn kritische beschouwingen doorgaans een uitstekende gids. Wat in beeldspraak en uitdrukking als plat en stijlloos of als een zinledige fraze door hem gewraakt wordt, verdient in den regel dat vonnis. Ontmoet hij op zijn weg een jeugdig auteur, die nog dreigt te struikelen, maar onder het voortschrijden kan gesteund worden, hij grijpt hem zonder eenige plichtpleging bij den arm en poogt hem een nieuwe spierkracht mee te deelen". Ondeugende opmerkers zullen wellicht zeggen, dat ze Huet liever lezen, zelfs dan van Hoogstraten, maar ons dunkt, de wederlegging is niet moeilijk: de ploeg gaat gemakkelijker door beek-bezinksel dan door zeeklei, doch in zeeklei wordt een zooveel vruchtbaarder aarde omgewoeld.

Het tweede beeld, dat vóór ons staat, stelt Hofdijk voor, en Hofdijk geheel. De Kennemer Bard wordt geteekend, zooals hij is; we mogen 't verwachten van de gaven en den goeden wil van onzen beoordeelaar; en de beeltenis is zorgvuldiger afgewerkt dan in een „beknopte" *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* geschieden kon, welke laatste wel wat al te zeer wordt lastig gevallen. De dichter der *Balladen* heeft den moed gehad, en het wordt dankbaar erkend, zijn blik te werpen op den schoonen tijd der middeleeuwen en leidde aldus door zijn zangen het Nederlandsche publiek een tot dusver nog niet ontdekte wereld in. Al was dit voortreffelijk streven de eenigste verdienste van Hofdijk, dan had hij reeds daardoor recht op de hulde van tijdgenoot en nageslacht. Wilt ge nu eene juiste waardeering dier balladen als kunstwerk, hoort dan: „De verrassende en vaak verrukkende natuurschilderingen

boeien ons daarin meer dan de handelende personen. Als landschapsschilder levert de dichter bladzij aan bladzij verbazingwekkende proeven van zijn talent, maar verraadt daardoor even dikwerf zijn betrekkelijk onvermogen, als karakterteekenaar. Met het volste recht heeft men de klacht geuit, dat onze dichter, wien geen kleurschakeering van veld of heide door de morgen- of avondzon kan ontsnappen, enkele malen de feiten, die in een kronijk worden verhaald, geheel onverwerkt heeft weêrgegeven". De schilder verdrong in Hofdijk den dichter, meermalen wordt het ons in deze critiek aangetoond. Als Hofdijk de sage „als de verachte koningstelg kronen wil", werpt hem de welsprekende criticus toe, dat hij haar de wettige kroon niet mannelijk genoeg op de slapen gedrukt heeft. De volzinnen, waarin dat verwijt wordt ontwikkeld, zijn muziek; zóó welluidend schoon golft hier het beste Nederlandsch. *Helene* en *Aeddon* worden met nauwgezetheid behandeld. Bij het eerste treft ons de mededeeling, dat „*Helene* een katholiek epos is van een protestantsch dichter", en deze mededeeling herinnert ons aan de ingenomenheid van prof. v. d. Ploeg met Hofdijk en aan de blijde hoop, welke hij koesterde. Die hoop bleek ijdel; „want de zanger der *Kennemerlandsche Balladen* en der *Helene* wilde wijsgeer wezen en wijsgeer-dichter! .... en eindelijk is des dichters ijdelheid zijn Muze geworden, en in stomme aanbidding heeft hij in de lauwerbladeren van Neêrlands gloriekrans den naam gevlochten van Baruch Spinoza!"

Meen echter niet, dat de beoordeeling over het algemeen ongunstig is; neen, Hofdijks groote gaven worden in het licht gesteld, en om meer dan eene reden krijgt ge door deze bladzijden den dichter lief. Jammer vinden wij het, dat Pater van Hoogstraten zijne aandacht niet heeft geschonken aan de *Vondel-Kantate*, waarin de hoogste waarheden in de meest zangerige poëzie worden vertolkt, en waarin Hofdijk zijn bewondering voor „Neêrlands reinste glorie" zoo meesterlijk heeft weergegeven.

De studie over Friedrich Leopold Stolberg zou men eene bekeeringsgeschiedenis kunnen noemen, zoo we de eenheid uit het oog verloren van kunst en karakter, maar gevest in 't geloof en door de liefde ontgloeid.

Daar de poëzie uit haren aard de waarheid huldigen moet, beseffen we terstond, hoe in een man als Stolberg zijn overgang tot de ware Kerk met zijn dichterlijke ziel in de innigste harmonie was, en hebben we hier te doen met een letterkundige studie in

den hoogsten zin. Niettemin prijzen we hier een bescheiden apostolaat, en 't is te hopen, dat onze andersdenkende letterkundigen hunne oogen ook geopend houden voor de waarheden, welke hier zoo kristal helder worden uiteengezet. Stolberg leeren we kennen uit zijne brieven; vooral zijn we dankbaar voor de mededeeling van den brief, waarin Stolberg den dood zijner onvergetelijke echtgenoote betreurt, een aandoenlijken, diep gevoelden brief. Ook de litterarische omgeving van Stolberg staat ons voor den geest, en menige bijzonderheid van de Duitsche kunstgeschiedenis wordt ons geleerd. Daarbij wordt immer het ééne doel in het oog gehouden, namelijk: het edele, reine beeld van den dichter-bekeerling te omkransen. Er heerscht in deze studie een toon, die ons aangrijpt, die ons met vurig hart een *Te Deum* doet bidden voor de gave van het ware geloof. De uitdrukking is altoos waardig en frisch, en dat de waarheid geen onhandigen verdediger in Pater van Hoogstraten heeft gevonden, verwondert niemand.

Naast Stolberg staat als tegenstelling Lessing. Als tegenstelling, maar niet wat de waardigheid der critische behandeling betreft; want moest ik in het eerste deel van deze *Studiën en Kritieken* het stuk aanwijzen, dat naar mijn oordeel het meesterschap van dezen auteur in de hoogste mate heeft voldongen, ik zou noch aan Huet over Thijm, noch aan Hofdijk, zelfs niet aan Stolberg denken, maar terstond den naam uitspreken van Lessing.

Wat een diepte van wijsgeerige kennis bij zulke helderheid van voorstelling; wat een bekendheid met de Duitsche letterkunde en de opeenvolgende perioden, waarin zij zich ontwikkelde; wat een vlammende verontwaardiging om het heilig recht der waarheid te verdedigen tegen het koor van bewuste en onbewuste bewierookers van Lessing! — Lessing wordt beschouwd als wijsgeer, als aestheticus en als dichter. Als wijsgeer had hij aanleg genoeg, maar heeft zijn geest zich zóó vernederd, dat hij de onzekerheid als het grootste geluk achtte. Toch wordt Lessing „de vriend der waarheid" geheeten door een o! zoo diepdenkenden geest. Maar die geest krijgt een alles behalve vleiend compliment: „Men moet nog zeer kinderlijk kunnen dwepen met welluidende, maar kracht- en kleurlooze frazen om een redevoering van Mr. Opzoomer mooi te vinden. Men moet nog geheel en al een vreemdeling zijn in de gedachtenwereld der groote denkers van vroeger en later tijd, om in dezen man een wijsgeer te zien van welken rang ook". Als aestheticus staat Lessing hoog, zeer hoog ook,

en heeft hij den stoot gegeven aan een nieuwe bloeiperiode der Duitsche dichtkunst; toch zijn ook op dat gebied zijne gaven niet tot volle recht gekomen, omdat hij wederom de waarheid miste. Als dichter heeft hij ons vooral *Nathan der Weise* nagelaten, met de povere lofspraak: „Nathan ist das klassische Bild der Freimaurer".

Allergunstigst weet ons Pater van Hoogstraten Lessing sprekend op te voeren, en hem een vloed van woorden in den mond te leggen, die ons moeten bewijzen, „dat het Christendom eigenlijk heeft uitgediend". — Wij gelooven niet, dat iemand, die deze heerlijke studie heeft gelezen en herlezen, zijn gezichteinder niet aanmerkelijk heeft verruimd.

Wederom een tegenstelling: naast Lessing de groote Dante Alighieri, de verheven dichter, van wien men zoo te recht kon getuigen, dat hij Thomas van Aquino in de taal zijner poëzie had teruggegeven. We hebben nog slechts de vijfde aflevering vóór ons, en de Dante-studie is daarin nog niet voltooid; toch is er genoeg om het meesterschap van den beoordeelaar in al zijn glans wederom te bewonderen. Busken Huet heeft zich ook aan een opstel over Dante gewaagd, maar o wee! wat wordt hij neergeveld door een reuzenarm. Zeer gunstig steken, tegenover Huet, Dr. Frans Hettinger af, wiens werk door den schrijver nu en dan geraadpleegd is, en Mr. Joan Bohl, van wiens ongeevenaarde vertaling hij gebruikt maakt. Een welverdiend woord van lof aan den grooten Nederlandschen Dante-man opent het tweede hoofdstuk: „Mr. Bohl heeft door zijn Dante-vertaling de Nederlandsche letteren met een schoon werk verrijkt. De meeste letterkundigen van ons vaderland zullen, zoo zij oprecht willen zijn, volmondig moeten erkennen, dat het hun betaamt zich tegenover dezen leermeester met nederige aandacht onder de leerlingen te scharen. Tegenover dezen leermeester, zeg ik. Mr. Bohl toch treedt niet slechts voor ons op als vertaler, maar ook vooral als verklaarder van Dantes meesterwerk. Hij mag roemen door jarenlange studie, — krachtige voorbereiding tot zijn moedigen arbeid, — er toe gerechtigd te zijn, zoowel de taal der *Commedia* als haar diepen zin en hooge beteekenis voor zijn landgenooten te vertolken". Wanneer de studie voltooid zal wezen, mag ook Pater van Hoogstraten er zich op beroemen als kundig, inderdaad onderwijzend en tevens bezield leermeester aan velen het geheim geleeraard te hebben van den triomf der kunst in Dantes *Commedia*.

De schrijver is in deze reeks getrouw gebleven aan zijn woord

vooraf: „Hier en daar is aan wijsgeerige beschouwingen een vrij ruime plaats afgestaan". En wat is er tegen? De waarde zijner studiën is er door vermeerderd, en zwaar zakken ze naar beneden op de weegschaal, terwijl duizend andere, oppervlakkige schetjes naar boven vliegen. De mogelijkheid van twijfel, dat de volgende afleveringen niet aan de eerste zouden beantwoorden, zou nog meer beleedigend zijn voor ons dan voor Pater van Hoogstraten zelven. Die twee deelen zullen een sieraad zijn onzer letteren en een reden te meer om den schrijver een blijvenden naam te verzekeren op Nederlands kunstgebied. Hiervoor spreken ons ook de vereerende stemmen borg, die van andersdenkenden zijn opgegaan om de aanwinst te vermelden, waarin Hollands taal zich in deze studiën verheugen mag.

Van Alberdingk Thijm zegt Pater van Hoogstraten: „Boven Bilderdijk en de Duitsche aesthetici had hij den *Doctor Angelicus* tot zijn meester moeten kiezen. Deze verklaring moest ons hier van het hart. Voor die er iets anders in lezen dan wat ze naar onze meening zeer duidelijk uitspreekt, is ze niet geschreven". Wij lezen er volstrekt *niets anders* in, doch ook ons moet eene verklaring van het hart, en het is deze: we gevoelen dankbaren eerbied voor den man, die den *Doctor Angelicus* boven allen tot zijn leermeester heeft gekozen, en zich een zoo waardig leerling toont; dankbaren eerbied voor den man, die, terwijl een begaafd ordebroeder zijn *Summa Apologetica* uitgeeft, het goed recht der Roomsche waarheid op letterkundig gebied zoo schitterend verdedigt.

De uitgever L. C. G. Malmberg te Nijmegen heeft eer van zijn werk; de afleveringen zien er keurig uit; doch ze wachten op passende banden; zorg, wil ik verzoeken, dat ze sterk zijn, want ze zullen nogal gehanteerd worden.

Hageveld. L. J. F. HAGERAATS.

PRACTISCHE BIJBELSTUDIE TE JERUSALEM.

Een eigenaardige stichting verrees onlangs te Jerusalem. *L'année Dominicaine* deelt daarover de volgende bijzonderheden mede, grootendeels overgenomen uit *La terre sainte.*

In het Dominicaner-klooster van den H. Stephanus, aan de noordwestelijke grens der Heilige Stad, is bij den aanvang van de maand November l.l. een wetenschappelijke inrichting opengesteld, waar een leerplan gevolgd wordt, zooals alleen in het Oosten

voor uitvoering vatbaar is. Lessen in de Oostersche talen gaan gepaard met wandeltochten en reizen door het H. Land, tot onderricht in de gewijde oudheidkunde.

De studieën zijn geregeld als volgt:

1°. Schrittverklaring naar het Hebreeuwsch; twee of drie lessen in de week, door den Eerw. Pater Lagrange O. P., die dit jaar het boek Isaïas behandelen zal. 2°. Hebreeuwsche taal; twee lessen in de week, door denzelfden leeraar. 3°. Assyrische taal, naar verkiezing, door denzelfden professor. 4°. Verklaring van het Nieuwe Testament naar het Grieksch, door den Eerw. Pater Séjourné O. P.; twee lessen in de week. Dit jaar zullen de Handelingen der Apostelen behandeld worden. 5°. Arabische taal, door den Eerw. Pater Stephanus Doumeth O. P., Maroniet van geboorte, die reeds vroeger les gaf in het Arabisch en deze taal als zijne moedertaal machtig is. 6°. Gewijde land- en plaatsenkunde, voorbereiding en bespreking der wandeltochten en reizen, door Dom Heydet, Priester van het Patriarchaat. Negen jaren, besteed aan plaatselijke bezoeken en studiën van de historische plaatsen in Palestina, hebben dien leeraar uitstekend op dit leervak voorbereid.

Tweemaal in de week worden wetenschappelijke wandelingen gemaakt, te Jerusalem en in de omstreken, die minstens één jaar van plaatselijke studie eischen, om degelijk gekend te worden. Eens in de maand onderneemt men *twee of drie dagen* en eens of tweemaal in het jaar gedurende *verscheidene dagen* eene studie-reis.

Seculiere of reguliere geestelijken, die door hunne kerkelijke overheid naar de inrichting gezonden worden, vinden een gastvrij verblijf in bovengenoemd klooster van den H. Stephanus, of, bij toenemende deelneming ook van leeken, in het nabijgelegen Notre-Dame-de-France.

De verdeeling der studien is zoo ingericht, dat men in den tijd van een jaar eene volledige kennis van Jerusalem en Palestina kan verkrijgen. Daarmede is echter een langer verblijf, wanneer men dit wenscht, niet uitgesloten.

Reeds een aanzienlijk getal van weetgierigen had zich bij de opening van dezen belangwekkenden cursus als studenten laten inschrijven.

B. M P. K.